

મૂર્તિકા.

સર્વ છવેા દુઃખની નિવૃત્તિને અને મુખની પ્રાપ્તિને પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય માનેછે; તેમાં પણ વિવેકી છવેા સર્વપ્રકારનાં દુઃખોની આત્મતિકનિવૃત્તિને અને પરમમુખની અવિચલપ્રાપ્તિને પરમ પ્રાપ્ત્ય ગણેછે. જે વસ્તુ સ્વભાવથી સર્વથા અરોપદુઃખથી રહિત હોય તથા પરમાનન્દસ્વરૂપ હોય તેની પ્રાપ્તિ થવાથી જ પૂર્વોક્ત અર્થ સિદ્ધ થાય, અન્યથા ન થાય, એ સ્પષ્ટ જ છે. એ પરમપુરુષાર્થની સિદ્ધિમાટે પ્રત્યેકદેશમાં અનાદિકાલથી આરંભી વર્તમાનસમયપર્યંત વિવેકિજ્ઞોનાની પ્રવૃત્તિને પ્રવાહ ન્યૂનાધિક ગતિમાન રહેલો જોવામાં આવેછે, અને ભવિષ્યમાં પણ સદિના સ્થિતિકાલમાં તે પ્રવાહ વહન કરતો જ રહેશે, એમ અનુમાન થાયછે. દેશ, કાલ અને અધિકારિજ્ઞોના આંતરબાહ્યસ્થિતિપરતે એ પરમ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાના ઉપાયો વિવેકિપુરુષોએ ભિન્ન ભિન્ન દર્શાવ્યા છે. એ સર્વમાં પવિત્રદેશકાલને પ્રાપ્ત પરિપૂર્ણનિર્મલબુદ્ધિવાળા મુમુક્ષુઓમાટે જે અપ્રમાણ ઉપાય પરમવિવેકિપુરુષોએ દર્શાવ્યો છે, તેમાં અન્ય સર્વ ઉપાયો સાક્ષાત્ વા પરપરા અંતર્ગત થાયછે, એમ પ્રાપ્ત પુરુષો માનેછે, એ ઉપાય શુદ્ધબુદ્ધિના નિરતિશયવિકાસરૂપ-અજ્ઞાનુભવરૂપ છે.

હાપરમુખના શેષભાગમાં ભગવાન આદ્યારણ્યશાસ્ત્રે સમગ્રવેદરાશિના ઋક્, યજુર, સામ અને અથર્વ એ ચાર વિભાગ કરી પોતાના જૈમિનિઆદિશિષ્યોને તેનું અધ્યયન કરાવ્યું હતું. જૈમિનિમુનિએ વેદિક કર્મ કરનારાઓમાટે કર્મકાંડરૂપવેદભાગની વ્યવસ્થા દર્શાવનારો મીમાંસારૂપ ઉત્કૃષ્ટ નિબંધ, અને તેમના શરૂ શ્રીવ્યાસભગવાને મુમુક્ષુઓમાટે ઉપામના તથા જ્ઞાનરૂપ વેદભાગની વ્યવસ્થા દર્શાવનારો મીમાંસારૂપ ઉત્કૃષ્ટ નિબંધ રચી આસ્તિકઆર્યોંપર પરમ ઉપકાર કર્યો છે. જૈમિનિનો મુખ્ય અભિપ્રાય અશુદ્ધ ચિત્તવાળાએ ચિત્તશુદ્ધિ થતાપર્યંત વેદિકકર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેવું એવો છે, અને વ્યાસભગવાનનો અભિપ્રાય કર્મદ્વારા જેમનાં ચિત્ત શુદ્ધ થયાં છે, તેમણે કર્મમધનથી મુક્ત થવા બ્રહ્મવિચાર કરેવો જોઈએ એવો છે. સકામ કર્મો જે યથાવિધિ કરવામાં આવે તો તે ધ્મિષ્ઠ ફલોને આપેછે, અને જે કામનારહિત યજ્ઞ તે કર્મો કરવામાં આવે તો તે કર્મોવડે શર્મ: શર્મ: કામકોષાદિ મનોદોષ ક્ષય પામેછે, બુદ્ધિ નિર્મલ થાયછે, વૈરાગ્ય ઉપજવા માંડેછે, અને રમજનહિતુણો દદ શ્વ શુક્રિતું પરમ દારણ્ય જે જ્ઞાન તે સંપાદન કરવાના અધિકારી થવાયછે. એવીરીતે કર્મ, ભોગ અને ભોક્ષ એ બનેમાં હેતુરૂપ છે. સકામકર્મ ભોગના અને નિષ્કામકર્મ ભોક્ષના સાધનરૂપ છે. જૈમિનિનૃત કર્મરહસ્યનો ગ્રંથ કર્મમીમાંસા ક્રિવા પૂર્વમીમાંસા કહેવાયછે, અને વ્યાસભગવાનપ્રણીત તત્ત્વજ્ઞાનરહસ્યનો અન્ય બ્રહ્મસૂત્ર અથવા બ્રહ્મમીમાંસા ક્રિવા ઉત્તરમીમાંસા વા વેદાંતદર્શન કહેવાયછે. પૂર્વમીમાંસાઅન્યના હાદશ અધ્યાય છે. સંકર્ષણકાંડ ક્રિવા દૈવતાકાંડ જે ચારઅધ્યાયનો અન્ય છે, તે પણ પૂર્વમીમાંસાના અંતરૂપ જ ગણાયછે. ઉત્તરમીમાંસાના ચાર અધ્યાય છે, અને તે પ્રત્યેક અધ્યાયમાં ચાર ચાર પાદ છે. એ અન્યમાં ૫૫૫* સૂત્રો ને ૧૬૨ અધિકારણો છે. એ ગ્રંથઉપર અનેક ભાષ્ય, વૃત્તિ, વાર્તિક અને ટીકા છે. પોતાપોતાના મતને અનુકૂલ વેદાંતદર્શનનું ભાષ્ય ક્રિવા ટીકા નહિ હોય એવો કાંઈ પ્રસિદ્ધ વૈદિકપૌરાણિકસંપ્રદાય ભારતવર્ષમાં નહિ હોય એમ કહીએ તો તેમાં કાંઈ અનિશ્ચયોક્તિ થતી નથી. પરમહંસસન્યાસિઓમાં શ્રીશંકરાચાર્યપ્રભૃતિનાં ભાષ્યાદિ વિદ્યમાન છે. રૌવસપ્રદાયમાં અવધૂતાચાર્યદિનાં, અને વૈષ્ણવસંપ્રદાયમાં રામાનુજાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, નિંબાર્કાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય અને આધુનિક બ્રહ્મદેવવિદ્યાભૂષણઆદિનાં ભાષ્યાદિ જોવામાં આવે.

* એ સૂત્રસંખ્યા શ્રીશંકરભાષ્યાનુસાર છે રામાનુજાચાર્યના ભાષ્યમાં ૫૪૬, મધ્વાચાર્યના ભાષ્યમાં ૫૬૩, અને વલ્લભાચાર્યના ભાષ્યમાં ૫૫૪ એમ સૂત્રસંખ્યા છે. સૂત્રસંખ્યાની ન્યૂનાધિકતા બહુધા અચિત્ત જે સૂત્રોને એક સૂત્ર ગણવાથી અને અચિત્ત એક સૂત્રને બે સૂત્ર ગણવાથી થયેલી છે.

+ શ્રીવેદાંતદર્શનની કેવલાદ્વૈતને અનુકૂલ એવી શ્રીમુદ્ધેશ્વરી, શંકરાદેવી, રામાયમની, નારાયણમહત્તી, અપ્પયદીક્ષિતની, હૈરવદત્તની, રામાનંદની, ગંગાધરની, રઘુનાથશાસ્ત્રીની, ભગદેવની, અનુપનારાયણની, અત્તલદત્તની, રામનેન્દ્રની, નાગેશની, બ્રહ્માનંદની, રંગનાથની, સ્વયંપ્રકાશાનંદની અને જગન્નાથઆદિની વૃત્તિઓ છે.

આવેછે. શ્રીપાણિનિના ગુરુ શ્રીમહાઉપવર્ણપડિતની અને શ્રીબૌદ્ધાયનમુનિની વૃત્તિઓ પણ આ ગ્રન્થપર દર્શે એમ જણાયછે, પણ તે વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત થઇ શકતી નથી દ્રવિડ, નીલકંઠ અને હાસકરનાં ભાષ્ય પણ વર્તમાનમાં અપ્રસિદ્ધ છે. આજકાલ વેદાંતદર્શનપરનાં જટલાં ભાષ્યાદિ વિદ્યમાન છે, તે સમગ્રમાં શ્રીશંકરભાષ્ય જ અધિક પુરાતન છે. રામાનુજયાર્ય, મધ્વાચાર્ય, નિંબાકાર્ય અને વલ્લભાચાર્યદિનાં ભાષ્યો શંકરભાષ્યપછીનાં છે. તેમણે પોતપોતાના મતને અનુકૂળ એવાં જો ભાષ્યો રચ્યાં છે, તેમાં નિંબાકાર્યાર્ણવું ભાષ્ય આ દેશમાં પ્રસિદ્ધ નથી. તેઓના મતનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં જણવાથી તેમના ભાષ્યની દિશા શ્રીવેદાંતદર્શનનાં અમુક અમુક વિવાદને અવકાશ મળે એવાં સૂત્રોપર કેવી દર્શો, તે સમજવાનું બની આવે માટે તેમના મતનું મારભૂત વર્ણન નીચે આપવામાં આવેછે—

રામાનુજયાર્યના મતમાં વાસુદેવ (ઈશ્વર), અચિત્ (જડ) અને ચિત્ (જીવ) એવી ત્રણ વસ્તુઓ અનાદિ અનંત છે. માયા-જડ-ના અને જીવના નિયંત્રા ઈશ્વર છે. જડજગત ભોગ્ય, ભોગનાં ઉપકરણ અને ભોગ્યામત એ ત્રણરૂપે વિભક્ત છે. જીવ અણુ છે. ઈશ્વર પરમકારણિક અને ભક્તવત્સલ છે. તે ઉપાસના કરનારાઓને ઉપાસનાનુરૂપ ફલપ્રદાન કરેછે. ભક્તવત્સલતાને લીધે લીલાવિશેષને વશવર્તી થઇ અર્ચા (પ્રતિમાદિ), વિભવ (અવતારસમૂહ), વ્યૂહ (સંકરેણુ, વાસુદેવ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ), સૂક્ષ્મ (વાસુદેવોપ્પ્ય પરબ્રહ્મ), અને અંતર્યામિ (જીવમાં રહી પ્રેરણા કરનાર)રૂપે ભગવાન વાસુદેવ સ્થિત છે. ભક્તજનો પૂર્વપૂર્વવૃત્તિની ઉપાસના કરી ક્રમથી ઉત્તરઉત્તરશ્રુતિના અનુગ્રહના લાભદ્વારા પરિણમે અનર્થોભીની કૃપા પામવાથી કૃતાર્થ થાયછે અભિગમન (ભગવત્સાધના માર્ગના માર્ગનિર્ણયનાદિ), ઉપાદાન (ભગવાનને માટે ગંધયુષ્મધૂપદીપાદિ-સામગ્રીનું ગ્રહણ), ઇન્ધ્યા (પૂજા), સ્વાધ્યાય (મનજપ, નામજપ, સ્તોત્રપાઠ અને ભગવત્તત્ત્વપ્રકાશકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ), તથા યોગ (એકાગ્રચિત્તવડે અતર્યામિભગવતનું ધ્યાન) એ પાંચપ્રકારની ઉપાસનાઓ છે. એ ઉપાસનાઓના અનુદાનથી ધીરે ધીરે ભક્તિનામના જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થાયછે, અને જ્યારે યોગના પરિપાકવડે અહકારાદિ લય પામી જાયછે, ત્યારે ભક્તવત્સલ ભગવાન ભક્તને આશ્રિતરહિત પોતાના પરમાનંદધામનું પ્રદાન કરેછે. ધ્યાનાદિસંહિત ભક્તિદ્વારા જ ભગવત્તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાયછે, અન્યઉપાયે થતો નથી. ભગવાનમાં પરમપ્રીતિરૂપે ભક્તિ નિર્મલવિરાગવિના ઉત્પન્ન થતી નથી, વિરાગ સત્ત્વશુદ્ધિવિના ઉપજતો નથી, સત્ત્વશુદ્ધિ આહારાદિની શુદ્ધતાવિના ઉપજતી નથી, અને તે શુદ્ધતા અદૃષ્ટઅગ્રજ્યવારૂપ વિવેકપાલનથી થાયછે. જે મત પૂર્વે ભાગવતનામથી પ્રસિદ્ધ હતો, અને જેનું આ ગ્રન્થના ખીલઅધ્યાયના ખીલપાદના ૪૨ મા મુત્રથી ૪૫ મા સુત્રપર્યંતમાં નિરાકરણ કર્યું છે, તે જ રામાનુજયાર્યનો મત છે. કહેવાની અગત્ય નથી કે એ પ્રકરણ અન્યવિચારોનું નિરાકરણ કરવામાં પ્રવૃત્ત છતાં એ સૂત્રોવડે રામાનુજયાર્યે પોતાનો મત સિદ્ધ કરવા જે યત્ન કર્યો છે, તે અસ્પષ્ટ જણાયછે. એમણે રચેલા ભાષ્યનું નામ શ્રીલાભ્ય છે.

મધ્વાચાર્યના મતમાં સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર એવાં બે તત્ત્વ છે. અશેષસદ્ગુણયુક્ત ભગવાન વિષ્ણુ સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે જીવ અને જડજગત અસ્વતંત્ર તત્ત્વ છે. જીવ અણુપરિમાણુ છે, ને ભગવાનનો દાસ છે. અસ્વતંત્ર અને સેવક જીવે ભગવતનું દાસપણું જ અવલંબન કરવાયોગ્ય છે, અર્થાત્ પરમસેવ્ય ભગવાનની સેવાવિના જીવનું અન્ય કર્તવ્ય નથી. તે સેવા ત્રણ પ્રકારની છે, અંકન, નામકરણ અને ભજન. સર્વદા ભગવત્સ્વરૂપનું સ્મરણ થાય માટે સેવકે શરીરપર શમયકગદાદિ નારાયણનાં આયુધોનાં ચિહ્નો કરવાં તે અચકન; મર્વદા તેનું નામસ્મરણ થયા કરે માટે પુત્રાદિનાં કેશવકૃષ્ણાદિ નામો પાડવાં તે નામકરણ; અને દયા, ભગવત્પ્રેમ, શ્રદ્ધા, સલવાક્ય, હિતવાક્ય, પ્રિયવાક્ય, સ્વાધ્યાય, દાન, સ્વપરપરિત્રાણ અને પૂજા એ દશ પ્રકારની ક્રિયા કરી તે નારાયણને મર્મરૂપ કરવી તે ભજન છે. તે અચકન, નામકરણ અને ભજનદ્વારા વૈકુંઠપતિ

પ્રત્યયચરણ આચાર્યભગવાનના શ્રીશરીરકલાધ્યપર આનંદચિત્તિની અને ગોવિંદાનંદની ટીકા, વાચસ્પતિચિત્તિનો ભામતીનામનો નિબંધ, અદ્વૈતાનંદકૃત શ્રદ્ધાવિદ્યાભરણનામનું વ્યાખ્યાન, સર્વજ્ઞાનમુનિકૃત સંક્ષેપશરીરકનામનું વાર્તિકરૂપ વ્યાખ્યાન, નારાયણસરસ્વતીકૃત વાર્તિક, અને બાલકૃષ્ણાનંદકૃત વાર્તિક છે. ભામતીનિબંધપર અમલાનંદ-સ્વામિકૃત કેદપતરૂપ્યાખ્યાન, કેદપતરૂપર અપ્પયદીક્ષિતકૃત પરિમલનામનું વ્યાખ્યાન, અને પરિમલપર મયુરાર્ણવ-સ્વામિકૃત તથા રામાશ્વમસ્વામીનું વ્યાખ્યાન.

શ્રદ્ધાસૂત્રના પાંચ પાદોના શરીરરહસ્યાધર ચંદ્રપાદની ચંદ્રપાદિકાનામની વ્યાખ્યા છે તે ચંદ્રપાદિકાપર પ્રમશામચરણસ્વામીનું વિવરણનામનું વ્યાખ્યાન છે, અને વિવરણપર અખડાનંદસ્વામીનું વિવરણતત્ત્વદીપનનામનું વ્યાખ્યાન તથા નૃસિંહાશ્વમસ્વામીની અને રામાનંદસ્વામીની ટીકાઓ છે.

શ્રદ્ધાસૂત્રનાં પ્રથમનાં ચાર સૂત્રોપર વિદ્યારણ્યસ્વામિકૃત વિવરણપ્રમેયસંગ્રહનામનો નિબંધ છે.

પરમસેવ્ય ચત્રતત્ત્વ વિષ્ણુભગવાન્તી પ્રસન્નતા થાયછે, ને તેથી સાલોક્યાદિ મુક્તિ મળેછે. તેમણે કરેલા બાળ્યનુ નામ પૂર્ણપ્રગદર્શન છે.

નિર્બાક્યાર્ય બેઢાબેઢે સ્વીકારેછે, અર્થાત્ સાદરપતાએ જીવધર્મરતો અબેદ, અને વસ્તુતાએ બેદ માનેછે. મુક્તિ મધ્વાદિના જેવી માનેછે. અવતારાદિનો અને ભક્તિના પ્રધાનપણ્યનો સ્વીકાર કરેછે.

વલ્લભાર્ય અધિકારિપરિણામવાદ માનેછે. તેમને મતે જીવ આણુ છે, જીવ તથા જગત્ બ્રહ્મના અ-વિકારિપરિણામરૂપ હોવાથી સંસ છે. ગોલોકાધિપતિ શ્રીકૃષ્ણ મુમુક્ષુને સેવ્ય છે, ને તે શ્રીકૃષ્ણ શ્રવણાદિ નવધાભક્તિમાંની કોષ્ઠપણુ ભક્તિવડે ઉપજેલી દશમી પરાભક્તિવડે પ્રસન્ન થાયછે. સાધનરૂપા અને ફલરૂપા એમ બેપ્રકારની સેવા પણ કર્તવ્યરૂપ ગણાયછે. કાવ્યાપારવડે સંપાદ્ય શારીરીસેવા અને દ્રવ્યપ્રણાદિવડે સંપાદ્ય વિત્તમ સેવા એ સાધનરૂપા છે, અને માનસસેવા શ્વરરૂપા છે. ગોલોકની પ્રાપ્તિ કિંવા પૃથ્વપરિચ્છે-દની નિવૃત્તિ એ મોક્ષ છે. તેઓએ રચેલા બાળ્યનુ નામ અણુભાષ્ય છે.

પૂર્વોક્તમુક્તિઓની ક્રમને ક્ષમાં ગણુના કરવી જોઇએ. જેઓનાં મન અત્યત્ અસંગભાવને પામ્યાં નથી, કિંવા ઉત્તમવિષયોના અવલમ્બનવિના ક્ષુદ્રવિષયોમાં દોષદર્શન કરી તેમનો ત્યાગ કરવા જેઓ સમર્થ નથી, તેવા અધિકારિજનો એ મેક્ષના અધિકારી છે. યથાર્થ અનન્યભક્તિ તો માનનું જ અન્ય નામ છે, માટે તેની પ્રાપ્તિએ તો અદ્વૈતપ્રાપ્તિરૂપ સદ્ગોક્ષ જ થાયછે, ક્રમગોક્ષ થતો નથી. અદ્વિતીયબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવિના મોક્ષ સંભવિત નથી. ભગવત્સ્થાન અને ભગવત્મારૂપ સંપાદન કર્યા છતાં પણ ત્યાં દૈત હોવાથી કિંચિત્ કપેશનો પણ સહભાવ હોવો ધરેછે, માટે વાસ્તવિક મોક્ષ તો ઉત્કર્ષીપકર્ષશન્ય, એકરૂપ, એકરસ અને અદ્વય જ છે. સદ્ગમાં સસારભયની નિવૃત્તિ થતી નથી, એમ ‘દ્વિતીવાદ્દે મય મવતિ ॥’ (દ્વિતીયથી નિ-શ્ચય મય થાયછે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ કહેછે. શ્રીશંકરભગવાને એ જ અભિપ્રાય શ્રુતિસ્મૃતિઆદિના સમન્વયથી તથા ક્ષુદ્રમુક્તિઓથી સિદ્ધ કર્યો છે, અને દેહાત્મવાદી, ઇન્દ્રિયાત્મવાદી, પ્રાણાત્મવાદી, મનાત્મવાદી, બુદ્ધ્યાત્મવાદી અને આનંદમયકોશાત્મવાદિપ્રભૃતિના ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતા ધર્મોનું તથા જીવના અણુપરિમાણનું અને મધ્યમપરિમાણનું નિરાકરણ કરી ધર્મના પરમવિકાસરૂપ શ્રુતિસિદ્ધ બ્રહ્માત્મવાદ પ્રકાશિત કર્યો છે. આર્વાકોએ જે આત્માને અભાવરૂપ ઠરાવી મારી નાંખ્યો હતો, નૈયાયિકોએ જેને જડરૂપે અસ્તિત્વમાં આપ્યો હતો, અને સાંખ્યયોગવાળાએ જેને કેવલચૈતન્યરૂપે સ્થાપન કર્યો હતો, તેને અદ્વૈતાચાર્યોએ બ્રહ્મરૂપે સિદ્ધ કરી સંપૂર્ણપદે પહોંચાડ્યો છે. ધર્મના વિકાસની પરાક્રાશ અદ્વૈતથી વિશેષ હોઇ શકે નહિ એ વાતી ‘શૌ-પનહોર, મેક્ષમૂલર, ઇચુસેન અને ક્રેડરીક શ્લેષગલ ઇત્યાદિ પરદેશી પરધર્મી કુરુધરવિદ્વાનોએ પ્રાજ્ઞપણે અંગીકાર કરી છે, અને દારાશોકજીવા ઇસ્લામધર્મને માનનારાએ પણ ઉપનિષદોના ફારસીઅનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં અદ્વૈતભાવનાના ઉત્તમોત્તમપણ્યનો સ્વીકાર કર્યો છે. આચાર્યભગવાનસમ્મતઅદ્વૈતમતનું સ્વરૂપ નીચેપ્રમાણે છે:—

‘બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મૈવ મવતિ ॥’ (બ્રહ્મને બાણુનાર બ્રહ્મ જ થાયછે) તથા ‘તત્ત્વિ શોકમામવિત્ ॥’ (આત્મભેદના શોકને તરેછે) ઇત્યાદિશ્રુતિવાક્યોના પ્રમાણથી અને તદ્દનુકૂલ યુક્તિઓથી સિદ્ધ થાયછે કે બ્રહ્માત્મમાનવિના દુઃખાતીત થવાનો કોષ્ઠ ઉપાય નથી. ‘હું બ્રહ્મ જ છું’ એવા અસદિગ્ધ અનુભવનું નામ બ્રહ્માત્મમાન છે. એ જ્ઞાન સપાદન કરવાનો પ્રધાન ઉપાય જીવે સાધનસપલ યદ્ય શોનિય અને બ્રહ્મનિઘ આચાર્યથી તાત્પર્યેનો નિર્ણય કરાવનારાં છ હિંગોસહિત વેદાતનું શ્રવણ કરવું તે છે. મનન અને નિદિધ્યાસન એ શ્રવણનાં સાહાયકારી છે. શ્રવણ કરેલા અર્થમાં અસંભાવના રહે તે મનનથી દૂર થાયછે, અને દેહમાં હુંપણાની બુદ્ધિ તથા જગત્માં સ્વપણાની બુદ્ધિ એ રૂપ વિપરીતભાવના નિદિધ્યાસનથી દૂર થાયછે. એવીરીતે અસંભાવનાવિપરીતભાવના દૂર થઇ બ્રહ્માત્મભાવનો અપરોક્ષ અનુભવ થાય તે જ તત્ત્વમાન કહેવાયછે. જેમ રજ્જુમાં સર્પપ્રાંતિ છે, તેમ બ્રહ્મમાં દૃશ્યપ્રાંતિ છે. પ્રતીત થતું જગત્, શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણો, મન, બુદ્ધિ,

૧ “સમગ્રજગત્માં ઉપનિષદોના જેવી કલ્યાણકારક અને શ્રેયસ્કર કોષ્ઠ પણ બીજી વિદ્યા નથી. તે મારા જીવનની દોરી છે, અને તે જ મારા મૃત્યુનું અવલમ્બન યવાની.” શૌપનહોર.
૨ “ચુરોપના હવામાં હવા તત્ત્વજ્ઞાનનું દર્શન જે શ્રીકૃતત્ત્વજ્ઞાનિઓને અદ્વૈતવાદ છે તે પણ, પૂર્વદેશીય અદ્વૈત-વાદના અત્યંત તેજ અને પ્રસાવની તુલનામાં, મધ્યાહ્નકાવના સૂર્યની દેવીકાન્તિના પૂર્ણપ્રવાહમાં ક્ષય પામીને, ન-પળા અને પ્રચલેક્ષણે આપવાઇ જવાના ચિદ્ન દેખાડતા અગ્નિના તણુઆલેખો છે.” ક્રેડરીક શ્લેષગલ

ચિત્ત અને અહંકારના નિષેધના અવધિરૂપ હું જ છું, એમ 'અહંજ્ઞાન' જ્યારે અજ્ઞાવગાહી થાય ત્યારે જ તત્ત્વજ્ઞાન, બ્રહ્મજ્ઞાન કિંવા આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ગણાય છે. તેવા તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાથી મોક્ષ અનિવાર્ય છે. એ મોક્ષાવસ્થા નિર્ભય, અદ્વય, આનંદધન, એકરસ અને દૂરસ્થનિલ છે.

એક જ ચૈતન્ય સર્વપ્રાણિપદાર્થોમાં વિરાજમાન છે. તે એક નિરતિશય વ્યાપક અખંડ ચૈતન્ય જ બ્રહ્મ કહેવાય છે. તે અનાદિઅનંત અદ્વિતીય બ્રહ્મચૈતન્ય ઉપાધિભેદે વિભિન્નભાવને પામેલાના જેવું પ્રતીત થાય છે, પણ વસ્તુતાએ તે અતિસૂક્ષ્મતમ હોવાથી ભેદ પામેલું નથી. અંતઃપ્રપંચ અને બાહ્યપ્રપંચ જે આપણને નામ અને રૂપવડે જ્ઞાત થાય છે, તે સર્વ અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિનો જ વિલાસ હોવાથી મિથ્યા છે, અને તેના અધિજ્ઞાનરૂપ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ સત્ય છે. કહ્યું છે કે:—

“અસ્તિ ભાતિ મિયં રૂપં નામ ચૈત્યર્થપञ्चકમ્ ।

આદ્યત્રયં બ્રહ્મરૂપં જગદ્રૂપં તત્તો દ્વયમ્ ॥”

અર્થ:—અસ્તિ, ભાતિ, મિય, નામ અને રૂપ એમ પ્રત્યેક પદાર્થ પાંચવિભાગવાળો છે, પ્રથમનાં ત્રણ બ્રહ્મરૂપ છે, અને પાછળનાં એ જગત્તરૂપ છે.

શુદ્ધસત્ત્વગુણ જેમાં પ્રધાન છે એવી પ્રકૃતિ તે માયા, અને જેમાં મલિનસત્ત્વગુણ પ્રધાન છે એવી પ્રકૃતિ તે અવિદ્યા. માયાની ઉપાધિવાળું ચેતન તે ઈશ્વર, અને અવિદ્યાની ઉપાધિવાળું ચેતન તે જીવ. ઈશ્વર માયાના નિયામક, સર્વશક્તિમાન, સર્વસ્થ ને સ્વતંત્ર છે, અને જીવ અવિદ્યાને વશ વર્તેનાર હોવાથી અદ્વય, અદ્વયશક્તિવાળો, નિયમ્ય ને પરતંત્ર છે. માયા એક હોવાથી ઈશ્વર એક છે, ને મલિનપણાની ન્યૂનાધિકતાથી અવિદ્યાનું અશરૂપે બહુપણું હોવાથી સુર, અસુર, મનુષ્ય અને પશુવાદિરૂપ જીવનું પણ બહુપણું છે. બ્રહ્મને જીવભાવ કુંતીપુત્ર કર્ણના રાધેયભાવજેવો છે. વળી જેમ એક જ આકાશ ધટરૂપ ઉપાધિથી ઘટાકાશ, અને તેના ત્યાગમાં મહાકાશ છે, તેમ બ્રહ્મ પણ શરીરાદિની ઉપાધિથી જીવ અને તેના ત્યાગમાં બ્રહ્મ છે.

બેદમાં શ્રુતિનું તાત્પર્ય નથી, પણ બેદના નિરાકરણમાં જ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. બેદનું પ્રત્યક્ષ દર્શન છે, માટે બેદમાં શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે, એમ પણ કહી શકાય નહિ; કેમકે પ્રત્યક્ષ દેખાતી વસ્તુના સ્વરૂપમાં પણ બહુ વિશેષ ભેદો આવે છે. કહ્યું છે કે:—

“તલવદ્વૃણ્યતે ઓમ સ્વદ્યોતો હ્યવદિવ્યઃ ।
ન તલં વિદ્યતે ઓમ્નિ ન સ્વદ્યોતો હુતાશનઃ ॥
વિતસ્તિમાત્રં ગગને પ્રત્યક્ષેન્દુમણ્ડલમ્ ।
દૃશ્યતાં વાલિશૈસ્તન્ન પ્રમાણં શાસ્ત્રદૃષ્ટિઃ ॥”

અર્થ:—આકાશ ઇકાદશભુજિના કટાદના તલજેવો દેખાય છે, પદ્યોત અગ્નિજેવો દેખાય છે, પણ આકાશમાં તલ નથી, અને પદ્યોત અગ્નિ નથી. ગગનમાં વૈતમાત્ર ચદ્રમંડલ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી અગ્નિઓવડે દેખાઓ, પણ તે શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી પ્રમાણ નથી.

શાસ્ત્ર અગ્રાત અને અબાધિત અર્થને જણાવે છે; બેદદર્શન બાહ્ય અને ગોવાળપર્યંત સુવિદિત છે, એવા સુગ્રાત અર્થને જણાવવામાં શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ હોય જ નહિ, પણ જે અબેદમાં લૌકિકજનોમાં પડિત ગણાતા પુરુષો પણ મોહ પામે છે, તે અબેદના પ્રતિપાદનમાં જ તેની પ્રવૃત્તિ છે.

પરમકારણિક લોકહિતૈકનિરત પદવાક્યપ્રમાણુર ભગવત્પૂજ્યચરણે જે બાપ્ય* રચ્યું છે, તે શારીરક-ભાષ્યને નામે સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમાં પૂર્વોક્ત સિદ્ધાંત વિસ્તૃતપણે દર્શાવ્યો છે; જેનો સાર આ ગ્રંથની તાત્પર્ય-દીપિકારીકામાં જોવામાં આવશે. શારીરકભાષ્યના આરંભમાં ભૂમિકારૂપે આગાધેભગવાને જે અધ્યાસવાદનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે સુગમીર, યુક્તિપૂર્ણ ને અદ્ભુત છે, તેનો ભાવાર્થ અદ્વૈતતત્ત્વ જણવા ઇચ્છતા સુસુક્ષ્મ-ને ઉપયોગી ધારી નીચે આપવામાં આવે છે:—

“આ’ એવીરીતના જ્ઞાનનાં આલંબનો ધણાં છે, પણ ‘હું’ એવીરીતના જ્ઞાનનું આલંબન માત્ર એક જ છે. દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, અલંકાર અને પ્રત્યેકબાહ્યવસ્તુ ‘આ’ એ જ્ઞાનનો વિષય છે, ને આત્મા ‘હું’ એ જ્ઞાનનો વિષય છે. દેહાદિ સર્વવસ્તુઓ વિષય ને આત્મા તેનો વિષયી છે, વિષય સર્વ જડ ને આત્મા ચૈતન્ય છે. જેમ અંધારું ને પ્રકાશ પરસ્પર વિરુદ્ધસ્વભાવવાળાં છે, તેમ જડસ્વભાવવાળી માયિકવસ્તુઓ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા એમનો પણ પરસ્પર વિરુદ્ધસ્વભાવ છે. જેવીરીતે અંધારું તે પ્રકાશ નથી, ને પ્રકાશ એ અંધારું નથી, તેમ અજ્ઞાત્મા તે જ્ઞાત્મા નથી, ને જ્ઞાત્મા તે અજ્ઞાત્મા નથી. માટે ‘આ’ જ્ઞાનવડે જણાતા અજ્ઞાત્માની સાથે ‘હું’ જ્ઞાનવડે જણાતા જ્ઞાત્માનો પરસ્પરમાં અધ્યાસ અથવા તાદાત્મ્યભ્રાંતિ યુક્તિદ્વારા સિદ્ધ થતી નથી; તથાપિ અનાદિસિદ્ધ અવિવેકને ક્ષીણ અત્યંત વિશક્ષણ કે અત્યંત ભિન્ન આત્મા ને અજ્ઞાત્માના વિશક્ષણપણાનું કે ભિન્નતાનું જ્ઞાન ન રહેવાથી પોતાનાથી (આત્માથી) અન્યનો ને અન્યના ધર્મોનો આત્મામાં, તથા દેહાદિ અન્યમાં આત્માનો ને આત્માના ધર્મોનો આરોપ કરી ને જ લોકમાં ‘હું આ’ તથા ‘મારું આ’ એવીરીતનો આભાસિક વ્યવહાર પ્રવર્તે છે. એ વ્યવહાર મિથ્યા-જ્ઞાનવડે ઉપજે છે, —સસ્ય તથા મિથ્યા એ બંનેથી મિશ્રિત છે, માટે તે અધ્યાસવડે ઉપજે છે. આ અધ્યાસ સ્વાભાવિક ને અનાદિ છે. એકવસ્તુમાં અન્યવસ્તુની ભ્રાંતિને મિથ્યાજ્ઞાન કે અધ્યાસ કહે છે. જેમ છીંચમાં રૂપ ને દોરડીમાં સર્પ જણાય છે. કોઇ શક કરે કે પ્રલગત્મા એ કોઇનો વિષય નથી, માટે તેમાં દેહાદિવિષયોનો ને જરામરણાદિ વિષયોના ધર્મોનો અધ્યાસ શરીરને થઇ શકે? જે દૃશ્ય વિષય હોય તેમાં જ અન્ય દૃશ્યવિષયનો અધ્યાસ થઇ શકે, પણ અદૃશ્ય અને અનિપય પદાર્થમાં કોઇને કોઇ પણ અધ્યાસ થવો સંભવતો નથી. એ શંકાનું સમાધાન આવીરીતનું છે:—આત્મા કેાઇપણ પ્રકારે વિષય (જ્ઞાનગોચર) થતો નથી એમ નથી. તેમાં ‘હું’ એ જ્ઞાનનું વિષયપણું તથા અતરાત્રારૂપે પ્રલક્ષપણું છે, તાત્પર્ય કે ચૈતન્યરૂપ આત્મા

* વિવરણમાં બાપ્યનું લક્ષણ નીચેપ્રમાણે કહ્યું છે:—

“સૂત્રાર્થો વર્ણ્યતે યઞ વાક્યૈઃ સૂત્રાનુકારિભિઃ ।
સ્વપદાનિ ચ વર્ણ્યન્તે ભાષ્યં ભાષ્યવિદો વિદુઃ ॥”

અર્થ:—જેમા સૂત્રને અનુસરતા વાક્યોવડે સૂત્રનો અર્થ વર્ણન કરાય છે, અને પોતાનાં પદોનું પણ વર્ણન કરાય છે, તેને ભાષ્યવેતાઓ ભાષ્ય બોલે છે.

વસ્તુતાએ નિરુપાધિક અને અવિષય છતાં પણ અવિધાકલ્પિત 'હું' ઉપાધિદ્વારા તે વિષયપણાને પામેલો છે. અધ્યામરહિત વિવેકકાશમાં તે નિરુપાધિક ને નિર્ણય છતાં અવિવેકકાશમાં તે સોપાધિક ને સાંશ જણાય છે, આવી-રીતે જે અહંવૃત્તિનો વિષય છે તેમાં દેહાદિના અને દેહાદિના ધર્મોનો અધ્યાસ થવો સંભવિત છે; વળી આત્મા પરોક્ષ નથી, પણ પૂર્ણ પ્રલક્ષ છે, કેમકે બધા માણસો 'હું' એવીરીતે પોતાના આત્માને જાણે છે. એવો નિ-યમ નથી જે, જે ચક્ષુરોદ્ધાર પ્રતીત થાય એ જ પ્રલક્ષ, અને એવીરીતના પ્રલક્ષમાં જ વિષયાંતરનો અ-ધ્યાસ થાય, ને બીજે ન થાય. આકાશ એવીરીતનું પ્રલક્ષ નહિ છતાં, તેમાં વિષયાંતરનો અધ્યાસ જોવા-માં આવે છે-અગ્નિમાણસો અપ્રત્યક્ષ આકાશમાં ઈંદ્રનીલમણિની જાણી પડેલી કક્ષાઓ ને નીલકાંતિ(આસમા-નીરંગ)નો અધ્યાસ કરે છે. એવીરીતે આત્મા સાક્ષાત્ દૃષ્ટ-ઈંદ્રિયશ્રાવ્ય ન છતાં પણ તેમાં અનાત્માનો એટલે બુદ્ધિચાદિનો ને તેમના ધર્મોનો અધ્યાસ થવામાં વિરોધ નથી. એ અધ્યાસ અથવા બ્રાંતિગાનને પંડિતો અવિધા કહે છે, અને તેનો યથાર્થ વિવેક કરીને વસ્તુના સ્વરૂપનો સમ્યક્ નિશ્ચય કરવો તેને વિધા કહે છે. આ અવિધા અનંત અનર્થનું મૂલ છે, અને તેના જ ઉચ્છેદમાટે વેદાંતશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ છે.

જેમાં જેનો અધ્યાસ થાય છે, તેમાં તેના (પરસ્પરના) હોય કે ગુણ કાંઈ પણ પ્રવેશ કરી શકતા નથી. રજ્જુમાં સર્પની બ્રાંતિ થાય છે તેમા સર્પના હોવાદિ દોરડીમાં આવી શકતા નથી, તેમ દોરડીના ગુણાદિ પણ સર્પમાં પ્રવેશ કરતા નથી, તેવીરીતે આત્મામા અનાત્માનો ને અનાત્મામાં આત્માનો અધ્યાસ થવા છતાં પણ કોઈની સાથે કોઈનો વાસ્તવિક સંબંધ નથી, એટલે કોઈ કોઈના ગુણરોગોએ લિપ્ત થયા નથી.

અવિધાનામના એ આત્માઅનાત્માના પરસ્પરઅધ્યાસવડે પ્રમાતા, પ્રમાણ ને પ્રમેયને અધીન સર્વ લૌ-કિક તથા વૈદિક વ્યવહારો પ્રવર્તે છે, અને વિધિનિર્ણયપદમયણ તથા મોક્ષપરાયણ સર્વે શાસ્ત્રો પણ એવડે જ પ્રવર્તે છે. જ્ઞાનનાં સાધન પ્રલક્ષાદિપ્રમાણો અને હિનનો ઉપદેશ કરનાર શાસ્ત્રો અવિધાવાળા પ્રમાતાનાં વિ-ષય કેમ હોઈ શકે એવી શકા કરવી નહિ; કેમકે દેહેંદ્રિયાદિમાં અહમભાભિમાનરહિત અવિકારી આત્મા-ને વિષે પ્રમાતાપણું અસિદ્ધ છે, અને તેથી પ્રમણોની પ્રવૃત્તિ પણ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. પ્રલક્ષનું કરણ જે ઈંદ્રિયો તેમના ચંદ્રણુવિના પ્રલક્ષાદિ વ્યવહાર સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. દેહરૂપ અવિધાનવિના ઈંદ્રિયોનો વ્યાપાર સંભવતો નથી, જેમાં આત્મપણાનો અધ્યાસ ન હોય તેવા શરીરથી કોઈપણ મનુષ્ય કોઈપણ લૌકિકવૈદિક વ્યાપાર કરી શકતો નથી, પરસ્પરનો અધ્યાસ તથા પરસ્પરના ધર્મોનો અધ્યાસ ન હોય તો અનેક શ્રુતિઓમાં અસંગરૂપે વર્ણવેલા આત્માને પ્રમાતાપણું સંભવે નહિ, અને પ્રમાતાપણુવિના પ્રલક્ષાદિપ્રમાણોની પ્રવૃત્તિનો સંભવ નથી, માટે પ્રલક્ષાદિ-પ્રમાણો તથા શાસ્ત્રો અધ્યાસવાળા પ્રમાતાને લક્ષને જ પ્રવર્તે છે. વ્યવહારને અધ્યાસનું કાર્ય માનશો તો અધ્યાસરહિત પંડિતોને વિષે પણ વ્યવહાર તો જોવામાં આવે છે, તે કેમ સિદ્ધ થશે એવી શંકાને પણ અવકાશ નથી; કેમકે 'હું બ્રહ્મ છું' એવા અપરોક્ષસાક્ષાત્કારવાળાને વ્યાધિતાનુવૃત્તિથી વ્યવહાર સંભવી શકે છે, અને યુક્તિવડે જેણે આત્માનાત્માનો વિવેક સંપાદન કર્યો છે, તેવા પરોક્ષજ્ઞાનને અપરોક્ષબ્રાંતિ (અધ્યાસ) ની નિવૃત્તિ થયા નથી, તેથી તેવા વિવેકિએને વ્યવહારકાલમાં અધ્યાસયુક્તતાની તુલ્યતાને લીધે પશ્ચાદિથી સમાનપણું છે, તેથી વ્યવહાર અધ્યાસનું કાર્ય છે, એ યુક્ત છે. જેમ પશ્ચાદિ શબ્દાદિવિષયસાથે શ્રોત્રાદિ ઈંદ્રિયનો સંબંધ થતાં જે તે શબ્દાદિનું વિગ્ઞાન પ્રતિકૂલથાય તો તેનાથી નિવૃત્ત થાય છે, અને અનુકૂલ થાય તો પ્રવૃત્ત થાય છે. જેમ હાથમાં લાકડી ઉંચી કરીને પોતાની સંમુખ આવતા પુરુષને જોઈને 'આ મને મારવાને ઇચ્છે છે' એમ જાણી તે પલાયન કરવાનો આરંભ કરે છે, અને હાથમાં લીધું ઘાસ લઈને સંમુખ આવતા પુરુષને દેખીને 'આ મને તુંજી ખવરાવવા આવે છે' એમ જાણી તે તેની સંમુખ જાય છે; તેમ વ્યુત્પત્તિચિત્તવાળા પુ-રુષો પણ કુદરદિવાળા તથા આકોશ કરતા અને હાથમાં ખઙ્ગને ઉંચું રાખી પોતાની બધી આવતા બલવાન પુરુષને જોઈને 'આ મને મારવાને ઇચ્છે છે' એમ જાણી ભાગી જવાનો આરંભ કરે છે, અને તેનાથી વિ-પરીતવ્યવહારવાળા પુરુષને જોઈને તેની સંમુખ જાય છે. એ અનુભવના બવથી સિદ્ધ થાય છે કે પુરુષોનો પ્રમાણપ્રમેયાદિ વ્યવહાર પશ્ચાદિથી સમાન છે. વળી પશ્ચાદિના જે પ્રત્યક્ષાદિ વ્યવહાર છે, તે અવિવેકપૂર્વક છે, એ વાર્તા પ્રસિદ્ધ છે; અને પરવાદિના સમાન વ્યવહારનું દર્શન થવાથી વ્યુત્પત્તિવાળા પુરુષોનો પ્રલક્ષાદિ વ્યવહાર પણ અધ્યામકાલે અધ્યાસના કાર્યરૂપ હોવાથી સમાન જ છે, એવો નિશ્ચય થાય છે. જોકે શાસ્ત્રીય-વ્યવહારમાં તો આત્માનો પરોક્ષસાથેનો સંબંધ જાણવાના બુદ્ધિપુરસ્ક શાસ્ત્રીયવ્યવહાર કરનારને પણ શા-સ્ત્રીયવ્યવહાર કરવાનો અધિકાર નથી; તોપણ ઉપનિષદોવડે જાણવાયોગ્ય, ક્ષુધાનૃપાદિથી રહિત, આત્મજ્ઞ-

આવશ્યક હોવાથી કહ્યું છે. તે તે સ્મૃતિઓને તથા મતોને પરમશરણરૂપ માનવાથી પરમપુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી, એટલું જ દર્શાવવામા તેનું તાત્પર્ય છે, સિદ્ધાન્તને અનુકૂલ એવો જે ભાગ તેમા હોય તેના ખડ-નમા તાત્પર્ય નથી. દુરામણી જીવો અવિવેકથી દોષવાળા વિચારોને પણ અતિમ ઉપાદેયવિચારરૂપે સમજે છે, તેમને તેવા વિચારોમા રહેલા દોષો કરુણાણુદ્ધિથી દેખાડવાનો ઉદ્દેશ પણ છે. સત્યનિરૂપણમાં દ્રેષણુદ્ધિ-થી લખવાનો અવકાશ નથી.

સાધનસપત્ર થયું એ પ્રત્યેકસુમુક્તનુ મુખ્ય કર્તવ્ય છે. ચિત્તના મલ તથા વિદ્વેષ દોષ નિષ્ક્રામકર્મ તથા શ્રીસદ્ગુરુઉપદિષ્ટ ઉપાસનાથી કિંવા અદ્વાભક્તિપૂર્વક પુન પુન શ્રવણમનન કરીને દૂર કરવા જોઇએ પશ્ચાત્ત નિર્દિધ્યાસવડે સન્નતીયવૃત્તિના પ્રવાહને વધારી તત્ત્વસાક્ષાત્કાર કરી-નિરતિશયવ્યાપક સૂક્ષ્મતમ અવિકારી નિત્ય પરમતત્ત્વરૂપ જે બ્રહ્મ તેનો સાક્ષાત્કાર કરી-ગ્રાતવ્ય જાણવારૂપ, પ્રાપ્તવ્ય પ્રાપ્ત કરવારૂપ, ને હાતવ્ય હનન કરવારૂપ કર્તવ્યની પરિસમાપ્તિ કરવી જોઇએ. એમ થાય એ જ પરમપુરુષાર્થનો અવધિ છે પ્રત્યેક વિવેકી સન્નમન જો નિર્મોહપણે અને નિર્દોષપણે સરલતાથી કર્તવ્યપરાયણ થાય તો તેને અતર્થાભિસદ્ગુરુ સન્માર્ગમાં ઉત્તરોત્તર વિશેષ સ્થિતિ કરાવ્યાપિના રહે નહિ, એમ મહાપુરુષોનો મત છે ધૃતિ શિવમ,

શ્રીવેદાન્તદર્શનના ચારઅધ્યાય અને સોળપાદોના વિષયોનું સૂચીપત્ર.

સમન્વયાધ્યાય. ૧.

પ્રતિપાદ વિષયો.	અધ્યાયકં. પાદાંક. પૃષ્ઠાંક.		
સુરપદ્મજ્ઞબોધકશ્રુતિવાક્યોનો સમન્વય.	૧	૧	૧
ઉપાસ્યજ્ઞવાચક અરુપદ્મશ્રુતિવાક્યોનો સમન્વય.	૧	૨	૨૩
ત્રેયજ્ઞને પ્રતિપાદન કરનારાં અરુપદ્મશ્રુતિવાક્યોનો સમન્વય.	૧	૩	૩૩
અવ્યકતાદિસંદિગ્ધપદોનો સમન્વય.	૧	૪	૪૭

અવિરોધાધ્યાય. ૨.

સાંખ્ય, યોગ તથા કણ્વાદિસ્મૃતિઓવડે અને સાંખ્યાદિએ ચોળેલા તર્કોવડે વેદ- ન્તાના સમન્વયના વિરોધનો પરિહાર.	૨	૧	૫૯
સાંખ્યાદિમતોના અસારપણાનું પ્રદર્શન.	૨	૨	૭૬
પૂર્વભાગવડે પચમહાભૂતસંબંધિશ્રુતિઓના તથા ઉત્તરભાગવડે જીવસંબંધિશ્રુતિ- ઓના પરસ્પરના વિરોધનો પરિહાર.	૨	૩	૯૫
દ્વિગશરીરસંબંધિશ્રુતિઓના વિરોધનો પરિહાર.	૨	૪	૧૧૬

સાધનાધ્યાય. ૩.

જીવના પરલોકે જવાઆવવાના વિચારપૂર્વક વૈરાગ્યનું નિરૂપણ.	૩	૧	૧૨૫
પૂર્વભાગવડે જ્ઞેયદાર્થનું તથા ઉત્તરભાગવડે તત્ત્વપદાર્થનું શોધન.	૩	૨	૧૩૬
મગ્ધુલિધાઓમાં યુજોના ઉપસહારનું તથા નિર્જુલુષજ્ઞમાં અપુનરુક્તપદોના ઉપસ- હારનું નિરૂપણ.	૩	૩	૧૫૧
નિર્જુલુષતાના બહિરંગસાધનભૂતઆશ્રમચત્વાદિનું તથા અંતરંગસાધનભૂત શમ, દમ, જવણ તથા મનનઆદિનું નિરૂપણ.	૩	૪	૧૭૮

ફલાધ્યાય. ૪.

જવણાદિની આદૃતિવડે નિર્જુલુષજ્ઞના સાક્ષાત્કારવાળાને અથવા ઉપાસનાવડે સચુ- લુષજ્ઞના સાક્ષાત્કારવાળાને જીવતાં છતાં યુષ્મપાપના લેપના વિનાશરૂપ લ- ક્ષણવાળી મુક્તિનું કથન.	૪	૧	૧૯૬
મરવા પડેલા માણસની ઉત્કાન્તિના પ્રકારનું નિરૂપણ.	૪	૨	૨૦૬
મરવા પડેલા સચુલુષજ્ઞવેત્તાનું ઉત્તરમાર્ગે અભિગમન.	૪	૩	૨૧૪
પૂર્વભાગવડે નિર્જુલુષજ્ઞવેત્તાની વિદેહકૈવલ્યની પ્રાપ્તિનું તથા ઉત્તરભાગવડે સચુલુ- ષજ્ઞવેત્તાની જ્ઞાનોક્તિને વિષે સ્થિતિનું નિરૂપણ.	૪	૪	૨૨૦

શ્રીવેદાંતદર્શનમાંનાં વ્યાસાધિકરણના વિષયોને દર્શાવનારું સૂચીપત્ર.

સમન્વયાધ્યાય. ૧.

પેહેલો પાઠ.

પ્રતિપાદ્ય વિષયો	સૂચક. અધિકરણક. પૃષ્ઠક.					
મહત્ત્વ વિચાર કરવાયોગ્યપણું...	૧	૧ ૨
મહત્ત્વ લક્ષ્યપણું	૨	૨ ૩
અભ્યુત્પન્ન વેદકર્તાપણું તથા તેનું વેદથી જ ગમ્યપણું	૩	૩ ૪
વેદાન્તોનું અભ્યુત્પન્નપણું તથા તેમનું અભ્યુત્પન્ન વિશેષ અવસાનપણું	૪	૪ ૫
પ્રધાનના જગતકર્તાપણાના અભાવનું કથન	૫-૧૧	૫ ૧૪
આનંદમયકોશનું પરમાત્મપણું તથા અભ્યુત્પન્ન આનંદમયરૂપજનનું આધારપણું	૧૨-૧૯	૬ ૧૬
સૂર્યમાં રહેલા દિગ્ગમ્યપુરુષનું તથા ચંદ્રમાં રહેલા પુરુષનું દર્શનપણું	૨૦-૨૧	૭ ૧૭
પરમહત્ત્વ આકાશશબ્દવડે વાચ્યપણું	૨૨	૮ ૧૮
મહત્ત્વ આકાશશબ્દની પેઠે પ્રાણશબ્દવડે વાચ્યપણું	૨૩	૯ ૧૯
પરમહત્ત્વ જ્યોતિ શબ્દવડે વાચ્યપણું	૨૪-૨૭	૧૦ ૧૯
મહત્ત્વ પ્રાણશબ્દવડે પ્રતિપાદ્યપણું	૨૮-૩૧	૧૧ ૨૦

પ્રતિપાદ્ય વિષયો.

સૂત્રાંક. અધિકરણાંક. પૃષ્ઠાંક.

જીવાત્મા તથા પરમાત્મામાં પરમાત્માનું જ અંશુષ્માનપુરુષશબ્દવડે પ્રતિપાદન...	૨૪-૨૫	૮	૩૯
નિર્ગુણવિદ્યામાં દેવોના અધિકારનું નિરૂપણ	૨૬-૩૩	૯	૪૦
શુદ્ધોને વેદના અનધિકારના કથનપૂર્વક શોકવડે વ્યાકુલપણથી શુદ્ધના નામમાત્રને			
ધારણ કરનાર ક્ષત્રિય જનશ્રુતિને વેદવિદ્યાની પ્રાપ્તિ	૩૪-૩૮	૧૦	૪૩
પ્રાણપણાવડે કહેવાતા વજ્ર, વાયુ અને પરમાત્મામાં પરમાત્માનું જ તેવા પ્રાણ-			
શબ્દવડે વાચ્યપણું	૩૯	૧૧	૪૪
બ્રહ્મનું પરપણું અને જ્યોતીરૂપણું	૪૦	૧૨	૪૫
બ્રહ્મનું આકાશશબ્દવડે વાચ્યપણું	૪૧	૧૩	૪૫
બ્રહ્મનું વિગ્નાનમયશબ્દવડે વાચ્યપણું	૪૨-૪૩	૧૪	૪૫

પ્રથમાધ્યાયનો ચોથો પાઠ.

કારણઅવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા સ્થૂલશરીરનું જ અવ્યક્તશબ્દવડે વાચ્યપણું ...	૧-૭	૧	૪૭
શ્રુતિએ પ્રમાણ કરેલી પ્રકૃતિ અને સ્મૃતિસંમત પ્રધાન એ બેમાં શ્રુતિએ પ્રમાણ			
કરેલી પ્રકૃતિનું જ અભણશબ્દવડે વાચ્યપણું... ..	૮-૧૦	૨	૫૦
પ્રાણ, અહ્મ, ઓત્ર, મન અને અન્ન એમનું પંચપંચજનશબ્દવડે વાચ્યપણું ...	૧૧-૧૩	૩	૫૧
બ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરનારાં વેદાન્તવાદ્યોના સમન્વયોનું યુક્તિયુક્તપણું ...	૧૪-૧૫	૪	૫૨
પ્રાણ, જીવ અને પરમાત્મા એઓમાં પરમાત્માના જ સમગ્રજગતના કર્તાપણાવડે			
આસાદિએ બ્રહ્મપણાવડે કહેલા સોળ પુરુષોના કર્તાપણાનું નિરાકરણ ...	૧૬-૧૮	૫	૫૩
સંશયવાળા જીવ અને પરમાત્મામાં પરમાત્માનું જ અવયુષ્મનનઆદિનું વિષયપણું.	૧૯-૨૨	૬	૫૪
બ્રહ્મનું નિમિત્ત તથા ઉપાદાનરૂપ ઉભયકારણપણું... ..	૨૩-૨૭	૭	૫૬
શ્રુતિમાં કહેલાં પરમાણુ તથા શૂન્યઆદિકના જગતના કારણપણાને લાગ કરીને			
બ્રહ્મનું જ પ્રતિનિયત જગતકારણપણું	૨૮	૮	૫૮

અનિરોધાધ્યાય. ૨.

પેહેલો પાઠ.

સાંખ્યસ્મૃતિવડે વેદના સંકોચનું અયોગ્યપણું	૧-૨	૧	૫૯
યોગસ્મૃતિવડે પણ વેદના સંકોચનું અયોગ્યપણું	૩	૨	૬૦
વૈલક્ષણ્યનામની યુક્તિવડે પણ વેદાન્તવાદ્યોનું અબાધ્યપણું	૪-૧૧	૩	૬૧
કાણાદ તથા બૌદ્ધાદિની સ્મૃતિ તથા યુક્તિવડે પણ વેદવાદ્યોનું અબાધ્યપણું ...	૧૨	૪	૬૪
ભોક્તા અને ભોગ્યરૂપ ભેદવાળા છતાં પણ પરબ્રહ્મના અદ્વૈતપણાનું અબાધ્યપણું.	૧૩	૫	૬૪
બ્રહ્મમાં ભેદભેદનું વ્યાવહારિકપણું તથા અદ્વિતીયપણાનું પારમાર્થિકપણું. ...	૧૪-૨૦	૬	૬૫
સર્વરૂપણાવડે જીવસંસારનું મિથ્યાપણું અને પોતાનું નિર્લેપપણું જોતા પરમેશ્વરને			
હિતાહિતના ભાગી થવાનો દોષ નથી	૨૧-૨૩	૭	૬૮
અદ્વિતીયબ્રહ્મની પણ ક્રમે કરીને બિન્ન બિન્ન કાર્યોની સૃષ્ટિસંભાવના. ...	૨૪-૨૫	૮	૬૯
ઈશ્વરના ઉપાદાનરૂપવડે પરિણામિકારણપણાની વ્યવસ્થા	૨૬-૨૯	૯	૭૦
ઈશ્વરના અશરીરિપણામાં પણ માયાવિપણું	૩૦-૩૧	૧૦	૭૨
નિસત્ત્વ ઈશ્વરનું પણ પ્રયોજનવિના અરોપજગતનું ઉત્પાદન	૩૨-૩૩	૧૧	૭૩
કર્મવડે નિયંત્રિત જીવોનાં સુખદુઃખના નિમિત્તમાત્ર અને જગતના સંહારના કર્તા			
ઈશ્વરમાં કૂટતાના દોષનો અભાવ	૩૪-૩૬	૧૨	૭૩
નિર્ગુણબ્રહ્મને પણ વિવર્તરૂપે ઉપાદાનપણાની સિદ્ધિ	૩૭	૧૩	૭૫

બીજાઅધ્યાયનો બીજો પાઠ.

પ્રતિપાદ વિષયો.

સૂત્રાંક. અધિકરણાંક. પૃષ્ઠાંક.

સાંખ્યસંમત પ્રધાનના જગતના હેતુપણાનું ખંડન	૧-૧૦	૧	૭૬
અસદૃશના ઉદ્ભવમાં કાણાદના દૃષ્ટાંતનું અસ્તિત્વ	૧૧	૨	૭૯
પરમાણુઓના સંયોગથી જગતની ઉત્પત્તિનું યુક્તિવિરુદ્ધપણું	૧૨-૧૭	૩	૮૦
ધૃત્વરથી ભિન્ન બાહ્યવસ્તુના અસ્તિત્વવાદિબૌદ્ધવિરોધને સંમત પરમાણુઓના અને						
શબ્દસ્પર્શાદિના જગતના ઉત્પાદકપણાના મતનું ખંડન	૧૮-૨૭	૪	૮૨
વિજ્ઞાનવાદિબૌદ્ધને સંમત વિજ્ઞાનના જગતકર્તાપણુઆદિનું ખંડન	૨૮-૩૨	૫	૮૬
શ્રવઆદિ સાતપદાર્થવાદી અન્યબૌદ્ધો(જૈનો)ના મતનું ખંડન	૩૩-૩૬	૬	૮૭
તટસ્થ ઇશ્વરવાદનું અયોગ્યપણું	૩૭-૪૧	૭	૯૧
શ્રવની ઉત્પત્તિઆદિનું અયોગ્યપણું	૪૨-૪૫	૮	૯૩

બીજાઅધ્યાયનો ત્રીજો પાઠ.

વેદાન્તવાદીના મતમાં આકાશના અનિત્યપણાનું કથન	૧-૭	૧	૯૫
આકાશરૂપવાળા બ્રહ્મથી વાયુની ઉત્પત્તિનું કથન	૮	૨	૯૮
સદૃષ્યબ્રહ્મના અજન્યપણાનું તથા જગતજનકપણાનું કથન	૯	૩	૯૮
કાંચ અને કારણના અભેદથી વાયુરૂપબ્રહ્મથી તેજની ઉત્પત્તિનું કથન	૧૦	૪	૯૯
વેદાક્ત તેજરૂપબ્રહ્મથી જલની ઉત્પત્તિની સિદ્ધિ	૧૧	૫	૯૯
છાન્દોગ્યઉપનિષદમાં ઉક્તજલથી ઉત્પન્ન થયેલા અન્નનું પૃથ્વીરૂપપણું	૧૨	૬	૯૯
પૂર્વપૂર્વકાર્યોપાધિક બ્રહ્મથી ઉત્તરોત્તરકાર્યની ઉત્પત્તિની સિદ્ધિ	૧૩	૭	૧૦૦
પ્રલયકાલે પૃથ્વીઆદિના વિપરીતક્રમની કલ્પના	૧૪	૮	૧૦૦
પ્રાણાદિકોના ભૂતોને વિષે અંતર્ભાવ હોવાથી તેઓવડે સૃષ્ટિક્રમનો ભંગ નથી	૧૫	૯	૧૦૧
દેહના જન્મમરણનું મુખ્યપણું હોવાથી જીવને તેમની ગોણતા	૧૬	૧૦	૧૦૧
જીવનો જન્મ ઔપાધિક હોવાથી તેને વાસ્તવિકરીતે નિલસપણું	૧૭	૧૧	૧૦૨
જીવના અચિદ્રૂપપણાના ખંડનપૂર્વક તેના ચિદ્રૂપપણાની સિદ્ધિ	૧૮	૧૨	૧૦૨
જીવના આણુપણાના ખંડનપૂર્વક તેના સર્વગતપણાનું પ્રતિપાદન	૧૯-૩૨	૧૩	૧૦૩
જીવના અકર્તાપણાના ખંડનપૂર્વક તેના કર્તાપણાનું પ્રતિપાદન	૩૩-૩૯	૧૪	૧૦૮
જીવનું કર્તાપણું અધ્યસ્ત હોવાથી તેના અવાસ્તવનું કથન...	૪૦	૧૫	૧૧૦
જીવનું ઇશ્વરવડે પ્રવૃત્તપણું હોવાથી રાગવડે પ્રવૃત્તપણું નહિ	૪૧-૪૨	૧૬	૧૧૧
કૃપાધિસંખ્યાની કલ્પનાવડે જીવેશ્વરના અને જીવોના પરસ્પરના વ્યવહારની વ્યવસ્થા.	૪૩-૫૩	૧૭	૧૧૧

બીજાઅધ્યાયનો ચોથો પાઠ.

દન્દિયોના અનાદિપણાના નિરાકરણપૂર્વક તેઓનું આત્મસમુત્પન્નપણું	૧-૪	૧	૧૧૬	
અગીઆરદન્દિયોનું વેદાન્તથી સંમતપણું	૫-૬	૨	૧૧૭	
સાંખ્યસંમત દન્દિયોના સર્વવ્યાપિપણાના નિરાકરણપૂર્વક તેમના પરિચિન્નપણાનું				.	
કથન	૭	૩	૧૧૮
પ્રાણના અનાદિપણાના ખંડનપૂર્વક તેની ઉત્પત્તિનું સમાધાન	૮	૪	૧૧૯	
પ્રાણવાયુની સ્વતંત્રતાનું કથન	૯-૧૨	૫	૧૧૯	
પ્રાણની સમદિરૂપવડે આધિદેવિથી વિશ્રુતા તથા તેની આધ્યાત્મિકી અસ્થિતા અને					
દન્દિયની પેઠે તેની અદૃશ્યતા	૧૩	૬	૧૨૧	
દન્દિયગણના દેવતાવિરોધના અધીનપણાનું કથન	૧૪-૧૬	૭	૧૨૧	

પ્રતિપાદ વિષયો.

સત્રાંક. અધિકરણાંક. પૃષ્ઠાંક.

વિલક્ષણપણાવડે પ્રાણુથી ઇન્દ્રિયોનું પૃથક્પણું	૧૭-૧૯	૮	૧૨૨
સર્વજગતને ઉત્પન્ન કરવામાં જીવના અસક્તપણાથી અને ઈશ્વરના જ સર્વશક્તિમાનપણાથી તેનું(ઇશ્વરનું) જ જગતનિર્માતાપણું	૨૦-૨૨	૯	૧૨૩

સાધનાધ્યાય. ૩.

પહેલો પાદ.

ભાવિશરીરના બીજરૂપ સ્ફુટભૂતથી વીરાચેલા જીવનું અદિથી ગમન	૧-૭	૧	૧૨૫
બીજનું કમાવડે સંસ્કારવાળા જીવનું લોકાન્તરમાં આરોહણ	૮-૧૧	૨	૧૨૬
પાપિશ્લોકોનું યમલોકમાં ગમન... ..	૧૨-૨૧	૩	૧૩૦
સ્વર્ગમાંથી જીતરતા જીવનું આકાશાદિસાથે સમાનપણું	૨૨	૪	૧૩૩
સ્વર્ગમાંથી જીતરતી વેલા સ્વર્ગ, વૃદ્ધિ, પૃથ્વી, પુરુષ અને સ્ત્રીને વિષે ક્રમથી ઉત્પન્ન થતા જીવની સ્વર્ગમાં તથા વૃદ્ધિમાં જન્મને વિષે જીતાવળ તથા તે-વિના બીજાઓને વિષે જન્મમાં વિક્ષેપ	૨૩	૫	૧૩૩
ધાન્યાદિમાં જીવનો મુખ્યજન્મ નથી, પણ સંબંધમાત્ર છે	૨૪-૨૭	૬	૧૩૪

ત્રીજાઅધ્યાયનો બીજો પાદ.

સ્વપ્નની દૃષ્ટિના મિથ્યાપણાનું કથન	૧-૬	૧	૧૩૬
સુષુપ્તિસ્થાનરૂપ હૃદયને વિષે રહેલા અજ્ઞાના એકપણાનું સ્થાપન	૭-૮	૨	૧૩૮
સ્વપ્નાવસ્થાવાળા જીવનું જ તેમાંથી ઉત્પન્ન થવું, બીજાનું નહિ	૯	૩	૧૩૯
મૂર્છાનું જાગ્રદાદિ બીજી અવસ્થાથી ભિન્નપણું	૧૦	૪	૧૪૦
અજ્ઞાના નીરૂપભાવનું વેદાન્તસંભતપણું	૧૧-૨૧	૫	૧૪૦
અજ્ઞાના નિષેધાતીતપણાવડે સત્યપણાનું સ્થાપન	૨૨-૩૦	૬	૧૪૪
અજ્ઞથી અન્યના અવસ્તુપણાનું વ્યવસ્થાપન	૩૧-૩૭	૭	૧૪૭
કર્મેશ્વરની ઉત્પત્તિપ્રતિ ઇશ્વરનું જ કર્તાપણું, અપૂર્વનું નહિ.	૩૮-૪૧	૮	૧૪૯

ત્રીજાઅધ્યાયનો ત્રીજો પાદ.

જાન્દોગ્ય અને બૃહદારણ્યકશ્રુતિમાં કહેલી પંચાગ્નિવિધાની ઉપાસનાનું વિધિ, અનુ-શાન, અને ફલના સમાનપણાવડે એકપણું... ..	૧-૪	૧	૧૫૧
શુભોના ઉપસંહારનું કર્તવ્યપણું	૫	૨	૧૫૩
જાન્દોગ્ય અને કાણ્વશાખાની ઉદ્દગીયવિધાના ભેદનું કથન	૬-૮	૩	૧૫૩
અક્ષદૃષ્ટિના હેતુપણાવડે અક્ષરના અને ઉદ્દગીયના એકપણાનું સંપાદન	૯	૪	૧૫૪
વસિષ્ઠત્વાદિ શુભોનું ઉપસંહાર કરવાયોગ્યપણું	૧૦	૫	૧૫૫
આનંદપણું અને સહ્યપણું એ આદિ અજ્ઞાના શુભોના પ્રતિપત્તિફલપણાવડે સર્વ-શાખાઓમાં સમાનપણાથી તથા વ્યવસ્થાપકવિધિના અભાવથી તેઓનું ઉપસંહાર કરવાયોગ્યપણું	૧૧-૧૩	૬	૧૫૫
પુરુષના જ્ઞાનને સંસારના કારણ અજ્ઞાનનું નિવર્તકપણું હોવાથી પુરુષનું જ વેદ્યપણું.	૧૪-૧૫	૭	૧૫૬
ઇશ્વરનું જ આત્મરાખ્દવડે વાચ્યપણું, વિરાટનું નહિ	૧૬-૧૭	૮	૧૫૭
કાણ્વ અને જાન્દોગ્યની છઠ્ઠીના એકપણાનું કથન	૧૮	૯	૧૫૮
પ્રાણુની ઉપાસનાપ્રતિ પ્રાણુવિધાવડે પ્રાપ્ત અનન્નતાશુદ્ધિ અને આયમન એ બેમાં અનન્નતાશુદ્ધિનું જ વિધેયપણું	૧૯	૧૦	૧૫૮

પ્રતિપાદ વિષયો.

સૂત્રાંક. અધિકરણાંક. પૃષ્ઠાંક.

કાણેના અગ્નિરહસ્યબ્રાહ્મણમાં તથા જૃહદારણ્યકમાં કહેલી શાસ્ત્રિયવિધાનું એ- કવિષયપણું ૨૦-૨૨	૧૧	૧૫૯
ઘઠઃ એપ્રમાણે મુર્ધમાં રહેલ અને ઘઠ એપ્રમાણે ચક્ષુમાં રહેલ વેદપુરુષના એકપણામાં સ્થાનવિશેષે કરીને તેના નામવિશેષનું યોગ્યપણું ૨૩	૧૨	૧૬૦
વિધાના એકપણાના અભાવથી સંભૂતિઆદિચુલેનું શાસ્ત્રિયવિશદિને વિષે અ- નુપસંહાર્યપણું... .. ૨૪	૧૩	૧૬૦
તૈત્તિરીયક અને તાંડિની પુરુષવિધાનું પૃથક્કપણું ૨૫	૧૪	૧૬૧
વેદમંત્ર અને પ્રવચ્યઆદિને વિધાનું અનંગપણું ૨૬	૧૫	૧૬૧
અર્ધરાદ્ધપણાવડે પાપપુણ્યઉપાપનનું હાનને વિષે ઉપસંહાર કરવાયોગ્યપણું, તથા પા- પુણ્યના કંપનનું માત્ર હાનાયકપણું, પણ ચાલનાયકપણું નહિ, તથા મરણથી પહેલાં ઉપાસ્યનો સાક્ષાત્કાર થયે સતે પાપ અને પુણ્યનો ક્ષય... .. ૨૭-૨૮	૧૬	૧૬૨
ઉપાસકનો જ અર્ચિરાદિ માર્ગ છે, પણ જ્ઞાનીનો નહિ, એપ્રમાણે આની વ્યવસ્થા. ૨૯-૩૦	૧૭	૧૬૩
સગુણબ્રહ્મની સર્વઉપાસનાઓમાં ઉત્તરમાર્ગનું વિધાન ૩૧	૧૮	૧૬૩
બ્રહ્મતત્ત્વજ્ઞાનીની મુક્તિ નિયત છે, પણ પાક્ષિકી નથી, એનું પ્રતિપાદન ૩૨	૧૯	૧૬૪
આત્મવદ્વેષકક્ષતિવેધાનું પરસ્પરમાં ઉપસંહારત્વપણું ૩૩	૨૦	૧૬૪
જ્ઞતં પિવર્ત્તા તથા દ્વા મુખ્યાં એ બે મનોના બાણવાયોગ્યનું એકપણું ૩૪	૨૧	૧૬૫
એકશાખામાં રિયત ઉપસ્તકરોહકબ્રાહ્મણમાંની વિધાના ઐશ્વર્યનું પ્રતિપાદન ૩૫-૩૬	૨૨	૧૬૫
ઉપાસનાને માટે પૃથક્કપણાવડે ઉપાસ્યનું બે પ્રકારનું જ્ઞાન ૩૭	૨૩	૧૬૬
સત્યવિધાનું એકત્વપ્રતિપાદન ૩૮	૨૪	૧૬૭
દહરામકથાનું તથા હાદ્યકથાનું ઉપસંહાર કરવાયોગ્યપણું ૩૯	૨૫	૧૬૭
ઉપાસકના ભોજનમાં પ્રાણાહુતિના લોપની આપત્તિ ૪૦-૪૧	૨૬	૧૬૮
ઉદ્દગીયકર્મની અંગીભૂત દેવતાની ઉપાસનાનું અનિવૃત્તપણું ૪૨	૨૭	૧૬૮
સંસ્કર્મવિધામાં કહેલા અધિદેવવાયુના અને અધ્યાત્મપ્રાણના અનુચિતવનનું પૃથક્કપણું. ૪૩	૨૮	૧૬૯
મન અને ચિત્ત આદિના સ્વતંત્રવિદ્યાપણાનો સ્વીકાર ૪૪-૫૨	૨૯	૧૬૯
ભીતિકના આત્મપણાના નિરાકરણપૂર્વક તેથી અન્યનું આત્મત્વપ્રતિપાદન ૫૩-૫૪	૩૦	૧૭૨
ઐતરેયમાં કહેલી ઉગ્રપ્રકાસનામાં પૃથ્વીઆદિદેહિનું કૌપીતકમાં પણ સમાનપણું. ૫૫-૫૬	૩૧	૧૭૩
વિરાટરૂપ સમપ્રવેશનનું જ ધ્યાન કરવાયોગ્યપણું છે, તેના અંશનું નહિ ૫૭	૩૨	૧૭૪
અનુશન કરવાયોગ્ય શાસ્ત્રિય અને દહરાદિવિધાનું વેદબ્રહ્મના ભિન્નપણાવડે ભિન્નપણું ૫૮	૩૩	૧૭૪
આત્માની સગુણઉપાસનામાં એકની, બેની અથવા ઘણાની ઉપાસનાના વેદલ્લિપ્ત- નિપત્તનું કથન ૫૯	૩૪	૧૭૫
વિકલ્પવડે અથવા સમુચ્ચયવડે પ્રતીકઉપાસનાનું ઐચ્છિકપણું ૬૦	૩૫	૧૭૫
વિકલ્પ અને સમુચ્ચયનું બંધેબળપણું ૬૧-૬૬	૩૬	૧૭૬

ત્રીલઘ્વઅધ્યાયનો ચોથો પાઠ.

આત્મજ્ઞાનનું સ્વતંત્રપણું છે, કતર્યપણું નહિ ૧-૧૭	૧	૧૭૮
ઘાઘ્યરેતોરૂપ આશ્રમેના અસ્તિત્વનું વ્યવસ્થાપન, અને લોકની કામનાવાળા આશ્રમિઓને ઘ્રણનિષ્ઠપણાની અપોઅતા ૧૮-૨૦	૨	૧૮૨
ઉદ્દગીયવચન ઐક્યરત્ન ધ્યેયપણું ૨૧-૨૨	૩	૧૮૪
ઉપનિષદોમાંનાં આખ્યાનાનું વિદ્યાસ્તાવકપણું ૨૩-૨૪	૪	૧૮૪
આત્મજોધને કર્મની અનપેક્ષતા ૨૫	૫	૧૮૫

પ્રતિપાદ્ય વિષયો.				સૂત્રાંક.	અધિકરણાંક.	પૃષ્ઠાંક.
વિદ્યાની સ્વાત્પત્તિમાં કર્મની સાપેક્ષતા	૨૬-૨૭	૬	૧૮૫
આપત્કાલમાં સર્વોત્તમની અનુભૂતિ	૨૮-૩૧	૭	૧૮૬
વિદ્યાના પ્રયોજનવાળાને તથા આશ્રમના ધર્મોનું પાલન કરનારને યજ્ઞાદિનું એકપ્રકારે અનુદાન	૩૨-૩૫	૮	૧૮૭
અનાશ્રમિઓને જ્ઞાનની સંભાવના	૩૬-૩૯	૯	૧૮૮
આશ્રમિઓના અવરોહાભાવનું નિરૂપણ	૪૦	૧૦	૧૮૯
બ્રહ્મજીર્વરેતાઓને પ્રાયશ્ચિત્તનો સદ્ભાવ	૪૧-૪૨	૧૧	૧૯૦
બ્રહ્મજીર્વરેતાઓના પ્રાયશ્ચિત્તનું આયુષ્મિકશુદ્ધિજનકપણું તથા તેવી શુદ્ધિ-વાળાના વ્યવહારનું અયોગ્યપણું	૪૩	૧૨	૧૯૧
ઉપાસનાનું ઋત્વિકર્મપણું	૪૪-૪૬	૧૩	૧૯૧
મૌનનું વિધેયપણું.	૪૭-૪૯	૧૪	૧૯૨
બાલ્યનું ભાવશુદ્ધિપણું, ષષ્ઠ વય તથા કામચાર એ ઉભયપણું નહિ...	૫૦	૧૫	૧૯૩
આ જન્મમાં અથવા બીજા જન્મમાં જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ એપ્રમાણે જ્ઞાનોત્પત્તિનું પાક્ષિકત્વ.	૫૧	૧૬	૧૯૪
સાસોક્યાદિમુક્તિઓની જન્યપણાવડે સાતિશયતા અને નિર્વાણમુક્તિની નિર-તિશયતા.	૫૨	૧૭	૧૯૪

કૃદાધ્યાય. ૪.

પહેલો પાદ.

શ્રવણાદિનું આવર્તનીયપણું	૧-૨	૧	૧૯૬
જ્ઞાતાજીવે સ્વાત્મતાવડે બ્રહ્મનું આલ્મપણું	૩	૨	૧૯૮
પ્રતીકમાં અહંદૃષ્ટિનો અભાવ.	૪	૩	૧૯૯
અબ્રહ્મપ્રતીકમાં બ્રહ્મયુદ્ધિની કર્તૃત્વતા...	૫	૪	૧૯૯
કર્મજોને વિષે આદિત્યાદિદૃષ્ટિઓની કર્તૃત્વતા.	૬	૫	૨૦૦
ઉપાસનાને વિષે આસનનું નિયતપણું.	૭-૧૦	૬	૨૦૦
ધ્યાનના સાધન એકાગ્રતાની પ્રધાનતા હોવાથી તેમાં દિશા, દેશ તથા કાલનો અનિયમ.	૧૧	૭	૨૦૧
ઉપાસનાઓની મરણપર્યંત આદૃતિ	૧૨	૮	૨૦૨
જ્ઞાનિઓને પાપલેપનો અભાવ...	૧૩	૯	૨૦૨
જ્ઞાનિઓને પુણ્યલેપનો અભાવ	૧૪	૧૦	૨૦૩
જ્ઞાનોદયકાલમાં સંચિતપુણ્યપાપની પેઠે આરબ્ધપુણ્યપાપના વિનાશનો અભાવ...	૧૫	૧૧	૨૦૩
અગ્નિહોત્રાદિનિલકર્મના વિદ્યોપયોગી અંશનો અવિનાશ.	૧૬-૧૭	૧૨	૨૦૪
સોપાસન તથા નિરૂપાસન નિલકર્મનું તારતમ્યતાવડે વિદ્યાસાધનત્વ...	૧૮	૧૩	૨૦૫
અધિકારિઓને મુક્તિનો સદ્ભાવ	૧૯	૧૪	૨૦૫

ત્રીજો અધ્યાયનો બીજો પાદ.

મનને વિષે વાગાદિઓની વૃત્તિનો વિલય છે, સ્વરૂપથી વિલય નથી.	૧-૨	૧	૨૦૬
પ્રાણને વિષે મનનો વૃત્તિવડે પ્રવિલય	૩	૨	૨૦૭
પ્રાણનો જીવને વિષે લય યથા પછી પુનઃ જૂતોને વિષે લય	૪-૬	૩	૨૦૭
જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની ઉત્ક્રાન્તિની સમાનતા	૭	૪	૨૦૮

પ્રતિપાદ વિષયો.

સૂત્રાંક. અધિકરણાંક. પૃષ્ઠાંક.

તેજઃપ્રભૃતિભૂતોનો પરમાત્માને વિષે વૃત્તિવડે લય...	૮-૧૧	૫	૨૦૯
દેહથી પ્રાણની ઉત્ક્રાન્તિનો નિષેધ.	૧૨-૧૪	૬	૨૧૦
તત્ત્વજ્ઞાનિઓનાં વાગાદિનો પરમાત્મામાં લય.	૧૫	૭	૨૧૧
તત્ત્વજ્ઞાનિઓનાં વાગાદિનો નિઃશેષથી પરમાત્મામાં લય.	૧૬	૮	૨૧૧
ઉપાસકની ઉત્ક્રાન્તિની વિશેષતા	૧૭	૯	૨૧૧
રાત્રિને વિષે મરણ પામેલાઓને પણ રશ્મિની પ્રાપ્તિ.	૧૮-૧૯	૧૦	૨૧૨
દક્ષિણાયનમાં મરેલા ઉપાસકને જ્ઞાનરૂલની પ્રાપ્તિ...	૨૦-૨૧	૧૧	૨૧૩

ચોથાઅધ્યાયનો ત્રીજો પાદ.

અર્ચિરાદિક બ્રહ્મલોકમાર્ગની એકતા	૧	૧	૨૧૪
સંવત્સર અને આદિલની મધ્યે દેવલોક તથા વાયુલોકનું સંનિવેશયિતવ્ય	૨	૨	૨૧૫
વરુણાદિના સંનિવેશથી અર્ચિરાદિમાર્ગનું વ્યવસ્થાપન.	૩	૩	૨૧૫
અર્ચિરાદિની આતિવાહિકતા	૪-૬	૪	૨૧૫
ઉત્તરમાર્ગવડે કાર્યબ્રહ્મગમન...	૭-૧૪	૫	૨૧૬
પ્રતીકઉપાસકોને બ્રહ્મલોકની અપ્રાપ્તિ	૧૫-૧૬	૬	૨૧૬

ચોથાઅધ્યાયનો ચોથો પાદ.

મુક્તિરૂપવસ્તુનું પુરાતનપણું	૧-૩	૧	૨૨૦
મુક્તનું બ્રહ્મથી અભિન્નપણું	૪	૨	૨૨૧
મુક્તસ્વરૂપભૂતબ્રહ્મનું જોડે સ્વનિર્ણયપણું તથા નિર્વિશેષપણું...	૫-૭	૩	૨૨૧
અર્ચિરાદિમાર્ગવડે બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત ઉપાસકને ભોગ્યવસ્તુની સૃષ્ટિમાં જ્ઞાનસંસક-	૮-૯	૪	૨૨૨
દપતું જ હેતુપણું.	૧૦-૧૪	૫	૨૨૩
એકપુરુષને પણ દેહના ભાવઅભાવનું ઐચ્છિકપણું	૧૫-૧૬	૬	૨૨૪
સર્વદેહોની સાત્મકતા.	૧૭-૨૨	૭	૨૨૫
બ્રહ્મલોકમાં ગયેલા ઉપાસકોને જગત્સૃષ્ટિમાં સ્વાતંત્ર્યનો અભાવ છે, પણ ભોગભો-	૧૭-૨૨	૭	૨૨૫
ક્ષમાં તેમને સ્વતંત્રપણું છે.	૧૭-૨૨	૭	૨૨૫

અગત્યના દોષોનું શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	પંકિત.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
ભૂમિકા.			
૧	૧૧	પરંપરા	પરંપરાવડે
"	૨૬	ચારઅધ્યાયનો	પાંચઅધ્યાયનો
૧૩	૯	ક્રમાવડે	ક્રમોવડે
૧૪	૩૭	કત્વર્થપણું	કત્વર્થપણું
વેદાંતદર્શન.			
૧૨	૩૦	ધનદાનાદિવડે	ધનદાનાદિવડે
૧૩	૬	સકર્ણોડકર્ણ	સકર્ણોડકર્ણ
૧૯	૨૫	આનાં	આના
૨૭	૧૨	સ્થાનાદિવ્યપદેશાચ્ચ	સ્થાનાદિવ્યપદેશાચ્ચ
૩૪	૩૩	પશ્ચાત	પશ્ચાત્
૩૬	૪૦	સુશ્રુષિકાશ્રમાં	સુશ્રુષિકાશ્રમાં
૩૭	૩૭	શ્રીપ્રભુપાતનાં	શ્રીપ્રભુપતિનાં
"	૩૮	તાત્પર્યોનર્થુપૂર્વક	તાત્પર્યેનિર્ણયપૂર્વક
૩૮	૧૫	વર્ણન	વર્ણન
૪૨	૪	ધિકારનો)	ધિકારનો]
૪૮	૩૮	શ્રુતિ	શ્રુતિ
૪૯	૨૭	પ્રતિવચનરૂપે તેનું	પ્રતિવચનરૂપે તેનું
૫૧	૩૦	પંચજના શબ્દની	પંચજના શબ્દની
૫૨	૨૮	છે, બ્રહ્મજ્ઞાનની	છે, તે બ્રહ્મજ્ઞાનની
"	૩૨	પૂર્વ	પૂર્વે
૬૦	૨૧	કલ્પ્યાં	કલ્પ્યાં
"	૨૮	ચોગપ્રત્યુક્ત્યાધિકરણ	ચોગપ્રત્યુક્ત્યાધિકરણ.
૬૪	૧૨	થશે.	થશે,
૭૪	૨૩	અંકુરદારા	અંકુરદારા
૭૬	૯	રચનાતુપપત્તિધિકરણ	રચનાતુપપત્તિધિકરણ
૮૯	૨૩	નવસ્થિતપરિમાણુપણાથી	નવસ્થિતપરિમાણુપણાથી
૯૫	૧૮	પૂર્વપક્ષપ્રતિ	પૂર્વપક્ષપ્રતિ
૧૦૩	૧૮	પુનરેલ	પુનરેલ
૧૦૪	૧૪	સ્વશબ્દોન્માનામ્યામ્	સ્વશબ્દોન્માનામ્યામ્
૧૧૬	૩૨	સ્મિન્ન	સ્મિન્ન
૧૨૩	૨૨	સંજ્ઞામૂર્તિઋતિ:	સંજ્ઞામૂર્તિઋતિ:
૧૨૫	૨	શ્રીવેદાંતદર્શન	શ્રીવેદાંતદર્શન
૧૫૦	૨૮	હું જ	હું તેનેવિષે જ
૧૫૨	૫	વચનડે	વચનવડે

પૃષ્ઠ.	પકિત.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ.
૧૫૭	૧૩	કિચનમિપત્	કિચન મિપત્
૧૬૪	૯	પુના	પુન
"	૧૪	સધિમ	સધિમા
૧૮૩	૧૦	ધર્મસ્કન્ધઃ ॥	ધર્મસ્કન્ધાઃ ॥
૧૮૪	૨૮	ઋત્વિજે-	ઋત્વિજે
૧૮૫	૩૮	યગાદિવિધિપર	યગાદિવિધિપર
૧૮૬	૨	શ્રીસદ્ગુરર્મિજયતેરામ્	શ્રીસદ્ગુરર્મિજયતેતરામ
"	૧૭	આટ્ટત્પાધિકરણુ	આટ્ટત્પાધિકરણુ
૨૦૭	૧૬	અસભવ	અસભવ
૨૦૮	૨૯	જ અને	જ અને
૨૧૫	૩૨	આતિવાદિકાધિકરણુ	આતિવાદિકાધિકરણુ
૨૨૦	૧૬	અન્યપાથ	અન્યપાથ
૨૩૦, ૨૩૨, ૨૩૪, ૨૩૬, ૨૩૮, ૨૪૦	} ૧	સૂત્રોલ ।	સૂત્રોલ

❖ ❖ ❖ શ્રીસદ્ગુરુવિજયતેતરમ્ ॥ ❖ ❖ ❖

❖ ❖ ❖ શ્રીતાત્પર્યદીપિકાસહિત ❖ ❖ ❖

❖ ❖ ❖ શ્રીવેદાંતદર્શન. ॥ ❖ ❖ ❖

૧. સમન્વયાધ્યાય.

૧. અથ સુસ્પષ્ટ બ્રહ્મબોધક શ્રુતિવાક્યોનો સમન્વય .

એ નામનો પહેલો પાઠ.

યન્માયારહિતં શુદ્ધમક્ષરં ચાવ્યયં પરમ્ । સત્યં જ્ઞાનસુખાનન્તં તદહં બ્રહ્મ નિર્ભયમ્ ॥ ૧ ॥
યત્કૃપાલવમાત્રેણ મૂઢસ્ત્યજતિ મૂઢતામ્ । પાતુ વઃ સદ્ગુરુઃ જ્ઞાન્તસ્તાપત્રયવિનાશકઃ ॥ ૨ ॥
પ્રણમ્ય સદ્ગુરં શ્રેષ્ઠમજ્ઞાનધ્વાન્તભાસ્કરમ્ । વ્યાખ્યેયં બ્રહ્મસૂત્રાણાં યથાવુદ્ધિ વિતન્વતે ॥ ૩ ॥

ટીકા:— માયા તથા તેના કાર્યરૂપ નામરૂપાત્મક પ્રપચથી રહિત, અવિદ્યારૂપ મહત્તા અભાવથી નિર્મલ, અવિનાશી, અવિકારી, માયા ને માયાનાં કાર્યોથી પર, સત્ય(નિઘ્રાણ્યાધ્ય), અયુક્તપ્રકાશ, નિરતિશયઆનંદ, ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત, તથા સર્વ પ્રકારના ભયથી રહિત જે બ્રહ્મ (નિરતિશયવ્યાપકવસ્તુ) તે હું હું. ૧.

જેની દયાના પ્રેશમાત્રથી સ્વસ્વરૂપના બોધથી રહિત અજ્ઞાની મૂઢતાને લગેછે—આત્મતત્ત્વને જાણનાર પ્રાયછે; તે ક્રાધ્યાત્મિક, આધિબૌતિક અને આધિદેવિક એ ત્રણ પ્રકારના તાપની ઐકાંતિક અને આત્મતિક નિવૃત્તિ કરનારા તથા મનને વશ વર્તાવનારા શ્રીસદ્ગુરુ(‘સત્’—નિઘ્રાણ્યાધ્ય વસ્તુ, તેનો યથાર્થ ઉપદેશ કરીને શિષ્યના હૃદયમાં રહેલ ‘યુ’—અજ્ઞાનરૂપ અધિકાર, તેને ‘રુ’—અત્યંત નિવૃત્ત કરનાર)પરમાત્મા તમારું અજ્ઞાન ને અજ્ઞાનનાં કાર્ય જે શોકબોહાદિ તેથી રક્ષણ કરે. ૨.

અજ્ઞાનરૂપ અધિકારનો નાશ કરવામાં સૂર્યજેવા ઉત્તમ શ્રીસદ્ગુરુ પરમાત્માને શ્રદ્ધાભક્તિસહ પ્રણામ કરી વેદાંતદર્શનરૂપ બ્રહ્મસૂત્રોની આ તાત્પર્યદીપિકાનામની વ્યાખ્યા યથામતિ લખાયછે. ૩.

પ્રવાહરૂપે અનાદિ અને જ્ઞાનવિના જેનો આત્મતિક નાશ થતો નથી, એવો મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ અધ્યાસ જે કર્નાપણ તથા બોક્તાપણાઉપ અનર્થનો પ્રવર્તક મર્ચ લોકોને પ્રસિદ્ધ છે, તે અધ્યાસની ઉપાદાનસહિત નિવૃ-

તિમાટે તથા ત્વંપદ અને તત્ત્વપદના એકપણના જ્ઞાનના સાક્ષાત્કારમાટે સર્વે ઉપનિષદોનો આરંભ છે. આ અર્થે આ વેદાંતદર્શનમાં વિસ્તારથી દર્શાવવાનો છે, તેમાં પ્રથમ ધર્મવિચારથી વેદાંતવિચારનું વિલક્ષણપણું દર્શાવી બ્રહ્મવિચારની કર્તવ્યતા કહેવા બગવાન સૂત્રકાર નીચેનું જિજ્ઞાસાધિકરણ રચેછે:—

૧. જિજ્ઞાસાધિકરણ.

અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ॥ ૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અથ [ચાર સાધન સિદ્ધ કર્યા]પછી અતઃ [કર્મનું ફલ અનિત્ય અને જ્ઞાનનું ફલ નિત્ય છે] માટે બ્રહ્મજિજ્ઞાસા બ્રહ્મનો વિચાર [કર્તવ્ય છે].

ટીકા:—‘શાન્તો દાન્ત ઉપરસ્તસ્તિતિલુઃ સમાહિતો મૂલ્તાડડ્મયેવાત્માનં પश्यति ॥’ (શમવાળો, દમવાળો, ઉપરતિવાળો, તિતિક્ષાવાળો ને સમાહિત થઈને નિર્મલ યુદ્ધિને વિષે જ પોતાને જુએછે) એ શ્રુતિ બ્રહ્માનુભવમાં શમાદિ સાધનની અપેક્ષા દેખાડેછે, તેથી વિવેક-નિત્યાનિલવસ્તુનું જ્ઞાન, વૈરાગ્ય-આ લોક તથા પર-લોકના વિષયમાં તૃણુરહિતપણું, શ્વાદિ છ સંપત્તિ (શમ-મનોનિયંત્રક, દમ-છદિયોનો નિયંત્રક, શ્વાદિ-શ્રીસહયુ-ક્તનાં અને વેદાંતનાં વાક્યોમાં સુદૃઢ વિશ્વાસ, સમાધાન-મનની સ્થિરતા, ઉપરતિ-ફલેચ્છાપૂર્વક પ્રવૃત્તિનો અભાવ ને તિતિક્ષા-શીતોષ્ણાદિ દંઠને સહન કરવાનું સામર્થ્ય) ને યુગ્મ્યુતા-ભોક્ષ મેળવવાની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા, એ ચાર સાધન સિદ્ધ કર્યાપછી ‘તથયેહ કર્મચિત્તો લોકઃ ક્ષીયત એવમેવામુત્ર પુણ્યચિત્તો લોકઃ ક્ષીયતે ॥’ (જેમ આ લોકમાં કૃષિઆદિ કર્મથી સપાદન કરેલા અનાદિ ભોગ્ય પદાર્થો નાશ પામેછે, તેમ જ યુગ્યથી સંપાદન કરેલા સ્વર્ગના ભોગો પણ નાશ પામેછે) એ શ્રુતિ અંશિહોત્રાદિ શ્રેયઃસાધનોના અનિત્ય ફલપણને તથા ‘બ્રહ્મવિદામોતિ પરમ્ ॥’ (બ્રહ્મવેદા ઉત્કૃષ્ટ પદને પામેછે) એ શ્રુતિ બ્રહ્મવિજ્ઞાનથી પરમપુરુષાર્થને દેખાડેછે, માટે તે સાધનસંપન્ને બ્રહ્મ (નિરતિશયવ્યાપકવસ્તુ) ના જ્ઞાનમાટે વિચાર કર્તવ્ય છે.

સૂત્રમાંનો અથશબ્દ આનંતપ્રાર્થ (અનંતરપણને માટે) છે, અધિકારાર્થ નથી, કેમકે બ્રહ્મજિજ્ઞાસા અધિકાર્ય (આરંભનો વિષય) નથી. મંગલનો પણ વાક્યાર્થમાં સમન્વય નથી, પરંતુ અન્ય અર્થયુક્ત છતાં અથશબ્દ થવજીમાનથી જ વીણાના શબ્દની પેઠે મંગલનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરેછે. જેમ ધર્મજિજ્ઞાસાની પૂર્વે નિયમે કરીને વેદાધ્યયનની અપેક્ષા છે, તેમ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની પૂર્વે પૂર્વોક્ત સાધનસંપત્તિની અપેક્ષા છે, એમ અથશબ્દપડે સૂત્રકારબગવાને સૂચન કર્યું છે. વિદ્વાનો સૂત્રનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહેછે:—

“લઘૂનિ સૂચિતાર્યાનિ સ્વરૂપાક્ષરપદાનિ ચ ।

સર્વતઃસારભૂતાનિ સૂત્રાણ્યાહુર્મનીપિણઃ ॥”

ભાવાર્થ:—જે ટુંકાં હોય, જેમાંથી ધ્વજિત અર્થનું સૂચન થતું હોય, જેમાં સ્વરૂપઅક્ષરવાળાં પદો હોય, તથા જે સર્વભણ્ણીથી સારભૂત અર્થમય હોય તેને યુદ્ધિમાંનો સૂત્રો કહેછે.

અતઃશબ્દ હેતુના અર્થમાં છે. આ લોકના પુષ્પમાલા, ચંદન અને વનિતાદિ વિષયો તથા અગ્નિ-હોત્રાદિકારા પ્રાપ્ત થતા સ્વર્ગના નંદનવનવિહારાદિ વિષયો અનિલ છે, તેથી તેમના લાભવડે પરમપુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી, ને બ્રહ્મવિજ્ઞાનથી પરમપુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાયછે, માટે યયોક્ત સાધનસંપત્તિપછી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા કર્તવ્ય છે. એ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનો અર્થ નિરતિશયવ્યાપકવસ્તુને જાણવાની ઇચ્છા એવો થાયછે. બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા શાસ્ત્રવિચારવડે પૂર્ણ થાયછે, માટે બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનો અર્થ બ્રહ્મના જ્ઞાનમાટેનો વિચાર એવો જાણવો.

આદિ મૂર્વપક્ષી કહેછે કે તે બ્રહ્મ પ્રસિદ્ધ છે? કે અપ્રસિદ્ધ છે? જે પ્રસિદ્ધ કહે તો તેનું જાણવાયો-અપણું રહેતું નથી, ને અપ્રસિદ્ધ કહે તો તે જાણવાને શક્ય નથી. તેના ઉત્તરમાં કહીએછીએ કે દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત શુદ્ધશુદ્ધસુક્તરવભાવવાળું બ્રહ્મ છે. તે બ્રહ્મ સર્વલોકના આત્મારૂપ હોવાથી બ્રહ્મના અસ્તિત્વની પ્રસિદ્ધિ છે. ‘હું છું’ એમ સૌ આત્માના અસ્તિત્વને સ્વીકારેછે, પણ ‘હું નથી’ એમ કોઈ અપ્રાંત મનુષ્ય આત્માના અભાવને સ્વીકારતો નથી. એવી રીતે બ્રહ્મની આત્મપણાવડે પ્રસિદ્ધિ છતાં

તેની તે સામાન્યરૂપે પ્રસિદ્ધિ છે, વિશેષરૂપે નથી. કોઇ દેહને, કોઇ ઈંદ્રિયને, કોઇ પ્રાણને, કોઇ મનને, કોઇ ક્ષણિકવિજ્ઞાનને ને કોઇ શૂન્યને આત્મા માનેછે; કોઇ આત્માને કર્તાભોક્તા માનેછે, ને કોઇ દેવ્ય ભોક્તા ન માનેછે, કર્તા માનતા નથી; ને કોઇ અણુપરિભાષુ માનેછે, તો કોઇ સરીરપરિભાષુ માનેછે; તથા પોતાને અનુકૂલ એવી યુક્તિઓ તથા વાક્યાભાસો રવણુદ્વિગ્ધાનુસાર પ્રમાણરૂપે કહેછે. એવી રીતે તેના વિશેષસ્વરૂપમાં નાનાપ્રકારના ચતુર્થે દોવાથી તેનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ જિજ્ઞાસા કરવાયોગ્ય છે. 'અલ્પ અને આત્માના એકપણાના જ્ઞાનથી ન જ યુક્તિ છે, અને એવી યુક્તિ એ વસ્તુગતિ છે. અત્તાંતરના આશ્રયમાં તેમ ન દોવાથી ન તેમને યથાર્થ યુક્તિની સિદ્ધિ નથી, કિંતુ આત્માને અન્યથા જાણીને તે પાપવટે તેઓ સંસારાંધકૃપમાં પડેછે, કહ્યું છે કે:—

“યોડન્યયા સન્તમાત્માનમન્યયા પ્રતિપદ્યતે ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥”

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ પોતે એક પ્રકારનો છતાં પોતાને બીજા પ્રકારનો કહેછે, તે આત્માનું અપહરણ કરનારા ચોરે શું પાપ ન કર્યું? અર્થાત્ સત્, ચિત્ત ને આનંદરૂપ તથા અકર્તાઅભોક્તા આત્માને અસત્, ન જ ને દુઃખરૂપ તથા કર્તાભોક્તા કહેનારે સર્વે પાપો થયાં છે.

એટલા માટે સર્વે મુમુક્ષુઓએ મોક્ષલાભાર્થે સાધનસંપન્ન થઇ અહતું યથાર્થ જ્ઞાન સંપાદન કરવા અસ-વિચાર કર્તવ્ય છે. ૧.

જિજ્ઞાસા કરવાયોગ્ય અહતના લક્ષણને ભગવાન સૂત્રકર નીચેના જન્માધિકરણથી કહેછે:—

૨. જન્માધિકરણ.

जन्माद्यस्य यतः ॥ ૨ ॥

અન્યથ અને અન્યંયાર્થ:—યતઃ જેથી અસ્ય આનાં જન્માદિ જન્માદિ [થાયછે, તે પ્રદક્ષ છે].

ટીકા:—શ્રીપરબ્રુનો પુત્ર ભુશુ પોતાના પિતા વરુણપાસે શિષ્યભાવે જઈને વિનિત કરવા લાગ્યો કે ‘હે ભગવન! મને અહતો ઉપદેશ કરે’ સારે વરણે ‘યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ જીવન્તિ યથપ્રવચ્ચમિસંવિશન્તિ તદ્વિજ્ઞાસત્સ્ય, તદ્ બ્રહ્મ ॥’ (જન્માંથી આ ભૂતો વિવર્તરૂપે ઉપજેછે, જેવડે ઉત્પન્ન થયેલાં શ્રવેછે, અને જેમાં જઈને અભિજરૂપે પ્રવેશ કરેછે, તેને વિશેષપણે જાણ, તે અહત છે) એ વચનવડે આ નામરૂપાત્મક સર્વ પ્રપંચની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય અહતથી થાયછે, ને તે જેવ છે, એમ દર્શાવ્યું છે; માટે જગત્પત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયનું કારણપણું એ અહતનું લક્ષણ છે, એમ નિશ્ચય થાયછે. ભુશુએ પણ પિતાના મોખપછી અંતમાં ‘આનંદથી જ નિશ્ચય આ સર્વ ભૂતો ઉપજેછે, ઉપજ્યાપછી આનંદથી શ્રવેછે, અને આનંદમાં જઈને અભિજરૂપે પ્રવેશ કરેછે’ એપ્રમાણે આનંદસ્વરૂપ અહતો નિર્ણય કર્યો છે. ‘આવાં બીજાં પણ નિલયુદ્ધયુદ્ધમુક્તસ્વભાવ, સર્વસ્વરૂપ ને કારણ દલાદિ પ્રકારે અહતને જણાવનારાં વાક્યો અત્ત હાદરણરૂપે ગ્રહણ કરવાં કાર્યનું કારણથી અનન્યપણું (વ્યતિરેકાભાવ) દોવાથી પણ સત્વિચારાનંદધન અહત જ જગત્કારણ છે, એમ નિશ્ચય થાયછે, માટે અચેતન પ્રધાનને વિશે, અણુને વિશે, અભાવને વિશે, આભાસરૂપ શ્રવને વિશે કે.સ્વભાવને વિશે જગત્ત્વા જન્માદિનું કારણપણું શ્રુતિ તથા યુક્તિથી અસંભવિત છે.

વેદાંતવાચીના અર્થનો વિચાર કરતાં તાત્પર્યનિશ્ચય થાય તેકર અહતજ્ઞાનનો આધાર છે, પણ તાદિકાના અનુમાનાદિ પ્રમાણાંતરઉપર આધાર નથી. જગત્ત્વા જન્માદિનું કારણ અહત છે, એમ કહેનારાં વેદાંતવાચીને લાઇ તેમના અર્થને દૃઢ કરવાને વેદાંતવાચીથી અવિરોધી એવા અનુમાનને પ્રમાણ મણવામાં બાધ નથી; કેમકે ‘નિ પોને પણ ‘મન્તવ્ય: ॥’ દલાદિ વચનોવડે એ ત્ત્વેના રીતકર કરે. ધર્મજિજ્ઞાસાની.

અહનિગ્નાસામાં શ્રુત્વાદિ જ પ્રમાણ છે, એમ નથી; અર્થિ તો શ્રુત્વાદિ તથા અનુમાનાદિ, જે જેમ થયે તેમ, પ્રમાણ છે; કારણ કે અહનિગ્નાસ અનુભવના અવસાનરૂપ અને ભૂતવસ્તુ(સિદ્ધપદાર્થ)ને વિષય કરનાર છે. જે કર્તવ્યનો વિષય છે, તેમાં અનુભવની અપેક્ષા નથી, એટલે ત્યાં શ્રુત્વાદિનું જ પ્રમાણપણું થઈ શકે, કેમકે કર્તવ્યની કર્તવ્યતા પુરુષાધીન છે. લૌકિક તથા વૈદિકકર્મ કરવાને, નહિ કરવાને, અને અન્યથા કરવાને શક્ય છે; જેમકે પુરુષ આમાંતર જવાનો હોય તો તે અથે ચઢીને જાયછે, અથવા નથી જ જતો, અથવા અનુકૂલતાએ પગે ચાલીને કે અન્ય રીતે જાયછે; અતિરાત્રનામના યાગમાં યજ્ઞકર્તા પોશ્ઠીપાતનું ઘડણું કરેછે, અથવા નથી ઘડણું કરતો; હોમ કરનાર શાખાભેદ ઉદ્યકાવમાં હોમેછે, કે અનુદ્યકાવમાં હોમેછે; ઇત્યાદિ. એ વિષયમાં તો વિધિનિષેધ તથા વિકલ્પ, ઉત્સર્ગ(નિયમ) અને અપવાદ એ સાર્યક છે, પરંતુ વસ્તુવિષયમાં તો ‘આમ છે અથવા આમ નથી’ એવા વિકલ્પ સંભવી શકતા નથી. વિકલ્પ પુરુષાધિનને અધીન છે, પણ વસ્તુનું જ્ઞાન પુરુષની શ્રુતિને અધીન નથી, કિંતુ વસ્તુને અધીન જ છે. એક જ સ્થાણું(કુંડા) વિશે સ્થાણું, કે પુરુષ, કે અન્ય કાંઈ, એવું યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી; પુરુષ છે, અથવા અન્ય કાંઈ છે, એ નિશ્ચયજ્ઞાન છે, અને સ્થાણું જ છે, એ યથાર્થ જ્ઞાન છે; કેમકે એ જ્ઞાન વસ્તુને અધીન છે. એવી રીતે ભૂતવસ્તુ જેનો વિષય છે, એવી સર્વ વસ્તુઓનું પ્રામાણ્ય વસ્તુને અધીન છે. એમ જેતાં બહુજ્ઞાન પણ વસ્તુતંત્ર છે; કેમકે ભૂતવસ્તુને વિષય કરનાર છે. અહ જો ભૂતવસ્તુરૂપ છે, તો તે પ્રમાણાંતરનું વિષય થયું, અને વેદાંતવાચ્યોના વિચાર નિરયેક થઈ ગયો, એવી શકાને પણ અવકાશ નથી, કેમકે અહ ઇદ્રિયોના વિષય ન હોવાથી તેનું ઇદ્રિયોવડે ઘડણું થઈ શકતું નથી; ઇદ્રિયો તો સ્વભાવથી જ બાહ્યવિષયને વિષય કરનારી છે, સર્વાતરતમ અહને વિષય કરનારી નથી. અહ જો ઇદ્રિયો વિષય હોય તો આ અહના સંબંધવાળું કાર્ય છે, એમ ઘડણું થઈ શકે. સર્વે કાર્યો કાર્યરૂપે ઘડણું થયે સતે અહથી સંબંધવાળાં છે? કે અન્યથી સંબંધવાળાં છે? એ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, ખાતે જન્માદિચત્ર જે કાર્ય હોય તે કર્તાવાળું હોયછે, એવા તાર્કિકોના અનુમાનના ઉપન્યાસખાતે નથી, પણ વેદાંતવાચ્યોના પ્રદર્શનાર્થને ખાતે છે; ને એ વાક્યો અહને જ જગત્કારણ કહેછે, એ ઉપર દર્શન્યું છે, ખાતે અહ જ જગત્કારણ છે. ૨.

અહના લક્ષણને કહીને હવે નીચેના શાસ્ત્રયોનિત્વાધિકરણથી બગવાન મુતકાર તેસંબંધી પ્રમાણને કહેછે:—

૩. શાસ્ત્રયોનિત્વાધિકરણ.

શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ॥ ૩ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ શાસ્ત્રના કારણપણાથી (પ્રમાણકપણાથી) [અહનું અપ્રમાણકપણું નથી].

ટીકા:—‘તં ત્વોપનિપદં પુરુષં પૃથ્ઞામિ ॥’ (હે શાકલ! હું તને ઉપનિષદગમ્ય પુરુષ પૃથ્ઞું) ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે શાસ્ત્રપ્રમાણકપણાથી અહનું અપ્રમાણકપણું નથી; અર્થાત્ અહનું યથાવત્ જ્ઞાન અઘાત અને અબાધિત અર્થને જણાવનારા શાસ્ત્રથી ચાયછે, ખાતે અહમાં પ્રસક્ત અને અનુમાનથી શબ્દપ્રમાણ બલવત્તર છે, ને તેથી તે અહ શબ્દપ્રમાણગમ્ય હોવાથી પ્રમાણભૂત છે. અથવા ‘યત્તો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે ॥’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર જ અહના સદ્ભાવમાં તથા યથાર્થસ્વરૂપના જ્ઞાનમાં પ્રમાણરૂપ છે, એવો અન્ય અર્થ જાણવો; કિંવા સર્વ અર્થને પ્રકાશ કરનારાં સર્વજ્ઞોવાં મહાન ઋગ્વેદાદિશાસ્ત્રનું ઉપતિસ્થાન હોવાથી જે સર્વજ છે, તે અહ છે, એવો બીજો અર્થ સમજવો. ૩.

અહમાં વેદ પ્રમાણરૂપ નથી, કેમકે વેદ યજ્ઞાદિક્રિયાને તથા ઉપાસનાને વર્ણવેછે; ને અહ સિદ્ધવસ્તુ છે, ખાતે તેને તે (વેદ) પ્રતિપાદન કરે નહિ. એ સંકાને દૂર કરી શાસ્ત્રના પ્રમાણકપણામાં હેતુને કહેતા છતાં અનુમાનાદિના પ્રમાણકપણાનું નિરાકરણ કરવા બગવાન મુતકાર નીચેનું સામન્વાધિકરણ રચેછે:—

૪. સમન્વયાધિકરણ.

તત્તુ સમન્વયાત્ ॥ ૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સમન્વયાત્ [સર્વવેદાંતોના અહામાં જ] તાત્પર્યનિર્ણયથી તત્તુ તે [અહા] તુ નિશ્ચય [શાસ્ત્રપ્રમાણુક છે].

ટીકા:—સમન્વયથી તે અહા શાસ્ત્રપ્રમાણુક છે. ‘સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ ॥’ (સર્વે વેદો જે પદને સંપૂર્ણરીતે કયન કરેછે) એ શ્રુતિવડે ઉપક્રમઉપસંહારની એકતા, અભ્યાસ, અપૂર્વતા, ફલ, અર્થવાદ અને ઉપપત્તિ એ છ લિંગોથી સર્વે ઉપનિષદોનો અહામાં જ તાત્પર્યનિર્ણય છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. હૃશ્યપદવડે અનુમાનાદિના પ્રમાણુકપણાનું નિરસન કર્યું છે. ‘નાવેદવિન્મનુતે તં વૃહન્તમ્ ॥’ (વેદને નહિ જાણુનાર તે અહાને જાણુતો નથી) ‘નૈપા તર્કેણ મતિરાપનેયા ॥’ (એ અહાજ્ઞાન તર્કવડે પ્રાપ્ત થઇ શકતું નથી) ઇલાદિ શ્રુતિવડે અનુમાનાદિના પ્રમાણુકપણાનું નિરસન કરેલું હોવાથી અને ‘ન ચક્ષુષા ગૃહ્યતે ॥’ (તે અહા અક્ષુષવડે મહણુ થઇ શકતું નથી) ઇલાદિ શ્રુતિવડે પ્રત્યક્ષાદિના પ્રમાણુકપણાનું નિરસન કરેલું હોવાથી અંતે અહાનું શાસ્ત્રપ્રમાણુકપણું જ સિદ્ધ થાયછે.

‘સદેવ સૌમ્યેદમપ્ર આસીદેકમેવાદિતીયમ્ ॥’ (હે સૌમ્ય! આ જગત્ પૂર્વે સત્ જ હતુ, એક જ અ-દિતીય હતુ) ‘આત્મા વા હૃદમેકમેવાપ્ર આસીત્ ॥’ (પ્રસિદ્ધ આ જગત્ પૂર્વે એક આત્મા જ હતું) ‘તદેતદ્ બ્રહ્માર્ધ્વમનપરમનન્તરમબ્રાહ્મમ્ ॥’ ‘અયમાત્મા બ્રહ્મ સર્વાનુભૂ: ॥’ (તે આ અહા અપૂર્વ-કારણર-હિત, અનપર-કાર્યરહિત, અનંતર-એકરસ, અમાલ-અદિતીય-છે, આ આત્મા અહા છે, તે સર્વાનુભવરૂપ-ચિન્મારૂપ-છે) અને ‘બ્રહ્મૈવેદમમૃતં પુરસ્તાદ્ ॥’ (અગાનિઓને જે આ અગ્રજાગમાં અપ્રકાશરૂપ વસ્તુ બાસેછે, તે વસ્તુતાએ અમૃતરૂપ અહા જ છે) આ ચાર વેદના ઉપનિષદોનાં સર્વે વાક્યોમાંનાં પદોનો અહા-સ્વરૂપમાં નિશ્ચિત સમન્વય જાણનાપછી, અર્થોત્તરની કૃપના કરવી યોગ્ય નથી, કેમકે એમ કરવાથી શ્રુતની દ્વાનિ અને અશ્રુતની કૃપના કરવાનો દોષ પ્રાપ્ત થાયછે. તે વાક્યોનું તાત્પર્ય કર્મ કરનારના કે દેવતાઆદિના સ્વરૂપના પ્રતિપાદન કરવા ઉપર છે, એમ પણ કહી શકાતું નથી, કેમકે ‘તત્તુ કેન કં પદ્યેત્ ॥’ (તે શાથી કોને જુએ?) એ આદિ શ્રુતિઓ ક્રિયા, કારક અને ફલનો નિષેધ કરેછે. અહા સુપ્રસિદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપ છતાં પણ પ્રત્યક્ષાદિનો વિષય થતું નથી, કેમકે ‘તત્ત્વમસિ’ ઇલાદિ અહા અને આત્માના એકપણાનો ભોધ કરનારાં શાસ્ત્રવચનવિના તે જાણી શકાતું નથી. અહા હેયોપાદેયરહિત હોવાથી ઉપદેશની વ્યર્થતાનો દોષ પ્રાપ્ત થશે, એમ કહેવું નહિ; કેમકે હેયોપાદેયરહિત એવા અહાઅગ્રાનથી જ સર્વે કવેશોની અત્યંત નિષ્ઠિત યતાં પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાયછે. મદ્યુદ્ધિવાળા અધિકારિઓને ઉપાસનાનો ભોધ કરનારાં વાક્યોનો ઉપાસનારૂપ અર્થ માનતાં તેમાં દેવતાદિના પ્રતિપાદનનો નિશ્ચય થાય તો તેમાં કાંઈ વિશેષ નથી, પણ એટલાથી જ કાંઈ સર્વ વેદાંતવાક્યોનું ઉપાસનાવિધિશેષત્વ સંભવી શકતું નથી. ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ ॥’ જેવાં યોગતાના અર્થમાં જ પરિપૂર્ણ વાક્યોવડે આત્માનું તથા અહાનું ઐક્ય અનુભવાયું એટલે હેયોપાદેયરહિતતાથી ક્રિયાકારકાદિ દ્વિતનો નાશ થઇ ગયો, અને અહાત્મિકપણાના વિગ્રાનથી અત્યંત નિર્મૂલ કરેલા તે દ્વિતવિગ્રાનનો પુનઃ ઉદય થવાનો અસંભવ હોવાથી અબેદભોધક વેદાંતવાક્યોનું ઉપાસનાવિધિનું શેષપણુ કહી શકાય એમ નથી. જો કે કર્મોપાસનાનાં નિષેધક વેદવાક્યો ક્રિયાદિના સંબધવિના પ્રમાણરૂપતાને પામતાં નથી, તોપણુ અહાત્માનો અબેદ અનુભવાવનાર હોવાથી તેવાં સફલ-ફલવાળા-જ્ઞાનનાં નિષેધક વેદાંતવાક્યોની પ્રમાણતાઉપર શકા કરવી અશક્ય છે; તે સ્વતઃ-પ્રમાણુ છે, તેથી તેના પ્રામાણ્યમાટે અનુમાનાદિની પણ અપેક્ષા નથી.

પૂર્વપક્ષ:—જો કે અહા શાસ્ત્રપ્રમાણુ છે અર્હ, તોપણુ શાસ્ત્ર ઉપાસનાવિધિના વિષયરૂપે જ અહાનું નિર્દેષણુ કરેછે. જેમકે યૂપ(અચુક સંસ્કારવાળો ખેરનો યત્તરત્તમ), આદ્યવનીય(આધાનસંસ્કારવાળો અગ્નિ), ઇલાદિ અલીકિક પદાર્થને પણ શાસ્ત્ર વિધિગેપરૂપે વર્ણવેછે, તેમ આદિ પણ જાણુનું. શાસ્ત્રનું પ્રયોજન

અને નિવૃત્તિ છે. શાસ્ત્ર જાણનારા શબ્દસ્વામી તથા જૈમિનિ પણ ‘દૃષ્ટો હિ તત્સાર્થઃ કર્માવબોધનમ્ ॥’ (વેદનો અર્થ કર્મનું અવબોધન એવો દૃષ્ટ છે) ‘ચોદનેતિ ક્રિયાયાઃ પ્રવર્તકં વચનમ્ ॥’ (ચોદના એવું ક્રિયાનું પ્રવર્તક વચન છે) ‘તસ્ય જ્ઞાનમુપદેશઃ ॥’ (ધર્મનું જ્ઞાન ઉપદેશ) ‘તદ્ભૂતાનાં ક્રિયાર્થેન સમાનાયઃ ॥’ (વેદનાં સિદ્ધ અર્થને કહેનાર પદોનું ક્રિયાનાં પદો સાથે ઉચ્ચારણ કર્તવ્ય છે) અને ‘આમાયસ્ય ક્રિયાર્થત્વાદાનર્થક્યમતદર્થનામ્ ॥’ (વેદના ક્રિયાર્થપણાથી ક્રિયાના અવયવિનાનાં પદોનું અનર્થકપણું છે) એ વચનોપરે એમ જ કહેછે. માટે પુરુષને કાષ્ઠવાર વિષયવિશેષમાં પ્રવર્ત કરતું, તથા કાષ્ઠવાર વિષયવિશેષથી નિષ્પત્ત કરતું, એવું જે શાસ્ત્ર તે જ સાર્થક છે, બીજું જે અર્થવાદાદિ છે, તે તો તેનું શેષ હોઇને સાર્થક છે. તેથી આવાં તત્ત્વોપજ્ઞો હોવાથી વેદાંતો પણ તે જ રીતે સાર્થક છે. વિધિપરત્વને લીધે જેમ સ્વર્ગાદિની કામનાવાળાને અગ્નિહોત્રાદિ સાધનનું વિધાન છે, તેમ યુક્તિની કામનાવાળાને બ્રહ્મજ્ઞાનનું વિધાન છે, એ યુક્ત છે. અહિં જિજ્ઞાસા કરવાયોગ્યનું વિલક્ષણપણું કહ્યું છે, કર્મકાંડમાં સાધનપછી સિદ્ધ થનાર એવો ધર્મ જિજ્ઞાસ્ય છે, અને જ્ઞાનકાંડમાં તો ત્રિકાલસિદ્ધ એવું બ્રહ્મ જિજ્ઞાસ્ય છે, એટલે અનુજ્ઞાનની અપેક્ષા કરનાર ધર્મજ્ઞાનના ફલકરતાં બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફલ વિલક્ષણ થવાયોગ્ય છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી; કેમકે કાર્યની વિધિવાળા વચન સાથે સંબંધ કરાવીને જ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન થયેલું શાસ્ત્રમાં જોવામાં આવેછે. ‘આત્મા વા ઓરે દ્રષ્ટવ્યઃ ॥’ (અરે! આત્મા જ દ્રષ્ટવ્ય છે) ‘ય આત્માપહતપામ્મા ॥ સોડન્વેષ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ ॥’ (જે આત્મા પાપરહિત છે, તે અન્વેષણ કરવાયોગ્ય છે, અને તે વિશેષે જિજ્ઞાસા કરવાયોગ્ય છે) ‘આત્મેત્થેવોપાસીત ॥’ (આત્મા એમ જ ઉપાસે) ‘આત્માનમેવ લોકમુપાસીત ॥’ (આત્માના જ લોકને ઉપાસે) અને ‘બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મૈવ ભવતિ ॥’ (બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મ જ થાયછે) ઇલાદિ વિધાનો વિધમાન છે, ત્યાં ‘કોડ્તાવાત્મા કિં તદ્બ્રહ્મ ॥’ (આ આત્મા કાણુ? તે બ્રહ્મ શું?) એવી આકાંક્ષા થતાં ‘નિલયઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વગતો નિલયત્વતો નિલયશુદ્ધબુદ્ધમુક્તસ્તમાવઃ ॥’ ‘વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ ॥’ (નિલ, સર્વજ્ઞ, સર્વગત, નિલત્ત્વ, નિલ-શુદ્ધબુદ્ધમુક્તસ્વભાવ તે આત્મા; વિજ્ઞાન, આનંદ તે બ્રહ્મ) એ આદિ સર્વ વેદાંતો તેમના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીને ઉપયુક્ત થાયછે. તે પ્રલગ્નબ્રહ્મની ઉપાસનાથી સ્વર્ગની પેઠે લોકને અપ્રસિદ્ધ એવું શાસ્ત્રોક્ત મોક્ષરૂપ ફલ થશે. કર્તવ્યવિધિને વિષે વેદાંતોનો પ્રવેશ ન કરાવાય તો વસ્તુમાત્રના કથનમાં હોતોપાદાનનો અસંભવ હોવાથી ‘સાત દ્વીપવાણી પૃથિવી’ અને ‘આ રાજા જાયછે’ ઇલાદિ વાક્યોની પેઠે વેદાંતવાક્યોને પણ અનર્થકપણું પ્રાપ્ત થાયછે. વસ્તુમાત્રના કથનથી પણ ‘આ રજ્યુ છે, સર્પ નથી’ એવાં વાક્યોએ કરી બ્રાંતિથી ઉપજેલા જયની નિવૃત્તિ થતાં, તેમનામાં સાર્થકતા જોવામાં આવેછે, તેમ અહિં પણ અસંસારી એવી આત્મવસ્તુના કથનથી, સંસારિપણા (જીવપણા)ની બ્રાંતિ નિષ્પત્ત થતાં, વેદાંતોની સાર્થકતા થશે, એમ કહો, તો અમે કહીએછીએ કે આમ ક્યારે થાય કે બ્યારે રજ્યુના સ્વરૂપનું શ્રવણ થતાં જ જેમ સર્પની બ્રાંતિ જતી રહેછે, તેમ બ્રહ્મસ્વરૂપના શ્રવણમાત્રથી સંસારિપણાની બ્રાંતિ જતી રહેતી હોય; પણ તે નો કાંઈ જતી રહેતી નથી; કેમકે જેમને બ્રહ્મસ્વરૂપનું શ્રવણ થયું છે, તેમને પણ પ્રથમની પેઠે સુખદુઃખાદિ સંસારિપણાના ધર્મો તો જોવામાં આવેછે: વળી ‘શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ ॥’ એમ શ્રવણના ઉત્તરકાલમાં મનન તથા નિદિધ્યાસન પણ કહેલાં છે; માટે ઉપાસનાવિધિની વિષયતાએ કરીને જ બ્રહ્મનું શાસ્ત્રપ્રમાણુકપણું સ્વીકારવું જોઈએ.

સમાધાન:—એ પૂર્વપક્ષ સંભવતો નથી; કેમકે કર્મફલનું અને બ્રહ્મવિધાના ફલનું વિલક્ષણપણું છે. કાપિક, વાયિક અને માનસિક કર્મ જે શ્રુતિસ્મૃતિપ્રસિદ્ધ ધર્મનામે કહેવાયછે, તે વિષયની જિજ્ઞાસા ‘અથાત્તો ધર્મજિજ્ઞાસા ॥’ (વેદાધ્યયનપછી વેદનું શ્લવાન અર્થપ્રત્યક્ષપણું હોવાથી ધર્મેના નિર્ણયને માટે કર્મવાક્યનો વિચાર કર્તવ્ય છે) એમ સન્નિત થયા છે. હિંસાદિ અધર્મે પણ નિષેધરૂપ ચોદના (પ્રેરણા) બ્રહ્મણવાળો હોવાથી પરિહારને માટે જિજ્ઞાસા કરવાયોગ્ય છે. ચોદના જેવું લક્ષણ છે એવા અર્થ અને અનર્થરૂપ તે ધર્મ તથા અધર્મનાં ફલ પ્રત્યક્ષ સુખદુઃખ, શરીર વાણી મનથી ભોગવાના, વિષય અને ઇદ્રિયાના સયોગથી ઉપજતાં,

અહ્યાથી સ્થાવરપર્યંત સુપ્રસિદ્ધ છે. મનુષ્યજાતિથી માંડીને અહ્યાપર્યંત જે દેહવાન છે, તેમનામાં સુખના તાર-
તમ્યનું શ્રુતિમાં ત્રયણ થાયછે, અને એ તારતમ્યથી તેના હેતુરૂપ ધર્મના તારતમ્યનું અનુમાન થાયછે; ધર્મના
તારતમ્યથી અધિકારીનું તારતમ્ય જણાયછે; તથા ફલેચ્છા, લૌકિકસાધન જે ને વિદ્યાર્થિવડે યથા આવતુ અ-
ધિકારીનું તારતમ્ય પ્રસિદ્ધ પણ છે. જેમ યાગાદિ અનુષ્ઠાન કરનારાઓનું જ ઉપાસનામાં ચિત્તની સ્થિરતાના
ઉત્કર્ષથી ઉત્તરમાંજે અલ્પલોકપ્રતિગમન થાયછે; કેવલ 'ઇષ્ટાપૂર્તેદત સાધનથી, દૂષ્પાદિકે દક્ષિણમાંજે સ્વ-
ર્ગપ્રતિગમન થાયછે; ત્યાં પણ સુખનું તારતમ્ય અને સાધનનું તારતમ્ય 'યાવત્સમ્પાતમુપિત્યા ॥' (કર્મજેઠકી
સ્વર્ગમાં સ્થિતિ કરીને) એ શાસ્ત્રવચનથી જણાયછે, તેમ જ મનુષ્યથી માંડીને સ્થાવરપર્યંત સુખનો રેશ પણ
ચોદનાલક્ષણ જે ધર્મ તેથી જ સાધ્ય છે, એટલે તેમાં પણ તારતમ્ય છે, એમ સમજાયછે. વળી જીર્ણ-
ગતિ પામેલા કે અર્થગતિ પામેલા દેહવાનને વિષે દુષ્તારતમ્યના દર્શનથી તેના હેતુરૂપ નિષેધચોદનાલક્ષણ
અધર્મનું અને તેનું અનુષ્ઠાન કરનારાઓનું તારતમ્ય સમજાયછે. એવી રીતે અવિવા, અસ્તિતા, ક્રમ ને કોષા-
દિદોષવાળાને ધર્મોધર્મના તારતમ્યથી ઉપજનાર, શરીરના અહણપૂર્વક જે સુખદુઃખનું તારતમ્ય, તે અનિલ
એવા સંસારરૂપે છે, એમ 'ન હ વૈ સશરીરસ્ય સતઃ પ્રિયાપ્રિયયોરપહતિરસ્તિ ॥' (સશરીર સતે સુખદુઃખનો
નાશ નથી) ઇલાદિ શ્રુતિથી, 'ક્ષોણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ ॥' (પુણ્ય ક્ષીણ થયે સતે મર્ત્યલોકમાં આવેછે)
ઇલાદિ સ્મૃતિથી, અને કાષ્ઠની વૃદ્ધિથી જવાહાની વૃદ્ધિના દર્શનથી ફલના તારતમ્યવડે સાધનના તારતમ્યના
અનુમાનરૂપ યુક્તિથી, સિદ્ધ થાયછે. 'અશરીરં વાવ સન્તં ન પ્રિયાપ્રિયે સૃજતઃ ॥' (દેહરહિતને નિશ્ચય સુખ-
દુઃખ સ્પર્શ કરતાં નથી) એ વચનવડે સુખદુઃખના સ્પર્શના નિષેધથી ઉપાસનારૂપ જે ધર્મ તેનું ફલ મોક્ષ એ-
ટલે જે અશરીર તે નથી, એમ સ્પષ્ટ જણાયછે; જે મોક્ષ ધર્મનું ફલ હોય તો સુખદુઃખના સ્પર્શને નિષેધ
સભવે નહિ. અશરીરપણું જ ધર્મનું ફલ છે, એમ કહે તો તેમ પણ નથી; કમકે તે તો સ્વાભાવિક છે,
એમ 'અશરીરં શરીરેષુ અનવશેષ્યવ્યસ્થિતમ્ । મહાન્તં વિમુક્તામાનં મત્વા ધીરો ન શોચતિ ॥' (અનિલ
શરીરમાં રહેલો, સ્થૂલદેહરહિત, મહાન અને વ્યાપક એવો જે આત્મા, તેને જણીને ધીર પુરુષ સંસારનો
અનુભવ કરતો નથી) 'અપ્રાણો હ્યમનાઃ કુન્નઃ ॥' (પ્રાણરહિત અને મનરહિત છે, તેથી શુદ્ધ છે) અને
'અસદ્જ્ઞો હ્યર્પ પુરુષઃ ॥' (આ પુરુષ નિશ્ચય અસમ-અને દેહરહિત-છે) ઇલાદિ શ્રુતિઓથી જણાયછે. એમ
હોવાથી જ અનુષ્ઠાન કરવાયોગ્ય કર્મના ફલથી વિલક્ષણ જે મોક્ષનામનું અશરીરપણું તે નિલ છે, એમ સિદ્ધ
થાયછે. નિલમાં પણ કેટલક પરિણામિનિલ છે, વિકાર થયા છતાં પણ 'આ તે જ છે' એવી તેસખની
બુદ્ધિમાં ભેદ પડતો નથી; જેમ જગતનું નિલપણું કહેનારાનાં પૃથિવીઆદિ, અને સોપ્તવાદિઓના શુણે,
પણ આ તો પારમાર્થિક અપરિણામિનિલ, આકાશની પેઠે સર્વવ્યાપી, સર્વવિકિયારહિત, નિલત્વમ, નિરવયવ
તથા સ્વયંભોતિ સ્વભાવ છે, ને તેમાં ફલરૂપ કાર્યસહિત ધર્મોધર્મ તથા ત્રણ કાલ વર્તતા નથી, તે અશરીરપણું
મોક્ષનામે કહેવાયછે. 'અન્યત્ર ધર્માદન્યત્રાધર્માદન્યત્રાસ્માત્ કૃતાકૃતાત્ અન્યત્ર ભૂતાચ્ચ મચ્યાચ્ચ ॥' (ધર્મથી
અન્ય, અધર્મથી અન્ય, આ કાર્યકારણથી અન્ય, અને ભૂતભવિષ્યવર્તમાનથી અન્ય) ઇલાદિ શ્રુતિઓ પણ
મોક્ષનું એવું સ્વરૂપ કહેછે. માટે જેની આ જિજ્ઞાસા પ્રસ્તુત છે, તે અક્ષરે કર્તવ્યના શેષપણાવડે ઉપદેશાય,
અને તે કર્તવ્યથી મોક્ષ સાધ્ય છે, એવો સ્વીકાર થાય, તો તે મોક્ષ અનિલ જ થાય, અને મોક્ષમાં સાધ્ય-
પણાવડે અનિલપણું થયે સતે તારતમ્યથી સ્થિત અને અનિલ એવાં જે યથોક્ત કર્મફલ તેમનો જ કોષક
ઉત્તમ પ્રકાર તે મોક્ષ છે, એમ ગ્રાસ થાય; પણ મોક્ષ તો સર્વ મોક્ષવાદિઓએ નિલ સ્વીકાર્યો છે, તેથી
કર્તવ્યના શેષપણાવડે અક્ષરો ઉપદેશ છે, એમ માનવું યુક્ત નથી. વળી 'બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ ॥' (જે
'બ્રહ્મને જાણે છે તે અક્ષર જ થાયછે) 'દ્વીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દૃષ્ટે પરાવરે ॥' (તે પરમાત્માનો સાક્ષ-
રકાર થયે સતે આનાં કર્મો નાશ પામેછે) 'આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ કુતશ્ચન ॥' (અક્ષરના આનંદને

૧ અગ્નિહોત્ર, તપ, ક્ષત્ર, વેદાધ્યયન, આત્મિક અને વૈશ્વદેવ એ છટકર્મ કહેવાયછે; વાવ ક્ષવા ને વસાવાદિ
જ્વાલારાય, દેવમદિર, અગ્નિપ્રદાન અને આરામ (દેવાદિને માટે જાગ) કરાવવાં તે પૂર્વકર્મ કહેવાયછે; અને ગરણા-
ગતની રક્ષા કરવી, ભૂતોની દ્વિસા ન કરવી, અને વેદીની યજ્ઞર દાન આપવું તે દત્ત કહેવાયછે.

નળુનાર કોઠથી પણ ભય પામતો નથી) 'અમયં વૈ જનક પ્રાપ્તોઽસિ ॥' (હે જનક! તું અભયરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયો છે) 'તદાત્માનમેવાવેદહં બ્રહ્માસ્મીતિ ॥' (તે આત્માને જ હું બ્રહ્મ છું એમ બોલ્યો) 'તસ્માત્ત-
 ત્સર્વમભવત્ ॥' (તે જાનથી તે બ્રહ્મ પૂર્ણ થતું હતું) અને 'તત્ર કો મોહઃ કઃ શોક એકત્વમનુપસ્યતઃ ॥' (એકપણાને અનુભવ કરનારને અનુભવકાલે મોહ શો? અને શોક શો?) એ અને એવી અન્ય શ્રુતિઓ બ્રહ્મવિદ્યાપદ્ધિ મોક્ષ દર્શાવેછે, અને જ્ઞાન ને તેના ફલની મધ્યમાં કાર્યાતરત્વ નિવારણ કરેછે; તથા 'તદ્દેવત્ત-
 પર્યત્પરિવાર્મદેવઃ પ્રતિપેદોઽહં મનુરમવં સૂર્યથ ॥' (તે બ્રહ્મ આ પ્રલગ્ભાત્મા છે, એમ બળ્યતાં ઋષિ વામદેવને અનુભવ થયો કે હું મનુ થયો, સૂર્ય થયો) એ શ્રુતિ પણ બ્રહ્મદર્શન અને સર્વાત્મભાવની મધ્યમાં અન્ય કર્તૃત્વનું નિવારણ કરવાના ઉદાહરણરૂપ છે. જેમ 'બિંબો રહીને ગાયછે' એમ કહે સતે બિંબા રહેવાની અને ગાવાની મધ્યે જ્ઞાન કરનારનું કર્મોત્તર જણાતું નથી, તેમ ત્યાં પણ બળ્યતું. 'ત્વં હિ નઃ પિતા યોઽસ્માકમ-
 વિદ્યાયાઃ પરં પારં તારયસિ ॥' (તમે નિશ્ચય અમારા પિતા છો, જે તમે અવિદ્યાના પુનરાવૃત્તિરહિત પારને પમાડોછો) 'શ્રુતં હોવ મે ભગવદ્દુશ્મ્યસ્તરતિ શોકમાત્મવિત્ ॥' (આત્માને જાણનાર શોકને તરેછે, એમ ભગવાનના જેવા પાસેથી મેં સાંભળ્યું જ છે) 'સોઽહં ભગવઃ શોચામિ તન્મા ભગવાન્શ્ચોકસ્ય પારં તારયતુ ॥' (તે હું હે ભગવન્! શોક કરુંછું, તે અને ભગવાન જ શોકના પાર-અંતને પમાડે) 'તસ્મૈ મૃદિતકપાયાય તમસઃ પરં પારં દર્શયતિ ભગવાન્ સનત્કુમારઃ ॥' (તે કપાપરહિતને ભગવાન સનત્કુમારે અજ્ઞાનના પર પારને દેખાડ્યો) એ આદિ શ્રુતિઓ મોક્ષના પ્રતિબંધની નિવૃત્તિમાત્રને જ આત્મજ્ઞાનનું ફલ કહેછે. ગૌતમમુનિ પણ 'દુઃખજન્મપ્રવૃત્તિદોષમિધ્યાજ્ઞાનાનામુત્તરોત્તરાપાયે તદનન્તરાપાયાદપર્વગઃ ॥' (દુઃખ, જન્મ, પ્રવૃત્તિ, દોષ અને મિધ્યાજ્ઞાનના ઉત્તરઉત્તરના નાશમાં પૂર્વપૂર્વનો નાશ થવાથી મોક્ષ થાયછે) એ સૂત્રવડે મિધ્યાજ્ઞાનના નાશથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ જણાવેછે. તે મિધ્યાજ્ઞાનનો નાશ બ્રહ્મ અને આત્માના એકપણાના વિરાનથી થાયછે. આ બ્રહ્માત્મૈકપણાનું વિરાન સંપત્ (અથવા આલંબનના તિરસ્કારવડે ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુનું અબેદજ્ઞાન તે સંપત્; અથવા ચેતનપણાની સમાનતાવડે શુભમાં બ્રહ્મનો અબેદ)રૂપ ઉપાસના નથી, તથા મન અને આદિસમાં બ્રહ્મ-દૃષ્ટિનો અધ્યાસ શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે, તેમ એ અધ્યાસરૂપ ઉપાસના પણ નથી; તેમ જ જેમ 'વાયુર્વે સંવર્ગઃ ॥ પ્રાણો વાયુ સંવર્ગઃ ॥' (વાયુ સંવર્ગ છે, પ્રાણ સંવર્ગ છે) એ વિશિષ્ટક્રિયાયોગ છે, તેમ આ બ્રહ્માત્મૈકપણું વિશિષ્ટક્રિયાયોગે કરીને સંવર્ગ ઉપાસનારૂપ પણ નથી; તથા કર્મોગસંસ્કારરૂપ પણ નથી. જે બ્રહ્માત્મૈકપણાના જ્ઞાનનો સંપદાદિરૂપ સ્વીકાર કરીએ તો 'તત્ત્વમસિ' 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' 'અયમાત્મા બ્રહ્મ' ઇત્યાદિ વાક્યોમાં બ્રહ્માત્મ-કપણાને પ્રતિપાદન કરનારો જે પદસમન્વય તેને બાધ આવે; તથા 'મિચ્છતે હૃદયગ્રન્થિશ્ચિચ્છન્તે સર્વસંશયાઃ ॥' (હૃદયની ગ્રંથિ ભેદાદ્ જળયછે, અને સર્વ સંશયો હેદાદ્ જળયછે) એ આદિ અવિદ્યાનિવૃત્તિનાં ફલશ્રવણોનો વિરોધ થાય; અને 'બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ ॥' એ આદિ બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ દર્શાવનારાં વચનો પણ યથાર્થ રીતે સંભવી શકે નહિ; માટે બ્રહ્માત્મૈકપણાનું વિરાન સંપદાદિરૂપ નથી. એ કારણથી બ્રહ્માત્મવિદ્યા પુરુષના વ્યાપારને અધીન નથી, પણ પ્રલગ્ભાદિપ્રમાણનું વિષય જે વસ્તુજ્ઞાન તેની પેઠે વસ્તુને અધીન જ છે, એવા બ્રહ્મને વા તેના જ્ઞાનને કોઈ પણ યુક્તિવડે કાર્યકોટિમાં પ્રવેશ કરાવવાની કલ્પના થઈ શકે એમ નથી. બળ્ય-વાની ક્રિયાના કર્મરૂપે પણ બ્રહ્મનો કાર્યકોટિમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી; કેમકે 'અન્યદેવ તદ્વિદિતાદયોઽવિ-દિતાદધિ ॥' (તે કાર્યથી અન્ય જ છે, અને કારણથી પણ અન્ય છે) તથા 'યેનેદં સર્વં વિજાનાતિ તં કેન વિજાનીયાત્ ॥' (જે આત્માવડે આ સર્વ દરખને લોક જાણે, તે આત્માને કયા કારણવડે જાણે?) એ શ્રુતિઓમાં જાણવાની ક્રિયાના કર્મપણાનો નિષેધ કરેલો છે, તથા 'યદ્વાચાનમ્યુદિતં યેન વાગમ્યુચતે ॥' (જે વાણીવડે કહેવાતું નથી, પણ જ્યેવડે વાણી બોલેછે) એપ્રમાણે બ્રહ્મના અવિષયપણાનો ઉપન્યાસ કરી 'તદેવ બ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ નેદં યદિદમુપાસતે ॥' (તે અવેદને જ તું બ્રહ્મ જાણ, પણ જે આ ઉપાધિવિશિષ્ટને લોકો ઉપાસેછે, તે આ બ્રહ્મ નથી) એ વચનવડે ઉપાસનાક્રિયાના કર્મપણાનો નિષેધ પણ કરેલો છે. બ્રહ્મના

શબ્દબોધના અવિષયપણામાં તેનું શાસ્ત્રપ્રમાણરૂપણું ન સંભવવાથી પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થશે એમ શંકા પણ ન કરવી; કેમકે શાસ્ત્ર તો અવિધાકલ્પિતભેદની નિવૃત્તિરૂપરૂપણું છે. શાસ્ત્ર કંઈ ફરિયાદો ('આ બ્રહ્મ' એમ કહીને) પોતાના વિષયભૂતબ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છતું નથી, આત્મ પ્રસંગાત્મરૂપે અવિષયતાવડે પ્રતિપાદન કરતાં અવિધાકલ્પિત જે એય, જ્ઞાતા અને જ્ઞાન એ આદિ ભેદ, તેની નિવૃત્તિ કરેછે. 'યસ્યામતં તસ્ય મતં મતં યસ્ય ન વેદ સઃ । અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાનતાં વિજ્ઞાતમવિજ્ઞાનતામ્ ॥' (જેને બ્રહ્મ અવિષય છે, એવો નિશ્ચય છે, તેણે તેને યથાર્થ જાણ્યું છે, અને જે અજ્ઞને બ્રહ્મ વિષય છે, એવો નિશ્ચય છે, તે તેને જાણતો નથી; બ્રહ્મને દરશરૂપે જાણનારને તે અવિજ્ઞાત છે, અને દરશરૂપે નહિ જાણનારને તે વિજ્ઞાત છે,) 'ન દષ્ટેર્દષ્ટારં પર્યેનં શ્રુતેઃ શ્રોતારં શૃણુયા ન મતેર્મન્તારં મન્વીયા ન વિજ્ઞાતેર્વિજ્ઞાતારં વિજ્ઞાનીયાઃ ॥' (દૃષ્ટિના સાક્ષીને દરશદષ્ટિવડે જોવાય એમ નથી, શ્રવણના સાક્ષીને શ્રવણવડે સાંભળી શકાય એમ નથી, મનની વૃત્તિના સાક્ષીને મનની વૃત્તિવડે વિષય કરાય એમ નથી, બુદ્ધિવૃત્તિના સાક્ષીને બુદ્ધિવૃત્તિવડે વિષય કરાય એમ નથી) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ પણ એમ જ કહેછે. એવી રીતે અવિધાકલ્પિત સંસારિ-પણાની નિવૃત્તિવડે નિલયમુક્તઆત્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ થાયછે, તેથી મોક્ષમાં અનિલપણાનો દોષ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. જોને મતે મોક્ષ ઉત્પાદક ક્રિયા વિકાર્ય છે, તેને મતે જ્ઞાનસ, વાચિક વા કાયિકકાર્યની અપેક્ષા રહે એ મુક્ત છે. ઉત્પાદક (ઉત્પન્ન થવાયોગ્ય) તથા વિકાર્ય (અવસ્થાંતર પામવાયોગ્ય) એ બંને પક્ષમાં મોક્ષનું અવશ્ય અનિલપણું છે. ધર્માદિઉત્પાદક અથવા દર્દિઆદિવિકાર્ય એ લોકમાં નિલરૂપે જોવામાં આવતાં નથી. પ્રાપ્તપણાવડે પણ મોક્ષમાં કાર્યની અપેક્ષા નથી; કેમકે મોક્ષ પોતાના આત્મરૂપ હોય તો તેને પ્રાપ્તપણું નથી, અને સ્વરૂપથી ભિન્ન હોય તોપણ બ્રહ્મરૂપ મોક્ષનું પ્રાપ્ત્ય નથી; કારણ કે તે સર્વવ્યાપક હોવાથી, આકાશની પેઠે, સર્વને તે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ નિલપ્રાપ્ત છે. મોક્ષ સંસ્કાર્ય પણ નથી, કે જ્યાં તે કાર્યની અપેક્ષા કરે. સંસ્કાર્યનો સંસ્કાર શુણ્ણાધાનથી કે દોષાપનયનથી થાયછે; અતઃ શુણ્ણાધાનનો સંભવ નથી; કેમકે મોક્ષ તો જેમાં કોઇપણ અતિશય ન ઉપજાવી શકાય એવા બ્રહ્મરૂપ છે. તેમ દોષાપનયનનો પણ સંભવ નથી; કેમકે જે મોક્ષ છે, તે નિલશુદ્ધબ્રહ્મસ્વરૂપ છે. મોક્ષ સ્વાત્મધર્મ છતાં પણ અવિચારપ્રમથવડે આવૃત્ત છે, અને ઉપાસનારૂપક્રિયાવડે આત્માને સંસ્કાર(મલનાશ) થતાં તેની અભિવ્યક્તિ થાયછે; જેમ ઘસવાની ક્રિયાથી મલનાશ કરેલા દર્પણમાં ઉજ્જવલતારૂપધર્મ પ્રકટ થાયછે; એમ કહો તો તે કથન પણ નિર્દોષ નથી; કેમકે આત્માને ક્રિયાનો આશ્રય કહી શકતો નથી; ક્રિયા જોને આશ્રયે પ્રવર્તેછે, તેને સયોગાદિવિકાર કર્મોપિના પોતાના સ્વરૂપને પામી શકતી નથી, અને આત્મા જો ક્રિયાથી વિકાર પામે તો આત્માનું અનિલપણું થાય, અને 'અવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ॥' (આ અવિકાર્ય કહેવાયછે) ઇત્યાદિશ્રુતિવાક્યો પણ બાધ પામે, જે અનિલ છે. તેથી આત્મામાં પોતાને આશ્રયે રહેલી ક્રિયા સંભવતી નથી, અને અન્યને આશ્રયે રહેલી ક્રિયાનો પણ આત્મા વિષય ન હોવાથી તેવડે આત્માને સંસ્કાર થઈ શકતો નથી. દેહને આશ્રયે રહેલી સ્નાન, આયમન અને યજોત્પવીત-ધારણાદિક્રિયાઓવડે આત્માને સંસ્કાર થતો જોવામાં આવેછે, એમ કહો તો, તેમ નથી; તે સંસ્કાર આત્માને થતો નથી, પણ અવિધાવડે દેહાદિસંધાતમાં તાદાત્મ્યપણું પામેલા જીવને થાયછે. સ્નાનાદિક્રિયા દેહને આશ્રયે રહેલી છે, તે પ્રત્યક્ષ છે. તે ક્રિયાવડે દેહાદિમાં અવિધાવડે આત્મપણાની બુદ્ધિ રાખનાર જ સંસ્કાર પામે, એ યોગ્ય છે. જેમ દેહાશ્રિતચિકિત્સાદ્વારા ધાતુનું સમપણું થયે તે દેહાદિસંધાતના અભિમાનીને પોતામાં 'હું રોગરહિત છું' એવી આરોગ્યરૂપરૂપણની બુદ્ધિ ઉપજેછે, તેમ સ્નાન, આયમન અને યજોત્પવીતધારણાદિવડે 'હું શુદ્ધ છું, સંસ્કારવાળો છું' એવી બુદ્ધિ જેમાં ઉપજેછે, તે દેહાભિમાની જ સંસ્કાર પામેછે. દેહાભિમાની જીવ જ સર્વક્રિયાઓનો નિર્વાહ કરેછે, અને તેનાં ફલો ભોગવેછે, કેવલ સાક્ષી કર્તાભોક્તા નથી. 'તયોરન્યઃ વિપ્પલં સ્વાદ્વત્યનશ્ચનન્યોઽમિવાકાકશીતિ ॥' (જીવ અને પરમાત્મા એ બેમાંથી જીવ સ્વાદુકર્મ-ફલને ભોગવેછે, અને બીજો ફલ નહિ ભોગવતાં તેને પ્રકાશછે) તથા 'આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્તં મોક્તેત્યાહુર્મની-મિણઃ ॥' (દેહ, ઈન્દ્રિય અને મન એમુક્ત ચિદ્ભાસ તે ભોક્તા છે, એમ બુદ્ધિઓને કહેછે) એ શ્રુતિઓ એ વિષયમાં પ્રમાણરૂપ છે. 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माप्यक्षः सर्वभूताधिवा-

સઃ સાક્ષી ચેતા કેવલો નિર્ગુણશ્ચ ॥ ’ (તે દેવ-સ્વપ્રકાશરૂપ-સર્વભૂતોમાં એક, માયાવડે ઢંકાયેલા, સર્વવ્યાપી, સર્વભૂતોના અંતરાત્મા, કર્મેના સાક્ષી, સર્વભૂતોના અધિષ્ઠાન, સર્વના સાક્ષી, બોધસ્વરૂપ, કેવલ અને નિર્ગુણ છે) તથા ‘સ પર્યગાચ્છુદ્ધમકાયમવ્રગમસ્ત્રાવિરં શુદ્ધમપાપવિદ્મ ॥’ (તે આત્મા સર્વત્ર વ્યાપ્ત, પ્રકાશવાન, લિંગ-દેહરહિત, અક્ષત, શિશરહિત, રાગાદિભરહિત અને પુણ્યપાપના સ્પર્શરહિત છે) એ બે શ્રુતિઓ બ્રહ્મની અનાધેયઅતિશયતાને તથા નિત્યશુદ્ધતાને નજીવાવે છે, અને બ્રહ્મભાવ તે જ મોક્ષ છે; તેથી તે મોક્ષ સંસ્કાર્ય પણ નથી. ઉત્પત્તિ, પ્રાપ્તિ, વિકાર અને સંસ્કારથી ભિન્ન પાંચમું ક્રિયાકલ નથી, જે મોક્ષના ક્રિયાસાધ્યપણ્યમાં હેતુ થાય, માટે એક જ્ઞાનને લગ્નને આદિ ક્રિયાના ગંધમાત્રનો પણ અનુપ્રવેશ સંભવતો નથી. જ્ઞાન માનસી ક્રિયા છે, એમ શંકા કરવી નહિ; કારણ કે જ્ઞાન અને ક્રિયાનું વિલક્ષણપણું છે. વસ્તુસ્વરૂપની અપેક્ષાવિના જ કરવારૂપે વિધાન થાય છે તે ક્રિયા છે, ને તે પુરુષના વ્યાપારને અધીન છે, જેમ ‘યસ્યે દેવતાયૈ હવિર્ગૃહીતં સ્પાત્ તાં મનસા ધ્યાયેદ્વષટ્કરિષ્યન્ ॥’ (જે દેવતાને ઉદ્દેશે અધર્મ્યુએ હવિસ્ પ્રહણ કર્યું હોય તે દેવતાનું હોતા મનવડે ધ્યાન કરે) તથા ‘સન્ધ્યાં મનસા ધ્યાયેત્ ॥’ (મનવડે સંધ્યા દેવતાનું ધ્યાન કરે) ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જેવી ધ્યાનક્રિયા વસ્તુની અપેક્ષાવિનાની અને પુરુષાધીન વિધાન કરાય છે, તેવી ક્રિયા છે. ધ્યાન અથવા ચિંતન જે કે માનસ છે, તેપણ પુરુષતંત્રપણ્યથી પુરુષવડે કરવાને, નહિ કરવાને, અથવા અન્યથા કરવાને, શક્ય છે; પણ જ્ઞાન તો પ્રમાણુજન્ય છે, અને પ્રમાણુ યથાભૂતવસ્તુને વિષય કરનારું છે, માટે જ્ઞાન કરવાને, નહિ કરવાને, અથવા અન્યથા કરવાને, અશક્ય છે; તે કેવલ વસ્તુતંત્ર જ છે, તે વિધિનો વિષય નથી, તેમ પુરુષની ક્રિયાને અધીન નથી, તેથી માનસપણું છતાં પણ જ્ઞાનનું મહાનવિલક્ષણપણું છે. જેમ ‘પુરુષો વાવ ગૌતમાગ્નિઃ ॥ યોપા વાવ ગૌતમાગ્નિઃ ॥’ (હે ગૌતમ! પ્રસિદ્ધ પુરુષ અગ્નિ છે. હે ગૌતમ! પ્રસિદ્ધ સ્ત્રી અગ્નિ છે) એમાં પુરુષમાં તથા સ્ત્રીમાં અગ્નિની શુદ્ધિ માનસી થાય છે, તે કેવલ વિધાનજન્યપણ્યથી ક્રિયા છે, અને તે પુરુષતંત્ર છે, પણ જે પ્રસિદ્ધઅગ્નિમાં અગ્નિશુદ્ધિ છે, તે વિધિનો વિષય નથી, તેમ પુરુષતંત્ર પણ નથી, કિંતુ તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણના વિષયસ્વરૂપવસ્તુને અધીન હોવાથી જ્ઞાન જ છે, ક્રિયા નથી. એ પ્રમાણે સર્વપ્રમાણના વિષયસ્વરૂપવસ્તુઓમાં નજીવું; અને એમ હોવાથી યથાભૂતબ્રહ્માત્મવિષય પણ જ્ઞાન છે, વિધિનો વિષય નથી. જેમ છુર(અસ્ત્ર)ની તીક્ષ્ણધારા કઠિનપત્તરપ્રતિ કુંકિત થાય છે, તેમ આત્મા વિધિનો વિષય ન હોવાથી તે અદેહ્યઅનુપાદેયવસ્તુપ્રતિ ‘આત્મા વા અરે દ્રઘ્ન્યઃ શ્રોત્ત્વ્યઃ ॥’ ઇત્યાદિ વિધિતુલ્યપદો કુંકિત થાય છે. એ વિધિજેવાં નજીવાં પદો પુરુષની વિષયભણીની સ્વાભાવિકપ્રવૃત્તિને વિમુખ કરવારૂપ ફલવાળાં છે. આત્મજ્ઞાન પરમપુરુષાર્થનું સાધન છે, એવી સ્તુતિવડે, આત્મચિત્કષ્ટહેતુપણ્યની આંતિવડે પુરુષોની જે વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ છે, તે આત્મશ્રવણાદિની પ્રતિબંધક છે, તે પ્રવૃત્તિથી તેમને વિમુખ કરીને ‘આત્મા વા અરે દ્રઘ્ન્યઃ શ્રોત્ત્વ્યઃ ॥’ ઇત્યાદિવાક્યો પ્રત્યક્ષાત્મભણીના ચિત્તવૃત્તિના પ્રવાહવડે તેઓને જ્ઞાનનાં સાધન શ્રવણાદિમાં પ્રવર્તે કરે છે. આત્મજ્ઞાનને માટે પ્રવૃત્ત થયેલા તે પુરુષને ‘ઈદં સર્વં યદ્યમાત્મા ॥’ (જે આ સર્વ જગત છે, તે આ આત્મા છે) ‘યત્ર ત્વસ્ય સર્વમાત્મેવામૂત તત્ કેન કં પર્યેત્ કેન કં વિજાનીયાત્ ॥’ (જ્યારે આને સર્વ આત્મા જ થયું છે, ત્યારે શાવડે કોને જુએ? શાવડે કોને જાણે?) ‘વિજ્ઞાતાત્મરે કેન વિજાનીયાત્ ॥’ (અરે! વિજ્ઞાતાને શાવડે જાણે?) ‘અયમાત્મા બ્રહ્મ ॥’ (આ આત્મા બ્રહ્મ છે) એ આદિ શ્રુતિઓવડે અદ્વેષ અને અનુપાદેય આત્મતત્ત્વનો આચાર્યવડે જે ઉપદેશ કરાય છે, તે શ્રવણ છે. અકર્તવ્યપ્રધાન એવું જે આત્મજ્ઞાન તે લાગને માટે વા ગ્રહણને માટે નથી થતું એવો જે અમારો સ્વીકાર છે, તે દોષરૂપ નથી, પણ અસંકારરૂપ છે, બ્રહ્માત્માનું જ્ઞાન થયે સતે સર્વકર્તવ્યતાની દાનિ અને કૃતકૃત્યતા શ્રુતિસ્મૃતિ પણ વહે છે:—

“આત્માનં ચેદ્વિજાનીયાદયમસ્મીતિ પૂરુષઃ ।

કિમિચ્છન્ કસ્ય કામાય શરીરમનુસંજ્વરેત્ ॥”

“एतद्ब्रह्मा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥”

અર્થ:— ‘આ સ્વપ્રકાશાનંદરૂપ પરમાત્મા હું છું’ એમ જો કોઈ પુરુષ પોતાને જાણે તો તે કાલે કયા ક્ષણે ઇચ્છેના સતો કયા બોક્ષતાની પ્રીતિમાટે શરીરના તાપની પાછળ તાપ પામે?

હે અર્જુન ! એ ગુણતમતત્ત્વને જાણીને પુરુષ બુદ્ધિમાન તથા કૃતાકૃલ થાયછે.

એ સર્વ ઉપરથી સિદ્ધ થાયછે કે વેદાંતવાક્યો ઉપાસનાના વિધિના વિષયપણાવડે બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતાં નથી.

પૂર્વપક્ષઃ—પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિરૂપવિધિ અને તેના અંગથી બિન્ન કેવલ વસ્તુસ્વરૂપને કહેનારો કોઇ વેદભાગ નથી.

સમાધાનઃ—માત્ર ઉપનિષદ્દથી જ જાણવામાં આવતા અગ્રાંતરૂપસ્વરૂપઆત્માનું કાર્યરોપણું ન હોવાથી

સમગ્રવેદનું કાર્યરોપણપણું અસિદ્ધ છે. કેવલ ઉપનિષદ્દથી જ જાણવામાં આવતો આ પુરુષ જે અસંસારિ-
બ્રહ્મરૂપ છે, તે ઉપાધ્યાદિ ચાર પ્રકારનાં કર્મફલથી વિવક્ષણ અને પુરુષનું સ્વરૂપ દર્શાવનારાં પ્રકરણમાં રિયત
હોવાથી કર્મના અંગરૂપ નથી; તે પુરુષ ‘નથી’ અથવા ‘નથી જણાતો’ એમ કહેવાને શક્ય નથી, કેમકે
‘સ एष नेति नेत्यात्मा ॥’ (‘આ નહિ’ ‘આ નહિ’ એપ્રમાણે સર્વદરજના નિષેધવડે જે આત્મા ઉપદેશ
કરાયો છે, તે આ) એ વચનવડે તે પુરુષમાં આત્મશબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, અને આત્મા(સ્વસ્વરૂપ)નું નિરા-
કરણ કરવું અશક્ય છે; કારણ કે સર્વનું નિરાકરણ કરનાર છે, તેનું જ આત્મપણું છે. આત્મા અહંપ્રત્યયનો વિષય
હોવાથી સર્વશોકને પ્રસિદ્ધ છે, માટે તે કેવલ ઉપનિષદ્દવેદ છે, એમ કહેવું સંભવતું નથી, એવી શંકાને અવ-
કાશ નથી; કેમકે અહંકારાદિના સાક્ષિપણાવડે અહંબુદ્ધિના વિષયપણાનું નિરાકરણ કરેલું હોવાથી આત્માનું શોક-
પ્રસિદ્ધપણું નથી. સર્વનો આત્મા જે અહંકારથી બિન્ન, તેનો સાક્ષી, સર્વભૂતમાં રિયત, સમ, એક, અપરિણા-
મિનિત્ય, પુરુષરૂપ છે, તે વિધિકાંડમાં અથવા તર્કશાસ્ત્રમાં ક્રોધવડે જાણવામાં આવ્યો નથી, તેથી તે આત્માનું
નિરાકરણ કરવાને અથવા વિધિરોપણું સિદ્ધ કરવાને કોઇપણ વાદી પ્રમાણવડે વા યુક્તિવડે સમર્થ નથી, અને
સર્વના આત્મપણાથી જ તે હેય નથી, તેમ ઉપાદેય પણ નથી. જેમ અહિ રજનુરૂપઅંતમાં વિનાશ પામેછે,
તેમ વિનાશ પામનારો સર્વ વસ્તુસમૂહ પુરુષરૂપઅંતમાં વિનાશ પામેછે, પણ પુરુષ વિનાશના હેતુના અભાવથી
અવિનાશી અને વિદ્ધિયાના હેતુના અભાવથી અપરિણામિનિત્ય છે, તેથી જ તે નિત્યશુદ્ધસુદ્ધસુક્તસ્વભાવ છે.

‘પુરુષાત્ ન પરં કિંચિત્ સા કાષ્ટા સા પરા ગતિઃ ॥’ (પુરુષથી પર કોઇ પણ નથી, તે સર્વનો અવધિ છે,

તે તે ઉત્કૃષ્ઠગતિ છે) અને ‘તં ત્વીપનિવદં પુરુષં વૃજ્ઞામિ ॥’ (હે શાસ્ત્ર્ય ! હું તને ઉપનિષદ્દવેદ અધિશાનરૂપ

પુરુષ પૂછું છું) એ ઔપનિષદ્દપણાનું વિરોધણ પુરુષના ઉપનિષદ્દમાં જ પ્રધાનપણાવડે પ્રકાશમાનપણામાં સંભવ-

વાળું થઇ શકેછે, માટે સિદ્ધવસ્તુને પ્રતિપાદન કરનારો વેદભાગ નથી, એમ કહેવું એ સાહસમાત્ર છે. ‘કર્મનું

જ્ઞાન કરવું એ વેદનો અર્થ છે’ એ પૂર્વગ્રંથમાંસંકોત્ત કથન ધર્મગ્રંથિયાસાના વિષયસંબંધમાં હોવાથી વિધિનિષેધના

શાસ્ત્રના અભિપ્રાયવાળું છે; તેવડે વેદાંતોના બ્રહ્મપરમપણાનો નિષેધ થતો નથી. વળી ‘વેદનું કિયાર્થપણું હોવાથી

કિયાર્થવિનાના વેદનું અનર્થકપણું છે’ એ જૈમિનિના વચનનો નિયમપૂર્વક સ્વીકાર કરવાથી દ્વિધિ અને સોમ

આદિ સિદ્ધવસ્તુનો ઉપદેશ કરનારાં કર્મકાંડનાં વચનોને અનર્થકપણાની પ્રાપ્તિ થાયછે. પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિરૂપ વિધિથી

બિન્ન દ્વિધિઆદિસિદ્ધવસ્તુનો કાર્યરોપણાવડે વેદ ઉપદેશ કરેછે, તો સત્યાદિશબ્દવડે અપરિણામિનિત્યસિદ્ધ-

વસ્તુનો વેદ ઉપદેશ ન કરે એમાં શો હેતુ છે? યથાપિ ઉપદેશ કરેલી સિદ્ધવસ્તુ કિયા થતી નથી, તથાપિ અક્રિ-

યાપણામાં પણ દધ્યાદિસિદ્ધવસ્તુનું કિયાસાધનપણું હોવાથી એ સિદ્ધવસ્તુનો ઉપદેશ કિયાર્થ જ છે, પણ કૃતસ્થનું

તો કાર્યરોપણું નથી, માટે તેનો ઉપદેશ સંભવતો નથી, એમ કહે તો આ દોષ નથી; કિયાર્થપણામાં પણ કિયાનો

નિર્વાહ કરનારી શક્તિવાળી વસ્તુનો જ ઉપદેશ કરેલો છે, અને કિયાર્થપણું તો તેનું ફલ છે, ફલને માટે રોપ-

પણાના અગીકારમાત્રથી શબ્દાર્થપણાનો ભંગ નથી, અર્થાત્ સિદ્ધવસ્તુકૃતસ્થનો ઉપદેશ પણ સ્વતઃફલવાળો

હોવાથી દ્વિધિઆદિની પેઠે તેનો ઉપદેશ સંભવેછે. ફલના અભાવથી કૃતસ્થનો ઉપદેશ નિરર્થક છે, એમ કહે તો

તે કથન પણ અયોગ્ય છે; કેમકે અગ્રાંતઆત્મવસ્તુનો ઉપદેશ દધ્યાદિના ઉપદેશની પેઠે ફલવાળો જ છે. તે

આત્માના જ્ઞાનવડે સંસારના હેતુરૂપ મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિરૂપ શ્રેષ્ઠ ફલ થાયછે, માટે કિયાના સાધનરૂપ વસ્તુના

ઉપદેશની સાથે આ ઉપદેશનું પણ સમાનઅર્થવાળાપણું છે. વળી કર્મકાંડમાં ‘જ્ઞાણ્ણો ન હન્તવ્યઃ ॥’ (જ્ઞાણ

હનન કરવાયોગ્ય નથી) એવા પ્રકારનો નિવૃત્તિનો ઉપદેશ કરાયછે, તે નિવૃત્તિ અથવા નિષેધ કિયા નથી, તેમ

કિયાનું સાધન પણ નથી; કિયા અથવા કિયાનાં સાધનથી બિન્ન અન્ય ઉપદેશ જે અધેશન્ય હોય તો

‘જ્ઞાણ્ણો ન હન્તવ્યઃ ॥’ ધત્યાદિનિષેધના ઉપદેશોને પણ અર્થશન્યપણાની પ્રાપ્તિ થશે, જે અનિષ્ટ છે. નિવૃત્તિ

એ ઉદાસીનપણું છે, ‘હનન કરવાયોગ્ય નથી’ ધત્યાદિચલમાં હનનકિયામાં ઉદાસીનપણું અથવા હનનકિયાનો

અભાવ એવો અર્થ નકારવડે સિદ્ધ થાયછે, અન્ય અર્થ થતો નથી. જીવોની સ્વાભાવિકહનનેમ્હોનો લક્ષ્ય કરીને

તે નકારના બલવડે ‘હનનની નિવૃત્તિનો સંકરૂપ કરે’ એવો અર્થ કરે તો તે સ્થવે તે અર્થ સંભવી શકતો નથી;

કેમકે નકારનો એવો સ્વભાવ છે કે તે સ્વસંબંધીના અભાવનો બોધ કરેછે, અભાવબુદ્ધિ ઉદાસીનપણામાં કારણ

છે, અને તે અભાવબુદ્ધિ જેમ અગ્નિ ઈધનને બાળીને શાંત થાયછે, તેમ હનનાદિમાં ઇષ્ટસાધનપણાના પ્રાંતિમૂલ-
રાગરૂપઇધનને બાળીને શાંત થાયછે. તેથી 'બ્રાહ્મણો ન હન્તવ્યઃ ॥' ઇષ્ટાસ્તિથલમાં રાગથી પ્રાપ્ત ક્રિયાની
નિવૃત્તિવડે ઉદાસીનપણું એ જ નકારનો અર્થ છે. 'નેક્ષતોચન્તમાદિત્યમ્' (જિગતા સર્થને ન જુએ) એ પ્રબળપ-
તિવ્રતાના વચનવિના તેમ જ એવાં જ બીજાં વચનોવિના સર્વેર નકારનો અર્થ અભાવ જ થાયછે, તેથી જે પુરુ-
ષાર્થને અનુપયોગી એવાં ઉપાધ્યાનાદિ જે લોકપ્રસિદ્ધવસ્તુઓને વિષય કરનારાં છે, તે અક્રિયાર્થ હોવાથી નિર-
ર્થક છે, એમ જૈમિનિમુનિનો આશય જણાયછે. કર્તવ્યવિધિના અનુપ્રવેશવિના વસ્તુમાત્રનું કથન 'સાત દ્વીપ-
વાળી પૃથિવી' ઇત્યાદિની પેઠે અનર્થક થાયછે, એ પૂર્વપક્ષનો 'આ રજ્યુ છે, આ સર્પ નથી' એવા વસ્તુમા-
ત્રના કથનમાં પણ ફલનું દટપણું હોવાથી, પરિહાર થયો છે. અહાનું જેણે શ્રવણ કરેલું છે, એવા પુરુષનું પણ
પૂર્વેની પેઠે સંસારિપણું દેખવાથી રજ્યુસર્પના કથનની પેઠે અહાનું સ્વરૂપ કહેનારાં વાક્યોની સાર્થકતા નથી,
એ પૂર્વપક્ષના સમાધાનમાં કહીએછીએ કે વેદરૂપપ્રબલતત્ત્વપ્રમાણથી ઉપજેલો અહ્યાત્મભાવ સંસારિપણાનો
વિરોધી છે, તેથી અહ્યાત્મસ્વરૂપને જાણનારનું પૂર્વેની પેઠે સંસારિપણું દેખાડવું શક્ય નથી. શરીરાદિમાં આત્માનું
અભિમાન કરનારાઓને દુઃખભયાદિવાળાપણું જોવામાં આવેછે, તેમને વેદપ્રમાણથી ઉપજેલા અહ્યાત્મજ્ઞાનમાં તે
અભિમાનની નિવૃત્તિ થયા સતાં તે મિથ્યાજ્ઞાનથી ઉપજેલું દુઃખભયાદિવાળાપણું છે, એમ કલ્પના કરવી
અશક્ય છે. ધનાભિમાની ધનવાનગૃહસ્થને ધનના નાશને લીધે દુઃખ થતું જોવામાં આવેછે, પણ સંન્યાસ લઇ
ધનાભિમાનરહિત થયેલાને તે ધનના નાશને લીધે દુઃખ થતું નથી. કુંડલવાળાને કુંડલિપણાના અભિમાનનિમિ-
ત્તનું સુખ જોવામાં આવેછે, પરંતુ કુંડલથી રહિત થયેલા કુંડલિપણાના અભિમાનવિનાશને તે કુંડલિપણાના
અભિમાનનિમિત્તનું સુખ થતું નથી. 'અશરીરં ઘાવ સન્તં ન પ્રિયાપ્રિયે મૃદાતઃ ॥' (અશરીરને નિશ્ચય સુખદુઃખ સ્પર્શ
કરતાં નથી) એ શ્રુતિ પણ એમ જ કહેછે. અશરીરપણું શરીર પગપાછી થાયછે, જીવતાં થતું નથી, એવી
શંકા કરવી નહિ; કેમકે સશરીરપણું મિથ્યાજ્ઞાનથી ઉપજેલું છે, તે મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિથી અશરીરપણું જીવતાં
પણુ પ્રાપ્ત થઇ શકેછે. આત્માને 'હું શરીર છું' એવા અભિમાનરૂપમિથ્યાજ્ઞાનથી ભિન્ન સશરીરપણું કલ્પી શકાય
એમ નથી; કેમકે અકર્મના નિમિત્તપણાથી તેનું નિત્ય અશરીરપણું છે, એમ પૂર્વે કહ્યું છે. આત્માએ કરેલા ધર્મ-
ધર્મને લીધે તેને સશરીરપણું છે, એમ કહ્યો તો તે પણ અચૂક છે, કેમકે આત્માને શરીરસંબંધનું અસિદ્ધપણું
હોવાથી ધર્મધર્મ આત્માના કરેલા છે, એમ સિદ્ધ થઇ શકતું નથી. આત્માને શરીરસંબંધની અને તેણે કરેલા
ધર્મધર્મની અન્યોન્યાશ્રયતાના પ્રસંગથી આ અંધપરંપરા છે. અન્યોન્યાશ્રયનો દોષ દૂર કરવા બીજાંકુરની પેઠે
તે સંબંધ અનાદિ છે, એમ કહ્યો તો તે પણ બી શકે એમ નથી; કેમકે બીજાંકુરનો સંબંધ દટ છે, પણ
આત્માનો અને શરીરનો સંબંધ પૂર્વકર્મકૃત હોય એમ પ્રતક્ષ નથી, તેમ શાસ્ત્રથી પણ એ વાત સિદ્ધ થતી નથી,
શાસ્ત્રે તો 'અસજ્જો હ્યર્થં પુત્રપઃ ॥' ઇત્યાદિવચનોથી તેને અકર્તાઅબોક્તા જ જણાવેછે. સન્નિધાનમાત્રથી જેમ
રાજાઆદિનું કર્તાપણું જોવામાં આવેછે, તેમ આત્માનું પણ સન્નિધાનમાત્રથી કર્તાપણું છે, એવી શંકા કરવી યોગ્ય
નથી; કેમકે રાજાદિને ધનદાનદિવડે મેળવેલું દાસનું સંબંધિપણું હોવાથી તેમને વિષે કર્તાપણાનો સંભવ થઇ
શકેછે, પણ આત્માને ધનદાનાદિની પેઠે શરીરાદિની સાથે સ્વસ્વામિસંબંધનો કોઇ હેતુ કલ્પી શકાય એમ નથી,
માત્ર મિથ્યાઅભિમાન જ તે પ્રતક્ષસંબંધનો હેતુ છે. તે ભ્રાંતિકૃતદેહાદિસંબંધવડે યાગાદિનું કર્તાપણું અહાભોધપર્યંત
રહેછે, એટલે 'યજ્ઞેત' ઇત્યાદિવિધિઓ અર્થશૂન્ય થતા નથી. દેહાદિથી ભિન્ન આત્માનું પોતાના દેહાદિમાં જે અભિ-
માન છે, તે ગૌણ છે, પણ મિથ્યા નથી, એમ કહ્યો તો તે પણ યોગ્ય નથી; કેમકે બન્ને પ્રસિદ્ધવસ્તુના બેદનું ગૌણપણું
અને મુખ્યપણું પ્રસિદ્ધ છે, બેમાંની એક વસ્તુ અચાત હોય ત્યાં તો અન્યમાં અન્ય શબ્દ ને જ્ઞાન પ્રાપ્તિરૂપ જ ગણાયછે.
સિંહમાં સિંહજ્ઞાન અને પુરુષમાં પુરુષજ્ઞાન છતાં પણ જે પુરુષમાં ચૌર્યક્રોધોદિસિંહજ્ઞાણ જોઇને તેમાં 'આ પુરુષ સિંહ
છે' એમ જ્ઞાન થાય તો ત્યાં સિંહશબ્દનો પ્રયોગ ગૌણ હોવાથી તે જ્ઞાન પણ ગૌણ ગણાયછે, પણ જે પુરુષમાં સિંહનું
જ્ઞાન થઇ પુરુષનું જ્ઞાન નાશ પામે તો તે જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન જ કહેવાયછે, ગૌણજ્ઞાન કહેવાતું નથી. જ્યાં વસ્તુનો
બેદ જ્ઞાત ન હોય ત્યાં અન્યમાં જે અન્ય શબ્દ અને જ્ઞાન છે, તે ભ્રાંતિનિમિત્ત જ છે, ગૌણ નથી; જેમ મંદાંધકા-
રમાં સ્થિત રચાણમાં પુરુષશબ્દ અને પુરુષજ્ઞાન તથા શુકિતમાં અકરમાત આ રૂપ છે, એમ નિશ્ચિત શબ્દ તથા જ્ઞાન
ભ્રાંતિનિમિત્ત છે, તેમ દેહાદિસંધાતમાં અહંશબ્દ તથા અહંજ્ઞાન ભ્રાંતિનિમિત્ત છે. આત્માનાત્મવિવેકજ્ઞાનરહિતપુરુષના
તેવા અવિવેકોત્પન્ન અહંજ્ઞાનને તથા અહંશબ્દને ગૌણ શી રીતે કહી શકાય? સામાન્યપણે જેમણે આત્માનાત્મનો
વિવેક કર્યો છે, તેવા પંડિતોને પણ અનુગ્રોવાળી પેઠે જ અપૃથક્ શબ્દ અને જ્ઞાન થાયછે. તેથી દેહાદિથી ભિન્ન
આત્માનું અસ્તિત્વ માનનારા વાદિઓને દેહાદિમાં હુંપણાનું જ્ઞાન મિથ્યા જ છે, પણ ગૌણ નથી. એવી રીતે સશરી-

રપણાતું મિથ્યાજ્ઞાનનિમિત્તપણું હોવાથી વિદ્વાનને જીવતાં છતાં પણ અસરીરપણું સિદ્ધ છે. ‘અહિનિર્લ્યંચતી વલ્મીકે
મૃતા પ્રત્યસ્તા શયીતૈવમેવેદં શરીરં શેતે । અયાયમશરીરોડ્મૃતઃ પ્રાણો વ્રહ્મૈવ તેજ એવ ॥’ (સર્વેજેમાંથી અભિ-
માન ત્યજ દીધું છે, એવી સર્પની ત્વચા જેમ રાજગ્રામાં નાંખેલી પડી રહેછે, તેમ જ વિદ્વાને જેમાંથી અભિ-
માન ત્યજ દીધું છે તે શરીર રહેછે, પછી દેહમાં સ્થિત છતાં આ અશરીર, અમૃત, જીવતા છતાં સ્વયંપ્રકાશા-
નંદઅક્ષ જ છે) અને ‘સચક્ષુરચક્ષુરિવ સર્કર્ણોડ્કર્ણ ઇવ સવાગનાગિવ સમના અમના ઇવ સપ્રાણોડ્પ્રાણ
ઇવ ॥’ (વાસ્તવિક અચક્ષુ છતાં સચક્ષુજેવો, અકર્ણ છતાં સર્કર્ણજેવો, અવાક્ છતાં સવાક્જેવો, અમ-
નવાણો છતાં મનવાણાજેવો અને અપ્રાણુ છતાં સપ્રાણુજેવો) એ અક્ષવિદ્વાના વિષયની શ્રુતિઓ પણ એમ જ
કહેછે. સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ કહેનારી સ્મૃતિ પણ વિદ્વાનને સર્વપ્રજ્ઞતિનો અસંબધ દેખાડેછે. તેથી અક્ષાત્મભા-
વને જાણનારનું પૂર્વના જેવું સંસારિપણું નથી, અને જેનું પૂર્વના જેવું સંસારિપણું છે, તેણે અક્ષાત્મભાવને
જાણ્યો નથી, એટલે અમારું ક્ષયન નિર્દોષ છે. જીવણુપછી મનન અને નિદિધ્યાસનના દર્શનથી અક્ષનું વિધિ-
શેષપણું છે, સ્વરૂપપર્યવસાયિપણું નથી, એ પૂર્વપક્ષ પણ અસંભવિત છે; કેમકે મનનનિદિધ્યાસનનું પણ જ્ઞાનાર્થ-
પણું છે. જો જાણેલા અક્ષનો ક્રિયામાં વિનિયોગ થતો હોય તો તેનું વિધિશેષપણું થાય, પરંતુ જીવણુની પેટ
મનનનિદિધ્યાસનનું પણ જ્ઞાનરૂપપ્રયોજનવાળાપણું હોવાથી તેનો ક્રિયામાં વિનિયોગ નથી. તેથી ઉપાસનાવિધિના
વિષયપણુપરે અક્ષનું શાસ્ત્રપ્રમાણુકપણું સંભવતું નથી, ખાટે વેદાતવાક્યોના સમન્વયથી સ્વતંત્રરૂપે જ અક્ષ શાસ્ત્ર-
પ્રમાણુક છે, એમ સિદ્ધ થયું. એવી રીતે અક્ષનું સ્વતંત્રપણું હોવાથી જ ‘અયાતો વ્રહ્મજિજ્ઞાસા ॥’ એવો તેના
સંબંધનો પૃથક્ શાસ્ત્રારંભ યુક્ત થાયછે. જો અક્ષનું ઉપાસનાવિધિપરપણું હોત તો ‘અયાતો ધર્મજિજ્ઞાસા ॥’
એમ જૈમિનિએ એ વિષયનો આરંભ કરેલો હોવાથી વ્યાસભગવાન પૃથક્શાસ્ત્રનો આરંભ ન કરત. જૈમિનિમુ-
નિએ જ્ઞાનસંધર્મનો વિચાર કર્યો નથી, માત્ર અનુજ્ઞાનસાધ્ય બાહ્યધર્મનો જ વિચાર કર્યો છે, ખાટે વ્યાસદેવે
જ્ઞાનસંધર્મનો વિચાર કરવા આ શાસ્ત્રનો આરંભ કર્યો છે, એમ પણ કહી શકાય એમ નથી; કેમકે જો તેમ
હોત તો ‘અયાતઃ કૃત્વર્થપુરુષાર્થયોજિજ્ઞાસા ॥’ (શેષશેષિપણુના નિર્ણયપછી શેષિયરે શેષના પ્રયોગનો
સંભવ હોવાથી યજ્ઞનું શેષ શું છે? વા પુરુષશેષ શું છે? એની જિજ્ઞાસા કરાયછે) એ જૈમિનિના સૂત્રની પેટ અત્ર
પણ ‘અયાતઃ પરિશિષ્ટધર્મજિજ્ઞાસા ॥’ (બાહ્યસાધનયુક્ત ધર્મના વિચારપછી બાહ્યધર્મની શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનસો-
પાસનાનું ધર્મહેતુપણું છે, ખાટે પરિશિષ્ટજ્ઞાનસંધર્મ જિજ્ઞાસા કરવાયોગ્ય છે) એમ આરંભ કરત, પણ તેમ
આરંભ કર્યો નથી, તેથી જ્ઞાનસંધર્મને ખાટે આ શાસ્ત્રનો આરંભ કહેવો એ અયુક્ત છે. અક્ષ અને આત્માના
એકપણુના જ્ઞાનનો વિચાર જૈમિનિએ કર્યો નથી, ખાટે તે વિચાર કરવાસાર ‘અયાતો વ્રહ્મજિજ્ઞાસા ॥’ એ
શાસ્ત્રનો આરંભ યુક્ત છે. ખાટે સર્વે વિધિઓનું અને પ્રત્યક્ષાદિ અન્ય સર્વપ્રમાણોનું ‘હુ અક્ષ છું’ એવું જ્ઞાન
ન થાય હાંસુધી પ્રમાણુપણું છે, પશ્ચાત્ત નથી. અહેય અને અનુપાદેય એવા અદૈત્યાત્માનું જ્ઞાન થયાપછી
પ્રમાતા, પ્રમાણુ અને પ્રમેયરૂપ સર્વે વ્યવહાર બાધ પાડેછે. અક્ષ કાર્યશેષ નથી, તેના બોધથી પૂર્વે સર્વે વ્યવહાર
છે, એમાં અક્ષવેત્તાઓની નીચેની ગાથા પ્રમાણુરૂપ છે—

“ગૌણમિથ્યાત્મનોડસત્ત્વે પુત્રદેહાદિવાધનાત્ ।

સદ્વ્રહ્માત્માડહમિત્યેવં વોધે કાર્યં કયં ભવેત્ ॥

અન્વેષ્ટવ્યાત્મવિજ્ઞાનાત્ પ્રાક્ પ્રમાતૃત્વમાત્મનઃ ।

અન્વિષ્ટઃ સ્યાત્ પ્રમાતૈવ પાપ્મદોષાદિર્વાજિતઃ ॥

દેહાત્મપ્રત્યયો યદ્વત્ પ્રમાણત્વેન કલ્પિતઃ ।

લૌકિકં તદ્દેવેદં પ્રમાણં ત્વાત્મનિશ્ચયાત્ ॥”

ભાવાર્થઃ—અબાધિત અક્ષ જે સર્વસાક્ષી છે, તે હુ છું, એવો બોધ થયે સતે પુત્રદેહાદિના માયામા-
ત્રપણુના નિશ્ચયથી સર્વવ્યવહારના હેતુરૂપપુત્રદેહસહિમાં હુપણુના અભિમાનરૂપગોણુઆત્માના અને શરીરમાં
હુપણુના અભિમાનરૂપ મિથ્યાઆત્માના અસત્યપણુમાં વિધિનિષેધરૂપ વ્યવહાર કેમ થાય? પાપરહિત, જરા-
રહિત, મૃત્યુરહિત અને શોકરહિત એવા જ્ઞાતવ્યપરમાત્માના વિજ્ઞાનની પૂર્વે જ અજ્ઞાનથી ચેતનરૂપ આત્માનું
પ્રમાતાપણું છે; પ્રમાતા જ જાણે સતે પાપ, રાગ, દ્વેષ અને મરણુરહિત પરમાત્મા થાયછે. જેમ દેહમાં આ-

ત્રાતું જ્ઞાન ભ્રમરૂપ છતાં પણ વૈદિકોએ વ્યવહારના અંગપણાવડે પ્રમાણપણારૂપે સ્વીકારાય છે, તેમ જ આ પ્રમાણાદિક પણ આત્મબોધપર્યંત વ્યવહારકાલમાં બાધરહિત છે, તેથી વ્યાવહારિકપ્રમાણપણારૂપે સ્વીકારવાયોગ્ય છે. એપ્રમાણે કાર્યના તાત્પર્યનો બાધ કરીને સિદ્ધવસ્તુરૂપબ્રહ્મમાં સમગ્રવેદાંતોનો સમન્વય શુદ્ધબુદ્ધિ-વાળાના પુરુષાર્થમાટે દર્શાવ્યો. ૪.

બ્રહ્મના શાસ્ત્રપ્રમાણરૂપણુને સુસિદ્ધ કરીને પ્રધાનના સ્વતંત્રપણે જગત્કારણપણાતું પાંચમા સૂત્રથી માંડીને અગીઆરમા સૂત્રપર્યંતમાં ભગવાન સૂત્રકાર ઈક્ષત્યધિકરણવડે નિરાકરણ કરે છે:—

૫. ઈક્ષત્યધિકરણ.

ઈક્ષતેર્નાશબ્દમ્ ॥ ૫ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—અશબ્દમ્ શબ્દથી અપ્રતિપાદ્ય [પ્રધાન] નથી ઈક્ષતે: સંકલ્પથી (જગત્કારણના સંકલ્પના અવલુચ્છી).

ટીકા:—શ્રુતિએ નહિ પ્રતિપાદન કરેલું સાંખ્યપરિકલ્પિત અચેતન કેમકે ‘સદેવ સૌમ્યેદમમ આસીદેકમેવાદિતીયં ॥’ (હે સૌમ્ય! આ સદૃષ જ હતું, તે સત્ એક જ અદિતીય હતું) ત્યાંથી પ્રારંભ કરીને જોડસૃજત ॥’ (તે સત્ વિચારવા લાગ્યું હું બહુરૂપે થાઉં, નામરૂપે એ અંતભાગમાં સત્શબ્દથી વાચ્યનું ઈક્ષણપૂર્વક તેજ:પ્રભૃતિનું સ્પષ્ટાપાણ્યમ આસીન્નાન્યત્ કિંચન મિપત્ । સ ઈક્ષત્ છોકાનું સૃજાંતિ । સ ઈર્મૌ. રૂપાત્મક જગત્ સૃષ્ટિની પૂર્વે એક આત્મરૂપ જ હતું, બીજું કોઈ બાપા સર્જનું એમ વિચાર કરવા લાગ્યો, તે આ ભોકોને સર્જતો હવો) એ શ્રીઃ પૂર્વક સ્પટિ કહી છે. જડપ્રધાનમાં ઈક્ષિત્પણાના અસંભવથી તે જગતનું, તેજમ્ અને જલમાં જેમ બીજું ઈક્ષિત્ સંભવે છે, તેમ સત્શબ્દવડે સંભવે છે, એપ્રમાણે આશંકા કરીને ભગવાન સૂત્રકાર તેનું નિરાકરણ કરે છે

ગૌણશ્ચેનાત્મશબ્દાત્ ॥ ૬ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—ગૌણ: [ઈક્ષતિશબ્દ] ગૌણ આત્મશબ્દાત્ આત્મશબ્દથી ન [તેમ] નહિ.

ટીકા:—અચેતનપ્રધાન સત્શબ્દનું વાચ્ય છે, અને તેજસ તથા જલ આવી પૂર્વપક્ષીની શંકા યોગ્ય નથી; કેમકે ‘સ ય યપોડણિમેતદાત્મ્યમિદં । શ્વેતકેતો । ॥’ (તે જે આ પરમસક્ષ્મ છે, એરૂપ આ સર્વ છે, તે સત્ કેતો । તે નું છે) એ શ્રુતિમાં સત્શબ્દવડે આત્માનું નિરૂપણ છે, પણ અતેથી તેમાં મુખ્ય ઈક્ષણ જ છે, ગૌણ નથી. ૬.

ઇદ્રિયાત્રામાં જેમ સાત્મશબ્દ ગૌણપણે ચેલ્યો છે, તેમ પ્રધાનમાં જ પણ બ્રહ્મમાં મુખ્યરૂપે ચેલ્યો છે; ને એ બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે, તેમા અન્યહેતુને ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે:—

તન્નિષ્ઠસ્ય મોક્ષોપદેશાત્ ॥ ૭ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—તન્નિષ્ઠસ્ય તેમાં (જગતના કારણમાં) નિષ્ઠાવાળાને મોક્ષોપદેશાત્ મોક્ષનો ઉપદેશ હોવાથી [બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે].

ટીકા:—તસ્ય તાવદેવ ચિરં યાવન્ન વિમોદયે અય સંપત્સ્યે ॥’ (તેને ત્યાંસુધી જ વિદ્યબ છે, જ્યાં-

સુધી દેહપાત થયો નથી, દેહપાત થયાપછી તે વિદેહકવલ્લને પામે છે) એ શ્રુતિમાં જગતના કારણ સત્માં જેને અભેદગાનરૂપ નિહા છે, તેને મોક્ષનો ઉપદેશ કરેલો છે, માટે સત્સાધ્યથી વાચ્ય બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે, જડપ્રધાનમાં અભેદગાનરૂપ નિહા રાખવાથી મોક્ષનો અસંભવ છે, માટે તે જગતનું કારણ નથી. ૭
સ્થૂલારૂઢતીન્ધાવલે પ્રથમ પ્રધાનમાં નિહા કરીને પછી બ્રહ્મમાં નિહા કરવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે, માટે સત્સાધ્યથી પ્રધાનને અહણ કરવામાં વિરોધ નથી, એવી આશા થતાં ભગવાન સૂત્રકાર તેનું નિરાકરણ કરે છે —

હેયત્વાવચનાચ્ચ ॥ ૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને હેયત્વાવચનાત્ નિષેધના અકથનથી [સત્સાધ્યથી પ્રધાનનું અહણ થઈ શકે નહિ].

ટીકા:—જે અનાત્મપ્રધાનને જ સત્સાધ્યનું વાચ્ય માનીને ‘સ આત્મા સત્ત્વમસિ ॥’ (તે આત્મા, તે હું) એ વચનોમાં ઉપદેશ કરેલો હોત તો તે ઉપદેશના અવણથી અનાત્મરૂપણાથી તેમાં નિહા ન રાખવી એમ વાચ્ય આત્માનો ઉપદેશ કરવાને ઇચ્છતી શ્રુતિભગવતી આગળ જતાં તેના નિષેધનું કથન કરત, જેમ મરૂંધતીને દેખાડવા ઇચ્છતો પુરુષ તેની સમીપના સુખ્ય સ્થૂલાતારને પ્રથમ અમરૂંધતીરૂપે અહણ કરાવીને પછી તેનું નિરાકરણ કરીને અમરૂંધતીને જ અહણ કરાવે છે; તેમ પ્રધાનનો ઉપદેશ કરીપછી આ આત્મા નથી, એમ શ્રુતિભગવતી પણ કહેત, પણ તેમ તો કહ્યું નથી, માટે સત્સાધ્યથી પ્રધાનનું અહણ થઈ શકે નહિ, રહ્યું જ અહણ થઈ શકે. ૮.

બ્રહ્મના જગત્કારણપણામાં અન્ય હેતુને કહે છે —

સ્વાપ્યયાત્ ॥ ૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સ્વાપ્યયાત્ [સુપુષ્પિકાલમાં છવોનો] પોતામાં લય હોવાથી [બ્રહ્મ જ જગતનું કારણ છે].

ટીકા:—‘સત્તા સૌમ્ય તદા સમ્પન્નો ભવતિ ॥’ (હે સૌમ્ય! તારે મતને પ્રાપ્ત થાય છે) એ શ્રુતિમાં સુપુષ્પિકાલમાં અતઃકરણવિશિષ્ટસર્વજીવોના પોતાના અધિજ્ઞાનમાં લય સાંભળવાથી અને જડપ્રધાનમાં ચેતનજીવોના લયનો અસંભવ હોવાથી બ્રહ્મ જ જગતનું કારણ છે. ૯.

વળી તેસબધમાં ભગવાન સૂત્રકાર અન્ય હેતુને દર્શાવે છે —

ગતિસામાન્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ગતિસામાન્યાત્ [બ્રહ્મમાં સર્વવેદાંતોના] તાત્પર્યના સમાનપણાથી [બ્રહ્મ જ જગતનું કારણ છે].

ટીકા:—‘તત્સમાદ્વા એત્સમાદાત્મન આકાશઃ સંમૂતઃ ॥’ (તે આ આત્માથી આકાશ ઉપજ્યું) ‘આત્મન એવ પ્રાણો જાયતે ॥’ (આત્માથી આ પ્રાણ ઉપજે છે) એ પ્રમાણે સર્વે વેદાંતોમાં આત્મરૂપબ્રહ્મમાં જગતનું કારણપણું દર્શાવ્યું છે. પૂર્વોક્તરીતે બ્રહ્મમાં સર્વે વેદાંતોના તાત્પર્યના સમાનપણાને લીધે બ્રહ્મ જ જગતનું કારણ છે. ૧૦.

પુનઃ સર્વજીવબ્રહ્મના જગત્કારણપણાના હેતુને ભગવાન સૂત્રકાર વહે છે —

શ્રુતત્વાચ્ચ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને શ્રુતત્વાચ્ચ શ્રુતપણાથી [બ્રહ્મ જ જગતનું કારણ છે].

ટીકા:—‘યત્સર્વજ્ઞસ્તર્વવિત્’ (જે સર્વજ્ઞ-સામાન્યપણે સર્વને જાણનાર-અને સર્વવિત-વિશેષપણે મર્વને જાણનાર-છે) ‘સ કારણ ॥’ (તે સર્વજ્ઞ કારણ છે) ‘સ સર્વવિત્ કારણ ॥’ (તે સર્વવિત્ કારણ છે) ઇલાદિ શ્રુતિઓમાં જગતના કારણના મર્વરૂપણાના અવણથી સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ જ જગતનું કારણ છે, અચેતનપ્રધાન કારણ નથી. ૧૧.

તૈત્તિરીયઉપનિષદમાં અલમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય ને આનંદમય આ પાંચ કોશો વર્ણવેલા છે; આં સંદેહ થાયછે કે આનન્દમયશબ્દથી મુખ્યઆત્માનું અર્થણુ છે? કે અત્રમયાદિકાની પેઠે ગૌણઆત્માનું અર્થણુ છે? એ શંકા દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આનંદમયાધિકરણ રચેછે:—

૬. આનંદમયાધિકરણ.

આનન્દમયોઽભ્યાસાત્ ॥ ૧૨ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—આનન્દમય: આનંદમય [પરમાત્મા જ છે] અભ્યાસાત્ અભ્યાસથી.

ટીકા:—‘તસ્માદ્વા એતસ્માદ્વિજ્ઞાનમયાદન્યોઽન્તર આત્માઽઽનન્દમય:’ (તે આ વિજ્ઞાનમયથી અંતર અન્ય આનંદમય આત્મા છે) એ શ્રુતિમાં આનંદમય પરમાત્મા જ છે, છવ નથી; કેમકે આનન્દમયશબ્દનો બહુ શ્રુતિઓમાં અર્થમાં જ પ્રયોગ કરેલો જોવામાં આવેછે. ઉદાહરણરૂપે ‘આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ન વિમેતિ કુતશ્ચન||’ (અર્થના આનંદને જાણનાર કોઈથી બધ પામતો નથી), ‘આનન્દો બ્રહ્મેતિ વ્યજ્ઞાનાત્ ||’ (આનંદ બ્રહ્મ છે, એ પ્રકારે જાણતો હવો), અને ‘વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ ||’ (વિજ્ઞાન તથા આનંદ બ્રહ્મ છે) એ શ્રુતિઓમાં આનંદને અર્થરૂપે વર્ણવેલો છે. ૧૨.

શંકા અને સમાધાનને વિધાન કરનારું સૂત્ર કહેછે:—

વિકારશબ્દાન્નેતિ चेन्न प्राचुर्यात् ॥ ૧૩ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—વિકારશબ્દાત્ વિકારશબ્દથી [આનંદમય પરમાત્મા] ન નહિ इति એમ ચેત્ [કહે] તો પ્રાચુર્યાત્ બહુપણાથી ન [તેમ] ‘નહિ.

ટીકા:—‘મૃષ્મયો ઘટ: ||’ (ઘડો માટીના વિકારરૂપ છે) ઇલાદિમાં મયદ્વપ્રત્યયના વિકારવાચકપણાથી નિર્વિકારબ્રહ્મને આનંદના વિકારરૂપ માનવું પડશે, ને એમ માનવું અશોભ્ય હોવાથી આનંદમય પરમાત્મા નથી, એમ કહે તો તે તમારું કથન ચોખ્ખું નથી; કેમકે ‘અજ્ઞમયો યજ્ઞ: ||’ (અજ્ઞના બહુપણાવાળો યજ્ઞ છે) ઇલાદિમાં બહુપણાના અર્થમાં પણ મયદ્વપ્રત્યયનું વિધાન હોવાથી ને આનંદના પ્રચુરપણાનો અર્થમાં પણ સંભવ હોવાથી આનંદમય પરમાત્મા છે. ૧૩.

નીચેનાં બે સૂત્રથી પૂર્વોક્ત અર્થને દૃઢ કરેછે:—

તદ્દેતુવ્યપદેશાच्च ॥ ૧૪ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને તત્ હેતુવ્યપદેશાત્ તેના (આનંદના) હેતુના કથનથી [આનંદમય પરમાત્મા છે].

ટીકા:—અને જેથી મયદ્વપ્રત્યય પ્રાચુર્યના અર્થમાં છે, તેથી જ શ્રુતિભગવતી ‘एष होवानन्दयाति ||’ (આ જ નિશ્ચય આનંદરૂપ કરેછે) એ વચનથી અર્થના સકલજીવોના આનંદના હેતુપણાનું કથન કરેછે, જે બીજાને આનંદરૂપ કરે તે પોતે પ્રચુરઆનંદરૂપ હોયછે, તેથી આનંદમય પરમાત્મા છે. ૧૪.

मान्तवर्णिकमेव च गीयते ॥ ૧૫ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને માન્તવર્ણિકમ્ મંત્રે કહેલા [અર્થ] નું એ જ ગીયતે [આ શ્રુતિમાં] કથન કરાયછે.

ટીકા:—અને ‘સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ ||’ (સત્ય, જ્ઞાન અને અનંતરૂપ બ્રહ્મ છે) એ મંત્રમાં જે અર્થનું કથન કરેલું છે, તે જ અર્થનું ‘અન્યોઽન્તર આત્માઽઽનન્દમય: ||’ (વિજ્ઞાનમયની અંતર અન્ય આનંદમય આત્મા છે) એ શ્રુતિમાં કથન કરાયછે, તેથી આનંદમય પરમાત્મા છે. ૧૫.

સિદ્ધાંતને કહીને હવે પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે:—

નેતરોઽનુપપત્તેઃ ॥ ૧૬ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—અનુપપત્તેઃ અસંભવથી ફતરઃ [પરમાત્માથી] અન્ય [જીવ] ન [આનંદમય] નથી.

ટીકા:—પરમાત્માથી અન્ય-ભિન્ન-સંસારિજીવ જ્ઞાન-દ્વાવશ્યજ્ઞવડે કથન કરાતો નથી; કેમકે આનંદમયુરપણું તથા જગત્સદ્ગુણાદિ આનંદમયના ધર્મોત્તે જીવમાં અસંભવ છે. ૧૬.

ભેદવ્યપદેશાच्च ॥ ૧૭ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને ભેદવ્યપદેશાच्च ભેદના કથનથી [આનંદમય જીવ નથી].

ટીકા:—‘રસો વૈ સઃ । રસં હોવાયં છન્ધ્યાઽઽનન્દી મવતિ ॥’ (તે-આનંદમય-જ રસ-સારૂપ-છે, આ જીવ પ્રસિદ્ધરસને જ પામીને આનંદી થાયછે) એ શ્રુતિમાં જીવ અને આનંદમયનો ભેદ કહેલો છે, તેમ જ ‘અન્યોઽન્તર આત્માઽઽનન્દમયઃ ॥’ (વિદ્યાનમય-જીવ-થી અંતરમાં રહેલો અન્ય આનંદમય આત્મા છે) એ શ્રુતિમાં પણ આનંદમયનો જીવથી ભેદ કથન કરેલો છે, તેથી આનંદમય જીવ નથી. સોળમા તથા સેત્તરમા સૂત્રમાં જીવ તથા પરમાત્માનો જે ભેદ દર્શાવેલો છે, તે તેઓની અવિદ્યા તથા માયા એ બે ઉપાધિને લીધે દર્શાવેલો છે, તેમના ચૈતન્યરૂપ લક્ષ્યાર્થમાં ભેદનો અવકાશ નથી. ૧૭.

આનંદમય પ્રધાન હોવાની શંકા કરી, તેનું નિરાકરણ કરેછે:—

કામાच्च નાંનુમાનાપેક્ષા ॥ ૧૮ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને કામાच्च કામ(ધૃત્ત્યાપૂર્વક સૃષ્ટિના કર્તાપણા)થી અનુમાનાપેક્ષા અનુમાનની અપેક્ષા ન નહિ.

ટીકા:—‘સોઽકામયતઃ કહુ સ્વાં પ્રજાયેયેતિ ॥’ (જહુ થાઉં, નામરૂપે વ્યક્ત થાઉં, એમ તે કામના કરવા લાગ્યા) એ શ્રુતિમાં આનંદમયનું કામનાકરનારપણું શ્રવણ કર્યું છે. જડપ્રધાનમાં ધૃત્ત્યોત્તે અસંભવ છે, માટે સાંખ્યસૃષ્ટિરૂપઅનુમાનથી પ્રતિપાદ્ય પ્રધાન આનંદમય છે, એમ અપેક્ષા (આશા) કરવી નહિ. ૧૮.

આનંદમય પ્રધાન નથી, એમાં અન્યહેતુને કહેછે:—

અસ્મિન્નસ્ય ચ તદ્યોગં શાસ્તિ ॥ ૧૯ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને અસ્મિન્ આમાં (આનંદમયમાં) અદ્ય આના(પ્રત્યો-ધવાળાજીવના) તદ્યોગં તેરૂપયોગને (બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિને) શાસ્તિ [શ્રુતિ] ઉપદેશ કરેછે.

ટીકા:—‘યદા હોવૈપ દત્તમિન્નદ્યસ્યેડનાત્મેડનિહક્તેડનિહ્યનેડમયં પ્રતિષ્ઠાં વિન્દતે । અથ સોડમય મતો મવતિ ॥’ (ત્યારે આ વિદ્યાન આ રૂપપ્રધંયશ્ચ-ય, ચિંતશરીરરહિત, શબ્દવડે કહેવાને અશક્ય અને આપા-શન્યઅભવરૂપબ્રહ્મમાં (આનંદમયમાં) તાદાત્મ્યભાવે સ્થિર થાયછે, ત્યારે તે અભવરૂપબ્રહ્મ થાયછે) આ શ્રુતિમાં આનંદમયમાં આસક્તવિતવાળાનુમુક્તો બ્રહ્મથી અબેદ પ્રતિપાદ્યન કર્યો છે, તેથી સિદ્ધ થાયછે કે આનંદમય પરમાત્મા છે, પણ પ્રધાન કે જીવ આનંદમય નથી; કેમકે તેમની સાથે અબેદ થવાથી મોક્ષોનો અસંભવ છે. ૧૯.

‘ય ઇત્યોઽન્તરાદિતે ॥’ (જે આ આદિમાં) તથા ‘ન ઇત્યોઽન્તરક્ષિણિ ॥’ (જે આ ચક્ષુમાં) એ શ્રુતિ ઉપાસનામાં કહેછે કે આદિભંડકારમાં પુરુષ છે, તથા નેત્રમાં પુરુષ છે; ત્યાં સંયમ થાયછે કે તે પુ-રુષ સંસારી છે? અથવા નિત્યસિદ્ધ પરમેશ્વર છે? એ શંકા દૂર કરવા ભગવાન યુરુક્ષર નીચેના બે પ્રશ્નો-વાળું અંતરધિકરણ રચેછે:—

૭. અંતરધિકરણ.

અન્તસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્ ॥ ૨૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અન્તઃ [આદિત્ય અને ચક્ષુની] મધ્યે [પરમાત્માનો ઉપદેશ છે] તદ્ધર્મોપદેશાત્ તેના ધર્મના ઉપદેશથી.

ટીકા:—‘અયં ય ઇષોઽન્તરાદિત્યે હિરણ્મયઃ પુરુષો દૃશ્યતે ॥’ (હવે આદિત્યમંડલમાં જે આ ન્યોતિર્મય પુરુષ ઉપાસકોવડે દેખાયછે) એ શ્રુતિમાં તથા ‘અયં ય ઇષોઽન્તરક્ષિણિ પુરુષો દૃશ્યતે ॥’ (હવે ચક્ષુમધ્યે જે આ પુરુષ ઉપાસકોવડે દેખાયછે) એ શ્રુતિમાં આદિત્યમંડલમાં તથા ચક્ષુમાં ઉપાસ્યરૂપે દર્શાવેલો પુરુષ સસારી એટલે જીવ નથી, પરંતુ પરમાત્મા છે; કેમકે ત્યાં પરમાત્માના ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે. એ ઉપાસ્યપુરુષનું નામ જુત્ છે, એમ દર્શાવી તે જુત્નો સર્વપાપથી રહિત એવો અર્થ કર્યો છે. સર્વપાપથી રહિત પરમાત્મા છે, એમ ‘ય આત્માડપહતપાપ્મા ॥’ (જે આત્મા પાપરહિત છે) પ્રસાદિશ્રુતિઓમાં દર્શાવેલું છે, માટે આદિત્યમાં અને ચક્ષુમાં ઉપાસ્યપુરુષ પરમાત્મા જ છે, જીવ નથી. ૨૦.

ભેદવ્યપદેશાચ્ચાન્યઃ ॥ ૨૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને ભેદવ્યપદેશાત્ [અન્યશ્રુતિમાં સૂર્ય તથા પરમાત્માના] ભેદના કથનથી અન્યઃ [સૂર્યથી પરમાત્મા] ભિન્ન [છે].

ટીકા:—‘ય આદિત્યે તિષ્ઠન્નાદિત્યાદન્તરો યમાદિત્યો ન વેદ યસ્યાઽઽદિત્યઃ શરીરં ય આદિત્યમન્તરો યમયસ્યેવ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥’ (જે આદિત્યમાં રહેતા છતા આદિત્યની અંતર છે, જેને આદિત્ય બળ્યુતા નથી, જેનું આદિત્ય શરીર છે, જે આદિત્યની અંતર રહી તેને નિયમમાં રાખેછે, આ તારો આત્મા અંતર્યામી અમૃતરૂપ છે) એ શ્રુતિમાં આદિત્યના અને પરમાત્માના ભેદનું કથન કરેલું છે, તેથી સૂર્યથી ભિન્ન પરમાત્માનો જ અર્થ ઉપદેશ છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. ૨૧.

શીષ્ટોદ્યોગઉપનિષદ્માં અવશ્ય થાયછે કે શાશ્વાત્યબ્રાહ્મણે જૈવલિશમને પૂછ્યું કે આ લોકનો તથા અન્યલોકનો આધાર કોણ છે? ત્યારે તે રાગએ કહ્યું કે આકાશ છે; ત્યાં સંદેહ થાયછે કે એ પ્રસંગમાં આકાશ શબ્દવડે પરબ્રહ્મનું ગ્રહણ છે? અથવા જૂતાકાશનું ગ્રહણ છે? ચયેલી એ શકાને દૂર કરવા ભગવાન સૂતકાર નીચેનું આકાશાધિકરણ રચેછે:—

૮. આકાશાધિકરણ.

આકાશસ્તલ્લિંગાત્ ॥ ૨૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—આકાશઃ આકાશ [પરમાત્મા છે] તલ્લિંગાત્ તેના (બ્રહ્મના) હેતુથી.

ટીકા:—‘અસ્ય લોકસ્ય કા ગતિરિત્યાકાશ ઇતિ હોવાચ સર્વાણિ હ વા ઇમાનિ ભૂતાન્યાકાશાદેવ સમુત્પન્નં આકાશં પ્રલયસ્તં યન્ત્યાકાશો હોવૈમ્યો વ્યાયાનાકાશઃ પચયન્મ ॥’ (આ લોકનો આધાર કયો? એપ્રમાણે શાશ્વાત્યબ્રાહ્મણે પ્રશ્ન કરતાં જૈવલિશમ બોલતા હવા, પ્રસિદ્ધ આ સર્વજ્ઞનો આકાશથી જ ઉપજેછે, આકાશમાં લય પામેછે, આકાશ જ તેઓથી શ્રેષ્ઠ અને આકાશ જ પરમાધાર છે) એ શ્રુતિમાં આકાશ શબ્દથી પરમાત્માનું કથન છે, જૂતાકાશનું નહિ, કેમકે તે શ્રુતિમાં સર્વજ્ઞતાની ઉત્પત્તિ તથા લયરૂપ બ્રહ્મને દર્શાવનારા હેતુઓનું કથન છે. ૨૨.

શીષ્ટોદ્યોગઉપનિષદ્માં ઉદ્ગીયપ્રકરણમાં અવશ્ય થાયછે કે આકાશજન્યિએ પ્રસ્તોતા(સ્તુતિકરનાર)ને કશું કે હે સ્તુતિકરનાર! તું જે દેવતાની સ્તુતિ કરેછે, તે દેવતાને નહિ બળીને મારી સમીપ સ્તુતિ કરીય, તો તારું સિર તુટી પડશે; ત્યારે પ્રસ્તોતાએ બપ પાખીને પૂછ્યું કે તે દેવતા કોણ છે? ત્યારે

આકાશણ્યપિએ ઉત્તર આપ્યું કે તે દેવતા પ્રાણ છે, સાં શંકા થાયછે કે એ પ્રાણશબ્દથી પરબ્રહ્મનું અહણ્ય કરવું કે પ્રાણવાયુનું અહણ્ય કરવું? ઉપજેલી એ શંકાને ભગવાન સૂત્રકર નીચેના પ્રાણાધિકરણને દૂર કરેછે:—
૯. પ્રાણાધિકરણ.

અત एव प्राणः ॥ ૨૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અતઃ આથી (પૂર્વોક્તહેતુથી) एव જ પ્રાણઃ પ્રાણ [પર-માત્મા છે].

ટીકા:—શ્રીછાંદોગ્યઉપનિષદના ઉદ્દગીયપ્રકરણમાં ‘કતમા સા દેવતેતિ ॥ પ્રાણ इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्यायत्ता ॥’ (તે દેવ કયો? એમ પ્રસ્તાવનાએ પૂછતાં આકાશણ્ય બોલતા હવા, પ્રાણ એપ્રમાણ; પ્રસિદ્ધ આ સર્વભૂતો પ્રાણમાં જ સ-અધ્કરીતે લય પામેછે, અને પ્રાણમાંથી ઉત્પન્ન થાયછે, તે આ દેવતા પ્રસ્તાવમાં—સામગાનના અંશવિશે-પમાં—અનુગત છે) એ શ્રુતિમાં પ્રાણશબ્દથી પરમાત્માનું કથન છે; પ્રાણવાયુનું કથન નથી; કેમકે સર્વ-ભૂતાનો લય અને ઉત્પત્તિ પૂર્વોક્તરીતે બ્રહ્મને વિષે સંભવેછે, પ્રાણવાયુને વિષે તે સંભવતાં નથી. ૨૩.

શ્રીછાંદોગ્યઉપનિષદમાં શ્રવણ થાયછે કે આ બુદ્ધિથી ઉપર જ્યોતિનો પ્રકાશ છે. સાં સંશય થાયછે કે એ જ્યોતિ:શબ્દથી આદિસાદિજ્યોતિનું અહણ્ય કરવું? કે પરમાત્માનું અહણ્ય કરવું? એ શંકાનું નિવારણ કરવા ભગવાન સૂત્રકર નીચેનાં ચારસૂત્રોવાળું જ્યોતિરધિકરણ રચેછે:—

૧૦. જ્યોતિરધિકરણ.

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ ૨૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—જ્યોતિઃ જ્યોતિ [પરમાત્મા છે] ચરણાભિધાનાત્ પાદના કથનથી.

ટીકા:—‘અથ યદતઃ પરો દિવો જ્યોતિર્દીપ્યતે વિશ્વતઃ પૃથ્વૃષ્ઠ સર્વતઃ પૃથ્વૃગ્નુત્તમેષુત્તમેષુ લોકેષ્વિદં યાવ તદ્યદિદમસ્મિન્નન્તઃ પુરુષે જ્યોતિઃ ॥’ (હવે જે જ્યોતિ સ્વર્ગથી ઉપર, સમગ્રપ્રાણિવર્ગથી ઉપર, સર્વ-ભૂરાદિલોકથી ઉપર, અનુત્તમઉત્તમલોકોમાં, પ્રકાશેછે, તે આ જ્યોતિ નિશ્ચય આ પુરુષના અંતરમાં છે) એ શ્રુતિમાં જ્યોતિ:શબ્દથી પરમાત્માનું કથન કરેલું છે; સૂર્યોદિજ્યોતિનું કથન કરેલું નથી; કેમકે સાં [પા-દોડસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ ॥] (સર્વભૂતો આનો એક પાદ છે; અને આનાં ત્રણ પાદ સ્વપ્રકાશસ્વરૂપમાં અથવા સ્વર્ગમાં અમૃતરૂપ છે) એમ બ્રહ્મા ચારપાદોનું કથન છે, ને તે જ બ્રહ્મનું સ્વ-ર્ગલોકના સંમંધવડે એ જ્યોતિર્લોકમાં વર્ણન કરેલું છે. ૨૪.

પૂર્વવાક્યમાં ચારપાદવાળાપણું ગાયત્રીનું જ કહેલું છે, બ્રહ્મનું કહેલું નથી; એપ્રમાણે આશંકા કરીને તેનું નિરાકરણ કરેછે:—

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॥ ૨૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—છન્દોભિધાનાત્ છંદના કથનથી ન નહિ इति એમ ચેત્ [જે કહેા] તે ન [તેમ] નહિ તથા તેદ્વાચ ચેતોર્પણનિગદાત્ ચિત્તના [બ્રહ્મમાં] સમાધાનના કથનથી તથાહિ તેમ જ દર્શનમ્ શ્રુતિ [છે].

ટીકા:—‘ગાયત્રી વા ઇદં સર્વં મૂતં ॥’ (ગાયત્રી નિશ્ચય આ સર્વ ભૂત છે) એ શ્રુતિમાં ગાયત્રિના-મના છંદનું આરંભપણું હોવાથી ચારપાદવાળાપણું પણ ગાયત્રીનું જ કહેલું છે; પણ બ્રહ્મનું કહેલું નથી, એમ શંકા કરે તો તે શંકા સંભવતી નથી; કેમકે ગાયત્રિઅવચ્છિન્નબ્રહ્મમાં ચિત્તના સમાધાનના કથનથી ચારપા-દવાળાપણું બ્રહ્મનું જ કહેલું છે, કેવલ ગાયત્રિછંદનું કહેલું નથી; વળી યાવ અક્ષરેના જ ન્યામ પ્રવેશ છે,

એવા ગાયત્રિછંદનું સર્વાત્મકપણું સંભવતું નથી, તેથી ગાયત્રિનામના વિકારમાં અનુસ્મૃત જે જગતકારણ બ્રહ્મ છે, તેનું જ ત્યાં કથન છે. તેવીરીતે અન્યત્ર પણ એટલે આદિત્યમંડલાદિશુદ્ધરથભોમાં પણ પરમાત્માની અભિવ્યક્તિ કહી છે; તેમ જ ‘સૈવા વિરાટનાદી ॥’ (તે આ વિરાટના ઉપાસનથી અનનો ભોક્તા થાય છે) એમાં જેમ દશઅક્ષરવાળાવિરાટછંદનું કથન છતાં પણ તદવચ્છિન્નબ્રહ્મનું ગ્રહણ થાયછે, તેમ ગાયત્રીમાં પણ જાણવું. ૨૫.

ભૂતાદિપાદવ્યપદેશોપપત્તેશ્ચૈવમ્ ॥ ૨૬ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—જ અને ભૂતાદિપાદવ્યપદેશોપપત્તેઃ ભૂતાદિરૂપઅવયવોના કથનનો [બ્રહ્મમાં જ] સંભવ હોવાથી એવમ્ એપ્રકારે (ગાયત્રિશબ્દવડે કરીને) [ગાયત્રિઅવચ્છિન્નબ્રહ્મ જ કહેલું છે].

ટીકાઃ—ભૂત, પૃથિવી, શરીર અને હૃદય આ ગાયત્રીના ચારપાદોનું કથન કરીને ‘સૈવા ચતુષ્પદા પઞ્ચિધા ગાયત્રી ॥’ (તે આ ચારપાદવાળા છપ્રકારની ગાયત્રી છે) એમ કહ્યું છે; તેમાં બ્રહ્મના આશ્રયવિના કેવલ ગાયત્રિછંદના ભૂતાદિપાદો સભવી શકે નહિ; વળી ‘પાદોડસ્ય સર્વા ભૂતાન્તિ ત્રિપાદસ્વામૃતં દિવિ ॥’ એ વાક્યમાં પણ ચારપાદવાળાબ્રહ્મનું જ કથન સભવી શકેછે, કેમકે ત્યાં તેનું સર્વાત્મકપણું દર્શાવ્યું છે, તેમ જ ‘ગાયત્રી વા ઇદં સર્વં ભૂતમ્ ॥’ (ગાયત્રી જ આ સર્વભૂત છે) એ શ્રુતિમાં પણ ગાયત્રીનું પંચમહાભૂતાદિ-સકલપ્રપંચરૂપપણું કહ્યું છે, તે ગાયત્રિઅવચ્છિન્નબ્રહ્મનું જ સભવેછે, કેવલ ગાયત્રીનું સંભવતું નથી. ૨૬.

ઉપદેશભેદાન્નેતિ ચેન્નોભયસ્મિન્નપ્યવિરોધાત્ ॥ ૨૭ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ઉપદેશભેદાત્ ઉપદેશના ભેદથી [બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતું] ન નથી ઇતિ એમ ચેત્ [કહે] તો ન [તે સંભવે] નહિ ઉભયસ્મિન્ બંનેમાં અપિ પણ અવિરોધાત્ અવિરોધથી.

ટીકાઃ—‘ત્રિપાદસ્વામૃતં દિવિ ॥’ આ શ્રુતિમાં દિવિ એ શબ્દમાંની સાતમી વિભક્તિ આધારને જ જણાવેછે, અને ‘અય યદતઃ પરો દિવો જ્યોતિર્દીપ્યતે ॥’ આ શ્રુતિમાં દિવઃ એ શબ્દમાંની પાંચમી વિભક્તિ મર્યાદાને દર્શાવેછે. આ બંને શ્રુતિઓમાં ઉપદેશનો ભેદ હોવાથી તેવડે બ્રહ્મનું જ્ઞાન યદ્ય શક્યું નથી, એમ પૂર્વપક્ષ કશે તો તે પૂર્વપક્ષ સભવી શકતો નથી; કેમકે ત્યાં (દિવિશબ્દમાં) જે સાતમી વિભક્તિ છે, તે લક્ષણાવડે પાંચમીવિભક્તિના અર્થનો બોધ કરેછે, એટલે દિવિનો અર્થ સ્વર્ગથી ઉપર એમ થયો, એટલે પૂર્વોક્તગાયત્રિવાક્યનો તથા જ્યોતિર્વાક્યનો વિરોધ રહેતો નથી; એટલે જ્યોતિઃશબ્દનો અર્થ પરબ્રહ્મ જ થાયછે. ૨૭.

કૌપીતકિષ્કાહણોપનિષદમાં શ્રવણ થાયછે કે પ્રતર્દનનામના કાશીના રાજાએ સ્વર્ગમાં જઈને ઈંદ્રની સાથે મુદ્દ કર્યું, સારે ઈંદ્રે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે ‘હે પ્રતર્દન ! તું મારા પાસેથી વર માગ,’ સારે પ્રતર્દને કહ્યું કે ‘હે ઈંદ્ર ! મનુષ્યને માટે આપ જે અત્યત્કૃતકરનાર વર માનતા હો તે જ વર હું માગું છું.’ ત્યારે ઈંદ્રે કહ્યું કે ‘પ્રાણોડસ્મિ પ્રજ્ઞાત્મા તં મામાયુરમૃતમિત્યુપાસ્ત્વ ॥’ (હું પ્રમાનરૂપ પ્રાણ છું, તે મારી આયુઃ અમૃત એવીરીતે ઉપાસના કર); ત્યાં સંદેહ થાયછે કે આદિ પ્રાણશબ્દથી માત્ર વાયુનું ગ્રહણ છે? કે પરબ્રહ્મનું ગ્રહણ છે? એ શંકા દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું ઈંદ્રપ્રાણાધિકરણ રચેછે:—

૧૧. ઇંદ્રપ્રાણાધિકરણ.

પ્રાણસ્તયાનુગમાત્ ॥ ૨૮ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—પ્રાણઃ પ્રાણ [પરમાત્મા છે] તથા તેવા અનુગમાત્ સમન્વયથી.

ટીકાઃ—પ્રાણોડસ્મિ પ્રજ્ઞાત્મા ॥’ એ શ્રુતિમાં પ્રાણ એ શબ્દ પરમાત્માનો વાચક છે, પણ ઈંદ્રદેવ-

તાનો, પ્રાણનો કે જીવનો વાચક નથી; કેમકે પ્રતર્દને મનુષ્યને અત્યંતહિતકરનારવરની માગણી કરી છે, તે અન્ય અર્થ લેવાથી સંભવી શકતી નથી, અને બ્રહ્મનો અર્થ લેવાથી સંભવી શકેછે; કેમકે બ્રહ્મના યાનથી ત્રણપ્રકારનાં દુઃખોની આત્યંતિકનિવૃત્તિના ને પરમાનેદની નિલપ્રાપ્તિના લાભરૂપ જે મોક્ષ તેરૂપહિત-તમરૂપની પ્રાપ્તિ થાયછે. પ્રજાપત્યું પણ બ્રહ્મમાં જ સંભવેછે, અચેતનવાયુમાં સંભવતું નથી, તેમ જ ઉપ-સહારમાં 'આનેદોડજરોડમૃતઃ ॥' (આનેદ, અજર ને અમૃત) ઇત્યાદિ કહ્યું છે, તે પણ બ્રહ્મમાં સંભવેછે, પ્રાણવાયુમાં સંભવતું નથી, માટે સમન્વયવડે (પૂર્વોપરનાં પદોના પર્માલેખનવડે) સિદ્ધ થાયછે કે ત્યાં પ્રાણશબ્દ બ્રહ્મનો વાચક છે. ૨૮.

ન વક્તુરાત્મોપદેશાદિતિ ચેદધ્યાત્મસમ્બન્ધમૂમા હાસ્મિન્ ॥ ૨૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—વક્તુઃ વક્તાના આત્મોપદેશાત્ શરીરના ઉપદેશથી [પ્રાણ-શબ્દનું વાચ્ય બ્રહ્મ નહિ, પણ ઈદ્રનું શરીર છે] इति એમ ચેત્ [કહો] તો ન [તે સંભવે] નહિ, હિ કેમકે અસ્મિન્ આમાં (આ અધ્યાયમાં) અધ્યાત્મસમ્બન્ધમૂમા પ્રત્યગાત્માના હેતુઓનું બહુપણું છે.

ટીકા:—વક્તારૂપઈદ્રના શરીરનો ઉપદેશ તે અધ્યાયમાં હોય એમ 'મામેવ વિજાનીહિ ॥' (મને જ જાણ્યું) તથા 'ત્રિશીર્ષાણં ત્માદ્મહનં ॥' (ત્રણમસ્તકવાળા વિશ્વરૂપને મેં હૃણ્યો છે) ઇત્યાદિશ્રુતિથી જાણાયછે, એમ શકા કરેા તો તે શકા સંભવતી નથી; કેમકે તે અધ્યાયમાં 'સ एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः ॥' (તે આ પ્રાણ જ પ્રજારૂપ, આનેદ, અજર ને અમૃત છે) તથા 'स म ज्ञामेति विद्यात् ॥' (તે મારો આત્મા છે, એમ જાણ્યું) ઇત્યાદિવાક્યોમાં પ્રત્યગાત્માના વિગેાનું બહુપણું છે, પણ 'જેના હાથમાં વજ્ર છે' ઇત્યાદિ ઈદ્રશરીરના વિગેાનું ત્યાં કથન નથી, તેથી સિદ્ધ થાયછે કે ત્યાં પ્રાણશબ્દથી પ્રત્યગાત્મરૂપબ્રહ્મનું કથન છે, પણ ઈદ્રશરીરનું કથન નથી. ૨૯.

જો પ્રાણશબ્દથી ઈદ્રશરીરનું અહણું નથી, તો પ્રતર્દનપ્રતિ 'મામેવ વિજાનીહિ' (મને જ તું જાણ્યું) એવો ઉપદેશ ઈદ્રે કેમ કયો છે? એ શકાનું સમાધાન ભગવાન સત્તકાર નીચેના સત્તવડે કરેછે:—

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ૩૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—વામદેવવત્ વામદેવની પેઠે શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા શાસ્ત્રદૃષ્ટિવડે તુ [ઈદ્રે] પણ ઉપદેશ: ઉપદેશ [કયો છે].

ટીકા:—જેમ વામદેવરૂપિએ શાસ્ત્રદૃષ્ટિવડે પોતાનું પરમાત્મસ્વરૂપ જાણીને 'હું મનુ યથો હતા, હું સૂર્ય યથો હતા' એમ ગર્ભને વિષે કહ્યું હતું, તેમ ઈદ્રે પણ શાસ્ત્રદૃષ્ટિવડે પોતાનું પરમાત્મસ્વરૂપ જાણીને 'મામેવ વિજાનીહિ' એમ ઉપદેશ કયો છે. વિશ્વરૂપઆદિના વધતું જે કથન છે, તે પણ બ્રહ્મજ્ઞાનની સ્પૃ-તિમાટે છે, માટે ત્યાં પ્રાણશબ્દથી પરમાત્માનું જ કથન છે. ૩૦.

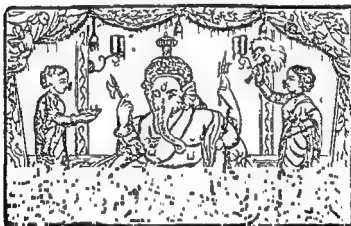
जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ૩१ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—જીવમુખ્યપ્રાણલિંગાત્ [શ્રુતિમાં] જીવના અને મુખ્યપ્રા-ણના લિંગથી ન [ત્યાં બ્રહ્મની ઉપાસના] નથી इति એમ ચેત્ [જો કહો] તો ન [તે સંભવે] નહિ ઉપાસાત્રૈવિધ્યાત્ ઉપાસનાનું ત્રિવિધપણું થવાથી આશ્રિતત્વાત્ [અને જીવ તથા મુખ્યપ્રા-ણના] આશ્રિતપણાથી રૂઢ [તેમ જ] અહિં તદ્યોગાત્ તેના યોગથી (બ્રહ્મના લિંગના યોગથી) [એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મનું જ કથન છે].

ટીકા:—'ન યાચં વિજિજ્ઞાસીત વક્તારં વિદ્યાત્ ॥' (વાણીને જાણવાની ઇચ્છા ન કરે, કિંતુ વક્તાને જાણે) એ શ્રુતિમાં જીવના લિંગનું કથન છે, અને 'પ્રાણ एव प्रज्ञामेदं शरीरं परिगृह्योत्पापयति ॥'

(પ્રાણ જ પ્રજાત્મા છે, તે આ શરીરને આરે બહુથી ગ્રહણ કરીને ધારણ કરેછે) એ શ્રુતિમાં મુખ્યપ્રાણના ક્ષિગતું કથન છે, માટે તે અધ્યાયમાં જીવની તથા મુખ્યપ્રાણની કિંવા બેમાના એકની ઉપાસનાનું કથન છે, પણ બ્રહ્મની ઉપાસનાનું કથન નથી, એમ શકા કરો તો તે શકા સભવતી નથી; કેમકે હાં જીવની, મુખ્ય-પ્રાણની અને બ્રહ્મની એમ ત્રણપ્રકારની ઉપાસના પ્રતીત થાયછે ખરી, પણ પ્રથમનાં બે તરવો બ્રહ્મનો આશ્રય કરીને રહેલાં હોવાથી તેમની સ્વતંત્રઉપાસનાવડે શ્રેષ્ઠતમફલની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, તથા એકવા-ક્યમા ત્રણપ્રકારની ઉપાસના સ્વીકારવાયોગ્ય પણ નથી, માટે તે વાક્યોનું પણ, બ્રહ્મ પ્રાણનો પ્રાણ હો-વાથી, તથા જીવબ્રહ્મનો અત્યંત બેદ ન હોવાથી, બ્રહ્મની ઉપાસનામાં જ તાત્પર્ય છે. વળી આ અધ્યાયમાં ‘મામેવ વિજાનીરિ ॥’ એપ્રકારે આરભ કરી ‘પ્રાણોઽસ્મિ પ્રજ્ઞાત્મા તં મામાયુરમૃતમિત્યુપાસ્વ ॥’ એમ કહી અંતે ‘સ एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः ॥’ એમ કહ્યું છે, ત્યાં ઉપક્રમઉપસંહારમાં બ્રહ્મનાં ક્ષિ-ગાનું જ દર્શન થાયછે, માટે એ અધ્યાયમાં જીવની તથા મુખ્યપ્રાણની કિંવા બેમાના એકની ઉપાસનાનું ક-થન નથી, પણ બ્રહ્મની જ ઉપાસનાનું કથન છે. ૩૧.

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટીકામાં
સમન્વયનામના પહેલા અધ્યાયનો સુસ્પષ્ટબ્રહ્મબોધકશ્રુતિવા-
ક્યોનો સમન્વય એ નામનો પહેલો પાદ સમાપ્ત. ૧.

૨. અથ ઉપાસ્યબ્રહ્મવાચકઅસ્પષ્ટશ્રુતિવાક્યોનો સમન્વય એ નામનો પહેલાઅધ્યાયનો બીજો પાદ.

પ્રથમપાદમાં ‘જન્માદ્યસ્ય યતઃ ॥’ આ સૂત્રવડે આકાશાદિસર્વજગતનું કારણ બ્રહ્મ છે, એમ કહ્યું છે, વળી ત્યાં આનંદમયાદિવાક્યોનો પણ બ્રહ્મને વિષે સમન્વય કરેલો છે. હવે જોમાં બ્રહ્મના હેતુઓ સ્પષ્ટ નથી, એવાં મનોમયાદિવાક્યો બ્રહ્મનાં પ્રતિપાદક છે? કે અન્યઅર્થનાં પ્રતિપાદક છે? તેનો નિર્ણય કરવાને બીજા તથા ત્રીજા પાદનો આરંભ ભગવાન સૂત્રકાર કરે છે. ત્યાં પ્રથમ ‘મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ ॥’ એ શ્રુતિમાં પરમાત્માની ઉપાસના કહી છે, પણ જીવની ઉપાસના કહી નથી, એમ ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના સર્વત્રપ્રસિદ્ધાધિકરણવડે નિરૂપણ કરે છે:—

૧. સર્વત્રપ્રસિદ્ધાધિકરણ.

સર્વત્ર પ્રસિદ્ધોપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સર્વત્ર સર્વ[વેદાંતવાક્યો]માં પ્રસિદ્ધોપદેશાત્ પ્રસિદ્ધ[બ્રહ્મ]ના ઉપદેશથી [આ શ્રુતિમાં પણ બ્રહ્મના ઉપદેશનો જ નિશ્ચય થાય છે].

ટીકા:—‘મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ ॥’ (મનોમયરૂપ અને પ્રાણ જેવું શરીર છે) એ શ્રુતિમાં ઉપાસ્યપણાવડે જીવનો ઉપદેશ કર્યો નથી, કિંતુ સર્વવેદાંતોમાં પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનો ઉપાસ્યપણાવડે ઉપદેશ કર્યો છે; કેમકે પૂર્વોક્તશ્રુતિના આરંભમાં ‘સર્વં લલ્લિદં બ્રહ્મ ॥’ (નિશ્ચય આ સર્વ બ્રહ્મ છે) એમ કહી અંતમાં તેનો મનોમયત્વાદિધર્મોસંહિત ઉપદેશ કર્યો છે. એવા ઉપદેશથી તે બ્રહ્મ સંમિહિત થાય એ ફલ છે, પણ જીવના તેવા ઉપદેશથી કાંઈ ફલ નથી, માટે ત્યાં સચુલ્લબ્રહ્મની જ ઉપાસના કહી છે, એ સિદ્ધ છે. ૧.

વિવક્ષિતગુણોપપત્તેશ્ચ ॥ ૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—જ અને વિવક્ષિતગુણોપપત્તે: [ઉપાદેયપણાવડે] કહેવાને ઇચ્છેલા ગુણોની [બ્રહ્મમાં] સંગતિ હોવાથી [બ્રહ્મનું જ ઉપાસ્યપણાવડે કથન છે].

ટીકા:—ઉપાસનામાં ઉપાદેયપણાવડે ઉપદેશ કરેલા સત્યસંકલ્પત્વાદિગુણોની બ્રહ્મમાં જ સંગતિ હોવાથી ત્યાં ઉપાસ્યપણાવડે બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ છે, જીવનું નથી. મનોમયત્વાદિજીવનાં લિંગો પણ બ્રહ્મનું સંધાત્મપણું હોવાથી બ્રહ્મમાં સંભવી શકે છે, માટે તે લિંગો વિરોધકર્તા નથી. ૨.

અનુપપત્તેસ્તુ ન શારીરઃ ॥ ૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તુ નિશ્ચય અનુપપત્તે: [સત્યસંકલ્પત્વાદિગુણોની જીવમાં] અસિદ્ધિ હોવાથી શારીરઃ જીવ ન [ઉપાસ્ય] નથી.

ટીકા:—નિશ્ચય તે શ્રુતિમાં કહેલા સત્યસંકલ્પતા, સત્યકામતા, વિબુદ્ધતા, નિલતૃપ્તતા અને અનિદ્રિયતા-આદિગુણો વાસ્તવિકરીતે જીવમાં સંભવી શકતા નથી, માટે ત્યાં ઉપાસ્યપણાવડે જીવનું કથન નથી, પણ મનોમયત્વાદિધર્મવડે ઉપાસ્યબ્રહ્મનું કથન છે. ૩.

કર્મકર્તૃવ્યપદેશાત્ ॥ ૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ વળી કર્મકર્તૃવ્યપદેશાત્ પ્રાપ્ય અને પ્રાપકતા કથનથી [જીવ મનોમયત્વાદિવિશિષ્ટ નથી].

ટીકા:—વળી ‘एतमितः प्रेक्षाभिसंभवितास्मि ॥’ (હું આ લોકથી મરીને મારા ઉપાસ્યપરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈશ) આ શ્રુતિવાક્યમાં ઉપાસ્યપરમાત્મરૂપકર્મ (પ્રાપ્ય) નું અને ઉપાસકજીવરૂપકર્તા (પ્રાપક) નું કથન છે. જીવ બે ઉપાસ્ય હોય તો એક જ જીવ કર્મ અને કર્તા થઈ શકે નહિ, માટે મનોમયત્વાદિધર્મેવાળું બ્રહ્મ ઉપાસ્ય છે, અને જીવ ઉપાસક છે.

શબ્દવિશેષાત્ ॥ ૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—શબ્દવિશેષાત્ [ખંને] શબ્દના વિશેષથી (વિભક્તિના લેહથી) [મનોમયત્વાદિવિશિષ્ટ બ્રહ્મ છે].

ટીકા:—‘यथा ग्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मयः ॥’ (જેમ ગ્રીહિ, અથવા જવ, અથવા શ્યામાક (ઝાંચિઅન), અથવા શ્યામાકતંડુલ, તુપની અંતર હોયછે, તેમ આ પ્રકારરૂપ પરમાત્મા જીવની અંતર છે) આ સમાનપ્રકરણની અન્યશ્રુતિમાં ‘मन्तरात्मन्’ [વિભક્તિનો શોષ છાંદસ છે] આ સાતમીવિભક્તિવાળો શબ્દ જીવાત્માનું કથન કરેછે, અને ‘પુરુષઃ ॥’ આ પહેલીવિભક્તિવાળો શબ્દ મનોમયત્વાદિગુણવિશિષ્ટપરમાત્માનું કથન કરેછે. આવી રીતે બંને શબ્દોની વિભક્તિનો ભેદ હોવાથી મનોમયત્વાદિવિશિષ્ટ પરમાત્મા ઉપાસ્ય છે. અથવા ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म ॥’ એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મ-શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી મનોમયત્વાદિવિશિષ્ટ બ્રહ્મ છે, એમ પણ આ સૂત્રનો અર્થ થઈ શકેછે. ૫.

સ્મૃતેશ્ચ ॥ ૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને સ્મૃતેઃ સ્મૃતિથી [પણ જીવાત્માનો અને પરમાત્માનો વ્યાવહારિક ભેદ સિદ્ધ થાયછે].

ટીકા:—ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । ग्रामयन् सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥’ (હે અર્જુન ! દેહાભિમાનિસર્વપ્રાણિઓને માયાવડે બ્રમાવતા છતા ઈશ્વર સર્વપ્રાણિઓના હૃદયદેશમાં રહેછે) ઇલાહસ્મૃતિથી પણ બ્યવહારદેશમાં જીવ અને પરમાત્માનો ભેદ છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. ૬.

અર્મકૌક્સ્તાત્તદ્વ્યપદેશાન્ નેતિ चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અર્મકૌક્સ્તાત્ [હૃદયરૂપ] અહપર્યાનપણાથી ચ અને તદ્વ્યપદેશાત્ તેના (સૂક્ષ્મપણાના) કથનથી [અહિ જીવનો ઉપદેશ છે, પરમાત્માનો ઉપદેશ] ન નથી રૂતિ એમ ચેન્ન [કહે] તો ન [તે સંભવે] નહિ [કેમકે] નિચાય્યત્વાત્ દેખવાયોઅપણાથી एवं એવો [ઉપદેશ છે] ચ અને વ્યોમવત્ આકાશની યેઠે [તે સંભવી શકેછે].

ટીકા:—‘एष म आत्माऽन्तर्हृदये ॥’ (આ મારો આત્મા અંતરભાગરૂપહૃદયમાં છે) એ શ્રુતિમાં હૃદયકમલરૂપ અહપર્યાન કહેલું હોવાથી અર્થથી ત્યાં સ્થિતિ કરનારનું અહપર્યાનું સિદ્ધ થાયછે, અને ‘सू-णीयान् ग्रीहिर्वा यवाद्वा ॥’ (ગંડરથી સૂક્ષ્મ અથવા ચવથી સૂક્ષ્મ) એ શ્રુતિમાં અહપર્યાના વાયકશબ્દવડે પણ તેનું અહપર્યાનું સિદ્ધ થાયછે, માટે અહિ ઉપાસ્યરૂપે સૂક્ષ્મજીવનું કથન છે, પણ વ્યાપકપરમાત્માનું કથન નથી, એમ કહે તો તે કથન સંભવી શકતું નથી; કેમકે ત્યાં હૃદયકમલરૂપઅહપર્યાનનું તથા સૂક્ષ્મત્વાદિગુણનું કથન મંદાધિકારીને ઈશ્વરના ધ્યાનના શક્યપણામાટે છે, મંદાધિકારીથી વ્યાપકપરમાત્માનું ધ્યાન થઈ શકે નહિ એ પ્રસિદ્ધ જ છે. વળી જેમ વ્યાપક આકાશ સર્જના છિદ્રાદિમાં અહપર્યાનવાળું ને સૂક્ષ્મ કહેવાયછે, તેમ વ્યાપક ઈશ્વર હૃદયકમલમાં દેખવાને (ધ્યાન કરવાને) શક્ય હોવાથી તેમને અહપ

સ્થાનવાળા ને સુક્રમ કહ્યા છે. જેમ વસુધાપતિને પ્રસંગે અયોધ્યાપતિ કહેવામાં વિરોધ નથી, તેમ વ્યાપક-ઈશ્વરને ઉપાસનાના પ્રસંગમાં વ્યાવહારિકરીતે પરિચિન્ન (હૃદયક્રમલક્ષ્યાદિ) કહેવામાં વિરોધ નથી, ૭.

સમ્ભોગપ્રાપ્તિરિતિ ચેન્ન વૈશેષ્યાત્ ॥ ૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સમ્ભોગપ્રાપ્તિ: [જીવની પેઠે ઈશ્વરને પણ] સંભોગ(સુખ-દુઃખાદિના ભોગ)ની પ્રાપ્તિ [યશે] इति એમ ચેત્ [કહે] તો વૈશેષ્યાત્ વિશેષપણાથી ન [તે સંભવી શકે] નહિ.

ટીકા:—વ્યાપકઈશ્વરની, ચેતન હોવાથી, તથા સર્વપ્રાણિઓના હૃદયની સાથે સમ્પર્ક હોવાથી, જીવ જે ચેતન તથા હૃદયની સાથે સંબંધવાળો છે, તેની સાથે અભિજ્ઞતા યશે, ને તેથી તેમને સુખદુઃખાદિના ભોગની પ્રાપ્તિ યશે, એમ પૂર્વપક્ષ કરો તો તે તમારો પૂર્વપક્ષ સંભવી શકતો નથી; કેમકે જીવ તથા ઈશ્વરમાં સમાનતા નથી, કિંતુ વ્યાવહારિકવિશેષતા છે, એટલે કે જીવ ધર્મોધર્મનો કર્તા તથા સુખદુઃખનો ભોક્તા છે, પણ ઈશ્વર ધર્મોધર્મનો કર્તા નથી, તેમ સુખદુઃખના ભોક્તા નથી, તે તો પાપરહિતપણાદિગુણવાળા છે. જો સમીપતાથી ભોગની પ્રાપ્તિ યશે એમ કહો તો આકાશાદિને પણ કહોનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત યશે. પૂર્વોક્ત શંકા તથા સમાધાન ઉપાધિને લઈને વ્યાવહારિકરીતે ક્યાં છે, વસ્તુતાએ તો જીવનું પારમાર્થિકસ્વરૂપ સુખદુઃખાદિના ભોગથી રહિત છે. ૮.

શ્રીકૃષ્ણસ્વીકૃષ્ણનિવૃત્તિમાં આપ્રમાણે શ્રવણ થાયછે:—‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः ॥’ (જેનું બ્રહ્મણુ અને ક્ષત્રિય એ બે ભક્ષ્ય છે, અને મૃત્યુ જેનું ધૂત છે, એવો જે સર્વને ભક્ષક તે બંન્ને વર્તેછે, હાં તેને એ પ્રકારે કોણુ ભણી શકે ?) તે વચનમાં શંકા થાયછે કે એ બ્રહ્મણાદિને ભક્ષણુ કરનાર કોણુ છે ? તે અગ્નિ છે ? જીવ છે ? અથવા પરમાત્મા છે ? એ શંકાના નિવારણુમાટે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનાં બે સૂત્રોરૂપ અનધિકરણુ કહેછે:—

૨. અત્તધિકરણુ.

અત્તા ચરાચરગ્રહણાત્ ॥ ૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચરાચરગ્રહણાત્ સ્થાવરજંગમનું ગ્રહણુ હોવાથી અત્તા ભક્ષણુ (સંહાર) કરનાર [પરમાત્મા છે].

ટીકા:—‘यस्य ब्रह्म ॥’ ઇત્યાદિવચનરૂપ પૂર્વોક્તશ્રુતિમાં જે સંહાર કરનાર કહેલા છે, તે અગ્નિ નથી, તેમ જીવ પણ નથી, પરંતુ પરમાત્મા છે; કેમકે તે શ્રુતિમાં સ્થાવરજંગમ સર્વવસ્તુની સંહાર કરનારનું ગ્રહણુ છે. સર્વવસ્તુને સંહાર કરનાર પરમાત્મા છે, પણ અગ્નિ કે જીવ નથી, એ વાર્તા સર્વવેદાંતોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૯.

પ્રકરણાચ ॥ ૧૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને પ્રકરણાત્ [પરમાત્માના] પ્રકરણુથી [પણુ અત્તા પરમાત્મા છે, એમ સિદ્ધ થાયછે].

ટીકા:—‘न जायते म्रियते वा विपश्चित् ॥’ (સર્વને જાણનાર-પરમાત્મા-જન્મતા નથી, અથવા મરતા નથી) એ શ્રુતિ આ પ્રકરણુમાં હોવાથી આ પરમાત્માનું પ્રકરણુ છે, એમ નિશ્ચય થાયછે. આમ આ પરમાત્મસંબંધીપ્રકરણુ હોવાથી, તેમ જ ‘क इत्या वेद यत्र सः ॥’ એ દુર્વિજ્ઞાનપણું પરમાત્માનું લિંગ છે તેથી, હાં અત્તા (સંહાર કરનાર) પરમાત્માને જ કહેલા છે. ૧૦.

“ऋतं पितृन्तौ मुकुतस्य लोके शुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे ।

छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्रयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥”

અર્થ:—પુણ્યકર્મના કાર્યરૂપશરીરમાં પરમાત્માના શ્રેષ્ઠસ્થાનરૂપહૃદયમાં જે આકાશરૂપ અથવા શુદ્ધિરૂપ

ગુહામાં સ્થિત છે, અને અવસ્થાભાવિકર્મફલને ભોગવેછે, તથા જે છાયા અને તડકાની પેઠે પરસ્પરવિરુદ્ધ છે, તે બેને બ્રહ્મવેત્તા કહેછે, ને પંચાગ્નિનું ઉપાસન કરનારા તથા જેઓ ત્રિષ્ટાચિકેત (નાચિકેતાના વાક્યનું અધ્યયન કરનાર, વા તેના અર્થને જાણનાર, વા તે અગ્નિનું ત્રણ વાર અનુષ્ઠાનકરનાર) છે તેઓ પણ કહેછે.

ઉપર દર્શાવેલી કલ્પલક્ષીઉપનિષદની શ્રુતિમાં સંસય થાયછે કે એ શ્રુતિમાં બુદ્ધિ અને જીવનું કથન છે? અથવા જીવ અને પરમાત્માનું કથન છે? એ સંસયનો ઉચ્છેદ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનાં બેસૂત્રોવાળું ગુહાધિકરણ રચેછે:—

૩. ગુહાધિકરણ.

ગુહાં પ્રવિષ્ટાવાત્માનો હિ તદ્દર્શનાત્ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ગુહાં ગુહામાં પ્રવિષ્ટો પ્રવેશ પામેલા આત્માનો જે આત્મા-ઓ (જીવાત્મા ને પરમાત્મા) હિ જ [છે] તદ્દર્શનાત્ [લોકમાં] તેના દર્શનથી. ૧૧.

ટીકા:—હૃદયાકાશરૂપગુહામાં સ્થિતિ કરીને રહેલા જીવાત્મા અને પરમાત્મા છે, બુદ્ધિ અને જીવ નથી. જેમ લોકમાં ગાયના સમાનસ્વભાવવાળી ગાય છે, અથ્થ અથવા પુરુષ નથી, તેમ ચેતનરૂપજીવના સમાનસ્વભાવવાળા ચેતનરૂપપરમાત્મા છે, પણ જડરૂપબુદ્ધિ નથી; આવીરીતની પ્રતીતિ હોવાથી ‘ક્ષત્તં પિવન્તી ॥’ એ શ્રુતિમાં જીવાત્મા અને પરમાત્માનું કથન છે, એમ નિશ્ચય થાયછે. પરમાત્મા બુદ્ધિરૂપગુહામાં રહેલા છે, એમ ‘ગુહાહિતં ગહરેષ્ટં પુરાણં ॥’ (બુદ્ધિરૂપગુહામાં રહેલા તથા અનેક અનર્થયુક્તા દેહમાં રહેલા અનાદિપુરુષને) તથા ‘યો વેદ નિહિતં ગુહાયાં પરમે વ્યોમન્ ॥’ (શ્રેષ્ઠહૃદયાકાશમાં બુદ્ધિ-રૂપગુહામાં રહેલાને જે જાણેછે). ઇલાદિશ્રુતિઓમાં પણ કહેલું છે. જેમ જે મનુષ્ય આત્મા જતા હોય તે માંની એક છત્ર ઓઢીને આલેખે જતા હોય ને બીજે છત્ર ન ઓઢેલું હોય તોપણ ‘છત્રવાળા જાયછે’ એવો લોકમાં ગીણુપણે પ્રયોગ થાયછે, તેમ અહિં પણ જીવાત્મા કર્મફલ ભોગવેછે, ને પરમાત્મા કર્મફલ આપેછે, કર્મફલ ભોગવતા નથી, છતાં બંને કર્મફલ ભોગવેછે, એવો ગીણુપણે પ્રયોગ કર્યો છે. જીવ સંસારી અને પરમાત્મા અસંસારી હોવાથી છાયા અને તડકાની પેઠે તેઓમાં પરસ્પરવિરુદ્ધપણું પણ છે. આમ હોવાથી તે શ્રુતિમાં ગુહામાં રહેલા જીવાત્મા અને પરમાત્માનું નિરૂપણ છે, એમ સિદ્ધ થયું. ૧૧.

વિશેષણાન્ ॥ ૧૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અન્વય અને વિશેષણાન્ વિશેષણથી [પણ જીવ અને પરમાત્માનો નિશ્ચય થાયછે].

ટીકા:—‘આત્માનં રચિનં વિદ્ધિ શરીરં રચમેવ તુ ॥’ (જીવાત્માને રચમાં બેસનાર જાણ, અને શરીરને રચ જ જાણ) એ શ્રુતિમાં ‘રચિનં’ એ પદ જીવનું વિશેષણ હોવાથી અને ‘સોઽચ્ચન: પારમામોતિ તદ્વિણ્ણો: પરમં પદમ્ ॥’ (તે જીવ સંસારરૂપમાર્ગના પારને પામેછે, તે પાર વ્યાપકપરમાત્માનું પરમસ્વરૂપ છે) એ શ્રુતિમાં ‘પરમં પદમ્ ॥’ એ બે પદો પરમાત્માનાં વિશેષણ હોવાથી ‘ક્ષત્તં પિવન્તી ॥’ એ શ્રુતિમાં જીવાત્મા અને પરમાત્માનું ગ્રહણ છે, એમ નિશ્ચય થાયછે. આ પ્રકરણના ઉત્તરભાગમાં પૂર્વોક્તરીતે જેમ જીવાત્મપરમાત્માનું ગંતાગંતાવ્યરૂપે વર્ણન કર્યું છે, તેમ પૂર્વભાગમાં તેમનું મંતામંતાવ્યરૂપે પણ વર્ણન કર્યું છે; વળી આ પ્રકરણ પરમાત્મસંબંધી છે, ને અંતમાં ‘મલ્લવિદો વદન્તિ ॥’ એમ કર્યું છે; આ સર્વ ઉપરથી અહિં જીવાત્મપરમાત્માનું જ નિરૂપણ સ્વીકારવું હયિત છે. ૧૨.

‘ય ઇપ્પોઽક્ષિણિ પુરુષો દ્વયતે ઇય આત્મા ॥’ (જે આ નેત્રમાં પુરુષ દેખાયછે, તે આ આત્મા છે) આ શ્રુતિમાં સંસય થાયછે કે નેત્રને વિષે રહેલો પુરુષ તે પ્રતિજિજ્ઞાત્મા છે? કે જીવાત્મા છે? કે નેત્રના અધિષ્ઠાતાદેવ છે? કે પરમાત્મા છે? એ સંક્રાંતું સમાધાન નીચેના અંતરાધિકરણનાં પાંચસૂત્રોવડે ભગવાન સૂત્રકાર કરેછે:—

૪. અન્તરાધિકરણ.

અન્તર ઉપપત્તેઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અન્તરઃ [નેત્રની] અંતર [પરમાત્મા છે, અમૃતતાદિશુ-
ભોની] ઉપપત્તેઃ સંગતિથી.

ટીકા:—‘ય ઇપોડક્ષિણિ ॥’ એ શ્રુતિમાં પ્રતિબિંબાત્માનું, જીવાત્માનું કે દેવાત્મા(નેત્રના અધિષ્ઠાતા
આદિસ)નું કથન નથી; કેમકે તેમાં અમૃતપણું તથા અભયપણું સંભવી શકતું નથી. અમૃતતાદિધર્મો પર-
માત્મામાં જ સંભવી શકેછે, તેમ જ સુખ્યવૃત્તિવડે આત્મપણું પણ પરમાત્મામાં જ ધરી શકેછે, માટે હાં
પરમાત્માનું નિરૂપણ છે. વળી નેત્રસ્થાન પણ પરમેશ્વરને અનુરૂપ છે, એટલે કે પરમાત્મા જેમ અલિપ્ત છે,
તેમ નેત્રસ્થાન પણ અલિપ્ત છે, તેથી પણ હાં પરમાત્માના નિરૂપણનો નિશ્ચય થાયછે. ૧૩.

સર્વવ્યાપકબ્રહ્મનું અધ્યપનેત્રસ્થાન કેમ સંભવી શકે? એ સંકાનું નિવારણ કરેછે:—

સ્થાનાદિવ્યપદેશાચ્ચ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને સ્થાનાદિવ્યપદેશાત્ [ધ્યાનમાટે] સ્થાનાદિના ક-
થનથી [પરમાત્માનું સ્થાન નેત્ર પણ સંભવી શકેછે].

ટીકા:—એક નેત્ર જ બ્રહ્મનું સ્થાન છે, એમ નહિ, કિંતુ ‘યઃ પૃથિવ્યાં તિષ્ઠન્ ॥’ (જે પૃથિવીમાં
રિપત છતાં) ઇલાદિશ્રુતિવાક્યોવડે પરમાત્માનાં પૃથિવીઆદિઅન્યસ્થાનો પણ દર્શાવ્યાં છે, ને તે સર્વનું ક-
થન ધ્યાનાર્થે છે, માટે નેત્રના સ્થાનપણાનું કથન દોષરહિત છે. ‘સ્થાનાદિ’ એ પદમાંના આદિ એ પદવડે
નામરૂપ ગ્રહણ કરવાં. નામરૂપરહિતબ્રહ્મમાં નામરૂપનો ઉપદેશ પણ ધ્યાનમાટે છે. ૧૪.

સુખવિશિષ્ટાભિધાનાદેવ ચ ॥ ૧૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને સુખવિશિષ્ટાભિધાનાત્ સુખશુણ્યશુદ્ધતા કથનથી
[નેત્રની અંતર પરમાત્મા] एव જ [છે].

ટીકા:—ધ્યાનને માટે બેની કલ્પના કરીને ‘પ્રાણો બ્રહ્મ કં બ્રહ્મ ચં બ્રહ્મ ॥’ (પ્રાણ બ્રહ્મ, સુખ બ્રહ્મ,
આકાશ બ્રહ્મ) એ પ્રારંભની શ્રુતિમાં જે સુખશુણ્યવિશિષ્ટબ્રહ્મનું કથન કર્યું છે, તેનું જ કથન ‘ય ઇપોડ-
ક્ષિણિ ॥’ એ શ્રુતિમાં કર્યું છે, માટે અક્ષિપુરૂપ પરમાત્મા જ છે. ‘યથા પુષ્કરપટાસ આપો ન સ્ફિપ્યન્ત
एवमेवंविदि पापं कर्म न स्लिप्यते ॥’ (જેમ કમલપત્રને જલ સ્પર્શ કરતું નથી, તેમ એવીરીતે જાણનારને
પાપકર્મ સ્પર્શ કરતું નથી) એ શ્રુતિ પણ અક્ષિપુરૂપને જાણનારને પાપસ્પર્શનો નિષેધ કરતી સતી અક્ષિ-
પુરૂપનું બ્રહ્મપણું દર્શાવેછે. ૧૫.

શ્રુતોપનિપત્કગત્યભિધાનાચ્ચ ॥ ૧૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને શ્રુતોપનિપત્કગત્યભિધાનાત્ ઉપનિપદ્ધતા રહસ્યનું
(સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાનું) અનુશાનકરનારની ગતિના કથનથી [અક્ષિપુરૂપ પરમાત્મા છે].

ટીકા:—ઉપનિપદ્ધતા રહસ્યનું એટલે સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાનું જેણે અનુશાન કર્યું હોય તે શ્રુતોપનિ-
પત્ક કહેવાયછે; તે પુરૂપની દેવધાનનામની ગતિ શ્રુતિસ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ છે. હાં શ્રુતિ:—

“અયોત્તરેણ તપસા બ્રહ્મચર્યેણ શ્રદ્ધયા વિચયાઽઽસ્માનમન્ત્રિવ્યાઽઽદિત્યમભિગમન્તે ।

एतद्वै प्राणानामायतनमेतद्મृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते ॥”

ભાવાર્થઃ—સ્વધર્મ, બ્રહ્મચર્ય, આસ્તિક્ય અને ઉપાસનાવડે આત્માનું ધ્યાન કરીને દેહપાનપછી તે
ઉપાસનાવડે ઉપાસક દેવધાનમાં આદિસને પામેછે, આદિસદ્ગત મયુષ્યબ્રહ્મસ્થાનપ્રાપ્તિ જાયછે, એ બ્રહ્મ જ
અદિસમશિકરણોના સ્થાન-હિરણ્યગર્ભ-રૂપ છે, એ અમૃત ને અભય છે, એ ઉદ્ધૃતસ્થાન છે, એ સ્થાનથી
ઉપાસકો પુનરાવૃત્તિ પામતા નથી.

નીચેની સ્મૃતિ પણ એવો જ ભાવ દર્શાવેછે.—

“અગ્નિર્જ્યોતિરહઃ શુક્લઃ પળ્પાસા ઉત્તરાયણમ્ ।

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ વ્રહ્મ વ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥”

ભાવાર્થ:—જ્યોતીર્અગ્નિદેવતા, દિવસની દેવતા, શુક્લપક્ષની દેવતા ને જમાસરૂપઉત્તરાયણની દેવતા ઇલાદિ જે માર્ગમાં રહેલ છે, તેમાં જનારા સચુલ્પક્ષના ઉપાસકને સચુલ્પક્ષને પામેછે.

પૂર્વોક્તશ્રુતિસ્મૃતિમાં દર્શાવેલી ગતિ અક્ષિપુરુષને જાણનારની પણ થાયછે, એમ ‘અર્ચિપમેવામિસમ્ભવન્તિ ॥’ (અર્ચિને જ પામેછે) તથા ‘एष देवपथो ब्रह्मपथः ॥’ (આ દેવપાથ તથા બ્રહ્મમાર્ગ) એ શ્રુતિ-ઓમાં દર્શાવ્યું છે, તેથી સિદ્ધ થાયછે કે અક્ષિપુરુષ પરમાત્મા છે. ૧૬.

સિદ્ધાંતને કહીને હવે પૂર્વપક્ષમાં દોષ દર્શાવેછે —

અનવસ્થિતેરસમ્ભવાच्च नेतरः ॥ ૧૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અનવસ્થિતે: [સર્વદા] સ્થિતિ ન હોવાથી ચ અને અસમ્ભવાત્ [અમૃતત્વાદિશુણ્ણા] અસંલવથી ક્ષત્ર: ખીજ (છાયાત્માદિ) ન [એ વાક્યવડે પ્રતિ-પાદ] નથી.

ટીકા:—છાયાત્મા, છવાત્મા કિંવા દેવતાત્મા અક્ષિપુરુષ નથી, કેમકે તેમની ચક્ષુને વિષે સર્વદા સ્થિતિ નથી. જ્યારે કોષ પુરુષ નેત્રની સામે હોય ત્યારે છાયાત્મા (પ્રતિબિંબાત્મા) દેખાયછે, સર્વદા દેખાતો નથી, છવાત્માનો સમગ્રશરીર તથા ઈંદ્રિયોની સાથે સંબધ હોવાથી કેવલ નેત્રને વિષે તેની સર્વદા સ્થિતિ કહેવી યોગ્ય નથી, અને દેવતાત્મા બહિર્દેશમાં હોવાથી તેનું નિલ આત્મપણુ નથી, તેમ જ છાયાત્મા, છવાત્મા ને દેવતાત્મા અમૃતપણુ, અબલપણુ એ આદિ શુણ્ણોને અસંભવ છે, તેથી અક્ષિપુરુષ જ પરમાત્મા છે, પણ અન્ય નથી. ૧૭

‘અધિદૈવતમધિલોકમધિવેદમધિયજ્ઞમધિમૃતમધ્યાત્મં ચ કશ્ચિદન્તરવસ્થિતો યમયિતાઽન્તર્યામી ॥’ (સર્વદેવતા રહેનાર, સર્વલોકમાં રહેનાર, સર્વવેદમાં રહેનાર, સર્વયજ્ઞમાં રહેનાર, સર્વમૃતમાં રહેનાર અને સર્વ-આત્માના રહેનાર એવો જે કોષ અત સ્થિત થઇને ટ્રેરણ કરનાર છે, તે અંતર્યામી છે) એવા ભાવની અંતર્યામિશ્રાહણી શ્રુતિઓમાં કહેલા અંતર્યામી અધિદેવાદિની અભિમાનીદેવતા છે? કિંવા અણિમાદિ જૈશ્વર્થવાળાઓ છ? કિંવા પરમાત્મા છે? એમ શક થાયછે, તે શક દૂર કરવા નીચેનું ત્રણસૂત્રવાળુ અંતર્યામ્યધિકરણ ભગવાન સૂત્રકાર રચેછે —

૫. અંતર્યામ્યધિકરણ.

અન્તર્યામ્યધિદૈવાદિષુ તદ્દર્મવ્યપદેશાત્ ॥ ૧૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અધિદૈવાદિષુ અધિદૈવાદિમાં [જે] અન્તર્યામી અંતર્યામી [શ્રવણ થાયછે, તે પરમાત્મા છે] તદ્દર્મવ્યપદેશાત્ તેના (પરમાત્માના) ધર્મના કથનથી.

ટીકા:—શીઘ્રદહારસ્વકાપનિષદના અંતર્યામિશ્રાહણમાં ‘ય. પૃથિવ્યાં તિष्ठન્ ॥’ (જે પૃથિવીમાં સ્થિત છતાં) ઇલાદિવાઓવડે પૃથિવીઆદિમાં જે અંતર્યામીનું શ્રવણ થાયછે, તે અંતર્યામી પરમાત્મા છે, પૃથિવીઆદિની અભિમાનીદેવતા કિંવા જૈશ્વર્થસંપન્નયોગી નથી; કેમકે ત્યાં ‘एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः॥’ (આ તારો આત્મા અંતર્યામી અમૃત છે) એ શ્રુતિવડે પરમાત્માના ગુણનું કથન કર્યું છે, આત્મપણું અને અમૃતપણુ મુખ્યરીતે પરમાત્મામાં જ સંભવેછે, પૃથિવીઆદિની દેવતામાં સંભવતાં નથી. વળી ‘यं पृथिवी न वेद ॥’ (જેને પૃથિવીદેવતા જાણતી નથી) એ શ્રુતિમાં પૃથિવીદેવતા એ અંતર્યામીને જાણતી નથી, એમ દર્શાવ્યું છે, તથા ‘अदृष्टोऽद्भुतः ॥’ (અદૃષ્ટ તથા અશ્રુત છે) એવી પણ શ્રુતિ છે, તેથી પણ એમ જ સિદ્ધ થાયછે કે એ અંતર્યામી (અંતરમાં રહી યોતાની સત્તાવડે જડને વ્યાપાર કરાવનારા) પરમાત્મા જ છે. ૧૮.

સાંખ્યસ્મૃતિકલ્પિત પ્રધાન અંતર્યામિશબ્દનું વાચ્ય નથી, એમ દર્શાવેછે:—

ન ચ સ્માર્તમતદ્ધર્માભિલાપાત્ ॥ ૧૯ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થ:—ચ અને સ્માર્ત સ્માર્ત (સાંખ્યસ્મૃતિમાં કહેલું પ્રધાન) [પણ] ન [અંતર્યામિશબ્દવડે કહેલું] નથી અતદ્ધર્માભિલાપાત્ અપ્રધાનના (ચેતનના) ધર્મના કથનથી.

ટીકા:—રૂપાદિહીનપણથી પ્રધાનમાં અદૃષ્ટપણું સંભવી શકેછે, છતાં તે અંતર્યામી નથી; કેમકે અચેતનપ્રધાનમાં દ્રષ્ટાપણુંઆદિ સંભવતાં નથી, ને ત્યાં વાક્યરોપમાં ‘અદૃષ્ટો દ્રષ્ટાડ્યુત: શ્રોતાડમતો મન્તાડવિજ્ઞાતો વિજ્ઞાતા ॥’ (અદૃષ્ટ છતાં દ્રષ્ટા, અશ્રુત છતાં શ્રોતા, અમત છતાં મંતા ને અવિજ્ઞાત છતાં વિજ્ઞાતા) એમ કહેવાવડે અંતર્યામીમાં દ્રષ્ટાપણુંઆદિ કહેલાં છે; વળી આત્મપણું પણ પ્રધાનમાં સંભવી શકતું નથી, માટે અંતર્યામી પ્રધાન નહિ, પણ પરમાત્મા જ છે. ૧૯.

ચેતનપણું અને દ્રષ્ટાપણું એ આદિ ધર્મો જીવમાં છે, માટે જીવ અંતર્યામી છે, એમ શંકા થાય તો એ શંકા દૂર કરવામાટે નીચેનું સૂત્ર રચેછે:—

શારીરશ્ચોભયેડપિ હિ ભેદેનૈનમધીયતે ॥ ૨૦ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થ:—શારીર: જીવાત્મા ચ પણ [ન [અંતર્યામી] નથી] હિ કેમકે જીવે યંને (કાણ્વશાખાવાળા તથા માધ્યંદિનશાખાવાળા) અપિ પણ એનું એને (જીવને) ભેદેન ભેદવડે (પરમાત્માથી ભિન્નપણે) અધીયતે અધ્યયન કરેછે.

ટીકા:—જની પૂર્વસૂત્રમાંથી અનુદૃષ્ટિ કરી છે. જો કે દ્રષ્ટાપણુંઆદિધર્મો જીવમાં સંભવેછે, તથાપિ ધરાકાશની પેઠે ઉપાધિવડે પરિચિન્ન હોવાથી તે જીવ સમગ્રપૃથિવીઆદિમાં સ્થિતિ કરવાને તથા તેમને નિયમમાં રાખવાને સમર્થ નથી; વળી કાણ્વ અને માધ્યંદિન એ બંનેશાખાવાળાઓ પણ અનુક્રમે ‘યો વિજ્ઞાને તિષ્ઠત્ ॥’ (જે જીવમાં રહેતા છતાં) તથા ‘ય આત્મનિ તિષ્ઠત્ ॥’ (જે આત્મામાં સ્થિત છતાં) એ વાક્યોવડે અંતર્યામીથી એ જીવને ભિન્નપણે કથન કરેછે. આ ભેદ ઉપાધિવડે થયેલો છે, પારમાર્થિક નથી, કેમકે પરમાર્થસત્તામાં વિશેષના અભાવથી ભેદ સંભવી શકતો નથી. ભેદવિના વ્યવહારની સિદ્ધિ થાય નહિ, માટે કલ્પિતભેદનો સ્વીકાર કરી આ સમાધાન આપ્યું છે. ૨૦.

‘યત્તદદ્રેશ્મપ્રાણમગ્નોત્રમવર્ણમચક્ષુઃશ્રોત્રં તદપાણિપાદં નિલયં વિસું સર્વગતં સુસૂક્ષ્મં તદવ્યયં યદ્ભૂતયોનિં પરિપश्यन्તિ ધીરાઃ ॥’ (જે અદૃશ્ય, અગ્રાહ્ય, વંશરહિત, જાતિરહિત, નેત્રરહિત, કાનરહિત, હાથપગરહિત, નિલય, પ્રજુ, વ્યાપક, અતિસૂક્ષ્મ, નાશરહિતને સર્વભૂતોનું કારણ છે, તેને ધીરપુરુષો દેખેછે) એ સુંદરાપનિવહની શ્રુતિમાં સંશય થાયછે, કે ત્યાં દર્શાવેલા અદૃશ્યતાદિગુણવાન તથા ભૂતયોનિ પ્રધાન છે? અથવા જીવાત્મા છે? અથવા પરમાત્મા છે? એ શંકા દૂર કરવા બગવાન સૂત્રકાર ત્રણસૂત્રોનું નીચેનું અદૃશ્યતાદિગુણકાધિકરણ રચેછે:—

૬. અદૃશ્યતાદિગુણકાધિકરણ.

અદૃશ્યતાદિગુણકો ધર્મોક્તેઃ ॥ ૨૧ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થ:—અદૃશ્યતાદિગુણક: અદૃશ્યતાદિગુણવાળા [પરમાત્મા છે] ધર્મોક્તે: [પરમાત્માના] ધર્મના કથનથી.

ટીકા:—‘યત્તદદ્રેશ્મ ॥’ એ શ્રુતિમાં જે અદૃશ્યતાદિગુણવાળાભૂતયોનિનું નિરૂપણ છે, તે ભૂતયોનિ પરમાત્મા છે, પ્રધાન કે જીવ નથી; કેમકે ત્યાં ‘ય: સર્વજ્ઞ: સર્વવિત્ ॥’ (જે સામાન્યરૂપથી સર્વને જાણેછે, જે વિશેષરૂપથી સર્વને જાણેછે) એ વાક્યવડે પરમાત્માના ધર્મનું કથન કર્યું છે. અચેતનપ્રધાનમાં અથવા પરિચિન્નરૂપાધિવાળાજીવમાં સર્વગુણનું તથા સર્વવિષયનું સર્વથા અસંભવિત છે. ૨૧.

વિશેષણભેદવ્યપદેશાભ્યાં ચ નેતરૌ ॥ ૨૨ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને વિશેષણભેદવ્યવસ્થાભ્યાં વિશેષણથી અને ભેદના કથનથી [ભૂતયોનિ પરમાત્મા છે] इतरौ બીજા બે (જીવ અને પ્રધાન) ન નહિ.

ટીકા:—‘દિવ્યો હાર્મર્ત્તઃ પુરુષઃ ॥’ (સ્વયંભ્યોતિ, પૂર્ણ, પ્રત્યગાત્મા) એ શ્રુતિમાં સ્વયંભ્યોતિપણુદિ જે વિશેષણો દર્શાવ્યાં છે, તે શોકમોહવાળાપરિચિન્નજીવમાં સંભવતાં નથી, પણ પરમાત્મામાં જ સંભવી શકે છે; અને ‘સક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ ॥’ (પ્રધાનથી પર પરમાત્મા છે) એ શ્રુતિમાં પ્રધાનથી પ્રકૃતભૂતયોનિનું ભેદવડે કથન કર્યું છે. એવીરીતે વિશેષણ અને ભેદકથનરૂપ હેતુથી જીવ કિંવા પ્રધાન ભૂતયોનિ નથી, પણ પરમાત્મા જ ભૂતયોનિ છે. ૨૨.

રૂપોપન્યાસાચ્ચ ॥ ૨૩ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને રૂપોપન્યાસાત્ [પરમાત્માના] રૂપના કથનથી [ભૂતયોનિ પરમાત્મા છે].

ટીકા:—‘અગ્નિર્મૂર્ધાં ચક્ષુષી ચન્દ્રસૂર્યો દિશઃ શ્રોત્રે વાગ્વિષ્ણુતાશ્ચ વેદાઃ । વાયુઃ પ્રાણો હૃદયં વિશ્વમસ્ય પદમ્યાં પૃથિવી હોય સર્વભૂતાન્તરાત્મા ॥’ (સ્વર્ગલોક જેની મૂર્ધા, ચંદ્રસૂર્ય જેનાં નેત્ર, દિશા જેનાં શ્રોત્ર, પ્રસિદ્ધવેદો જેની વાણી, વાયુ જેનો પ્રાણ, વિશ્વ જેનું હૃદય તે પૃથિવી જેનો પાદ છે, તે આ-આવારૂપ-વાળા-સર્વભૂતોનો અંતરાત્મા છે) એ શ્રુતિમાં જે રૂપનું કથન કર્યું છે, તે રૂપ અલ્પમહિમાવાળા જીવને વિશે સંભવતું નથી; તેમ જ પ્રધાનને વિશે સર્વભૂતોનું અંતરાત્મપણુ અસંભવિત હોવાથી તે રૂપનું કથન પ્રધાનમાં પણુ નથી; પરિશિષ્ટથી પરમાત્મા જે સર્વવિકારના કારણ છે, તેને વિશે જ એ રૂપનું કથન ઉચિત છે, માટે એ શ્રુતિમાં દર્શાવેલા ભૂતયોનિ પરમાત્મા છે, અન્ય નથી. ૨૩.

શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદમાં અવણુ થાયછે કે પ્રાચીનશાલ, સલયગ, ઈંદુધુમ, જનક, ધ્યુડિલ તે ઉદાલક આ છ પુરુષો ભળીને કૈકયદેશના રાજા અશ્વપતિપાસે ગયા, ને તેને પૂછવા લાગ્યા કે ‘હું રાજા! તું જે વૈશ્વાનર-આત્માને જાણે છે, તે અમને કહે.’ સાં સંશય થાયછે કે સાં વૈશ્વાનરશબ્દથી ભારામિતું અહણુ છે? વા ભૂતામિતું અહણુ છે? વા અગ્નિઅભિમાનીદેવતાતું અહણુ છે? વા જીવનું અહણુ છે? વા પરમાત્માતું અહણુ છે? એ શંકાને દૂર કરવા ભગવાન મૂનકાર નવસૂત્રોવાળું નીચેનું વૈશ્વાનરાધિકરણ રચે છે.—

૭. વૈશ્વાનરાધિકરણ,

વૈશ્વાનરઃ સાધારણશબ્દવિશેષાત્ ॥ ૨૪ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—વૈશ્વાનરઃ [શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદમાં કહેલા] વૈશ્વાનર [પરમાત્મા છે] સાધારણશબ્દવિશેષાત્ સાધારણશબ્દોના વિશેષથી.

ટીકા:—‘આત્માનેર્મયેર્મ વૈશ્વાનરં સમ્પ્રત્યવ્યેયિ તમેવ નો બ્રૂહિ ॥’ (વર્તમાનકાલમાં તું આ વૈશ્વાનર-આત્માને જ સ્મરણ કરે છે, તે જ અમને કહે) એ શ્રુતિમાં કહેલા આત્મા અને વૈશ્વાનર એ બે શબ્દો બે કે સાધારણ છે, અર્થાત્ આત્મશબ્દ જીવાત્માને વિશે ને પરમાત્માને વિશે સાધારણ છે, અને વૈશ્વાનરશબ્દ ભારામિ, ભૂતામિ ને અગ્નિદેવતા એ ત્રણે વિશે સાધારણ છે, તથાપિ આત્મશબ્દો અને વૈશ્વાનરશબ્દો ‘તસ્ય હ વા પતસ્યાડડત્મનો વૈશ્વાનરસ્ય મૂર્ધેવ સુતેજાઃ ॥’ (તે આ વૈશ્વાનરઆત્માની મૂર્ધા સ્વર્ગ જ છે) એ પરમાત્માના ક્ષિમવાળાશ્રુતિવડે પરમાત્મામાં વિશેષ હોવાથી સાં વૈશ્વાનરશબ્દથી પરમાત્માતું અહણુ છે. પણ એ વૈશ્વાનરને જાણુનારાં સર્વપણો ભળી જાયછે, એમ સાં દર્શાવ્યું છે, તેમ જ ‘કો ન આત્મા કિં બ્રહ્મ ॥’ (આપણો આત્મા કોણ? ‘બ્રહ્મ શું?) એ શ્રુતિવડે ઉપક્રમ પણ પરમાત્મસંબધી જ કયો છે, તેથી પણ સિદ્ધ થાયછે કે સાં વૈશ્વાનરશબ્દ પરમાત્માનો વાચક છે. ૨૪.

સ્મર્યમાણમનુમાનં સ્યાદિતિ ॥ ૨૫ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—સ્મર્યમાણં [જેથી] સ્મૃતિવડે કહેલું [પરમાત્માનું રૂપ વૈશ્વાનરશબ્દના પરમાત્મપરત્વનું] અનુમાનં લિંગ સ્યાત્ એ રીતે તેથી [વૈશ્વાનર પરમાત્મા જ છે].

ટીકા:—“યસ્યામિત્યાસ્યં ચૌર્મૂર્ધા રં નામિથરણી ક્ષિતિઃ ।

સૂર્યધક્ષુર્દિશઃ શ્રોત્રે તસ્મૈ લોકાત્મને નમઃ ॥”

ભાવાર્થ:—જે પરમાત્માનું અગ્નિ મુખ છે, સ્વર્ગ મસ્તક છે, આકાશ નાભિ છે, પૃથિવી ચરણ છે, સૂર્ય ચક્ષુ છે તે દિશા શ્રોત્ર છે, તે સર્વલોકપરમાત્માને નમસ્કાર હે.

જેથી ઉપર કહેલી સ્મૃતિમાં કહેલું પરમાત્માનું ત્રેલોક્યાત્મકરૂપ વૈશ્વાનરશબ્દના પરમાત્મપરત્વનું લિંગ છે—શ્રુતિમાં જે વૈશ્વાનરનું ત્રેલોક્યાત્મકરૂપે વર્ણન છે તેનું જ આદિ પણ વર્ણન છે, તેથી વૈશ્વાનર પરમાત્મા છે, અન્ય નથી. ૨૫.

શબ્દાદિભ્યોન્તઃપ્રતિષ્ઠાનાચ નેતિ चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशाद-

संभवात् पुरुषमपि चेन्नमधीयते ॥ २६ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—શબ્દાદિભ્યઃ [વૈશ્વાનર] શબ્દાદિથી ચ અને અન્તઃપ્રતિ-
ષ્ઠાનાત્ [શરીરની] અંતર સ્થિતપણાથી [વૈશ્વાનર પરમાત્મા] ન નથી ક્ષિતિ એમ [કહે] જેવું
તો [તે સંભવે] ન નહિ તથા તેવીરીતે (જાડરાશિઅવચ્છિન્નપ્રહમાં) દૃષ્ટ્યુપદેશાત્ ઉપાસ-
નાના ઉપદેશથી [અને] અસમ્ભવાત્ [કેવલ જાડરાશિમાં ‘સ્વર્ગ જેનું મસ્તક’ ઇત્યાદિને] અ-
સંભવ હોવાથી ચ તેમ જ [વાજસનેયિશાખાવાળા] અને અને (વૈશ્વાનરને) પુરુષ પુરુષરૂપે અપિ
પણ અધીયતે અધ્યયન કરેછે, [માટે પરમેશ્વર જ વૈશ્વાનર છે].

ટીકા:—‘સ યોડગ્નિર્વૈશ્વાનરઃ ॥’ (તે આ અગ્નિ વૈશ્વાનર છે) એ શ્રુતિમાં વૈશ્વાનરશબ્દથી અગ્નિનું
અદ્ય છે, સૂત્રમાંના આદિશબ્દથી પ્રાણાકૃતિની અધિકરણતા પણ જાડરાશિમાં છે, એમ અદ્ય કરવાનું
છે; એ હેતુઓથી તથા ‘પુરુષેન્તઃ પ્રતિષ્ઠિતં વેદા ॥’ (પુરુષની અંતર સ્થિત અગ્નિને જે જાણેછે) એ શ્રુ-
તિમાં જાડરાશિનું અદ્ય હોવાથી વૈશ્વાનર પરમાત્મા નથી, પણ જાડરાશિ છે, એવી શંકા કરે તો તે શંકા
સંભવી શકતી નથી; કેમકે જ્યાં જાડરાશિઅવચ્છિન્નપ્રહની ઉપાસનાનો ઉપદેશ વૈશ્વાનરશબ્દવડે કર્યો છે; જો
તેમ ન માનીએ તે કેવલ જાડરાશિ માનીએ તો ‘મૂર્ધં વ સુતેજાઃ ॥’ (સ્વર્ગ જ જેનું મસ્તક છે) ઇત્યાદિ
શ્રુતિમાં કહેલા વિશેષનો અસંભવ થાયછે; વળી વાજસનેયિશાખાવાળા એ વૈશ્વાનરને ‘સ યોડગ્નિર્વૈશ્વાનરો
યપુરુષઃ ॥’ (તે આ અગ્નિ વૈશ્વાનર જે પુરુષરૂપ છે) એ વાક્યવડે પુરુષરૂપે અધ્યયન કરેછે, માટે પરમેશ્વર
જ વૈશ્વાનર છે, અન્ય નથી. ૨૬.

अत एव न देवता श्रूतं च ॥ २७ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અતઃ આથી (પૂર્વોક્તાહેતુથી) એ જ દેવતા [અગ્નિની અ-
ભિમાની] દેવતા [વૈશ્વાનર] ન નથી ચ અને શ્રૂતં ભૂતાગ્નિ [પણ વૈશ્વાનર નથી].

ટીકા:—પૂર્વોક્તા(સ્વર્ગ જેનું મસ્તક, તેને જાણવાથી સર્વપાપો નાશ પાવ છે, ઇત્યાદિ)હેતુઓથી સિદ્ધ
થાયછે કે અગ્નિદેવતા કિંવા અગ્નિ એ વૈશ્વાનર નથી. અગ્નિદેવતાનું કિંવા અગ્નિનું મસ્તક સ્વર્ગ છે, એમ ક-
હેતું અસંગત છે, તેમ જ તેના જ્ઞાનથી સર્વપાપોનો નાશ થવાનો પણ અસંભવ છે, વળી આત્મશબ્દનો તો
બનેમાં અસંભવ છે, માટે વૈશ્વાનર પરમાત્મા જ છે. ૨૭.

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સાક્ષાત્ સાક્ષાત્ (જાડરાશિના સંબંધવિના) [ઈશ્વરના ઉપા-
સ્યપણામાં] અપિ પણ અવિરોધં [શબ્દનો] અવિરોધ [છે એમ] જૈમિનિઃ જૈમિનિ [માનેછે].

ટીકા:—જાડરાશિરૂપકાષિના સમધવિના કેવલ ઈશ્વરના ઉપાસ્યપણામાં પણ વૈશ્વાનરશબ્દનો અ-
વિરોધ છે, એમ જૈમિનિઆચાર્ય માનેછે. પુરુષની અંતર સાક્ષિપણે ઈશ્વર સ્થિત હોવાથી તેની પુરુષની

અંતર સ્થિતિ કહી છે, અને વિશ્વ એટલે સમસ્ત, તથા નર એટલે જીવ, એ બે શબ્દ મળીને સર્વજીવરૂપ એવો વિશ્વાનરનો અર્થ થાય છે. વિશ્વાનર તે જ વૈશ્વાનર. સર્વાત્મપણથી ઈશ્વરનું સર્વજીવપણું સમવે છે. વળી અમિતઃ (સર્વભણીથી) ગતઃ (વ્યાપક) એમ અગ્નિશબ્દનો પણ ઈશ્વર એવો અર્થ થઈ શકે છે, એમ તેઓ કહે છે. ૨૮.

વૈશ્વાનરનો અર્થ ઈશ્વર ગ્રહણ કરીએ તો તેના પ્રાદેશમાત્રનું કથન કરનારી શ્રુતિ કેમ સંભવી શકશે ? તે શંકાને દૂર કરવાનો આરભ કરે છે:—

અભિવ્યક્તેરિત્યાશ્મરથ્યઃ ॥ ૨૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અભિવ્યક્તેઃ [પ્રાદેશમાત્રપણાનું કથન] પ્રકટતાને માટે [છે] इति એમ આશ્મરથ્યઃ આશ્મરથ્ય [આચાર્ય માને છે].

ટીકા:—વ્યાપકપરમેશ્વરને પ્રાદેશમાત્રપણાનું કથન છે, તે તેમની પ્રકટતાના નિમિત્તથી છે. ઉપાસકોના અનુભવમાટે પ્રદેશવિશેષમાં (હૃદયાદિસ્થાનોમાં) જે પ્રકટ થાય છે, તે પરમાત્મા પ્રાદેશમાત્ર કહેવાય છે, એમ આશ્મરથ્યઆચાર્ય માને છે. ૨૯.

એવિષયમાં અતીતરો કહે છે:—

અનુસ્મૃતેર્વાદરિઃ ॥ ૩૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અનુસ્મૃતેઃ [પ્રાદેશમાત્રહૃદયમાં રહેલા મનવડે] અનુસ્મરણ થવાથી [પરમાત્માને પ્રાદેશમાત્ર કહ્યા છે, એમ] વાદરિઃ વાદરિ [આચાર્ય માને છે].

ટીકા:—અથવા પ્રાદેશમાત્રહૃદયમાં પ્રવેશ પામેલા મનવડે પરમાત્માનું અનુસ્મરણ (ચિંતન—ધ્યાન) થવાથી પરમાત્માને શ્રુતિમાં પ્રાદેશમાત્ર કહ્યા છે, એમ વાદરિનામના આચાર્ય માને છે. ૩૦.

સમ્પત્તેરિતિ જૈમિનિસ્તથાહિ દર્શયતિ ॥ ૩૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—સમ્પત્તેઃ સંપત્તિથી (મૂર્ધાદિસ્થાનની પ્રાસિદ્ધિનિમિત્તથી) [પરમાત્મા પ્રાદેશમાત્ર છે, શ્રુતિ પણ] તથાહિ તેમ જ દર્શયતિ દેખાડે છે इति એમ જૈમિનિઃ જૈમિનિ [આચાર્ય માને છે].

ટીકા:—અથવા સ્વર્ગથી પૃથિવીપર્યંતનાં સ્થાનોને ત્રૈલોક્યરૂપવૈશ્વાનરના અંગરૂપે ઉપદેશ કરીને તે બધાને ઉપાસકના મસ્તકથી ચિયુકપર્યંતના અવયવોમાં સંપાદન કરીને પરમાત્માની પ્રાદેશમાત્રસંપત્તિ કહી છે; એ સંપત્તિરૂપનિમિત્તથી પરમાત્મા પ્રાદેશમાત્ર છે; ને ‘પ્રાદેશમાત્રમિવ હ વૈ દેવાઃ સુવિદિતા અમિસમ્પન્નાઃ ॥’ (પૂર્વકાલમાં દેવો પરમાત્માને પ્રાદેશમાત્રની કલ્પના કરીને સારીરીતે જાણુતા હતા, તથા તે સાથે અભેદભાવને પામતા હતા) એ શ્રુતિ પણ પરમાત્માનું પ્રાદેશમાત્રપણું દેખાડે છે, માટે પરમાત્મા પ્રાદેશમાત્ર છે, એમ જૈમિનિઆચાર્ય માને છે. ૩૧.

આમનન્તિ ચૈનમસ્મિન્ ॥ ૩૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અ અને એનં આને (પરમાત્માને) અસ્મિન્ આમાં (મસ્તક અને ચિયુકની મધ્યમાં) આમનન્તિ [જાણાવ] ઉપદેશ કરે છે.

ટીકા:—અને આ પરમાત્માને ‘ય एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्त प्रतिष्ठितः ॥’ (જે આ અનંત અવ્યક્ત આત્મા છે, તે મસ્તકથી ચિયુકપર્યંતમાં વિશેષભાવે અવસ્થિત છે) એ જાણાવશ્રુતિ મસ્તક અને ચિયુકની મધ્યમાં ઉપદેશ કરે છે, માટે પરમાત્મા જ પ્રાદેશમાત્ર અને વૈશ્વાનર છે. ૩૨.

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂઝરાતીભાષાની ટીકામાં સમન્વયનામના પહેલા અધ્યાયનો ઉપાસ્યબ્રહ્મવાચકઅસ્પષ્ટશ્રુતિવા-
ક્યોનો સમન્વય એ નામનો બીજો પાદ સમાપ્ત. ૨.

૩. અથ જ્ઞેયબ્રહ્મપ્રતિપાદકઅસ્પષ્ટશ્રુતિવાક્યોનો સમન્વય એ નામનો પહેલા અધ્યાયનો ત્રીજો પાદ.

‘યસ્મિન્ ધૌઃ પૃથિવી ચાન્તરિક્ષમોતં મનઃ સહ પ્રાણેશ્ચ સર્વેઃ । તમેરૈકં જ્ઞાનથ આત્માનમન્યા યાચો વિમુચ્ચામૃતસ્યૈવ સેતુઃ ॥’ (જેમાં સ્વર્ગ, પૃથિવી અને અંતરિક્ષરૂપ વિરાટ, સર્વે ઈન્દ્રિયોસહિત મનરૂપ સનાત્માને અવ્યાકૃત કરિપત છે, તે એક આત્માને જ બાંધુ, અને અન્યઅનાત્મવાણીનો ત્યાગ કર; આ-અનાત્મવાણીના ત્યાગપૂર્વક તત્ત્વસાક્ષાત્કાર-અમૃત એટલે મોક્ષનો વ્યવસ્થાપક છે) એ થીમુંડકોપનિષદની શ્રુતિમાં મંશય થાયછે કે દુષોકાદિનો આધાર પરબ્રહ્મ છે ? અથવા અન્ય પ્રધાનાદિક છે ? એ શકાને નિરૂત કરવા ભગવાન્ સૂત્રકાર સાતસૂત્રોવાળું નીચેનું દુભ્વાધધિકરણ રચેછે—

૧. દુભ્વાધધિકરણ.

દુભ્વાધાયતનં સ્વશબ્દાત્ ॥ ૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—દુભ્વાધાયતનં સ્વર્ગ અને પૃથિવીઆદિનો આધાર [બ્રહ્મ છે] સ્વશબ્દાત્ [એ વાત શ્રુતિમાંના] આત્મશબ્દથી [સિદ્ધ થાયછે].

ટીકાઃ—સ્વર્ગ અને પૃથિવીઆદિનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે, પ્રધાન, વાયુ કિંવા શુવ નથી; કેમકે તે શ્રુતિમાં ‘તમેરૈકં જ્ઞાનથ આત્માનમ્ ॥’ એ વચનમાં આત્મશબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. આત્મશબ્દનો પ્રયોગ બ્રહ્મમાં જ મુખ્યપણે સંભવેછે, પ્રધાનાદિમાં સમવતો નથી. ૧.

મુક્તોપસૃષ્ટ્યવ્યપદેશાત્ ॥ ૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—મુક્તોપસૃષ્ટ્યવ્યપદેશાત્ મુક્તોએ પ્રાપ્ત[જે બ્રહ્મ તે]ના કથનથી [સ્વર્ગ અને પૃથિવીઆદિનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે].

ટીકાઃ—અવિદ્યા, રાગ, દ્વેષ, ભય અને મોહાદિહોષોથી મુક્ત થયેલાઓએ પ્રાપ્તથવાયોગ્યબ્રહ્મનું ‘યદા સર્વં પ્રમુચ્યન્તે કામા યેડસ્ય હ્રદિ યિતાઃ । બથ મર્ત્યોડમૃતો મવત્યત્ત્વં બ્રહ્મ સમશ્રુતે ॥’ (જ્યારે આ પુરુષના હૃદયમાં રહેલી સર્વે કામનાઓ દૂર થાયછે, ત્યારે આ પુરુષ અમૃત થાયછે, ને આદિ જ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાયછે) ઇલાદિશ્રુતિઓમાં કથન દોવાથી સ્વર્ગલોક અને બ્રહ્મલોકઆદિનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ જ છે, પણ પ્રધાનાદિ નથી. ૨.

નાનુમાનમતચ્છબ્દાત્ ॥ ૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અતચ્છબ્દાત્ પ્રધાનપ્રતિપાદકશબ્દના અસાવધી અનુમાનં [અચેતન] પ્રધાન ન [સ્વર્ગલોક અને પૃથિવીઆદિનું અધિષ્ઠાન] નથી.

ટીકાઃ—સાંખ્યસૃષ્ટિપરિકલ્પિતઅચેતનપ્રધાનને પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દનો આ પ્રકરણમાં અભાવ છે, અને ચેતનબ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરનાર ‘યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વત્રિત્ ॥’ ઇત્યાદિશબ્દોનો સદ્ભાવ છે, માટે અચેતન પ્રધાન સ્વર્ગલોક અને બ્રહ્મલોકઆદિનું આમતન (અધિષ્ઠાન) નથી, પણ બ્રહ્મ જ છે. ૩.

પ્રાણમૃચ્ ॥ ૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અ અને પ્રાણમૃત્ શુવ [પણ અધિષ્ઠાન ન નથી].

ટીકા:—યદપિ પ્રાણુને ધારણ કરનાર જીવમાં આત્મત્વ અને ચેતનત્વાદિ ધર્મો છે, તથાપિ ઉપાધિ-પરિચિન્નગાનવાળાજીવમાં સર્વસ્તત્ત્વાદિધર્મોનો અભાવ હોવાથી જીવાત્મા સ્વર્ગ અને પૃથિવીઆદિનું અધિધાન નથી, પણ સર્વસ્ત્ર અહ જ અધિધાન છે. નળી પૂર્વસૂત્રમાંથી આ સૂત્રમાં અનુવૃત્તિ કરી છે. ૪.

ભેદવ્યપદેશાત્ ॥ ૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ભેદવ્યપદેશાત્ [ગાતા તથા જ્ઞેયના] ભેદના કથનથી [જીવ અધિધાન નથી].

ટીકા:—‘તમેવૈકં જાનત્ય આત્માનમ્ ॥’ એ શ્રુતિમાં ગાતા અને જ્ઞેયના ભેદનું કથન છે, ત્યાં પ્રાણુ-જૃત (જીવ) મુમુક્ષુપણાથી ગાતા છે, અને આત્મસામ્યવાચ્ય અહ જ્ઞેય છે. પૂર્વોક્તારીતે ભેદનું કથન હોવાથી જ્ઞેયઅહ જ સ્વર્ગ અને પૃથિવીનું અધિધાન છે, જીવ નહિ. ૫.

પ્રકરણાત્ ॥ ૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પ્રકરણાત્ [અહસંબંધી] પ્રકરણ હોવાથી [અહ જ અધિધાન છે].

ટીકા:—‘કસ્મિન્ન મગવો વિજ્ઞાતે સર્વમિદં વિજ્ઞાતં મવતિ ॥’ (હે ભગવન! કયા પદાર્થના નાણુવાથી આ સર્વ જગત્ નાણેલું થાયછે ?) એ શ્રુતિવડે એકના વિજ્ઞાનથી સર્વના વિજ્ઞાનની અપેક્ષા હોવાથી, એક-અહના વિજ્ઞાનથી જ સર્વના વિજ્ઞાનનો સંભવ છે, કેવલ જીવના વિજ્ઞાનથી સર્વના વિજ્ઞાનનો સંભવ નથી. એવીરીતે અહસંબંધીપ્રકરણ હોવાથી અહ જ સ્વર્ગ અને પૃથિવીઆદિનું અધિધાન છે. ૬.

સ્થિત્યદનામ્યાં ચ ॥ ૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને સ્થિત્યદનામ્યામ્ [ઔદાસીન્ય] સ્થિતિ [અને કર્મ-ફલના] ભોગથી [પણ અહ જ અધિધાન છે, એમ સિદ્ધ થાયછે].

ટીકા:—‘દ્વા સુપર્ણા સયુજા સહાયા સમાનં વૃક્ષં પરિપલ્બજાતે । તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્વત્યનશ્રન્નમ્બો-ડમિચાકશીતિ ॥’ (સાથે રહેનારા સમાનસ્વભાવવાળા બે પક્ષિઓ-જીવ અને અહ-એકવૃક્ષનો-શરીરનો-આશ્રય કરીને સ્થિત છે; એ બેમાંનો એક-જીવ-સ્વાદુ કર્મફલભોગ ભોગવેછે, અને અન્ય-અહ-ભક્ષણ નહિ કરતો છતો સર્વભણીથી પ્રકશેછે) એ શ્રુતિમાં શરીરમાં અહની ઉદાસીનરૂપતાથી સ્થિતિનું કથન હોવાથી અને જીવને કર્મફલના ભોગનું કથન હોવાથી અહ જ સ્વર્ગ અને પૃથિવીઆદિનું અધિધાન છે, જીવ નથી. ૭.

‘મૂમા ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ ॥’ (ભૂમા જ નિશ્ચય વિશેષરૂપે જિજ્ઞાસાકરવાયોગ્ય છે) એ શ્રી-છાંદોગ્યોપનિષદની શ્રુતિમાં સંશય થાયછે, કે ભૂમા પ્રાણુ છે? અથવા પરમાત્મા છે? એ શંકાને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર બેસૂત્રવાળું નીચેનું ભૂમાધિકરણ રચેછે:—

૨. ભૂમાધિકરણ.

મૂમા સમ્પ્રસાદાદધ્યુપદેશાત્ ॥ ૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—મૂમા [શ્રીછાંદોગ્યશ્રુતિમાં કહેલા] ભૂમા [પરમાત્મા છે] સમ્પ્રસાદાત્ પ્રાણુથી અધિ ઉપરમાં ઉપદેશાત્ ઉપદેશથી.

ટીકા:—‘મૂમા ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ ॥’ ઇત્યાદિશ્રુતિમાં જે મૂમાશબ્દ છે, તે પરમાત્માનો વાચક છે, પ્રાણુનો વાચક નથી; કેમકે પ્રાણુથી પશ્ચાત્ (બાદ) તેનો ઉપદેશ છે. સંપ્રસાદશબ્દનો વાચ્યાર્થ સુ-પ્રસિદ્ધ છે, અને લક્ષ્યાર્થ સુપ્રસિદ્ધમાં જામત્ રહેનાર પ્રાણુ છે. ‘તં મા મગમાન્ શોકસ્ય પારં તારયત્તા ॥’ (તે મને ભગવાન-આપ-શોકના પાર-અંત-ને પમાડે) એપ્રમાણેનો ઉપક્રમ અને ‘તસૈ મૃદિતકપાયાય તમસઃ પારં દર્શયતિ ભગવાન્ સનત્કુમારઃ ॥’ (જેના પાપસરકાર નાશ પામ્યા છે, એવા તે નારદને

ભગવાન્ સનતકુમારે અજ્ઞાનનો પાર દેખાઓ) એવીરીતનો ઉપસંહાર પણ ભૂમાશબ્દનું પરમાત્મપણું દેખાડેછે; અને નિરતિશયલાપકતારૂપ જે ભૂમરૂપતા તે પણ પરમાત્મામાં જ સંભવેછે, પ્રાણમાં સંભવતી નથી; માટે ભૂમા પરમાત્મા છે, પ્રાણ નહિ. ૮.

ધર્મોપપત્તેશ્ચ ॥ ૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અને ધર્મોપપત્તે: [અમૃતત્વાદિ] ધર્મોની સંગતિથી [ભૂમા પરમાત્મા જ છે].

ટીકા:—‘યો વૈ ભૂમા તદમૃતમ્ ॥’ (જે ભૂમા છે, તે જ અમૃત છે) ઇલાદિશ્રુતિઓમાં સાંભળવામાં આવતા જે અમૃતપણું, દર્શનાદિવ્યવહારાભાવપણું, આનંદપણું, સત્ત્વપણું, સ્વમહિમામાં પ્રતિષ્ઠિતપણું, સર્વગતપણું અને સર્વોત્તમપણું એ ધર્મો પરમાત્માને વિષે જ સંભવિત હોવાથી ભૂમા પરમાત્મા છે. ૯.

‘કસ્મિન્નુ खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । स होवाचैतद् तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अमिवदन्यस्यूलमनयु ॥’ (હે મુને ! આ આકાશ શામાં ઓતપ્રોત છે ? ત્યારે યાત્રવલ્ક્યમુનિએ કહ્યું કે હે ગાર્ગિ ! જેને બ્રહ્મવેતાઓ અસ્થૂલ અને અનણુ કહેછે, તે આ અક્ષર છે, અને તે અક્ષરમાં આકાશ ઓતપ્રોત છે) ઇલાદિશ્રીબૃહદ્વારણ્યકની શ્રુતિમાં સંશય થાયછે કે ત્યાં અક્ષરશબ્દવડે વર્ણરૂપ ઐક્યારતું ગ્રહણુ છે ? અથવા પરમાત્માનું ગ્રહણુ છે ? એ શંકાને નિરાસ કરવા ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેનું ત્રણસૂત્રવાળું અક્ષરોપધિકરણ રચેછે:—

૩. અક્ષરોપધિકરણ.

અક્ષરમમ્બરાન્તઘૃતે: ॥ ૧૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અમ્બરાન્તઘૃતે: આકાશપર્યંતના ધારણથી અક્ષરં [શ્રુતિમાં કહેલું] અક્ષર [બ્રહ્મ જ છે].

ટીકા:—પૃથિવીથી માંડીને આકાશપર્યંતના વિકારસમૂહના ધારણથી ‘કસ્મિન્નુ खल्वाकाश ओतश्च प्रो-
તश्चेति ॥’ ઇલાદિશ્રુતિમાં કહેલું અક્ષર પરમાત્મા જ છે, પણ ઐક્યારવળું નથી; કેમકે ઐક્યારમાં પ્રપંચનું ધારકપણું સંભવતું નથી. ‘ઐક્યાર એવં સર્વમ્ ॥’ (ઐક્યાર જ આ સર્વ છે) એ શ્રુતિ તો બ્રહ્મગાનના સાધનપણાથી સ્તુતિમાટે છે, ઐક્યારનું પ્રપંચધારકપણું દર્શાવવામાટે નથી, તેમ જ નિત્યપણું (ન ક્ષરતિ) અને વ્યાપિપણું (અશ્રુતે) એવા જે જે અર્થ અક્ષરના થાયછે, તે પણ પરમાત્મામાં જ સંભવેછે, માટે અક્ષર પરમાત્મા છે. ૧૦.

જો આકાશપર્યંતનું ધારણરૂપકાર્ય કારણને અધીન છે, તે પ્રધાનકારણવાદિસાંપ્ત્યમતમાં પણ આકાશપર્યંતનું ધારણરૂપકાર્ય પ્રધાનરૂપકારણને અધીન સંભવી શકેછે, માટે તે પ્રપંચધારકપણાથી બ્રહ્મની સિદ્ધિ યદ્ય શકતી નથી, એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

સા ચ પ્રશાસનાત્ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અને પ્રશાસનાત્ શિક્ષાથી સા તે (આકાશપર્યંતની ધારણક્રિયા) [પરમેશ્વરનું કર્મ છે].

ટીકા:—‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः ॥’ (હે ગાર્ગિ ! આ અક્ષરની આગારૂપશિક્ષામાં સૂર્યચંદ્ર ધારણ કરાયા છતાં સ્થિત છે) એ શ્રુતિમાં પરમાત્માની આગારૂપશિક્ષાનું કથન હોવાથી આકાશપર્યંતના પ્રપંચની ધારણક્રિયા ચેતનપરમાત્માનું કર્મ છે, અચેતનપ્રધાનનું કર્મ નથી. ૧૧.

અન્યભાવવ્યાવૃત્તેશ્ચ ॥ ૧૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અને અન્યભાવવ્યાવૃત્તે: અન્યના ભાવથી (બ્રહ્મથી ભિન્ન જડપ્રધાનના ભાવથી) પૃથક્કપણાવડે સ્થાપનથી [અક્ષરશબ્દનું વાચ્ય બ્રહ્મ જ છે].

ટીકા:—અને ‘तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञात् ॥’ (હે ગાર્ગિ !

તે જ આ અક્ષર અદૃષ્ટ છતાં દ્રષ્ટ, અશ્રુત છતાં શ્રોતા, અમત છતાં મંતા ને અવિજ્ઞાત છતાં વિજ્ઞાતા) એ શ્રુતિમાં દ્રષ્ટપણાદિનું કથન છે, તેનો અચેતનપ્રધાનમાં અસંભવ છે. આવીરીતે અચેતનભાવથી પૃથક્ષ-ણાવડે અક્ષરનું સ્થાપન હોવાથી અક્ષરશબ્દનું વાચ્ય બ્રહ્મ જ છે, પ્રધાન નથી; અને તે બ્રહ્મ જ સર્વજગ-તનો આધાર છે. ‘નાન્યદત્તોઽસ્તિ દ્રષ્ટુ ॥’ (આનાથી અન્ય દ્રષ્ટા નથી) ઇત્યાદિશ્રુતિમાં બેદનો નિષેધ હો-વાથી શ્રવણ અક્ષરશબ્દનું વાચ્ય નથી. ૧૨.

શ્રીમદ્ગોપનિષદમાં શ્રીપિપ્પલાદશુરએ સત્યકામશિષ્યને ઝંકારદ્વારા બ્રહ્મનું ધ્યાન કર્યું છે, ભાં સં-શય થાયછે કે ઝંકારદ્વારા નિર્ગુણબ્રહ્મ ધ્યાનને યોગ્ય છે? અથવા સગુણબ્રહ્મ ધ્યાનને યોગ્ય છે? તે શંકાને દૂર કરવા ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેનું એકસૂત્રવાળું ઇક્ષતિકર્માધિકરણ રચેછે:—

૪. ઇક્ષતિકર્માધિકરણ.

ઈક્ષતિકર્મવ્યપદેશાત્ સઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ઈક્ષતિકર્મવ્યપદેશાત્ [વાક્યશેષમાં] દર્શન(સાક્ષાત્કાર)ને, વિષય [જે પરપુરુષ] તેના કથનથી સઃ [ઝંકારદ્વારા જે ધ્યેય] તે [પરમાત્મા જ છે].

ટીકા:—‘સ દત્તાસ્માન્નીવગ્ધનાત્ પરાત્ પરં પુરિશયં પુરુષમીક્ષતે ॥’ (તે ઉપાસક પુરુષ આ ઉદ્દૃષ્ટ-હિરણ્યગર્ભથી પર પુરિશય-સર્વશરીરમાં શયન કરનાર-પુરુષને-નિર્ગુણબ્રહ્મને-દેખેછે-અબેદરૂપે સાક્ષાત્કાર કરેછે) એ વાક્યશેષમાં સમ્યક્દર્શનનો (સાક્ષાત્કારનો) વિષય જે પરપુરુષ (નિર્ગુણબ્રહ્મ) તેનું કથન હોવાથી નિર્ગુણબ્રહ્મ ઝંકારદ્વારા ધ્યાનને યોગ્ય છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. ૧૩.

‘અથ યદિદમસ્મિન્ બ્રહ્મપુરે દહરં પુણ્ડરીકં વેદમ્ દહરોઽસ્મિન્નન્તરાકાશસ્તસ્મિન્ યદન્તસ્તદન્વેષ્ટવ્યં તદ્વાવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્ ॥’ (અન્તર જે આ બ્રહ્મપુર-શરીર-માં દહર-અર્થ-હૃદયકમલરૂપ ગૃહ છે, તેમાં દહરઅંતરાકાશ છે, તેમાં જે અંતર છે, તે આશ્રયસહિત શોધવાયોગ્ય છે, તે જ વિશેષે કરી જાતવ્ય છે) એ શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદની શ્રુતિમાં સંશય થાયછે કે તેમાં કહેલું દહરાકાશ ભૂતાકાશ છે? અથવા શ્રવણે? અથવા પરમાત્મા છે? એ શંકાને દૂર કરવા ભગવાન્ સૂત્રકાર પાંચસૂત્રોવાળું નીચેનું દહરાધિકરણ રચેછે:—

૫. દહરાધિકરણ.

દહર ઉત્તરેભ્યઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ઉત્તરેભ્યઃ ઉત્તર-વાક્યશેષ-માંના [હેતુઓથી] દહરઃ દહર (દહરાકાશ) [બ્રહ્મ જ છે].

ટીકા:—‘અથ આત્માઽપહતપાપ્મા વિજરો વિમૃત્યુર્વિશોકો વિજિવક્સોઽપિપાસઃ સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ ॥’ (આ આત્મા નિષ્પાપ, અજર, અમર, શોકરહિત, ક્રોધાશન્ય, તૃષારહિત, સત્યકામ ને સત્યસંકલ્પ છે) એ વાક્યશેષમાં નિષ્પાપપણાદિ જે લિંગો બતાવ્યાં છે, તે પરમાત્મામાં જ સંભવેછે, ભૂતાકાશ તથા શ્રવણ સંભવતાં નથી, માટે દહરાકાશ પરમાત્મા જ છે. ૧૪.

દહરાકાશના પરમાત્મપણામાં અન્યહેતુને કહેછે:—

ગતિશબ્દાભ્યાં તથા હિ દૃષ્ટં લિજ્ઞં ચ ॥ ૧૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ગતિશબ્દાભ્યાં ગતિ અને શબ્દથી [દહરાકાશ પરમાત્મા છે] તથા તેમ [શ્રુત્યંતરમાં] હિ પણ દૃષ્ટં બેઠ્યું છે, [તે] ચ પણ લિજ્ઞં લિંગ (હેતુ) [છે].

ટીકા:—‘આઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ અહરર્હગ્ચ્છન્ત્ય દત્તં બ્રહ્મલોકં ન વિન્દન્તિ ॥’ (આ સર્વશ્રેયો દિનદિન-પ્રતિ સુપ્રસિદ્ધાદમાં પોતાના હૃદયમાં સ્થિત બ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાયછે, પણ તે બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણતા નથી) એ શ્રુતિમાં સર્વે શ્રેયોનું સુપ્રસિદ્ધાદમાં દહરાકાશમાં ગમન સાંભળ્યું છે, તે ગતિરૂપહેતુથી, તથા યોગવ્યુત્પત્તિવડે બ્રહ્મલોકશબ્દનું પરમાત્મવાચકપણું છે, તે શબ્દરૂપ હેતુથી દહરાકાશ પરમાત્મા જ છે. તેવીરીતે ‘સતા સૌમ્ય તદા સમ્પન્નો મવતિ ॥’ (હે પ્રિયદર્શન ચૈતકેતા! આ શ્રવણ સુપ્રસિદ્ધાદમાં બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાયછે) એ અન્યશ્રુતિમાં પણ સર્વે શ્રેયોની સુપ્રસિદ્ધાદમાં બ્રહ્મમાં સ્થિતિ બેઠી છે, તે પણ દહરાકાશના પરમાત્મપણામાં હેતુ છે. ૧૫.

સર્વજગતના ધારણરૂપહેતુથી દહરાકાશ પરમાત્મા છે, એમ કહેછે:—

ધૃતેશ્ચ મહિમ્નોઽસ્યાસ્મિન્નુપલબ્ધેઃ ॥ ૧૬ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થઃ—ધૃતેઃ [સર્વજગત્તા] ધારણથી ચ અને અસ્ય આના (ધારણરૂપનિયમના) મહિમ્નઃ મહિમાની અસ્મિન્ [અન્યશ્રુતિને વિષે] આમાં (પરમાત્મામાં) ઉપલબ્ધેઃ પ્રાપ્તિ હોવાથી [દ્વંદ્વરાકાશ પરમાત્મા છે].

ટીકા:—‘ય આત્મા સ સેતુર્વિધૃતિરેવાં લોકાનામસમ્મેદાય ॥’ (એ આત્મા છે, તે આ સમગ્રલોકોના અસંકરભાટે વિધારણ સેતુ છે) એ શ્રુતિમાં દ્વંદ્વરાકાશરૂપપરમાત્માને વિષે સર્વજગત્તુ ધારણપણુ કહ્યું છે, તે હેતુથી દ્વંદ્વરાકાશ પરમાત્મા છે; વળી આ ધારણરૂપનિયમના મહિમાની ‘एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधारण एवां लोकानामसम્मेदाय ॥’ (આ સર્વેશ્વર, આ ભૂતોનો અધિપતિ, આ ભૂતપાલ અને આ લોકોના અસંકરભાટે આ વિધારણ સેતુ છે) એ અન્યશ્રુતિમાં, પરમાત્માને વિષે પ્રાપ્તિ હોવાથી દ્વંદ્વરાકાશ પરમાત્મા છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. ૧૬

પ્રસિદ્ધેશ્ચ ॥ ૧૭ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને પ્રસિદ્ધેઃ [કારણરૂપઆકાશની પરમાત્મામાં] પ્રસિદ્ધિ હોવાથી [દ્વંદ્વરાકાશ પરમાત્મા છે].

ટીકા:—‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते ॥’ (પ્રસિદ્ધ આ સર્વભૂતો આકાશશબ્દવાચ્યપરમાત્માથી જ ઉત્પન્ન થાયછે) ઇલાદિશ્રુતિવડે કારણરૂપઆકાશશબ્દની પરમાત્મામાં પ્રસિદ્ધિ હોવાથી દ્વંદ્વરાકાશ પરમાત્મા છે. જીવમાં કદીપણુ આકાશનો પ્રયોગ કરેલો જણાતો નથી, અને ભૂતાકાશમાં જે કે આકાશશબ્દ પ્રસિદ્ધ છે, તેપણુ ઉપમાન અને ઉપમેયભાવના અસંભવથી અત્ર તે મદ્દણુ કરવાયોગ્ય નથી, તેથી જીવ અને આકાશ દ્વંદ્વરાકાશ નથી. ૧૭.

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासंभवात् ॥ ૧૮ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થઃ—इतरपरामर्शात् અન્યના (જીવના) મદ્દણુથી સઃ તે (જીવ) [દ્વંદ્વરાકાશ છે] इति એમ ચેત્ [કહો] તો ન [તે સંભવે] નહિ અસંભવાત્ અસંભવથી.

ટીકા:—‘अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं व्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ॥’ (અથ તથા સ્વપ્નપછી જે આ સંપ્રસાદ—સુષુપ્તિયુક્તજીવ—આ શરીરથી સમુત્થાન કરીને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી પોતાના બ્રહ્મરૂપથી તેને પ્રાપ્ત થાયછે) એ વાક્યશેષમાં સંપ્રસાદશબ્દથી ઇતર એટલે જીવનું મદ્દણુ હોવાથી તે જીવ દ્વંદ્વરાકાશ છે, એવી શંકા કરે તો તે શકા સંભવતી નથી; કેમકે બુદ્ધિઆદિઉપાધિવડે પરિચિત્ત અભિમાનીજીવની આકાશની સાથે ઉપમા સંભવી શકતી નથી, તેમ ‘જ’ ઉપાધિના ધર્મના અભિમાનવાળામાં નિષ્પાપપણુઆદિ ધર્મો પણુ સંભવતા નથી, માટે દ્વંદ્વરાકાશ જીવ નહિ પણ પરમાત્મા છે. ૧૮.

પૂર્વોક્તનિર્ણયને દઢ કરવા ત્રણસૂત્રોવાળું નીચેનું ઉત્તરાધિકરણ ભગવાન સૂત્રકાર રચેછે:—

૬. ઉત્તરાધિકરણ.

उत्तराचेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ ૧૯ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થઃ—उत्तरात् ઉત્તર [વાક્ય] થી [જીવનું કથન હોવાથી દ્વંદ્વરાકાશ જીવ છે] चेत્ [એમ કહો] તો તુ [અમે કહીએ છીએ] કે आविर्भूतस्वरूपः [તે પ્રસંગમાં] ઉપાધિરહિત શુદ્ધજીવસ્વરૂપ [પ્રતિપાદન કરાયછે, માટે તેનું પરમાત્મપણુ હોવાથી દ્વંદ્વરાકાશ પરમાત્મા છે].

ટીકા:—પૂર્વસૂત્રમાં જીવમાં વાક્યશેષમાં કહેલા ધર્મોનો અસંભવ દેખાડીને દ્વંદ્વરાકાશના જીવપણુનો નિર્ણય કર્યો છે; હવે આ સૂત્રમાં પુનઃ વાક્યશેષરથ શ્રીપ્રજ્ઞપાતનાં વાક્યોદ્ધાર મહત્ત્વ ઉત્થાપન કરી તે વાક્યોના તાત્પર્યનર્ણયપૂર્વક દ્વંદ્વરાકાશનું પરમાત્મપણુ સ્થાપન કરે. ‘य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मा ॥’

(જે આ ચક્ષુમાં પુરુષ દેખાયછે, આ આત્મા છે) એ વાક્યવડે શ્રીમન્નાપતિએ ઈદ્રપ્રતિ નેત્રમાં જીવનું કથન કરીને પુનઃ ‘ય एप स्वप्ने महीयमानश्चरत्येव आत्मा ॥’ (જે આ સ્વપ્નમાં વાસનામયવિષયોવડે પૂજિત થયો છો તો વિચરેછે, તે આ આત્મા છે) એ વાક્યવડે સ્વપ્નાવસ્થાને પામેલા જીવનું કથન કરી ‘તद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येव आत्मा ॥’ (ન્યારે તે આ મુધુમિત્રાણો, સર્વઈદ્રિયોના બધા-ખારથી રહિત, અને સારીરીતે નિર્ગલ થયો છો તો સ્વપ્નને જાણતો નથી, આ આત્મા છે) એ વાક્યવડે સુ-પ્રસન્નને પામેલા જીવનું કથન કર્યું છે, અને અંતે ‘एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपस-म्पद्य स्वेन रूपेणामिगिम्पद्यते स उत्तमः पुरुषः ॥’ (આ જીવ આ શરીરથી સારીરીતે હિત્થાન કરીને ઉદ્ઘટન્યોતિને પામીને પોતાના રૂપવડે સંપન્ન થાયછે, તે ઉત્તમ પુરુષ છે) એ વાક્યવડે પણ જીવનું કથન હોવાથી દહરાકાશ જીવ છે, એમ કહો તો તેના ઉત્તરમાં અને કહીએછીએ કે એ ઉત્તરવાક્યથી પણ દહ-રાકાશ જીવ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી, કેમકે પ્રથમનાં ત્રણવાક્યોમાં જાણદાદિત્રણુઅવસ્થાઓના દ્રશ્યનું નિરૂ-પણું કરી યોગાવાક્યમાં તે દ્રશ્યનું જ પારમાર્થિકરૂપ દર્શાવ્યું છે. એવીરીતે એ વાક્યોમાં ઉપાધિરહિત-શુદ્ધજીવસ્વરૂપનું કથન કરેલું છે, અને શુદ્ધજીવસ્વરૂપ તે પરમાત્મા છે, એ વાત ‘તत्त्वमसि’ (તે તું છે) ઇલાદિશાબ્દવચનોથી સિદ્ધ હોવાથી દહરાકાશ પરમાત્મા છે, જીવ નથી. ૧૯.

દહરવિધાના વાક્યરોપમાં જે જીવનું વર્ણન છે, તેને પરમાત્માનું વર્ણન માનવાથી સંપ્રસાદશબ્દ નિરર્થક થાયછે, એમ શંકા થાય તો એ શંકાના સમાધાનખાતે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સૂત્ર રચેછે:—

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

અન્યથા અને અન્યાર્થ:—અન્યાર્થ: [જીવનું] ગ્રહણ અન્યાર્થ: અન્યને (પરમા-ત્માનાં સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવાને) ખાતે [છે].

ટીકા:—‘य एष सम्प्रसादः ॥’ (જે આ સંપ્રસાદ-જીવ) આ દહરવિધાના વાક્યરોપમાં સંપ્રસાદશબ્દ-વડે જે જીવનું ગ્રહણ છે, તે જીવના સ્વરૂપના પ્રતિપાદનખાતે નથી, કિંતુ ત્રણ અવસ્થાઓમાં દ્રશ્યરૂપે રહે-નારો જે નિરૂપાધિજીવ તે પરમાત્મા છે, અને તે જ નિધ્યાપતાઆદિત્રણુવિશિષ્ટ અને ઉપાસ્ય છે, એમ પરમાત્માના સ્વરૂપના પ્રતિપાદનખાતે છે. ૨૦.

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

અન્યથા અને અન્યાર્થ:—અલ્પશ્રુતે: [આકાશના] અલ્પપણુની શ્રુતિ હોવાથી [તે અ-લ્પપણું પરમાત્મામાં સંભવી શકતું નથી, પણ જીવમાં સંભવી શકેછે] इति એમ ચેત્ [કહો] તો તત્ તે (તેનું સમાધાન) ઉક્તમ્ [પૂર્વે] કહ્યું છે.

ટીકા:—‘दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः ॥’ એ શ્રુતિમાં અલ્પહૃદયમાં અલ્પઆકાશનું કથન હોવાથી વ્યા-પક પરમાત્મા દહરાકાશ નથી, કિંતુ અલ્પ જીવ દહરાકાશ છે, એમ પૂર્વપક્ષ કરે તો તે તમારો પૂર્વપક્ષ સંભવતો નથી; કેમકે ‘अर्भकीकल्पात्तद्वयपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥’ એ સૂત્રમાં અલ્પહૃદયની અપેક્ષાથી પરમાત્માના અલ્પપણુનું કથન છે, એમ અને તેનો પરિહાર ક્યો છે. ૨૧.

‘न तत्र सूर्यो मास्ति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युत्तो मास्ति बुक्तोऽयमग्निः तमेव मान्तमनुमास्ति सर्वे तस्य भासा सर्वसिद्धं विभाति ॥’ (તે બ્રહ્મમાં સૂર્ય પ્રકાશ કરતો નથી, ચંદ્ર અને તારા પ્રકાશ કરતા નથી, અને આ વીજળી પ્રકાશ કરતી નથી; જ્યાં સૂર્યોદ પ્રકાશ કરતા નથી, ત્યાં અલ્પતેજ્યાણો અગ્નિ કેમ પ્ર-કાશ કરે? તે બ્રહ્મના પ્રકાશની પછી સર્વ જગત્ પ્રકાશિત થાયછે, અને તેની દીપ્તિવડે આ સર્વ જગત્ ભાસેછે) એ શ્રીમુંડકોપનિષદની શ્રુતિમાં સંસાર થાયછે કે જેના પ્રકાશપછી સર્વ પ્રકાશિત થાયછે, તે તેજને પારણું કરનારો કોઈ પદાર્થ છે? અથવા પ્રાણપરમાત્મા છે? એ શંકાના નિવારણખાતે ભગવાન સૂત્રકાર જે-મનેવાળું નીચેનું અનુદ્ધાધિકરણ રચેછે:—

૭. અનુકૃત્યધિકરણ.

અનુકૃતેસ્તસ્ય ચ ॥ ૨૨ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—અનુકૃતેઃ અનુકૃતિથી (અનુકરણરૂપહેતુથી) ચ અને તસ્ય તેની [દીપ્તિવડે આ સર્વ ભાસેછે, એવું કથન હોવાથી તે શ્રુતિમાં પ્રાણપરમાત્માનું પ્રહણ છે].

ટીકા:—એકના પ્રકાશપછી બીજાએ પ્રકાશવું તે અત્ર અનુકરણ કહેવાયછે; ‘તેના પ્રકાશની પછી સર્વભગત પ્રકાશિત થાયછે,’ એ અનુકરણરૂપહેતુથી, અને ‘તસ્ય માસા સર્વમિદં વિમાતિ ॥’ એ શ્રુતિમાં તેનું સર્વપ્રકાશકપણ કહ્યું છે, તેથી, ‘ન તત્ર સૂર્યો માતિ ॥’ ઇત્યાદિપૂર્વોક્તશ્રુતિમાં સત્યસંકષ્પ્રાણપરમાત્માનું કથન છે, અન્યનું નથી. ૨૨.

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૨૩ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—અને અપિ [સ્મૃતિમાં] પણ સ્મર્યતે [એપ્રમાણે] કહેવાયછે.

ટીકા:—વળી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપરશ્રુતિમાં પણ નીચેના શ્લોકવડે પ્રાણપરમાત્માને અન્યવડે અપ્રકાશ્ય અને સર્વને પ્રકાશ કરનાર કહ્યા છે:—

“ન તદ્દાસયતે સૂર્યો ન જ્ઞાશક્નો ન પાવકઃ ।

યદત્વા ન નિર્વર્તન્તે તદ્દામ પરમં મમ ॥”

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન! તે મારા સ્વરૂપને સૂર્ય પ્રકાશતો નથી, ચંદ્ર પ્રકાશતો નથી, અને અગ્નિ પણ પ્રકાશતો નથી, જેને પામીને ઉપાસકો પુનઃ આ સંસારમાં આવતા નથી, તે મારું ઉત્કૃષ્ટ સ્વપ્રકાશસ્વરૂપ છે. પૂર્વોક્તહેતુથી પાછળ કહેલો ‘ન તત્ર સૂર્યો માતિ ॥’ ઇત્યાદિઅનુભાવનંત્ર બ્રહ્મમાં સમન્વિત છે. ૨૩.

‘અક્ષુષ્માત્રઃ પુરુષો જ્યોતિરિવાષ્ટ્મકઃ । ईशानो भूतमव्यस्य स एवाय स च श्व एतद्वै तत् ॥’ (હે નચિકેતઃ! ધૂમરહિતઅગ્નિના જ્યોતિસમાન, અંશુષ્માત્રપરિભાણવાળાહૃદયમાં અંશુષ્માત્રપરિભાણવાળો પુરુષ છે, તે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનનો નિયંતા છે, તે જ હમણું છે, તે જ કાલ છે, જેને તું પૂછેછે તે આ પુરુષ છે) એ શ્રીકૃષ્ણહૃદયનિપહની શ્રુતિમાં સંશય થાયછે કે તે અંશુષ્માત્ર પુરુષ જીવાત્મા છે? કેવા પરમાત્મા છે? એ સંકાને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર બેસુત્રોવાળું નીચેનું પ્રમાણધિકરણ રચેછે.—

૮. પ્રમાણધિકરણ.

શબ્દાદેવ પ્રમિતઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—શબ્દાત્ [ઈશાન]શબ્દથી એવ જ પ્રમિતઃ [અંશુષ્માત્ર]—પરિભાણવાળો [પુરુષ પરમાત્મા છે, જીવ નથી].

ટીકા:—‘ईशानो भूतमव्यस्य ॥’ આ શ્રુતિમાંના ईशान (નિયંતા)શબ્દથી નિશ્ચય થાયછે કે અંશુષ્માત્રપરિભાણવાળો પુરુષ પરમાત્મા છે, જીવ નથી. નિરંકુશનિયંતાપણું પરમાત્મામાં સંભવેછે, જીવમાં સંભવતું નથી, અને નચિકેતાએ પ્રશ્ન પણ પરમાત્મસંબંધી પૂછ્યો છે, ને તેના ઉત્તરમાં યજ્ઞે પણ પરમાત્માનું જ નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી સિદ્ધ થાયછે કે અંશુષ્માત્રપરિભાણવાળો પુરુષ પરમાત્મા છે. ૨૪.

આપકપરમાત્માને અંશુષ્માત્રપરિભાણવાળા કહેવા એ અસંગત છે, એની શકા કરીને તેનું સમાધાન કરેછે:—

હૃદયપેક્ષયા તુ મનુષ્યાધિકારત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—મનુષ્યાધિકારત્વાત્ મનુષ્યને [શાસ્ત્રનો] અધિકાર હોવાથી તુ અને હૃદિ હૃદયમાં અપેક્ષયા [પરમાત્માની સ્થિતિની] અપેક્ષાથી [પરમાત્માનું અંશુષ્માત્રપણું કહ્યું છે].

ટીકા:—ગતિના અને પ્રલાર્થ મનુષ્યને શાસ્ત્રનો અધિકાર છે, પ્રત્યેકમનુષ્યની ઉચ્ચ પોતપોતાના સાધનશુદ્ધિ ને હૃત્પદ્મ પરિમાણ પોતપોતાના અગુહર્વસમાન છે, અને મનુષ્યના હૃદયમાં પરમાત્માની નિયતિ દેવાથી તે સ્થિતિની અપેક્ષાથી પરમાત્માને અગુહર્વાત્રપરિમાણવાળા કલ્પા છે મદ્યુદ્ધિવાળા વ્યાપક-પરમાત્માની ઉપાસના કરવા અસમર્થ છે, અને હૃદયમાં અગુહર્વાત્રપરિમાણવાળાની ઉપાસના તેઓ કરી શકે છે, એ દેવુથી પણ તેમનું અગુહર્વાત્રપણ કહ્યું છે પૂર્વોક્તિહેતુઓથી સિદ્ધ થાય છે કે પાછળ હલેલુ કં-દાક્ય ત્રેયપ્રસંગ્ગ્રહમાં સમન્વિત છે ૨૫

મનુષ્યના અધિકારપણના કથનથી દેવોને અધિકાર નથી, એની તકા યાચ તો તે દૂર દરવાખાટે ભગ-વાન સૂતર આમસૂત્રોવાળુ નીચેનું દેવતાધિકરણ રચે છે —

૯. દેવતાધિકરણ.

તદુપર્યપિ વાદરાયણઃ સમ્ભવાત્ ॥ ૨૬ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—સમ્ભવાત્ [સામર્થ્યનો તથા મોક્ષની ઇચ્છાનો] સભવ હો-વાથી તદુપરિ તેઓની ઉપરમાં [સ્થિત દેવોને] અપિ પણ [વિદ્યામાં અધિકાર છે, એમ] વાદરા-યણઃ શ્રીઆદરાયણ [માને છે]

ટીકા:—કર્મમાં ભલે મનુષ્યને જ અધિકાર હો, પણ બ્રહ્મજ્ઞાનમાં તેવો નિયમ નથી સામર્થ્યનો અને મોક્ષની ઇચ્છાનો દેવોમાં સભવ દેવાથી મનુષ્યોની ઉપર સ્વર્ગમાં સ્થિત દેવોને પણ બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપશાસ્ત્રમાં અધિકાર છે, એમ શ્રીઆદરાયણઆચાર્ય માને છે, અને તેમના હૃદય અને અગુહર્વા અપેક્ષાથી પરમાત્મા અગુહર્વાત્ર છે, તેથી અગુહર્વાત્રની શ્રુતિનો દેવાદિમાં અવિશેષ છે, એમ કહે છે ૨૬.

શરીરવાળા દેવના અગીયારમાં આવકને કહી તેનું નિરાકરણ કરે છે —

વિરોધઃ કર્મણીતિ ચેન્નાનેકપ્રતિપત્તેર્દર્શનાત્ ॥ ૨૭ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—કર્મણિ [દેવને શરીરવાળા માનવાથી] કર્મમાં વિરોધઃ વિરોધ [આવશે] इति એમ ચેત્ [કહે]] તો ન [તે વિરોધ આવતો] નથી અનેકપ્રતિપત્તેઃ અનેક [શ-રીરની] પ્રાપ્તિના દર્શનાત્ દર્શનથી.

ટીકા:—જે ઇન્દ્રાદિકેવોના શરીરનો સ્વીકાર કરીને તેમને શાસ્ત્રનો અધિકાર કહેતો તો શરીરધારી ઇન્દ્રાદિકેવોને એમમયમાં દરમાં આવતા અનેકયજ્ઞમાં ગમનનો અસભવ દેવાથી યજ્ઞકર્મમાં વિરોધ આવતો, એમ કહે તો અમે વહીએછીએ જેમ એક સિદ્ધયોગી પોતાના યોગબળથી અનેક શરીર ધારણ કરે છે, તેમ એ-દેવને પણ પોતાના સામર્થ્યથી અનેકશરીરની પ્રાપ્તિનું શ્રુતિરશ્મિમાં દર્શન દેવાથી યજ્ઞાદિકર્મમાં વિરોધ આવતો નથી ૨૭

દેવને શરીરવાળા માનવામાં શબ્દવિરોધ પણ નથી, એમ દર્શાવે છે —

શબ્દ इति ચેન્નાતઃ પ્રમવાત્ પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્ ॥ ૨૮ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—શબ્દે શબ્દમાં [વિરોધ આવશે] इति એમ ચેત્ [કહે]] તો [કહીએછીએ કે] અતઃ આથી (વૈદિકશબ્દથી) પ્રમવાત્ [દેવાદિની] ઉત્પત્તિ હોવાથી, ન [તે શકા મલવતી] નથી, પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્ શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી [શબ્દથી દેવાદિની ઉત્પત્તિ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે]

ટીકા:—જે કે દેવતાઓ અનેકશરીરને ધારણ કરી શકવાની સામર્થ્યવાળી દેવાથી કર્મમાં વિરોધ આવતો નથી, તેપણ ઔત્પત્તિકમુત્રમાં (પૂર્વગીમાંસાદર્શનના પ્રથમાધ્યાયના પ્રથમપાદના પાંચમાયત્રમાં) શબ્દ અને અર્થને અનાદિ માનીને તેમના સમર્થને પણ ત્રિજિમિનિએ અનાદિ માન્યો છે, અને વેદને અન્ય પ્રમ પ્રમાણની અપેક્ષા ન હોવાથી વૈદિકશબ્દમાં પ્રામાણ્ય સ્થાપન કર્યું છે, અને તમે જે દ્રવે વ્યવસ્થા-વાળા અનિત્યદેવાવિશરીંગની નાથે નિલસદ્ધનો મગધ કરેગો તો તે સગવ અનિલ દેવાથી જૈમિનિના

ને તમારા શબ્દમાં વિરોધ આવશે; એવી શંકા કરે તો તે શકા વેદિકશબ્દથી દેવાદિજગતની ઉત્પત્તિને અમારે અંગીકાર હોવાથી સભવતી નથી. અન્ય કોષપણ પ્રમાણની અપેક્ષા ન કરવાથી શ્રુતિ પ્રસન્ન કહેવાય છે, અને શ્રુતિરૂપ અન્યપ્રમાણની અપેક્ષા કરવાથી સ્મૃતિ અનુમાન કહેવાય છે. નીચેની શ્રુતિ અને સ્મૃતિ વેદિકશબ્દથી સર્વજગતની ઉત્પત્તિ કહે છે.—

“एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितृंस्तिरःपवित्र-
मिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः ॥”

ભાવાર્થ:—પ્રજાપતિ ‘એતે’ એ શબ્દના સ્મરણપૂર્વક દેવતાને, ‘અસુગ્રમ્’ । એ શબ્દના સ્મરણપૂર્વક મનુષ્યોને, ‘હિન્દવ’ એ શબ્દના, સ્મરણપૂર્વક પિતૃઓને, ‘તિર:પવિત્રમ્’ । એ શબ્દના સ્મરણપૂર્વક ગ્રહોને, ‘આશવ:’ એ શબ્દના સ્મરણપૂર્વક સ્તોત્રને, ‘વિશ્વાની’ એ શબ્દના સ્મરણપૂર્વક શસ્ત્રને, અને ‘અભિસૌભગ’ એ શબ્દના સ્મરણપૂર્વક અન્યપ્રજાઓને સૃજતા હવા.

“નામરૂપે ચ ભૂતાનાં કર્મણાં ચ પ્રવર્તનમ્ ।

વેદશબ્દેભ્ય एवाऽऽदौ निर्ममे स महेश्वरः ॥”

ભાવાર્થ:—તે મહેશ્વર આદિમાં વેદિકશબ્દોથી જ ભૂતાનાં નામરૂપોને અને કર્મોના પ્રવર્તનને નિર્માણ કરતા હવા.

ક્રમપૂર્વક ઉચ્ચારણ કરેલા વર્ણોવડે બ્યુત્પન્નપ્રમાણરૂપે જાતિના બોધદ્વારા બ્યક્તિનો બોધ થાય છે, અને વર્ણોનું સામાન્ય (જાતિ) સ્થાપી છે, તેથી નિસશબ્દથી દેવાદિબ્યક્તિઓની ઉત્પત્તિ અવિરુદ્ધ છે. ૨૮.

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને અતઃ એવ આથી જ (દેવાદિની વેદશબ્દથી ઉત્પત્તિ હોવાથી જ) નિત્યત્વમ્ [વેદશબ્દનું] નિત્યપણું [છે].

ટીકા:—દેવાદિસર્વજગતની વેદશબ્દથી ઉત્પત્તિ હોવાથી જ વેદશબ્દનું નિત્યપણું છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. શ્રીવેદ્યાસ પણ નીચેના વચનથી એમ જ કહે છે.—

“युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान्महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ॥”

ભાવાર્થ:—પ્રલયકાળમાં ઇતિહાસોસહિત અંતર્ધાન થયેલા વેદોને સૃષ્ટિના આદિકાળમાં બ્રહ્માની આજ્ઞાને પામેલા મહર્ષિઓ તપવડે સંપાદન કરતા હવા. ૨૯.

મહાપ્રલયમાં સર્વજગત પોતાના નામરૂપોને ભાગ કરીને લીન થાય છે, અને મહાસૃષ્ટિમાં નવીન ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી શબ્દ અને અર્થોનો સંબંધ અનિત્ય હરે છે, ને આમ થવાથી શબ્દપ્રામાણ્યમાં વિરોધ છે, એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કહે છે:—

समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ૩૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—દર્શનાત્ શ્રુતિથી ચ અને સ્મૃતેઃ સ્મૃતિથી આવૃત્તૌ આવૃત્તિ-માં (વારંવારના મહાપ્રલય અને મહાસૃષ્ટિમાં) અપિ પણ સમાનનામરૂપત્વાત્ સમાનનામરૂપપણુથી અવિરોધ: [શબ્દપ્રામાણ્યમાં] અવિરોધ ચ જ [છે].

ટીકા:—‘સૂર્યાચન્દ્રમસૌ ઘાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્ । દિવચ્ચ પૃથિવીજ્ઞાન્તરિક્ષમયો સ્વઃ ॥’ (પરમેશ્વર, પૂર્વકલ્પમાં જેવાં સૂર્ય, ચન્દ્ર, દિવ, પૃથિવી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગ હતાં, તેવાં આ કલ્પમાં પણ સૃજતા હવા) ઇલાદિશ્રુતિથી અને ‘ઋષીણા નામધેયાનિ યાથ વેદેષુ દૃષ્યઃ । શર્વર્ગ્યંતે પ્રસૂતાનાં તાન્વેવેવ્યો દદાસજઃ ॥’ (પરમેશ્વર પ્રલયના અંતમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઋષિઓનાં નામો અને વેદોમાં જાન જેવા પૂર્વકલ્પમાં હતાં, તેવાં જ નામ અને જ્ઞાન તેમને આપે છે) ઇલાદિસ્મૃતિથી વારંવારના મહાપ્રલય અને મહાસૃષ્ટિને વિશે પણ જગત્ સમાનનામરૂપવાળું હોવાથી શબ્દપ્રામાણ્યમાં અવિરોધ જ છે. ૩૦.

પૂર્વપક્ષઃ—મધ્વાદિષ્વસમ્ભવાદનધિકારં જૈમિનિઃ ॥ ૩૧ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—મધ્વાદિષુ મધુઆદિ [વિદ્યા] માં અસમ્ભવાત્ [દેવાદિને અધિકારનો] અસંભવ હોવાથી અનધિકારં [બ્રહ્મવિદ્યામાં દેવાદિના] અધિકારાભાવને જૈમિનિઃ જૈમિનિ [આચાર્ય માનેછે].

ટીકાઃ—‘અસૌ વા આદિસો દેવમધુ ॥’ (આ આદિસ દેવોને આનંદનો હેતુ હોવાથી મધના જેવો છે) આ મધુવિદ્યાનું વાક્ય છે. એમાં મનુષ્યલોક આદિત્યનું મધુરપથી ધ્યાન કરેછે; અદિ મનુષ્ય ધ્યાતા છે, અને આદિત્ય ધ્યેય છે; હવે જો દેવોને વિદ્યાધિકાર હોય તો આ વિદ્યામાં આદિત્યદેવ કોનું ધ્યાન કરે? પોતે જ ધ્યાતા ને પોતે જ ધ્યેય એમ બનવું અસંભવિત છે. ‘આકાશરૂપબ્રહ્મનો અગ્નિ એક પાદ છે’ ઇત્યાદિદેવરૂપઉપાસનાઓમાં પણ તે તે દેવોને ઉપાસનાઓનો અસંભવ છે. વળી ‘આ દક્ષિણકર્ણ ગૌતમ છે’ ઇત્યાદિઅગ્નિસંબંધની ઉપાસનાઓમાં અગ્નિઓને અધિકારનો સંભવ નથી. આવી રીતે મધુઆદિવિદ્યાઓમાં દેવાદિને અધિકારનો અસંભવ હોવાથી, બ્રહ્મવિદ્યા પણ વિદ્યા છે, માટે તેમાં પણ દેવાદિને અધિકાર નથી, એમ જૈમિનિઆચાર્ય માનેછે. ૩૧.

દેવાદિના અધિકારાભાવમાં તે (જૈમિનિઆચાર્ય) અન્યહેતુને કહેછે:—

જ્યોતિષિ ભાવાચ્ચ ॥ ૩૨ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને જ્યોતિષિ જ્યોતિષિમાં (જ્યોતિઃપિંડમાં) ભાવાત્ [પ્રયોગના] અસ્તિત્વથી [શરીરવિનાના દેવાદિને અધિકારનો અભાવ છે].

ટીકાઃ—‘આદિત્યઃ પુરસ્તાદુદેતા પશ્વાદસ્તમેતા ॥’ (આદિત્ય પૂર્વદિશમાં ઉદય થાયછે, અને પશ્ચિમદિશમાં અસ્ત થાયછે) આ ઉદ્યાસ્તને કહેનારા મધુવિદ્યાના વાક્યસંપર્કે આદિત્યશબ્દ જ્યોતિર્મંડલમાં પ્રસિદ્ધ છે. એવી રીતે અન્યત્ર પણ આદિત્ય (સૂર્ય) અને ચંદ્રાદિશબ્દોનો જ્યોતિર્મંડલમાં પ્રયોગ હોવાથી આદિત્યાદિદેવ શરીરધારી નથી, અને શરીરધારી ન હોવાથી તેમને વિદ્યામાં અધિકારનો અભાવ છે. ૩૨.

એસંબંધમાં સ્વમત કહેછે:—

સિદ્ધાંતઃ— ભાવં તુ વાદરાયણોઽસ્તિ હિ ॥ ૩૩ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—તુ પૂર્વોક્તપૂર્વપક્ષ સંભવતો નથી ભાવં [બ્રહ્મવિદ્યામાં દેવાદિના અધિકારના] ભાવને વાદરાયણઃ વાદરાયણ [આચાર્ય માનેછે] અસ્તિ [અને દેવ શરીરધારી] છે [એ વાત] હિ [શાસ્ત્રમાં] પ્રસિદ્ધ [છે].

ટીકાઃ—તુશબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિમાટે છે. દેવાદિની સાથે મિત્ર મધ્વાદિવિદ્યામાં જો કે દેવાદિનો અધિકાર નથી, તોપણ શુદ્ધબ્રહ્મવિદ્યામાં દેવાદિને અધિકારનો સદ્ભાવ છે, એમ શ્રીવાદરાયણઆચાર્ય માનેછે. ‘તયો યો દેવાનાં પ્રત્યક્ષ્યત સ એવ તદમવત્ ॥’ (દેવોમાં જે જે દેવ બ્રહ્મને જાણ્યું તે તે દેવ બ્રહ્મરૂપ થયા) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ પણ દેવતાને બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર છે, એમ સ્પષ્ટવેછે. જેમ ગોલકોથી ઇંદ્રિયો ભિન્ન છે, તેમ જ્યોતિર્મંડલોથી તે તે મંડલના અભિમાની દેવ ભિન્ન છે, અને તેમને ઇચ્છાનુસાર શરીર ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય છે. ‘મેધાતિથિ હ કાળવાયનમિન્દ્રો મેયો મૂત્વા જહાર ॥’ (ઇંદ્ર મેધ યજ્ઞને કાપ્ત્રાયનમેધાતિથિનું હરણ કર્યું) એ શ્રુતિ તથા ‘આદિત્યઃ પુરુષો મૂત્વા કુન્તીમુપવગ્મમ હ ॥’ (પ્રસિદ્ધ આદિત્ય પુરુષ યજ્ઞને કુંતીની સમીપ આવતા હવા) એ સ્મૃતિ દેવોને યથેષ્ટ શરીર ધારણ કરવાના સામર્થ્યના સદ્ભાવમાં પ્રમાણરૂપ છે; વળી પુરાણમાં દેવોને શરીરધારી કલા છે, તથા લોકોમાં પણ તેઓ શરીરધારી છે, એમ મનાયછે. એવીરીતે દેવાદિને શરીરનો સદ્ભાવ હોવાથી તથા સામર્થ્ય અને અર્થિષ્ણુના સંભવથી દેવાદિને બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર છે, એ વાત સિદ્ધ થાયછે. ૩૩.

જેમ દેવતા અને દિગ્ગતિમનુષ્યોને વેદપૂર્વક વિધાનો અધિકાર છે, તેમ 'અહ હારેલા શૂદ્ર તવેવ સહ ગોમિરસ્તુ ॥' (હે શૂદ્ર ! ગાયોસહિત હાર અને રથ તને જ હો) એ શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદની શ્રુતિમાં શૂદ્ર-શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી શૂદ્રોને પણ વેદપૂર્વક વિધામાં અધિકાર હશે, એવી સંકા થાય તો તે દૂર કરવા નીચેના અપશુદ્રાધિકરણનો આરભ છે:—

૧૦. અપશુદ્રાધિકરણ.

શુગસ્ય તદનાદરશ્રવણાત્તદાદ્રવણાત્ સૂચ્યતે હિ ॥ ૩૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—હિ જેથી અસ્ય અને (જનશ્રુતિરાજને) તદનાદરશ્રવણાત્ તે[હંસો]ના અનાદર[વચન]ના શ્રવણથી શુક શોક [થયો] તદાદ્રવણાત્ [તેથી] તે[શોક]વડે [રૈઙવપ્રતિ તેના] આગમનથી સૂચ્યતે [શૂદ્રશબ્દવડે જનશ્રુતિને] સૂચવાયછે.

ટીકા:—શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદમાં સંવર્ગવિધાનો પ્રસંગ છે. તેમાં જે શૂદ્રશબ્દનો ઉપયોગ થયો છે, તે જન-તિપરતે નથી, એમ આ સૂત્રદ્વારા નિર્ણય કર્યો છે. જનશ્રુતિનામનો કાંઈ રાજ પોતાના પ્રાસાદની અગા-થીમાં ઉચ્ચકાલની રાત્રિએ સૂતો હતો. તે કાલમાં તે રાજના અનદનાદિકથી પ્રસન્ન થયેલા અધિએ હ-સનાં રૂપો ધારણ કરીને હારબંધ થઈને તે રાજની ઉપર થઈને આકાશમાર્ગેના બેઠા હવા. તે હંસોમાંના પાછળના હંસે આગળના હંસને કહ્યું કે 'હે બદ્રાક્ષ ! જનશ્રુતિરાજનું તેજ સ્વર્ગપર્યંત સ્થિત થઈ રહ્યું છે, તે તને દગ્ધ કરશે.' ભારે આગળ ચાલનાર હંસે કહ્યું કે 'આ વિદ્યાહીનરાજનું તેજ કાંઈ નથી, ગાડી-સહિત રહેનાર બ્રહ્મણની રૈઙવપ્રતિનું તેજ બહુ છે.' અથવા વચનથી રાજ રૈઙવપ્રતિસમીપ જઈને વિદ્યા સંપાદન કરશે, આ હંસોના બોલવાનો અભિપ્રાય હતો. આ જનશ્રુતિરાજને હંસોનાં પૂર્વોક્તઅનાદરવચનના શ્રવણથી શોક ઉત્પન્ન થયો, તેથી હંસો ગાયો, એક હાર તથા એક રથ લઈને તે રૈઙવપ્રતિસમીપ ગયો; અને ગાયો, હાર અને રથ તેમને નિવેદન કરીને રાજએ કહ્યું કે 'હે શૂરો ! મને વિદ્યાનો ઉપદેશ કરો.' ભારે કન્યાર્થારેઙવે કહ્યું કે 'હે શૂદ્ર ! ગાયોસહિત હાર અને રથ તને જ હો, મને' પત્નીહીનને એ કાંઈ કામનાં નથી.' હંસોનાં વચનો સાંભળીને આ રાજને શોક ઉત્પન્ન થયો છે, ને તે શોકથી તેનું મારાસમીપ આગમન થયું છે, એમ રૈઙવપ્રતિએ પોતાના જાનબલથી બધી જનશ્રુતિને 'હે શૂદ્ર ! (શોક પામેલા !), એવીરીતે સંબોધન કરીને પોતાનું સંવર્ગપણું સચવ્યું છે. જનશ્રુતિ જાતિશૂદ્ર હતો, માટે તેને શૂદ્ર કહ્યો છે, એમ નથી, શૂદ્રને ઉપનયનના અભાવથી ઉપનિષદના અધ્યયનનો અભાવ છે, ને ઉપનિષદના અધ્યયનના અભાવથી તેમાં પ્રતિષ્ઠાન કરેલી વિદ્યા તે શબ્દોમાં સંપાદન કરવાનો તેમને અનધિકાર છે. ૩૪.

ક્ષત્રિયત્વગતેશ્ચોત્તરત્ર ચૈત્રસ્યેન લિજ્ઞાત્ ॥ ૩૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને ઉત્તરત્ર ઉત્તરમાં (સંવર્ગવિધાના વાક્યરૂપમાં) ચૈત્રસ્યેન ચૈત્રરથની [સાથે કથનરૂપ] લિજ્ઞાત્ હેતુથી ક્ષત્રિયત્વગતે: [જનશ્રુતિના] ક્ષત્રિયપણુના નિશ્ચયથી [જાતિશૂદ્રને વિદ્યાધિકાર નથી].

ટીકા:—સંવર્ગવિધાના વાક્યરૂપમાં ચૈત્રરથરાજના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અભિપ્રતારીનામના ક્ષત્રિયરા-જનું કથન છે. તે ક્ષત્રિયરાજની સાથે સમાનવિદ્યામાં જનશ્રુતિરાજનું કથન છે, એ હેતુથી જનશ્રુતિરા-જના ક્ષત્રિયપણુનો નિશ્ચય થાયછે. જનશ્રુતિનું ઐશ્વર્ય પણ તેના ક્ષત્રિયપણુની સાક્ષી પૂરેછે. એવીરીતે જનશ્રુતિ જાતિશૂદ્ર નહિ હોવાથી જાતિશૂદ્રને વેદપૂર્વક વિદ્યાધિકાર નથી. ૩૫.

સંસ્કારપરામર્શાત્ તદભાવાભિલાપાત્ ॥ ૩૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સંસ્કારપરામર્શાત્ [ઉપનયનાદિ]સંસ્કારના કથનથી જ અને તદભાવાભિલાપાત્ [શૂદ્રને] તેના અભાવના કથનથી [જાતિશૂદ્રને વિદ્યાનો અધિકાર નથી].

ટીકા:— 'તં હોપનિચ્ચે ॥' (તે શિષ્યને આચાર્યે ઉપનયનમસ્કાર કર્યો) બ્રહ્મદિશ્રુતિપ્રશસ્તવચ

નમાં વિદ્યાગ્રહણું અંગ જે ઉપનયનાદિસંસ્કાર છે, તેનું કથન હોવાથી અને ‘ન શૂદ્રે પાતકં કિચિન્ન ચ સંસ્કારમર્હતિ ॥’ (શૂદ્રને અભક્ષ્યભક્ષણમાં કાંઈ પાપ નથી, અને તે સંસ્કારને ગ્રાહ્ય નથી) ઇત્યાદિસ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવાક્યમાં શૂદ્રને ઉપનયનાદિસંસ્કારના અભાવનું કથન હોવાથી ભતિશૂદ્રને વેદપૂર્વક વિદ્યાધિકાર નથી. ૩૬.

તદભાવનિર્ધારણે ચ પ્રવૃત્તેઃ ॥ ૩૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને તદભાવનિર્ધારણે તેના (શૂદ્રના) અભાવના નિશ્ચયમાં પ્રવૃત્તેઃ [ગૌતમની ઉપનયનની] પ્રવૃત્તિથી [શૂદ્રને વિદ્યાધિકાર નથી].

ટીકા:—શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદમાં શ્રવણ થાયછે કે જેનો પિતા મરણ પામ્યો હતો એવા સસકામે પોતાની માતા જખાલાને પૂછ્યું કે ‘મારુ ગોત્ર કયું છે?’ ત્યારે જખાલાએ કહ્યું કે ‘હું તારા પિતાની સેવામાં બહુબ્રમ્હિત હતી, તેથી તારા પિતાનું ગોત્ર ભણતી નથી, માત્ર એટલું જાણું છું કે મારું નામ જખાલા છે, અને તારું નામ સસકામ છે.’ પછી સસકામ ગૌતમઋષિની સમીપ ગયો, ત્યારે ગૌતમઋષિએ તેને પૂછ્યું કે ‘તારું કયું ગોત્ર છે?’ ત્યારે સસકામે કહ્યું કે ‘હું મારું ગોત્ર જાણતો નથી, અને મારી મા પણ જાણતી નથી, પરંતુ મારી માએ કહ્યું છે કે તું ઉપનયનસંસ્કારમાં આચાર્યસમીપ જઈને કહે કે મારું નામ સસકામ છે, અને હું જખાલાનો પુત્ર છું.’ ત્યારે ગૌતમે કહ્યું કે ‘હે સસકામ! તારા સત્યવચનવડે નિશ્ચય થાયછે કે તું શૂદ્ર નથી. તું સમિધ્ લઈ આવ, તને ઉપનયન કરીશ.’ ગૌતમની આ પ્રવૃત્તિથી જખાલાએ કે શૂદ્રને વેદપૂર્વક વિદ્યાધિકાર નથી. ૩૭.

શ્રવણાધ્યયનાર્થપ્રતિપેધાત્ સ્મૃતેશ્ચ ॥ ૩૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને સ્મૃતેઃ સ્મૃતિથી શ્રવણાધ્યયનાર્થપ્રતિપેધાત્ [શૂદ્રને] વેદશ્રવણ, વેદાધ્યયન અને વેદાર્થના નિષેધથી [શૂદ્રને વેદપૂર્વક વિદ્યાધિકાર નથી]. ૩૮.

ટીકા:—‘અથાસ્ય વેદમુપશ્ણન્નતત્ત્વપ્રજ્ઞતૃભ્યાં શ્રોત્રપ્રતિવૃણમ્ ॥’ (ત્યારે બ્રાહ્મણ વેદનો પાઠ કરે ત્યારે શૂદ્ર પ્રમાદથી વેદને સાંભળે તો સીસાને અને લાખને તપાવીને તેવડે પોતાના કાનપૂરવારૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે) તથા ‘ન શૂદ્રાય મર્તિ દદ્યાત્ ॥’ (શૂદ્રને વેદનું ગાન આપવું નહિ) ઇત્યાદિસ્મૃતિઓથી શૂદ્રને વેદશ્રવણનો, વેદાધ્યયનનો અને વેદાર્થના અનુદાનનો નિષેધ હોવાથી શૂદ્રને વેદપૂર્વક વિદ્યાધિકાર નથી, પણ ‘શ્રાવયેદ્વતુરો વર્ણાન્ ॥’ (ત્યારે વર્ણોને સંભળાવે) એ સ્મૃતિથી ઇતિહાસ, પુરાણ તથા દેશભાષામાં રચાયેલા તત્ત્વવિદ્યાના અંધોદારા જિજ્ઞાસુશૂદ્રને બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરવાનો અધિકાર છે. ૩૮.

‘યદિદં કિન્ન જગત્ સર્વં પ્રાણ એજતિ નિઃસૃતમ્ ॥’ (જે કાંઈ આ સર્વ જગત્ છે, તે પ્રાણથી ઉપજ્યું છે, અને પ્રાણ પ્રેરક હોવાથી ચેદા કરેછે) એ શ્રીકૃષ્ણની શ્રુતિમાં સંશય થાયછે કે જેનાવડે આ સર્વ જગત્ ચેદા કરેછે, તે પ્રાણ છે? અથવા ચિદાત્મા છે? એ શકાને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર એક સૂત્રવાળું નીચેનું કંપનાધિકરણ રચેછે:—

૧૧. કંપનાધિકરણ.

કમ્પનાત્ ॥ ૩૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—કમ્પનાત્ [સર્વજગતની] ચેદાથી [પ્રાણશબ્દવડે ત્યાં ચિદાત્માનું કથન છે].

ટીકા:—‘મીપાડ્સ્માદ્વાતઃ પવતે | મીપોદેતિ સૂર્યઃ | મીપાડ્સ્માદગ્નિચેન્દ્રશ્ચ | મૃત્યુર્ધાવતિ પચ્ચમઃ ॥’ (આ ચિદાત્માના ભયથી વાયુ પવિત્ર કરેછે, ભયવડે સૂર્ય ઉદય થાયછે, આના ભયથી અગ્નિ દાદ્ કરેછે, અને ઈંદ્ર વૃષ્ટિ કરેછે, તથા પાંચમો મૃત્યુ દોડેછે) આ શ્રુતિથી નિપુણએ કે સર્વજગતની ચેદાના હેતુ ચિદાત્મા છે. તે ચેદારૂપ હેતુથી સિદ્ધ થાયછે કે કૃષ્ણની પૂર્વોક્તશ્રુતિમાં જે પ્રાણશબ્દ છે તે પ્રાણવાયુને માટે નથી, પણ ચિદાત્માને માટે છે; વળી ‘પ્રાણસ્ય પ્રાણમ્ ॥’ (પ્રાણના પ્રાણ) એ શ્રુતિમાં પણ પ્રાણના પ્રાણરૂપે ચિદાત્માનું કથન

હોવાથી ત્યાં પ્રાણશબ્દવડે વિદ્યતા જ કહેલા છે, ‘એમ સિદ્ધ થાયછે. ‘કમ્પનાત્’ એ શબ્દનો ‘ભયના હેતુપણાથી’ એવો અર્થ કરીએ તો આ સૂત્રનો અર્થ નીચેપ્રમાણે થાય.—

વાયુસંહિત સર્વજગતને વિદ્યતાથી ભયની હેતુતાનું શ્રુતિમાં કથન છે, માટે તે ભયના હેતુપણાથી સર્વજગતની ચેદાનું કારણ વિદ્યતા છે, પણ પ્રાણવાયુ નથી. ૩૯.

‘एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरास्तमुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते ॥’ (આ જીવ સુષુપ્તિમાં આ શરીરના અભિમાનને લઇને પરમજ્યોતિને પામી પોતાના રૂપવડે સ્થિત થાયછે) એ શ્રી-છાંદોગ્યોપનિષદની શ્રુતિમાં સંસય થાયછે કે ત્યાં જ્યોતિઃશબ્દથી તમોનાશકસૂર્યના તેજનું, અહણુ છે? અથવા પરબ્રહ્મનું અહણુ છે? એ શકાને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર એકસૂત્રવાળું નીચેનું જ્યોતિર્દર્શનાધિકરણ રચેછે:—

૧૨. જ્યોતિર્દર્શનાધિકરણ.

જ્યોતિર્દર્શનાત્ ॥ ૪૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—દર્શનાત્ દર્શનથી જ્યોતિઃ જ્યોતિઃ [શબ્દ પરબ્રહ્મને માટે છે].

ટીકા:—‘य आत्माऽपहतपाप्मा ॥’ (જે આત્મા છે તે સર્વપાપથી રહિત છે) આ શ્રુતિવાક્યમાં સર્વપાપરહિતપણાનું દર્શન હોવાથી જ્યોતિઃશબ્દથી પરબ્રહ્મનું અહણુ છે, સૂર્યના તેજનું અહણુ નથી.

તે કે જ્યોતિશ્વરણાભિધાનાત્ ॥’ એ સૂત્રમાં જ્યોતિઃશબ્દનો વિચાર કયો છે, તોપણ ત્યાં જ્યોતિઃ-શબ્દ પોતાના અર્થનો ભાગ કરીને બ્રહ્મમાં વર્તેછે, અને અહિં અર્થના ભાગમાં કંઈ કારણ દેખાતું નથી, આવો પૂર્વપક્ષીનો અભિપ્રાય હોવાથી તેના અભિપ્રાયानુસાર ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપેલું છે. ૪૦.

‘आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता’ (પ્રસિદ્ધ આકાશ નામરૂપનું નિર્વાહક છે) એ શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદની શ્રુતિમાં સંસય થાયછે કે ત્યાં આકાશશબ્દથી જૂતાકાશનું અહણુ છે? અથવા પરબ્રહ્મનું અહણુ છે? એ શકાને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું એકસૂત્રવાળું અર્થાંતરત્વાદિવ્યપદેશાધિકરણ રચેછે:—

૧૩. અર્થાંતરત્વાદિવ્યપદેશાધિકરણ.

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ૪૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અર્થાંતરત્વાદિવ્યપદેશાત્ અર્થાંતરપણાદિના કથનથી આ-કાશઃ આકાશ [પરબ્રહ્મ છે].

ટીકા:—‘ते यदन्तरा तत् ब्रह्म ॥’ (તે નામરૂપ જેનાથી ભિન્ન, તે બ્રહ્મ) એ શ્રુતિમાં નામરૂપથી ભિન્ન આકાશનું કથન કર્યું છે, અને તે બ્રહ્મ છે, એમ દર્શાવેલું છે, તેથી નિશ્ચય થાયછે કે ત્યાં આકાશ-શબ્દથી પરબ્રહ્મનું અહણુ છે. પૂર્વે ‘आकाशस्तद्विज्ञात् ॥’ એ સૂત્ર કહ્યું છે, તેનો અહિં વિસ્તારમાત્ર કહ્યો છે, તેથી પુનરુક્તિદોષ નથી. ૪૧.

‘कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यन्तर्ज्यોतिः पुरूपः ॥’ (જનક-અહમુદિથી જ્ઞાનાનારામાં આત્મા કોણ? યાવત્કાલ-જે આ વિજ્ઞાનમય, પ્રાણજુદિથી ભિન્ન, અંતર, જ્યોતીરૂપ અને પૂર્ણ તે આત્મા) એ શ્રીમ્બૃહદારણ્યકોપનિષદની શ્રુતિમાં સંસય થાયછે કે તે શ્રુતિમાં વિજ્ઞાનમયાદિશબ્દવડે સંસારિજ્ઞવાત્માના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે? અથવા અસંસારિપ્રાણાત્માના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે? એ શકાને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર બેસૂત્રવાળું નીચેનું સુષુપ્ત્યુત્કાંત્યધિકરણ રચેછે:—

૧૪. સુષુપ્ત્યુત્કાંત્યધિકરણ.

सुषुप्त्युत्कान्त्योर्भेदेन ॥ ૪૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સુષુપ્ત્યુત્કાન્ત્યોઃ સુષુપ્તિ અને મરણમાં ભેદેન લેદવડે [કથનથી ત્યાં અસંસારિપ્રાણાત્માનું નિરૂપણ છે].

ટીકા:—‘અય પુરુષ પ્રાજ્ઞેનાઽઽત્મના સમ્પરિષ્વક્તો ન વાહ્ય કિચ્છન વેદ નાઽઽન્તરમ્ ॥’ (આ જીવ પ્રાજ્ઞાત્માની સાથે એકપણને પામ્યો છતો બહારનું કાંઈ જાણતો નથી, તથા અંતરનું કાંઈ જાણતો નથી) એ શ્રુતિમાં મુખ્યત્રિકાવચ્ચ જીવનું અને પ્રાજ્ઞાત્માનું ભેદવડે કથન છે, તથા ‘અય શારીર આત્મા પ્રાજ્ઞેનાઽઽત્મનાઽન્વારૂઢ ઉત્સર્જન્ યાતિ ॥’ (આ જીવાત્મા પ્રાજ્ઞાત્માવડે અધિષ્ઠિત થયો છતો ધોરશબ્દો કરતો અન્યશરીરપ્રતિ બનયછે) એ શ્રુતિમાં મરણકાલમા જીવનું અને પ્રાજ્ઞાત્માનું ભેદવડે કથન છે, તેથી જાણી શકાયછે કે શ્રીયા-મયરકમયુનિએ અસસારિપ્રાજ્ઞાત્માનું સ્વરૂપ જનકરાજપ્રતિ નિરૂપણ કર્યું છે ૪૨

પત્યાદિશબ્દેભ્યઃ ॥ ૪૩ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—પત્યાદિશબ્દેભ્યઃ પતિઆદિશબ્દોથી [સિદ્ધ થાયછે કે ત્યા અસંસારિસ્વરૂપનું નિરૂપણ છે]

ટીકા:—‘સર્વસ્ય વશી સર્વસ્યેશાનઃ સર્વસ્યાધિપતિ ॥’ (સર્વના અપરાધીન, સર્વના નિયતા અને સર્વના અધિપતિ) એ શ્રુતિમા પતિઆદિશબ્દોથી અસસારિસ્વભાવવાળાનું પ્રતિપાદન છે, તેમ જ ‘સ ન સાધુના કર્મણા મૂયાન્નો ઇવાસાધુના કનીયાન્ ॥’ (તે સત્કર્મવડે મહાન્ થતા નથી, અને અસત્કર્મવડે કનિષ્ઠ થતા નથી) એ શ્રુતિમા સસારિસ્વભાવવાળાનો નિષેધ છે, તેથી નિશ્ચય થાયછે કે ત્યા અસસારિ-પ્રાજ્ઞાત્મા(પરબ્રહ્મ)ના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે, અન્યનું નથી ૪૩

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની
ટીકામાં સમન્વયનામના પહેલા અધ્યાયનો જ્ઞેયબ્રહ્મપ્ર-
તિપાદકઅસ્પષ્ટશ્રુતિવાક્યોનો સમન્વય એ
નામનો ત્રીજો પાદ સમાપ્ત. ૩.

૪. અથ અવ્યક્તાદિસંદિગ્ધપદોનો સમન્વય એ નામનો પહેલા અધ્યાયનો ચોથો પાદ.

પ્રધાનને જગતનું કારણપણું વેદસિદ્ધ નથી. કોઈશાખામાં અવ્યક્તાદિશબ્દો જોવામાં આવેછે ખરા, પણ તેના અર્થો સાંખ્યના પ્રધાનાદિથી ભિન્ન છે, એમ દર્શાવવા આ ચતુર્થપાદનો આરંભ થાયછે. તેમાં પ્રથમના આનુમાનિકાધિકરણવડે ભગવાન સૂત્રકાર અવ્યક્તશબ્દના અર્થનો નિર્ણય કરેછે:—

૧. આનુમાનિકાધિકરણ.

આનુમાનિકમપ્યેકેપામિતિ चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥१॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—આનુમાનિકમ્ [પ્રધાન] અનુમાનગમ્ય [છતાં] અપિ પણ એકેપામ્ એક[શાખા]માં [તેને અવ્યક્તશબ્દવડે પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી તે પ્રધાન વૈદિક છે] इति એમ ચેત્ [કહે] તો ન [તે સંભવે] નહિ શરીરરૂપકવિન્યસ્તગૃહીતે: શરીરના રૂપકના વર્ણનના અહણથી ચ અને દર્શયતિ [તે રૂપક શ્રુતિ] દેખાડેછે.

ટીકા:—પ્રધાન અનુમાનગમ્ય છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણહીઉપનિષદના ‘મહતઃ પરમવ્યક્તમવ્યક્તાત્ પુરુષઃ પર:॥’ (મહત્તથી પર અવ્યક્ત છે, અને અવ્યક્તથી પર પુરુષ છે) એ વાક્યમાં તે અવ્યક્તશબ્દવડે પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી વૈદિકશબ્દની પેઠે ગ્રાહ થાયછે, એમ જો સાંખ્યવાદી કહે તો તે તેતું કહેલું અમંગત છે; કેમકે તે પ્રકરણમાં રથના સાદરયવડે અવ્યક્તશબ્દથી શરીરના વર્ણનનું જ અહણ છે, પ્રધાનનું અહણ નથી. શ્રુતિભગવતી પણ તે પ્રકરણમાં આત્માને રથિરૂપે અને શરીરને રથરૂપે વર્ણવેછે:—

“આત્માનં રથિનં વિદ્ધિ શરીરં રથમેવ તુ ।

બુદ્ધિં તુ સારથિં વિદ્ધિ મનઃ પ્રગ્રહમેવ ચ ॥”

ભાવાર્થ:—આત્માને રથી જાણ, શરીરને તો રથ જ જાણ, અને બુદ્ધિને સારથી તથા મનને અધરશના (હાગમ) જ જાણ.

તે પ્રકરણની પૂર્વપરંપરાઓના કરતાં ૨૫૪ જણાયછે કે ત્યાં સાંખ્યપરિકરિતપ્રધાનને માટે અવકાશ નથી, પણ તે શ્રુતિમાંના તે અવ્યક્તશબ્દવડે માત્ર શરીરનું જ અહણ છે. ૧.

પૂર્વે કહ્યું કે કાકીશ્રુતિમાં અવ્યક્તશબ્દથી પ્રધાનનું અહણ નથી, પણ શરીરનું અહણ છે, તે કહેતું સંભવતું નથી, કેમકે અવ્યક્તશબ્દનો અર્થ સૂક્ષ્મ છે, અને શરીર તો રૂઘ છે, તેથી તે અવ્યક્તશબ્દનો અર્થ સંભવી શકે નહિ, એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે—

સૂક્ષ્મં તુ તદર્હત્વાત્ ॥ ૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તુ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિને માટે છે સૂક્ષ્મં [અવ્યક્તશબ્દથી સૂ-લશરીરના હેતુરૂપ ભૂત]સૂક્ષ્મ [અહણ કરાયછે] તદર્હત્વાત્ તેના યોગ્યપણાથી.

ટીકા:—જો કે આ સૂક્ષ્મશરીર અવ્યક્તશબ્દને યોગ્ય નથી, પણ તે સૂક્ષ્મશરીર જે ભૂતસૂક્ષ્મ(પાંચ-જોતોની સૂક્ષ્મભાવરથા)માંથી ઉપજ્ય છે, તેમાં અવ્યક્તશબ્દની યોગ્યતા દેવાથી પ્રતિગબ્દનો વિકાસના ઉપયોગ કર્યો છે. ‘ગોમિ: શ્રીણીત મત્સરમ્ ॥’ (ગાયની-દૂધની-સાથે સોમને મિત્ર કરે) એ વાક્યમાં જેમ

પ્રકૃતિશબ્દનો વિકારમાં ઉપયોગ કર્યો છે, તેમ અત્ર પણ બળ્યું. ‘તદ્વેદં તર્હ્યવ્યાકૃતમાસીત્ ॥’ (સૃષ્ટિની પૂર્વે તે આ પ્રપંચ નિશ્ચય અવ્યક્ત હતો) એ શ્રુતિ પણ અવ્યક્તકારણથી વિકારોના અનન્યપણાવડે અવ્યક્ત-શબ્દના કારણરૂપયોગ્યપણામાં પ્રમાણરૂપ છે. ૨.

તમે કહો છો કે સૃષ્ટિની પૂર્વે આ જગત પોતાના નામરૂપને લઈને બીજશક્તિમાં સ્થિત રહે છે, તેમાં જેમ અવ્યક્તશબ્દનો પ્રયોગ કરાય છે, તેમ સ્વલશરીરના બીજરૂપસૂક્ષ્મભૂતમાં પણ અવ્યક્તશબ્દનો પ્રયોગ થઈ શકે છે; તો આ તમારું કયન પ્રકારોત્તર અમારા પ્રધાનકારણવાદને દર્શાવે છે, એવી શંકા સાંખ્યવાદી કરે તો તેતું નિરાકરણ કરે છે:—

તદધીનત્વાદર્થવત્ ॥ ૩ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—તદધીનત્વાત્ તે [અવ્યક્ત] ના [પરમાત્માના] અધીનપણાથી અર્થવત્ [તે] અર્થવાળું [છે].

ટીકા:—જો અમે અવ્યક્ત (જગતની પૂર્વોવસ્થા) ને સ્વતંત્ર માનીએ તો અમારા મતમાં પ્રધાનકારણવાદનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય; પરંતુ અમે આ અવ્યક્તને પરમાત્માને અધીન માનીએ છીએ, સ્વતંત્ર માનતા નથી, તેથી આ અવ્યક્તશબ્દ તમારા પ્રધાનથી ભિન્નઅર્થવાળો કરે છે. અવિદ્યા, અવ્યક્ત ને માયા આદિ શબ્દો એકઅર્થના વાચક છે, ને તેવડે જ નિર્વિકારિપરમાત્મામાં અષ્ટાપલું સિદ્ધ થાય છે, માટે તે સાર્થક છે. ૩. અવ્યક્તશબ્દવડે શ્રુતિમાં પ્રધાનનું ગ્રહણ નથી, એમાં અન્યહેતુને કહે છે:—

જ્ઞેયત્વાવચનાચ્ ॥ ૪ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને જ્ઞેયત્વાવચનાત્ જ્ઞેયપણાના કથનના અભાવથી [અવ્યક્તશબ્દવડે પ્રધાનનું ગ્રહણ નથી].

ટીકા:—‘ગુણપુરુષાન્તરજ્ઞાનાત્ કૈવલ્યમ્ ॥’ (ત્રણપુણરૂપપ્રધાનથી પુરુષનું બેદરાગ થવાથી મોક્ષ થાય છે) હયાદિવચનોવડે સાંખ્યવાદિઓ પ્રધાનનું જ્ઞેયપણાવડે કથન કરે છે; વળી અણિમાદિની પ્રાપ્તિમાટે પ્રધાનને તેઓ ઉપાસ્ય પણ માને છે; પરંતુ ‘મહતઃ પરમવ્યક્તમવ્યક્તાત્ પુરુષઃ પરઃ ॥’ એ શ્રુતિમાં અવ્યક્તને જ્ઞેય કે ઉપાસ્ય કહેલું નથી, કિંતુ અવ્યક્ત એટલો શબ્દ જ કલો છે, તેથી હાં અવ્યક્તશબ્દવડે પ્રધાનનું ગ્રહણ નથી. ૪.

વદતીતિ ચેન્ન પ્રાજ્ઞો હિ પ્રકરણાત્ ॥ ૫ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—વદતિ [શ્રુતિ પ્રધાનને જ્ઞેયપણાવડે] કહે છે इति એમ ચેત્ [કહે] તો ન [તે કથન યોગ્ય] નથી હિ કેમકે પ્રકરણાત્ [બ્રહ્મના] પ્રકરણથી પ્રાજ્ઞઃ [એ વાક્યમાં] બ્રહ્મ [પ્રતિપાદન કરેલું છે, પ્રધાન નહિ].

ટીકા:—

“અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યયં

તથાડરસં નિત્યમગન્ધવચ્ચ યત્ ।

અનાદ્યનન્તં મહતઃ પરં છુવં

નિચાય્ય તં મૃત્યુમુક્તાત્ પ્રમુચ્યતે ॥”

ભાવાર્થ:—જે શબ્દરહિત, સ્પર્શરહિત, રૂપરહિત, વિકારરહિત, રસરહિત, નિત્ય, અગંધ, અનાદિ, અનંત, મહત્થી પર અને અચલ છે, તેને બળ્યીને પુરુષ મૃત્યુના મુખથી અત્યત મોકળો થાય છે—કૈવલ્ય પામે છે.

એ શ્રુતિમાં શબ્દાદિવિહીન અને મહત્થી પર જે વસ્તુ કહી છે, તે સાંખ્યશ્રુતિમાં નિરૂપણ કરેલા પ્રધાનને મળતી છે, માટે એ શ્રુતિ પ્રધાનને જ્ઞેયપણાવડે નિરૂપણ કરે છે, એમ જો સાંખ્યવાદી કહે તો તે તેતું કથન પૂર્વોપરઆલોચના કર્યાબિનાનું હોવાથી બિચ્છા છે; કેમકે એ શ્રુતિ બ્રહ્મના પ્રકરણમાં આવેલી છે, તેથી

તે શ્રુતિપટે બ્રહ્મતું જ કથન છે, પ્રધાનતું નથી. કેવલ પ્રધાનના જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે, એ વાર્તા સાંખ્યવાદીને પણ અંગીકાર નથી, અને પૂર્વોક્તશ્રુતિમાં તો તેના જ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ કહી છે, તેથી તેને મતે પણ તે પ્રધાનતું નિરૂપણ નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. સર્વે વેદાંતોમાં બ્રહ્મના ચમ્પાદિવિહીનપણુતું કથન છે, તથા તેને જાણવાથી મોક્ષ થાય છે, એમ પણ નિરૂપણ છે, તેથી અહિં પ્રધાનતું રૂપપણ કે અવ્યક્તશબ્દવડે નિરૂપણપણું નથી. ૫.

ત્રયાણામેવં ચૈવમુપન્યાસઃ પ્રશ્નશ્ચ ॥ ૬ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને ત્રયાણામ્ ત્રણનો (અગ્નિ, જીવ અને બ્રહ્મનો) એવ જ પ્રશ્નઃ પ્રશ્ન ચ અને ઉપન્યાસઃ નિરૂપણ [પણ] એવમ્ એપ્રકારે [છે તેથી અન્યકૃત રૂપ કે પ્રધાન નથી].

ટીકાઃ—શ્રીકૃષ્ણકૃપાનિપદ્ધમાં નચિકેતાએ યમપ્રતિ અગ્નિ, જીવ અને બ્રહ્મને જાણવામાટે ત્રણ પ્રશ્નો પૂછ્યાનું થયેલું થાય છે. તેમાં ‘સ ત્વમાગ્નિ સ્વર્ગ્યમધ્યેપિ સૂત્યો પ્રવૂહિ તં શ્રદ્ધાનાય મહામ્ ॥’ (હે મુન્યો ! સ્વર્ગના હેતુ અગ્નિને તમે રમરણ કરોછો, તે અગ્નિનું શ્રદ્ધાવાળા મારાપ્રતિ તમે કથન કરો) એ પ્રશ્ન અગ્નિના સંબંધનો છે, ‘યેયં પ્રેતે વિચિકિત્સા મનુષ્યેડસ્તીત્યેકે નાયમસ્તીતિ ચૈકે । એતદિદ્યામનુશિષ્ટસ્ત્વયાડહમ્ ॥’ (મનુષ્ય પામે સતે, લોકમાં જે આ શંકા છે, એક છે એમ કહેછે, અને જીવ દેહથી બિન્ન આ—જીવ—નથી, એમ કહેછે; આ વિરાનને તમારાથી ઉપદેશ પામ્યો છોતો હું જાણું) એ જીવવિષયનો પ્રશ્ન છે, અને ‘અન્યત્ર ધર્માદન્યત્રાધર્માદન્યત્રાસ્માકૃતાકૃતાત્ । અન્યત્ર મૂતાચ મન્યાચ યત્ તત્પદ્યસિ તદ્વદ ॥’ (ધર્મથી બિન્ન, અધર્મથી બિન્ન, આ કાર્ય અને કારણથી બિન્ન તથા ભૂત અને ભવિષ્યથી બિન્ન જેને તમે જુઓછો, તે મને કહો) આ બ્રહ્મવિષયનો પ્રશ્ન છે. યમે ઉત્તરરૂપે પણ એ ત્રણના જ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે; તેમાં ‘લોકાદિમગ્નિં તમુવાચ તસ્મે યા ઇટ્કા યાવતીર્વા યથા વા ॥’ (લોકના હેતુરૂપ તે ચિત્તઅગ્નિને યમે નચિકેતાપ્રતિ કહ્યો, તથા ઇટાનાં જે સ્વરૂપ, જેટલી સંખ્યા અને જેવો ક્રમ તે પણ કહ્યો) એ અગ્નિવિષયનું પ્રતિવચન છે, ‘યોનિમન્યે પ્રપચન્તે શરીરત્વાય દેહિનઃ । સ્થાણુમન્યેડનુસંયન્તિ યથાકર્મ યથાશ્રુતમ્ ॥’ (અન્ય દેહાભિમાની પુરુષો શરીરને માટે યોનિને પામેછે, અને અન્ય સ્થાવરભાવને પામેછે. જેણે જેનું કર્મ કર્યું હોય અને જેનું જેનું જ્ઞાન હોય તે તેવા જન્મને ધરેછે) એ અવિદ્યાની ઉપાધિવાળા જીવવિષયનું પ્રતિવચન છે, અને ‘ન જાયતે સ્ત્રિયતે વા વિપશ્ચિત્ ॥’ (સર્વજ જન્મતો નથી, અથવા મરતો નથી) ઇત્યાદિ ધણાં પ્રતિવચનો પરમાત્મવિષયનાં છે. પૂર્વોક્તરીતે અગ્નિ, જીવ અને બ્રહ્મસંબંધી પ્રશ્ન તથા તે પ્રશ્નોનાં પ્રતિવચનો તે ઉપનિષદ્ધમાં છે, પ્રધાનવિષયનો ત્યાં પ્રશ્ન નથી, તેમ તેના પ્રતિવચનરૂપેતેનું નિરૂપણ પણ નથી, તેથી પ્રધાન અવ્યક્તશબ્દનું બાધ્ય નથી, અને રૂપ પણ નથી. ૬.

મહદ્વચ ॥ ૭ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને મહદ્વ [શ્રુતિમાંના] મહત્ [શબ્દ]ની પેઠે [શ્રુતિમાંનો અવ્યક્તશબ્દ પણ પ્રધાનનો બોધક નથી].

ટીકાઃ—અને ‘બુદ્ધેરાત્મા મહાન્ પરઃ ॥’ (બુદ્ધિથી મહાન્ આત્મા પર છે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં જેમ આત્મશબ્દરૂપ પ્રયોગાદિના હેતુથી તે મહત્શબ્દ સાંખ્યવાદિઓના પ્રકૃતિના પ્રથમપરિણામરૂપમહત્શબ્દનો બોધક નથી, તેમ વૈદિકપ્રયોગમાં અવ્યક્તશબ્દ પ્રધાનનો બોધક નથી, તેથી પ્રધાન અર્થદિક છે. ૭.

“અજામેકાં લોહિતશુક્લકૃષ્ણાં

વહવીઃ પ્રજાઃ સ્ત્રજમાનાં સરૂપાઃ ।

અજો હેકો જુપમાણોડનુમેતે

જહાત્યેનાં શુક્તભોગામજોડન્યઃ ॥”

ભાવાર્થ:—સ્વસ્, સત્ત્વ અને તમોગુણવાળી, પોતાના જેવી ધર્મીપ્રભને સંજનારી, એક અન્ન (પ્રકૃતિ) છે. તેને એક અન્ન (પુરુષ) સેવતા છતાં સંસારને પામેછે, અને ધીજે અન્ન (વિરક્ત પુરુષ) ભોગવી લીધેલી એ પ્રકૃતિનો ભાગ કરેછે.

એ શ્રુતિમાં જે અજ્ઞાશબ્દ છે, તે પ્રધાનનો વાચક છે, તેથી પ્રધાન અવૈદિક નથી, પણ વૈદિક છે, એવી સાંખ્યવાદીની શંકાને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર ત્રણસૂત્રોવાળું નીચેનું ચમસાધિકરણ રચેછે:—

૨. ચમસાધિકરણ.

ચમસવદવિશેષાત્ ॥ ૮ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થ:—ચમસવત્ ચમસની પેઠે અવિશેષાત્ વિશેષ [નિશ્ચયના કારણ] ના અભાવથી [શ્રુતિમાંનો અજ્ઞાશબ્દ પ્રધાનને માટે કહેવાયો છે, એમ નિયમપૂર્વક કહી શકાય નહિ].

ટીકા:—જેમ ‘ઋર્વામિલશ્વમસ ઈર્વ્યુઘ્નઃ ॥’ (નીચે ઊંડ અને ઉપર ગાલ તે ચમસ) એ મંત્રમાં જે ચમસશબ્દ આવેલો છે, તેનો અર્થ ચમસનામનું ચમપાત્ર જ થાય એવો નિયમ નથી, ગિરિગુહાદિ જે પૂર્વોક્તસ્વરૂપવાળાં હોય તે પણ તેના અર્થરૂપે સંભવી શકેછે, તેમ ‘અજ્ઞામેકાં’ એ મંત્રમાં પણ વિશેષ નિશ્ચય કરાવનારા કારણના અભાવથી અજ્ઞાશબ્દથી સાંખ્યપરિકલ્પિતપ્રધાનનું જ ગ્રહણ થતું જોઇએ એવો નિયમ નથી, અન્ય માયાઆદિનું પણ તેથી ગ્રહણ થઇ શકેછે. ૮.

સાંખ્યપરિકલ્પિતપ્રધાનનું નામ અન્ન નથી, તો કાનું નામ ‘અન્ન છે? એવી શંકા થતાં તેનું સમાધાન કરેછે:—

જ્યોતિરુપક્રમા તુ તથા હ્યધીયત એકે ॥ ૯ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થ:—તુ નિશ્ચય જ્યોતિરુપક્રમા જ્યોતિ (તેજ) જેમાં મુખ્ય છે તે [આ અન્ન છે, એમ જાણતું] હિ કેમકે એકે એક [શાખાવાળા] તથા એવીરીતે અધીયતે અધ્યયન કરેછે.

ટીકા:—તેજથી માંડીને જે પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે, અને જરાયુજ, અંડજ સ્વેદજ તથા ઉત્પન્ન એ આરંભકારનાં પ્રાણિઓનાં જે કારણ છે, એવાં તેજ જલ અને પૃથિવી આ ત્રણજૂતોનું નામ અન્ન છે, સાંખ્યપરિકલ્પિતત્રણજૂથેનું નામ અન્ન નથી; કેમકે શ્રીસામવેદની છંદોગશાખાવાળા ‘યદગ્ને રોહિતં રૂપં તેજસસ્તદ્રૂપં યત્કુલં તદપાં યત્કુલ્લં તદન્નસ્ય ॥’ (જે અગ્નિનું રાતું રૂપ છે, તે રૂપ તેજનું છે, જે જ્યેત તે જલનું, અને જે કૃષ્ણ તે પૃથિવીનું) એ મંત્રવડે પૂર્વોક્તત્રણજૂતોના રાતાઆદિ-ત્રણપ્રકારનાં રૂપને કહેછે. વાક્યના ઉપક્રમમાં અને શેષમાં પણ માયાનું જ નિરૂપણ છે, અને પૂર્વોક્તત્રણજૂતો તેના વિકાર હોવાથી ત્યાં ત્રણજૂતોરૂપે તેનું નિરૂપણ છે, તેથી ‘અજ્ઞામેકાં’ એ મંત્રમાં કોઇ પ્રધાનનામની સ્વતંત્રપ્રકૃતિનું નિરૂપણ નથી, એમ સિદ્ધ થાયછે. ૯.

તેજ, જલ અને પૃથિવી આનાં ત્રણ રૂપ હોવાથી અને અન્નનું એક રૂપ હોવાથી આ ત્રણમાં અન્નની ભૂતિ (આકૃતિ) નથી, અને આ ત્રણેના જન્મનું શ્રવણ થાયછે, તેથી એ ત્રણને વિષે અજ્ઞાશબ્દ સંભવતા નથી, પણ પ્રધાન કે જેમાં એકરૂપવડે અન્નની ભૂતિ છે, તથા જે અન્નના છે, તેમાં અજ્ઞાશબ્દ સંભવેછે, એવી શંકા થતાં તેનું ઉત્તર કહેછે:—

કલ્પનોપદેશાન્ન મધ્વાદિવદવિરોધઃ ॥ ૧૦ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થ:—અન્ન અને મધ્વાદિવત્ [આદિત્યાદિકમાં] મધુઆદિની પેઠે કલ્પનોપદેશાત્ કલ્પનાવડે ઉપદેશ હોવાથી અવિરોધઃ અવિરોધ [છે].

ટીકા:—આ અજ્ઞાશબ્દ ભૂતિ (આકૃતિ) અને અજ્ઞાનને માટે નથી, કિંતુ જેમ આદિત્યાદિ મધુ-

આદિ નદિ છતાં તે આદિત્યાદિમાં મધુઆદિની કલ્પના કરીને ઉપાસકો તેની ઉપાસના કરેછે, તેમ તેજ, જલ અને પૃથિવી આ ત્રણમાં તે સ્થળે અન્નની કલ્પનાનો ઉપદેશ હોવાથી કોષપ્રકારનો વિશેષ નથી. અન્ન (ખરી) જેમ બહુધા ત્રણરંગવાળો હોયછે, તથા પોતાના જેવો ઘણાંજીવ્યોને જન્મ આપેછે, તેમ આ અવાંતરપ્રકૃતિ (ત્રણ ભૂતો) પણ બહુધા ત્રણરંગવાળી તથા પોતાના જેવા અનંતપદાર્થોને ઉપજાવનારી હોવાથી સાદૃશ્યતાને લીધે આ અવાંતરપ્રકૃતિને કલ્પનાવડે અગરૂં વર્ણવી છે. શ્રુતિમાં ઘણાંજીવોનો સદ્ભાવ ઉપાધિને લીધે દર્શાવ્યો છે, તેમના પારમાર્થિક ભેદ નથી. ૧૦.

‘વસિન્ પદ્મ પદ્મજના આકાશશ્ચ પ્રતિષ્ઠિતઃ । તમેવ મન્ય આત્માનં વિદ્વાન્ મહામૃતોઽમૃતમ્ ॥’

(જેમાં પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, અન્ન અને મન એ પાંચ અને તેમનું કારણ આકાશ સ્થિત છે, તે અમૃતવદ્ આત્માને હું માનુંછું, અને આ મનની હું વિદ્યા અમૃતરૂપ છું) આ શ્રુતિમાં ‘પદ્મપદ્મજનાઃ’ એમ બે વાર પાંચશબ્દનું શ્રવણ થાયછે, અને પાંચને પાંચગુણ કરીએ તો પંચવીસ થાયછે, તે જ પંચવીસતત્ત્વ સંપ્રધાનમાં કહ્યું છે, તેથી પ્રધાનશબ્દ વેદિક છે, એવી સંકોચતાં તેના નિરાકરણમાટે ભગવાન સૂતકાર ત્રણ સૂત્રવાળા નીચેના સંખ્યોપસંગ્રહાધિકરણને રચેછે:—

૩. સંખ્યોપસંગ્રહાધિકરણ.

ન સંખ્યોપસંગ્રહાદપિ નાનાભાવાદિતરેકાચ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સંખ્યોપસંગ્રહાત્ સંખ્યાના ઉપસંગ્રહથી અપિ પણ ન [પ્રધાન વેદિક] નથી નાનાભાવાત્ નાનાધર્મથી ચ અને અતિરેકાત્ વિશેષથી.

ટીકા:—સંખ્યાના મહત્ત્વથી પ્રધાનનું વેદિકપણું સિદ્ધ થતું નથી; કેમકે સંપ્રધાનમાં પંચવીસતત્ત્વો મિત્રમિત્રધર્મવાળાં છે; વળી આ પંચ પંચજનામાં એવો કોષ સાધારણ ધર્મ નથી, કે જેથી તે શબ્દો વડે પંચવીસની સંખ્યાનું નિયમપૂર્વક મહત્ત્વ થાય. જેમ સમગ્રજીવિ સાત છે, તેમ કોષ પાંચ પંચજના છે, પંચવીસતત્ત્વ નથી, એમ શબ્દરચનાથી જણાયછે; તેમ જ આ શ્રુતિમાં આકાશ અને આત્મા એ બે વિનય (અધિક) કહેલા છે, તેથી પણ ત્યાં સંખ્યોક્તપંચવીસતત્ત્વનું મહત્ત્વ યદ શક્યું નથી. ૧૧.

જો પંચવીસતત્ત્વનું નામ પંચ પંચજના નથી, તો તે કાનું નામ છે? એવી સંકોચતાં ઉપજે તો તે સંકોચ દૂર કરેછે:—

પ્રાણાદયો વાક્યશેષાત્ ॥ ૧૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—વાક્યશેષાત્ વાક્યશેષથી પ્રાણાદયઃ પ્રાણાદિ [પંચ પંચજના છે].

ટીકા:—‘વસિન્ પદ્મ પદ્મજનાઃ ॥’ આ વાક્યની પછી અભસરૂપના નિરૂપણમાટે ‘પ્રાણસ્ય પ્રાણમુત્ત ચક્ષુપદ્મશ્રુત શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રમન્નસ્વાન્ મનસો યે મનો વિદુઃ ॥’ (જે વિવેકિયુરુપો છે, તે તે બ્રહ્મને પ્રાણનું પ્રાણ, ચક્ષુનું ચક્ષુ, શ્રોત્રનું શ્રોત્ર, અન્નનું અન્ન અને મનનું મન બાલેછે) આ વાક્યશેષ છે. તેમાં જે પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, અન્ન અને મન આ પાંચ કહ્યાં છે, તે છે; કેમકે અદિ પંચજના પદ્મજનાશબ્દની પ્રાણુદિપાંચમાં લક્ષણ છે. જેમ જન શબ્દવાચિયુરુપની પ્રાણમાં લક્ષણ થાયછે, તેમ અજે પણ જન શબ્દની, વાક્યશેષના સમન્વયમાટે, રૂઢીથી પ્રાણુદિમાં લક્ષણ માનવી હોયિત છે. ૧૨.

સાધ્યદિનશાખાવાળા પ્રાણુદિકમાં અજનું કથન કરેછે, તેના અતમાં પ્રાણુદિક પંચજના છે, અને કાજનશાખાવાળા પ્રાણુદિકમાં અજને કહેલા નથી, તો તેના અતમાં પ્રાણુદિક કેવીરીતે પંચજના છે? એવી સંકોચ થાય તો એ સંકોચ સમ્બધાન કરેછે:—

જ્યોતિર્પૈકેપામસત્યન્ને ॥ ૧૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—એકેપામ કાણ્વશાખાવાળાઓને અજ્ઞે અન્ન [શબ્દ] અસતિ અવિધમાન [સત્તાં પણ] જ્યોતિષા જ્યોતિર્ [શબ્દ] વડે [પાંચની સંખ્યા પૂરી થાયછે].

ટીકા:—એ કે કાવ્યશાખાવાળાને અજ્ઞાન હતો ત્યાં અભાવ છે, તેથી તેઓ તેનું કથન કરતા નથી, તેા પણ ‘તદેવાં જ્યોતિર્ણ જ્યોતિઃ ॥’ (સૂર્યાદિને પ્રકાશનાર તે બ્રહ્મને દેવો ઉપાસેછે) એ વચનવડે તેઓ જ્યોતિઃશબ્દવડે પાંચની સંખ્યા પૂરી કરેછે. જેમ અતિરાત્રનામના યાગમાં પોડશીપાત્રનું ગ્રહણ અને અગ્રહણ વાક્યભેદથી વિકલ્પરૂપે છે, તેમ શાખાભેદવડે અન્નના પાઠ અને આપાકવડે જ્યોતિનો વિકલ્પ છે. ૧૩.

‘આત્મન આકાશઃ સમ્મૂતઃ ॥’ (પરમાત્માથી આકાશ ઉપજ્યુ) ‘તત્તેજોઽસૃજત ॥’ (તે બ્રહ્મ તેા જને રચતું હતું) ‘સ પ્રાણમસૃજત ॥’ (તે પ્રાણને રચતા હવા) ‘સ ઇમાલ્લોકાનસૃજત ॥’ (તે આલોકોને રચતા હવા) હ્રસ્વાદિવેદાંતવાક્યોમાં સૃષ્ટિક્રમનો વિશેષ હોવાથી જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે, એમ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, એવી શંકા થાય તેા તેને દૂર કરવામાટે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું બેસૂત્રવાળું કારણત્વાધિકરણ રચેછે:—

૪. કારણત્વાધિકરણ.

કારણત્વેન ચાઽઽકાશાદિષુ યથાવ્યપદિષ્ટોક્તેઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—આકાશાદિષુ આકાશાદિમાં યથાવ્યપદિષ્ટોક્તેઃ જેવો [સૃષ્ટિક્રમ] કહ્યો છે [તેવો સૃષ્ટિક્રમ સર્વત્ર] કહેલો હોવાથી [સૃષ્ટિક્રમમાં વિશેષ નથી] ચ કેમકે કારણત્વેન [સર્વત્ર આત્માના] કારણપણાવડે [અન્યની રચના છે].

ટીકા:—‘આત્મન આકાશઃ સમ્મૂતઃ ॥’ એ શ્રુતિમાં આકાશાદિમાં જેવો સૃષ્ટિક્રમ કહ્યો છે, તેવો જ સૃષ્ટિક્રમ સર્વવેદાંતવાક્યોમાં કહેલો હોવાથી સૃષ્ટિક્રમમાં વિશેષ નથી; કેમકે સૃષ્ટિક્રમને કહેનારાં સર્વવેદાંતવાક્યોમાં આત્માના કારણપણાવડે અન્યની રચનાનું કથન છે. મહ્યુદ્ધિવાળાને આપાતદૃષ્ટિએ વેદાંતવાક્યોના સૃષ્ટિક્રમમાં જે વિશેષ ભાસેછે, તેની એકવાચ્યતા તેા વ્યાસભગવાન આગળ વિસ્તારથી કરશે, પણ અત્ર એટલું જ જણાવવાનું કે તેવાઓને આકાશાદિકાર્યમાં ભલે સૃષ્ટિક્રમનો વિશેષ પ્રતીત થાય, પણ કારણબ્રહ્મમાં તેા કોષપણ પ્રકારનો વિશેષ નથી; કેમકે સર્વવેદાંતોમાં સત્, જ્ઞાન અને અનંત બ્રહ્મને જ જગતનું કારણ કહ્યું છે. વેદાંતવાક્યોનું સંહિતા પ્રતિપાદનમાં તાત્પર્ય નથી, પણ કાર્યકારણના અભેદદ્વારા બ્રહ્મભોધમાં તાત્પર્ય છે; કેમકે પ્રથમનાથી કોષપ્રકારનો સ્થાપી લાભ નથી, અને અન્યથી અનંતસુખની પ્રાપ્તિ છે. સપ્રદાયવેત્તાઓ પણ નીચેના વચનથી એમ જ કહેછે:—

“મૃલ્લોહવિસ્ફુલ્લિજ્ઞાચૈઃ સૃષ્ટિર્ધ્યાં ચોદિતાઽન્યથા ।

ઉપાયઃ સોઽવતારાય નાસ્તિ ભેદઃ કથચ્ચન ॥”

ભાવાર્થ:—શ્રુતિમાં શ્રુતિકા, શોદ અને તણુખાઆદિનાં દર્શાવડે ભિન્નભિન્નપ્રકારે જે સૃષ્ટિ વર્ણવી છે, બ્રહ્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાટે ઉપાયમાત્ર છે, તેથી તેના અન્યથાપણામાં પણ બ્રહ્મમાં કોઈ રીતે ભેદ નથી. ૧૪.

‘સસદ્વા ઇદમગ્ર આસીત્ ॥’ (આ જગત ઉત્પત્તિની પૂર્વે અસત જ હતું) એ શ્રુતિમાં આ જગતનું કારણ અસત છે, એમ કહ્યું છે, તેથી સદ્બ્રહ્મ જગતનું કારણ નથી, એવી શંકા થાય તેા તેનું નિવારણ કરેછે:—

સમાર્કર્પાત્ ॥ ૧૫ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—સમાર્કર્પાત્ [સંહિની પૂર્વે સત જ હતું એ શ્રુતિમાંના સદ્ગુણબ્રહ્મનું] સમ્યક્પ્રકારે આકર્ષણ હોવાથી [જગતનું કારણ શૂન્યરૂપ અસત નહિ, પણ સત જ છે].

ટીકા:—‘સસદ્વા ઇદમગ્ર આસીત્ ॥’ એ વાક્યમાં શૂન્યરૂપઅસતનું કારણપણાવડે કથન નથી, પણ બ્રહ્મનું કથન છે; કેમકે ત્યાં અર્તાદ્રિયવસ્તુ જે બ્રહ્મ તેની અસત્પદ્ધતે લક્ષણ કરી છે. પૂર્વોક્તવાક્યની પહેલાંના

‘અસન્નેવ સ ભવતિ । અસદ્ગ્રહેતિ વેદ ચેત્ ॥’ (જે બ્રહ્મ શન્યરૂપ અસત્ છે, એમ કોઈ જાણે છે, તો તે જ શન્યરૂપ અસત્ થાય છે) એ વાક્યવડે સાં શન્યરૂપઅસદ્વાદને દૂર કર્યો છે, ને ‘સદેવ સૌમ્યેદમંત્ર આસીત્ ॥’ (હે સૌમ્ય ! આ જગત્ ઉત્પત્તિની પૂર્વે સત્ જ હતું) એ શ્રુતિમાંના સદ્ગુણબળનું ત્યાં સમ્યક્પ્રકારે આ-કર્ષણ છે, તેથી ઉપર કહેલી વાત સિદ્ધ થાય છે, ને તેમ હોવાથી જગત્નું કારણ સદ્બ્રહ્મ છે, એમાં વિવાદ રહેતો નથી. ૧૫.

શ્રીમદ્ગ્રંથેના કૌષીતકિબ્રાહ્મણના ચોથાઅધ્યાયમાં અવશ્ય થાય છે કે કાશીના રામ અનંતરાત્રુએ બ્રા-હ્મકિબ્રાહ્મણને કહ્યું કે ‘યો વૈ વાલક એતૈર્વાં પુરુષાણાં કર્તા યસ્ય વૈતત્ કર્મ સ વૈ વેદિતવ્યઃ ॥’ (હે બાલાકે ! જે આ બ્રાહ્મિયાદિપુરુષોના કર્તા છે, અને જેનું આ સર્વ જગત્ કાર્ય છે, તે જ જાણવાયોગ્ય છે) સાં સંશય થાય છે કે તે જાણવાયોગ્ય શબ્દ કહ્યો છે ? અથવા મુખ્યપ્રાણ કહ્યો છે ? અથવા પરમાત્મા કહ્યો છે ? એ શંકાને દૂર કરવા ભગવાન્ સૂત્રકાર ત્રણસૂત્રોવાળું નીચેનું જગદ્વાચિત્વાધિકરણ રચે છે:—

૫. જગદ્વાચિત્વાધિકરણ.

જગદ્વાચિત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—જગદ્વાચિત્વાત્ [એતત્-આ-શબ્દના] જગત્ના વાચકપણા-થી [તે શ્રુતિવાક્યમાં જાણવાયોગ્ય પરમાત્મા કહ્યા છે].

ટીકા:—શ્રીકૌષીતકિબ્રાહ્મણના પૂર્વોક્તપ્રસંગને આરભ ‘બ્રહ્મ તે વ્રજાણિ ॥’ (હું તને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કહીશ) એ અનંતરાત્રુપ્રતિના બ્રાહ્મકિવાક્યથી થાય છે, એટલે ઉપક્રમ પરમાત્મસંબંધી હોવાથી તેમ જ બ્રા-હ્મિયાદિપુરુષોના તથા શ્રુતિમાં એતત્ શબ્દવડે કહેલા જગદ્ગુણકાર્યના કર્તાનું કથન પણ પરમાત્માને વિશે જ સંભવિત હોવાથી સાં પરમાત્માને જ જાણવાયોગ્ય કહ્યા છે, અન્યને નહિ. ૧૬.

जीवमुख्यप्राणलिङ्गानेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—જીવમુખ્યપ્રાણલિંગાત્ [વાક્યશેષમાં] જીવના અને મુ-ખ્યપ્રાણના લિંગથી ન [તે શ્રુતિમાં પરમાત્માને જાણવાયોગ્ય કહ્યા] નથી. આથી એમ ચેત્ [નિ કહ્યો] તો તદ્વાચ્યાખ્યાતમ્ [અને કહીએછીએ કે] તેનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું છે.

ટીકા:—‘તદવા શ્રેષ્ઠી સૈમુક્તે યથા યા સ્વાઃ શ્રેષ્ઠિર્ન મુજ્જન્યેવમેવૈવ પ્રજાતૈતૈરાત્મભિર્મુક્તે એવમેવૈત આ-ત્માન એતમાત્માન મુજ્જન્તિ ॥’ (જેમ મુખ્ય પુરુષ દાસોએ અથવા જ્ઞાતિએ આજ્ઞાના ધનાદિને ભોગ કરે છે, અને જ્ઞાતિગણ અથવા દાસવર્ગ તેના આશ્રયમાં રહી ઉપજીવિત થાય છે, તેમ આ જીવ-બ્રાહ્મિયાદિના પ્રકા-શવડે ઇન્દ્રિયોથી ભોગ ભોગવે છે, અને તે બ્રાહ્મિયાદિ પોતે જીવે આપેલા દૃવિસ્-બ્રાહ્મિવડે ઉપજીવિત થાય છે) એ વાક્યશેષમાં જીવના બોધ કરનાર હેતુ હોવાથી તેમ જ ‘અધ્યાસ્મિન્ પ્રાણ એવૈકથા મનસિ ॥’ (સુષુપ્તિ-માં જીવ આ પ્રાણમાં જ એકપણાને પામે છે) એ વાક્યશેષમાં મુખ્યપ્રાણને બોધ કરનાર હેતુ હોવાથી ‘યો વૈ વાલકે ॥’ એ શ્રુતિમાં પરમાત્માને જાણવાયોગ્ય કહ્યા નથી, પરંતુ જીવને કિંવા મુખ્યપ્રાણને અથ-વા તે બંનેને જાણવાયોગ્ય કહ્યા છે, એમ પૂર્વપક્ષ કરે તો તમારો તે પૂર્વપક્ષ સબવનો નથી; કેમકે એમ માનીએ તો તેમાં ત્રિવિધઉપાસનાના પ્રસંગરૂપ દ્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ અને ‘નોપાસત્રૈવિધ્યાદા-શ્રિતત્વાદિહ તયોગાત્ ॥’ એ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં નિરૂપણ કર્યું છે; વળી આ પ્રસંગમાં તો ‘બ્રહ્મ તે વ્રજાણિ ॥’ એમ બ્રહ્મવિષયક ઉપક્રમ છે, અને ‘સર્વાન્ પાપમનોડપદ્ય સર્વૈર્વાં ચ ભૂતાનાં શ્રૈષ્ઠ્યં સ્વારાજ્યમાધિપત્યં પર્યે-તિ ય એવં વેદ ॥’ (જે એપ્રકારે જાણે છે, તે સર્વ પાપોના વિનાશ કરીને સર્વ ભૂતાના શ્રેષ્ઠપણા-ગુણાધિક-પણાને, નિયતાપણાને અને અનિચમ્યપણાને પામે છે) એપ્રમાણે ઉપમંદારનું પણ, નિરતિશયકતાના અવશ્યથી, બ્રહ્મવિષયકપણું દેખાય છે, તેથી સાં જાણવાયોગ્ય પરમાત્મા જ કહ્યા છે, અને જીવનું તથા મુખ્યપ્રાણનું જે કથન છે, તે બ્રહ્મની આયેના તેમના પારમાર્થિકઅભેદના અગ્રિપ્રાપ્તવડે છે, એમ જાણવું. ૧૭.

અન્યાર્થ તુ જૈમિનિઃ પ્રશ્નવ્યાख्याનામ્યામપિ ચૈવમેકે ॥ ૧૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—પ્રશ્નવ્યાख्याનામ્યામપ્રશ્ન અને ઉત્તરથી અન્યાર્થ [જીવનું પ્રહસ] અન્ય (બ્રહ્મ)ને માટે [છે] તુ એમ જૈમિનિઃ જૈમિનિ [માનેછે] ચ અને એકે એક (વાજસનેયિશાખાવાળા) અપિ પણ એવમ્ એમ [માનેછે].

ટીકાઃ—શ્રીકૌપીતકિષ્કાહણ્યમાંના ‘કૈવ એતદ્વાલોકે પુરુષોઽશયિષ્ઠ કવા એતદ્ભૂતકુત એતદાગાત્ ॥’ (હે બ્રાહ્મણ! આ શયન આ પુરુષ કયા અધિષ્ઠાનમાં કરતો હતો? અથવા આ એકામાવરૂપે ક્યાં સૂતો હતો? અને આ આગમન ક્યાંથી કર્યું?) એ પ્રશ્નથી તથા ‘યદા સુતઃ સ્વપ્નં ન કદ્ધન વસ્યત્યધાસ્મિન્ પ્રાણ એવૈકધા મવતિ ॥’ (સુતેલો પુરુષ જ્યારે કાંઈપણ સ્વપ્નને જોતો નથી, ત્યારે તે આ પ્રાણમાં જ એકપણને પામેછે) એ ઉત્તરથી જણાયછે કે ત્યાં પ્રાણરૂપબ્રહ્મમાં સૂતેલા જીવનું ગ્રહણ તેનાથી ભિન્ન બ્રહ્મના જ્ઞાનમાંટે છે, એમ જૈમિનિઆચાર્ય માનેછે. વળી વાજસનેયિશાખાવાળા પણ ‘ય એવ વિજ્ઞાનમયઃ પુરુષઃ કૈવ તદાઽભૂત કુત એતદાગાત્ ॥’ (જે આ વિજ્ઞાનમય પુરુષ છે, તે આ શયનકરેલે ક્યાં હતો? અને આ આગમન ક્યાંથી કર્યું?) એ પ્રશ્નથી તથા ‘ય એવોત્તર્હૃદય ઓકાશસ્તસ્મિન્ રોતે ॥’ (જે આ અંતર્હૃદયમાં આકાશ છે, તેમાં શયન કરેછે) એ ઉત્તરથી વિજ્ઞાનમયજીવથી પરમાત્માને ભિન્ન માનેછે.

પ્રાણના નિરાકરણમાંટે આ સૂત્રનો નીચેપ્રમાણે અન્ય અર્થ પણ થઈ શકેછેઃ—

પૂર્વોક્તપ્રશ્નોત્તરથી વાક્યનું બ્રહ્મપરાયણપણું હોવાથી ત્યાં પ્રાણનો ઉપદેશ બ્રહ્મજ્ઞાનને માટે છે, એમ જૈમિનિઆચાર્ય માનેછે, અને વાજસનેયિશાખાવાળા પણ એમ જ માનેછે. ૧૮.

‘આત્મા વા ઓરે દ્રઘવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ ॥’ (અરે મૈત્રેયિ! આત્મા જ શ્રવણકરવાયોગ્ય છે, મનનકરવાયોગ્ય છે, નિદિધ્યાસનકરવાયોગ્ય છે, અને દર્શનકરવાયોગ્ય છે) એ શ્રીમ્મુહ્યકવ્યકોપનિપદના મૈત્રેયીબ્રાહ્મણના વાક્યમાં સશય થાયછે કે શ્રવણમનનાદિકરવાયોગ્ય જીવાત્મા છે? અથવા પરમાત્મા છે? એ શકાને દૂર કરવા ભગવાન્ સૂતકર આરમ્ભેત્રણું નીચેનું વાક્યાન્વયાધિકરણ રમેછેઃ—

૬. વાક્યાન્વયાધિકરણ.

વાક્યાન્વયાત્ ॥ ૧૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—વાક્યાન્વયાત્ વાક્યના અન્વયથી [શ્રવણાદિકરવાયોગ્ય પરમાત્મા છે].

ટીકાઃ—‘આત્મા વા ઓરે દ્રઘવ્યઃ ॥’ ઇત્યાદિવાક્યની પૂર્વાપરઆલોચના કરવાથી તેનું પરમાત્મામાં જ તાત્પર્ય છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. મૈત્રેયીએ મોક્ષને માટે પરમાત્માના વિજ્ઞાનના ઉપદેશની પ્રાર્થના કરી છે, અને તદનુસાર શ્રીયારવલ્ક્ય તેમને પરમાત્માને ઉપદેશ કરેછે, એકના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન કર્યું છે, તે પણ પરમાત્મામાં સભવેછે, તેમ જ સર્વમયપણું તથા વેદાદિનું કારણપણું એ કથન પણ તેમાં જ થઈ શકેછે, ઇત્યાદિહેતુઓથી શ્રવણાદિકરવાયોગ્ય પરમાત્મા છે, જીવ નથી. ૧૯.

ઉપક્રમમાં પ્રિયશબ્દ હોવાથી ત્યાં જીવાત્માનું કથન છે, એમ શંકા થાય તો એ શંકા દૂર કરવા ત્રણ આચાર્યોના ભિન્નભિન્નમતને કહેછેઃ—

પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધેર્લિંગમારમરથ્યઃ ॥ ૨૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—લિંગમ્ [આત્માના દ્રઘવ્યત્વાદિના કથનરૂપ જે લિંગ છે, તે] લિંગ પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધેઃ પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિનું [સૂચક છે, એમ] આરમરથ્યઃ આરમરથ્ય [માનેછે].

ટીકાઃ—‘આત્મસિ વિજ્ઞાતે સર્વમિદ વિજ્ઞાતં મવતિ ॥’ (આત્મા વિજ્ઞાત થયે સતે આ સર્વ વિજ્ઞાત થાયછે) આ વેદની પ્રતિજ્ઞા છે. આ પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિનું સૂચક લિંગ ઉપક્રમમાં પ્રિયશબ્દકે સૂચવાતા જીવા-

ભાના દ્રષ્ટ્યપણાદિના કથનરૂપ છે; અર્થાત્ જીવાત્માનો અને પરમાત્માનો ભેદભેદ છતાં પણ અત્યંત ભેદ ન હોવાથી અભેદાંશવડે બ્રહ્મને સ્થાને જીવનો ઉપક્રમ પ્રતિષ્ઠાની સિદ્ધિપાટે છે, એમ આશ્ચર્યસ્પદાચાર્ય માનેછે. ૨૦.

ઉત્કમિષ્યત એવમ્ભવાદિત્યૌહુલોમિઃ ॥ ૨૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ઉત્કમિષ્યતઃ [દેહાદિકઉપાધિના] ત્યાગથી એવમ્ એવા (બ્રહ્માભિન્ન) ભવાત્ હોવાથી [શ્રુતિમાં અભેદવડે ઉપક્રમ છે] इति એમ ઔહુલોમિઃ ઔહુલોમિ [માનેછે].

ટીકા:—સત્યસંસારદશામાં દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન ને યુદ્ધિરૂપ ઉપાધિના સંબંધથી જે મલિન જીવ છે, તે જ્ઞાનધ્યાનાદિસાધનોના અનુદાનવડે પવિત્ર યજ્ઞને દેહાદિકઉપાધિને સજ્જને યુક્તિદશામાં પરમાત્માની સાથે અભેદભાવને પામેછે, તેથી—યુક્તિદશામાં અભેદ હોવાથી—શ્રુતિમાં જીવબ્રહ્મને અભેદ માનીને બ્રહ્મને સ્થાને જીવનો ઉપક્રમ કર્યો છે, એમ ઔહુલોમિઆચાર્ય માનેછે. ૨૧.

અવસ્થિતેરિતિ કાશકૃત્સ્ત્વઃ ॥ ૨૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અવસ્થિતેઃ [પરમાત્માની જ જીવભાવે] અવસ્થિતિ હોવાથી [અત્યંતઅભેદને લીધે શ્રુતિમાં તેપ્રમાણે ઉપક્રમ છે] इति એમ કાશકૃત્સ્ત્વઃ કાશકૃત્સ્ત્વ [માનેછે].

ટીકા:—આ પરમાત્માનું જ જીવભાવવડે અવસ્થાન હોવાથી—જીવપરમાત્માનો અત્યંત અભેદ હોવાથી—તે શ્રુતિમાં જીવવડે બ્રહ્મનો ઉપક્રમ કરીને ‘દર્શનકરપાષોમ્પણું’ આદિ બ્રહ્મના ધર્મો કહ્યા છે, એમ શ્રી-કાશકૃત્સ્ત્વઆચાર્ય માનેછે. ‘અનેન જીવેનાડડત્માનાડુપ્રવિદ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ ॥’ (પરમાત્માએ આલોચના કરી કે, હું આ જીવરૂપવડે અનુપ્રવેશ કરીને નામરૂપને વ્યક્ત કરું) ધસાદિશ્રુતિઓ પરમાત્માનું જીવભાવે અવસ્થાન દર્શાવેછે. શ્રીકાશકૃત્સ્ત્વનો મત શ્રુતિઅનુસાર હોવાથી શ્રીસૂત્રકારને તથા શ્રીભાષ્યકારને માન્ય છે; કાર્યકારણભાવવડે જીવપરમાત્માનો વાસ્તવિક ભેદભેદ માનનાર આશ્ચર્યસ્પદાચાર્યનો કે સસસસારદશા અને યુક્તિદશા એવા કાશભેદના અવસ્થાંતરની અપેક્ષાવડે જીવપરમાત્માનો ભેદભેદ માનનાર ઔહુલોમિઆચાર્યનો મત શ્રુતિવિરુદ્ધ તથા યુક્તિવિરુદ્ધ હોવાથી તેમને માન્ય નથી.

‘एकमेवाद्वितीयम् ॥’ (એક જ અદ્વિતીય) ‘आत्मैवेदं सर्वम् ॥’ (આ સર્વ આત્મા જ છે) ‘ब्रह्मैवेदं सर्वम् ॥’ (આ સર્વ બ્રહ્મ જ છે) ‘इदं सर्वं यदयमात्मा ॥’ (જે આ સર્વ છે, તે આ આત્મા છે) ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ॥’ (આનાથી બિન્ન દ્રષ્ટા નથી) ધસાદિશ્રુતિઓ તથા ‘वामुदेवः सर्वमिति ॥’ (વામુદેવ સર્વ છે, એમ) ‘क्षेत्रज्ञांचापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ॥’ (હે અર્જુન! સર્વક્ષેત્રો-દેહો-માં મને જ ક્ષેત્રજ-જીવ-જાણુ) ‘समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ॥’ (સર્વભૂતોમાં સમાન રહેલા પરમેશ્વરને) ધસાદિશ્રુતિવચનો પારમાર્થિકઅભેદનું નિરૂપણ કરેછે, તેથી જીવપરમાત્માનો ભેદ અવિદ્યાએ પ્રતીત કરેલા દેહાદિકઉપાધિને લીધે છે, વાસ્તવિક નથી. ‘अन्योऽसाकन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः ॥’ (આ દેવ અન્ય છે, અને હું અન્ય છું, એમ જે જાણેછે, તે વાસ્તવિક જાણુનો નથી, ને પશુજેવો છે) ‘मृत्योः स मृत्युमाप्नोति न इह नानेव पश्यति ॥’ (જે આ પરમાત્મામાં નાનાની પેડે જીવેછે, તે મૃત્યુથી મૃત્યુને પામેછે) ધસાદિશ્રુતિઓ ભેદધ્વનનો અપવાદ કરેછે, અને ‘स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्मा ॥’ (તે આ પ્રસિદ્ધ આત્મા મહાન્, અજન્મ, અજર, અમર, અમૃત, અભય ને બ્રહ્મ છે) એ શ્રુતિ આત્મામાં સર્વવિક્રિયાનો નિબેધ કરેછે, તેથી આત્મામાં ભેદ કે વિક્રિયાનો અવકાશ નથી. ‘तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ?’ (એકપણાને જેનારને તેમાં મોહ શો ? અને શોક શો ?) એ શ્રુતિ પણ આત્માના આત્મતિકએકપણામાં પ્ર-જ્ઞાને સ્થિર કરવાનું મુદ્દવેછે. ક્ષેત્રજ અને પરમાત્મા પર્મણુ હોવાથી નામભાગનો ભેદ છે, સંપંકુલના જેવો અપર્મણુરૂપ ભેદ નથી. એક જ આ આત્મા નામભાગના ભેદવડે બહુ પ્રકારે કહેવાયછે. ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद ॥’

ગુહ્યામામ્' (જે પુરુષ બુદ્ધિરૂપ અથવા પંચકોશરૂપ ગુહ્યામાં રહેલા સસ્ય, જ્ઞાન અને અનંત અક્ષરને જાણે છે) એ શ્રુતિમાં કહેલા સ્થાનના ઐક્યથી જીવ જ અક્ષર છે, એમ નિશ્ચય થાય છે, તેમ જ 'તત્સૃષ્ટ્વા તદેવાનુપ્રા- વિશત્' (તેને રચીને તેમાં જ અનુપ્રવેશ કરતા હવા) એ શ્રુતિ પણ સ્રષ્ટાના જ પ્રવેશદ્વારા અક્ષર અન્ય- ગુહ્યામાં રહેલું નથી, એમ દર્શાવી તે જ વાર્તા સિદ્ધ કરે છે. બેદમાં આગ્રહ રાખી અત્યંતઅભેદરૂપવેદાંતના અર્થમાં જેઓ વિવેકપુરઃસર સ્થિતિ કરતા નથી, તેઓ યુક્તિના દ્વારસ્વરૂપસમ્યક્જ્ઞાનને જ બાધ કરે છે, જે યુક્ત નથી; વળી તેઓ મોક્ષને જન્ય માને છે, એટલે તેમાં અનિલપણુનો દોષ પણ આવે છે.

જે બુદ્ધિમાંથી શાસ્ત્રવાક્યોના સૂક્ષ્મપણે પૂર્વાપર નિર્ણય ન થઈ શકતો હોય, કિંવા કુતર્ક વા વિપ- રીતદુરાગ્રહ વા ઐહિકઆયુષ્મિકવિપયાનુરાગદિરૂપબુદ્ધિમાલિન્ય કે બુદ્ધિચાંચલ વિદ્યમાન હોવાથી કે- વલચિન્માત્રઅદ્વૈત જે ધર્મના આત્યંતિકવિકાસરૂપ કિંવા અંતિમવસ્તુસ્વરૂપ છે તે પોતાની બુદ્ધિને આજ ન થઈ શકતું હોય તો વિદ્યમાન સ્વરોપને જ દૂર કરવાની અપેક્ષા છે, પણ વસ્તુગતિને વિનાપ્રયોજને દૂ- પિત કરવા અશાસ્ત્રીય થતે સેવવાની અપેક્ષા નથી, કેમકે તેવા અશાસ્ત્રીયથતથી તો લાભને સ્થાને હાનિ થવાનો જ પૂરેપૂરો સંભવ છે. ૨૨.

જેમ અબુદ્ધયના હેતુપણથી ધર્મ જિજ્ઞાસ્ય છે, તેમ નિઃશ્રેયસ-મોક્ષ-ના હેતુપણથી અક્ષર જિજ્ઞાસ્ય છે, એમ પૂર્વે કહ્યું છે. ત્યાં જિજ્ઞાસ્યઅક્ષરતું 'જન્માદ્યસ્ય યતઃ' (જેનાથી આ પ્રપંચનાં જન્માદિ થા- ય છે, તે અક્ષર) એમ લક્ષણ કહ્યું છે. તે લક્ષણ ઘટાદિના મૃતિકાદિના જેવા ઉપાદાનપણમાં તથા કુંભારાદિના જેવા નિમિત્તપણમાં સમાન છે, તેથી સંશય થાય છે કે અક્ષર આ જગતતું ઉપાદાનકારણ છે? અથવા નિ- મિત્તકારણ છે? એ સંશયને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પાંચસૂત્રોવાળું પ્રકૃત્યધિકરણ રચે છે:—

૭. પ્રકૃત્યધિકરણ.

પ્રકૃતિશ્ચ પ્રતિજ્ઞાદૃષ્ટાન્તાનુપરોધાત્ ॥ ૨૩ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—પ્રતિજ્ઞાદૃષ્ટાન્તાનુપરોધાત્ પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાંતનો શેષ ન હો- વાથી—તેના પ્રામાણ્યથી પ્રકૃતિ: [અક્ષર આ પ્રપંચનું] ઉપાદાનકારણ ચ અને [નિમિત્તકારણ છે].

ટીકા:—પરમાણુ કિંવા સ્વતંત્રપ્રકૃતિ એ આ જગતતું ઉપાદાનકારણ નથી. 'યેનાશ્રુતં શ્રુતં મવલ- મતં મતમવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતમ્' (જેના જ્ઞાનવડે અશ્રુત શ્રુત થાય છે, અમત મનન કરેલું થાય છે, અને અ- વિદ્યાત વિદ્યાત થાય છે) એ શ્રુતિએ કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો તથા 'યથા સૌમ્યૈકેન મૃત્પિણ્ડેન સર્વે મૃન્મયં વિજ્ઞાતં સ્વાત્' (હે સૌમ્ય! જેમ એક મૃતિકાના પિંડને જાણવાથી સર્વ મૃદુવિકાર-માટીનાં કાર્યો-જાણવામાં આવે છે, [તેમ અક્ષરને જાણવાથી સર્વ જગત જાણવામાં આવે છે]) એ શ્રુતિએ આપેલા દૃષ્ટાંતનો અબાધ હોવાથી અક્ષર જ જગતતું ઉપાદાનકારણ છે. પૂર્વોક્તશ્રુતિઓમાં ઉપાદાનકારણના જ્ઞાનથી તેના કાર્યનું જ્ઞાન થવાનું કહ્યું છે, તે અક્ષરને ઉપાદાનકારણ માનીએ સારે જ સંભવી શકે છે, અન્યને ઉપાદાનકારણ માનવાથી સંભવી શકતું નથી. 'યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે' (જેમાંથી આ ભૂતો ઉપજે છે) એ શ્રુતિમાં પણ અક્ષરને જ જગતતું ઉપાદાનકારણ કહેલું છે. જેમ મૃતિકાદિથી ભિન્ન કુંભાર ઘટતું નિમિત્તકારણ છે, તેમ અક્ષરથી ભિન્ન જગતતું અન્ય નિમિત્તકારણ નથી, કેમકે સદિની પૂર્વે અક્ષરથી ભિન્ન અન્ય પદાર્થ હતો જ નહિ, એટલે જગતતું નિમિત્તકારણ પણ અક્ષર જ છે. ૨૩.

કયા હેતુથી એક જ અક્ષર જગતતું ઉપાદાનકારણ તથા નિમિત્તકારણ છે, તે કહે છે:—

અભિધ્યોપદેશાચ્ચ ॥ ૨૪ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—ચ અને અભિધ્યોપદેશાત્ સ્પષ્ટિસંકલ્પના ઉપદેશથી [પણ પરમાત્મા આ જગતતું નિમિત્તકારણ તથા ઉપાદાનકારણ છે એમ નિશ્ચય થાય છે].

ટીકા:—‘સોડકામયત્ત વહુ સ્યાં પ્રજાયેય ॥’ (તે પરમાત્મા સંકલ્પ કરતા હવા કે હું બહુરૂપે થાઉં, નામરૂપે વ્યક્ત થાઉં) એ શ્રુતિમાં સૃષ્ટિના સંકલ્પની સ્વતંત્રપણે પ્રવૃત્તિનો ઉપદેશ હોવાથી, તથા બહુરૂપે થવાના સંકલ્પનો ઉપદેશ હોવાથી નિશ્ચય થાયછે કે અહા જ આ જગત્તું નિમિત્તકારણ તથા ઉપાદાનકારણ છે. ૨૪.

સાક્ષાત્તોભયાન્નાનાત્ ॥ ૨૫ ॥

અન્ય અને અન્યવાર્થ:—અને સાક્ષાત્ સાક્ષાત્ (અન્યઉપાદાનવિના) ઉભયાન્નાનાત્ [અહાથી] બંનેના (ઉત્પત્તિ અને પ્રલયના) કથનથી [નિશ્ચય થાયછે કે જગત્તું ઉપાદાનકારણ અહા છે].

ટીકા:—‘સર્વાણિ હ વા ઇમાનિ શ્રૂતાન્યાકાશાદેવ સમુત્પદ્યન્તે । આકાશં પ્રસસ્તં યન્તિ॥’ (આ સર્વ પ્રસિદ્ધ બૂતો અહામાંથી જ ઉપજેછે, અને અહામાં જ લય પામેછે) એ શ્રુતિમાં અન્યઉપાદાનવિના સાક્ષાત્અહાથી આ જગત્તની ઉત્પત્તિનું અને તેમાં તેના લયનું કથન છે, તેથી નિશ્ચય થાયછે કે આ જગત્તું ઉપાદાનકારણ અહા છે. જેમાંથી જેની ઉત્પત્તિ થાય તેમાં તે લય પામે એ વાર્તા લોકપ્રસિદ્ધ છે. ૨૫.

આત્મકૃતે: પરિણામાત્ ॥ ૨૬ ॥

અન્ય અને અન્યવાર્થ:—આત્મકૃતે: [અહાના] પોતાના કર્મવડે પરિણામાત્ [પ્રપંચરૂપ] પરિણામથી [અહા જ આ જગત્તું નિમિત્તકારણ તથા ઉપાદાનકારણ છે, એમ નિશ્ચય થાયછે].

ટીકા:—‘તદાત્માનં સ્વયમકુરુત ॥’ (તે અહા પોતે પોતાને વિશેષાકારે ઉપજાવતું હતું) એ શ્રુતિમાં અહાને પોતાને કર્તાપણ તથા કર્મપણું કહ્યું છે, એટલે માટી જેમ ઘટાકારપરિણામને પામેછે, તેમ અહા પોતે પોતાથી જ વિશેષવિકારરૂપજગદાકારે પરિણામને પામેલું છે, એમ દર્શાવ્યું છે, તેથી અહા જ આ જગત્તું નિમિત્તકારણ તથા ઉપાદાનકારણ છે.

આત્મકૃતે: અને પરિણામાત્ એમ બે પૃથક્ સ્ત્ર ગણીએ તો અહાના કર્તાપણાથી તે નિમિત્તકારણ છે, અને જગદાકારપરિણામથી તે ઉપાદાનકારણ છે, એવા અર્થ થાયછે. ૨૬.

યોનિશ્ચ હિ ગીયતે ॥ ૨૭ ॥

અન્ય અને અન્યવાર્થ:—અને હિ જેથી યોનિ: [અહા જગત્તું] કારણ [છે, એમ શ્રુતિ] ગીયતે કહેછે [તેથી પણ નિશ્ચય થાયછે કે અહા જગત્તું ઉપાદાનકારણ છે].

ટીકા:—અને જે કારણથી અહા આ જગત્તું કારણ છે, એમ ‘યદ્યુતયોનિં પરિપश्यન્તિ ધીરા: ॥’ (જે સર્વબૂતાતું કારણ છે, તેને ધીરપુરુષો ધ્યાનવડે જુએછે) ઇલાહિવેદાંતવચનો કહેછે, તે કારણથી પણ નિશ્ચય થાયછે કે અહા આ જગત્તું ઉપાદાનકારણ છે.

પરમાત્માએ સંકલ્પપૂર્વક સૃષ્ટિ કરી છે, માટે સંકલ્પપૂર્વક ઘડો કરનાર કુંભારમાં જેમ નિમિત્તકારણતા છે, પણ ઉપાદાનકારણતા નથી, તેમ પરમાત્મામાં જગત્તની નિમિત્તકારણતા છે, પણ ઉપાદાનકારણતા નથી, એમ કહેા તો આમે કહીએછીએ કે શાસ્ત્રીય અર્થ અનુમાનાદિથી નિશ્ચયકરવાયોગ્ય નથી, પણ શાસ્ત્રથી જ નિર્ણયકરવાયોગ્ય છે, અને સર્વવેદાંતોમાં અહાને અભિન્નનિમિત્તોપાદાનતા કહી છે; કરોળીઆના દૃષ્ટાંતમાં તે બેવામાં પણ આવેછે, એટલે અહામાં કહેલી અભિન્નનિમિત્તોપાદાનતા નિર્દોષ છે; વળી અહાની જે ઉપાદાનતા કિંવા પરિણામિતા કહી છે, તે પણ વિચરના અભિપ્રાયવડે કહી નથી, કેમકે અખંડ અને નિષ્કલઅહામાં તેવી ઉપાદાનતાઆદિના અસંભવ છે. જેમ પ્રતીત થતા સર્વનું ઉપાદાનકારણ રજ્યુ છે, તેમ આ પ્રતીત થતા પ્રપચનું ઉપાદાનકારણ અહા છે, એવા અભિપ્રાયવડે જ શ્રુતિમાં અહામાં ઉપાદાનતા કહી છે. ૨૭.

પરમાણુઆદિ જગતના કારણ છે, એમ માનનારાના મતનું પણ પ્રધાનકારણવાદના નિરાકરણવડે નિરાકરણ થાય છે, એમ દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર એકસૂત્રવાળા નીચેના સર્વવ્યાખ્યાનાધિકરણને રચે છે —

૮. સર્વવ્યાખ્યાનાધિકરણ.

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

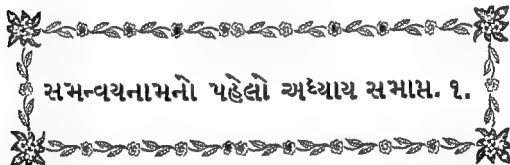
અન્વય અને અન્વયાર્થ:—એતેન આવડે (પ્રધાનકારણવાદના નિષેધવડે) સર્વે સર્વે (પરમાણુઆદિસર્વકારણવાદો) વ્યાખ્યાતા: [નિષેધરૂપે] વ્યાખ્યાન કરાયા વ્યાખ્યાતા: વ્યાખ્યાન કરાયા.

ટીકા:—‘ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥’ એ સૂત્રથી આરભ કરીને અદિપર્વત સૂત્રોવડે જ પુન પુન આ શકા કરીને પ્રધાનકારણવાદનું નિરાકરણ કર્યું છે આ પ્રધાનકારણવાદના નિષેધવડે વ્યાપાદિપરિકલ્પિત પરમાણુઆદિસર્વકારણવાદોના નિષેધનું વ્યાખ્યાન કરાયું છે એમ જણાવું, કેમકે તેઓમા પણ અવૈદિકપણુ અને વેદવિરોધિપણુ છે અદિ વ્યાખ્યાતા: એ પદનું જે બેવાર કથન છે, તે આ સમન્વયાધ્યાયની સમાપ્તિનું ઘોતન કરે છે ૨૮

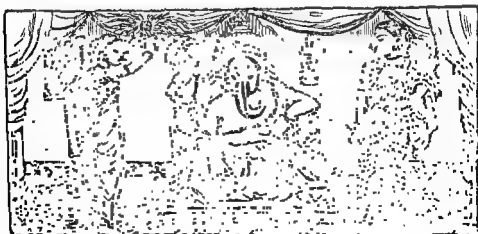
ઈતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂઝરાતીભાષાની ટીકામાં

સમન્વયનામના પહેલા અધ્યાયનો અવ્યક્તાદિસંદિગ્ધપદોનો

સમન્વય એ નામનો ચોથો પાદ સમાપ્ત. ૪.

સમન્વયનામનો પહેલો અધ્યાય સમાપ્ત. ૧.

❖ ❖ ॥ શ્રીસદ્ગુરુવિંજયતેતરમ્ ॥ ❖ ❖

॥ શ્રીવેદાંતદર્શન ॥

૧. અથ સાંખ્ય, યોગ અને કાણ્વાદિ સ્મૃતિઓથી અને સાંખ્યા-
દિપ્રયુક્તતર્કોથી વેદાંતસમન્વયના વિરોધનો
પરિહાર એ નામનો પહેલો પાદ.

પ્રથમાધ્યાયમાં પ્રધાનાદિ અવૈદિક છે, તથા તે આ જગતનું કારણ નથી, કિંતુ સર્વે સર્વેશ્વર પર-
માત્મા આ નામરૂપાત્મકપ્રપંચનું વિવર્તિતપાદનકારણ છે, અને તે આપણે સૌનો આત્મા છે, એમ વેદાંત-
વાક્યોના સમન્વયના પ્રતિપાદનવડે પ્રતિપાદન કર્યું છે. હવે પોતાના પક્ષમાં સ્મૃતિ અને ન્યાયનો વિરોધ દૂર
કરવા, પ્રધાનાદિવાદોનું ભ્રાંતિજન્યપણું કહેવા, ઉપનિષદોમાં કહેલી સૃષ્ટિઆદિપ્રક્રિયાઓનું અવિરોધિપણું પ્ર-
તિપાદન કરવા અને ક્ષિંગશરીરસંબધિશ્રુતિઓનો અવિરોધ દર્શાવવામાટે આ બીજાઅધ્યાયનો આરંભ
કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ સ્મૃતિના વિરોધના કથનપૂર્વક તેનો પરિહાર કરવા બગવાન સૂત્રકાર બે-
સૂત્રોવાળું નીચેનું સ્મૃત્યધિકરણ રચે છે:—

૧. સ્મૃત્યધિકરણ.

સ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસજ્ઞ ઇતિ ચેન્નાન્યસ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસજ્ઞાત્ ॥ ૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસજ્ઞ: [અહીં જગતનું કારણ કહેવાધી
કપિલાદિની] સ્મૃતિના અનવકાશ(નિરર્થકતા)રૂપદોષનો પ્રસંગ [વેદાંતમતમાં પ્રાપ્ત થશે]
ઇતિ એમ ચેત્ [કહે] તે ન [તે આચંકા સંભવતી] નથી અન્યસ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસજ્ઞાત્ [કેમ-
કે] અન્યસ્મૃતિઓના અનવકાશરૂપદોષના પ્રસંગથી [અગારા મતમાં દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી].

ટીકા:—બે સર્વજ્ઞઅહીં જગતનું કારણ કહેશે તો અચેતનપ્રધાનને જગતનું કારણ કહેનારી ક-
પિલ અને પંચશિખ આદિની સ્મૃતિઓને, તેમાં ધર્મસાત્ત્વનો વિષય ન હોવાથી અને એકાના વિષયમાં નિરર્થક
થવાથી, નિરર્થકતારૂપદોષનો પ્રસંગ વેદાંતમતમાં પ્રાપ્ત થશે, એમ ચંકા કરે તો તે તમારી ચંકા મંબવની
નથી; કેમકે કપિલાદિની સ્મૃતિને પ્રમાણ માનીએ તો અહમ્માંથી જગતની ઉત્પત્તિ કહેનારી અન્ય શ્રુતિ-

અનુકૂલપ્રસિદ્ધસ્મૃતિઓને નિરર્થકતારૂપદોષનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાયછે, જે યોગ્ય નથી. ‘અહં કૃત્ત્વસ્ય જગતઃ પ્રમવઃ પ્રલયસ્તથા ॥’ (હું પરમાત્મા સમગ્રજગતની ઉત્પત્તિને હેતુ તથા લયનું અધિષ્ઠાન છું) એ ગીતા-સ્મૃતિના વાક્યમાં તથા ‘તસ્માત્ કાવ્યાઃ પ્રમવન્તિ સર્વે સ મૂલં શાશ્વતિકઃ સ નિત્યઃ ॥’ (તે પરમાત્માથી બ્રહ્માઆદિસર્વે ઉપજેછે, તે ઉપાધાનકારણ છે, અને તે અનાદિ તથા અવિનાશી છે) એ આપસ્તંબ-સ્મૃતિના વાક્યમાં તેમ જ ‘સ સર્ગકાલે ચ કરોતિ સર્ગ, સંહારકાલે ચ તદત્તિ મૂયઃ ॥’ (તે પરમાત્મા સૃષ્ટિકાલમાં સૃષ્ટિને ઉપજાવેછે, અને પ્રલયકાલમાં પુનઃ તેનો લય કરેછે) એ પુરાણવાક્યમાં પરમાત્માથી જગતની ઉત્પત્તિ કહી છે, આટલે કેવલ સ્વતંત્રપ્રકૃતિ જગતનું ઉપાધાનકારણ છે, એમ કહેવું એ વેદવિરુદ્ધ છે. ‘યસ્મિન્ સર્વાણિ મૂતાન્યાત્મૈવામૂદ્વિજાનતઃ । તત્ર કો મોહઃ કઃ શોક એકત્વમનુપર્યતઃ ॥’ (જે જ્ઞાનકાલમાં સર્વેજૂતો આત્મા જ યમાં એમ જાણનારને તથા એકપણાને જ્ઞેનારને તેમાં શો મોહ? અને શો શોક?) ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં તથા ‘સર્વમૂતેષુ ચાડડત્માનં સર્વમૂતાનિ ચાડડત્મનિ । સમં પદ્યન્નાત્મયાજી સ્વારાજ્યમધિગચ્છતિ ॥’ (સર્વજૂતોમાં પોતાને અને પોતામાં સર્વજૂતોને સમરૂપે જ્ઞેતો છતો આત્માનું યજન કરનારે પુરુષ મોક્ષને પામેછે) ઇત્યાદિસ્મૃતિવાક્યોમાં તેમ જ ‘એકશ્વરતિ મૂતેષુ સ્વૈરચારી યયાસુહ્રમ્ ॥’ (સ્વતંત્ર એક યયાસુખે સર્વજૂતોમાં પ્રકાશેછે) એ ઇતિહાસવાક્યમાં સર્વાત્મપણું દર્શાવ્યું છે, અને કૃષિવાદિની સાંખ્યસ્મૃતિઓમાં આત્માના નાનાપણાનું કથન છે, તે પણ વેદવિરુદ્ધ છે. વેદવિરુદ્ધવિષયમાં સ્મૃતિનાં અનવકાશનો પ્રસંગ એ દોષરૂપ નથી. ૧.

સાંખ્યસ્મૃતિના અનવકાશના પ્રસંગરૂપ દોષ વેદાંતમતમાં પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમાં હેતુ કહેછે:—

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને इतरेषां [પ્રકૃતિથી] ભિન્નની અનુપલબ્ધે: [વેદમાં તથા લોકમાં] અપ્રસિદ્ધિ હોવાથી [સાંખ્યસ્મૃતિના અનવકાશના પ્રસંગરૂપ દોષ વેદાંતમતમાં નથી].

ટીકા:—પ્રધાનથી ભિન્ન જે મહત્ તથા અહંકારાદિ તત્ત્વો પ્રધાનના પરિણામરૂપે સાંખ્યસ્મૃતિમાં કહ્યા છે, તે વેદમાં અને લોકમાં અપ્રસિદ્ધ છે, જૂત અને ઇન્દ્રિયોની પેઠે પ્રસિદ્ધ નથી. શ્રુતિમાં કોઈ સ્થલે મહતનું શ્રવણ થાયછે, તે સાંખ્યોક્તમહતનું બોધક નથી, એમ ‘જાનુમાનિકમય્યેકેપામ્ ॥’ એ સૂત્રમાં દર્શાવી ગયા છીએ. કાર્યસ્મૃતિના અપ્રામાણ્યથી કારણસ્મૃતિનું પણ અપ્રામાણ્ય માનવું યોગ્ય છે. તેથી સાંખ્યસ્મૃતિના અનવકાશપ્રસંગરૂપ દોષ વેદાંતમતમાં નથી. ૨.

જડપ્રધાન સ્વતંત્રપણે જગતનું ઉપાધાનકારણ છે, એમ કહેનારા સાંખ્યવાદીના મતનું નિરાકરણ કરીને હવે ઇશ્વરપ્રેરિત જડપ્રધાન જગતનું ઉપાધાનકારણ છે, એમ કહેનારા યોગવાદીના વેદાંતવિરોધીઅંશનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેનું યોગપ્રત્યુક્ત્યાધિકરણ રચેછે:—

૨. યોગપ્રત્યુક્ત્યાધિકરણ.

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—एतेन આવડે (સાંખ્યસ્મૃતિના નિષેધવડે) યોગઃ યોગસ્મૃતિ [પણ] પ્રત્યુક્તઃ નિષેધ કરાથી [એમ જાણવું].

ટીકા:—સાંખ્યસ્મૃતિના નિષેધવડે યોગસ્મૃતિ પણ નિષેધ કરાથી એમ જાણવું. પુરુષોને નાના કહેવા, પ્રકૃતિને નિત્ય માનવી, જડપ્રધાનને જગતનું ઉપાધાનકારણ કહેવું તથા વેદમાં અને લોકમાં અપ્રસિદ્ધ એવાં મહદાદિકોને પ્રધાનનાં કાર્ય કહેવાં એટલા અંશમાં યોગસ્મૃતિ શ્રુતિવિરુદ્ધ હોવાથી અહિં તેટલાનો જ નિષેધ કરાયો છે, એમ જાણવું; પણ આસનપ્રાણાયામાદિબાવનાખ્યયોગનો વિસ્તાર ઐતાશ્વતરોપનિપદાદિમાં હોવાથી તેનો તથા તત્ત્વસાક્ષાત્કારમાં નિહિત્યાસનનું કથન શ્રુતિમાં હોવાથી ‘અથ તત્ત્વદર્શનામ્યુપાયો યોગઃ ॥’ (હવે તત્ત્વદર્શનનો ઉપાય યોગ છે તે કહીએછીએ) એ યોગશાસ્ત્રના કથનનો નિષેધ કરાયો છે, એમ ન જાણવું. ચિત્તના નિરોધરૂપ યોગ શ્રુતિસમ્મત હોવાથી અમને સર્વથા અંગીકાર છે; વળી સાંખ્યસ્મૃતિમાં તથા

યોગસ્મૃતિમાં પુરુષનું વિશુદ્ધપણું દર્શાવ્યું છે, તે તથા યોગસ્મૃતિમાં જે નિશ્ચિત્તિનિષ્ઠ દર્શાવી છે, તે પણ અ-
મને માન્ય છે. ૩.

વેદવિરુદ્ધસ્મૃતિઓના અપ્રામાણ્યથી તેમનાવડે, બ્રહ્મ આ જગતનું અભિનનિમિત્તોપાદનકારણ છે, એ-
રૂપસમન્વયનો, વિરોધ નથી, એમ સ્મૃતિના આક્ષેપનો પરિહાર દર્શાવી હવે તર્કનિમિત્તઆક્ષેપનો પરિહાર
કરવા ભગવાન સૂત્રકાર આદ્યસત્ત્વનું નીચેનું નવિલક્ષણત્વાધિકરણ રચેછે:—

૩. નવિલક્ષણત્વાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:—

ન વિલક્ષણત્વાદસ્ય તથાત્વં ચ શબ્દાત્ ॥ ૪ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—અસ્ય આના (આ જગતના) વિલક્ષણત્વાત્ [બ્રહ્મથી] વિ-
લક્ષણપણાથી ન [બ્રહ્મ આ જગતનું ઉપાદાનકારણ] નથી ચ અને શબ્દાત્ શબ્દથી [પણ] તથાત્વં
તેવાપણું (વિલક્ષણપણું) [સિદ્ધ થાયછે].

ટીકા:—પૂર્વપક્ષી તર્કથી આક્ષેપ કરેછે.—ચેતનબ્રહ્મ આ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે, એમ કહેવું
યોગ્ય નથી; કેમકે આ જગતનું બ્રહ્મથી વિલક્ષણપણું છે. જગત્ અચેતન અને અશુદ્ધ છે, તથા બ્રહ્મ ચે-
તન અને શુદ્ધ છે. સુખ, દુઃખ અને મોહરૂપપણાવડે પ્રીતિ, પરિતાપ અને વિપાદ આદિના હેતુપણાથી તથા
સ્વર્ગનરકાદિઉચ્ચનીચગતિના આશ્રયપણાવડે જગત્ અશુદ્ધ છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. અચેતન અને સુખદુઃખ-
મોહયુક્તજગતનું કારણ પણ અચેતન અને સુખદુઃખમોહયુક્ત હોવું ધરેછે, પણ ચેતન અને શુદ્ધ એવું બ્રહ્મ
જગતનું કારણ હોવું સંભવી શકતું નથી. વિલક્ષણોનો કાર્યકારણભાવ સંભવતો નથી, એ વાત કટકાદિ-
ભૂપણતા અને મુતિકાના કાર્યકારણભાવના અભાવવડે સુવિદિત છે. ‘વિજ્ઞાનં ચાવિજ્ઞાનં ચ ॥’ (વિજ્ઞાન
અને અવિજ્ઞાન) એ શ્રુતિવાક્યથી પણ વિજ્ઞાનસ્વરૂપચેતનબ્રહ્મથી અવિજ્ઞાનસ્વરૂપજગતનું વિલક્ષણપણું
સિદ્ધ થાયછે. ૪.

‘તત્ત્વેજ એક્ષત’ ॥ (તે તેજ આલોચના કરતું હતું) ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં, અચેતનપણાવડે સ્વીકારેલાં
બૃહતેતુ, ચેતનપણું સંભળાયછે, તેમ જ ‘તે હેમે પ્રાણા અહંત્રેયસે વિવદમાના બ્રહ્મ જગમુ: ॥’ (તે આ પ્રસિદ્ધ
ઇદ્રિયો પોતાની શ્રેષ્ઠતામાટે વિવાદ કરતી છતી બ્રહ્માપાસે ગઇ) ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં ઇદ્રિયેતુ પણ ચેતનપણું
સાંભળ્યું છે, એટલે વિલક્ષણતાના અભાવથી ચેતનબ્રહ્મથી ચેતનજગતની ઉત્પત્તિ સંભવી શકેછે, એમ વે-
દાંતી આશંકા કરે તો સંતોષ્યવાદી તેનું સમાધાન કરેછે:—

અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુ વિશેષાનુગતિભ્યામ્ ॥ ૫ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—તુ આ શબ્દ આશંકાની નિવૃત્તિમાટે છે વિશેષાનુગતિભ્યામ્
વિશેષ અને અનુગતિથી અભિમાનિવ્યપદેશ: અભિમાનીનું કથન [છે].

ટીકા:—ભોક્તાનો અને ભૂતદ્રિયરૂપોએનો ચેતનઅચેતનરૂપ લોકપ્રસિદ્ધ વિભાગ છે, તે વિભાગરૂપ-
વિશેષથી અથવા ‘एता ह वै देवता अहंत्रेयसे विवदमाणा: ॥’ (આ પ્રસિદ્ધ ઇદ્રિયોના દેવો પોતાના શ્રેષ્ઠપણા-
માટે વિવાદ કરતા છતા) એ શ્રીકૌપીતકિઆહ્વાણના પ્રાણસંવાદના વાક્યમાં કરણમાનની આશંકાની નિશ્ચિત્તિમાટે
અધિષ્ઠાતાચેતનના ગ્રહણસાર ચેતનવાચી દેવતાપદરૂપ વિશેષ છે, તે વિશેષથી અને ‘અમિર્નામૃત્વા મુલં પ્રા-
વિરાત્ ॥’ (અમિ વાણીરૂપ યદને મુખમાં પ્રવેશ કરતો હવો) ઇત્યાદિશાસ્ત્રવચનોથી જાણનારી અભિમા-
નિચેતનદેવતાની સર્વઅચેતનોમાં અનુગતિ અનુપ્રવેશ થી ‘તત્ત્વેજ એક્ષત ॥’ તથા ‘તે હેમે પ્રાણા: ॥’
ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં કેવળ અચેતનનું કથન નથી, કેવલ તેની અભિમાનિચેતનદેવતાનું કથન છે. જડમાં ચેતનતા
અંશ પણ બેવામાં આવતી નથી. એમ હોવાથી બ્રહ્મ અને જગતનું વિલક્ષણપણું સિદ્ધ રહેછે, તેથી ચેત-
નબ્રહ્મ અચેતનજગતનું કારણ સંભવતું નથી. ૫.

બગવાન સૂત્રકાર સાંખ્યવાદીના પૂર્વોક્તઆક્ષેપનો પરિહાર કરેછે:—

સિદ્ધાંત:—

દૃશ્યતે તુ ॥ ૬ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—તુ આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરેછે દૃશ્યતે [વિલક્ષણપણાથી અદ્ધ જગતનું કારણ નથી, એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે એવી વિલક્ષણતા લોકમાં] દેખાયછે.

ટીકા:—વિલક્ષણપણાથી ચેતનઅદ્ધ આ અચેતનજગતનું કારણ થઇ શકતું નથી, એમ કહેવું યોગ્ય નથી; કેમકે ચેતનમાંથી અચેતન કિંવા અચેતનમાંથી ચેતન ન જ થાય એવો નિયમ નથી: લોકમાં ચેતનપણાવડે પ્રસિદ્ધ પુરુષાદિથી વિલક્ષણ એટલે અચેતનકેશનખાદિની ઉત્પત્તિ અને અચેતનપણાવડે પ્રસિદ્ધ ગોમયાદિથી વિલક્ષણ એટલે ચેતનવૃદ્ધિકાદિની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવેછે. અચેતનપુરુષાદિનાં શરીરો અચેતનકેશાદિનું કારણ છે, અને અચેતનગોમયાદિ વૃદ્ધિકાદિના અચેતનશરીરનું કારણ છે, એમ કહો તો પણ કિંચિત્ અચેતન ચેતનના આશ્રયભાવને પામેછે, ને કિંચિત્ પામતું નથી, એવી વિલક્ષણતા રહેછે. જો કહો કે એ બંનેમાં પાર્થિવપાતુંઆદિ યત્કિચિત્ સાદૃશ્ય છે, તેથી તેમનો કારણકાર્યભાવ ધરેછે, તો અમે કહીએછીએ કે અદ્ધનો સત્તાસ્વભાવ આકાશાદિજગતમાં અનુવર્તેછે, માટે તેમનું યત્કિચિત્ સાદૃશ્ય હોવાથી તેમનો પણ કારણકાર્યભાવ સમવી શકેછે. ૬.

અસદિતિ चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અસત્ [ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્ય] અસત્ [હવે એમ પ્રાપ્ત થશે] इति એમ चेत् [કહો] તો પ્રતિષેધમાત્રત્વાત્ પ્રતિષેધમાત્રપણાથી ન [આ દોષ] નથી.

ટીકા:—જો શબ્દાદિહીનશુદ્ધચેતનઅદ્ધને તેનાથી વિપરીત શબ્દાદિમાનઅશુદ્ધઅચેતનકાર્ય(જગત) નું કારણ સ્વીકારે તો તમારા સત્કાર્યવાદી(ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યનું અસ્તિત્વ માનનાર)ના મતમાં ઉત્પત્તિની પહેલાં આ જગતરૂપ કાર્ય અસત્ હવે એવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, જે તમને અનિષ્ટ છે. એમ કહો તો તે તમારું કહેવું પ્રતિષેધમાત્ર (કથનમાત્ર નિષેધ) છે, પ્રતિષેધકરવાયોગ્ય વસ્તુ કોઇ નથી, જેમ હવણું આ જગત કારણરૂપે સત્ છે તેમ ઉત્પત્તિની પહેલાં પણ કારણરૂપે સત્ જ હવે, અસત્ ન હોતું. ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યના સત્પણાનો નિષેધ કરવાને તમારો પ્રતિષેધ સમર્થ ન હોવાથી, તમારા તે પ્રતિષેધમાત્રપણાથી તમારો કહેલો દોષ અમારા મતમાં પ્રાપ્ત થતો નથી. ૭.

પૂર્વપક્ષ:— अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અપીતૌ પ્રલયમાં તદ્વત્ તેના જેવા પ્રસંગાત્ [અશુદ્ધિઆદિના] પ્રસંગથી અસમજસમ્ [ઔપનિષદ્ દર્શન] અસમીચીન [છે].

ટીકા:—પૂર્વપક્ષી શંકા કરેછે:—જો સ્થૂલત્વ, સાવયત્વ, અચેતનત્વ, પરિચિન્નત્વ અને અગુહત્વ આદિ ધર્મવાળું જગત્ અદ્ધનું કાર્ય છે, એમ કહેશે તો જેમ જલમાં લીન થયેલું લવણ જલને દૂષિત કરેછે, તેમ પ્રલયકાલમાં કારણરૂપઅદ્ધમાં લીન થયેલું જગત્ અદ્ધને દૂષિત કરશે. આવીરીતે પ્રલયકાલમાં કારણઅદ્ધને કાર્યના જેવી અશુદ્ધિઆદિના પ્રસંગથી ઉપનિષદ્ અદ્ધને જગતનું કારણ કહેછે, તે અપયાર્થ છે.

અથવા પ્રલયમાં સર્વકાર્યના કારણના જેવા એકરૂપપણાના પ્રસંગથી પુનરુત્પત્તિમાં નિયમકારણના અભાવથી ભોક્તાભોગ્યઆદિવિભાગવડે ઉત્પત્તિના અભાવરૂપદોષથી ઉપનિષદ્ અદ્ધને જગતનું કારણ કહેછે, તે યથાર્થ નથી.

કિંવા પ્રલયમાં ભોક્તારૂપજીવોની અદ્ધની સાથે એકતા થયી છે, તેથી તેમને ઉત્પત્તિનાં નિમિત્ત જે કર્મઆદિ તેનો અભાવ છે. કર્મના નાશમાં પણ ભોક્તાની ઉત્પત્તિ માનશે તો તેની પેઠે યુક્તોને પણ ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, એરૂપદોષથી પણ ઉપનિષદ્ અદ્ધને જગતનું કારણ કહેછે, તે સમીચીન નથી.

પ્રલયકાલમાં પણ આ જગત્ જ્ઞાનમાં વિભક્તરૂપે જ રહેશે, એમ કહે તો તે સ્થિતિકાલ હોવાથી પ્રલયકાલનો અભાવ થાયછે, અને દ્વૈતની પણ પ્રાપ્તિ થાયછે, તેથી પણ ઉપનિષદનું કથન અપર્યાય જ છે. ૮.

સિદ્ધાંત:— ન તુ દૃષ્ટાન્તમાવાત્ ॥ ૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—દૃષ્ટાન્તમાવાત્ દૃષ્ટાંત હોવાથી જ [પૂર્વોક્ત દ્વયજ્ઞ પ્રાપ્ત થતાં] નથી તુ જ.

ટીકા:—સિદ્ધાંતી પૂર્વોક્તપૂર્વપક્ષોનું નિરાકરણ કરેછે:—કાર્ય કારણમાં લીન થયા છતાં તે કાર્ય પોતાના ધર્મોવડે કારણને દ્વિપિત કરતું નથી, એમાં દૃષ્ટાંત હોવાથી અમારા મતમાં પૂર્વોક્ત દ્વયજ્ઞ પ્રાપ્ત થતાં જ નથી તેથી, અમારા દર્શનમાં લેશ પણ અસમીચીનતા નથી. જેમ ઘટશરાવાદિ નાનાં મોટાં મૃત્તિકાનાં કાર્યો અને કટકકુંડલાદિનાના પ્રકારનાં સુવર્ણનાં કાર્યો નાશ પામીને પોતાનાં કારણ મૃત્તિકામાં તથા સુવર્ણમાં લીન થાયછે, સારે મૃત્તિકાને તથા સુવર્ણને પોતપોતાના ધર્મોવડે દ્વિપિત કરતાં નથી, તેમ આ જગત્ કારણરૂપજ્ઞાનમાં લીન થકને તે જ્ઞાનને પોતાના ધર્મોથી દ્વિપિત કરતું નથી. અમારા પક્ષમાં જેમ આ દૃષ્ટાંતો છે, તેમ તમારા મતમાં કોઇ દૃષ્ટાંત નથી; તમે જે જલ અને લવણનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તે વિષમ છે, કેમકે મધુર જલ લવણનું કારણ નથી. ‘આત્મેવેદં સર્વમ્ ॥’ તથા ‘ઈદં સર્વં યદયમાત્મા ॥’ ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં અવિશેષપણે ત્રણેકાલમાં કાર્યનું કારણથી અનન્યપણું કહ્યું છે, તેથી જેમ સ્થિતિકાલમાં અવિદ્યાએ આરોપેલાં કાર્યો અને તેના ધર્મોનો જ્ઞાનને સ્પર્શ નથી, તેમ પ્રલયમાં પણ તેમનો તેને સ્પર્શ નથી. માયાનું અવસ્તુપણું હોવાથી પોતાની પ્રસારેલી માયાસાથે જેમ માયાવી ત્રણેકાલમાં સ્પર્શ પામતો નથી, તેમ પરમાત્મા પણ સંમારમાયાસાથે સ્પર્શ પામતો નથી. સંપ્રદાયને જાણનારા આત્માઓ પણ જગત્ની ઉત્પત્તિઆદિને માયામય અને પરમાત્માને અસંગી કહેછે:—

“અનાદિમાયયા સુમો યદા જીવઃ પ્રવુચ્યતે ।

અજમનિદ્રમસ્વપ્નમદૈત્તં વુચ્યતે તદા ॥”

ભાવાર્થ:—અનાદિમાયાવડે સુતેલો જીવ ન્યારે (‘તત્ત્વમસિ’ એપ્રકારના ઉપદેશકાલમાં) માયાનિદ્રાને લાગેછે, સારે જન્મ, લય ને સ્થિતિઅવસ્થાશૂન્ય પરમાત્માને આત્મપણાવડે અનુભવેછે. પ્રલયમાં કાર્યકારણની એકતા થઈ જવાથી નિયમકારણના અભાવથી વિભાગવડે ઉત્પત્તિનો અભાવ થશે એ દોષ પણ દૃષ્ટાંતના સદ્ભાવથી દૂર થાયછે. જેમ સુષુપ્તિ અને સમાધિઆદિમાં અવિભાગની પ્રાપ્તિ થયા છતાં પણ મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ નહિ થવાથી પૂરેની પેઠે પુનઃ જગત્પ્રકાશમાં વિભાગ થાયછે, તેમ અહિં પણ થશે.

પ્રલયકાલમાં અજ્ઞાની જીવો મિથ્યાજ્ઞાનસહિત હોયછે, તેથી તેમની પુનરુત્પત્તિ થયેછે, સુક્રાંતરેનું અજ્ઞાન અત્યંત નિવૃત્ત થઈ ગયેલું હોવાથી તેમની પુનરુત્પત્તિ સંભવતી નથી.

પ્રલયકાલમાં આ જગત્ જ્ઞાનમાં વિભક્તરૂપે રહેતું નથી, એટલે પૂર્વપક્ષીનો છેલ્લો વિરોધ પણ ઘટતો નથી. ૯.

સ્વપક્ષદોષાત્ ॥ ૧૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અન્વય અને સ્વપક્ષદોષાત્ [સાંખ્યવાદીના] પોતાના પક્ષમાં [પણ તે] દોષ હોવાથી [તે દોષોનું નિરાકરણ કરવા અમારે પ્રયાસ કરવો આવશ્યક નથી].

ટીકા:—સાંખ્યવાદીએ જેટલા દોષ વેદાંતપક્ષમાં કલા છે, તેટલા જ દોષ સાંખ્યવાદીના પક્ષમાં પણ પ્રાદુર્ભાવ પામેછે. જેમ વાદી કહેછે કે વિવક્ષણુપણાથી જ્ઞાન જગતનું કારણ સંભવે નહિ, તેમ પ્રધાન પણ સમ્પ્રદિદિન હોવાથી વિવક્ષણુપણાવડે જગતનું કારણ સંભવે નહિ, એ દોષ સાંખ્યમતમાં સમાન છે. ઉત્પત્તિની પહેલાં અસહ્યર્થવાદનો પ્રસંગ કલો તે પણ પ્રધાન અને તેનાં કાર્યોનું વિવક્ષણુપણું હોવાથી સાંખ્યપક્ષમાં સમાન છે. પ્રલયકાલમાં કાર્યવડે કારણ દ્વિપિત થશે એ દોષ પણ સાંખ્યપક્ષમાં સમાન છે. ઇત્યાદિસર્વે દોષોના સાધારણુપણાથી તે બેમાંનાં એકે પક્ષમાં પૂજ્યાયોગ્ય નથી, અને તેથી તેઓની અદોષતા જણાયછે, ને તેમ હોવાથી તે દોષોનું નિરાકરણ કરવા અમારે પ્રયાસ કરવો આવશ્યક નથી. ૧૦.

તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાદપ્યન્યથાનુમેયમિતિ ચેદેવમપ્યવિમોક્ષપ્રસન્નઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાત્ તર્કના અપ્રતિષ્ઠાનથી અપિ પણ [બ્રહ્મામાં રહેલી જગત્કારણતાનો બાધ થતો નથી] અન્યથા બીજીરીતે (પ્રતિષ્ઠિતતર્કવડે) [પ્રધાન] અનુમેયમ્ અનુમાનકરવાયોગ્ય [છે] इति એમ ચેત્ [કહે] તો એવમ્ એમ [કરવાથી] અપિ પણ અવિમોક્ષપ્રસન્નઃ મોક્ષાભાવનો (તર્કના અપ્રતિષ્ઠાનરૂપદોષના અનિવારણનો અથવા મુક્તિના અભાવનો) પ્રસંગ [પ્રાપ્ત થાયછે].

ટીકા:—વેદપ્રમાણથી રહિત કંપિલકણ્યાદિની ભિન્નભિન્નશુદ્ધિમાત્રથી અન્યથાઅન્યથાકલ્પિતતર્કની પ્રતિષ્ઠા નથી, તેથી બ્રહ્મામાં રહેલી જગત્કારણતા વેદવડે સિદ્ધ હોવાથી કેવલ તેમના તર્કોવડે તેનો બાધ થઈ શકતો નથી. જો તર્કવાદી એમ કહે કે કોઈ પ્રતિષ્ઠિતતર્કને અતનો તર્ક મણી તે પ્રતિષ્ઠિત-સ્થિર-તર્કવડે પ્રધાન આ જગતનું કારણ છે, એમ અનુમાનકરવાયોગ્ય છે; સર્વતર્કને અપ્રતિષ્ઠિત કહેશે તો સર્વ લોક-વ્યવહાર તર્કથી ચાલેછે, તેના ઉચ્છેદની પ્રાપ્તિ થશે. તો અમે તેના ઉત્તરમાં કહીએછીએ કે શ્રુતિઅનુકૂલ તર્ક આજ છે, સ્વતંત્ર તર્ક આજ નથી, શુદ્ધિનું તારતમ્ય હોવાથી પ્રબલતર્ક નિર્બલતર્કને સર્વદા હણી નાંખેછે, એટલે કોઈ પણ સ્થિરતર્ક સંભવતો નથી, તેથી તર્કની અનવસ્થાનો જે દોષ પૂર્વે કહ્યો છે, તે દૂર થતો નથી, એટલે પ્રધાનને જગત્કારણ માની શકાય એમ નથી. કિંવા યથાર્થજ્ઞાનથી મોક્ષ થાયછે, એમ સર્વ મોક્ષવાદી માનેછે, અને જ્ઞાનના વસ્તુતત્ત્વપણાથી તે જ્ઞાન આશિના ઉચ્છેદજ્ઞાનની પેઠે એકરૂપ છે, તેથી તેમાં વિવાદનો અભાવ છે, પણ પરસ્પર વિરોધ કરનારા પુરુષોની કલ્પનામાત્રથી રચેલા તર્કોવડે વિવાદના અભાવવાળા એકજ્ઞાનની સિદ્ધિ થતી નથી, વળી પ્રધાનવાદીને બીજા તાર્કિકોએ ચેષ્ટતર્કવાદીરૂપે સ્વીકાર્યો નથી તેથી, તેમ જ ભૂતકાલના, વર્તમાનકાલના અને ભવિષ્યકાલના બધા તર્કવાદિઓને એકકાલે એકરૂપને એકત્ર યદ્ય એકસુસિદ્ધતર્કદ્વારા એકપ્રકારના જ્ઞાનનો નિર્ણય કરવાનો અસંભવ હોવાથી તેમના મતમાં મુક્તિના અભાવના પ્રસંગની પ્રાપ્તિ થાયછે. વેદનું નિલપણું હોવાથી તથા તેને વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું કારણપણું હોવાથી તેમાં વ્યવસ્થિતઅર્થના વિષયપણાની સિદ્ધિ સંભવી શકેછે. વેદજનિતજ્ઞાનનું સમ્યક્ષપણું ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના સર્વેતાર્કિકોએ પણ લોપ કરવાને શક્ય નથી, તેથી ઔપનિષદજ્ઞાનનું સમ્યક્ષજ્ઞાનપણું સિદ્ધ છે, ને તે કારણથી આગમાનુસારિતર્કવડે ચેતનબ્રહ્મ જગતનું નિમિત્તકારણ તથા ઉપાદાનકારણ છે. ૧૧.

પ્રધાનકારણવાદના નિષેધનો બીજાકારણવાદનો નિષેધમાં અતિદેશ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું શિષ્ટાપરિગ્રહાધિકરણ રચેછે:—

૪. શિષ્ટાપરિગ્રહાધિકરણ.

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—एतेन આવડે (પ્રધાનકારણવાદના નિરાકરણવડે) શિષ્ટાપરિ-ગ્રહાઃ શિષ્ટોએ નહિ ગ્રંથકુ કરેલા [પરમાણુકારણવાદઆદિ] અપિ પણ વ્યાખ્યાતાઃ નિષેધ કરાયા [છે].

ટીકા:—પ્રધાનકારણવાદનો નિષેધ પૂર્વે થઈ ગયો. એ પ્રધાનકારણવાદના નિષેધવડે મત, વ્યાસ અને વસિષ્ઠઆદિ શિષ્ટપુરુષોએ કોઈપણ અશવડે નહિ ગ્રંથકુ કરેલા આશાદિપરિકલ્પિતપરમાણુકારણવાદનો પણ નિષેધ કરાયો છે, એમ જાણવું. પરમગંભીર જગત્કારણનું કેવલતર્કવડે દુર્બોધપણું, તર્કનું અપ્રતિ-ષ્ઠિતપણું, અન્યથાઅનુમાનમાં મોક્ષનો અભાવ, અને વેદવિરોધ એપ્રકારનાં નિષેધનાં કારણો છે. ૧૨.

વ્યવહારિકમોક્ષાભાવનું અસ્તિત્વ દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું લોકનાપત્ત્યધિકરણ રચેછે:—

૫. લોકનાપત્ત્યધિકરણ.

मोक्षापत्तेरविभागश्चेत् स्यालोकवत् ॥ १३ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—મોક્ષાપત્તેઃ [લોચને] લોક્તાની પ્રાપ્તિથી અવિભાગઃ [લો-કનાલોચનો] ભેદ નહિ [રહે] ચેત્ [એમ કહે] તો લોકવત્ લોકની પેઠે [ભેદ] સ્વાત્ છે.

ટીકા:—અહારણ્યવાદમાં અભિજ્ઞતાને લીધે ભોક્તા ભોગ્યભાવને પ્રાપ્ત થશે, અથવા ભોગ્ય ભોક્તાના ભાવને પામશે. એવીરીતે તે વાદમાં ઇતરેતરભાવની પ્રાપ્તિ હોવાથી લોકમાં જે આ ચેતન જીવાત્મા ભોક્તા છે, અને આ શબ્દાદિવિષય ભોગ્ય છે, એવા ભોક્તાભોગ્યનો ભેદ દેખાય છે, તે ભેદ નહિ રહે, એમ પૂર્વપક્ષ કરે તો અમે કહીએછીએ કે અમારા પક્ષમાં દૃષ્ટાંતો મળ્યા હોવાથી તમે કહો છો તે દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. જેમ લોકમાં સમુદ્રથી જલ અભિજ્ઞ છે, છતાં ફેનતરંગપુદ્ગુદાદિરૂપે ભિન્ન પણુ છે, તેમ જ અભિજ્ઞ એવાં ભોક્તા ને ભોગ્ય પણુ ઉપાધિવડે ભિન્નરૂપે સંભવી શકે છે. ૧૩.

પૂર્વના જ પૂર્વપક્ષમાં વિવર્તવાદવડે મુખ્યસમાધાનને કહેવા ભગવાન સૂત્રકર સાતસૂત્રોવાળું નીચેનું આરંભણુધિકરણુ રચે છે:—

૬. આરંભણુધિકરણુ.

તદનન્યત્વમારમ્ભણશબ્દાદિભ્યઃ ॥ ૧૪ ॥

અનન્ય અને અનન્યાર્થ:—આરમ્ભણશબ્દાદિભ્યઃ આરંભણુશબ્દાદિથી તદનન્યત્વમ્ તેનું (કાર્યકારણનું) અનન્યપણું [છે].

ટીકા:—વ્યાવહારિકભોક્તા અને ભોગ્યને માનીને પૂર્વસૂત્રમાં તેનો વિભાગ કહ્યો છે. એ વિભાગ પર-માર્થથી નથી; કેમકે આરમ્ભણશબ્દાદિથી કાર્યરૂપજગતનું કારણરૂપબ્રહ્મથી અનન્યપણું (પૃથક્સત્તા-શૂન્યપણું—વ્યતિરેકાભાવ) કહ્યું છે. એકના વિજ્ઞાનવડે સર્વના વિજ્ઞાનની પ્રતિપા કરીને દૃષ્ટાંતની અપેક્ષામાં ‘યદા સીમ્યૈકેન મૃત્પિન્ડેન સર્વે મૃપ્મયં વિજ્ઞાતં સ્યાદ્વાચારમ્ભણં વિકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ ॥’ (હે પ્રિયદર્શન શ્વેતકેતો! એક માટીના પિંડના યથાર્થજ્ઞાનવડે સર્વઘટશરાવાદિ માટીના વિકારો જાણવામાં આવે છે, કેમકે વાણીવડે જેમનો આરંભ થયો એવા ઘટાદિવિકાર નામમાત્ર છે, પોતાના કારણ મૃત્તિકાથી ભિન્ન નથી, અને કારણરૂપ મૃત્તિકા જ સત્ય છે) એમ કહ્યું છે. શ્રુતિમાંના આરમ્ભણશબ્દથી સિદ્ધાંતમાં પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન કાર્યસમૂહનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે. શ્રુતિમાં પુનઃ તેજ, જલ અને પૃથ્વીનાં કાર્યોનો તેજ, જલ અને પૃથ્વીથી ભિન્ન અભાવ કહ્યો છે. એ ત્રણુતત્ત્વોનું પણ સત્ત્વથી ભિન્ન અસ્તિત્વ નથી. શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદમાંના એ પ્રસંગમાં દૃષ્ટાંતોના તથા તેઉપરથી ઉપજતા સિદ્ધાંતોની જે શ્રુતિઓ તે આરમ્ભણ શબ્દ છે. સૂત્રમાંના આદિશબ્દવડે ‘બ્રહ્મૈવેદં સર્વમ્ ॥’ (બ્રહ્મ જ આ સર્વ છે) તથા ‘આત્મૈવેદં સર્વમ્ ॥’ ઇત્યાદિ આત્માનું એકપણું પ્રતિપાદન કરનારાં વચનોનો સમૂહ જાણવો. કારણથી કાર્યનું અનન્યપણું હોવાથી એક-કારણના વિજ્ઞાનવડે સર્વકાર્યનું વિજ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. પ્રાતીતિક અને અનિત્યસ્વરૂપવડે સત્તાસ્થુતિના શૂન્યપણાથી જેમ ઘટાકાશાદિનું મહાકાશથી અને મૃગજલનું ક્ષારમયપ્રદેશથી અનન્યપણું છે, તેમ આ ભોગ્યભોક્તા-દિપ્રમત્યસમૂહનું બ્રહ્મથી અનન્યપણું એટલે વ્યતિરેકવડે અભાવ છે.

શંકા:—જેમ વૃક્ષ અનેક શાખાયુક્ત છે, તેમ બ્રહ્મ અનેકશક્તિપ્રવૃત્તિયુક્ત છે; આમ હોવાથી એક-પણું અને નાનાપણું એ બંને સત્ય જ છે, જેમ મૃતિકાનું મૃતિકારૂપે એકપણું અને ઘટશરાવાદિરૂપે નાના-પણું છે. તેમાં બ્રહ્મના એકપણાના અંશવડે જ્ઞાનથી ગોક્ષવ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે, અને નાનાપણાના અંશવડે કર્મકાંડનો આશ્રય કરીને રહેલા લૌકિકવૈદિકવ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે.

સમાધાન:—તમે બ્રહ્મને ઉભયરૂપે સત્ય કહેવા ઇચ્છો છો તે યોગ્ય નથી. ‘મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ ॥’ (મૃત્તિકા જ સત્ય છે) ઇત્યાદિ દૃષ્ટાંતોમાં ઉપાધાનકારણના જ સત્યપણાનો નિશ્ચય છે, અને વાણીવડે કહેવાતા વિકારસમૂહોના મિથ્યાપણાનો પણ નિશ્ચય છે. સિદ્ધાંતમાં પણ ‘તત્સત્યમ્ ॥’ (તે સત્ય છે) ઇત્યાદિવચનોવડે પરમકારણના જ સત્યપણાનો નિશ્ચય છે, ને ‘તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો ॥’ (હે શ્વેતકેતો! તે તુ છે) એવી રીતે જીવના બ્રહ્મભાવનો ઉપદેશ પણ કર્યો છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે પારમાર્થિક એકપણું છે, ને મિથ્યાજ્ઞાનથી પ્ર-કટેલું નાનાપણું છે. જો બંનેને સત્ય માનશે તો વ્યવહારના જ્ઞાનથી પણ ગોક્ષની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, અને ‘મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમામોતિ ય ઇહ નાનેવ પદયતિ ॥’ જે ભેદદષ્ટિવાળાને વારંવાર જન્મમરણ કહેનારી શ્રુ-તિને નિરર્થકતા પ્રાપ્ત થશે. જેમ જાળપહેલાં સ્વપ્નોનો સર્વવ્યવહાર મલ્ય છે, તેમ સર્વલૌકિકવૈદિકવ્યવ-

હાર પ્રત્યક્ષઅભિનિષ્ક્રાંતિ ગ્ણ જ્યાપૂર્વે સત્ય છે, તેથી તે વ્યવહારની અસિદ્ધિરૂપ દોષ પણ અમારા પક્ષમાં નથી, ને તે આગ્રાનદશમાં સર્વલોકિકપ્રમાણોનો અવકાશ હોવાથી પ્રમાણના અનવકાશરૂપ દોષ પણ નથી.

શંકા:—જેમ રજ્જુમાં કલ્પાયેલા મિથ્યાસર્પવડે દંશન કરેલો યુરુપ મરતો નથી, અને મૃગજલવડે સ્નાનપાનાદિપ્રયોગન સિદ્ધ થતું નથી, તેમ અસત્યવેદાંતવાક્યોવડે અઘાતમપણાનું ગ્ણન થઇ શકતું નથી.

સમાધાન:—કલ્પિતસર્પના દંશની બ્રાંતિવડે કલ્પિત શંકા અને વિષના નિમિત્તથી સત્યમરણમૂર્ચાદિ જોવામાં આવેછે. સ્વપ્નાવસ્થાના મિથ્યાસર્પથી અને મિથ્યાજલથી દંશન અને સ્નાનાદિ પણ થાયછે. જે તમે કહો કે દશનાદિકાર્ય પણ મિથ્યા છે, તો અમે કહીએછીએ કે તે કાર્ય બલે મિથ્યા હોય પણ તેનું જ્ઞાન મિથ્યા નથી; કેમકે જંગલે કોઇ માણસ ગ્ણાને મિથ્યા માનતો નથી; વળી અસત્યસ્વપ્નવડે વ્યાવહારિકસત્યક્ષણના લાભાલાભને પણ તે વિષયમાં કુશલપુરુષો જાણેછે, એટલે તે કાલનું ગ્ણન મિથ્યા નથી. જેમ સ્વપ્નના મિથ્યાવ્યાધના દર્શનથી ઉંધની નિષ્પત્તિ થઇ જાયછે, તેમ અસત્યવેદાંતવાક્યોવડે પણ બંધની નિષ્પત્તિદ્વારા અઘાતમપણાનું ગ્ણન થવામાં વિરોધ નથી. વસ્તુતાએ તો બંધ પણ પ્રાતિભાસિક છે, અને શાસ્ત્રો પણ પ્રાતિભાસિક છે, એટલે બંને સમસત્તાવાળાં હોવાથી, ખીજું પહેલાનું બાધક થઇ સત્ય ગ્ણન ઉપજવી શકેછે, એટલે શંકાને અવકાશ નથી.

જે કહો કે શ્રુતિમાં શ્રુતિકાઆદિનાં જે દૃષ્ટાંતો આપ્યા છે, તે વિકારી કેવા અવિકારી પરિણામવાદ દર્શાવવાના તાત્પર્યથી છે, પણ અનન્યપણું દર્શાવવાના તાત્પર્યથી નથી; તો તે તમારું કથન પૂર્વોપરનો વિચાર ક્યાં-વિનાનું છે; કેમકે 'આત્માડગ્ગરોડમરોડમૃતોડમયો વ્રહ્મ' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં અઘના કૃતસ્થપણાના નિરૂપણથી અઘમાં 'કોઇપણ અન્યથાભાવરૂપ વિક્રિયા નથી, એમ દર્શાવ્યું છે, તેથી વિકારિપરિણામવાદ અને અવિકારિ-પરિણામવાદ એ બંનેનો નિષેધ થાયછે. વસ્તુમાં વિક્રિયા થયાવિના જ બ્રાંતિથી અન્યનામરૂપ ભાસેછે, તે અવિકારિપરિણામવાદ છે, એમ કહો તો તેથી વિવર્તવાદરૂપ અનન્યપણાની જ સિદ્ધિ થાયછે.

માયાની ઉપાધિવડે ઈશ્વરનું ઈશ્વરપણું, સર્વેશ્વરપણું ને સર્વશક્તિમાનપણું છે, પરમાર્થથી નથી; પરમાર્થ-અવસ્થામાં તો સર્વવ્યવહારનો અભાવ છે, એમ સર્વે ઉપનિષદો કહેછે: માટે પરમાર્થના અભિપ્રાયવડે કાર્ય-કારણનું અનન્યપણું છે, અને વ્યવહારના અભિપ્રાયવડે ઉપાધિનિર્મિતભેદનું કથન છે. ૧૪.

ભાવે ચોપલઘ્વે: ॥ ૧૫ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—જ અને ભાવે [કારણના] સદ્ભાવમાં ડપલઘ્વે: [કાર્યના] જ્ઞાનથી [કારણથી કાર્યનું અનન્યપણું છે].

ટીકા:—શ્રુતિકારણ કારણ વિદ્યમાન હોય તો જ ઘટાદિરૂપકાર્યનું જ્ઞાન થાયછે, કારણના અભાવમાં તેનાં કાર્યોનું જ્ઞાન થતું નથી, તેથી સિદ્ધ થાયછે કે કારણથી કાર્યનું અનન્યપણું છે. અન્યના સદ્ભાવમાં અન્યનું જ્ઞાન થતું નથી, એ આપણે ગામના સદ્ભાવમાં અશ્વનું જ્ઞાન ન થવાથી જાણીએછીએ. નિમિત્ત-કારણના સદ્ભાવથી પણ કાર્યનું જ્ઞાન થતું સંભવતું નથી. અવિચ્છિન્નમૂલવાળા અને દીર્ઘરેખાકરૂપઅવસ્થાને પામેલા ધૂમને જોઇને અગ્નિના સદ્ભાવનું જ્ઞાન થાયછે, ત્યાં પણ વ્યાપ્તિજ્ઞાનવાળી બુદ્ધિ તે જ્ઞાનમાં કારણ હોવાથી પૂર્વોક્તનિયમમાં દોષ આવતો નથી.

અથવા 'માત્રાચોપલઘ્વે: ॥' (અને પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના ભાવથી કારણથી કાર્યનું અનન્યપણું છે) 'એવો મૂતપાઠ સ્વીકારી તેનું નીચેપ્રમાણે વ્યાખ્યાન છે, એમ જાણવું:—

કેવલ શબ્દથી જ કાર્યકારણનું અનન્યપણું છે, એમ નથી, પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના સદ્ભાવથી પણ તે બંનેનું અનન્યપણું જોવામાં આવેછે. પટમાં આત્મનિવિતાન(તાણાવાણા)ના સયોગવાળાતત્ત્વોવિના અન્ય જોવામાં આવતું નથી, તેમ તત્ત્વોમાં તેના અંશોથી ને તે અંશોમાં તેના અવયવોથી બિન કોઇપણ જોવામાં આવતું નથી. આ પ્રસક્ષજ્ઞાનવડે રાતાં, ધોળાં અને કૃષ્ણ એવાં ત્રણરૂપો જે તેજ, જલ અને પૃથ્વીરૂપ છે તે, ને તેથી વાયુમાત્ર અને તેથી આકાશમાત્ર અનુમાનકરવાયોગ્ય છે. તેથી પર એક જ અદિતીય અઘ છે, ત્યાં સર્વે પ્રમાણોની સીમા છે. ૧૫.

સત્ત્વાચારસ્ય ॥ ૧૬ ॥

અન્ય અને અન્યથા:—ચ અને અવરસ્ય કાર્યની સત્તાત્ [કારણરૂપે સ્થિતિ] હોવાથી [કારણથી કાર્યનું અનન્યપણું છે].

ટીકા:—‘ સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્ ॥ ’ (હે સૌમ્ય થેતકેતો ! આ જગત્ સૃષ્ટિની પહેલાં સત્-કારણરૂપ-જ હતું) ઇલાહિયુતિઓમાં કાર્યનું કારણની સાથે સમાનાધિકરણપણું કહ્યું છે, તેથી પછીથી યનારા કાર્યનું ઉત્પત્તિની પહેલાં કારણમાં કારણરૂપે હોવાપણું સિદ્ધ થાયછે, ને તેવડે કારણથી કાર્યનું અનન્યપણું છે, એમ નિશ્ચય થાયછે. જેમ કારણરૂપ બ્રહ્મ ત્રણેકાલમાં સત્ છે, તેમ કાર્યરૂપ જગત્ પણ બનેનો અભેદ હોવાથી ત્રણેકાલમાં સત્ છે, અને સત્ એક છે, તેથી પણ કારણથી કાર્યનું અનન્યપણું છે, એમ જણાયછે. ૧૬.

અસદ્વ્યપદેશાન્નેતિ चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ ૧૭ ॥

અન્ય અને અન્યથા:—અસદ્વ્યપદેશાત્ [સ્મૃતિમાં] અસત્તા કથનથી ન [સૃષ્ટિની પૂર્વે સત્] ન હતું ઇતિ એમ ચેત્ [કહો] તો ન [તેમ] નથી ધર્માન્તરેણ અન્યધર્મવડે [એ કથન છે, એમ] વાક્યશેષાત્ વાક્યશેષથી [જણાયછે].

ટીકા:—‘ અસદેવેદમગ્ર આસીત્ ॥ ’ (આ જગત્ સૃષ્ટિની પૂર્વે અસત્ જ હતું) ઇલાહિયુતિઓમાં અસત્તનું કથન હોવાથી સૃષ્ટિની પૂર્વે આ જગત્ સત્ ન હતું એમ શંકા કરે તો તમારી તે શંકા સમવતી નથી; કેમકે ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યના અત્યંતઅસત્પણાના અભિપ્રાયવડે ત્યાં અસત્તનું કથન નથી, પણ સ્પષ્ટનામરૂપણારૂપધર્મથી ભિન્ન જે અસ્પષ્ટનામરૂપણારૂપ ધર્માન્તર, તેના અભિપ્રાયવડે ત્યાં અસત્તનું કથન છે, એમ ‘ તત્સદાસીત્ ॥ ’ (તે જગત્ સત્ હતું) ઇલાહિયાકરોપથી જણાયછે. વળી અસત્તને અત્યંતાભાવરૂપ માનીએ તો અસત્તાના પૂર્વીપરકાલના અસંબંધથી ‘ આસીત્ ’ (હતું) એ શબ્દની નિરર્થકતા પામી, માટે પણ સૃષ્ટિની પૂર્વે અસ્પષ્ટનામરૂપણા જગત્ હતું એમ સ્વીકારવું પડેછે. ૧૭.

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ ૧૮ ॥

અન્ય અને અન્યથા:—યુક્તે: યુક્તિથી ચ અને શબ્દાન્તરાત્ અન્યશબ્દથી [પણ સૃષ્ટિની પૂર્વે કાર્યનું સત્પણું અને કારણથી અનન્યપણું જણાયછે].

ટીકા:—જે પુરુષને હિં બનાવવાની અથવા ઘડે બનાવવાની ઇચ્છા હોય તે પુરુષ તેનાં પ્રતિનિયત-કારણ દ્વંદ્વને અથવા સ્મૃતિકાને ઇચ્છુ કરેછે, એમ લોકમાં જેવામાં આવેછે, પણ અન્યને ઇચ્છુ કરતા હોય એમ જેવામાં આવતું નથી, તેથી સંકાર્થવાદ સિદ્ધ થાયછે. જે અસત્થી પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય તો ઉત્પત્તિની પહેલાં સર્વત્ર સર્વત્ર અસત્પણું સમાન હોવાથી ક્યારેક દ્વંદ્વથી, ઘડે બનવો જેઇએ, અથવા સ્મૃતિકાથી હિં બનવું જેઇએ, પણ તેમ તો બનતું નથી તેથી, તથા ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યને અત્યંતાભાવરૂપ માનીએ તો કારકઆપારને નિર્વિધવતારપ્રદોષની પ્રાપ્તિ થાયછે તેથી, અસંકાર્થવાદ મિથ્યા છે. એ યુક્તિથી તથા ‘ સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્ ॥ ’ એ શબ્દાન્તર (પૂર્વસ્મૃતમાંના અસત્તા કથનના શબ્દથી અન્ય સત્તાના કથનના શબ્દ) થી પણ સૃષ્ટિની પૂર્વે કાર્યનું સત્પણું અને કારણથી અનન્યપણું છે, એમ જણાયછે. ૧૮.

पटवच्च ॥ ૧૯ ॥

અન્ય અને અન્યથા:—ચ અને પટવત્ [સંવેદિત અને પ્રસારિત] વસ્ત્રની પેઠે [અવસ્થાભેદે કારણથી કાર્યનો] ભેદ છે, વાસ્તવિકભેદ નથી].

ટીકા:—જેમ વસ્ત્ર બ્યારે સંવેદિત (સારીરીતે વીંટાળેલું) હોય સારે જેનારપુરુષને આ વસ્ત્ર છે કે અન્ય દ્રવ્ય છે, એમ સ્પષ્ટ જ્ઞાન થતું નથી; કદાચિત્ આ વસ્ત્ર છે, એવું જ્ઞાન થાય તોપણ તેની લંબાઇપ-હોળાઇ કેટલી છે, ઇલાહિ જણવામાં આવતું નથી, પણ બ્યારે તે વસ્ત્રને પ્રસારે (પહેળું કરે) સારે જે સંવેદિત હતું તે વસ્ત્ર છે, તથા તેની લંબાઇપહોળાઇ ઇલાહિ આપ્રમાણે છે, એ સર્વ સ્પષ્ટ જણવામાં આવે-છે; તેમ બ્યારે તંતુરૂપકારણમાં વસ્ત્ર હોયછે, સારે તે વસ્ત્રનું મનુષ્યને સ્પષ્ટ જ્ઞાન થતું નથી, પણ તુરી (વણવાનું રાય), વેમ (નલિકા) ને કુર્ચિ (વણકર) આદિ કારકના વ્યાપારપછી આ વસ્ત્ર છે, એવું સ્પષ્ટ

ગ્નન થાયછે. આ સંવેદિત અને પ્રસારિત વસ્તુની પેઠે કાર્યકારણનો પણ સ્થિતિભેદ ભેદ છે, વસ્તુતાએ ભેદ નથી. ૧૯.

यथा च प्राणादिः ॥ ૨૦ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થઃ—ચ અને યથા જેમ પ્રાણાદિઃ [કારણરૂપપ્રાણુથી] પ્રાણાદિ [અન્ય નથી, તેમ કારણુથી કાર્ય અન્ય નથી].

ટીકા:—જેમ લોકમાં પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન ને વ્યાન એ પ્રાણના ભેદ ન્યારે પ્રાણાયામવડે નિરુદ્ધ થાયછે, ત્યારે કારણમાત્રરૂપે વર્તમાન પ્રાણુવડે જીવનમાત્ર જ શેષ રહેછે, આકુંચનપ્રસારણાદિકાર્ય રહેતું નથી; અને ન્યારે તે પ્રાણાદિ નિરુદ્ધ નથી હોતા ત્યારે જીવનથી અધિક આકુંચનપ્રસારણાદિકાર્ય પણ થાયછે. આ કારણરૂપપ્રાણુથી પ્રાણાપાનાદિ પ્રાણના ભેદો અન્ય નથી, તેમ જ સર્વ જગત્ પોતાના કારણ અક્ષથી અનન્ય છે. આવીરીતે ‘યેનાશ્રુતં શ્રુતં મવ્યમતં મતમવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતમ્ ॥’ આ શ્રુતિની પ્રતિષ્ઠા સિદ્ધ થઈ. ૨૦.

ચેતનકારણવાદને દૂઠ કરવા જગવાન સૂત્રકાર ત્રણસૂત્રોવાળું નીચેનું ઇતરવ્યપદેશાધિકરણ રચેછે:—

૭. ઇતરવ્યપદેશાધિકરણ.

पूर्वपक्षः— इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ ૨૧ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થઃ—ઇતરવ્યપદેશાત્ [જે ચેતનને જગતનું કારણ માનશે તો] જીવના [પ્રજ્ઞપણાના અથવા પ્રજ્ઞના જીવપણાના] કથનથી હિતાકરણાદિદોષપ્રસક્તિઃ [પ્રજ્ઞમાં પોતાનું] અહિત કરવું એ આદિ દોષનો પ્રસંગ [આવશે].

ટીકા:—પૂર્વપક્ષી ચેતનકારણવાદમાં પુનઃ ખીજીરીતે આક્ષેપ કરેછે:—જે ચેતનને જગતનું કારણ માનશે તો ‘તત્ત્વમસિ સ્વેતકેતો ॥’ એ શ્રુતિમાં ઇતર એટલે જીવનું પ્રજ્ઞરૂપે કથન છે; અથવા ‘તત્સદ્ગુણ તત્ત્વેવાનુપ્રાવિશત્ ॥’ એ શ્રુતિમાં ઇતર એટલે પ્રજ્ઞનું જીવરૂપે કથન છે; તેથી જે પ્રજ્ઞનું સ્વરૂપ છે, તે જીવનું જ સ્વરૂપ છે, માટે જેમ કોઈ સ્વતંત્ર મનુષ્ય પોતાને માટે કારાગાર કરી તેમાં પ્રવેશ કરે નહિ, તેમ સ્વતંત્ર કર્તા પણ પોતાનું હિત જ કરે, પણ જન્મ, મરણ, જરા, રોગ અને નરક આદિ અનેકઅનર્થસમૂહને રચવારૂપ અહિત ન કરે. સૂત્રમાંના જ્ઞાદિશબ્દથી જ્ઞાતિઆદિનું અહણ કરવું. વળી પોતે અત્યંત નિર્મલ હોવાથી અત્યંતમલિનદેહને આત્મપણુવડે અહણ ન કરે, કદાચિત્ જ્ઞાતિથી અહણ કરે તોપણ જે દુઃખ કર હોય તે સ્વેચ્છાવડે સજી દે અને સુખકરને અહણ કરે. તેમ જ આ વિચિત્ર જગત્ જે રચ્યું છે, એમ પણ તેને સ્મરણ રહેતું જોઈએ, તથા જેમ માયાવી પોતાની પ્રસારેલી માયાનો સ્વેચ્છાવડે અનાયાસે ઉપસંહાર કરેછે, તેમ જીવમાં પણ આ સંહિતો ઉપસંહાર કરવાનું સામર્થ્ય જોઈએ, પણ તે તેનામાં હોય એમ જણાતું નથી. આવીરીતે અહિતક્રિયાદિના દર્શનથી અને હિતક્રિયાઆદિના અદર્શનથી ચેતનથી જગતની ઉત્પત્તિ માનવી તે અન્યાય છે. ૨૧.

સિદ્ધાંતઃ—

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ ૨૨ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થઃ—તુ પણ ભેદનિર્દેશાત્ [જીવાત્માના તથા પરમાત્માના] ભેદના કથનથી અધિકં [જીવાત્માથી પરમાત્મા] ભિન્ન [છે, તેથી પરમાત્મામાં અહિતકરણાદિદોષો પ્રાપ્ત થતા નથી].

ટીકા:—સૂત્રમાંના તુશબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરેછે. ‘સોડન્વેષ્ટવ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતયઃ ॥’ (તે પરમાત્મા અન્વેષણકરવાયોગ્ય છે, તથા તે જિજ્ઞાસાકરવાયોગ્ય છે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓમા બદ્ધ, અરૂપ અને અસ્પર્શકિતમાન જીવાત્માથી નિલયુક્ત, સર્વત્ર અને સર્વશક્તિમાન પરમાત્માના ભેદનું કથન હોવાથી અવધારકાલમા પરમાત્મા જીવાત્માથી ભિન્ન છે, તેથી તે પરમાત્મામાં અહિતકરણાદિદોષો પ્રાપ્ત થતા નથી. જે

અમે જીવને સૃષ્ટિકર્તા માનીએ તો તેમાં પૂર્વોક્ત દોષો સંભવે, પણ અમે જીવને સૃષ્ટિકર્તા માનતા નથી, કિંતુ પરમાત્માને સૃષ્ટિકર્તા માનીએછીએ, જેથી તેમાં તે દોષોનો અસંભવ છે. પરમાત્મા નિત્યમુક્તસ્વભાવવાળા હોવાથી તેમને કાંઈ હિત કરવાનું નથી, કિંવા અહિત સંજ્ઞાનું નથી, તેમ જ સર્વજ્ઞપણાથી અને સર્વશક્તિમાનપણાથી તેમને જ્ઞાનપ્રતિબંધ કિંવા શક્તિપ્રતિબંધ પણ નથી, તેથી તેમાં અહિતકરણાદિદોષો કેમ સંભવે ? ન જ સંભવે. ને પૂર્વપક્ષી એમ કહે કે ‘તત્ત્વમસિ’ ઇશાદિવેદાંતવાક્યોમાં જીવજ્ઞાનો અભેદ કહ્યો છે, માટે એક જ વસ્તુમાં ભેદ ને અભેદ એવા વિરુદ્ધભાવ કેમ સંભવી શકે ? તો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએછીએ કે ઉપાધિને લીધે એકવસ્તુમાં પણ ભેદાભેદ સંભવી શકેછે; જેમ આકાશ એક છતાં પણ ઘટાદિની ઉપાધિથી તેમાં ભેદ પ્રતીત થાયછે, તેમ જ્ઞાનકાલમાં જ્ઞાન એક છતાં પણ જ્ઞાતિકાલમાં અવિદ્યાકલ્પિતદેહાદિની ઉપાધિથી તેમાં ભેદ પ્રતીત થાયછે. જ્ઞાનકાલમાં તો જીવ, સંસાર, સૃષ્ટિકર્તા કે અહિતકરણાદિદોષો એ સર્વોનો, ભેદવ્યવહારનો બાધ થવાથી, અભાવ છે, એટલે તે જ્ઞાનકાલમાં તો શંકા કે સમાધાન કાંઈ થઈ શકે એમ નથી, ને વ્યવહારકાલમાં તો અવિદ્યાકલ્પિત ભેદ છે, તેથી પરમાત્મામાં તે દોષો સંભવી શકતા નથી. ૨૨.

અખંડએકરૂપજ્ઞાનમાં જીવ તથા ઇશ્વરનું વિચિત્રપણું કેમ સંભવે ? તેમ જ તેનું કાર્યરૂપે વિચિત્રપણું પણ કેમ સંભવે ? એ અસંભવદોષને ભગવાન સૂત્રકાર દર્શાવેલો દૂર કરેછે:—

અસ્માદિવચ્ચ તદનુપપત્તિઃ ॥ ૨૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને અસ્માદિવચ્ચ પાપાણાદિની પેઠે તદનુપપત્તિઃ તેની (તે દોષોની) અનુપપત્તિ [છે].

ટીકા:—જેમ ભોક્તાં સર્વપાપાણા એક પૃથિવીત્વધર્મવાળા છે, છતાં તેમાં કોઈ વજ્ર અને વૈદ્ય આદિ મણિઓ બહુમૂલ્યને યોગ્ય છે, અન્ય મૂર્ચકાંતાદિમણિઓ મધ્યમમૂલ્યને યોગ્ય છે, અને કોઈ કાગડાકૂતરાભણી ફેંકવાયોગ્યપાપાણા કોષપ્રકારના મૂલ્યને યોગ્ય નથી; એમ અનેકપ્રકારનું વિચિત્રપણું જોવામાં આવેછે; તેવીરીતે એકરૂપજ્ઞાનું જીવ તથા ઇશ્વરરૂપે પૃથક્પણું તથા વિચિત્રકાર્યરૂપપણું ઉપપન્ન થઈ શકેછે; તેથી પૂર્વપક્ષીએ કહેલા દોષોની અમારા પક્ષમાં અપ્રાપ્તિ છે. સૂત્રમાં આદિશબ્દથી પૃથિવીમાં એકરૂપવાળું બીજ વાંચા છતાં તેમાંથી પત્ર, પુષ્પ, ફલ, ગંધ અને રસ આદિ અનેક વિચિત્રતા ઉપજતી જોવામાં આવેછે તે, તથા એકપ્રકારના અજરસમાંથી જે લોહી, ફેશ તથા નખાદિની ઉત્પત્તિરૂપે વિચિત્ર જોવામાં આવેછે તે, દર્શાવેલાં ભણ્યું. ૨૩.

એક અદ્વિતીય જ્ઞાન વિચિત્રશક્તિના યોગથી જગતનું કારણ છે, એમ સિદ્ધ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર એ-સૂત્રોવાળું નીચેનું ઉપસંહારદર્શનાધિકરણ રચેછે:—

“ ૮. ઉપસંહારદર્શનાધિકરણ.

ઉપસંહારદર્શનાત્રેતિ ચેન્ન ક્ષીરવદ્ધિ ॥ ૨૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ઉપસંહારદર્શનાત્ [ભોક્તાં કાર્યકરનારપાસે સાધનસામગ્રીના] સંગ્રહના દર્શનથી ન [અસહાય જ્ઞાન જગતનું કારણ] નથી, કિંતુ એમ ચેત્ [કહે] તો, ન [એમ કહેવું] નહિ, હિં કેમકે ક્ષીરવદ્ દૂધની પેઠે [બાલસાધનવિના જ્ઞાનમાં જગત્કારણતા સંભવી શકેછે].

ટીકા:—ભોક્તાં જેમ ઘટાદિકાર્યના કર્તા જે કુંભારાદિક છે તે ચત્તિકા, દંડ, ચક્ર ને સૂત્ર આદિ તે કાર્યમાં ઉપયોગી એવી અનેકસામગ્રીના સંગ્રહવાળા જોવામાં આવેછે, તેમ એક અદ્વિતીય જ્ઞાન સૃષ્ટિને બનાવવાની કોષપ્રકારની સાધનસામગ્રીના સંગ્રહવાળું નથી, તેથી તે જગતનું કારણ સંભવી શકતું નથી, એમ જો કહે તો અમે કહીએછીએ કે તેમ કહેવું નહિ; કેમકે જેમ દૂધ કોષપણુ બાલસાધનની અપેક્ષાવિના પોતે જ દધિરૂપે પરિણામ પામેછે, તેમ જ્ઞાન પણ બાલસાધનની અપેક્ષાવિના જ જગદાકારપરિણામને પામેછે. કદાપિ પૂર્વપક્ષી જો એમ કહે કે દૂધનું દધિરૂપ પરિણામ થવામાં આતંયન (મેળવણું) અને ઉષ્ણતા એ બે બાલસાધન અપેક્ષિત છે, તો અમે કહીએછીએ કે તે સાધનો દૂધનું દધિરૂપ પરિણામ

કરી શકતાં નથી, પણ માત્ર દધિભાવની શીઘ્રતાને તથા ઉત્તમતાને ઉપભવેછે. જો દૂધમાં દધિરૂપે થવાનો સ્વભાવ જ ન હોય અને આતંત્ર્યન અને ઉચ્છ્વતા તેને બલાકારે દધિરૂપે પરિણામ પમાડતાં હોય તો તેઓ આકાશ અને વાયુને પણ બલાકારે દધિરૂપે પરિણામ પમાડી શકે, પણ તેમ તો તેઓ કરી શકતાં નથી, તેથી સિદ્ધ થાયછે કે દૂધ જ પોતાના સ્વભાવથી દધિરૂપે પરિણામ પામેછે, ને મેળવણુઆદિ તે પરિણામ થવામાં ત્વરા તથા ઉત્તમતા કરવારૂપ પૂર્ણવા સમાધન કરેછે. આદિ સિદ્ધાંતમાં પરિપૂર્ણશક્તિમાન અહોને અન્યકોષપરે પૂર્ણતા સંપાદનકરવાયોગ્ય નથી, તેથી એક બ્રહ્મ પણ પોતાની વિચિત્રશક્તિના યોગથી દૂધની પેઠે વિચિત્રપરિણામને પામી શકેછે. ૨૪.

જો કે અચેતનદૂધાદિ પોતાનાં દધિઆદિકાર્યને માટે કોષ સાધનની અપેક્ષા કરતાં નથી, તથાપિ ચેતનકુબારાદિ પોતાનાં ઘટાદિકાર્યને માટે દસ્યકાંદિસાધનસામગ્રીને ગ્રહણ કરેછે, તેમ ચેતન બ્રહ્મ પણ બાહ્યસાધનસામગ્રીની અપેક્ષા કેમ કરતું નથી? એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરવા નીચેનું સૂત્ર પ્રવર્તેછે:—

દેવાદિવદપિ લોકે ॥ ૨૫ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—[દેવાદિ પ્રભાવવાળાપુરુષો બાહ્યસાધનવિના સંકલ્પમાત્રથી પદાર્થો રચેછે એમ] લોકે શાસ્ત્રમાં [પ્રમાણ હોવાથી] દેવાદિવત્ દેવાદિની પેઠે અપિ [બ્રહ્મ] પણ [બાહ્યસાધનવિના પોતે જ જગત્ રચેછે, એમ સંભવી શકેછે].

ટીકા:—મત્ર, અર્થવાદ, ઇતિહાસ અને યુરાણરૂપ શાસ્ત્રમાં દેવ, ઋષિ ને યોગી ઇત્યાદિ મહાપ્રભાવવાળા ચેતનપુરુષો કાંઈપણ બાહ્યસાધનવિના સંકલ્પમાત્રથી જ અપૂર્વ શરીર, પ્રાસાદ અને રથ આદિ અનેકકાર્યોને નિર્માણ કરેછે, એમ વર્ણવેલું જોવામાં આવેછે. તે દેવાદિની પેઠે બ્રહ્મ પણ બાહ્યસાધનવિના પોતે જ જગત્ રચેછે. કરોળીઓ પોતે જ તત્ત્વ રચેછે, બલાકા (બગલી) યુક્તવિના જ વિદ્યુત્તરી ગર્જનાના અવશ્યથી ગર્ભ ધારણ કરેછે, ને પત્નિની (પોયણી) જવાના અન્યસાધનવિના જ એકસરોવરમાંથી ખીન-સરોવરમાં સ્થિતિ કરેછે, તે લૌકિકદૃષ્ટાંતદ્વારા પણ અસહાયબ્રહ્મમાં જગત્કારણતા બાધી શકાય એમ છે. ૨૫. દૂધના દૃષ્ટાંતપરે બ્રહ્મ પરિણામી છે, એવી બ્રાંતિ થવા સભવ છે, તે પરિણામવાદની બ્રાંતિ દૂર કરવા તથા વિવર્તવાદને સુદૃઢ કરવા બગવાન મૂત્રકાર આરસરોવાળું નીચેનું કૃત્સ્નપ્રસક્ષધિકરણ રચેછે—

૯. કૃત્સ્નપ્રસક્ષધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:—કૃત્સ્નપ્રસક્તિર્નિરવયવત્વશબ્દકોપો વા ॥ ૨૬ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—કૃત્સ્નપ્રસક્તિ: [બ્રહ્મને નિરવયવ કહેા તો] સમઅને [કાર્યરૂપની] પ્રાપ્તિ વા અથવા નિરવયવત્વશબ્દકોપ: [સાવયવ માનો તો] નિરવયવપણાની શ્રુતિનો કોપ (વ્યાધાત) [થાયછે, માટે બ્રહ્મ જગદાકાર થાયછે એમ કહેવું યોગ્ય નથી].

ટીકા:—જો બ્રહ્મ જગદાકાર પરિણામ પામેછે, તે નિરવયવ છે? કે સાવયવ છે? જો નિરવયવ છે, એમ કહેા તો અવયવના અભાવે એકદેશનું પરિણામ ન થતાં મત્રબ્રહ્મને કાર્યરૂપપરિણામની પ્રાપ્તિ થાયછે, તેથી કાર્યરૂપ જ બ્રહ્મ હોવાથી તે સૌને અનાયાસે ચાત છે, એટલે ‘આત્મા વા કરે દ્રષ્ટવ્ય: ॥’ ઇલાદિ-શ્રુતિઓને આનર્થક્ય પ્રાપ્ત થાયછે, ને ઉત્પત્તિનાશવાળાકાર્યથી બિન્ન બ્રહ્મના અભાવથી આત્માને અનર તથા અનર કહેનારી શ્રુતિઓનો વ્યાધાત થાયછે. અથવા પૂર્વોક્તદોષને દૂર કરવા જો બ્રહ્મને પૃથિવીઆદિની પેઠે સાવયવ કહેા તો તેનો એકદેશ પરિણામ પામશે, ને એકદેશ અપરિણામી રહેશે ખરો, પણ ‘લિષ્કલં નિષ્કિયં શાન્તં નિરવયં નિરજનમ્ ॥’ (નિરવયવ, નિષ્કિય, શાંત, નિર્દોષ અને નિરંજન) ઇલાદિનિરવયવપણુને પ્રતિપાદન કરનારાં વચનો છે, તેના પ્રકાષ થશે. માટે બનરીતે બ્રહ્મ જગદાકારપરિણામને પામ્યું છે એમ કહેવું કોપવાળું કરેછે. ૨૬.

પરિણામપક્ષ દુર્ધટ છે, એમ જો કહ્યું, તે અમને ઇષ્ટ જ છે, એમ વિવર્તવાદપરે સિદ્ધાંત કરેછે:—

સિદ્ધાંત:—

શ્રુતેસ્તુ શબ્દમૂલત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તુ આ શબ્દ આશ્વેપનો પરિહાર કરેછે શ્રુતે: [સર્વબ્રહ્મ કાર્ય-રૂપપરિણામને પામતું નથી એવી] શ્રુતિ હોવાથી [સમગ્રના પરિણામરૂપ હોય નથી, અને અવિ-કૃતબ્રહ્મના સદ્ભાવથી નિરવયવપણું કહેનારા શબ્દોનો વ્યાકોપ પણ નથી] શબ્દમૂલત્વાત્ [અને બ્રહ્મના] શબ્દમૂલપણાથી [બ્રહ્મમાં તે બંને સંભવેછે, માટે અમારા પક્ષમાં કાંઈપણ હોય નથી].

ટીકા:—જેમ બ્રહ્મથી જગતની ઉત્પત્તિ સાંભળવામાં આવેછે, તેમ કાર્યરૂપવિકારથી ભિન્ન પણ બ્રહ્મની સ્થિતિ સાંભળવામાં આવેછે. ‘સ્તાવાનસ્ય મહિમા તતો જ્યાયોંથ પૂરુષ: । પાદોઽસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યા-મૃતં દિવિ ॥’ (આ સર્વપ્રપંચ બ્રહ્મની વિભૂતિ છે, અને પૂર્ણબ્રહ્મ તે પ્રપંચથી અધિક છે; આનો એક પાદ સર્વભૂતો છે, અને આના ત્રણ પાદ સ્વપ્રકાશરૂપે અમૃત છે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓથી સિદ્ધ થાયછે કે સર્વબ્રહ્મ કાર્યરૂપપરિણામને પામતું નથી, તેથી બ્રહ્મના સમગ્રપરિણામરૂપ પૂર્વપક્ષીએ કહેલો હોય પ્રાપ્ત થતો નથી; ને શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મની હૃદયમાં સ્થિતિ, સુષુપ્તિમાં જીવને તેની પ્રાપ્તિ ને તેના ઇન્દ્રિયગોચરપણાનો નિર્ણય એ દર્શાવેલાં હોવાથી અવિકારિબ્રહ્મનું અસ્તિત્વ પણ સિદ્ધ થાયછે; તેથી નિરવયવપણાને કહેનારી શ્રુતિઓનો વ્યાકોપ થતો નથી. બ્રહ્મ ઇન્દ્રિયાદિપ્રમાણથી ગમ્ય નથી, માત્ર શબ્દમૂલક (એકશબ્દપ્રમાણથી જ ગમ્ય) છે, માટે શાસ્ત્રમાં જેવીરીતે તેનું સ્વરૂપ કહ્યું હોય તેવીરીતે જ તે સ્વીકારવું જોઈએ. લૌકિકમ-ણિમેત્રાદિનો પ્રભાવ પણ શબ્દથી સમજાયછે, તર્કથી સમજાતો નથી, તો અર્થિત્યપ્રભાવબ્રહ્મનું સ્વરૂપ શ-બ્દવિના કેમ સમજાય? અર્થિત્યવસ્તુઓમાં તર્કને અવકાશ નથી, એમ પૌરાણિકો પણ કહેછે:—

“અચિન્ત્યાઃ સ્વલ્પે માવા ન તાંસ્તર્કેણ યોજયેત્ ।

મકૃતિમ્યઃ પરં યચ્ચ તદચિન્ત્યસ્ય લક્ષણમ્ ॥”

હોવાર્થ:—જે વસ્તુસ્વભાવો નિશ્ચય અર્થિત્ય છે, તે વસ્તુસ્વભાવોને તર્કની સાથે જોડવા નહિ, પ્રત્યક્ષ દેખાતા વસ્તુના સ્વભાવથી જે વિલક્ષણ (કેવલ ઉપદેશગમ્ય) છે, તે અર્થિત્યનું સ્વરૂપ છે.

જે પૂર્વપક્ષી એમ કહે કે શબ્દવડે પણ વિરુદ્ધ અર્થ કેમ મહણ થાય? બ્રહ્મ નિરવયવ છે, તે પરિ-ણામ પામેછે, ને સમગ્ર પરિણામ પામતું નથી, એમ કહેવું વિરોધવાળું હોવાથી સંભવરહિત છે; કેમકે નિરવયવ હોય તો પરિણામ ન પામે, અથવા પરિણામ પામે તો સમગ્ર પરિણામ પામે, અને જો કોઈરૂપે પરિણામ પામેછે ને કોઈરૂપે પરિણામ પામતું નથી એમ કહે તો રૂપભેદની કલ્પનાથી બ્રહ્મમાં સાવયવપણું પ્રાપ્ત થાયછે; તો અમે કહીએછીએ કે બ્રહ્મમાં અવિદ્યાકલ્પિતરૂપભેદની પ્રાપ્તિ હોવાથી તે હોય પ્રાપ્ત થતો નથી. જેમ અક્ષુના હોયથી અનેક ચંદ્રમા દેખાવાથી ચંદ્રમાનું અનેકપણું થતું નથી, તેમ અવિદ્યાવડે કલ્પેશ્વારૂપભેદથી નિરવયવવસ્તુ સાવયવપણાને પામતી નથી, પણ પારમાર્થિકરૂપે તે નિરવયવ જ રહેછે. વળી આ પરિણામની શ્રુતિ પરિણામને પ્રતિપાદનકરવામાટે નથી, પણ સર્વવ્યવહારથી રહિત બ્રહ્માત્મભાવને પ્રતિપાદનકરવામાટે છે; કેમકે પ્રથમનાપ્રતિપાદનથી કાંઈ ફલ થતું નથી. ને બીજા પ્રતિપાદનથી તો ‘અમયં વૈ જનક પ્રાતોઽસ્તિ ॥’

(જે જનક! તું નિશ્ચય અભયને પ્રાપ્ત થયો છે) ઇત્યાદિશ્રુતિમાં કહેલા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાયછે, માટે અમા-રા પક્ષમાં કોઈપણ પ્રકારના હોવાનો પ્રસંગ નથી. ૨૭.

પૂર્વોવરથાના નાશવડે જે અવસ્થાંતર તે પરિણામ, જેમ દૂધનો દહિભાવ; અને પૂર્વરૂપના નાશવિના જે અવસ્થાંતર તે વિવર્ત, જેમ શુકિત(છીપ)નો રજતભાવ; તેમાં બ્રહ્મનું વિવર્તઉપાદાનપણું સ્વપ્રમાણીના દૃષ્ટાંત-વડે દૃઢ કરતા છતાં ભગવાન સૂત્રકાર માયાવાદને સ્પષ્ટ કરેછે:—

આત્મનિ ચૈવં વિચિત્રાશ્ર હિ ॥ ૨૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અ અને હિ જેમ આત્મનિ આત્મામાં વિચિત્રા: વિચિત્ર- [સૃષ્ટિઓ ઉપજેછે] एवं એમ અ જ [બ્રહ્મમાં સ્વરૂપનાશવિના જ વિચિત્રસૃષ્ટિઓ ઉપજેછે].

ટીકા:—જેમ સ્વપ્રાવસ્થામાં એકઆત્મામાં પોતાના સ્વરૂપના નાશવિના જ અનેકપ્રકારની વિચિત્ર-સૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થાયછે, તેમ જ એકબ્રહ્મમાં પોતાના સ્વરૂપના નાશવિના જ અનેકપ્રકારની વિચિત્રસૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થાયછે. ‘ન તત્ર રથા ન રયયોગા ન પન્થાનો મન્વન્થ્ય રથાન્ત્યયોગાન્ પથઃ સ્જાતે ॥’ (તે સ્વપ્રા-

વસ્થામાં રથ નથી, રથને યોગ્ય ઘોડા નથી, માલવાયોગ્ય આર્જ નથી, પરંતુ રથ, ઘોડા ને માર્ગ આ સર્વને પોતે જ રચેછે) એ શ્રુતિ સ્વભાવસ્થાની સદ્ધિમાં પ્રમાણરૂપ છે. લોકમાં દેવાદિમાં અને માયાવીઆદિમાં સ્વ-રૂપના નાશવિના જ હાથી અને ઘોડા આદિની વિચિત્રસદ્ધિ દેખાયછે; તેમ એકબ્રહ્મમાં પણ સ્વરૂપના નાશ-વિના જ અનેકઆકારવાળી સદ્ધિઓ ઉપજી શકેછે. ૨૮.

સ્વપક્ષદોષાન્ત ॥ ૨૯ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને સ્વપક્ષદોષાન્ત સ્વપક્ષના દોષથી [પણ પૂર્વપક્ષિઓ-એ તે દોષો અમારાભણી ઉદ્ભવકરવાયોગ્ય નથી].

ટીકા:—સર્વબ્રહ્મને પરિણામનો પ્રસંગ અને નિરવયવના અંગીકારનો વિરોધ એમ વેદાંતપક્ષમાં જ દોષ કહ્યા તે પ્રધાનકારણવાદિસાંખ્યપક્ષમાં તથા આણુકારણવાદિન્યાયવૈશેષિકના પક્ષમાં પણ સમાન છે. તેમાં પ્રધાનને નિરવયવ માનવાથી સર્વપ્રધાનના પરિણામનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી પ્રધાનનો અભાવ થાયછે, અને સાવયવ માનવાથી નિરવયવના અંગીકારનો વિરોધ આવેછે. ત્રણુચુણુ પ્રકૃતિના અવયવ નથી, પણ તેનું રૂપ જ છે, તેથી પ્રધાનનું અસ્તિત્વ રહી શુણ્યવડે સદ્ધિ થાયછે, એમ કહેવાને અવકાશ નથી. પરમાણુને નિરવ-યવ માની ને બેપરમાણુનો સંયોગ માને તો સમગ્ર સંયોગ થવાથી સ્થૂલતા નહિ વધવાથી દ્રવ્યજુક નહિ થતાં પરમાણુમાત્ર રહેવાનો પ્રસંગ આવેછે, અને એમનો એકદેશથી સંયોગ થાયછે, એમ માનવાથી નિરવ-યવપણુના અંગીકારનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાયછે. અવયવવિના એકદેશથી સંયોગ થાય નહિ એ પ્રસિદ્ધ વાતો છે. પૂર્વોક્તરીતે પૂર્વપક્ષિઓના પક્ષમાં પણ દોષની સમાનતા હોવાથી તેમણે તે દોષો અમારાપ્રતિ ઉદ્ભવકરવા-યોગ્ય નથી. ૨૯.

બ્રહ્મના માયાવિશિષ્ટપણામાં પ્રમાણુ દર્શાવવા બગવાન સૂત્રકાર બેસરોવાળું નીચેનું સર્વોપેતાધિકરણ રચેછે:—

૧૦. સર્વોપેતાધિકરણ.

સર્વોપેતા ચ તદ્દર્શનાત્ ॥ ૩૦ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને તદ્દર્શનાત્ [શ્રુતિમાં] તેના [સર્વશક્તિયુક્તપણુના] દર્શનથી સર્વોપેતા [તે પરાદેવતા-પરમાત્મા] સર્વ [વિચિત્રશક્તિ]વાળા [છે].

ટીકા:—‘સર્વકર્મા સર્વકામ: સર્વગન્ધ: સર્વરસ: ॥’ (તે પરમાત્મા સર્વકર્મવાળા, સર્વકામવાળા, સર્વ-ગંધવાળા ને સર્વરસવાળા છે) ઇલાદિશ્રુતિમાં પરમાત્માના સર્વવિચિત્રશક્તિયુક્તપણુના કથનથી તે સર્વ-વિચિત્રશક્તિવાળા પરમાત્મા જ સર્વવિચિત્રબગતના કર્તા છે. ૩૦.

પૂર્વપક્ષની યુક્તિ કહીને તેનું નિરાકરણ કરેછે:—

વિકરણત્વાન્નેતિ ચેત્ તદુક્તમ્ ॥ ૩૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—વિકરણત્વાન્ત [દેહેન્દ્રિયાદિરૂપ]સાધનના રહિતપણુથી જ [પરમાત્મા વિચિત્રશક્તિવાળા છતાં પણ બગતના કર્તા સંભવતા] નથી રૂતિ એમ ચેત્ [કહે] તો તદુક્તમ્ તે [પૂર્વે] કહ્યું [છે].

ટીકા:—‘અચક્ષુષ્કમશ્રોત્રમવાગમના: ॥’ (પરમાત્મા ચક્ષુ, શ્રોત્ર, વાણી અને મન ઇલાદિ સર્વેન્દ્રિ-યોથી રહિત છે) આ શ્રુતિમાં પરમાત્માના દેહેન્દ્રિયાદિરૂપસાધનના રહિતપણુના નિરૂપણથી તે પરમાત્મા સર્વ-વિચિત્રશક્તિવાળા છતાં પણ બગતના કર્તા સંભવતા નથી. દેવાદિ દેહેન્દ્રિયાદિવાળા હોવાથી તેમાં કર્તાપણું તથા શક્તિનો યોગ સંભવી શકેછે, પણ ‘નેતિ નેતિ’ (આ નહિ, આ નહિ) એ શ્રુતિવડે પરમાત્મામાં સર્વ-વિશેષોનો નિષેધ કરાયેલો હોવાથી તેમાં કર્તાપણું તથા શક્તિનો યોગ સંભવતો નથી; એમ પૂર્વપક્ષી કહે તો અમે કહીએછીએ કે આ અતિગંભીર બ્રહ્મ માત્ર શાસ્ત્રગમ્ય છે, તર્કગમ્ય નથી. જીવ શરીરાદિવિના કર્તા ન થઈ શકે માટે ઈશ્વર પણ શરીરાદિવિના કર્તા ન થઈ શકે એવો નિયમ નથી. સર્વવિશેષરહિત બ્રહ્મને પણ

અવિદ્યાકલ્પિતસર્વશક્તિનો યોગ સંભવે, તથા ‘અપાણિપાદો જવનો મહીતા પશ્યલચ્છુઃ સ શૃણોલકર્ણઃ ॥’ (તે પરમાત્મા હાથપગરહિત છતાં વેગવાળા અને સર્વને ગ્રહણ કરનાર છે, તથા ચતુરહિત તે શ્રુએ છે ને કાનરહિત તે સાંભળે છે) આ શ્રુતિ પણ ઇદ્રિયરહિત બ્રહ્મને સર્વસામર્થ્યનો યોગ દેખાડે છે. ૩૧.

પરિતૃપ્તબ્રહ્મથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થવામાં વિરોધ નથી, એમ સિદ્ધ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર બેસૂત્રોવાળું નીચેનું લીલાકૈવલ્યાધિકરણ રચે છે:—

૧૧. લીલાકૈવલ્યાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:—

ન પ્રયોજનવત્ત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—પ્રયોજનવત્ત્વાત્ પ્રયોજનવાળાપણથી [સૃષ્ટિ થઈ શકે, પણ બ્રહ્મ પરિતૃપ્ત હોવાથી, પ્રયોજનના અભાવે સૃષ્ટિકર્તા] ન નથી.

ટીકા:—પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે.—પ્રયોજનવિના નાનામાં નાની પ્રવૃત્તિ પણ કોઈ બુદ્ધિમાન પુરુષ કરતો નથી, તો આ વિચિત્રરચનારૂપ જગત્ રચવાની પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનવિના સર્વગ્રંથક્ષ કેમ કરે? પોતે આત્મકામ હોવાથી પોતાને તો પ્રયોજનનો અભાવ છે. પ્રયોજનવિના ઉન્નતપણે તે જગત્ રચે છે, એમ કહે તો તેના સર્વગ્રંથણને બાધ આવે છે. આટે બ્રહ્મમાં જગત્કર્તાપણું ધરતું નથી. ૩૨.

સિદ્ધાંત:—

લોકવત્તુ લીલાકૈવલ્યમ્ ॥ ૩૩ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—તુ આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરે છે લોકવત્તુ જેમ લોકમાં [કોઈ રાજા પ્રયોજનવિના લીલામાત્ર પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ પરમાત્મા પણ] લીલાકૈવલ્યમ્ કેવલ લીલારૂપ [પ્રવૃત્તિ કરે છે].

ટીકા:—જેમ લોકમાં કોઈ આત્મકામરાજાની કાંઈપણ પ્રયોજનવિના ક્રીડારૂપવિહારમાં કેવલ લીલારૂપ પ્રવૃત્તિ થાય છે, વળી જેમ આસપ્રજ્ઞાસની કાંઈપણ પ્રયોજનવિના અપલપણરૂપ અથવા પ્રારબ્ધરૂપ સ્વભાવથી જ પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમ આત્મકામઈશ્વરની પણ કાંઈપણ અન્યપ્રયોજનની અપેક્ષાવિના કાલ-કર્મસંહિત માયારૂપસ્વભાવથી જ કેવલ લીલારૂપ પ્રવૃત્તિ સભવી શકે છે. ઈશ્વર કોઈપ્રકારના પ્રયોજનથી સૃષ્ટિ રચે છે, એમ શ્રુતિથી અથવા યુક્તિથી કહી શકાય એમ નથી. જે જગત્ રચનાથી પોતાને કાંઈ ફલ નથી, અને અન્યછવોને દુઃખ થાય છે, એવું જગત્ ન રચતાં ઈશ્વર તૂણીભાવે (અક્રિયભાવે) રિપ્યત થાય તો તે વધારે યોગ્ય છે, એમ કહે તો અમે કહીએછીએ કે કાલ અને છવોના ધર્મોધર્મરૂપ સામગ્રી દોવાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અટકાવી શકાય એમ નથી. જોકે રાજાની લીલામાં સુખ અને ઉક્લાસ આદિ કાંઈ સૂક્ષ્મ પ્રયોજન કદંબી શકાય છે, તથાપિ ઈશ્વર આત્મકામ છે, એવી શ્રુતિએ હોવાથી તેમાં કાંઈ પ્રયોજનની કદંબના કરવાનો અવકાશ નથી, ને સર્વગ્રંથણની શ્રુતિ હોવાથી ઈશ્વરમાં ઉન્નતપણાનો પણ સંભવ નથી. ૩૩.

ઈશ્વર વિલક્ષણ તથા દુઃખબદુલ સૃષ્ટિ રચે છે, તેથી તેમાં પક્ષપાતપણાનો તથા નિર્દયપણાનો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, એવી શંકા થાય તો તેને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર ત્રણસૂત્રોવાળું નીચેનું વૈષમ્યનૈર્ઘૃણ્યાધિકરણ રચે છે:—

૧૨. વૈષમ્યનૈર્ઘૃણ્યાધિકરણ.

વૈષમ્યનૈર્ઘૃણ્યે ન સાપેક્ષત્વાત્ તથાહિ દર્શયતિ ॥ ૩૪ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—વૈષમ્યનૈર્ઘૃણ્યે [ઈશ્વરમાં] વિષમતા અને નિર્દયતા ન નથી સાપેક્ષત્વાત્ [કેમકે છવોના ધર્મોધર્મના] સાપેક્ષપણાથી [તે સૃષ્ટિ રચે છે] તથાહિ [શ્રુતિ પણ] તેમ જ દર્શયતિ દેખાડે છે.

ટીકા:—ઈશ્વરે આ જગત્માં દેવાદિને અતિશયસુખના ભોક્તા રચ્યા છે, મનુષ્યાદિને મધ્યમસુખના ભોક્તા રચ્યા છે, અને પશ્ચાદિને અત્યંતદુઃખના ભોક્તા રચ્યા છે, અને દુઃખ તથા સર્વનો નાશ કરનાર પ્રલય બનાવ્યાં છે, તેથી સૃષ્ટિકર્તાઈશ્વરમાં વિષમપણું (પક્ષપાતપણું) અને નિર્દયતા એવા બે દોષ પ્રાપ્ત

થાયછે, માટે ઈશ્વરને સૃષ્ટિકર્તા માનવા એ યોગ્ય નથી, એમ પૂર્વપક્ષી આક્ષેપ કરે તો અમે કહીએછીએ કે તમારો તે આક્ષેપ સમીચીન નથી; કેમકે ઈશ્વર કેવલ નિરપેક્ષ થઈને સૃષ્ટિ, રિચતિ અને પ્રલય કરતા નથી, હિંતુ સર્વજ્ઞવેના ધર્મોધર્મની સાપેક્ષતાથી કરેછે. જેમ ડાંગર તથા જવ આદિની વિપમતામાં તે તે ખીજમાં રહેલાં અસાધારણ સામર્થ્યો જ કારણ થાયછે, અને પર્જન્ય તો તેમની ઉત્પત્તિમાં સાધારણ કારણ થાયછે, તેમ દેવમનુષ્યાદિની વિપમતામાં તો તે તે જીવમાં રહેલાં અસાધારણ કર્મો જ કારણ થાયછે, અને શ્રીઈશ્વર તો તેમની રચનામાં સાધારણ કારણ થાયછે, તેથી તેમાં વિપમતાના કે નિર્દેશતાના દોષનો લેશ પણ સંભવ નથી. ‘પુણ્યો વૈ પુણ્યેન કર્મણા મવતિ પાપઃ પાપેન ॥’ (પુણ્યકર્મવડે પુણ્યાત્મા થાયછે, અને પાપકર્મવડે પાપાત્મા થાયછે) એ શ્રુતિ પણ તેમ જ કથન કરેછે. ઈશ્વરમાં આક્ષેપ કરેલા દોષના અભાવથી તેનું કર્તાપણું સ્વીકારવું એ અયોગ્ય નથી. ૩૪.

પ્રથમસૂત્રિના વિષમપણાનાં હેતુ કર્મના અભાવથી સૂત્રિનું એકરૂપપણું થવું જોઈએ, અને તેપછીના કલ્પમાં પણ તેમ જ થવું જોઈએ, એપ્રમાણે આક્ષેપ કરીને તેનું સમાધાન કરેછે:—

ન કર્મવિભાગાદિતિ ચેન્નાનાદિત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—અવિભાગાત્ [સૂત્રિની પૂર્વે] અવિભાગથી કર્મ કર્મ ન નથી [તેથી વિષમસૂત્રિ થાય નહિ] इति એમ ચેત્ [કહો] તો અનાદિત્વાત્ [અમે કહીએછીએ કે સૂત્રિના] અનાદિપણુથી ન [તમે કહોછો તે દોષ] નથી.

ટીકા:—‘સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદિતીયમ્ ॥’ (હે સૌમ્ય! આ જગત્ ઉત્પત્તિની પૂર્વે સત્ જ હતું, તે સત્ એક જ અદિતીય હતું) એ શ્રુતિમાં સૂત્રિની પૂર્વે અવિભાગનો (શરીરાદિવિભાગના અભાવનો) નિશ્ચય દર્શાવેલો હોવાથી તે કાલે કર્મ નથી કે જેની અપેક્ષાવડે વિષમસૂત્રિ થાય. સૂત્રિના ઉત્તર-કાલમાં પણ શરીરાદિવિભાગની અપેક્ષાએ કર્મ અને કર્મની અપેક્ષાએ શરીરાદિવિભાગ એમ અન્યોન્યા-શ્રયદોષ આવેછે આદિની પેઠે મધ્યમાં પણ વિષમકર્મની ઉત્પત્તિના હેતુના અભાવથી તે કાલે પણ વિષમ-સૂત્રિ થવા અસંભવ છે, એમ પૂર્વપક્ષ કરે તો અમે કહીએછીએ કે ખીજકુરની પેઠે સંસારના અનાદિ-પણુથી તમે કહોછો તે દોષ આવતો નથી; જેમ ખીજથી અંકુર થાયછે, અને અંકુરદાર ખીજ થાયછે, તેમ જ કર્મથી સંસાર થાયછે, અને સંસારથી કર્મ થાયછે. સંસારને આદિમાત્ર માનીએ ભારે જ તમે કહોછો તે દોષની પ્રાપ્તિ થાય, પણ અમે સંસારને આદિવાળો માનતા નથી; પણ અનાદિ માનીએછીએ તેથી અમારા મતમાં તે દોષની અપ્રાપ્તિ છે. ૩૫.

આપ આ સંસારને અનાદિ કેવીરીતે જાણોછો ? એવી પૂર્વપક્ષીને શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

ઉપપદ્યતે ચાપ્યુપલભ્યતે ચ ॥ ૩૬ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—ઉપપદ્યતે ચ [સૂત્રિનું અનાદિપણું] યુક્તિદ્વારા સિદ્ધ થાયછે ચ અને અપિ [શ્રુતિસ્મૃતિમાં] પણ ઉપલભ્યતે [સૂત્રિના અનાદિપણુનું કથન] મળી આવેછે.

ટીકા:—સંસારને આદિવાળો માનવામાં આવે તો સંસારની, વિપમતાના હેતુવિના જ ઉપત્તિ સ્વીકારવાથી યુક્તોને પણ પુનઃ સંસારમાં ઉપજવો તથા અન્યજ્ઞવેના સાથે અદ્ભુતાભ્યાગમ(નદિ કરેલાની પ્રાપ્તિ)નો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી જ્ઞાનકાંડ અને કર્મકાંડને ત્યજીપણું પ્રાપ્ત થતો. ઈશ્વરમાં વિપમતાનું હેતુપણું નથી, એ પૂર્વે દર્શાવ્યું છે. અવિદ્યા પણ રાગાદિવાસનાથી થયેલાં કર્મોવિના પોતાના એકરૂપપણુથી વિપમતા ઉપજતી શકતી નથી. ને શરીરવિના કર્મે સંભવતાં નથી, તથા કર્મવિના શરીર સંભવતું નથી, એમ અન્યોન્યાશ્રયદોષનો પ્રસંગ પણ આવેછે, પણ અનાદિપણુમાં તો ખીજકુરન્યાયવડે ઉપત્તિ હોવાથી દ્રાઘપ્રકારનો દોષ આવતો નથી; એ યુક્તિઓદ્વારા સૂત્રિનું અનાદિપણું સિદ્ધ થાયછે, અને સંસારના અનાદિપણુમાં ‘સૂર્યાચન્દ્રમસૌ ધાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્ ॥’ (પરમાત્મા સર્વેયંદ્રાદિને પૂર્વકલ્પની પેઠે રચતા હતા) એ શ્રુતિ તથા ‘ ન રૂપમ-સ્યેહ તથોપલભ્યતે માત્તો ન ચાડ્ડદિર્ન ચ સમ્પ્રતિષ્ઠા ॥’ (આદિ આ સંસારદશનું સ્વરૂપ સસ છે, અથવા

મિથ્યા છે, એમ ઉપદેશવિના જાણાતું નથી, જ્ઞાનવિના અંત પણ નથી, અસત્પણાથી આતો આદિ પણ જાણાતો નથી, અને દૃષ્ટનદ્રપણાથી આની મધ્ય સ્થિતિ પણ જાણાતી નથી)એ સ્મૃતિ પણ પ્રમાણરૂપે મળી આવેછે. ૩૬.

અહામાં સર્વે કારણધર્મો હોવાથી અહાને જગત્કારણ માનવામાં દોષ નથી, એમ દર્શાવી એ પ્રસંગનો ઉપસંહાર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સર્વધર્મોપપત્યધિકરણ રચેછે:—

૧૩. સર્વધર્મોપપત્યધિકરણ.

સર્વધર્મોપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને સર્વધર્મોપપત્તે: સર્વ[કારણ]ધર્મોની [અહામાં] સંગતિ હોવાથી [ઔપનિષદસિદ્ધાંતમાં] કાંઈપણ દોષ નથી].

ટીકા:—અને પૂર્વોક્તરીને ભર્વજપણું અને સર્વશક્તિયુક્તપણું આદિ સર્વકારણધર્મોની અહામાં ઉપપત્તિ હોવાથી અહાને જગત્કારણરૂપે નિરૂપણ કરનાર ઔપનિષદસિદ્ધાંતમાં કાંઈપણ દોષ નથી. ૩૭.

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટીકામાં
અવિરોધનામના બીજાઅધ્યાયનો સાંખ્ય, યોગ અને કાણ્વા-
દાદિસ્મૃતિઓથી અને સાંખ્યાદિપ્રયુક્તતર્કોથી વેદાંત-
સમન્વયના વિરોધનો પરિહાર એ નામનો પહેલો

પાદ સમાપ્ત. ૧.

૨. અથ સાંખ્યાદિમતોના અસારપણાનું પ્રદર્શન એ નામનો બીજાઅધ્યાયનો બીજો પાદ.

આ અધ્યાયના પહેલાપાદમાં સ્વપક્ષનું સારીરીતે સ્થાપન કર્યું. હવે સાંખ્યાદિપરમતના અસારપણાના નિરૂપણદ્વારા સ્વપક્ષની પુષ્ટિ કરવા આ પાદનો આરંભ થાયછે. સુસુક્ષ્મતોના હિતમાટે તત્ત્વનિર્ણય-સાર આ શાસ્ત્રનો આરંભ થયો છે, તે તત્ત્વનિર્ણય પરમતોમાં સુદૃઢ અશ્રદ્ધા થયાવિના સિદ્ધ થતો નથી, તે અશ્રદ્ધા તે મતોમાં ભ્રાંતિમૂલકપણાનો નિશ્ચય થયાવિના સિદ્ધ થતો નથી, માટે રાગદ્વેષવિના કેવલ તત્ત્વનિર્ણયની ઇચ્છાવડે પરમતોના ભ્રાંતિરૂપપણાને આ પાદમાં દર્શાવવામાં આવશે. તેમાં પ્રથમ સાંખ્યમતનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર દશસૂત્રોવાળું નીચેનું રચનાનુપપત્ત્યાધિકરણ રચેછે:—

૧. રચનાનુપપત્ત્યાધિકરણ.

રચનાનુપપત્તેશ્ચ નાનુમાનમ્ ॥ ૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને રચનાનુપપત્તે: [સંસારની] રચનાની અનુપપત્તિથી અનુમાનમ્ [અચેતન] પ્રધાન [સંસારનું કારણ છે એમ અનુમાન] ન [યથ શકેતું] નથી.

ટીકા:—પ્રધાનકારણવાદીના મતમાં સંસારની રચનાની અનુપપત્તિરૂપ દ્રષણ હોવાથી કેવલ અચેતન-પ્રધાન સંસારનું કારણ છે, એમ અનુમાન થઇ શકેતું નથી. કેવલ અચેતન પોતાનું કાર્ય કરતું હોય એવું દૃષ્ટાત નથી. જેમ લોકમાં કુંભારાદિચેતનવિના કેવલ અચેતનશ્રુતિકાદિ પોતાનાં ધર્માદિકાર્યોને કરી શકતાં નથી, તેમ ચેતનપરમાત્માવિના અચેતન પ્રધાન પણ આ વ્યવસ્થાવાળા મહાત્મસંસારને રચી શકે નહિ. સૂત્રમાંના વ્યક્તિયદે સંખ્યોક્તઅન્વયાદિહેતુની અસિદ્ધતા જણાવી છે. પ્રધાન જેમ સુખદુઃખમોહરૂપ છે, તેમ તેનાં કાર્યો પણ સુખદુઃખમોહરૂપ છે, એટલે પ્રત્યેકપદાર્થમાં પ્રધાનનો અન્વય છે, એમ સાંખ્યવાદી માનેછે; પણ તે તેનું માનવું ચોગ્ય નથી, કેમકે બાહ્યશબ્દાદિવિષયો બાવનાનુસારે અનુષ્ઠાને પૃથક્ પૃથક્ અનુભવના હેતુ થાયછે, અર્થાત્ એક જ વિષય કોઇને સુખનો વિષય, કોઇને દુઃખનો વિષય ને કોઇને ઉપેક્ષાનો વિષય થાયછે, પણ સૌને સમાનસુખદુઃખમોહરૂપ પ્રતીત થતો નથી. ૧.

પ્રવૃત્તેશ્ચ ॥ ૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને પ્રવૃત્તે: [સૃષ્ટિને માટે] પ્રવૃત્તિની [અનુપપત્તિથી અચેતન પ્રધાન કારણપણાવડે અનુમાનકરવાચોગ્ય નથી].

ટીકા:—સૂત્રમાંનો વ્યક્તિયદે અનુપપત્તે:પદની અનુવૃત્તિમાટે છે. સાંખ્યવાદી સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ આ ત્રણગુણની સામ્યાવસ્થાને પ્રધાન કહેછે, અને કહેછે કે સૃષ્ટિના આદિકાલમાં સંસારરચનામાટે સામ્યાવસ્થાના પરિત્યાગરૂપ પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ થાયછે. એ તેમનું કહેવું ચોગ્ય નથી; કેમકે જેમ લોકમાં અથ તથા કુંભારાદિ ચેતનવિના પોતાની મેજે જ રચ તથા શ્રુતિકાદિકની પ્રવૃત્તિ થતી નથી, તેમ ચેતનપરમાત્માવિના અચેતન-પ્રધાનની પણ સૃષ્ટિને માટે પ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિ હોવાથી અચેતન પ્રધાન જગત્ત્વ કારણપણાવડે અનુમાનકરવાચોગ્ય નથી. પરમાત્મા અક્રિય હોવાથી તેમાં પ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિ છે, ને તેથી તેનું પ્રવર્તકપણું અસિદ્ધ છે, એમ પૂર્વપક્ષ દર્શો તો અમે તેના ઉત્તરમાં કહીએછીએ કે અપરકાંત (યુગ્લકપાપાલ) અને રૂપાદિની ચોટ પ્રવૃત્તિરહિતનું પણ પ્રવર્તકપણું સિદ્ધ થઇ શકેછે. જેમ અપરકાંતમણિ પોતે પ્રવૃત્તિરહિત છતાં પણ લોકોને

પ્રવર્તક થાયછે, અથવા જેમ રૂપાદિવિષયો પોતે પ્રવૃત્તિરહિત છતાં પણ ચતુષ્પાદિના પ્રવર્તક થાયછે, એમ પ્રવૃત્તિરહિત પરમાત્મા પણ પોતાના સર્વશાદિસ્વભાવવડે પ્રવર્તક સંભવી શકેછે. પરમાત્માના એકપણથી પ્રવર્તના અભાવે પ્રવર્તકપણાની અસિદ્ધિ થશે, એવી શંકાને પણ અવકાશ નથી; કેમકે અવિદ્યાકલ્પિત પ્રવર્ત્ય છે, અને તદનુરૂપ પ્રવર્તક પણ છે. તેથી સર્વચક્રારણ્યપણામાં પ્રવૃત્તિ સંભવેછે, અચેતનકારણ્યપણામાં સંભવતી નથી. ૨.

પયોઽમ્બુવચેત તત્રાપિ ॥ ૩ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—પયોઽમ્બુવત્ દૂધ અને જલની પેઠે [અચેતન પ્રધાન પણ સ્વભાવથી પ્રવૃત્ત થાયછે] ચેત્ [એમ જો સાંખ્યવાદી કહે] તો તત્ર ત્યાં(દૂધ તથા જલમાં) અપિ પણ [ચેતનથી પ્રવૃત્તિ છે].

ટીકા:—જેમ લોકમાં વાછાડની વૃદ્ધિમાટે અચેતન દૂધ સ્વભાવથી પ્રવર્ત થાયછે, અને જેમ લોકોપકારને માટે અચેતન જલ સ્વભાવથી પ્રવર્ત થાયછે, તેમ પુરુષના ભોગભોક્ષમાટે અચેતન પ્રધાન પણ સ્વભાવથી પ્રવર્ત થાયછે, એમ જો સાંખ્યવાદી કહે તો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએછીએ કે દૂધમાં તથા જલમાં જે પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવેછે, તે સ્વભાવથી નહિ, પણ ચેતનદ્વારા છે; કેમકે કેવલ અચેતન જ રથાદિ તેમાં આપણે કોષપ્રકારની પ્રવૃત્તિ જોતા નથી. ધેતુ ચેતન છે, તેની પ્રીતિ તથા ઇચ્છાવડે દૂધની પ્રવૃત્તિ થાયછે, ને વાછાડના ચૂપવાથી પણ પ્રવૃત્તિ થાયછે, કેવલ દૂધના સ્વભાવથી પ્રવૃત્તિ થતી નથી. નીચીભૂમિની અપેક્ષા કરીને જલ પણ ચેતનની પ્રેરણાથી ચાલેછે, સ્વભાવથી ઇચ્છિત પ્રવૃત્તિ કરતું નથી. ‘ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नयः स्यन्दन्ते ॥ ’ (હે ગાર્ગિ! આ અક્ષરબ્રહ્મની આશામાં પૂર્વદિશાની નદીઓ અને બીજી સર્વે નદીઓ ચાલેછે) એ શ્રુતિ જલ ચેતનની પ્રેરણાવડે પ્રવૃત્તિ કરેછે, તેમાં પ્રમાણરૂપ છે. સર્વ પ્રવૃત્તિ ચેતનસાપેક્ષ હોવાથી અચેતન પ્રધાન સ્વભાવથી પ્રવર્તે યથ શકે નહિ. ૩.

ધર્માદિકર્મ અને પુરુષ પણ પ્રધાનનાં પ્રવર્તક નથી, એમ દર્શાવેછે:—

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ૪ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—વ્યતિરેકાનવસ્થિતેઃ [પ્રધાનથી] ભિન્નની સ્થિતિ ન હોવાથી [પ્રધાન અનપેક્ષ છે] ચ અને અનપેક્ષત્વાત્ અનપેક્ષપણાથી [પ્રધાન ક્યારેક પરિણામ પામશે, અને ક્યારેક નહિ પામે].

ટીકા:—સાંખ્યમતમાં ત્રણચુલોની સામ્યાવસ્થાને પ્રધાન કહેછે. તે પ્રધાનથી ભિન્ન તેની (પ્રધાનની) પ્રવર્તક અથવા નિવર્તક કોષ અપેક્ષિત બાહ્યવસ્તુ સ્થિત નથી. કર્મે પણ પ્રધાનરૂપ યથ ગયેલાં અને અચેતન છે, એટલે તેનામાં પ્રવર્તકપણું સંભવતું નથી, અને પુરુષ તો હજારસીન હોવાથી પ્રવર્તક કિંવા નિવર્તક નથી. આથી પ્રધાન અનપેક્ષ (સ્વતંત્ર) છે. અનપેક્ષપણાથી તે જડપ્રધાનની જગત્સંબંધમાં નિયમિતપણે પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ સંભવી શકતી નથી, અને ઈશ્વર તો સર્વથ તથા સર્વશક્તિમાન છે, તેથી તેમની નિયમિત-પ્રવૃત્તિમાં અથવા નિવૃત્તિમાં કોષપ્રકારનો વિરોધ નથી. ૪.

પ્રધાનની સ્વાભાવિકપ્રવૃત્તિનો નિષેધ, સાંખ્યવાદીના દર્શાંતમાં બ્યભિચાર દર્શાવીને, કરેછે:—

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ૫ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને અન્યત્રાભાવાત્ અન્યત્ર (બલદઆદિમાં) અભાવથી તૃણાદિવત્ તૃણઆદિની પેઠે [પ્રધાનનું સ્વાભાવિક પરિણામ] ન નથી.

ટીકા:—જેમ તૃણ, પલ્લવ અને લલક આદિ, કોષનિમિત્તની અપેક્ષાવિના પોતાના સ્વભાવથી જ દૂધરૂપપરિણામને પામેછે, તેમ પ્રધાન પણ કોષ અન્યનિમિત્તની અપેક્ષાવિના સ્વભાવથી જ મહદાદિઆકારે પરિણામ પામેછે, આ સાંખ્યવાદીનું કહેતું ચોખ્ખું નથી; કેમકે ધેતુઆદિનિમિત્તની અપેક્ષાવડે જ તૃણાદિક દૂધરૂપપરિણામને પામેછે, સ્વભાવથી નહિ; જો સ્વભાવથી જ તે દૂધરૂપપરિણામને પામતાં ટોચ તો બલદ-

આદિએ ખાધેનાં તુલ્યઆદિક પશુ ક્યારેક દૂધરૂપરિણામને પ્રાપ્ત થતાં જોઈએ, પણ તેમ તો જોવામાં આવતું નથી, તેથી એ દર્શાવેલી પશુ પ્રધાન સ્વાભાવથી પરિણામને પ્રાપ્તું નથી, એમ નિશ્ચય થાય છે. ૫.

અમ્યુપગમેષ્યર્થાભાવાત્ ॥ ૬ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—અમ્યુપગમે [પ્રધાનની સ્વાભાવિકપ્રવૃત્તિના] સ્વીકારમાં અપિ પણ અર્થાભાવાત્ પુરુષાર્થના અભાવથી [માંખ્યવાદિઓની પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થાય છે]

ટીકા:—પ્રધાનની સ્વાભાવિક પ્રતિતિ મળવી શકતી નથી, એ વાર્તા પૂર્વોક્તપ્રકારે સિદ્ધ છે, તેપણુ તમારી શ્રદ્ધાને લીધે કદાચ પ્રધાનની સ્વાભાવિકપ્રતિતિને સ્વીકાર કરીએ તો તેમા પશુ દોષ તો રહે છે જ, કેમકે જો પ્રધાન પોતાની પ્રતિતિને માટે કોઈપ્રયોજનની અપેક્ષા કરતું નથી, તો બોગમોક્ષ એ પુરુષાર્થરૂપ-પ્રયોજનની પણ તે અપેક્ષા નહિ કરે, ને તેથી પુરુષાર્થની સિદ્ધિમાટે પ્રધાનની પ્રતિતિ થાય છે, આ તમારી પ્રતિજ્ઞાની હાનિ ધમે જો માંખ્યવાદી એમ કહે કે પ્રધાન પોતાની પ્રતિતિમા માત્ર મહાકારીની અપેક્ષા કરતું નથી, પણ પ્રયોજનની અપેક્ષા કરે છે, તો અમે પૂછીએછીએ કે કયા પ્રયોજનની અપેક્ષા કરે છે? બોગરૂપની? મોક્ષરૂપની? કે ઉત્તરરૂપની? જો બોગરૂપપ્રયોજનની અપેક્ષાએ પ્રધાન પ્રતિતિ થાય છે એમ કહો તો નિર્ણય અને નિષ્ક્રિયપુરુષને બોગનો અમભવ છે, અને પ્રધાનની તેવી પ્રતિતિથી પુરુષને મોક્ષાભાવનો પ્રસંગ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, જો મોક્ષરૂપપ્રયોજનમાટે પ્રતિતિ કહો તો તે મોક્ષ તો પ્રતિતિની પદ્ધતિમાં મિદ્ધ હોવાથી પ્રતિતિમા માર્થકતા રહેતી નથી, અને પુરુષને ગન્ધદર્શિવિષયોની અનુપવધ્ધિરૂપબોગાભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, અને જો ઉત્તરરૂપપ્રયોજનમાટે પ્રતિતિ કહો તો પ્રાકૃતિકબોગ્યપદ્ધતિઓ અનતપણુ હોવાથી મોક્ષાભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે આત્મિકમની નિવૃત્તિમાટે પ્રતિતિ કહેવી એ પણ ચોખ્ખું નથી; કેમકે પ્રધાન જડ હોવાથી તેમા આત્મિકમ સંભવતું નથી, તેમ જ નિર્મલ અને નિષ્કલ્પ પુરુષમા પણ તે સંભવતું નથી. પુરુષની દૃશ્યશક્તિની અને પ્રધાનની સ્પર્શશક્તિની સાર્થકતામાટે પ્રતિતિ માનવી ઉચિત છે, એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે તે શક્તિના નિત્યપણાથી સ્પર્શના નિત્યપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે, ને તેમ, થવાથી મોક્ષાભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ હોવાથી પ્રધાનની પુરુષાર્થમાટે પ્રતિતિ કહેવી અયુક્ત છે. ૬.

પુન પુરુષના પ્રવર્તકપણાની દર્શાવડે આગંકા કરી તેનો નિરેધ કરે છે —

પુરુષાસ્મવદિતિ ચેત્ તથાપિ ॥ ૭ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—પુરુષાસ્મવત્ [અંધ અને પંચ] પુરુષની પેઠે અથવા [લોક અને ચુંબક] પાપાણુની પેઠે [પુરુષ પ્રધાનને પ્રવૃત્ત કરશે] इति એમ ચેત્ જો [કહે] તથાપિ તો-પણુ [દોષની નિવૃત્તિ થતી નથી].

ટીકા:—જેમ મધ દેખતો પશુપુરુષ કોઈ પશુવાળા અથવાપુરુષના ઉપર ચડીને તેને પ્રાપ્ત કરે છે, અથવા જેમ ચુંબકપાપાણુ લોહને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ પુરુષ પ્રધાનને પ્રાપ્ત કરશે, એમ જો માંખ્યવાદી કહે તેપણુ તેનો મત હોવાથી યુક્ત થતો નથી. પુરુષને પ્રવર્તક માનવાથી પ્રધાન સ્વાભાવથી પ્રાપ્ત થાય છે, અને પુરુષ ઉદાસીન છે, એ માંખ્યમિત્તાંતોના સાગ થાય છે. ઉદાસીન પુરુષ પ્રધાનને કેમ પ્રવર્તેલી શકે? પંચ પણુ અંધને વાણીઆંધિવડે પ્રવર્તે કરે છે, પણ પુરુષ તો નિષ્ક્રિય અને નિર્મુખ છે, તેથી તેમાં કોઈપ્રકારે પ્રવર્તન-વ્યાપાર સંભવતો નથી. ચુંબકપાપાણુની પેઠે સન્નિધિમાત્રથી પુરુષ પ્રધાનનો પ્રવર્તક થાય છે, એમ કહેવાથી, પુરુષ અને પ્રધાન એ બંને વ્યાપક તથા નિલ છે, તેથી તેમનો મંમથ નિલ હોવાથી નિલ જ પ્રતિતિ થશે. પ્રધાનના અજ્ઞાનપણાથી, પુરુષના ઉદાસીનપણાથી અને તે બંનેનો મનમ્થ કલ્પનાર ગ્રીનના અભાવથી તેમના સંબંધની અસિદ્ધિ છે. ચોખ્ખાને મનમ્થ કલ્પનાર માનો તો તે ચોખ્ખાનું નિત્યપણુ હોવાથી મોક્ષાભાવનો પ્રસંગ આવે છે અમોગ મનમાં તો પરમાત્માનું ઉદાસીનપણુ જાણી જાણી આવે તેમનું પ્રવર્તકપણુ મનની શકે છે. ૭ પ્રધાનની અપ્રતિભામાં અન્યપ્રવર્તન કહે છે —

અક્રિત્વાનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૮ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—અ અને અક્રિત્વાનુપપત્તેઃ અંજિપાત્રાની અસિદ્ધિથી [મદદાદિની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી]

ટીકા:—સત્ય, રજસ્ અને તમસ્ આ ત્રણગુણની સમન્વયસ્થાનું નામ પ્રધાન છે. એ અવસ્થામાં કોઇ ગુણનું ગુણપ્રધાનપણું (અંગાંગિભાવ) સિદ્ધ નથી; કેમકે ગુણોનું વૈષમ્ય થઇ બ્યારે અંગાંગિભાવ ઉપજે છે, સારે સમન્વયસ્થાનપ્રધાનનો નાશ થાયછે; ને એ નાશના ભયથી ગુણોની પ્રવૃત્તિના અભાવે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અસિદ્ધ છે, તેમ જ એ પ્રધાનને બહારથી કોઇ પ્રવૃત્તિ કરાવનાર ન હોવાથી ગુણની વિપ્રમતાવડે ઉપજતાં મહદાદિતરંગોની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી, તેથી પણ પ્રધાનકારણુવાદીને મતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અસિદ્ધ છે. ૮.

અન્યયાનુમિતૌ ચ જ્ઞશક્તિવિયોગાત્ ॥ ૯ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને અન્યયાનુમિતૌ અન્યથાઅનુમિતિમાં જ્ઞશક્તિવિયોગાત્ [પ્રધાનમાં] જ્ઞાનશક્તિના વિયોગથી [સંસારની રચનાની અનુપપત્તિ એ આદિ પૂર્વોક્તદોષો નિવૃત્ત થતા નથી].

ટીકા:—આ ત્રણ ગુણો પરસ્પર સાપેક્ષ થઇને જે જે કાર્ય કરવું હોય તે તે કાર્યને અનુકૂલસ્વભાવવાળા થાયછે, ને સામ્યાવસ્થામાં પણ વિપ્રમતાને પામવાની યોગ્યતા તેમનામાં રહેછે, એમ બીજાપ્રકારના અનુમાનનો સ્વીકાર કરે તોપણ પ્રધાનમાં જ્ઞાનશક્તિનો અભાવ હોવાથી સંસારની રચનાની અસિદ્ધિ એ આદિ પૂર્વોક્તદોષોની નિવૃત્તિ થતી નથી. જે પ્રધાનમાં જ્ઞાનશક્તિનું અનુમાન કરે તો એક ચેતન સંસારનું કારણ છે, આ બ્રહ્મવાદની પ્રાપ્તિને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થઇ તમારા પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ થાયછે. વિપ્રમતાને પામવાની યોગ્યતાવાળા ગુણો પણ સામ્યાવસ્થામાં નિમિત્તના અભાવથી વિપ્રમતાને ન જ પામી શકે. નિમિત્તના અભાવમાં પણ વિપ્રમતાને પામે એમ કહો તો નિમિત્તાભાવના સમાનપણુથી સર્વદા જ વિપ્રમતાને પામશે, એટલે તેમને કોઇવેલા પ્રધાનરૂપ સામ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત થઇ શકશે નહિ. ૯.

વિપ્રતિપેધાસમજસમ્ ॥ ૧૦ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને વિપ્રતિપેધાત્ વિરોધથી અસમજસમ્ [આ સાંખ્ય-મત] અસમીચીન [છે].

ટીકા:—સાંખ્યવાદી કોઇ સ્થલે એક ત્વચામાત્રને જ જ્ઞાનેન્દ્રિય માનીને અને તેના શ્રોત્રાદિપાંચબેદ કહીને પાંચ કર્મેન્દ્રિય તથા મન મળી સાત ઇન્દ્રિયો કહેછે, ને કોઇ સ્થલે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને એક મન એમ એકાદશ ઇન્દ્રિયો કહેછે. વળી કોઇ સ્થલે મહત્તત્ત્વથી તન્માત્રાની ઉત્પત્તિ કહેછે, અને કોઇ સ્થલે અહંકારથી તેની ઉત્પત્તિ કહેછે. કોઇ સ્થલે બુદ્ધિ, અહંકાર અને મન એ ત્રણને અંતઃકરણ કહેછે, અને કોઇ સ્થલે એક બુદ્ધિને જ અંતઃકરણ કહેછે. આવીરીતે પરસ્પરમાં વિરોધ હોવાથી તેમ જ ઈશ્વરને જગત્કારણ કહેનારી શ્રુતિઓથી તથા તેને અનુસરતી સ્મૃતિઓથી સાંખ્યનો વિરોધ હોવાથી સાંખ્યોનું દર્શન સમીચીન નથી. વેદાંતમતમાં એક બ્રહ્મનો જ સ્વીકાર હોવાથી જીવ તપ્ય અને સંસાર તાપક છે, એવો બેદ સભવી શકતો નથી, તેથી વેદાંતમત અસમીચીન છે, એમ વાદી કહે તો અમે કહીએછીએ કે અમારા મતમાં બ્યવહારમાં બેદનો અંગીકાર હોવાથી તપ્યતાપકભાવ સભવી શકેછે, ને તે તપ્યતાપકભાવરૂપબંધની તત્ત્વજ્ઞાનથી નિવૃત્તિ પણ સંભવી શકેછે. વાદી જેમ પુરુષને અવિવેકથી જ્ઞાતિમાત્ર તપ્યતાપકભાવ સ્વીકારેછે, પરમાર્થથી સ્વીકારતો નથી, તેમ અમે પણ અવિવાથી જ્ઞાતિમાત્ર બંધ સ્વીકારીએછીએ, પરમાર્થથી સ્વીકારતા નથી, એટલે સધળું નિર્દોષ છે. ૧૦.

પ્રધાનકારણુવાદનું નિરાકરણ કર્યું; હવે ન્યાયવૈશેષિકાભિમત પરમાણુકારણુવાદનું નિરાકરણ કરવાશે અ છે. તેમાં પરમાણુકારણુવાદી નિયમ કરેછે કે કારણુનો ગુણ કાર્યમાં પોતાના સમાનજાતીયગુણોત્તરને ઉત્પન્ન કરેછે; માટે જેમ શુક્લતંતુથી શુક્લપટ્ટની જ ઉત્પત્તિ થાયછે, તેમ ચેતનચત્તથી ઉપજેલું સર્વજગત્ ચેતન જ હોવું જોઇએ. આ વેદાંતમતપરના આક્ષેપનું ઉત્તર આપવા અને પૂર્વોક્તનિયમમાં વાદીની પ્રક્રિયાથી જ બ્ય-ભિચાર દેખાડવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું મહદીર્ઘાધિકરણ રચેછે:—

૨. મહદીર્ઘાધિકરણ.

મહદીર્ઘવદ્વા દ્રસ્વપરિમણ્ડલાભ્યામ્ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—દ્રસ્વપરિમણ્ડલાભ્યામ્ દ્રસ્વ (દ્રવ્યલુક) અને પરિમંડલ (પ-

રમાણુ)થી મહદ્દીર્ઘવત્ મહત્દીર્ઘની પેઠે વા અને [અણુહસ્વની પેઠે ચેતનપ્રજ્ઞાથી અચેતન જગત ઉપજી શકેછે].

ટીકા:—પરિમાણનો અર્થ પરમાણુ છે, અને તેના પરિમાણને પારિમાંડલ કહેછે. જેમ વૈશેષિકમતમાં હસ્વ એટલે હચણુકથી મહત્દીર્ઘપરિમાણવાળું ત્ર્યણુક ઉત્પન્ન થાયછે, અને હચણુકમાં રહેલું હસ્વપરિમાણ ઉત્પન્ન થતું નથી; તથા પરિમાંડલથી અણુહસ્વપરિમાણવાળું હચણુક ઉત્પન્ન થાયછે, અને તદ્દગત પારિમાંડલ ઉત્પન્ન થતું નથી, તેમ જ ચેતનપ્રજ્ઞાથી અચેતનજગત ઉત્પન્ન થાયછે, અને પ્રજ્ઞાગતચૈતન્ય ઉત્પન્ન થતું નથી.

વૈશેષિકોની સૃષ્ટિપ્રક્રિયા આપ્રમાણુ છે:—આરભૂતોનાં અસંખ્ય પરમાણુઓ પ્રલયકાલમાં નિશ્ચલ અને અસચુકત રહેછે, તે કાલે તેમનાં રૂપાદિ અને પરિમાણ તેમના અનુરૂપ હોયછે. પછી જીવોનાં અદૃશ્યાદિવડે તેમાં ગતિ ઉત્પન્ન થાયછે, ને હચણુક ત્ર્યણુક એમ ક્રમે કરીને દ્રવ્યોત્તરરૂપ સૃષ્ટિ થાયછે. બેપરમાણુને હચણુક અને ત્રણહચણુકને ત્ર્યણુક અથવા ત્રસરેણુ કહેછે. કારણના શુભો કાર્યમાં શુણ્ણાંતર ઉપજાવેછે. ન્યારે બે પરમાણુ હચણુકને ઉપજાવેછે, ત્યારે પરમાણુગતરૂપાદિશુણ્ણવિશેષો ને શુકલાદિ તે હચણુકમાં ખીન્નશુકલાદિશુણ્ણોને ઉપજાવેછે, પણ પરમાણુનો શુણ્ણવિશેષ ને પારિમાંડલ તે હચણુકમાં ખીન્નપારિમાંડલને ઉપજાવતો નથી, તેમ હચણુકથી ઉપજતા ત્ર્યણુકાદિમાં પણ જાણવું.

પરમાણુગત શુકલાદિશુણ્ણો હચણુકમાં અન્યશુકલાદિશુણ્ણોને ઉપજાવેછે, પણ તદ્દગત (પરમાણુગત) પારિમાંડલશુણ્ણ અન્યપારિમાંડલશુણ્ણોને ઉપજાવતો નથી, એ વૈશેષિકોની પ્રક્રિયામાં વ્યભિચારોપ છે; કેમકે કારણના શુભો કાર્યમાં શુણ્ણાંતર ઉપજાવેછે, એવી તેમની પ્રક્રિયા છે. પૂર્વોક્તરીતે તેમની પ્રક્રિયામાં વ્યભિચાર હોવાથી તેઓ અમારા સિદ્ધાંતપર આક્ષેપ કરી શકે નહિ; કદી આક્ષેપ કરે તો તેનું સમાધાન પૂર્વે તેમની પ્રક્રિયાને અવલંબીને આપી દીધું છે. ૧૧.

હવે વૈશેષિકમતની પરીક્ષા કરી પરમાણુકારણવાદનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર હસ્તોવાળું નીચેનું તદ્દભાવાધિકરણ રચેછે:—

૩. તદ્દભાવાધિકરણ.

उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

અન્યથા અને અન્વયાર્થ:—ઉભયથા બન્ને પ્રકારે(સંયોગને તથા વિયોગને માટે) અપિ પણ કર્મ [પરમાણુની] ક્રિયા ન નથી અતઃ આથી તદ્દભાવઃ તેનો (સૃષ્ટિ તથા પ્રલયનો) અભાવ [છે, તેથી આ પરમાણુકારણવાદ યુક્તિસિદ્ધ નથી].

ટીકા:—સૃષ્ટિના આદિકાલમાં સર્વપરમાણુઓમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થાયછે, પછી બેપરમાણુઓનો સંયોગ થઇને હચણુક ઉત્પન્ન થાયછે, અને ત્રણ ત્રણ હચણુકનો સંયોગ થઇને ત્ર્યણુક ઉત્પન્ન થાયછે; એવીરીતે આગળ પણ ચતુરણુકાદિ ઉત્પત્તિક્રમથી મહાપૃથિવી, મહાજલ, મહાતેજસ્ અને મહાવાયુરૂપ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાયછે, અને પ્રલયના આદિકાલમાં પરમાણુઓમાં ક્રિયા થઇને હચણુકાદિકોના વિભાગ થઇ સર્વ મહાભૂતોરૂપસૃષ્ટિનો નાશ થાયછે, એમ વૈશેષિકો કહેછે. એ તેમનું કહેવું ચોખ્ખું નથી, કેમકે સૃષ્ટિના આદિકાલમાં અને પ્રલયના આદિકાલમાં પરમાણુને ક્રિયામાં પ્રવર્તાવનાર કોઇ નિમિત્ત નથી. સૃષ્ટિના આદિકાલમાં પ્રવ્રત્ત અને અભિધાતરૂપ દૃષ્ટનિમિત્ત નથી, તેમ અદૃષ્ટનિમિત્ત પણ નથી. શરીરની રચિતિ હોય ત્યારે મનના અને આત્માના સંયોગથી આત્માનો શુણ્ણ ને પ્રવ્રત્ત તે ઉપજેછે, પણ તે કાલે શરીરનો અભાવ હોવાથી પ્રવ્રત્તનો પણ અભાવ છે. સ્થિરદ્રવ્યનો તથા વેગવાળા દ્રવ્યનો સંયોગવિશેષ તે અભિધાત કહેવાયછે, વાયુઆદિવેગવાળા દ્રવ્યનો તે કાલે અભાવ હોવાથી અભિધાતનો પણ અભાવ છે. અદૃષ્ટ પોતે અચેતન છે, તેમ આત્મા પણ તે કાલે અચેતન છે, એટલે તે પ્રવ્રત્તક થઇ શકે નહિ. પરમાણુને વિષે અદૃષ્ટનો અભાવ હોવાથી તેઓ પોને પણ પોતાનાં પ્રવ્રત્તક થઇ શકે નહિ. આત્મામાં રહેલા અદૃષ્ટનો અને પરમાણુઓનો સંયોગ હોવાથી ક્રિયા ઉપજશે એમ કહો તો તેવો સંયોગ નિલ હોવાથી સર્વદા જ ક્રિયા થતી રહેશે, પ્રલયાદિ નહિ થાય. મહાપ્રલયમાં પણ વિભાગની ઉત્પત્તિમાટે અણુઓમાં ક્રિયા સંભવતી નથી; કેમકે તેનું કોઇ નિયમિત દૃષ્ટનિમિત્ત નથી, અને અદૃષ્ટ તો જોગની સિદ્ધિમાટે છે, પ્રલયની સિદ્ધિમાટે નથી. પૂર્વોક્તરીતે દૃષ્ટનિમિત્તના તથા અદૃષ્ટનિમિ-

તના અભાવથી બંનેપ્રકારે (સંયોગાર્થપણાવડે અને વિભાગાર્થપણાવડે) પણ પરમાણુઓમાં સંયોગવિ-
યોગરૂપ ક્રિયા સભવતી નથી, અને તેથી સૃષ્ટિ અને પ્રલયના અભાવની પ્રાપ્તિરૂપ આપત્તિ આવેછે, તેથી પ-
રમાણુકારણવાદ યુક્તિસિદ્ધ નથી. ૧૨.

સમવાયામ્યુપગમાच्च साम्यादनवस्थिते ॥ ૧૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને સમવાયામ્યુપગમાત્ સમવાયના અંગીકારથી સા-
મ્યાત્ સમપણાથી અનવસ્થિતે: અનવસ્થા હોવાથી [સૃષ્ટિ, તથા પ્રલયનો અભાવ સિદ્ધ થાયછે,
તેથી પરમાણુકારણવાદ યુક્તિસિદ્ધ નથી].

ટીકા:—અને વૈશેષિકમતમાં સમવાયનો અંગીકાર હોવાથી દ્વચણુક અને સમવાયના પરમાણુથી ભિ-
ન્નપણાની સમાનતા છે. જેમ પરમાણુથી અત્યત ભિન્ન દ્વચણુક સમવાયસંબંધથી પરમાણુમાં રહેછે, તેમ પર-
માણુથી અત્યત ભિન્ન સમવાય પણ કોઇ અન્યસમવાયસંબંધથી પરમાણુમાં રહેશે, તેમ તે સમવાયનો
મમવાય પણ કોઇ અન્યસમવાયથી તેમાં રહેશે, એમ આગળ પણ બંધવું. એવીરીતે અનવસ્થાનો પ્રસંગ
પ્રાપ્ત થવાથી દ્વચણુક ન ઉપજવાથી તેના મતમાં સૃષ્ટિપ્રલયનો અભાવ સિદ્ધ થાયછે, તેથી પરમાણુકારણ-
વાદ યુક્તિસિદ્ધ નથી. ૧૩.

નित्यमेव च भावात् ॥ ૧૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને નિત્યમ્ નિત્ય એ જ ભાવાત્ [પ્રવૃત્તિઆદિના] ભાવથી [પ્રલયાદિના અભાવનો પ્રસંગ આવશે, તેથી પરમાણુકારણવાદ યુક્તિસિદ્ધ નથી].

ટીકા:—પરમાણુઓ પ્રવૃત્તિસ્વભાવવાળા છે? અથવા નિવૃત્તિસ્વભાવવાળાં છે? વા પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ બંને-
સ્વભાવવાળાં છે? ડિંવા અનુભવસ્વભાવવાળાં છે? બે પ્રવૃત્તિસ્વભાવવાળાં કહો તો નિત્ય જ પ્રવૃત્તિના ભા-
વથી પ્રલયના અભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, બે નિવૃત્તિસ્વભાવવાળાં કહો તો નિત્ય જ નિવૃત્તિના ભાવથી સૃ-
ષ્ટિના અભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, અને પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિરૂપબંનેસ્વભાવવાળા કહો તો તે યોગ્ય નથી; કેમકે
પ્રવૃત્તિનો તથા નિવૃત્તિનો પરસ્પર વિરોધ છે. અનુભવસ્વભાવવાળાં કહો તો તેમાં પણ નિમિત્તવડે પ્રવૃત્તિ-
નિવૃત્તિનો અંગીકાર કરવો પડશે. હવે કાલ તથા અદૃષ્ટાદિ નિમિત્તના નિલસંનિધાનથી નિત્ય પ્રવૃત્તિ થવી
બેધએ, અથવા તે નિમિત્તનું અનિલપણું સ્વીકારો તો નિત્ય અપ્રવૃત્તિ રહેવી બેધએ. પૂર્વોક્તરીતે પર-
માણુકારણવાદમાં હોયોની પ્રાપ્તિ હોવાથી પરમાણુકારણવાદ યુક્તિસિદ્ધ નથી. ૧૪.

રૂપાદિમત્ત્વાच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ ૧૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને રૂપાદિમત્ત્વાત્ રૂપાદિમાનપણાથી વિપર્યય: વિપર્યય
[છે] દર્શનાત્ [લોકમાં તેવા] દર્શનથી.

ટીકા:—પૃથિવી, જલ, તેજ અને વાયુ આ ચારપ્રકારનાં પરમાણુઓ નિત્ય છે, તે તેઓ રૂપાદિચુ-
ણુવાળાં છે, એમ વૈશેષિકો માનેછે, તે તેમનું માનવું નિરાસન જ છે, કેમકે તેમનું રૂપાદિમાનપણું સ્વી-
કારવાથી તેમના અણુપણુનો અને નિત્યપણુનો વિપર્યય પ્રાપ્ત થાયછે, કેમકે લોકમાં તેવું જોવામાં આવેછે.
જેમ લોકમાં રૂપાદિચુણુવાળું વસ્તુ છે, તે પોતાના કારણ તંતુની અપેક્ષાએ સ્થૂલ તથા અનિલ છે, તેમ પર-
માણુ પણ રૂપાદિચુણુવાળાં હોવાથી પોતાના પરમકારણની અપેક્ષાએ સ્થૂલ અને અનિલ મિદ્ધ થશે. ‘સદ-
કારણવન્નિત્યમ્ ॥’ (અકારણવાળો ભાવ તે નિત્ય) એમ વૈશેષિકોએ જે નિત્યનું લક્ષણ કહ્યું છે, તે પણ,
પરમાણુનું કોઇ અન્ય કારણ છે, એમ અનુમાનદ્વારા જ્ઞાત થવાથી, પરમાણુમાં મળવું નથી. એવીરીતે
પરમાણુઓને રૂપાદિવાળાપણું છે, એમ માનવાથી તેમના સિદ્ધાંતનો વિપર્યય થઇ પરમાણુઓને સ્થૂલતા તથા
અનિલતા પ્રાપ્ત થાયછે, માટે વૈશેષિકમત અચુક છે. ૧૫.

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને ઉભયથા બન્નેપ્રકારે દોષાત્ દોષથી [પરમાણુકારણુવાદ અચુકત છે].

ટીકા:—જેમ લોકમાં ગંધ, રસ, રૂપ ને સ્પર્શ આ ચારગુણુવાળી પૃથિવી સ્થૂલ છે; રસ, રૂપ અને સ્પર્શ આ ત્રણગુણુવાળું જલ સૂક્ષ્મ છે; રૂપ અને સ્પર્શ આ બેગુણુવાળું તેજ સૂક્ષ્મતર છે; અને એક-સ્પર્શગુણુવાળો વાયુ સૂક્ષ્મતમ છે, તેમ પરમાણુ અધિકન્યૂનગુણુવાળાં છે? અથવા નથી? આ બન્નેપ્રકારે પણ તમારા મતમાં દોષની પ્રાપ્તિ છે, કેમકે જે અધિકન્યૂનગુણુવાળાં કહો તો જેમાં અધિક ગુણુ છે, તે સ્થૂલ હોવાથી પરમાણુ નહિ રહે, એ દોષ પ્રાપ્ત થાયછે, અને જે સર્વપરમાણુ સર્વગુણુવાળાં છે, એમ કહો તો જલમાં પણ ગંધ હોવો જોઈએ, અને તેજમાં ગંધ અને રસ હોવા જોઈએ, તેમ જ વાયુમાં ગંધ, રસ અને રૂપ હોવાં જોઈએ, એ દોષની પ્રાપ્તિ થાયછે. કહાય ચારેભૂતોનાં પરમાણુઓમાં એક એક ગુણુ કયો તો ખીનગુણોની ઉપલબ્ધિ નહિ થવી જોઈએ, એ દોષ પ્રાપ્ત થાયછે. એ કારણથી પરમાણુકારણુવાદ અચુકત છે. ૧૬.

अपरिग्रहाच्चत्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને અપરિગ્રહાત્ [શિષ્ટપુરુષોના] અપરિગ્રહણથી અત્યંતમ્ [પરમાણુકારણુવાદમાં વેદવાદિપુરુષોનો] અત્યંત અનપેક્ષા અનાદર [છે].

ટીકા:—આ પરમાણુકારણુવાદને શ્રીમતુઆદિ ક્ષેત્રપણુ શિષ્ટપુરુષે ક્ષેત્રપણુ અંશે ગ્રહણુ કયો નથી, તેથી આ પરમાણુકારણુવાદમાં વેદવાદિપુરુષોનો અત્યંત અનાદર છે.

વૈશેષિકો દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ ને સમવાય એ છપદાર્થોને બિન્નલક્ષણુવાળા અત્યંત-બિન્નપદાર્થોરૂપે સ્વીકારેછે, અને તેમ સ્વીકારીને તેનાથી વિરુદ્ધ પાછલા પાંચપદાર્થોને દ્રવ્યનું અધીનપણું છે, એમ સ્વીકારેછે, તે અચુકત છે; કેમકે લોકમાં જેમ હરણુ અને દર્બે આદિ જેઓ અત્યંત બિન્ન છે, તેમનું પરસ્પરમાં અધીનપણું થતું નથી, તેમ દ્રવ્યાદિનું પણ અત્યંતબિન્નપણું હોવાથી ગુણાદિનું પણ દ્રવ્યાધીનપણું થવાને યોગ્ય નથી. જે અયુતસિદ્ધિ(અપૃથગરૂપે ઉત્પન્ન અને નાશપર્યંત તેમ રહેનાર)ના પરસ્પરસંબંધને તેઓ સમવાયસંબંધ કહેછે, તે નિલસંબંધરૂપસમવાયસંબંધની કલ્પના પણ મિથ્યા છે; કેમકે કેવલ સંયોગસંબંધથી પણ તેમને મતે તેનો નિર્વાહ યદ્ય શકેછે. જેમ ઉત્પન્નમાત્ર અક્રિયકાર્યદ્રવ્યનો વિભુ એવાં આકાશાદિદ્રવ્યોતરાસાયે જે સંબંધ છે, તેને તેઓ સંયોગસંબંધરૂપે અંગીકાર કરેછે, પણ સમવાયસંબંધરૂપે અંગીકાર કરતા નથી, તેમ જ કાર્યદ્રવ્યનો કારણુદ્રવ્યની સાથેનો સંબંધ પણ સંયોગસંબંધ જ થવો જોઈએ, સમવાયસંબંધ ન થવો જોઈએ. વળી પરમાણુ, આત્મા અને મન એમનું નિરવયવશ્ય અપ્રદેશપણું હોવાથી તેમનો સંયોગ સભવતો નથી, અને દ્રવ્યાદિ છ જ પદાર્થો કલ્પવામાં કાંઈ નિયામક હેતુ નથી. એપ્રમાણે અસારતરકુક્ત પરમાણુકારણુવાદ મોક્ષને ઇચ્છનારને આદરકરવાયોગ્ય નથી. ૧૭.

વૈશેષિકમતનું નિરાકરણુ કરીને હવે વૈનાશિકબૌદ્ધમતનું ખંડન કરવા ભગવાન સૂત્રકાર દશસ્ત્રોવાળું નીચેનું સમુદાયાધિકરણુ રચેછે:—

૪. સમુદાયાધિકરણુ.

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—ઉભયહેતુકે [પરમાણુ તથા રૂપાદિ એ] ઉભયહેતુકે સમુદાયે [બાહ્ય અને આધ્યાત્મિક] સમુદાયમાં અપિ પણ તદપ્રાપ્તિઃ તેની (સમુદાયની) અપ્રાપ્તિ [ને તેથી તેને આશ્રયે રહેલી લોકયાત્રા લોપ પામવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાયછે].

ટીકા:—શુદ્ધતા મતમાં આચારબંદે હીનયાન અને મદ્યાયાન એવા બે બેદ છે. વિચારબંદે સૌનાં-

ત્રિક, વૈભાષિક, યોગ્યાચાર અને માધ્યમિક એ ચાર ભેદ છે. યુદ્ધસૂત્રના અંતનો (રહસ્થનો) નિર્ણય કરનારા તે સૌત્રાતિક, તેઓ બાહ્યપદ્યોને પરોક્ષ માને છે. યુદ્ધના ઉપદેશમાં જે વિભાષા (વિરોધ) દેખાય છે, તે અધિકારિભેદ છે, (દેશના લોકનાયાનાં સત્ત્વાશયવશાનુગા) એમ વિરોધનું શમન કરનારા તે વૈભાષિક, તેઓ બાહ્યપદ્યોને અપરોક્ષ માને છે. ગુરુને શંકાઓ પૂછવી તે યોગ અને ગુરુની આજ્ઞાપ્રમાણે વર્તવું તે આચાર; તે એ જોનામાં હોય તે યોગ્યાચાર એમ યુદ્ધમતની પરિભાષા છે. યોગ્યાચારનું અન્ય નામ ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી પણ છે. તે માત્ર વિજ્ઞાનનું જ અસ્તિત્વ માને છે. યોગનો ત્યાગ કરવાથી અધમ અને આચારનું સારીરીતે પાલન કરવાથી ઉત્તમ એમ અધમતા અને ઉત્તમતાનું જોનામાં મિશ્રણ હોય તે માધ્યમિક (મધ્યમસ્થિતિવાળા) એમ યુદ્ધમતની પરિભાષા છે. માધ્યમિકનું અન્ય નામ શૂન્યવાદી પણ છે. તે માત્ર શૂન્યનું જ અસ્તિત્વ માને છે. પહેલા એમતમાં બાહ્યપદ્યોનું પરોક્ષપણું અને અપરોક્ષપણું એવે ભેદ છે ખરે, પણ તેમનામાં બાહ્યપદ્યોના અસ્તિત્વમાં મતભેદ નથી, તેથી તે બન્ને સર્વોચ્ચસ્થિતિવાદી કહેવાય છે. તેઓ કહે છે કે સર્વવપદ્યો બાહ્ય અને આંતર ભેદથી એકરૂપના છે. પૃથિવીઆદિ ચારભૂતો અને રૂપાદિભૌતિક આ બાહ્યપદ્યો છે, ને ચિત્ત અને કામાદિચેત્ત આ આંતરપદ્યો છે. કર્મિન, રોહ, ઉષ્ણ અને ચક્ષન સ્વભાવવાળાં પૃથિવી, જલ, તેજ અને વાયુનાં પરમાણુઓ મળીને બાહ્યસમુદાય થાય છે, અને રૂપ (વિષયોક્ષિત ઇન્દ્રિયો), વિજ્ઞાન (‘હું હું’ એકરૂપરોના બાહ્યવિજ્ઞાનપ્રવાહ), વેદના (સુખાદિનો અનુભવ), સંસાર (‘ગાય’ ‘અશ્વ’ એવીરીતનું નામવિશિષ્ટ સવિકલ્પજ્ઞાન) અને સંસ્કાર (રાગ, દ્વેષ, મોહ, ધર્મ અને અધર્મ) આ પાંચ રૂકંધ મળીને સર્વવ્યવહારોના હેતુ આધ્યાત્મસમુદાય થાય છે. તેમાં વિજ્ઞાનરૂકંધ એ ચિત્ત છે, ને તે જ આત્મા છે, અને અન્ય ચાર રૂકંધો ચેત્ત છે. એ સર્વોચ્ચસ્થિતિવાદિઓએ કહેવું યોગ્ય નથી; કેમકે બૌદ્ધના મતમાં કર્તા, ભોક્તા અથવા પ્રેરક કોઈ સ્થિર ચેતન નથી. ચારભૂતોનાં પરમાણુઓ અને રૂપાદિપાંચરૂકંધો જલ છે, તેથી તેઓ પોતાથી સમુદાયરૂપ થઈ શકે નહિ, એટલે પરમાણુહેતુકબાહ્યસમુદાયનો અને રૂપાદિહેતુકઆધ્યાત્મસમુદાયનો અભાવ જ રહે છે, અને સમુદાયનો અભાવ રહેવાથી તેને આશ્રયે રહેલી લોકયાત્રાના ભોખનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮.

इतरेतरमत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—इतरेतरमत्ययत्वात् [अविद्यादिना] परस्परभां कारणुपलु-
थी [समुदायनी उत्पत्ति होवाथी लोकयात्रानी सिद्धि છે] इति એમ ચેત્ [એ કહો] તો [અને
કહીએછીએ કે] उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् उत्पत्तिमात्रના કારણુપલુથી જ [તેમ સંભવે] નહિ.

ટીકા:—જોકે અમારા મતમાં ભોક્તા અથવા પ્રેરક કોઈ સ્થિર ચેતન નથી, તથાપિ અવિદ્યા(ક્ષ-
ણિકમાં સ્થિરપણુની યુદ્ધિ), સંસ્કાર(અવિદ્યાથી ઉપજતા રાગદ્વેષમોહ), વિજ્ઞાન(સંસ્કારોથી ઉપજતું ગ-
ર્ભસ્થનું પ્રથમ આશયવિજ્ઞાન), નામરૂપ(આશયવિજ્ઞાનથી ઉપજતી ગર્ભસ્થની કલલ તથા યુદ્ધુદાયવસ્થા), પદાય-
તન(વિજ્ઞાન, પૃથિવીઆદિ ચારભૂતો ને રૂપ-ઇન્દ્રિયોક્ષિત શરીર), સ્પર્શ(નામ, રૂપ અને ઇન્દ્રિયોનો
પરસ્પર સંયોગ), વેદના(સ્પર્શથી થતો સુખાદિનો અનુભવ), તૃષ્ણા(વેદનાથી થતી વિષયલાલસા), ઉ-
પાદાન(તૃષ્ણાથી થતી પ્રવૃત્તિ), ભવ(પ્રવૃત્તિથી થતા ધર્માદિ), જાતિ(ધર્માદિથી થતો દેહજન્મ-પંચરૂક-
ધનો સમુદાય), જરા(ઉપજેલા રૂકંધોનો પરિપાક), મરણ(નાશ), શોક(પ્રિયના મરણના રોહથી થતો
અંતર્દાહ), પરિદેવના(શોકવડે થતો વિલાપ), દુઃખ(અનિદેવનો અનુભવ), દુર્ભનસ્તા(દુઃખવડે થતી માન-
સી વ્યથા) અને માનાપમાનાદિ કયેશ છે. આ અવિદ્યાદિક પરસ્પરમાં કારણ છે. તેમાં અવિદ્યાદિ જન્માદિકનું
કારણ છે, અને જન્માદિ અવિદ્યાદિકનું કારણ છે. એવીરીતે સમુદાયની ઉત્પત્તિ હોવાથી લોકયાત્રાની સિદ્ધિ
છે, એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે તમારા મતપ્રમાણે અવિદ્યાદિક પરસ્પરની ઉત્પત્તિનાં કારણ બને હોય,
પણ સમુદાયની ઉત્પત્તિનું કોઈ ભોક્તારૂપ નિમિત્ત નથી, અને નિમિત્તના અભાવથી લોકયાત્રાની સિદ્ધિ થઈ
શકતી નથી. ૧૯.

અવિદ્યાથી સંસ્કાર ને તેથી વિજ્ઞાન એમ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થવી સંભવતી નથી એમ દર્શાવે છે:—

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને ઉત્તરોત્પાદે ઉત્તરની (ઉત્તરક્ષણની) ઉત્પત્તિમાં પૂર્વ-નિરોધાત્ પૂર્વના (પૂર્વક્ષણના) અભાવથી [પૂર્વક્ષણમાં ઉત્તરક્ષણનું કારણપણું સંભવતું નથી].

ટીકા:—‘તમારા મતપ્રમાણે અવિદ્યાર્થ પરસ્પરની ઉત્પત્તિમાં કારણ ભલે હોય’ એમ પૂર્વે કહ્યું છે, તેસંબંધમાં વિશેષ વિચાર આ સૂત્રમાં કરે છે. ક્ષણિક પદ્યર્થે ક્ષણ કહેવાય છે. ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિ થાય છે, સારે પૂર્વક્ષણ નાશ પામી જાય છે, એમ ક્ષણભંગવાદી માને છે. ક્ષણભંગવાદિબૌદ્ધને મતે અવિદ્યાર્થ પરસ્પરની ઉત્પત્તિમાત્રનાં પણ કારણ સંભવતાં નથી; કેમકે તેને મતે ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિ કાલે પૂર્વક્ષણ વિદ્યમાન નથી, તેથી નાશ પામેલ પૂર્વક્ષણ, ઉત્તરક્ષણનું કારણ થઈ શકે નહિ. ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિપર્યંત પૂર્વક્ષણનું અસ્તિત્વ માનવામાં આવે તો ક્ષણાંતરના સંબંધના પ્રસંગથી ક્ષણિકપણની હાનિરૂપ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી આ સુગત(બુદ્ધ)નું મત સમીચીન નથી. ૨૦.

અસતિ પ્રતિજ્ઞોપરોધો યૌગપદ્યમન્યથા ॥ ૨૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અસતિ [કારણના] અભાવમાં [કાર્યની ઉત્પત્તિ કહેવામાં] પ્રતિજ્ઞોપરોધઃ પ્રતિજ્ઞાની હાનિ અન્યથા [અને] ખીજીરીતે (ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિપર્યંત પૂર્વક્ષણની સ્થિતિમાં) યૌગપદ્યમ [કાર્યકારણનું] એકકાલમાં હોવાપણું [એ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે].

ટીકા:—ક્ષણભંગવાદમાં પૂર્વક્ષણના અભાવપ્રસ્તુતિપણથી તે ઉત્તરક્ષણનો હેતુ થઈ શકે નહિ, એમ પૂર્વે કહ્યું છે. જો હેતુના અભાવમાં પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ કહે તો ‘ચતુર્થિધાનૂ હેતૂ પ્રતીત્ય ચિત્તચૈત્તા સ્તપ્પન્તે||’ (વિષય, કરણ, સહકારી-પ્રકાશાદિ-અને સરકાર આ ચારપ્રકારના હેતુને પામીને ચિત્ત-રૂપાદિકાનું વિજ્ઞાન-અને ચૈત્ત-સુખાદિ-ઉત્પન્ન થાય છે) એ પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થાય છે, અને હેતુવિનાની ઉત્પત્તિમાં અપ્રતિબંધ હોવાથી સર્વ સર્વત્ર ઉપજશે; તથા જો ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિપર્યંત પૂર્વક્ષણ રહે છે, એમ કહે તો કારણકાર્યના સહભાવની પ્રાપ્તિથી ‘ક્ષણિકાઃ સર્વે સંસ્કારાઃ ||’ (સર્વે પદ્યર્થો ક્ષણિક છે) આ પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થાય છે. ૨૧.

‘હવે બેપ્રકારના વિનાશને દૂષણ આપે છે:—

પ્રતિસંજ્ઞ્યાપ્રતિસંજ્ઞ્યાનિરોધાપ્રાપ્તિરવિચ્છેદાત્ ॥ ૨૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અવિચ્છેદાત્ [પ્રવાહના] અવિચ્છેદથી પ્રતિસંજ્ઞ્યાપ્રતિસંજ્ઞ્યાનિરોધાપ્રાપ્તિઃ બુદ્ધિપૂર્વકનાશ અને અબુદ્ધિપૂર્વકનાશનો અસંભવ [છે].

ટીકા:—બૌદ્ધો બુદ્ધિપૂર્વક પદ્યર્થોના નાશને પ્રતિસંજ્ઞ્યાનિરોધ કહે છે, અને અબુદ્ધિપૂર્વક પદ્યર્થોના નાશને અપ્રતિસંજ્ઞ્યાનિરોધ કહે છે. ઉત્તરક્ષણ અને પૂર્વક્ષણનો જ કાર્યકારણરૂપ પ્રવાહ છે, તેના વિચ્છેદ ન થવાથી તેમ જ પદ્યર્થોના અન્વયવિનાશને નિઃસ્વરૂપ નાશ નહિ થતો હોવાને લીધે સર્વે અવસ્થામાં પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના બલથી અન્વયીના અવિચ્છેદના દર્શનથી બૌદ્ધપરિકલ્પિત બંનેપ્રકારના નાશનો અસંભવ છે. ૨૨.

અવિદ્યાદિના પ્રતિસંજ્ઞ્યાનિરોધમાં દોષ દેખાડે છે:—

ઉભયથા ચ દોષાત્ ॥ ૨૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ઉભયથા બંનેપ્રકારે ચ પણ દોષાત્ દોષ હોવાથી [આ દર્શન અયથાર્થ છે].

ટીકા:—તે બૌદ્ધો પ્રતિસંજ્ઞ્યાનિરોધ અને અપ્રતિસંજ્ઞ્યાનિરોધની અંતર્ભૂત જ અવિદ્યાદિકાનો નિરોધ છે, એમ કહે છે, તે તેમનું કહેવું સંભવવિનાનું છે, કેમકે જો યમનિયમાદિસાધનસહિત સમ્યક્જ્ઞાનથી અવિદ્યાદિકાનો નાશ થાય છે, એમ કહે તો ‘હેતુવિના જ અવિદ્યાદિકાનો નાશ થાય છે, સર્વે ક્ષણરૂપાથી હોવાથી’ આ તેના મતની હાનિરૂપ દોષની પ્રાપ્તિ થશે, અને જો પોતાની ભેગે જ અવિદ્યાદિકાનો નાશ થાય છે, એમ કહે તો ‘સર્વે દુઃખ ક્ષણિક છે’ આ ભાવનાનો ઉપદેશ અનર્થક થવાનો દોષ પ્રાપ્ત થશે. આવીરીતે બંનેપ્રકારે પણ દોષની પ્રાપ્તિ હોવાથી આ દર્શન અયથાર્થ છે. ૨૩.

આકાશના અવસ્તુભાવનું નિરાકરણ કરેછે:—

આકાશે चाविशेषात् ॥ ૨૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—આકાશે આકાશમાં ચ પણ અવિશેષાત્ [વસ્તુપણાના જ્ઞાનના] અવિશેષથી [આકાશના અવસ્તુપણાનો અંગીકાર અયુક્ત છે].

ટીકા:—સૌમતો કહેછે કે આકાશ કોઈ વસ્તુ નથી, તે તેમનું કહેવું યથાર્થ નથી, કેમકે પ્રતિસંખ્યાનિરોધ અને અપ્રતિસંખ્યાનિરોધની પેઠે આકાશમાં પણ વસ્તુપણાનું જ્ઞાન સમાન છે. ‘આત્મન ભાકાશ: સન્મૂત: ॥’ (આત્માથી આકાશ ઉત્પન્નું) એ શ્રુતિ પણ આકાશના વસ્તુપણામાં પ્રમાણરૂપ છે. શબ્દ કોઈ વસ્તુમાં રહેલો છે, શુણ્ણપણાથી, ગદાદિની પેઠે, એ અનુમાનથી પણ આકાશનું વસ્તુપણું સિદ્ધ થાયછે. સૌમતના શ્રેયમાં પણ ‘વાયુ કેને આશ્રયે રહેલો છે?’ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ‘આકાશને આશ્રયે રહેલો છે’ એમ કહ્યું છે, એટલે આકાશનું અવસ્તુપણું તેના પોતાના શ્રેયથી પણ વિરુદ્ધ છે. આકાશને અવસ્તુ કહી નિલ્લ કહેવું એ પણ વિરુદ્ધ છે, કેમકે અવસ્તુનું નિલ્લપણું અથવા અનિલ્લપણું સંભવતું નથી. ધર્મીમાં વસ્તુપણું હોય તો જ તેના ધર્મનો વ્યવહાર થાય, અન્યથા થાય નહિ. માટે સૌમતેતો આકાશના અવસ્તુપણાનો અંગીકાર અયુક્ત છે. ૨૪.

આત્માના ક્ષણિકપણામાં રોષ દેખાડેછે—

અનુસ્મૃતેશ્ચ ॥ ૨૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અ અને અનુસ્મૃતે: અનુસ્મૃતિથી (અનુભવ યથાપડી ઉપજતા સ્મરણથી) [આત્મા ક્ષણિક નથી].

ટીકા:—ક્ષણભગવાદી સર્વવસ્તુના ક્ષણિકપણાસાથે આત્માના ક્ષણિકપણાને પણ કહેછે, એ તેમનું કહેવું શોભ્ય નથી; કેમકે એ આત્મા ક્ષણિક હોય તો ‘જે હું પહેલાં ધ્યાને લેતો હતો, તે હું હવે ધ્યાનું સ્મરણ કરું છું’ એવું અનુસ્મરણ થાયછે, તે ન થતું લેખ્ય, કારણ કે તેને ખતે તો ધ્યાને દેખનારો આત્મા નાશ પામી ગયો છે, અને અન્યપુરુષની દોડેલી વસ્તુનું અન્યને સ્મરણ થતું નથી. જોનાર અને પડીથી સ્મરણ કરનાર આત્મા એક છે, એમ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, એ અનુસ્મરણથી સિદ્ધ થાયછે કે આત્મા ક્ષણિક નથી. ૨૫.

અભાવથી ઉત્પત્તિ થાય નહિ એમ દેખાડેછે—

નાસતોઽદૃષ્ટવાત્ ॥ ૨૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અસતઃ અભાવથી ન [ભાવની ઉત્પત્તિ] નહિ અદૃષ્ટવાત્ [અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિના] અદૃષ્ટપણાથી.

ટીકા:—કારણના નાશથી કાર્યનો જન્મ થાયછે. જેમ નદીખીલથી અકુર ઉત્પન્ન થાયછે, નદીકૂંડથી દહિં ઉત્પન્ન થાયછે, અને નદીજળિયથી ઘટ ઉત્પન્ન થાયછે, તેમ અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ સર્વત્ર થાયછે, એમ ક્ષણભગવાદી માનેછે, એ તેમનું માનવું યથાર્થ નથી. અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય નહિ. જો અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય તો અભાવના અવિશેષથી અમુકકાર્યનું અમુક કારણ એવો કારણવિગેયનો અંગીકાર અનર્થક થશે. નિર્વિરોધઅભાવના સ્વીકારમાં શરત્સંગાદિથી અકુરાર્થિ થતાં લેખ્ય, પણ તેમ તો જોવામાં આવતું નથી. અભાવના વિરોધનો સ્વીકાર કરો તો અભાવને ભાવની પ્રાપ્તિ થશે, એટલે અભાવથી ઉત્પત્તિ થવાનું કહેવું મિથ્યા થશે. કાર્યમાં કારણનો અન્વય જોવામાં આવેછે, તેપ્રમાણે સર્કાર્યમાં અભાવનો અન્વય જણાવો લેખ્ય, પણ તેમ તો જોવામાં આવતું નથી, પણ સર્વવસ્તુઓ પોતપોતાના ભાવવાળી જણાયછે. કારણનો નાશ થઈને કાર્ય થાયછે, એ કહેવું પણ મિથ્યા છે; કેમકે સુવર્ણનો નાશ થવા વિના કટકાદિ અસંકાર થાયછે. ખીખાદિનો નાશ થઈ અંકુરાર્થિ થતાં નથી, પણ ખીખાદિના અવયવોવડે અંકુરાર્થિ થાયછે. માટે અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ કહેવી સર્વથા અયુક્ત છે. ૨૬.

અભાવથી ઉત્પત્તિ માનવામાં અન્યઅતિપ્રસન્નને કહેછે—

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અ અને એવં એમ (અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ) [હોય તો] ઉદાસીનાનામ પ્રયત્નરહિતોને અપિ પણ સિદ્ધિ: [અભિમતની] સિદ્ધિ [થવી જોઇએ].

ટીકા:—જે અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય તો અભાવના સુલભપણાથી પ્રયત્નરહિતપુરુષોને પણ વાંછિતપદાર્થોની સિદ્ધિ થવી જોઇએ. એટલીના યત્નવિના જ ખેડુતને અન્ન મળતું જોઇએ, મૃતિકાના સસ્કારદિધનવિના જ કુંભારને ઘટાદિપાત્રો મળ્યાં જોઇએ, અને વણુવાનો યત્ન કર્યાવિના જ વણુકરને વસ્ત્ર મળ્યાં જોઇએ. સ્વર્ગ તથા મોક્ષને મારે પણ કોષ્ટએ કોષ્ટપ્રકારનો યત્ન ન કરવો જોઇએ. આ સર્વ અનુકૂળ છે, એમ સર્વ સમજી શકે એમ છે, તેથી અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિનો સ્વીકાર યુક્તિરહિત છે. ૨૭.

દ્વિચિન્તિતવાદી બૌદ્ધ માને છે કે વિજ્ઞાનથી ભિન્ન કોષ્ટપણુ ઘટપટ્ટાદિ બાહ્ય પદાર્થ નથી. જેમ સ્વપ્નમાં બાહ્યવસ્તુવિના જ સર્વવ્યવહાર વિજ્ઞાનભાવથી થાય છે, તેમ જાગૃતમાં પણ પ્રમાણુપ્રમેયાદિ સર્વવ્યવહાર વિજ્ઞાનભાવથી થાય છે. એ મતનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર પાંચસૂત્રોવાળું નીચેનું ઉપલબ્ધ્યધિકરણ રચે છે:—

૫. ઉપલબ્ધ્યધિકરણ.

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ઉપલબ્ધે: [બાહ્યપદાર્થોના પ્રત્યક્ષ]જ્ઞાનથી અભાવ: [તેમનો] અભાવ ન [સંભવતો] નથી.

ટીકા:—‘આ ઘટ’ ‘આ પટ’ એવીરીતે બાહ્યપદાર્થોનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે, તેથી તેમનો અભાવ સંભવતો નથી. પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ જોતા છતાં કહેવું કે ‘હું પદાર્થોને જોતો નથી’ તે બોજન કરી તુમ થયાપછી ‘હું જાણ્યો નથી, અને તુમ થયો નથી’ એમ કહેવાસમાન છે. કેવલ જ્ઞાન જ અનુભવાય છે, એમ કહો તોપણ બાહ્યવિષયવિના જ્ઞાન વિષય કોને કરે? ખોતે ખોતાને વિષય કરે છે, એમ કહો તો તે કથન અભિ ખોતાને બાજે છે, તે કથનજેવું છે પદાર્થો અતર છતાં બહિર્વત્ પ્રતીત થાય છે, એમ કહો તો બહિર્વત્માંનો ‘વત્’શબ્દ બાહ્યપદાર્થોનું અસ્તિત્વ સૂચવે છે, અભાવવાળા પદાર્થમાં ‘વત્’ શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી; ‘વિષ્ણુમિત્ર વધ્યાણુતજ્જેવા શોભે છે’, એમ કોણ કહે છે? તમે કહો કે બાહ્યપદાર્થોના સમ્ભવ ન હોવાથી ‘બહારના જેવા’ એમ કહીએછીએ, તો અમે કહીએછીએ કે સંભવઅસંભવ પ્રમાણુધીન છે. જે પદાર્થો પ્રત્યક્ષપ્રમાણુથી જણાય છે, તે જણાતા નથી, એમ કહેવું એ જ અસંભવ છે. ૨૮.

જાગૃતનું વિજ્ઞાન સ્વમાદિના વિજ્ઞાનની પેઠે બાહ્યપદાર્થના આલમ્બનવિનાનું છે, એવું જે બૌદ્ધોનું અનુમાન છે, તેમાં દૂષણ બતાવે છે:—

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અ અને વૈધર્મ્યાત્ વિધર્મપણાથી સ્વપ્નાદિવત્ સ્વમાદિની પેઠે [જાગૃતનું વિજ્ઞાન બાહ્યપદાર્થના આલમ્બનવિનાનું] ન નથી.

ટીકા:—જેમ બાહ્યપદાર્થવિના જ સ્વપ્નમાં જ્ઞાન થાય છે, તેમ જાગૃતમાં પણ બાહ્યપદાર્થવિના જ જ્ઞાન થાય છે, એમ કહેવું એમ નથી; કેમકે સ્વપ્નના પદાર્થનું અને જાગૃતના પદાર્થનું બાધઅબાધરૂપ વિધર્મપણુ છે. પુરુષ ત્યારે જાગૃત થાય છે, ત્યારે સ્વપ્નદૃષ્ટપદાર્થનો બાધ થાય છે, અને જાગૃતને વિશે દેખેલા ઘટાદિપદાર્થોનો વ્યવહારદશામાં કદીપણુ બાધ થતો નથી. શ્રુતિપ્રમાણુથી પરમાર્થદશામાં ઘટાદિપદાર્થો જે જાગૃતમાં જોવામાં આવે છે, તેનો બાધ થાય છે, એમ કહો તો અમારા સિદ્ધાંતની પ્રાપ્તિ થવાથી તમારા સિદ્ધાંતની હાનિ થાય છે. ૨૯.

વાસ્તવના વિચિત્રતાથી બહાર નાનાપ્રકારના પદાર્થો જણાય છે, એમ દ્વિચિન્તિતવાદી માને છે, તેમાં દૂષણ બતાવે છે:—

ન ભવોઽનુપલબ્ધેઃ ॥ ૩૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અનુપલબ્ધેઃ [આશ્વવસ્તુના] જ્ઞાનના અભાવથી ભાવઃ [વા-
ચનાની] ઉત્પત્તિ ન [થતી] નથી.

ટીકા:—આશ્વવસ્તુવિના જ વાસનાની વિચિત્રતાથી ઘટપટાદિજ્ઞાનની વિચિત્રતા છે. એમ કહેવું પણ
યોગ્ય નથી; કેમકે તમારા મતમાં આશ્વવસ્તુ ન હોવાથી તેના જ્ઞાનનો અભાવ છે, ને તેથી જ્ઞાનના સરસ-
રૂપ વાસનાની ઉત્પત્તિ થતી નથી. વળી વાચના એ સરકારવિશેષ છે, અને મરકારે આશ્રયવિના રહી ધા-
કતા નથી; તમારા મતમાં કોઈ વાસનાનો આશ્રય નથી, તેથી પણ વાસનાની સત્તા સંભવી શકતી નથી. ૩૦.
આશ્વવિજ્ઞાનને વાસનાનો આશ્રય કહે તે સભવે નહિ એમ દર્શાવેલું—

ક્ષણિકત્વાच्च ॥ ૩૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અને ક્ષણિકત્વાच्च [આશ્વવિજ્ઞાનના] ક્ષણિકપણુથી [તે
વાસનાનો આશ્રય થઈ શકતું નથી].

ટીકા:—‘હું’ ‘હું’ એવીરીતના આશ્વવિજ્ઞાનને વાસનાનો આશ્રય કહે તે સંભવિત નથી; કેમકે
‘આ ઘટ’ ‘આ પટ’ એ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનની પેઠે આશ્વવિજ્ઞાનનું પણ ક્ષણિકપણું હોવાથી તે આશ્વવિજ્ઞાન
વાચનાનો આશ્રય થઈ શકતું નથી. આશ્વવિજ્ઞાન અને વાસનાની સાથે ઉત્પત્તિ હોવાથી તેઓમા આશ્રય-
આશ્રયિભાવ કેમ સભવે? કદાચ આશ્વવિજ્ઞાનની પૂર્વક્ષણે ઉત્પત્તિ થાની વાસનાની ઉત્તરક્ષણે ઉત્પત્તિ થાનો તે
તમારા ક્ષણિકવાદની દાનિ ચાલે. શૂન્યવાદનો મત તે સર્વપ્રમાણુથી વિરુદ્ધ છે, અચીત્ જ્ઞાન અને પદાર્થ
બંનેનો અભાવ કોઈપ્રમાણુથી સિદ્ધ થતો નથી, માટે તે મતનું નિરાકરણ કરવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી, તેથી
સૂત્રકારભગવાને તેના નિરાકરણમાટે પૃથક્ સૂત્ર રચ્યું નથી. ૩૧.

સુગતમતના અસંગતપણુનો ઉપસહાર કરેલો—

સર્વથાઽનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અને સર્વથા સર્વપ્રકારે અનુપપત્તેઃ અસંગત હોવાથી [સુ-
ગતમત આદરકરવાયોગ્ય નથી].

ટીકા:—વધારે કહેવાથી શું? સર્વપ્રકારવડે જેમ જેમ આ સુગતમતની પરીક્ષા કરીએછીએ તેમ તેમ
રેતીના કૂવાની પેઠે તે વિદોરણ થાયછે, અને તેમાં કાંઈ સંગતિ જોવામા આવતી નથી, તેથી આ સુગત-
મત યુક્તિરહિત છે, માટે કલ્યાણની ધમ્મજાળા પુરુષે તે સુગતમત આદરકરવાયોગ્ય નથી. ૩૨.

બૌદ્ધમતનું નિરાકરણ કરીને હવે દિગંબરમતનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર ચારસત્રોવાણું ની-
ચેતું એકસ્મિન્નસંભવાધિકરણ રચેલું—

૬. એકસ્મિન્નસંભવાધિકરણ.

નૈકસ્મિન્નસંભવાત્ ॥ ૩૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—એકસ્મિન્ એકમાં (એકપદાર્થમાં) અસંભવાત્ [એકકાલે
બહુવિકલ્પધર્મોના] અસંભવથી ન [જૈનમત યથાર્થ] નથી.

ટીકા:—દિગંબરે જીવ, અજીવ, આસ્રવ, સવર, નિર્ગર, બધ અને શોક્ષ એ સાતપદાર્થોને માનેડે.
જીવ અને અજીવ એ અનુક્રમે ભોક્તા તથા ભોગ્ય છે. ઉદ્વિષ્ટોની વિપયાભિમુખપણે પ્રવૃત્તિ તે આસ્રવ, એ
પ્રવૃત્તિનો નિરોધ કરનાર જે યમનિષ્ઠાદિ તે સવર, પાપનો નાશ કરનાર જે તપશિવારોહણાદિ તપ તે નિ-
ર્ગર, કર્મ તે બધ અને કર્મપાશનો નાશ થયે સતે અપેક્ષાકારમાં યોડેલાનું સર્વદા બિર્ધગમન અથવા સિદ્ધશિ-
લાપર સ્થિતિ તે શોક્ષ કહેવાયછે. સદ્ગેષમા જીવ તથા અજીવ એમ બે પદાર્થ થાની બીજાઓનો તેમાં સ-
માવેશ પણ તેઓ કરેડે; વળી તેઓ પ્રકારાંતરે જીવાસ્તિકાય (પરમાણુસંયમકાય), ધર્માસ્તિ-
કાય (સામીધપ્રવૃત્તિના હેતુબૂત મંદકાર), અધર્માસ્તિકાય (બિર્ધગમનચીલજીવની દેહમાં સ્થિતિ

અને આકાશસ્થિતકાય (આવરણનો અભાવ) એમ પાંચ અસ્થિતકાય(પદ્ધતિ)ને પણ સ્વીકારે છે. નિલમુક્ત (અર્હન્યાદિ), સાંપ્રતમુક્ત ને બદ્ધ એમ ત્રણપ્રકારના જીવો છે. ચાર ભૂતો અને સ્થાવરજંગમ એ છ પુ-
 હ્ગકાશસ્થિતકાયના ભેદ છે. આકાશસ્થિતકાયના બે ભેદ છે, લોકાકાશ અને અલોકાકાશ; લોકાકાશમાં સાંસારિક-
 જીવો રહે છે, અને અલોકાકાશમાં મુક્તજીવો રહે છે. ચારપ્રકારનાં ધાતિકર્મો અને ચારપ્રકારનાં અધાતિકર્મો
 મળીને આઠપ્રકારનાં કર્મો તે બંધ કહેવાય છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને આંતર્ય એ ધા-
 તિકર્મનાં નામો છે. તત્ત્વજ્ઞાનથી મુક્તિ નથી, એવું જ્ઞાન તે જ્ઞાનાવરણીયકર્મ, આર્હતતત્ર(જૈનશાસ્ત્ર)ના શ્ર-
 વણથી મુક્તિ નથી એવું જ્ઞાન તે દર્શનાવરણીયકર્મ, ધણા દર્શનકારોએ પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાડેલા મોક્ષમાર્ગમાં
 વિશેષનો અનિશ્ચય તે મોહનીયકર્મ, અને મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં વિદ્ધ કરનાર તે આંતર્યકર્મ કહેવાય છે. એ
 ચાર શ્રેયનાં હણુનાર હોવાથી ધાતિકર્મો કહેવાય છે. વેદનીય, નામિક, ગોત્રિક અને આયુષ્ક એ ચાર અધાતિ-
 કર્મો છે. ‘મને તત્ત્વ જાણ્યેલું છે,’ એવું અભિમાન તે વેદનીયકર્મ, ‘અમુકનામવાળો હું છું’ એવું અભિ-
 માન તે નામિકકર્મ, ‘હું આર્હતના શિષ્યવશમાં પ્રવેશ પામેલો છું’ એવું અભિમાન તે ગોત્રિકકર્મ, અને શ-
 રીરની સ્થિતિભાટેવું કર્મ તે આયુષ્કર્મ છે. એ આઠ કર્મો જન્મદિદાસ પુરુષને બાંધે છે, માટે બંધ કહેવા-
 ય છે. એ સર્વ તેમના તંત્રના સંકેતમાનથી પરિકલ્પિત છે. સર્વપદાર્થોમાં તેઓ નીચેના સપ્તભંગીનયનામના
 ન્યાયને યોજે છે. સ્યાદસ્તિ (કોઇપ્રકારે છે), સ્યાન્નાસ્તિ (કોઇપ્રકારે નથી), સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ (કોઇ-
 પ્રકારે છે, અને નથી), સ્યાદવક્તવ્યઃ (કોઇપ્રકારે અવક્તવ્ય છે), સ્યાદસ્તિ ચાવક્તવ્યશ્ચ (કોઇપ્રકારે
 છે, અને અવક્તવ્ય છે), સ્યાન્નાસ્તિ ચાવક્તવ્યશ્ચ (કોઇપ્રકારે નથી, અને અવક્તવ્ય છે) અને સ્યાદસ્તિ
 ચ નાસ્તિ ચાવક્તવ્યશ્ચ (કોઇપ્રકારે છે, અને નથી, તથા અવક્તવ્ય છે) એ સપ્તભંગીનય (સાત-
 વિભાગવાળો ન્યાય) છે. ધર્માદિવસ્તુનું તે તે રૂપે અસ્તિત્વ કહેવાની ઇચ્છામાં પ્રથમ ભંગ યોગ્યય છે, તે વ-
 સ્તુનો પ્રાપ્તપણુરૂપે નિરોધ કહી પ્રવૃત્તિના અસ્તિત્વને કહેવાની ઇચ્છામાં બીજો ભંગ યોગ્યય છે, ક્રમવડે ઉભયને
 કહેવાની ઇચ્છામાં ત્રીજો ભંગ યોગ્યય છે, એકકાલે બંનેને કહેવાની ઇચ્છામાં, ‘છે, નથી’ એવા બેશબ્દનું
 એકવેલાએ કહેવાનું અશક્યપણું હોવાથી, ચોથો ભંગ યોગ્યય છે, પહેલા અને ચોથા ભંગને કહેવાની ઇચ્છા-
 માં પાંચમો ભંગ યોગ્યય છે, બીજા અને ચોથા ભંગને કહેવાની ઇચ્છામાં છઠ્ઠો ભંગ યોગ્યય છે, અને ત્રીજા
 અને ચોથા ભંગને કહેવાની ઇચ્છામાં સાતમો ભંગ યોગ્યય છે. એકપણુ અને નિલપણુ આદિમાં પણ આ
 સપ્તભંગીનયને તેઓ જોડે છે, અને કહે છે કે વસ્તુના એકરૂપપણુમાં પ્રાપ્તિસાધાદિનો વ્યવહાર સંભવી શકતો
 નથી, માટે વસ્તુનું અનેકપણું જાનવું ઉચિત છે. એ સપ્તભંગીનયને કહેનારો દિગંબરમત (તપા તથા હુંકાદિનો
 પણ આમાં જ સમાવેશ જાણ્યો) યથાર્થ નથી; કેમકે એકધર્મમાં એકકાલે શીતોષ્ણની પેઠે સત્ત્વસત્ત્વાદિ-
 વિરુદ્ધધર્મોનો સમાવેશ સંભવતો નથી. જે છે તે સર્વદા સર્વત્ર છે જ, જેમ જ્ઞાતાત્મા એમ હોય તો તેની
 પ્રાપ્તિમાટે યત્ન નહિ સંભવે એવી શકા કરવી નહિ; કેમકે અપ્રાપ્તિની જ્ઞાતિવડે ચલતો સંભવ છે. જે નથી
 તે નથી જ, જેમ સસલાનાં શિંગડાંઆદિ. પ્રથમ તો ઉભયથી વિલક્ષણ છે, એટલે એકાંતવાદ જ યુક્ત છે,
 અનેકાંતવાદ યુક્ત નથી. વસ્તુના અન્યઆકારને અસત્ કહેા તો તેમ કહેવાથી જ વસ્તુનું સ્વરૂપપણું સિદ્ધ
 થાય છે. દૂરના આમની પ્રાપ્તિના અભાવમાં પણ આમનો અસંભવ નથી, જો અસંભવ જાનશે તો પ્રાપ્તિના
 અસંપણુમાં પ્રાપ્તિના યત્નો અસંભવ થશે, માટે વ્યવહારાનુસાર પ્રપંચનું એકરૂપપણું જ આસ્થાકરવાયોગ્ય
 છે, જો આ જીવાદિસાતપદાર્થો નિર્ધારણ કર્યા છે, તે એટલા જ અને એવાપ્રકારના જ છે કે બીજીરીતે
 છે? એટલા જ અને એવાપ્રકારના જ કહેા તો તેમાં વ્યભિચારરોપની પ્રાપ્તિ થાય છે, ને બીજીરીતે પણ
 છે, એમ કહેા તો તે અનિર્ધારિતજ્ઞાન સંસયજ્ઞાનની પેઠે અપ્રમાણુ જ ઠરશે. ‘વસ્તુમાત્ર બહુરૂપ છે’ એવી-
 રીતનું નિશ્ચિતજ્ઞાન ઉપજે તે સંસયની પેઠે અપ્રમાણુરૂપ નથી, એમ કહેા તો અમે કહીએછીએ કે તમે
 સર્વવસ્તુનું નિરૂપણબહુરૂપપણું સ્વીકારો છો, તેથી તમારો નિશ્ચય પણ અનિશ્ચયમાં ગણવાયોગ્ય છે; કેમકે નિ-
 શ્ચયમાં પણ ‘સ્યાદસ્તિ સ્યાન્નાસ્તિ’ ઇલાદિવિકલ્પોની પ્રાપ્તિ થવાથી તે નિશ્ચયનું પણ અનિશ્ચયપણું જ થશે.
 એવીરીતે નિશ્ચય કરનારનું અને નિશ્ચયકર્તાનું એકપ્રકારે હોવાપણું અને એકપ્રકારે નહિ હોવાપણું છે, તેથી
 ઉપદેશ અને નિષ્કંપપ્રવૃત્તિ એ બંને સંભવી શકશે નહિ. કલ્પની નિશ્ચયતા હોય તો જ તેના સાધનના અનુક્રમમાટે સર્વે
 લોક વ્યુત્પત્તાવિના પ્રવર્તે, અન્યથા પ્રવર્તતા નથી, તેથી અનિર્ધારિતઅર્થને કહેનારાં શાસ્ત્ર સાધનકોટિમાં ગણવાયો-

અથ છે, સિદ્ધકોટિમાં ગણવાયોગ્ય નથી. અનેકાંતવાદમાં અસ્તિકામની પાંચ એ સંખ્યા પણ કહી શકાય નહિ, કેમકે સ્યાદ્વાદમાં નિશ્ચિતવાતનો સ્વીકાર નથી; વળી એ સર્વપદ્ધતિના અવાચપણનો પક્ષ પણ અસંભવ્યુક્ત છે; કેમકે અવાચ્ય (અવકતવ્ય) હોય તે બોલી શકાય નહિ, વકતવ્ય અને અવકતવ્ય એ બંને પરસ્પરમાં વિરુદ્ધ છે. ઉચ્ચારિત થાય સારે પણ નિશ્ચિત અને અનિશ્ચિત એવા બેપ્રકારના પક્ષ સ્થાપિત થાયછે. અવધારણું ફલ સમ્યક્જ્ઞાન તે પણ 'છે અને નથી' એ બેપક્ષથી અસ્ત છે, અને તેનાથી વિપરીત અસમ્યક્જ્ઞાન તે પૂર્વોક્ત બેપક્ષથી અસ્ત છે. સ્વર્ગ અને મોક્ષનાં પણ બીજાંજાગ્રમ્રમાણે અભાવ તથા અનિશ્ચયતા સ્થાપિત થાયછે, તેથી તેમની પ્રાપ્તિમાટે પ્રવૃત્તિનો અસંભવ થાયછે, ને અનાદિસિદ્ધજ્ઞવાદિના તથા તમારા શાસ્ત્રમાં કહેલા સ્વભાવોના પણ અપચાવત્પણનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાયછે. એવીરીતે જ્ઞવાદિ પદ્યોર્થપ એકધર્મીમાં સત્પણું તથા અસત્પણું એવા બે વિરુદ્ધધર્મોનો અસંભવ છે, સત્પણાના એકધર્મમાં અસત્પણાદ્વિપક્ષમીતરનો અભાવ પ્રસિદ્ધ છે, તેમ અસત્પણામાં સત્પણું પણ અસંગત છે. પૂર્વોક્તકથનવડે એક-અનેક, નિશ્ચયનિશ્ચય, અને વ્યતિરિક્તઅવ્યતિરિક્ત એ આદિ અનેકાંતોના સ્વીકારનું નિરાકરણ પણ યદ્ય ગયું છે, એમ જાણવું. પુદ્ગલસંગ્રાવાણાં પરમાણુઓથી સમૂહ ઉપજેછે, એવી દિગંબરીની કલ્પનાનું ખંડન પૂર્વે આજ્ઞવાદના નિરાકરણવડે યદ્ય ગયું છે, માટે અત્ર તેનો વિસ્તાર કરતા નથી. ૩૩.

જીવના દેહપરિમાણપણામાં દોષ દર્શાવેછે:—

एवं चाऽऽत्माकात्स्न्यम् ॥ ૩૪ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અ અને એવં [જેમ એકધર્મીમાં વિરુદ્ધધર્મના અસંભવરૂપ દોષ 'સ્યાદ્વાદમાં છે] તેમ આત્માકાત્સ્ન્યમ્ જીવના મધ્યમપરિમાણપણાદ્વ [બીજો દોષ પણ તેમાં છે].

ટીકા:—જેમ એકધર્મીમાં વિરુદ્ધધર્મના અસંભવરૂપ દોષ સ્યાદ્વાદમાં છે, તેમ જીવાત્માના મધ્યમપરિમાણરૂપ અન્ય દોષ પણ તેમાં છે. દિગંબરી શરીરના પરિમાણજ્યેવકુ જીવનું પરિમાણ માનેછે, જે શરીરના પરિમાણજ્યેવકો જીવ છે, તો તે જીવ પરિચ્છિન્ન હોવાથી ઘટાદિની પેઠે અનિશ્ચય થશે. વળી શરીરના અનવસ્થિતપરિમાણપણાથી મનુષ્યજીવ મનુષ્યના શરીરના પરિમાણરૂપ યદ્ય પુનઃ કોષ ક્રમેવિપાકવડે હાથીના જન્મને પ્રાપ્ત થાય તો સમગ્રહસ્તિશરીરમાં વ્યાપી શકશે નહિ એટલે તે શરીરનો કેટલાક ભાગ નિર્જીવ રહેશે, અને કોડીના જન્મને પ્રાપ્ત થાય તો સમગ્રકોડીશરીરમાં સમાઈ શકશે નહિ, એટલે તે શરીરથી બહાર પણ જીવ રહેશે. નાનાખાલકનો જીવ તેના શરીરપ્રમાણે છે, તે ખાલક જ્યારે યુવાવસ્થાને પામી સ્થૂલ થશે, સારે તે શરીરનો કેટલાક ભાગ નિર્જીવ રહેશે. જેમ દીવાના અવયવોનો ઘડામાં સંક્રાંત્ય અને ઘરમાં વિકાસ થાયછે, તેમ જીવના અવયવોનો નાનાશરીરમાં સંક્રાંત્ય અને મોટાશરીરમાં વિકાસ થાયછે, એમ કહો તો અમે પૂછીએછીએ કે જીવના અવયવો ભિન્નદેશમાં રહેલા છે કે એકદેશમાં રહેલા છે? જો ભિન્ન દેશમાં રહેલા છે એમ કહો તો જેમ ઘડાની બહારના દીપના અવયવો નાશ પામેછે, તેમ નાનાશરીરમાં જીવનો પ્રવેશ થાયછે, સારે તેના વધારાના બીજા અવયવો નાશ પામેછે, એમ કહેવું પડશે, ને તેથી તે વિકારી જીવ નાશવાનું દરશે. અવયવોનો નાશ નથી થતો પણ તે સંક્રાંત્ય પામેછે, એમ કહો તો ઘટમાં સંક્રાંત્ય પામેલા દીપના અવયવોથી જેમ ઘટમાં જિહ્વા તથા પ્રકાશ વધેછે, તેમ મોટાશરીરકરતાં નાનાશરીરમાં જીવનું પ્રાપ્ત્ય વિશેષ જોઈએ, પણ તેમ તો જોવામાં આવતું નથી, માટે તે ક્યન પણ અસંભવદોષવાળું છે. જીવના અનંત અવયવો એકદેશમાં રહેલા છે, એમ કહો તો સર્વેઅવયવોના સ્થૂલપણાની અસિદ્ધિથી જીવને આજ્ઞપરિમાણની પ્રાપ્તિ યદ્ય તમારો મધ્યમપરિમાણપક્ષ નિવૃત્ત યદ્ય જશે; વળી શરીરજ્યેવમ પરિચ્છિન્ન જીવના અવયવોનું અનંતપણું કલ્પવું એ પણ અયુક્ત છે. ૩૪.

મોટાશરીરની પ્રાપ્તિના સમયમાં જીવના કેટલાક આગમપાપા અવયવો વૃદ્ધિ પામેછે, અને અલ્પશરીરની પ્રાપ્તિના સમયમાં તેવા કેટલાક અવયવો ક્ષય પામેછે, એમ જો જૈનમતવાળા કહે તો તેનું ઉત્તર આપેછે:—

ન ચ પર્યાયાદપ્યવિરોધો વિકારાદિભ્યઃ ॥ ૩૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને વિકારાદિભ્યઃ [વિકારઆદિ દોષ]થી પર્યાયાત્ પર્યાયથી (ક્રમવટે અવયવોના આગમ તથા અપાયથી) અપિ પણ અવિરોધઃ [દેહપરિમાણપણાનો] અવિરોધ [માધવો] ન [શક્ય] નથી.

ટીકા:—વિકારાદિદોષના પ્રસંગથી ક્રમવટે અવયવોના આગમ તથા અપાયથી પણ જીવનું મધ્યમપરિમાણપણું અવિરોધવટે મિદ્ધ કરવું અશક્ય છે અવયવોના આવવા અને જવાવટે નિરતર વૃદ્ધિ પામતા તથા ક્ષીણ થતા જીવનું વિક્રિયાવાળાપણું અપરિહાર્ય છે, અને વિકારિપણામાં ચર્મદિની પેઠે અનિલપણાની પ્રાપ્તિ થવાથી બધમોક્ષનો સ્વીકાર બાધ પામે છે, વળી અન્ય આવનારા તથા જનારા અવયવોના આગમપાપિધર્મવાળાપણાથી શરીરાદિની પેઠે તેમનું અનિલપણું છે, અને અવશિષ્ટ ફરસ્યઅવયવના નિરૂપણની અશક્યતા દોષાથી આત્મગાનના અભાવથી સુક્તિ સિદ્ધ થઇ શકતી નથી. જીવના આવનારા અવયવો કયાથી પ્રાદુર્ભાવ પામે છે? અને જીવના જનારા અવયવો કયા લય પામે છે? એ પણ તમારે દર્શાવવું જોઈએ જીવનું અભૌતિકપણું દોષાથી ભૂતોમાંથી તે પ્રાદુર્ભાવ પામે છે, અને ભૂતોમાં તે લય પામે છે, એમ તમારાથી કહી શકાય તેમ નથી. પ્રમાણના અભાવથી જીવોના અવયવોના કોઇ અન્ય સાધારણ અથવા અમાધારણ આધાર પણ નિરૂપણું કરાય એમ નથી આવનારા અને જનારા અવયવોના અનિયતપરિમાણપણાથી આત્માનું સ્થિરતરૂપ અને નિર્દિષ્ટ પરિમાણ પણ રહ્યું નહિ જીવના એ અવયવોમાં શું પ્રત્યેક અવયવ ચૈતન્યરૂપ છે? અથવા તેના સમૂહ ચૈતન્યરૂપ છે? પ્રત્યેક અવયવ ચૈતન્યરૂપ છે, એમ કહો તો એકશરીરમાં ઘણા ચૈતન્યો થવાથી બધાના એકઅભિપ્રાયપણાના અનિયમપણાથી પરસ્પરના વિરોધને લીધે શરીરનો નાશ થશે. સમૂહને ચૈતન્યરૂપ કહો તો હાથીના શરીરને કીડીના શરીરની પ્રાપ્તિ થયે કીડીના શરીરમાં બધા અવયવોના પ્રવેશ નહિ થઇ શકે, તે માત્ર એ ત્રણ અવયવોના પ્રવેશ થવાથી પૂરી ચૈતન્યતા પ્રાપ્ત નહિ થાય પૂર્વોક્તદોષોને લીધે આત્માના અવયવોનું આવવું તથા જવું એ સ્વીકારી શકાય એવું નથી.

અથવા આ સૂત્રનો નીચેપ્રમાણે અન્ય અર્થ જાણવો —

પૂર્વસૂત્રમાં દેહપરિમાણઆત્માને નાનામોટા શરીરની પ્રાપ્તિથી અકૃત્સ્તપણાના દોષની પ્રાપ્તિ અને તેથી અનિલપણાની પ્રાપ્તિ કહી છે, એ અનિલતાના દોષની નિવૃત્તિમાટે જૈન કહી એમ કહે કે ઔદ્ધમતાના ઓતસતાન(અદ્યુક્ષિના અપિચ્છેદના પ્રવાહ)ની પેઠે અમારા મનો આત્મા નિલ છે, તો તેના ઉત્તરમાટે આ સૂત્રનું ઉદ્યાન જાણવું જોતે તમે સતાન કહો છો તે અવસ્તુ છે કે વસ્તુ છે? અવસ્તુ કહો તો શૂન્યવાદનો પ્રસંગ આવે છે, અને વસ્તુ કહો તો આત્માને વિકારાદિદોષનો પ્રસંગ આવે છે. એ કારણથી જૈનમત અસંગત છે ૩૫.

જે અથ અથવા સૂત્ર દેહને ગ્રહણ કરે છે, તે દેહપરિમાણ જ જીવ છે, એવીરીતના નિયમમાં દોષ દર્શાવે છે —

અન્યાવસ્થિતેશ્ચોભયનિત્યત્વાદવિશેષઃ ॥ ૩૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને અન્યાવસ્થિતેઃ અંત્યના (મોક્ષાવસ્થાના) [જીવપરિમાણના] નિત્યપણાવટે ઉભયનિત્યત્વાત્ ઉભયના (આધના તથા મધ્યમના) નિત્યપણાથી અવિશેષઃ મમાન [પ્રસંગ છે, નાનામોટાશરીરાંતરની પ્રાપ્તિનો અમલવ છે]

ટીકા:—મોક્ષાવસ્થામાં થનારું જીવનું પરિમાણ નિલ છે, એમ જૈનમતવાળા માને છે, તેમના તે સ્વીકારથી જીવનાં આદ્ય તથા મધ્યમ પરિમાણને પણ નિત્યપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તમે નિત્યપરિમાણનું મમાનપણું છે, કેમકે વિરૂદ્ધપરિમાણનો એમનું યોગ થઇ શકે નહિ એમ થવાથી એક નિત્યપરિમાણવાળા જીવને નાનામોટાપરિમાણવાળા શરીરાંતરની પ્રાપ્તિનો અનમવ સિદ્ધ થાય છે. તમે કહો કે અમે તો વ્યવહારનથી જીવના રૂપાંતર માનીએ છીએ, પણ નિશ્ચયનથી માનવા નથી, નિશ્ચયનથી તો

હવ અવિહારી ન છે. તો અમે પૃછીએછીએ કે તે બ્યવહારનય કલ્પિત છે કે સત્ય છે? બે કલ્પિત કહેતા તો તે મિથ્યા હોવાથી તમારા સિદ્ધાંતની હાનિ થઈ વેદાંતસિદ્ધાંત સિદ્ધ થાય. બે સત્ય કહેતા તો તેની નિશ્ચયનયથી એકતા થઈ જવાથી બે નય માનવા એ નિરર્થક છે. મોક્ષકાચમાં અકોષકાચમાં રહેલા જે મુક્તજનનું તમે નિલ પરિમાણ કહો છો તે પરિમાણ કેવું છે? અણુએવું છે કે મહાન છે? અણુએવું કહેતા તો તેમાં તમારા કલ્પેલા જ્ઞાનાદિ અનંતગુણો રહી શકશે નહિ, તથા તેના એવા પરિમાણથી પરમાણુની પેઠે તે વિનાશી થશે. મહાન કહેતા તો તેની સિદ્ધિજીવામાં ન સ્થિતિ કહેવી અપૂર્ણ છે. મુક્તાત્માની અકોષકાચમાં સ્થિતિ કહેવાથી તે અકોષકાચની મુક્તાત્માથી વિરોધ સૂક્ષ્મતા તથા વ્યાપકતા સિદ્ધ થવાથી તે મુક્તપુરુષો અંતિમસ્થિતિને પ્રાપ્ત થયા નથી, એમ પણ તમારે સ્વીકારવું પડશે. કલ્પાદિ અનેકદોષથી ભરત હોવાથી મુમુક્ષુને આ જૈનમત પણ સૌગતમતની પેઠે આદરકરવાયોગ્ય નથી. ૩૬.

હુંચિતકેશના મતનું નિરાકરણ કરીને ઈશ્વરને કેવલ નિમિત્તકારણરૂપ માનનારા જટાધારિશૈવમતનું તથા તેવા જ અન્યમતોનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂતકર પાંચસૂત્રોવાળું નીચેનું પાશુપતાધિકરણ રચેછે:—

૭. પાશુપતાધિકરણ.

પત્યુરસામજ્ઞસ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અસામજ્ઞસ્યાત્ વિષમકારિપણાથી પત્યુ: ઈશ્વરનું [જગત્કારણપણું સંભવી શકતું નથી].

ટીકા:—ઈશ્વર આ જગતનું માત્ર નિમિત્તકારણ છે, એવી વેદબાણકલ્પના અનેકપ્રકારની છે. શૈવ, પાશુપત, કારુણિકસિદ્ધાંતોને કૌશાલિક એ ચારપ્રકારના માહૈશ્વર કાર્ય (મહદાદિક), કારણ (પ્રધાન અને ઈશ્વર), યોગ (સમાધિ), વિધિ (નિકાલસ્નાનાદિ) ને દુઃખાંત (મોક્ષ) એ પાંચ પદાર્થો પશુપતિએ (ઈશ્વરે) પશુ(જીવ)ના પાસા(બધ)ના નાશમાટે ઉપદેશ કરેલા છે, એમ માનેછે, અને પશુપતિરૂપ ઈશ્વર આ જગતનું નિમિત્તકારણ છે, એમ કહેછે; યોગમતવાળા પ્રધાન, પુરુષ અને ઈશ્વરને પરસ્પરથી વિલક્ષણ માની પ્રધાનપુરુષના અધિષ્ઠાતા ઈશ્વર આ જગતનું કેવલ નિમિત્તકારણ છે, એમ કહેછે, અને વૈશેષિકઆદિ કૃત્લાક અન્ય પણ ઈશ્વરને કેવલ નિમિત્તકારણરૂપે માનેછે. તે તેમનું માનવું યથાર્થ નથી, કેમકે હીન, મધ્યમ અને ઉત્તમ પ્રાણિઓના બેદને કરનાર ઈશ્વરને રાગદ્વેષાદિદોષનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી તેને પ્રાકૃતકર્તાની પેઠે અનીશ્વરતાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. જે વિષમકારી છે તે હોવાવાન છે, આ વ્યાપ્તિ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. જીવોનાં કર્મોનુસાર ઈશ્વર સૃષ્ટિ કરેછે, તેથી તેમને વિશે વિષમકારિપણાની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ કહેતા તો અમે કહીએછીએ કે કર્મ જડ હોવાથી તેમાં પ્રેરકતા સંભવતી નથી. ઈશ્વરે પ્રેરેલું કર્મ ઈશ્વરને પ્રેરેછે, એમ કહેતા તો અન્યોન્યાઅયદોષ પ્રાપ્ત થાયછે; વળી નૈયાયિકા પ્રવર્તકપણાના હેતુ હોયો માનેછે, તેથી ઈશ્વરમાં પ્રવર્તકપણું માનવાથી તેમના મતાનુસાર જ તેમાં સ્વાર્થ તથા રાગાદિદોષોની પ્રાપ્તિ થાયછે. યોગવાળા ઈશ્વરને ઉદાસીન માની તેને સૃષ્ટિના પ્રવર્તક માનેછે, તેમાં વ્યાધાતદોષ પ્રાપ્ત થાયછે. ૩૭.

પ્રધાનવાદમાં દોષાંતર કહેછે:—

સમ્વન્ધાનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૮ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને સમ્વન્ધાનુપપત્તે: સંબંધની અનુપપત્તિથી [ઈશ્વરમાં પ્રેરકતા સંભવતી નથી].

ટીકા:—પ્રધાન તથા પુરુષથી બિન્ન ઈશ્વર સંયોગસમવાયાદિસંબંધવિના પ્રધાનપુરુષને પ્રેરણા કરી શકે નહિ. તેમાં પ્રધાન, પુરુષ અને ઈશ્વર આ ત્રણેનો સંયોગસંબંધ થઈ શકે નહિ; કેમકે આ ત્રણે સર્વ વ્યાપક અને નિરવયવ છે; તથા તેમનો સમવાયસંબંધ પણ થઈ શકતો નથી; કેમકે તેમનો આશ્રયાશ્રયિભાવ નથી; તેમ જ કાર્યકણભાવના અદાપિ અસિદ્ધપણાથી અન્ય કોઈ કાર્યગમ્યસંબંધ કલ્પી શકાતો નથી. વેદાંતમતે તો માયા અને બ્રહ્માના અનિર્વાચ્યતાદાત્મ્યસંબંધવડે પરમાત્મામાં પ્રેરકતા સંભવી શકેછે. માન

અન્ય છે, મનવિનાનાને જ્ઞાનનો સંભવ નથી, તેથી મનરહિતધ્ધિરના નિત્યજ્ઞાનની કલ્પનાને અનવકાશ છે. પ્રધાનની પેઠે પરમાત્માની સાથે પણ નિરવયવ ધ્ધિરના સંયોગાદિનો અસંભવ હોવાથી ધ્ધિરમાં પ્રેરકતાનો અભાવ છે; કદાચ બાહ્યકારે પ્રેરકતા માનવામાં આવે તો ધ્ધિરમાં રાગાદિદોષની પ્રાપ્તિ થાયછે. ૩૮.

અધિષ્ઠાનાનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૯ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—અ અને અધિષ્ઠાનાનુપપત્તેઃ [ધ્ધિરના] અધિષ્ઠાનની અસિદ્ધિથી [તાર્કિકચરિકલ્પિત ધ્ધિરની અસિદ્ધિ છે].

ટીકા:—જેમ મૃત્તિકાદિકને લઈને કુંભાર ઘડો કરવાને પ્રવર્તે થાયછે, તેમ ધ્ધિર પણ પ્રધાનાદિકને લઈને પ્રવર્તે થાયછે, એમ તાર્કિક માનેછે, તે તેમનું જ્ઞાનનું ચોગ્ય નથી; કેમકે મૃત્તિકાદિથી વિલક્ષણ રૂપાદિહીન અપ્રલક્ષ્ય પ્રધાનાદિકને લઈને ધ્ધિર પ્રવર્તે થઈ શકતા નથી. ૩૯.

અક્ષુરાર્દિમાં બ્યભિચારની આશંકા કરીને તેનો નિવેધ કરેછે:—

કરણવચ્ચેન્ન ભોગાદિભ્યઃ ॥ ૪૦ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—કરણવત્ [અક્ષુરાર્દિ] કરણની પેઠે [ધ્ધિર પ્રવૃત્ત થાયછે] ચેત્ [એમ કહે] તો ન [તે સંભવે] નહિ ભોગાદિભ્યઃ ભોગાદિથી.

ટીકા:—જેમ રૂપાદિહીન અપ્રલક્ષ્ય અક્ષુરાર્દિકરણને મહણ કરીને પુરુષ પ્રવૃત્ત થાયછે, તેમ પ્રધાનાદિકને મહણ કરીને ધ્ધિર પ્રવૃત્ત થાયછે, એમ કહેા તો તે તમારુ કથન સંભવનું નથી; કેમકે ભોગાદિ ભોગ-સુખદુઃખાનુભવ, ‘આદિ’ પદથી વિષયાનુભવ)ના દર્શનથી પુરુષનું કરણસમૂહપ્રતિ અધિષ્ઠાતાપણું જણાયછે, પણ આદિ (ધ્ધિરમાં) ભોગાદિ ભોવામાં આવતા નથી; અને અક્ષુરાર્દિકરણના સમાન પ્રધાનાદિકને માનશેા તો સંસારિપુરુષની પેઠે ધ્ધિરને પણ ભોગાદિકનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

અથવા ૩૯ અને ૪૦ એ ભેદનેાનું વ્યાખ્યાન નીચેપ્રમાણે જાણવું:—

લોકમાં શરીરરૂપ અધિષ્ઠાનવાળો દેશનો ધ્ધિર રાગ ભોવામાં આવેછે, તે દૃષ્ટાંતાનુસાર ધ્ધિરને પણ ઉદ્રિયોના આધારભૂત કોઈ શરીર કહેવું ભેદભ્રમ, પણ તે તમારાથી કહી શકાય તેમ નથી; કેમકે શરીરની ઉત્પત્તિ સ્થિતિની ઉત્પત્તિની પછી થાયછે, સ્થિતિની ઉત્પત્તિની પહેલાં શરીરસ્થિતિનો અસંભવ છે. શરીરવિનાના ધ્ધિર છે, એમ કહેા તો તેવા ધ્ધિરનું પ્રવર્તકપણું સંભવનું નથી.

ધ્ધિરનું સ્થિતિની પૂર્વે સ્વેચ્છાનિર્મિત શરીર પણ કલ્પી શકવું નથી; કેમકે સશરીરપણામાં સંસારિજીવોની પેઠે ધ્ધિરને પણ ભોગાદિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી ધ્ધિરને પણ અનીચરપણાની પ્રાપ્તિ થાયછે. ૪૦.

શુષ્કતર્કવડે તાર્કિકાએ કલ્પેલા ધ્ધિરના નિલપણાનો અને સર્વજ્ઞપણાનો નિર્ણય પણ સંભવતો નથી, એમ દર્શાવેછે:—

અન્તવત્ત્વમસર્વજ્ઞતા વા ॥ ૪૧ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—અન્તવત્ત્વમ્ [ધ્ધિરનું] અંતવાળાપણું વા અથવા અસર્વજ્ઞતા અસર્વજ્ઞપણું [થવાથી તાર્કિકચરિકલ્પિત ધ્ધિરકારણવાદ અસંગત છે].

ટીકા:—ધ્ધિર સર્વજ્ઞ અને અન્ત છે, તથા પ્રધાન અને પુરુષ અન્ત છે, એમ તાર્કિકો કહેછે. તે સંબંધમાં અમે તેમને પૃષ્ઠીએછીએ કે ધ્ધિર પોતાની તથા પ્રધાનપુરુષની સંખ્યાને વા પરિમાણને જાણેછે વા નહિ? જો જાણેછે એમ કહે તો જેમ લોકમાં સંખ્યાપરિમાણવાળા ઘટાદિ પદાર્થ અનિત્ય છે, તેમ પ્રધાન, પુરુષ અને ધ્ધિર એ ત્રણે અનિત્ય થશે, અને જો નથી જાણતા એમ કહે તો ધ્ધિર સર્વજ્ઞ નથી, એમ સિદ્ધ થશે. એવીરીતે તાર્કિકચરિકલ્પિત ધ્ધિરકારણવાદ અસંગત છે. ૪૧.

પાંચરાત્રમતને અનુસરનારા બ્રહ્મથી જીવોની ઉત્પત્તિને તથા જીવોથી અંતઃકરણોની ઉત્પત્તિને કહેછે. તેના મતનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સ્વકાર ચારસ્રોવાળું નીચેનું પાંચરાત્રાધિકરણ રચેછે:—

૮. પાંચરાત્રાધિકરણ.

ઉત્પત્ત્યસમ્ભવાત્ ॥ ૪૨ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ઉત્પત્ત્યસમ્ભવાત્ [જીવની] ઉત્પત્તિના અસંભવથી [પાંચરાત્ર-ભાગવત-મતની] એ કલ્પના અચુકત છે.]

ટીકા:—એક જ ભગવાનવાસુદેવ નિરંજન, જ્ઞાનસ્વરૂપ, પરમાર્થતત્ત્વ છે; તે વાસુદેવબ્રહ્મ, સંકર્ષણબ્રહ્મ, પ્રદ્યુમ્નબ્રહ્મ અને અનિરુદ્ધબ્રહ્મ આ ચતુર્બ્રહ્મરૂપ કરીને સ્થિત છે; વાસુદેવ પરમાત્મા છે, સંકર્ષણ જીવ છે, પ્રદ્યુમ્ન મન છે, અને અનિરુદ્ધ અહંકાર છે; તેમાં વાસુદેવ પરા પ્રકૃતિ છે, અને સંકર્ષણાદિ કાર્ય છે; વાસુદેવથી સંકર્ષણ ઉત્પન્ન થાયછે, સંકર્ષણથી પ્રદ્યુમ્ન ઉત્પન્ન થાયછે, અને પ્રદ્યુમ્નથી અનિરુદ્ધ ઉત્પન્ન થાયછે; એ ચતુર્બ્રહ્મરૂપ પરમેશ્વરને અભિગમન (મન, વાણી અને શરીરના અવધાનપૂર્વક દેવતાગૃહગમન), ઉપાદાન (પૂજાદ્રવ્યને સંપાદન કરવું), ઇન્ધ્રિયા (પૂજા), સ્વાધ્યાય (અષ્ટાક્ષરાદિના જપ) અને યોગ (ધ્યાન) એ સાધનોવડે આયુષ્યપર્યંત પૂજને પુરુષ ક્ષીણક્રેશ યજ્ઞને ભગવતને જ પામેછે, એમ ભાગવતે માનેછે. તેમાં વાસુદેવપરમાત્માથી સંકર્ષણજીવની ઉત્પત્તિનું કથન અસંભવદોષવાળું છે. જો જીવેની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે તો તે ઉત્પત્તિવાળા જીવે ધર્માદિની પેઠે અનિલ યશો, ને તે અનિલ થવાથી તેને ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ નહિ થાય, તેથી જીવની ઉત્પત્તિની કલ્પના અસંગત છે. ૪૨.

જીવની ઉત્પત્તિનું નિરાકરણ કરીને હવે જીવથી મનની ઉત્પત્તિનું નિરાકરણ કરેછે:—

ન ચ કર્તુઃ કરણમ્ ॥ ૪૩ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ જેથી કર્તુઃ કર્તાથી કરણમ્ કરણની [ઉત્પત્તિ] ન [જોવામાં આવતી] નથી [તેથી] એ કલ્પના અસંગત છે.]

ટીકા:—સંકર્ષણસંઘાવાળા જીવરૂપ કર્તાથી પ્રદ્યુમ્નસંઘાવાળું મનરૂપ કરણ ઉત્પન્ન થાયછે, અને પ્રદ્યુમ્ન-સંઘાવાળા મનથી અનિરુદ્ધસંઘાવાળો અહંકાર ઉત્પન્ન થાયછે, એમ ભાગવતે કહેછે, તે સમીચીન નથી; કે-મકે લોકમાં દેવદત્તાદિકર્તાથી કુદારાદિકરણની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવતી નથી. પૂર્વપક્ષી જો એમ કહે કે દેવદત્ત પોતે કુદારને બનાવીને તેવડે વૃક્ષને છેદેછે, એમ લોકમાં જોવામાં આવેછે, માટે અમારી કલ્પના અસંગત નથી, તો અમે કહીએછીએ કે દેવદત્ત પોતાના હાથથી કુદારને બનાવી છેદનક્રિયા કરેછે, પણ જીવને કોષ કરણ નથી, તેથી તે મનને ઉપજાવી શકે નહિ; ક્રેણુવિના જ કર્તાપણું સ્વીકારશો તો મનને વ્યર્થપણની પ્રાપ્તિ યશો: વળી જીવથી મનની ઉત્પત્તિ કહેનારી કોષ શ્રુતિ પણ નથી, તેથી તમારી તે કલ્પના અસંગત છે. ૪૩.

ચતુર્બ્રહ્મની કલ્પનામાં દોષ દર્શાવેછે:—

વિજ્ઞાનાદિમાવે વા તદ્વ્રતિપેધઃ ॥ ૪૪ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—વિજ્ઞાનાદિમાવે વિજ્ઞાનાદિના ભાવમાં વા પણ તદ્વ્રતિપેધઃ તેનું (ઉત્પત્તિના અસંભવનું) અનિવારણ [છે].

ટીકા:—સંકર્ષણાદિને જીવાદિમાવે નહિ સ્વીકારીને તે ચારેને (વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન ને અનિરુદ્ધને) વિજ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, શક્તિ (આંતરસામર્થ્ય), બલ (શરીરસામર્થ્ય), શૌર્ય ને તેજ એ ઐશ્વર્યોથી યુક્ત નિર્દોષ નિરધિબ્ધાન વાસુદેવરૂપે માનીએછીએ, તેથી યથાવર્ણિત ઉત્પત્તિનો અસંભવ નથી, એમ પૂર્વપક્ષી કહે તો અમે કહીએછીએ કે પ્રકારાંતરે ને ઉત્પત્તિનો અસંભવ રહે જ છે, નિવારણ થતો નથી. એક ઇશ્વરથી કાર્યસિદ્ધિ હોવાથી તુલ્યધર્મવાળા વાસુદેવાદિ ચાર ઇશ્વરો માનવા નિરર્થક છે, અને એક વાસુદેવ પરમાર્થતત્ત્વ છે, એ તમારા સિદ્ધાંતની પણ હાનિ થાયછે. ચારઇશ્વરોમાં તમારે મતે કાંઈ ન્યૂનાધિકતા નથી, તેથી વાસુદેવાદિમાંથી સંકર્ષણાદિની ઉત્પત્તિ કહેવી અચુકત છે. શ્રદ્ધાથી આરંભી સ્તંભપર્યંત સમસ્ત જગત્ ભગવદ્બ્રહ્મ છે, એમ શાસ્ત્રોમાં દર્શાવેલું હોવાથી ભગવદ્બ્રહ્મની સંખ્યા ચાર કહેવી એ પણ યુક્તિની બહાર છે. ૪૪.

જીવોત્પત્તિવાદ ઉપેક્ષાકરવાચ્ય છે, એમ દર્શાવે છે —

વિપ્રતિપેઘાચ્ચ ॥ ૪૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને વિપ્રતિપેઘાત્ વિરુદ્ધકથનથી [જીવની ઉત્પત્તિની કલ્પના અસંગત છે]

ટીકા:—આ શાસ્ત્રમાં, આત્મા જ ગુણ અને ગુણી છે, પ્રધુમ્ન અને અનિરુદ્ધ આત્માથી ભિન્ન છે, જ્ઞાન, જ્યૈશ્વં, શક્તિ, બલ, વીર્ય અને તેજ એ ગુણો છે, વાસુદેવાદિ ચારે આત્મા છે, અને તેઓ જ્ઞાનાદિ ૩૫ છે, ઇલાદિ અનેક પરસ્પર વિરુદ્ધ કથન છે, વળી ‘શાંડિલ્ય-ઋષિ ચારેવેદોને વિષે કલ્યાણને નહિ જોઈને આ શાસ્ત્રને ભણતા હવા’ ઇલાદિ વેદર્થિદા પણ જોવામાં આવે છે, તેથી જીવની ઉત્પત્તિઆદિની કલ્પના અસંગત છે ૪૫

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટીકામાં

અવિરોધનામના બીજાઅધ્યાયનો સાંખ્યાદિમતોના અસારપણાનું

પ્રદર્શન એ નામનો બીજો પાદ સમાપ્ત. ૨.

૩. અથ પંચમહાભૂતસંબંધિશ્રુતિઓના અને જીવસંબંધિશ્રુતિઓના પરસ્પરના વિરોધનો પરિહાર એ નામનો ખીજઅધ્યાયનો ત્રીજો પાદ.

તૈત્તિરીયઉપનિષદમાં આકાશવાયુની ઉત્પત્તિ કહી છે, અને છાંદોગમાં કહી નથી. વાજસનેયિશાખાવાળા જીવ અને પ્રાણીની ઉત્પત્તિ માને છે, અને અથર્વવેદવાળા પ્રાણીની ઉત્પત્તિ માને છે. એવીરીતે ઉપનિષદોમાં ઉત્પત્તિની શ્રુતિઓના પરસ્પરમાં વિરોધ છે, તે દૂર કરી સર્વવેદાંતગત સદ્દિશ્રુતિઓના અર્થના નિર્મલપણાનાટે આ ત્રીજાપાદનો આરભ થાય છે. તેમાં પ્રથમ આકાશની ઉત્પત્તિ નહિ માનનાર એકદેશીના મતમાં દૂષણ બતાવી આકાશની ઉત્પત્તિ કહેવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સાતસૂત્રોવાળું વિવદધિકરણ રચે છે:—

૧. વિવદધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:—

ન વિવદશ્રુતે: ॥ ૧ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થ:—અશ્રુતે: અશ્રુતિથી (ઉત્પત્તિ કહેનારી શ્રુતિના અભાવથી) વિવદ્ આકાશ ન [ઉત્પન્ન થતું] નથી.

ટીકા:—‘તત્ત્વોડસૂત્ર ૫૧’ (તે બ્રહ્મ તેજને સજડ હતું) એ શ્રીછાંદોગ્યઉપનિષદની શ્રુતિમાં તેજની ઉત્પત્તિ સાંભળવામાં આવે છે, આગળ આલતાં જલ અને પૃથિવીની ઉત્પત્તિનું પણ શ્રવણ થાય છે, કિંતુ તે ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં આકાશની ઉત્પત્તિનું શ્રવણ થતું નથી. અર્તાદ્રિયપદાર્થના વિગ્ધાનમાં આપણને શ્રુતિ પ્રમાણ છે, અને અહિં આકાશની ઉત્પત્તિનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ નથી, તેથી આકાશની ઉત્પત્તિ થતી નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે; એમ એકદેશી કિંવા કોઇ પૂર્વપક્ષી કહે છે. ૧.

એકદેશીપ્રતિ કિંવા પૂર્વેક્ષિપ્રતિ અન્ય પૂર્વપક્ષી શ્રુતિઓનો વિરોધ દેખાડી તેમનું અપ્રમાણપણું દર્શાવે છે:—

અસ્તિ તુ ॥ ૨ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થ:—તુ પણ અસ્તિ [અન્યશ્રુતિમાં આકાશની ઉત્પત્તિ] છે [તેથી શ્રુતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ છે].

ટીકા:—તુશબ્દ પક્ષાંતરના ગ્રહણાદ છે. એ છાંદોગમાં આકાશની ઉત્પત્તિને કહેનારી શ્રુતિ ન હોય તો ભલે ન હો, પરંતુ તૈત્તિરીયોપનિષદમાં ‘તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશ: સમ્ભૂત: ॥’ (તે આ આત્માથી આકાશ ઉપજ્યું) એ શ્રુતિ આકાશની ઉત્પત્તિ કહે છે. એવીરીતે શ્રુત્યતરમાં આકાશની ઉત્પત્તિનું કથન હોવાથી શ્રુતિઓનો પરસ્પર વિરોધ છે. છાંદોગમાં પ્રથમોત્પત્તિ તેજની કહી છે, અને તૈત્તિરીયમાં પ્રથમોત્પત્તિ આકાશની કહી છે; બન્નેમાં પ્રથમોત્પત્તિપણાનું કથન હોવાથી એક સદ્ધ બન્નેને પ્રથમ ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ, તેથી તે શ્રુતિઓની એકવાક્યતા પણ યથ શકતી નથી, અર્થાત્ શ્રુતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ પ્રતીત થાય છે, માટે તેમનું પ્રમાણપણું નથી. ૨.

વેદાંતનો એકદેશી પૂર્વોક્તવિરોધનું કણાદના મતનો આશ્રય લઇ સમાધાન કરે છે:—

ગૌણ્યસમ્ભવાત્ ॥ ૩ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થ:—અસમ્ભવાત્ [આકાશની ઉત્પત્તિનો] અસંભવ હોવાથી ગૌણી [આકાશની ઉત્પત્તિ કહેનારી શ્રુતિ] ગૌણી [છે].

ટીકા:—સમવાયી, અસમવાયી ને નિમિત્ત એ ત્રણ કારણ હોય ત્યારે કોઇપણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. આકાશનાં પરમાણુઓ ન હોવાથી આકાશના સમવાયિકારણનો અભાવ છે; સમવાયિકારણ હોય તો જ કારણરૂપના સંયોગરૂપ અસમવાયિકારણનો સંભવ થાય, પણ અહિં સમવાયિકારણનો અભાવ છે, તેથી અસમવાયિકારણનો પણ અભાવ છે; તે બન્નેકારણના અભાવથી નિમિત્તકારણનો તો દૂરથી જ અભાવ છે. એવીરીતે ઉત્પત્તિની સામગ્રીના અભાવથી આકાશની ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે. વળી વ્યાપક આકાશ પ્રલય-કાલમાં સૂત્રરૂપના પરમાણુઓના આશ્રયરૂપે રહે છે, તેથી તેના પ્રાગભાવનો અભાવ છે, તે કારણથી પણ તેની ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે, માટે આકાશની ઉત્પત્તિ કહેનારી શ્રુતિ ગૌણી છે. ૩.

ફવલ તરફથી જ આકાશની અનુત્પત્તિ છે, એમ નહિ, પણ શ્રુતિથી પણ આકાશની અનુત્પત્તિ છે, એમ દર્શાવેલું:—

શબ્દાન્ત ॥ ૪ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—શબ્દાત્ શ્રુતિથી ચ પણ [આકાશની અનુત્પત્તિ સિદ્ધ થાયછે].

ટીકા:—‘વાયુશ્ચાન્તરિક્ષં ચૈતદમૃતમ્ ॥’ (વાયુ અને આકાશ આ અમૃત છે) એ શ્રુતિમાં આકાશને અમૃત કહેલું છે, અમૃત નામ નિલનું છે, નિલની ઉત્પત્તિ થતી નથી, અને ‘આકાશશરીરં બ્રહ્મ ॥’ (આકાશરૂપશરીરવાળું બ્રહ્મ છે) એ શ્રુતિથી પણ આકાશ અનાદિ છે, એમ જણાય છે. આકાશની ઉત્પત્તિ હોય તો આકાશ બ્રહ્મનું વિશેષણ થઇ શકે નહિ. નીચોતપલમાં નીલ જેમ ઉત્પલનું વિશેષણ છે, તેમ આકાશ પણ બ્રહ્મનું વિશેષણ છે. આકાશવિશેષણદ્વારા જણવામાં આવે છે કે બ્રહ્મની અને આકાશની નિલતા સમાન છે. ૪.

એક જ સંમૂતશબ્દ આકાશમાં ગૌણ અને તેજમાં મુખ્ય કેમ છે? એમ શંકા થાય તો એ શંકાનું ઉત્તર તે એકદેશી આપેલું:—

સ્યાચ્ચૈકસ્ય બ્રહ્મશબ્દવત્ ॥ ૫ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—બ્રહ્મશબ્દવત્ બ્રહ્મશબ્દની પેઠે એકસ્ય એક [સંમૂતશબ્દ] ને જ પણ સ્વાત્ [વિષયવિશેષથી ગૌણ અને મુખ્ય પ્રયોગ] છે.

ટીકા:—જેમ એક બ્રહ્મપ્રકરણમાં ‘જનં બ્રહ્મ ॥’ ‘આનંદો બ્રહ્મ ॥’ આ બેવાક્યોપરે અમને તથા આનંદને બ્રહ્મ કહેલ છે, ત્યાં યોગ્યતાના બલથી અન્યમાં બ્રહ્મશબ્દ ગૌણ છે, અને આનંદમાં મુખ્ય છે, તેમ જ એક જ સંમૂત શબ્દ (તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સમ્મૂતઃ ॥ એ પ્રકરણમાં આકાશમાં વર્તમાનને આગળ ચાલતાં તેજદિમાં અનુવર્તમાન સંમૂત શબ્દ) યોગ્યતાના બલથી આકાશમાં ગૌણ છે, અને તેજમાં મુખ્ય છે. આકાશને નિલ માનશો તો ‘એકમેવાદિતીયમ્ ॥’ આ પ્રતિજ્ઞા કેમ સમર્થિત થશે? અને બ્રહ્મના વિદ્યાનથી સર્વનું વિદ્યાન થાય છે, એ પ્રતિજ્ઞાનું પણ બ્રહ્મ સદિતીય થવાથી કેમ સંરક્ષણ થઇ શકશે? એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે ‘એકમેવ’ (એક જ) એ શબ્દવડે કાર્યરૂપદિતીયનો પ્રાગવસ્થામાં અભાવ નિશ્ચય કરેલો છે, પણ બ્રહ્મની સાથે તે કાલે રહેનાર આકાશનો અભાવ નિશ્ચય કરાયેલો નથી. જેમ લોકમાં કોઇ મનુષ્ય કુમારના ઘરમાં આગલે દિવસે શ્રુતિકા, દંડ અને ચાકડાઆદિને જોઇને પછી ખીજો દિવસે ત્યાં નાનાપ્રકારનાં ઘટાદિપાત્રોને પ્રસારેલાં જોઇને કહે છે કે કાલ તો અહિં એકલી શ્રુતિકા જ હતી, ત્યાં તેનો અભિપ્રાય આગલે દિવસે શ્રુતિકાનાં કાર્યો ન હતાં એટલે જ છે, પણ દંડચકાદિ ન હતાં એમ નથી, તેમ અહિં પણ જણવું. ‘અદિતીયમ્’ એ શબ્દ અન્યઅધિષ્ઠાતાનું નિવારણ કરે છે, અર્થાત્ જગતનું ઉપાદાનકારણ અને નિમિત્તકારણ બિન નથી, પણ એક બ્રહ્મ જ છે, એમ દર્શાવેલું. નબની રિયતિવડે બ્રહ્મને સદિતીયપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. લક્ષણના અન્યપણાવડે નાનાપણું ચાલે, પણ ઉત્પત્તિની પહેલાં બ્રહ્મ અને આકાશના લક્ષણનું અન્યપણું નથી. દૂધ અને જલ જેમ મિશ્રિત થઇને સમાનધર્મવાળાં થઇ જાય છે, તેમ બ્રહ્મ અને આકાશમાં પણ તે કાલે વ્યાપિપણું અને અમૃતપણું એ આદિ ધર્મો સમાન છે. સદ્વિકાલમાં

બ્રહ્મ જગતને ઉત્પન્ન કરવાને યત્ન કરેછે, અને આકાશ નિશ્ચય રહેછે, તેથી તેનું બિન્નપણું નિશ્ચય દ્રશ્ય-
છે. એવીરીતે બ્રહ્મ અને આકાશના અભેદની ગોણુપણું સિદ્ધિ હોવાથી બ્રહ્મના વિગ્નાવડે સર્વેનું વિગ્નાન
સિદ્ધ થઇ શકેછે. બ્રહ્મ અને તેનાં કાર્યોથી આકાશનું અભિનદેશકાવપણું છે, તેથી બ્રહ્મ અને તેનાં કાર્યોના
ગ્નાનસાથે આકાશનું ગ્નાન પણ થાયછે. જેમ દૂધથી બરેલા ધડમાં કેટલાંએક જલચિદુઓ નાંખ્યાં હોય તે-
મનું ગ્રહણ દૂધના ગ્રહણથી થાયછે, તેમ બ્રહ્મના ગ્રહણથી આકાશનું પણ ગ્રહણ થાયછે. ૫.

એવીરીતે આકાશની અનુત્પત્તિમાં સર્વશ્રુતિઓનો અવિરોધ છે, એમ એકદેશીને સિદ્ધાંત પ્રાપ્ત થતાં
તેમાં મુખ્યસિદ્ધાંતી દૂધણુ દર્શાવેછે—

સિદ્ધાંત:— પ્રતિજ્ઞાહાનિરવ્યતિરેકાચ્છન્દેભ્યઃ ॥ ૬ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અવ્યતિરેકાત્ [કાર્યકારણના] અભેદથી જ્ઞન્દેભ્યઃ [અને]
શ્રુતિઓથી [પણ] પ્રતિજ્ઞાહાનિઃ પ્રતિજ્ઞાની અહાનિ [છે].

ટીકા:—‘આત્મનિ રલ્લરે દ્વષ્ટે શ્રુતે મતે વિજ્ઞાત इदं सर्वं विदितम् ॥’ (અરે! નિશ્ચય આત્મા દષ્ટ,
શ્રુત, મત અને વિજ્ઞાત થયે આ સર્વ વિદિત થાયછે) ઇલાદિશ્રુતિઓની પ્રતિજ્ઞા છે કે એક કારણરૂપ-
આત્માના જણવાથી કાર્યરૂપ સર્વ જગત્ જણવામાં આવેછે, અને ‘એતદાત્મ્યમિદં સર્વમ્ ॥’ (આત્માના
ભાવવાળુ આ સર્વ છે) ઇલાદિશ્રુતિઓવડે પણ એ પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ જણાયછે. જો સર્વજગતને બ્ર-
હ્મથી અભિન્ન માને તો આ પ્રતિજ્ઞાની હાનિ ન થાય, અને જો આકાશને બ્રહ્મનું કાર્ય ન માને તો બ્રહ્મના
ગ્નાનથી આકાશનું ગ્નાન નહિ થશે, ને તેથી પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થશે, અને પ્રતિજ્ઞાની હાનિવડે વેદને અપ્રમાણ-
પણાની પ્રાપ્તિ થશે, જેમ કરવું આસ્તિકને ઉચિત નથી. ‘તસ્માદ્વા एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः। आकाशा-
द्वायुः। वायोरग्निः॥’ (તે આ આત્માથી આકાશ ઉત્પન્નું, આકાશથી વાયુ, અને વાયુથી અગ્નિ) એ તૈત્તીરીય-
શ્રુતિમાં આકાશની ઉત્પત્તિ પ્રથમ કહી છે, તેનો અન્યથા અર્થ થઇ શકે તેમ નથી, ને ‘तत्तेजोऽसृजत ॥’
એ છાંદોગ્યની શ્રુતિને તદાકાશં વાયુं च सृष्ट्वा ‘तत्तेजोऽसृजत ॥’ (તે આકાશને અને વાયુને સૃષ્ટને
તેજને સૃજતું હતું) એમ અન્ય અર્થ થઇ શકે એમ છે, તેથી તેજની ઉત્પત્તિ કહેનારી શ્રુતિ આકાશની
ઉત્પત્તિ કહેનારી શ્રુતિનું વારણ કરી શકતી નથી. એકકર્તા એકકાલે તેજ અને આકાશને પ્રથમ સૃષ્ટ શકે
નહિ એમ શંકા કરવી તે પણ શ્રુતિનું તાત્પર્ય જાણવાપિનાની છે; કેમકે શ્રુતિમાં એકકાલે તે બંનેને સૃજવાનો
ભાવ નથી, પણ ક્રમપૂર્વક છે. એકકર્તા પણ ક્રમે કરીને અનેકકરવ્યને સૃષ્ટ શકેછે, એ વાર્તા લોકપ્રસિદ્ધ
છે. જ્યાં બેશ્રુતિઓમાં વિરોધ પ્રતીત થતો હોય ત્યાં યુક્તિથી એકવાક્યતાનો નિર્ણય કરવો જોઇએ. અહિં
યુક્તિથી વિચાર કરતાં તેજથી વાયુની અને વાયુથી આકાશની (અવકાશની નહિ, પણ વાયુના ઉપાદાનકા-
રણરૂપ સૂક્ષ્મરૂપની) સૂક્ષ્મતા હોવાનું અનુમાન થાયછે, તેથી તેજની પહેલાં બેબતોની ઉત્પત્તિ સ્વીકારવી
જોઇએ. અર્તાદિયવિષયોમાં શ્રુતિ એ પ્રજ્વલપ્રમાણરૂપ છે, તે શ્રુતિ આકાશની ઉત્પત્તિ કહેછે, છતાં કશ્વના
કરવી કે આકાશનું સમવાયિકારણ ન હોવાથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઇ શકે નહિ, એ અનુચિત છે.
દૂધ અને જલની પેઠે બ્રહ્મ અને આકાશનો અભેદ હોવાથી બ્રહ્મના ગ્નાનથી આકાશનું ગ્નાન થઇ શકશે, ને
તેથી વેદની પ્રતિજ્ઞાની હાનિ નહિ થાય, તથા ‘एकमेवाद्वितीयम् ॥’ એ શ્રુતિનો કેપ પણ નહિ થાય, એમ
કહેવું એ પણ શ્રુતિના તાત્પર્યનો પૂર્વોપરનો વિચાર કર્યાપિનાનું છે. દૂધ અને જલના ન્યાયવડે આ એકના
વિગ્નાવડે સર્વેનું વિગ્નાન શ્રુતિમાં કહ્યું નથી, પણ શ્રુતિકાવ્યાદિનાં દર્શનોવડે પ્રકૃતિ (ઉપાદાનકારણ) તથા
વિકાર(કાર્ય)ના ન્યાયવડે જ આ સર્વેનું વિગ્નાન કહ્યું છે. જલનું ઉપાદાનકારણ દૂધ નથી, માટે દૂધના ગ્નાનથી
જલનું યથાર્થ ગ્નાન થાય નહિ, ને તેથી આકાશને બ્રહ્મનું કાર્ય આન્યાવિના પ્રતિજ્ઞાની હાનિ ને શ્રુતિનો કેપ
નિરૂપ થતો નથી. ૬.

આકાશની ઉત્પત્તિને કહેનારી શ્રુતિ ગોણી છે, એમ જો પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે, તેનું સમાધાન કરેછે:—

યાવદ્વિકારં તુ વિભાગો લોકવત્ ॥ ૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તુ શંકાની નિવૃત્તિમાટે છે લોકવત્ લોકમાં યાવત્ જેટલા વિકારં વિકાર [છે] વિભાગ: [તેટલા] વિભાગ [છે].

ટીકા:—લોકમાં ઘટશરાવાદિ અથવા કટકેયુરકુડાદિ જેટલા વિકારો છે, તેટલા બધા વિભાગરૂપે જણાયછે, અને વિકારરહિતવસ્તુનો વિભાગ જોવામાં આવતો નથી. આકાશ, દિશા, કાલ, મન અને પરમાણુનો પૃથિવીઆદિકથી વિભાગ હોવાથી આકાશાદિ સર્વ આત્માના વિકાર છે. જોકે આત્માનો આકાશાદિકથી વિભાગ છે, તોપણ આત્માથી પર કોઇ વસ્તુ નથી, તેથી આત્મા કોઇનો વિકાર નથી. જો આત્માને પણ વિકાર માનો તો આકાશાદિસર્વકાર્યને નિરાત્મકપણું પ્રાપ્ત થવાથી શૂન્યવાદનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાયછે. પ્રમાતા, પ્રમાણ, પ્રમેય અને પ્રમા આત્માવડે સિદ્ધ થાયછે, માટે આત્મા પ્રમાણનિરપેક્ષ છે, પણ આકાશાદિક પદાર્થો પ્રમાણસાપેક્ષ છે. એવીરીતે પ્રમાણની પૂર્વે જેની મિદ્ધિ છે, તેનું નિરાકરણ થઇ શકતું નથી. આગતુકવસ્તુનું નિરાકરણ કરાયછે, પણ સ્વરૂપનું નિરાકરણ કરાતું નથી. જે નિરાકરણ કરનાર છે, તે જ તેનું સ્વરૂપ છે. જેમ અમિતું હૃદયપણું અમિતથી નિરાકરણ કરાતું નથી, તેમ આત્માનું જ્ઞાતાપણું પણ આત્માથી નિરાકરણ કરાતું નથી. એવીરીતે અબાધ્યસ્વભાવપણાથી જ આત્માનું અકાર્યપણું છે, અને આકાશનું કાર્યપણું છે. સમાનજાતીય અનેકકારણદ્રવ્યના અભાવથી આકાશની ઉત્પત્તિ થાય નહિ, એમ કહેવું પણ નિરર્થક છે; કેમકે સમાનજાતીય અનેકકારણદ્રવ્યથી જ એક વસ્તુ ઉપજે એવો નિયમ નથી, ક્યારેક મૃતિકા અને બીજાદિકથી અકુરાદિની પેઠે અનેકથી એકની ઉત્પત્તિ થાયછે, અને ક્યારેક દૂધાદિથી દહિઆદિની પેઠે એકથી એકની ઉત્પત્તિ થાયછે. અનેક કારણ એક કાર્ય ઉપજવે એવો ધ્યરનો આદેશ પણ નથી. આથી શ્રુતિપ્રામાણ્યવડે એકબ્રહ્મથી આકાશાદિમહાભૂતોની ઉત્પત્તિના કમવડે જગત ઉપજ્યું છે, એવો નિશ્ચય થાયછે. પ્રલયકાલમાં આકાશનો અભાવ સંભવે નહિ, માટે આકાશની ઉત્પત્તિ માનવી શોધ નથી, એમ કહો તો અને કહીએછીએ કે શબ્દાદિના આકાશ પ્રલયકાલમાં રહેતું નથી; માટે તેની ઉત્પત્તિ માનવામાં વિરોધ નથી. આકાશને કોઇ સ્થલે અવિનાશી કહ્યું હોય ત્યાં તેને સાપેક્ષઅવિનાશી કહેઈ છે, એમ જાણવું. 'જ્યાયાનાકાશાત્ ॥' (બ્રહ્મ આકાશથી મહાન) બ્રહ્માદિશ્રુતિઓમાં આકાશથી બ્રહ્મનું મહત્વપૂર્ણ દર્શાવ્યું છે, માટે આકાશ અને બ્રહ્મ સમાન નથી, કોઇ શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મને આકાશની ઉપમા આપેલી જોવામાં આવેછે, તે નિર્લેપપણાદિ એકદેશને લઈને આપવામાં આવેલી છે. એ સર્વ હેતુઓથી આકાશ બ્રહ્મનું કાર્ય છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. ૭.

વાયુ પણ આકાશનો વિકાર છે, એમ દર્શાવવા બગવાન સૂત્રકાર નીચેનું માતરિશ્વાધિકરણ રચેછે:—

૨. માતરિશ્વાધિકરણ.

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—એતેન આવડે (આકાશના વ્યાખ્યાનવડે) માતરિશ્વા વાયુ [પણ] વ્યાખ્યાત: વ્યાખ્યાન કરાયો.

ટીકા:—આ આકાશના વ્યાખ્યાનવડે આકાશને આશ્રયે રહેલા વાયુનું પણ વ્યાખ્યાન કરાયું. જે તૈત્તિરીયશ્રુતિ આકાશને આત્માનો વિકાર કહેછે, તે શ્રુતિ વાયુને આકાશનો વિકાર કહેછે. વાયુના અવિનાશિપણાનું તથા અમૃતપણાનું કથન દેવતાઓના અમરપણાના કથનજેતું આપેલિક હોવાથી વાયુ નિસ નથી. ૮.

આકાશાદિની પેઠે બ્રહ્મની પણ કોઇકારણથી ઉત્પત્તિ થતી હશે, એવી શંકાના નિવારણમાટે બગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અસંભવાધિકરણ રચેછે.—

૩. અસંભવાધિકરણ.

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અનુપપત્તે: [બ્રહ્મની ઉત્પત્તિની] અસંગતિથી સત્: બ્રહ્મની અસંભવ: [ઉત્પત્તિનો] અસંભવ તુ જ [છે].

ટીકા:—જે કોઇ એમ કહે કે જેમ આકાશ અને વાયુની ઉત્પત્તિ થાયછે, તેમ બ્રહ્મની પણ કોઇકારણથી ઉત્પત્તિ થશે, તો અમે તેને પૂછીએછીએ કે સદ્બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ સત્તી થશે? અથવા અસત્તી થશે? જે સત્તી ઉત્પત્તિ થશે, એમ કહે તો બ્રહ્મથી બિન્ન બીજું કોઇ સત્ નથી, માટે કારણકાર્યમાં જે અતિશય નેષ્ટએ તે તેમાં નથી માટે સત્તી તેની ઉત્પત્તિ થાય નહિ, અને જે અસત્તી ઉત્પત્તિ થશે એમ કહે તો કદાચિત્ વંધ્યાપુત્રથી પણ કોઇની ઉત્પત્તિ થવી નેષ્ટએ, પણ તેમ તો ક્યાંઇપણ જોવામાં આવતું નથી, માટે અસત્તી પણ બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ થાય નહિ; વળી બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ કહેનારી કોઇ શ્રુતિ પણ નથી. વિકારોથી વિકારાંતરોની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવેછે, માટે બ્રહ્મ પણ વિકારરૂપ છે, એમ કહે તો અમે કહીએછીએ કે જે તમે મૂલપ્રકૃતિનો સ્વીકાર નહિ કરો તો અનવસ્થાદોષની પ્રાપ્તિ થશે, જે સુક્ત નથી, માટે મૂલ-અવિકારી-ઉપાદાનકારણનો સ્વીકાર કરવો જ નેષ્ટએ, ને તે મૂલ-અવિકારી ઉપાદાનકારણ તે જ અમારું બ્રહ્મ છે. એવીરીતે બ્રહ્મની ઉત્પત્તિની અસંગતિ હોવાથી બ્રહ્મની ઉત્પત્તિનો અસંભવ જ છે. ૯.

વાયુથી તેજની ઉત્પત્તિ કહેવામાટે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું તેજોધિકરણ રચેછે —

૪. તેજોધિકરણ.

તેજોઽતસ્તથા હ્યાહ ॥ ૧૦ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અતઃ આથી (વાયુથી) તેજઃ તેજ [ઉત્પન્ન થયું] હિ કેમકે તથા [શ્રુતિ] તેમ આહ કહેતી હવી.

ટીકા:—વાયુથી તેજ ઉત્પન્ન થયું; કેમકે ‘વાયોરગ્નિઃ ॥’ આ શ્રુતિવાક્ય વાયુથી તેજની ઉત્પત્તિ કહેછે, અને શ્રીષ્ટાંદોષમાં જે ‘તત્તેજોઽસૃજત ॥’ આ શ્રુતિ છે, તે પરપરાથી અર્થાત્ વાયુપ્રકૃતિબ્રહ્મથી તેજની ઉત્પત્તિ કહેછે, સાક્ષાત્ બ્રહ્મથી નહિ. સાક્ષાત્ અથવા પરપરાએ કરીને સર્વપદાર્થો બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, એટલે બ્રહ્મના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાયછે, એ પ્રતિજ્ઞાને હાનિ થતી નથી, માટે અક્રમવાદિની અને ક્રમવાદિની સર્વેશ્રુતિઓની વ્યવસ્થા તૈત્તીરીયશ્રુતિઅનુસાર યથોચ્ચ કરવી એ જ ઉચિત છે. ૧૦.

તેજથી જલની ઉત્પત્તિને કહેવામાટે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અબધિકરણ રચેછે.—

૫. અબધિકરણ.

આપઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—આપઃ [તેજથી] જલ [ઉત્પન્ન થયું, કેમકે શ્રુતિ તેમ કહેતી હવી].

ટીકા:—પૂર્વસૂત્રથી ‘અતસ્તથા હ્યાહ ॥’ આ પદોની અનુવૃત્તિ કરી ‘આપોઽતસ્તથા હ્યાહ ॥’ એવીરીતે આ સૂત્રની રચના કરવી. તેજથી જલ ઉત્પન્ન થયું; કેમકે ‘અગ્નિરેપઃ ॥’ આ શ્રુતિવાક્ય અગ્નિથી જલની ઉત્પત્તિ કહેછે. અતીંદ્રિયવિષયમાં શ્રુતિનું શુભ્યપ્રમાણુપણ હોવાથી, અગ્નિથી જલ કેમ ઉત્પન્ન થઇ શકે? એ શકને અવકાશ નથી. ૧૧.

જલથી પૃથિવીની ઉત્પત્તિ દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પૃથિવ્યધિકરણ રચેછે —

૬. પૃથિવ્યધિકરણ.

પૃથિવ્યધિકારરૂપશબ્દાન્તરેભ્યઃ ॥ ૧૨ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—પૃથિવી [શ્રુતિમાંના અજ્ઞશબ્દનો અર્થ] પૃથિવી [છે એમ] અધિકારરૂપશબ્દાન્તરેભ્યઃ પ્રકરણ, રૂપ અને અન્યશ્રુતિથી [જણાયછે].

ટીકા:—‘તા અજ્ઞમસૃજન્ત ॥’ (તે જલ અને સૂજત હવું) એ શ્રુતિમાંના અજ્ઞશબ્દથી ત્રીદિયવાદિધાન્યત્ત્વ અહણ કરતું કિંવાપૃથિવીનું અહણ કરતું એ સશય થાયછે. એમશયના નિવારણાર્થેભગવાન સૂત્રકાર કહેછે કે તે શ્રુતિમાંના અજ્ઞશબ્દનો અર્થ પૃથિવી છે, એમ પ્રકરણ, રૂપ અને અન્યશ્રુતિથી જણાયછે. ‘તત્તેજોઽસૃજત ॥’

‘તદપોડસુજતા’ (તે બ્રહ્મ તેજને સુજતું હતું, તે બ્રહ્મ જલને સુજતું હતું) એ મહાભૂતવિપયનું પ્રકરણ છે, તેમાં ક્રમપ્રાપ્ત પૃથિવીનું ઉલ્લેખ કરી અકરમાત્ત વ્રીહિઆદિનું ગ્રહણ કરવું એ ન્યાય નથી; અને ‘યત્કૃષ્ણં તદનસ્યા’ (જે કૃષ્ણરૂપ છે, તે અજનું છે) એ વાક્યરોપની શ્રુતિમાં અજનું રૂપ પૃથિવીના રૂપને મળતું હતું છે, વ્રીહિઆદિનું રૂપ કૃષ્ણ જ હોય એવો નિયમ નથી, અને પૃથિવીનો વિશેષ ભાગ કૃષ્ણ છે, એ સુપ્રસિદ્ધ છે, મારે તે વાક્યરોપથી પણ અજ્ઞાપ્તનો અર્થ પૃથિવી જ ગ્રહણ કરવો જોઈએ એમ જણાય છે; તેમ જ ‘અદમ્યઃ પૃથિવી’ (જલથી પૃથિવી યથી) તથા ‘તત્ત્વદર્પાં શર આસીત્ તત્સમહન્યત સા પૃથિવ્યમ્ભવત્’ (સૃષ્ટિકાલમાં જે જલનું ધનીભાવરૂપ હતું તે કઈન સંધાતરૂપ થયું તે પૃથિવી યથી) એ અન્યશ્રુતિઓથી પણ જલથી પૃથિવી ઉત્પન્ન થયો એમ જણાય છે. એવીરીતે પ્રકરણાદિમાં પૃથિવીનું પ્રતિપાદન હોવાથી અજ્ઞાપ્તથી પૃથિવીનું જ ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે. ૧૨.

આકાશાદિ પચમહાભૂત યેતે જ યેતાના કાર્યને રચેછે? અથવા પરમાત્મા તે તે આકાશાદિરૂપથી સ્થિત થઈને તે તે કાર્યનું ચિંતન કરીને તે તે કાર્યને રચેછે? એવી સંકાના સમાધાનાર્થે ભગવાન્ મૂનકાર નીચેના તદ્ભિધ્યાનાધિકરણને રચેછે:—

૭. તદ્ભિધ્યાનાધિકરણ.

તદ્ભિધ્યાનાદેવ તુ તલ્લિજ્ઞાત્ સઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—સઃ તે (પરમેશ્વર) એવ જ તદ્ભિધ્યાનાત્ તેના (તે તે કાર્યના) ચિંતનથી [તે તે કાર્યને રચેછે] તુ એમ તલ્લિજ્ઞાત્ તેના [સર્વનિર્ણયતાપણાના] લિંગથી [જણાય છે].

ટીકા:—તે પરમાત્મા જ તે તે આકાશાદિરૂપથી સ્થિત થઈને તે તે કાર્યના ચિંતનવડે તે તે કાર્યને રચેછે, એમ તે પરમાત્માના સર્વનિર્ણયતાપણાના લિંગથી જણાય છે. ‘યઃ પૃથિવ્યાં તિષ્ઠન્ પૃથિવ્યા અન્તરો યં પૃથિવી ન વેદ યસ્ય પૃથિવી શરીરં યઃ પૃથિવીમન્તરો યમયતિ’ (જે પૃથિવીમાં સ્થિત થઈને પૃથિવીની અંતરૂ છે, જેને પૃથિવી જાણતી નથી, જેનું પૃથિવી શરીર છે, જે પૃથિવીની અંતરૂ રહીને તેને ગ્રેરણા કરેછે) એવાપ્રકારની જે શ્રુતિઓ અધ્યક્ષસહિતનાં ભૂતોની પ્રવૃત્તિ દેખાડેછે, તે પરમાત્માના સર્વનિર્ણયતાપણાના લિંગરૂપે જાણવી. ‘તત્તેજ રેક્ષતા’ (તે તેજ આલેખના કરતું હતું) ધર્માદિશ્રુતિઓમાં જે તેમનિર્ણય આલેખન શ્રવણ થાય છે, તે પરમાત્માના આવેશથી છે, એમ જાણવું; કેમકે ‘નાન્યોડતોડસ્તિ દ્રષ્ટા’ (આ પરમાત્માથી અન્ય દ્રષ્ટા નથી) એ શ્રુતિમાં અન્યદ્રષ્ટાનો નિર્ણય કર્યો છે. ૧૩.

ભૂતોની ઉત્પત્તિનો ક્રમ કહીને હવે પ્રલયનો ક્રમ કહેવા ભગવાન્ મૂનકાર નીચેનું વિપર્યયાધિકરણ રચેછે:—

૮. વિપર્યયાધિકરણ.

વિપર્યયેણ તુ ક્રમોડ્ત ઉપપદ્યતે ચ ॥ ૧૪ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—અતઃ આથી (ઉત્પત્તિના ક્રમથી) વિપર્યયેણ વિપરીત[ક્રમ] વડે તુ જ ક્રમઃ [પ્રલયનો] ક્રમ [છે] ચ અને ઉપપદ્યતે [તે] શુદ્ધ થાય છે.

ટીકા:—જેવીરીતે ઉત્પત્તિનો ક્રમ છે, તેવી જ રીતે પ્રલયનો ક્રમ છે? અથવા તેથી વિપરીત છે? એવી સંકા યતાં કહેછે કે ઉત્પત્તિના ક્રમથી વિપરીતક્રમવડે જ પ્રલયનો ક્રમ છે, અને તે લોકિકદૃષ્ટાંતવડે સંભવિત થાય છે. જેમ મનુષ્ય જે ક્રમથી મોખાન(નીસેલી) પર ચડેછે, તેથી વિપરીતક્રમે ઊતરેછે, તથા શ્રુતિકાથી ઉપજેલાં ધર્મશરાનાદિ નાશકારે શ્રુતિકામાં લખ પામેછે, તેમ જલથી ઉપજેલી પૃથિવી સ્થિતિકાલ સમાપ્ત થયે જલમાં લીન થાય છે, અને તેજથી ઉપજેલું જલ સ્થિતિકાલ સમાપ્ત થયે તેજમાં લીન

યાયછે, એમ ઉત્તરોત્તર વિપરીતક્રમે તે ભૂતો પોતપોતાના કારણમાં લીન થાયછે, અને તે યોગ્ય સ્મૃતિમાં પણ નીચેના વચનથી એમ જ કહ્યું છે.—

“જગત્પ્રતિષ્ઠા દેવર્ષે પૃથિવ્યપ્તુ પ્રલીયતે ।

જ્યોતિષ્યાપઃ પ્રલીયન્તે જ્યોતિર્વાયૌ પ્રલીયતે ॥

વાયુશ્ચ લીયતે વ્યોન્નિ તચ્ચાવ્યક્તે પ્રલીયતે ॥”

અર્થ:—હે નારદ! જગત્તે ધારણ કરનારી પૃથિવી જલમાં લીન થાયછે, જલ તેજમાં લીન થાયછે, તેજ વાયુમાં લીન થાયછે, વાયુ આકાશમાં લીન થાયછે, અને આકાશ અવ્યક્તમાં લીન થાયછે. ઉત્પત્તિક્રમની પેઠે લયનો ક્રમ સ્વીકારીએ તો કાર્યવિધિમાં છતાં કારણનો નાશ માનવો પડે જે યુક્તિથી વિરુદ્ધ છે ૧૪. ઇન્દ્રિયોસહિત યુદ્ધિ અને મનનો ઉત્પત્તિવ્યક્રમ ભૂતોના ઉત્પત્તિવ્યક્રમવડે સિદ્ધ છે, એમ દર્શાવવા બ-
ગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અંતરાવિજ્ઞાનાધિકરણ રચે છે—

૯. અંતરાવિજ્ઞાનાધિકરણ.

અન્તરા વિજ્ઞાનમનસી ક્રમેણ તલ્લિજ્ઞાદિતિ ચેન્નાવિશેષાત્ ॥ ૧૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તલ્લિજ્ઞાત્ તેના (સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના મંત્રના) લિંગથી અન્તરા [આત્માની અને ભૂતોની] મધ્યમાં વિજ્ઞાનમનસી યુદ્ધિ અને મન [એમની ઉત્પત્તિને] ક્રમ છે] ક્રમેણ [તે] ક્રમવડે [પૂર્વોક્તાભૂતોનો ઉત્પત્તિવ્યક્રમ બાધ પામશે] इति એમ ચેત્ [જે કહો] તેા અવિશેષાત્ વિશેષના અભાવથી ન [એમ] નહિ.

ટીકા:—અર્થવેદમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં ‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्यોति-
रापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥’ (આ આત્માથી પ્રાણ, મન, સર્વે ઇન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને સમગ્રને ધારણ કરનારી પૃથિવી ઉત્પન્ન થાયછે) આ શ્રુતિ છે. તે મંત્રરૂપલિંગથી આત્માની અને ભૂતોની મધ્યમાં ઇન્દ્રિયાદિસહિત યુદ્ધિ અને મનની ઉત્પત્તિનું શ્રવણ થાયછે. તે યુદ્ધિ તથા મનના ઉત્પત્તિક્રમવડે પૂ-
ર્વોક્તાભૂતોના ઉત્પત્તિપ્રલયના ક્રમનો ભગ થશે, એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે યુદ્ધિ, મન અને ઇન્દ્રિયા-
દિસર્વે ભૂતોનાં કાર્ય છે, તેથી ભૂતોના ઉત્પત્તિપ્રલયવડે જ તેમનો પણ ઉત્પત્તિપ્રલય સિદ્ધ છે, એવીરીતે વિશેષના અભાવથી ભૂતોના ઉત્પત્તિપ્રલયના ક્રમનો ભગ થતો નથી. ‘अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः
प्राणस्तेजोमयी वाक्॥’ (હે સૌમ્ય! અન્નના વિકારરૂપ મન છે, જલના વિકારરૂપ પ્રાણ છે, અને તેજના વિ-
કારરૂપ વાણી છે) એ શ્રુતિ કરણોના ભૌતિકપણામાં પ્રમાણરૂપ છે. આર્થર્વણશ્રુતિ તો માત્ર કરણો અને ભૂતો આત્માથી ઉપન્ન છે, એમ દર્શાવનારી છે, ઉત્પત્તિનો ક્રમ દર્શાવનારી નથી, તેથી પણ ભૂતોત્પત્તિના ક્રમનો ભગ નથી. ૧૫.

‘देवदत्त जन्मो’ ‘देवदत्त मृत्यु पाश्चो’ એવાપ્રકારના લૌકિકવ્યવહારથી તથા જાતકર્મોદિસરકારના વિધાનથી કોઇને જીવના ઉત્પત્તિનાશની ભ્રાંતિ થતી હોય તો તે દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અસ-
ચરવ્યપાત્રયાધિકરણ રચે છે:—

૧૦. અસચરવ્યપાત્રયાધિકરણ.

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તદ્ભાવમાવિત્વાત્ તેના (દેહના) જન્મમાં [જીવના] જ-
ન્મપણથી તદ્વ્યપદેશ: તેનું (જન્મમરણનું) કથન તુ તો ચરાચરવ્યપાશ્રયઃ સ્થાવરજંગમ [શરી-
ર]ને આશ્રયે સ્યાત્ [યુગ્મ્ય] છે ભાક્ત: [જીવમાં જન્મમરણનું કથન] ગૌણ [છે].

ટીકા:—દેહના પ્રાદુર્ભાવ અને તિરોભાવવડે જીવના જન્મમરણનો વ્યવહાર થાયછે, શરીરસમ્બંધિના જીવને કોઇ જન્મનો કે મરતો જોતું નથી, માટે જીવના જન્મમરણનું કથન સ્થાવરજંગમશરીરને આશ્રયે યુગ્મ્ય છે, અને

જીવમાં જન્મમરણશબ્દનું કથન ગૌણ છે. ‘ન જીવો મિચતે ॥’ (જીવ મૃત્યુ પામતો નથી) એ શ્રુતિ પણ જીવ મરણ થતું નથી, એમ કહે છે. જીવના પ્રાદુર્ભાવના અભાવથી જાતકર્મોદિતુ વિધાન પણ દેહના પ્રાદુર્ભાવ અપેક્ષાએ જ છે. મોક્ષક્ષત્રમાં માત્ર જીવના જીવત્વનો (અદંતામગતારૂપમિત્યાધર્મનો) જ નાશ પાવે તેના કૃતસ્વસ્વરૂપનો નાશ થતો નથી. ૧૬.

જેમ આકાશદિક અલયથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ શરીરાદિના અધ્યક્ષ અને કર્મફલના સંબંધવાળો જીવન મનો આત્મા અલયથી ઉત્પન્ન થાય છે કિંવા નથી થતો? એ સંકાતના સમાધાનાર્થે ભગવાન સૂત્રકર નીચે નાત્માશ્રુત્યધિકરણ રચે છે:—

૧૧. નાત્માશ્રુત્યધિકરણ.

નાડસ્તાડશ્રુતેર્નિત્યત્વાચ્ચ તામ્યઃ ॥ ૧૭ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અશ્રુતે: [ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં જીવની ઉત્પત્તિ કહેનારી] શ્રુતિના અભાવથી જ અને તામ્યઃ તેઓ(શ્રુતિઓ)વડે નિત્યત્વાત્ [તેના] નિત્યપણાથી આત્મા જીવ ન [ઉત્પન્ન થતો] નથી.

ટીકા:—સાદિની ઉત્પત્તિ કહેનારા ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં જીવની યોગ્યરીતે ઉત્પત્તિ કહેનારી શ્રુતિના અભાવથી અને ‘સ વા એપ મહાનજ આત્માડચરોડમરોડમૃતોડમવો મજ્ઞ ॥’ (તે આ આત્મા મહાન, અજન્મ, અમર, અમર, અમૃત, અમય ને બ્રહ્મ છે) ‘ઝજો નિલ્યઃ શાશ્વતોડયં પુરાણઃ ॥’ (આ આત્મા અજન્મ, નિલ્ય, શાશ્વત અને પ્રાચીન છે) ‘અયમત્મા મજ્ઞ ॥’ (આ આત્મા બ્રહ્મ છે) છલાદિશ્રુતિઓવડે આત્માનું નિલયપણું સિદ્ધ હોવાથી આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી. જીવ વિભક્ત હોવાથી વિકારરૂપ છે, અને વિકારરૂપ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ સંભવે છે, એમ કહે તો અને કહીએછીએ કે જેમ ઘડાદિના સ્વભવથી આકાશનો વિભાગ પ્રતીત થાય છે, તેમ બુદ્ધિઆદિઉપાધિના નિમિત્તથી આ જીવનો વિભાગ પ્રતીત થાય છે, વસ્તુતઃ તેનો વિભાગ નથી. કોષકૃતિઓમાં જીવના ઉત્પત્તિમરણનું કથન જોવામાં આવે છે, તે ઉપાધિના સંબંધથી છે, એમ જણાયું; ઉપાધિની ઉત્પત્તિમાં આની ઉત્પત્તિ અને ઉપાધિના પ્રલયમાં આનો પ્રલય પ્રતીત થાય છે, એમ ‘પ્રજ્ઞાનવન એવૈતેમ્યો મૃતેમ્યઃ સમુદાય તાન્યેવાનુવિનશ્યતિ ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાડસ્તિ ॥’ (પ્રજ્ઞાનવન આ દેહરૂપે પરિણામ પામેલાં બંધોથી ઉપજીને તેની જ પછવાડે નાશ પામે છે, ઉપાધિના નાશપછી વિશેષજ્ઞાન નથી) એ શ્રુતિમાં પણ દર્શાવ્યું છે. જીવ અને બ્રહ્મ એ બંનેના લક્ષણોના ભેદ પણ ઉપાધિના નિમિત્તથી જ છે. તેથી આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી, અથવા નાશ પામતો નથી. ૧૭.

જીવાત્મા સ્વતઃ જડ છે; જીવાત્માનો અને મનનો સંયોગ થવાથી જીવાત્મામાં ચૈતન્યગુણ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ યૈશેનિકમતવાળા માને છે: અને જીવાત્મા નિલયૈત-સ્વસ્વરૂપ છે, એમ સમૈશ્વરમતવાળા માને છે. એ પ્રભુએ વાદિઓનો વિરોધ હોવાથી જીવાત્માના સ્વરૂપમાં ઉપનેલા સંકલપને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકર નીચેનું શાધિકરણ રચે છે:—

૧૨. શાધિકરણ.

જ્ઞોજત એવ ॥ ૧૮ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—જ્ઞઃ [જીવાત્મા] નિત્યચૈતન્યસ્વરૂપ [છે] અતઃ આથી એવ જ [તેની ઉત્પત્તિ યદી નથી].

ટીકા:—આ જીવાત્મા નિલયૈત-સ્વસ્વરૂપ છે, આથી જ તે ઉત્પન્ન થતો નથી. અવિકૃત બ્રહ્મ જ ઉપાધિના સંપર્કથી જીવભાવવડે રિપત થાય છે. ‘વિજ્ઞાનમાનન્દં મજ્ઞ ॥’ (બ્રહ્મ વિજ્ઞાનરૂપ અને આનંદરૂપ છે) ‘સત્યં જ્ઞાનમનન્તં મજ્ઞ ॥’ (બ્રહ્મ સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ અને અનંતરૂપ છે) છલાદિશ્રુતિઓમાં બ્રહ્મનું ચૈતન્યરૂપપણું કહેલું છે, અને બ્રહ્મ જ જીવ છે, તેથી જીવનું પણ નિલયૈત-સ્વસ્વરૂપપણું અમિતી ઉપ્પત્તિ અને મહાસતી પેઠે સિદ્ધ થાય છે. વિજ્ઞાનમયપ્રકરણમાં ‘અમુતઃ મુતાનમિચાકર્ણી ॥’ (અમૃતપ્રમાર આત્મા

આપારરહિતવાગાદિને પ્રકરણે) પ્રસાદિશ્રુતિઓવડે સુપુષ્પિમાં પણ આત્મા ચૈતન્યરૂપ છે, એમ જણાવ્યું છે. આત્માનું નિલચૈતન્યરૂપપણું સ્વીકારવાથી દ્રાણ્યુદિષ્ટિરિચોની સાર્યકતા નહિ રહે એવી શક્યને અવકાશ નથી; કેમકે ગંધાદિવિષયવિશેષના વિભાગમાટે તેમની આવશ્યકતા છે. જેમ આકાશને આશ્રયે રહેલા પ્રકાશની પ્રકારવસ્તુના અભાવથી અનભિવ્યક્તિ છે, સ્વરૂપના અભાવથી અનભિવ્યક્તિ નથી, તેમ સુપુષ્પિમાં વિષયોના અભાવ હોવાથી આત્માના ચૈતન્યસ્વરૂપની અનભિવ્યક્તિ રહેશે, પણ ચૈતન્યના અભાવથી તેની અનભિવ્યક્તિ રહેતી નથી. ‘ન હિ દ્રષ્ટુર્દષ્ટેર્વિપરિણોપો નિવૃત્તેઽવિનાશિત્વાત્ ॥’ (અવિનાશિપણાથી દ્રશ્યની દૃષ્ટિનો ભોગ નથી જ) એ શ્રુતિ પણ સુપુષ્પિમાં આત્મા અચેતનરૂપ નથી, એમ જણાવેછે. ૧૮.

જનન આણુપરિમાણ છે, કિંવા મધ્યમપરિમાણ છે, અથવા મહત્પરિમાણ છે ? એ અર્થનો નિર્ણય કરવા ભગવાન મૂતકાર ઔદસ્યોવાળું નીચેનું ઉત્કાંત્યધિકરણ રચે છે —

૧૩. ઉત્કાંત્યધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:—

ઉત્ક્રાન્તિગત્યાગતીનામ્ ॥ ૧૯ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—ઉત્ક્રાન્તિગત્યાગતીનામ્ ઉત્કાંતિ, ગતિ અને આગમનનું [શ્રવણ હોવાથી જીવ આણુપરિમાણ છે].

ટીકા:—‘સ યદાઽસ્માચ્છરીરાદુત્ક્રામતિ સદૈવૈતૈઃ સર્વેસ્ક્રામતિ ॥’ (તે જીવ જ્યારે આ શરીરથી ઉત્ક્રમણ કરેછે, સારે આ સર્વે કરણોમહિત ઉત્ક્રમણ કરેછે) એ ઉત્ક્રાંતિની તથા ‘યે વૈ કે ચાસ્માહ્લોકાત્ પ્રપન્તિ ચન્દ્રમસમેવ તે સર્વે ગચ્છન્તિ ॥’ (જે કોઇ કર્મણે આ લોકમાંથી પ્રયાણ કરેછે, તે સર્વે ચંદ્રલોકમણી જ ગમન કરેછે) તે ગતિની, અને ‘તસ્માહ્લોકાત્ પુનરૈત્યસ્મૈ લોકાય કર્મણે ॥’ (કર્મ કરવામાટે પુનઃ તે ચંદ્રલોકથી આ લોકને માટે ગમન કરેછે) એ આગતિની શ્રુતિવડે જીવ પરિચ્છિન્ન આણુપરિમાણ છે, એમ સિદ્ધ થાયછે; કેમકે વ્યાપકમાં ગતિઆદિ સંભવી શકે નહિ, અને શરીરના પરિમાણજેવડે આત્મા માનવામાં જૈનમતની પરીક્ષાના સમયમાં તમે દોષો દર્શાવ્યા છે. ૧૯.

દેહથી બહાર નીકળું એ ઉત્ક્રાંતિ નથી, પણ દેહના સ્વામિપણની નિવૃત્તિ એ ઉત્ક્રાંતિ છે, એમ કહો તોપણ આત્મા આણુપરિમાણ જ માનવો જોઇએ એમ કહેજે.—

સ્વાત્મના ચોત્તરયોઃ ॥ ૨૦ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—ચ અને ચત્તરયોઃ [ઉત્ક્રાંતિની] પછીનાનો (ગમનાગમનનો) સ્વાત્મના પોતાના આત્મા (કર્તા) [સાથે સંબંધ હોવાથી આત્માનું આણુપણું છે].

ટીકા:—જેમ કોઇ પુરુષ કોઇઆમનો સ્વામી છે, તે ત્યાંથી ન ચાલે તોપણ કશ્ચિત્ તેનું સ્વામિપણું દૂર થઇ જાયછે, તેમ જીવ આ શરીરથી ન ચાલે તોપણ કર્મના ક્ષયવડે આ શરીરના સ્વામિપણાની નિવૃત્તિરૂપ ઉત્ક્રાંતિ થઇ શકેછે, પણ તેપછીનાં જે ગમન અને આગમન છે, તે કર્તાના સમ્બંધિના થઇ શકતાં નથી, માટે જીવ આણુરૂપ છે. આણુવિના સમ્બંધ થાય નહિ, સમ્બંધવિના ચાલવું થાય નહિ, અને ચાલ્યાવિના ગમનાગમન થાય નહિ. જ્યારે ગમનાગમનનો સ્વીકાર કર્યો સારે દેહથી બહાર નીકળવાને જ ઉત્ક્રાંતિ કહેવી જોઇએ, દેહના સ્વામિત્વની નિવૃત્તિને ઉત્ક્રાંતિ ન કહેવી જોઇએ. દેહથી બહાર નીકળ્યાવિના ગમનાગમન થઇ શકે નહિ ‘ચક્ષુઃપો વા મૂર્ત્તે વાઽવ્યમ્યો વા શરીરદેશેમ્યઃ ॥’ (અણુથી વા મૂર્ધાંથી વા અન્યઅંગોથી જીવ ઉત્ક્રમણ કરેછે) એ શ્રુતિ પણ શરીરના પ્રદેશવિશેષને ઉત્ક્રાંતિના અપાદનરૂપે વર્ણવેજે, તેમ જ અન્યશ્રુતિઓમાં શરીરના પણ જીવના વિચરવાનું શ્રવણ થાયછે, તેથી પણ સિદ્ધ થાયછે કે આત્મા આણુપરિમાણ છે. ૨૦.

નાણુસ્તન્મૂતેરિતિ ચેન્નેતરાધિકારાત્ ॥ ૨૧ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—અત્તન્મૂતેઃ મહત્ [પરિમાણ]ની શ્રુતિથી અણુઃ [જીવ]

અણુ ન નથી' इति એમ ચેત્ [જો કહો] તો 'इतराधिकारात्' અન્યના (પરમાત્માના) પ્રકરણથી ન [એમ] નહિ.

टीका:—‘स वा एष महानज आत्मा ॥’ (તે આ મહાન અજન્મા આત્મા છે) અને ‘आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः ॥’ (આકાશની પેઠે સર્વગત અને નિત્ય) ઇલાદિશ્રુતિવાક્યો આત્માના અણુપરિમાણથી વિપરીત મહત્પરિમાણને કહેછે; તે મહત્પરિમાણને કહેનારી શ્રુતિથી સિદ્ધ થાયછે કે આત્મા અણુપરિમાણ નથી, એમ જો કહો તો અમે કહીએછીએ કે મહત્પરિમાણને કહેનારી શ્રુતિ પરમાત્માના પ્રકરણની છે, પરમાત્મા મહત્પરિમાણવાળા છે, પણ જીવ મહત્પરિમાણ નથી. ‘योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ॥’ (જે આ વિજ્ઞાનમય પ્રાણોમાં છે) એ શ્રુતિમાં આ જીવ જ મહત્પરિમાણ કહ્યો છે, એમ કહો તો અમે કહીએ- છીએ કે એ મહત્પણનું કયન વામદેવની પેઠે રાષ્ટ્રીયઅભેદદૃષ્ટિવડે છે, તેથી મહત્પરિમાણનું પરમાત્મ- વિષયપણું હોવાથી જીવનું અણુપણું વિરોધ પામતું નથી. ૨૧.

ઉત્કાંતિઆદિની શ્રુતિઓવડે આત્માના અણુપણાનું અનુમાન કર્યું હતું, હવે તેમાં શ્રુતિપ્રમાણ દર્શાવેછે:—

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ ૨૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સ્વશબ્દોન્માનાભ્યામ્ સ્વશબ્દથી (અણુવાચક શબ્દથી) અને ઉન્માનાથી (અત્યંતઅદ્વયપણાથી) ચ પણ [આત્માનું અણુપણું સિદ્ધ થાયછે].

टीका:—જીવના અણુપરિમાણને સાક્ષાત્ શ્રુતિ પણ કહેછે. ‘एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ॥’ (આ અણુરૂપ આત્મા ચિત્તવડે જાણવાયોગ્ય છે, જેમાં પ્રાણ પાંચપ્રકારે પ્રવેશ કરતો હશે) એ શ્રુતિમાં અણુવાચક શબ્દ હોવાથી અને પ્રાણનો સંબંધ હોવાથી જીવનું અણુપરિમાણ સિદ્ધ થાય- છે; વળી ‘बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः ॥ विज्ञेयः ॥’ (કેશના અગ્રભાગના સોમા ભાગને કલ્પેશેા સોમો ભાગ જીવ છે, અને તે જાણવાયોગ્ય છે) એ ઉન્માના(અદ્વયથી અદ્વય એવીરીતે લી- ઘેલા પરિમાણ—અત્યંતઅદ્વયપરિમાણ)થી પણ જીવનું અણુપરિમાણ સિદ્ધ થાયછે. ૨૨.

જો જીવ અણુપરિમાણ હોય તો ગંગામાં કુબેલાને સર્વશરીરમાં શીતતાદિનું જ્ઞાન ન થતું જોઈએ, એવો પૂર્વપક્ષ થતાં તેનું ઉત્તર કહેછે:—

‘अविरोधश्चन्दनवत् ॥ ૨૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચન્દનવત્ ચંદનની પેઠે અવિરોધ: [સર્વશરીરમાં શીતતા- દિનું જ્ઞાન થવામાં] અવિરોધ [છે].

टीका:—જેમ હરિચંદનનું એક બિંદુ શરીરના એકદેશને સંબંધ પામ્યું હતું પણ આખાશરીરને આ- નંદ ઉપજાવેછે, તેમ આત્મા પણ શરીરના એકદેશમાં રહ્યો હોતો ત્યજાની સાથે સંયોગ પામીને સર્વશરી- રમાં વ્યાપેલી શીતતાદિને જાણી શકેછે. ત્યજા અને આત્માનો સંબંધ સમગ્રત્યજામાં વર્તેછે, અને ત્યજા સ- મગ્રશરીરમાં વ્યાપેલી છે. ૨૩.

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमादृदि हि ॥ ૨૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અવસ્થિતિવૈશેષ્યાત્ [ચંદનના] એકદેશસ્થપણારૂપવિશે- પથી [દૃષ્ટાંતસિદ્ધાંતનું તુલ્યપણું નથી] इति એમ ચેત્ [જો કહો] તો ન [એમ] નહિ હૃદિ [આ આત્મા] હૃદયમાં હિ જ [છે, એમ] અભ્યુપગમાત્ [શ્રુતિમાં] નિશ્ચય હોવાથી.

टीका:—દૃષ્ટાંતમાં શરીરના એકદેશમાં ચંદનની સ્થિતિ અને સર્વશરીરમાં ચંદનરૂપ આનંદ આ બંને પ્રસક્ષ છે, પરંતુ સિદ્ધાંતમાં શરીરના એકદેશમાં આત્માની સ્થિતિ પ્રસક્ષ નથી, માત્ર આનંદરૂપ સર્વશરી- રવ્યાપી જ્ઞાન જ પ્રસક્ષ છે. એવીરીતે એકદેશસ્થપણારૂપવિશેષથી ‘દૃષ્ટાંતસિદ્ધાંતનું તુલ્યપણું નથી, એમ કહો.

તો અમે કહીએછીએ કે એમ કહેવું નહિ; કેમકે ‘હૃદિ હોષ આત્મા ॥’ (આ આત્મા હૃદયમાં જ છે) ઇલાદિશ્રુતિઓમાં આત્મા હૃદયમાં જ છે, એમ આત્માની સ્થિતિનો નિશ્ચય છે. એવીરીતે દૃષ્ટાંતસિદ્ધાંતનું અવિધમપણું હોવાથી અમારું કથન યુક્ત જ છે. ૨૪.

ચદનના દૃષ્ટાંતમાં અસંતોષ રહેતો હોય તો તે અસંતોષને દૂર કરવા મતાંતરને કહેછે:—

ગુણાદ્વા લોકવત્ ॥ ૨૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—જા અથવા લોકવત્ લોકમાં ગુણાત્ [જેમ મણિઆદિના પ્રકાશથી સર્વ ગુહ પ્રકાશવાળું થાયછે, તેમ જીવ પોતાના ચૈતન્ય] ગુણથી [સર્વશરીરવ્યાપી થાયછે].

ટીકા:—જેમ લોકમાં મણિ અથવા દીપકઆદિ કોઈ પ્રકાશક વસ્તુ ગૃહના એકદેશમાં સ્થિત હતા તેની પ્રભા સર્વગૃહમાં વ્યાપી અંધકારનિરુત્તરિય કાર્ય કરેછે, તેમ આત્મા અણુરૂપ હતા પણ તેના ચૈતન્યગુણની સર્વશરીરમાં વ્યાપ્તિ હોવાથી સર્વશરીરવ્યાપી રીતતાદિના જ્ઞાનનો વિશેષ આવતો નથી. ચદનના સાવયવપણુથી તેના સૂક્ષ્મઅવયવોના પ્રસારવડે સકલશરીરમાં આનંદ આપવાપણું સંભવી શકે, પણ અણુરૂપજીવના અવયવો નથી, કે જેવડે આ જીવ સકલશરીરમાં પ્રસાર પામે, એવી શકાના ઉત્તરમાં આ સત્ કહ્યું છે. ૨૫.

જેમ પટનો શુક્લગુણ પટવિના અન્યત્ર રહેતો નથી, તેમ જીવનો ચૈતન્યગુણ પણ જીવના વિના સર્વશરીરમાં નહિ રહેશે; દીપ એ નિખિડઅવયવ તેનેદ્રવ્ય છે, અને પ્રભા એ પ્રવિરલઅવયવ તેનેદ્રવ્ય છે, તેથી એ દૃષ્ટાંત જીવ અને ચૈતન્ય જેમનો ગુણિગુણભાવસંબંધ છે, એમ તમે કહોછો, તેમાં સંભવી શક્યું નથી, એવી શંકા યતાં તેના ઉત્તરમાં કહેછે:—

વ્યતિરેકો ગન્ધવત્ ॥ ૨૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ગન્ધવત્ ગંધની પેઠે વ્યતિરેક: [જીવના ચૈતન્યગુણનો] વ્યતિરેક (આશ્રય ત્યજીને અન્યત્ર સ્થિતિ) [છે].

ટીકા:—જેમ ગંધગુણ પોતાના આશ્રય ધુધાદિમાં રહીને તે આશ્રયથી અન્યત્ર પણ રહેછે, તેમ ચૈતન્યગુણ પણ પોતાના આશ્રય અણુરૂપજીવમાં રહીને અન્યત્ર એટલે સર્વશરીરમાં પણ રહેશે; આથી ગુણથી ગુણ પૃથક્ ન રહી શકે એ નિયમ અવ્યભિચારી નથી. ગંધવાળાદ્રવ્યનાં પરમાણુસાથે જ ગંધગુણની સ્થિતિ છે, તેથી આશ્રયનો ત્યાગ કરીને ગંધગુણ જતો નથી, એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે જો ગંધવાળા દ્રવ્યમાંથી પરમાણુ જુદાં પડતાં હોય તો તે દ્રવ્યનો વિસ્તાર તથા તોલ ઘટવાં જોઈએ, પણ તેમ તો જોવામાં આવતું નથી, માટે પરમાણુ જુદાં પડતાં નથી, એમ જણાયછે. ગંધનાં આશ્રય પરમાણુઓનું અદ્યપણું હોવાથી મૂલદ્રવ્યના વિસ્તાર તથા તોલમાં આપણને ન્યૂનતા પ્રતીત થતી નથી, પણ સૂક્ષ્મ ગંધ પરમાણુઓ સર્વભણી પ્રસરી નામિકાપુટમાં પ્રવેશ કરી ગંધયુક્તિને ઉત્પન્ન કરેછે, એ વાર્તા યુક્તિસિદ્ધ છે, એમ કહેવું પણ સંભવિત નથી; કેમકે પરમાણુઓ અર્તાદ્રિય હોવાથી નાસિકાવડે તેનું મહત્ત્વ યથા શકે નહિ; વળી લોકમાં પણ ગંધવાળાદ્રવ્યને સુધ્ધું એવી પ્રતીતિ થતી નથી, પણ ગંધ જ સુધ્ધો એવી પ્રતીતિ થાયછે. એ સર્વ ઉપરથી સિદ્ધ થાયછે કે ગંધગુણ પોતાના આશ્રયને ત્યજીને અન્યત્ર પણ રહી શકેછે ૨૬.

આત્માનું ચૈતન્યગુણવડે શરીરવ્યાપિપણું છે, એમા શ્રુતિ પણ પ્રમાણરૂપે છે, એમ કહેછે.—

તથા ચ દર્શયતિ ॥ ૨૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તથા [શ્રુતિ પણ] તેમ ચ જ દર્શયતિ દેખાડેછે.

ટીકા:—શ્રુતિ આત્માના હૃદયસ્થાનપણુને તથા અણુપરિમાણુપણુને કહીને ‘આલોમમ્ય આનલાપ્રેમ્ય: ॥’ (તોમે-તોમે-પર્વત અને નજોપર્વત) એ વચનવડે તે આત્માનું જ ચૈતન્યગુણવડે સર્વશરીરવ્યાપિપણું દર્શાવેછે. ૨૭.

તેમાં જ અન્યશ્રુતિનું પ્રમાણ આપવામાટે નીચેનું સત્ત્ર પ્રવર્તે.—

પૃથગુપદેશાત્ ॥ ૨૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પૃથગુપદેશાત્ (પૃથક્ ઉપદેશાત્) [આત્મા અને પ્રજ્ઞાના] પૃથક્ ઉપદેશથી [જીવ ચૈતન્યશુભવડે સર્વશરીરવ્યાપી છે].

ટીકા:—‘પ્રજ્ઞા શરીરં સમારુહ ॥’ (યુદ્ધિવડે શરીરમાં સમારૂઢ થઈને) આ શ્રુતિમાં આત્માને અને યુદ્ધિનો કર્તાભાવે તથા કરણભાવે પૃથક્ ઉપદેશ હોવાથી ચૈતન્યશુભવડે જ આ અણુરૂપઆત્માનું શરીરવ્યાપિપણું જણાય છે. ૨૮.

જીવના અણુપરિભાણને કહેનારા એકદેશીના મતમાં દોષ દર્શાવવા મુખ્યસિદ્ધાંતી કહે છે:—

સિદ્ધાંત:—તદ્દુગ્ધસારત્વાત્ તદ્વચપદેશઃ પ્રાજ્ઞવત્ ॥૨૯॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તુ એકદેશીના પક્ષની નિવૃત્તિ કરે છે પ્રાજ્ઞવત્ પરમાત્માના [અણુપણાની] પેઠે તદ્દુગ્ધસારત્વાત્ તેના (યુદ્ધિના) શુભના સારપણાથી તદ્વચપદેશઃ તેનું (યુદ્ધિના અણુપરિભાણનું) [જીવમાં] કથન [છે].

ટીકા:—ઉત્પત્તિના અશ્રવણથી, પરબ્રહ્મના જ પ્રવેશશ્રવણથી, અને તાદાત્મ્યોપદેશથી પરબ્રહ્મ જ જીવ છે, તેથી પરબ્રહ્મ જેમ વિભુ છે, તેમ જીવ પણ તે રૂપ હોવાથી વિભુ છે, અણુ નથી. ‘સ વા એપ મહાનજ આત્મા ॥’ (તે આ આત્મા મહાન અને અજન્મા છે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ તથા ‘નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુઃ ॥’ (નિત્ય, સર્વવ્યાપક અને અચળ) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ આત્માના વિભુપણામાં પ્રમાણરૂપ છે. અણુરૂપ જીવ હોય તો તેને સર્વશરીરગત વેદના જ્ઞાત થઈ શકે નહિ. ત્વચાના સંબંધથી થઈ શકે એમ કહ્યો તો પગમાં કોટા લાગવાથી સર્વશરીરમાં વેદનાપ્રાપ્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે; કેમકે ત્વચાનો અને કટકનો સંયોગ સમગ્રત્વચામાં વર્તે છે, અને ત્વચા સમગ્રશરીરવ્યાપિની છે, માટે પગમાં લાગેલા કટકની પગમાં જ વેદના ન થતાં સર્વશરીરમાં વેદના થવી જોઈએ, પણ તેમ તો અનુભવમાં આવતું નથી, માટે તમારું કથન અનુભવવિરુદ્ધ હોવાથી અસંગત છે. શુભનું શુભીના જ દેશમાં રહેવાપણું હોવાથી અણુરૂપજીવના શુભની વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. પ્રદીપ અને પ્રભાનું દ્રવ્યોત્તરપણું પૂર્વે કહ્યું છે, તેથી પ્રભા એ પ્રદીપનો શુભ નથી. ગધ એ શુભ હોવાથી આશ્રયસહિત જ સચાર કરવાને યોગ્ય છે, એમ ન થાય તો તેના શુભપણાની હાનિ થાય છે, ભગવાન દ્વેષાને પણ તેમ જ કહ્યું છે:—

“ઉપલભ્યાપ્તુ ચેદ્ગન્ધં કેચિદ્ધૂયરૈપુનાઃ ।

પૃથિવ્યામેવ તં વિચાદપો વાયું ચ સંશ્રિતમ્ ॥”

ભાવાર્થ:—જલમાં ગંધનો અનુભવ કરીને જો કોઈ અનિપુણ મનુષ્યો તે ગંધ જલનો છે, એમ કહે તો તે તેમનું કથન દોષવાળું છે, તે ગંધ પૃથિવીનો જ છે, એમ જાણવું; માત્ર તેણે જલ અને વાયુનો આશ્રય કરેલો છે.

અહિં શુભશુભિવિભાગ નથી. અગ્નિની ઉષ્ણતા અને પ્રકાશની પેઠે ચૈતન્ય એ જીવનું સ્વરૂપ છે, તેથી ચૈતન્ય જો સર્વશરીરવ્યાપી છે, તો જીવ અણુ નથી, પણ સકલશરીરમાં વ્યાપ્ત છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. હવે જીવનું શરીરપરિભાણપણું સંભવે નહિ એમ પૂર્વે નિરૂપણું કર્યું છે, એટલે પરિશેષપણાથી જીવ વિભુ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. જીવ વ્યાપક છતાં તેના અણુપણાનું કથન કોઈ કોઈ સ્થલે જોવામાં આવે છે, તે કથન, ઇન્દ્રિય, દ્રેષ્ય, સુખ અને દુઃખાદિ યુદ્ધિના ધર્મો, જેવડે જીવને સંસારિપણું છે, તે (યુદ્ધિના ધર્મો)ના પ્રધાનપણાવડે છે. રાગદ્વેષાદિ યુદ્ધિના ધર્મોના અધ્યાસવિના અસંસારી અને નિલમુક્ત આત્માને કર્તૃત્વબોક્ષ્ણત્વાદિરૂપ સંસારિપણું નથી, તેથી યુદ્ધિના ધર્મોના પ્રધાનપણાથી યુદ્ધિના પરિભાણવડે જીવના પરિભાણનું કથન છે, તેમ જ યુદ્ધિની ઉત્ક્રાંતિવડે આની ઉત્ક્રાંતિનું કથન છે, સ્વતઃ નથી. ‘વાલામશતમાગસ્ય શતઘા કલ્પિતસ્ય ચ । માગો જીવઃ સ વિજ્ઞેયઃ સ ચાઽઽનન્ત્યાય કલ્પતે ॥’ (કેશના અગ્નિના સોમ ભાગના કલ્પેલા સોમ ભાગરૂપ જીવ છે, તે જાણવાયોગ્ય છે, અને તે અનંતરૂપ થવાને યોગ્ય થાય છે) એ શ્રુતિ જીવનું અણુપણું કહીને પુનઃ તેનું જ અનંતપણું કહે છે, તે કથન જો જીવનું આધ્યાત્મિક અણુપણું અને પારમાર્થિક અનંતપણું હોય તો જ યથાર્થ થાય, અન્યથા થાય નહિ. ઉભય મુખ્ય છે, એમ કહી શકાય એમ નથી, અને સર્વેવ-

પનિપદોને બ્રહ્માત્મભાવનું પ્રતિપાદન અભિપ્રેત હોવાથી અનંતપણું ઔપચારિક છે, એમ કહેવાને અવકાશ નથી. ‘એડેણુરાત્મા ચેતસા વેદિતવ્યઃ ॥’ (આ અણુરૂપ આત્મા ચિત્તવડે જાણવાયોગ્ય છે) એ શ્રુતિ આત્માના અણુપણાને કહેનારી નથી, પણ પરમાત્માનું ચક્ષુરાદિછન્દ્રિયોથી અગ્રાણપણું છે, અને નિર્મેલ-ચિત્તવડે ગ્રાણપણું છે, એમ કહેનારી છે; વળી જીવનું પણ વાસ્તવિકરીતે અણુપરિમાણુપણું અસિદ્ધ છે. તેથી તે અણુપણાનું કથન દુર્લભાનપણાના અભિપ્રાયથી કિંવા બુદ્ધિરૂપઉપાધિના અભિપ્રાયથી છે, એમ માનવું યોગ્ય છે. ‘પ્રજ્ઞયા શરીરં સમારુહ ॥’ એવા પ્રકારના બેદના ઉપદેશમાં પણ ઉપાધિરૂપબુદ્ધિવડે જ જીવ શરીરમાં સમારૂઢ થાય છે, એમ યોજના કરવી યોગ્ય છે. હૃદયરૂપસ્થાનપણાનું કથન પણ બુદ્ધિના ત્યાં સ્થાનપણાથી છે. ‘ક્લમ્સિદ્ધવહ્નુસ્ફાન્તં સ્ફાન્તો મવિષ્યામિ ॥’ (કાણુ ઉત્કાંત થયે હું ઉત્કાંત થઈશ?) ઇત્યાદિશ્રુતિમાં જીવની ઉત્કાંતિ ઉપાધિને અધીન વર્ણવી છે. ઉત્કાંતિના અભાવમાં ગમનાગમનનો અભાવ પણ જણાય છે. તેથી જેમ પરમાત્મા વ્યાપક છે, પરંતુ સચ્ચણુઉપાસનામાં ઉપાધિના પ્રધાનપણાથી તેમને ત્રીદિ અથવા ચતુર્દિકી પણ અણુ કહ્યા છે, તેમ બુદ્ધિના ધર્મરૂપઉપાધિના પ્રધાનપણાથી જીવના અણુપણુદિનું કથન છે. ૨૯.

જે બુદ્ધિના સયોગથી જીવ સંસારી છે, તેા ન્યારે બુદ્ધિનો વિયોગ થશે ત્યારે જીવને અસત્પણાની કિંવા અસંસારિપણાની પ્રાપ્તિ થશે, એવી સંકેત યતાં તેનું ઉત્તર આપે છે:—

યાવદાત્મભાવિત્વાન્ન ન દોષસ્તદર્શનાત્ ॥ ૩૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—યાવદાત્મભાવિત્વાત્ [બુદ્ધિસંયોગનું] યાવત્આત્મભાવિ-પણું (જ્યાંસુધી જીવભાવ રહે ત્યાંસુધી રહેવાપણું) હોવાથી ચ અને તદર્શનાત્ [શાસ્ત્રમાં] તેના દર્શનથી દોષ: દોષ ન નથી.

ટીકા:—જ્યાંસુધી આ આત્મા સંસારી છે—જ્યાંસુધી આનું સંસારિપણુ યથાર્થજ્ઞાનવડે નિવૃત્ત થયું નથી, ત્યાંસુધી આ આત્માને બુદ્ધિનો સયોગ વિદ્યમાન રહેવાથી જીવપણું—સંસારિપણું—વિદ્યમાન રહે છે. આત્માનું જીવ એવું નામ પણ બુદ્ધિની ઉપાધિથી કલ્પાયું છે, પરમાર્થથી નથી; કેમકે ‘નાન્યોડત્તોડસ્તિ દ્રષ્ટા શ્રોતા મન્તા વિજ્ઞાતા ॥’ (આ આત્માથી બિન દ્રષ્ટા, શ્રોતા, મન્તા ને વિજ્ઞાતા નથી) ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં નિ-સંયુક્તસ્વરૂપપરમાત્માથી બિન ચેતનના અસ્તિત્વનો નિવેધ કર્યો છે, અને ‘યોડયં વિજ્ઞાનમયઃ ॥’ ‘ધ્યાવ-તીવ લેહાયતીવ ॥’ (જે આ બુદ્ધિમય છે. બુદ્ધિની ઉપાધિથી આ આત્મા ધ્યાન કરતો હોય એમ અને ચલાયમાન થતો હોય એમ જણાય છે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં જીવને બુદ્ધિમય કહ્યો છે; તેથી પૂર્વોક્ત દોષ અત્ર પ્રાપ્ત થતો નથી. આ આત્માનો અને બુદ્ધિરૂપઉપાધિનો સંબંધ મિથ્યાજ્ઞાનથી છે, તે મિથ્યાજ્ઞાનની સમ્યક્જ્ઞાનવડે નિવૃત્તિ થાય છે, માટે જ્યાંસુધી બ્રહ્માત્મપણાનું અજ્ઞાન છે, ત્યાંસુધી આ બુદ્ધિરૂપઉપાધિનો સં-બંધ શમતો નથી. ૩૦.

સુષુપ્તિ અને પ્રલયમાં સર્વવિકારનો નાશ હોવાથી આત્મા અને બુદ્ધિનો સયોગ પણ રહેતો નથી, એમ શકે થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

પુંસ્ત્વાદિવત્ત્વસ્ય સત્તોડમિવ્યક્તિયોગાત્ ॥ ૩૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પુંસ્ત્વાદિવત્ વીર્યાદિની પેઠેજુ જ અસ્ય આ સત્ત: [બીજરૂપે] વિદ્યમાનની અમિવ્યક્તિયોગાત્ અભિવ્યક્તિના યોગથી [તે કાલે પણ બુદ્ધિસંયોગ રહે છે].

ટીકા:—જેવીરીતે લોકમાં વીર્ય, મૂંઠ અને દાદી બીજરૂપે વિદ્યમાન છતાં પણ પુરુષને બાલ્યાદિઅવસ્થામાં અવિદ્યમાનની પેઠે રહે છે, અને યૌવનાદિઅવસ્થામાં આવિર્ભાવ પામે છે, તેમ આ બુદ્ધિસંબંધ પણ સુષુપ્તિ અને પ્રલયમાં શૂન્યરૂપે વિદ્યમાન જ છે, પુનઃ જાગૃત્ અને સૃષ્ટિકાલમાં આવિર્ભાવ પામે છે કોષપદાર્થની આકર્શિતકરી ઉત્પત્તિ સમયતી નથી; કેમકે તેમ માનવાથી અતિપ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જીવભાવપ-યેત બુદ્ધિરૂપઉપાધિનો સયોગ આત્માને રહે છે, એ સિદ્ધ વાર્તા છે. ૩૧.

બુદ્ધિના સદ્ભાવમાં પ્રમાણને કહે છે:—

નિત્યોપલબ્ધ્યનુપલબ્ધિપ્રસક્તોઽન્યતરનિયમો વાઽન્યથા ॥ ૩૨ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—અન્યથા બીજી રીતે (અંતઃકરણના અસ્વીકારમાં) નિત્યોપ-
લબ્ધ્યનુપલબ્ધિપ્રસક્તઃ સર્વદા જ્ઞાનનો અથવા અજ્ઞાનનો પ્રસંગ વા અથવા અન્યતરનિયમઃ બેમાંથી
એકની શક્તિનો પ્રતિબંધ [જ્ઞાનનો બેધએ જે યુક્ત નથી, માટે અંતઃકરણ છે, અને તેના ધર્મોના
પ્રધાનપણાથી જીવના અણુપણાનું કથન છે, એ યુક્ત છે].

ટીકા:—સંશયાદિવૃત્તિવાળું મન, નિશ્ચયાદિવૃત્તિવાળી બુદ્ધિ, સ્મૃતિપ્રધાન ચિત્ત અને ગર્વવૃત્તિવાળો અહં-
કાર એ ચારપ્રકારનું અંતઃકરણ આત્માની ઉપાધિ છે. એ અંતઃકરણનું અસ્તિત્વ અવશ્ય સ્વીકારવાયોગ્ય છે.
જે અંતઃકરણના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો જ્ઞાનના સાધનરૂપ આત્મા, ઈંદ્રિયો અને વિષયોનો
સંબંધ નિલ હોવાથી નિલ જ જ્ઞાન થવું બેધએ. જે સામગ્રી છતાં પણ જ્ઞાનનો અભાવ કહો તો સર્વદા જ
જ્ઞાન ન થવું બેધએ, પણ એમ તો જોવામાં આવતું નથી. અથવા આત્મા કિંવા ઈંદ્રિય એ બેમાંથી એકની
શક્તિનો પ્રતિબંધ સ્વીકારવો બેધએ. તેમાં અવિક્ષિપણાથી આત્માની શક્તિનો પ્રતિબંધ તો સંભવતો નથી,
તેમ જ પ્રતિબંધકના અભાવથી ઈંદ્રિયની શક્તિનો પ્રતિબંધ પણ સંભવતો નથી, તેથી જેના યોગવડે જ્ઞાન
થાય છે, અને જેના અયોગવડે જ્ઞાન થતું નથી, તે અંતઃકરણ છે. ‘મનસા હોવ પદવતિ મનસા શૂળોત્તિ ॥’ એ
શ્રુતિ પણ પુરુષ મન (અંતઃકરણ) વડે જ દેખે છે, અને મનવડે સાંભળે છે, એમ કહે છે, તેથી અંતઃકર-
ણનો સદ્ભાવ સ્વીકારવાયોગ્ય છે, અને તેના ધર્મોના પ્રધાનપણાથી જીવના અણુપણાનું કથન છે. ૩૨.

બુદ્ધિ પુણ્યપાપ કરનારી છે, અને પુરુષ પુણ્યપાપના ફલનો ભોક્તા છે, એ સાંખ્યના મતનું નિરાકરણ
કરી જીવનું કર્તાપણું દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર સાતસૂત્રોવાળું નીચેનું કર્તૃધિકરણ રચે છે:—

૧૪. કર્તૃધિકરણ.

કર્તા શાસ્ત્રાર્થવત્ત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—શાસ્ત્રાર્થવત્ત્વાત્ શાસ્ત્રના અર્થવાનપણાથી કર્તા [જીવ]
કર્તા [છે].

ટીકા:—‘યજેત’ ‘જુહવાત’ ‘દવાત’ (યજન કરે, હોમ કરે, દાન કરે) ઇત્યાદિવિધિશાસ્ત્રનું અર્થ-
વાળાપણું હોવાથી બુદ્ધિના સંબંધથી જીવ કર્તા છે. જીવને કર્તા નહિ જ્ઞાનો તો તે વિધિશાસ્ત્ર અનર્થક થશે.
જીવ કર્તા છે, માટે જ શાસ્ત્ર તેના કર્તૃત્વનો ઉપદેશ કરે છે, જે જીવ અકર્તા હોય તો તેના કર્તૃત્વનો બોધ
શાસ્ત્ર કરે નહિ; વળી ‘एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता वोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः ॥’ (આ જ દ્રક્ષા, શ્રોતા,
મંતા, બોધનાર, કર્તા, વિજ્ઞાનરૂપ અને પુરુષ છે) આ શાસ્ત્રવચન પણ જીવને કર્તા માનીએ તો જ અર્થ-
વાળું થાય છે. ૩૩.

विहारोपदेशात् ॥ ૩૪ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—વિહારોપદેશાત્ સંચારના ઉપદેશથી [પણ જીવ કર્તા છે].

ટીકા:—‘સ ઈયતેઽમૃતો યત્ર કામમ્ ॥’ (તે અમૃતરૂપ આત્મા સ્વપ્નમાં પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક ગમન
કરે છે) આ શ્રુતિ સ્વભાવસ્થામાં જીવના સંચારનો ઉપદેશ કરે છે, તેથી પણ જીવ કર્તા છે, એમ જણાય છે. ૩૪.

उपादानात् ॥ ૩૫ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—ઉપાદાનાત્ [ઇંદ્રિયોના] અહલુથી [પણ જીવ કર્તા છે].

ટીકા:—‘તદેયં પ્રાણાનાં વિજ્ઞાનેન વિજ્ઞાનમાદાય ॥’ (તે આ ઇન્દ્રિયોની અહલુશક્તિને બુદ્ધિવડે અ-

હણ કરીને) તથા 'પ્રાણાન્ ગૃહીત્વા ॥' (ધન્દ્રિયોને ગ્રહણ કરીને) એ જીવપ્રકરણમાંની શ્રુતિઓ જીવના ધન્દ્રિયગ્રહણને કહેછે, તેથી પણ જીવ કર્તા છે, એમ નિશ્ચય થાયછે. ૩૫.

વ્યપદેશાच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ૩૬ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—અને ક્રિયાયાં ક્રિયામાં વ્યપદેશાત્ [જીવના કર્તાપણાના] કથનથી [જીવ કર્તા છે] ન નહિ ચેત્ તેા નિર્દેશવિપર્યયઃ [વિભક્તિના] કથનનો વિપર્યય [હોવાનો જોઈએ].

ટીકા:—'વિજ્ઞાનં યજ્ઞં તનુતે કર્માણિ તનુતેડપિચ ॥' (જીવાત્મા યજ્ઞનો વિસ્તાર કરેછે, અને કર્મોનો પણ વિસ્તાર કરેછે) એ શાસ્ત્રવચન લૌકિકવૈદિકક્રિયાઓમાં જીવના કર્તાપણાનું કથન કરેછે, તેથી જીવ કર્તા છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. પૂર્વોક્તવચનમાં વિજ્ઞાનશબ્દવડે જીવાત્માનું કથન ન માનતાં બુદ્ધિનું કથન માનો તો તે માની શકાય એમ નથી; કેમકે તેમ હોય તો પ્રથમાથી વિપરીત વિજ્ઞાનેન એમ કરણમાં તૃતીયાનું કથન હોયું જોઈએ, પણ તેમ નથી, તેથી વિજ્ઞાનશબ્દવડે બુદ્ધિથી ભિન્ન જીવનું જ કર્તાપણું મૂચ્ચું છે. ૩૬.

જો બુદ્ધિથી ભિન્ન જીવ કર્તા હોય તો તે સ્વતંત્ર હોવાથી નિયમવડે પોતાનું પ્રિય અને હિત સંપાદન કરે, વિપરીત ન સંપાદન કરે, પણ વિપરીત પણ સંપાદન કરતો જોવામાં આવેછે; સ્વતંત્રજીવની આવી અનિયમિત પ્રવૃત્તિ યુક્તિથી સિદ્ધ થઈ શકતી નથી, એવી શકા દોષને થાય તો તેનું ઉત્તર આપેછે:—

उपलब्धिवदनियमः ॥ ૩૭ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ઉપલબ્ધિવત્ જ્ઞાનની પેઠે અનિયમઃ અનિયમ [છે, તેથી આત્માની અનિયમવડે પ્રવૃત્તિ વિરોધ પામતી નથી].

ટીકા:—જેમ આ જીવ જ્ઞાનપ્રતિ સ્વતંત્ર છતાં પણ અનિયમિતરીતે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાયછે, તેમ જીવ સ્વતંત્ર છતાં પણ તે ક્રિયામાં દેશકાલાદિનિમિત્તવિશેષની અપેક્ષાવાળો હોવાથી અનિયમિતરીતે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટને સંપાદન કરેછે. જેમ જલ, કાષ્ટ અને અગ્નિની અપેક્ષાવાળા પાચકનું પાચકપણું નિષ્ફળ થતું નથી, તેમ દેશકાલાદિની અપેક્ષાવાળો જીવનું કર્તાપણું નિષ્ફળ થતું નથી. સદ્ધર્માની વિચિત્રપણાથી ઇષ્ટ અને અનિષ્ટરૂપ ક્રિયાઓમાં આત્માની અનિયમિતરીતે પ્રવૃત્તિ થાયછે, તેથી તમે કહોછો, તે દ્રવ્યપ્રાપ્ત થતું નથી. ૩૭.

જીવના કર્તાપણામાં અન્યહેતુને કહેછે:—

शक्तिविपर्ययात् ॥ ૩૮ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—શક્તિવિપર્યયાત્ [બુદ્ધિની કરણ] શક્તિના વિપર્યયથી [બુદ્ધિથી ભિન્ન જીવ કર્તા છે].

ટીકા:—વિજ્ઞાનશબ્દવાચ્ય બુદ્ધિ કરણ છે, અને બુદ્ધિથી ભિન્ન જીવ કર્તા છે. જો બુદ્ધિને કર્તા માનવામાં આવે તો તેની કરણશક્તિની નિષ્ફળતા થઈ તેને કર્તૃશક્તિની પ્રાપ્તિ થાય, અને તેમ થવાથી તેનું જ અદ્ભુતપ્રસયનું વિષયપણું સ્વીકારવું જોઈએ; કેમકે 'હું જાઉં છું,' 'હું આવું છું' એપ્રમાણે સર્વે અદ્ભુતકારપૂર્વક જ પ્રવૃત્તિ દેખતામાં આવેછે. જ્યારે બુદ્ધિને સર્વકાર્યની કર્ત્રી માની સારે કર્તાને પોતાના કાર્યના નિર્વાહને માટે કરણની અપેક્ષા હોવાથી તમારે ક્રાંતકરણની કલ્પના કરવી પડશે, એટલે કરણથી ભિન્ન કર્તાનો સ્વીકાર થવાથી ક્રાંતપ્રકારનો વસ્તુભેદ ન રહેતાં નામમાત્રમાં વિવાદ રહેશે. ૩૮.

જ્ઞાનસાધનવિધિની અન્યથા અનુપપત્તિ હોવાથી પણ જીવનું કર્તાપણું કહેવું જોઈએ એમ કહેછે:—

समाध्यभावाच्च ॥ ૩૯ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—અને સમાધ્યભાવાત્ [અન્યથા] સમાધિના અભાવથી [જીવ કર્તા છે].

ટીકા:—ઉપનિષદ્માં પ્રતિપાદન કરેલા આત્માની પ્રાપ્તિરૂપ પ્રયોજનવાળો સમાધિ ‘આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ ॥’ (અરે! આત્મા જ સાક્ષાત્કારકરવાયોગ્ય છે, શ્રવણકરવાયોગ્ય છે, મનનકરવાયોગ્ય છે, અને નિદિધ્યાસકરવાયોગ્ય છે) ‘ઓમિત્યેવં ધ્યાયથ આત્માનમ્ ॥’ (ઔ એવીરીતે આત્માનું ધ્યાન કર) ઇલાદિવચનોવડે વેદાંતોમાં ઉપદેશ કરાયેલો છે, તે પણ આત્માનું કર્તાપણું ન સ્વીકારીએ તો સંભવી શકતો નથી, તેથી પણ આત્માના કર્તાપણાની સિદ્ધિ છે. ૩૯.

જીવનું કર્તાપણું પ્રદર્શિત કર્યું હાં સંસાર છે કે તે સ્વભાવથી કર્તા છે? અથવા ઉપાધિનિમિત્તથી કર્તા છે? એ સંસારને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું તક્ષાધિકરણ રચેછે:—

૧૫. તક્ષાધિકરણ.

યથા ચ તક્ષોભયથા ॥ ૪૦ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને યથા જેમ તક્ષા સૂતાર ઉભયથા બંનેપ્રકારે [સ્થિતિ કરેછે, તેમ જીવ પણ બંનેપ્રકારે સ્થિતિ કરેછે].

ટીકા:—જીવનું સ્વાભાવિક કર્તાપણું સંભવનું નથી, કેમકે તેમ માનવાથી મોક્ષની અસિદ્ધિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાયછે. જીવાત્માનું સ્વાભાવિક કર્તાપણું હોય તો અગ્નિ જેમ પોતાની સ્વાભાવિક ઉષ્ણતાથી રહિત થતો નથી, તેમ તે પણ પોતાના સ્વાભાવિક કર્તાપણાથી રહિત થઈ શકશે નહિ, અને તેથી તેના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ પણ નહિ થાય, માટે ઉપાધિરૂપબુદ્ધિના ધર્મના અધ્યાસવડે જ જીવાત્માનું કર્તાપણું છે, સ્વાભાવિક નથી. ‘યત્ર હિ દ્વૈતમિવ ભવતિ તદિતરં ઇતરં પश्यति ॥’ (જ્યાં પ્રસિદ્ધ દ્વૈતની પેઠે થાયછે, હાં અન્ય અન્યને દેખેછે) એ શ્રુતિ અવિદ્યાર્થમાં જીવના કર્તાભોક્તાપણાને દેખાડેછે, અને ‘યત્ર ત્વસ્ય સર્વમાત્મેવાભૂતત્ત્વેન કં પश्यેત્ ॥’ (જે અવસ્થામાં આને સર્વ આત્મરૂપ જ થયું હોયે કયા કરણવડે જોને જીવે?) એ શ્રુતિ વિદ્યાર્થમાં કર્તાભોક્તાપણાનું નિવારણ કરેછે. જેમ લોકમાં કાણનું છેદન કરનાર સૂતાર જેટલો સમય વાંસલાઆદિકરણને પોતાના હાથમાં ધારણ કરેછે, તેટલો સમય કર્તા છે, અને દુઃખી છે, અને જ્યારે પોતાના ધર્મમાં જઈને વાંસલાઆદિકરણને સ્થગ કરેછે, હારે સ્વસ્થ તથા નિર્ભયપર થઈને સુખરૂપ સ્થિતિ કરેછે, તેમ જીવાત્મા પણ જાગૃતસ્વપ્નમાં બુદ્ધ્યાદિકરણને લઈને કર્તા છે, અને દુઃખી છે, અને સુપુષ્પિ તથા મોક્ષને વિશે બુદ્ધિઆદિકરણને લઈને સુખરૂપ સ્થિતિ કરેછે, તે કાલે કર્તા પણ નથી, તેમ દુઃખી પણ નથી. સૂતાર જેમ સ્વપ્નરીરવડે અકર્તા છે, તેમ આત્મા પણ સ્વરૂપે અકર્તા જ છે, માત્ર ઉપાધિવડે તેમનામાં કર્તાપણાનો આરોપ થાયછે. આગળનાં સૂત્રોમાં જે જીવનું કર્તાપણું કહ્યું છે, તે વ્યવહારદશામાં અવિદ્યાએ કરેલા કર્તાપણાના અનુવાદરૂપ જાણવું; કેમકે પરમાર્થદશામાં તો જીવબ્રહ્મનો અભેદ હોવાથી તે કાલે તેમાં લૌકિકવૈદિકકર્મના કર્તાપણાના સદ્ભાવનો સંભવ નથી. સ્વપ્નમાં પણ જીવનો મનસહિત જ સંચાર છે; સ્વપ્નમાં કામાદિરતિઓ દેખાયછે, ને તે રૂપિઓ મનની છે, એમ ‘કામાદયશ્ચ મનસો વૃત્તયઃ ॥’ એ શ્રુતિમાં કહ્યું છે; નીચેની સ્મૃતિમાં પણ સ્વપ્નકાલે મનનો સદ્ભાવ છે, એમ દ્રશ્યોત્કું છે:—

“ઇન્દ્રિયાણામુપરમે મનોઽનુપરતં યદિ ।

સેવતે વિપયાનેવ તદ્વિદ્યાત્ સ્વપ્નદર્શનમ્ ॥”

ભાષ્યાર્થ:—ઇન્દ્રિયોનો વિરામ થયે સતે ઉપરામ નહિ પામેયું મન બે વિપયોને જ એવેછે, તો તેને સ્વપ્નદર્શન જાણે. ૪૦.

અવિદ્યાદશામાં ઉપાધિને લઈને જીવ કર્તા છે, એમ કહેવામાં આવ્યું હાં મંથય ? પોતાના કર્તાપણામાં ઈશ્વરની અપેક્ષા છે દિવા નહિ? આ સંસારને દૂર કર? પરાપનાધિકરણ રચેછે:—

૧૬. પરાયતાધિકરણ.

પરાતુ તચ્છ્રુતે ॥ ૪૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—તુ જીવના સ્વતંત્રકર્તાપણાને નિષેધ કરેછે પરાતુ પરમાત્માથી [જીવના કર્તાપણાદિની સિદ્ધિ છે] તચ્છ્રુતેઃ (તત્શ્રુતેઃ) તેના [કર્તાપણાની] શ્રુતિ હોવાથી.

ટીકા:—અવિદ્યાદશમાં અજ્ઞાનરૂપઅંધકારવડે અંધ થયેલા જીવના કર્તાપણા તથા ભોક્તાપણારૂપ લક્ષણવાળા સંસારની સિદ્ધિ કર્યાધ્યક્ષ, સર્વજ્ઞતોના નિવાસસ્થાન, સાક્ષી અને સત્તાસ્થિતિ આપનાર પરમાત્માની અનુગ્રાહી થાયછે, અને તે પરમાત્માના અનુગ્રહરૂપહેતુથી વિજ્ઞાનવડે ભોક્ષની સિદ્ધિ થાયછે. એ અર્થમાં ‘એવ હોવ સાધુ કર્મ કારયતિ તં યમેમ્યો લોકેમ્ય ઝનિનીપતે । એવ હોવાસાધુ કર્મ કારયતિ તં યમઘો નિનીપતે ॥’ (જેને તેના કર્મોનુસાર આ લોકમાંથી ઉત્તમલોકમાં લઇ જવાને ઇચ્છેછે તેને આ પરમાત્મા શુભકર્મ કરાવેછે, અને જેને અધોલોકમાં લઇ જવાને ઇચ્છેછે, તેને આ અશુભ કર્મ કરાવેછે) આ શ્રુતિ પ્રમાણરૂપ છે. તેકે જીવ રામાદિદોષયુક્ત તથા યુદ્ધચારિસામગ્રીસપન છે, અને લોકોમાં કૃપિઆદિકર્મોમાં ઈશ્વરનું કારણપણું પ્રસિદ્ધ નથી, તોપણ સર્વપ્રવૃત્તિમાં ઈશ્વરનું પ્રેરકપણું શ્રુતિસિદ્ધ હોવાથી જીવ સ્વતઃ જ કર્તા નથી. ૪૧.

જે ઈશ્વર જ શુભાશુભકર્મને કરાવેછે, તો ઈશ્વરમાં વિપમતા તથા કૂટાનો દોષ પ્રાપ્ત થશે, અને જીવને અકૃતાબ્યાગમ(નહિ કરેલા કર્મના ફલની પ્રાપ્તિ)ની પ્રાપ્તિ થશે, એવી શક્ય થાય તો તેને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સૂત્ર કહેછે:—

કૃતપ્રયત્નાપેક્ષસ્તુ વિહિતપ્રતિપિદ્ધાવૈયથ્યાદિભ્યઃ ॥ ૪૨ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—વિહિતપ્રતિપિદ્ધાવૈયથ્યાદિભ્યઃ વિહિત અને નિષિદ્ધના અન્યર્થપણાદિથી તુ [ઈશ્વર] તો કૃતપ્રયત્નાપેક્ષઃ [જીવના] કરેલા [ધર્માધર્મરૂપ] પ્રયત્નની અપેક્ષાવાળા [છે, તેથી પૂર્વોક્તદોષો પ્રાપ્ત થતા નથી].

ટીકા:—‘સ્વર્ગકામો યજેત ॥’ (સ્વર્ગની કામનાવાળો યજન કરે) એવીરીતિનાં વિહિતવચનોનું તથા ‘ગ્રાહણો ન હન્તવ્યઃ ॥’ (ગ્રાહણ હનનકરવાયોગ્ય નથી) એવાપ્રકારનાં નિષિદ્ધવચનોનું અન્યર્થપણું (સાધકપણું) હોવાથી, જીવના અસંતપરતંત્રપણાથી ઈશ્વર જ તેમને તેમનાં કર્મોનુસાર વિહિતનિષિદ્ધકર્મોમાં નેડેછે. ઈશ્વરના અત્યંતઅનપેક્ષપણામાં લૌકિકચળનું પણ અન્યર્થપણું થાયછે, એમ સૂત્રમાંના આદિ શબ્દથી સ્પષ્ટ થયું છે. જીવે જે ધર્માધર્મરૂપ પ્રયત્ન પૂર્વે કર્યો છે, તેની અપેક્ષાવડે જ ઈશ્વર તેને શુભાશુભ કર્મો કરાવેછે, તેથી પૂર્વે કહેલા દોષો પ્રાપ્ત થતા નથી. જીવોનાં પૂર્વકર્મો ખીજેની પેઠે ફલપ્રાપ્તિમાં અસાધારણકારણ છે, અને ઈશ્વર પર્વતની પેઠે સાધારણકારણ છે. પર્વત્ય ન હોય તો રસ, પુષ્પ, ફલ અને પત્રાદિનું વિપમપણું થાય નહિ; અને સ્વસ્વળીજ ન હોય તોપણ રસાદિનું વિપમપણું થાય નહિ. તેમ જીવે કરેલા પ્રયત્નની અપેક્ષાવાળા ઈશ્વર તેઓને શુભાશુભમાં નેડેછે, ધર્માધર્મની અપેક્ષાવિના સ્વેચ્છાથી નેડતા નથી. ખીજાંકુરની પેઠે સસાર પ્રવાહરૂપથી અનાદિ હોવાથી પ્રથમચ્છિમાં ઈશ્વરે જીવોને કોની અપેક્ષાવડે શુભાશુભકર્મોમાં નેડ્યા હશે, એવી શક્યતા અવકાશ રહેતો નથી. ૪૨.

જીવ તથા ઈશ્વરનો ઉપકાર્યઉપકારકભાવ કહ્યો. હવે જીવેશ્વરનો અગ્નિવિદ્યુદ્ધિગના જેવો કરિપત અશાંશિભાવ કહેવા ભગવાન સૂત્રકાર અગ્નિઆરસૂત્રોવાળું નીચેનું અંશાધિકરણ રચેછે:—

૧૭. અંશાધિકરણ.

અંશો નાનાવ્યપદેશાદન્યથા ચાપિ દાશકિતવાદિત્વમધીયત એકે ॥ ૪૩ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—અંશઃ [જીવ પરમાત્માનો] અંશ [છે] નાનાવ્યપદેશાત્

લેદનું કથન હોવાથી ચ અને અન્યથા પ્રકારાંતરે અપિ પણ એક એક [શાખાવાળાઓ] દાશ-કિતવાદિત્વમ્ કેવર્ત અને જૂગારીઆદિપણાને અધીયતે લખેછે.

ટીકા:—જીવેશ્વરનો ઉપકાર્યઉપકારકભાવ કહ્યો. તે ઉપકાર્યઉપકારકભાવ લોકમાં સંબંધવાળાનો જોવામાં આવેછે, જેમ સ્વામિભૂતનો તથા અગ્નિવિસ્ફુલિંગનો. જીવેશ્વરનો સ્વામિભૂતના જોવો સંબંધ નથી, પણ અગ્નિવિસ્ફુલિંગના જોવો સંબંધ છે. વિસ્ફુલિંગ જેમ અગ્નિનો અંશ છે, તેમ જીવ પણ પરમાત્માના અંશસમાન છે. નિરવયવતો મુખ્ય અંશ સંભવતો નથી, માટે અંશસમાન એમ કહ્યું છે. પરમાત્મા નિરવયવ છતાં જીવ તેના અંશસમાન છે, કેમકે ‘સોડન્વેદ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ॥’ (તે અન્વેષણકરવાયોગ્ય છે, તે જિજ્ઞાસકરવાયોગ્ય છે) ઇલાદિશ્રુતિઓમાં જીવેશ્વરના લેદનું કથન છે. વળી પ્રકારાંતરે પણ એટલે અનાનાત્વ(અબેદ)ના કથનથી પણ તેનું વ્યાવહારિકઅંશપણું સિદ્ધ થાયછે. એકશાખાવાળાઓ ‘બ્રહ્મ દાશા બ્રહ્મ દાસા બ્રહ્મૈવમે કિતવાઃ ॥’ (બ્રહ્મ કેવર્તો છે, બ્રહ્મ દાસો છે અને બ્રહ્મ જ આ જૂગારીઓ છે) એ વચનવડે બ્રહ્મના કેવર્ત તથા જૂગારીઆદિપણાને લખેછે. અગ્નિ અને વિસ્ફુલિંગનું ઉપજીપણું જેમ સમ છે, તેમ ઈશ્વર અને જીવનું ચૈતન્ય સમ છે, આથી બેદબેદના સ્વીકારવડે જીવનું અંશપણું છે. ૪૩.

જીવના અશભાવમાં અન્યહેતુને કહેછે:—

મન્ત્રવર્ણાચ્ચ ॥ ૪૪ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—મન્ત્રવર્ણાત્ મન્ત્રવર્ણ(શ્લોક૩૫ વેદશબ્દ)થી ચ પણ [જીવ ઈશ્વરનો અંશ છે, એમ જણાયછે].

ટીકા:—‘તાવાનસ્ય મહિમા તત્તો ય્યાયૌશ્ચ વૃહવઃ । પાદોડસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ ॥’ (આ સહસ્રશીર્ષપુરુષની સમગ્ર પ્રપંચ વિભૂતિ છે, અને પુરુષ તે પ્રપંચથી મહત્તર છે, આ સર્વ સ્થાવરનંગમ જીવો આ પુરુષનો અંશ છે, અને તેના અમૃતરૂપ તથા અંશ પોતાના સ્વપ્રકાશસ્વરૂપમાં છે) આ મન્ત્રવર્ણથી પણ જીવ ઈશ્વરનો અંશ છે, એમ પ્રતીત થાયછે. ૪૪.

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૪૫ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને સ્મર્યતે [જીવનું ઈશ્વરાંશપણું] સ્મૃતિમાં કહ્યું છે અપિ [તેથી] પણ [જીવના અંશપણાની પ્રતીતિ થાયછે].

ટીકા:—શ્રીભગવદ્ગીતા૩પરશ્રુતિમાં પણ ‘મયૈવાંસો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ ॥’ (હે અ. ભૂતો! આ જીવલોકમાં આ સનાતન જીવરૂપ મારો જ અંશ છે) જીવ એ ઈશ્વરનો અંશ છે, એમ કહ્યું છે, તેથી પણ જીવના અંશપણાની પ્રતીતિ થાયછે. ઈશ્વરનો ઉપાધિ ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી અને જીવનો ઉપાધિ નિમ્નૃષ્ટ હોવાથી વ્યવહારદશામાં ઈશ્વર નિયંતા અને જીવ નિયમ્ય છે, એમ માનવામાં પણ કાંઈ વિરોધ નથી. ૪૫. જેમ હાથપગાદિ એકઅંગમાં દુઃખ થવાથી અંગનાજો દેવદત્ત દુઃખી થાયછે, તેમ જીવરૂપઅંશમાં દુઃખ થવાથી અંશી ઈશ્વર પણ દુઃખી થવા જોઈએ, ને એમ થાય તો મોક્ષકાંક્ષે પ્રાપ્ત થનારી પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિને તે દુઃખપણુલ હોવાથી કોઈ ઇચ્છશે નહિ, અને તેથી સમ્યક્દર્શનને અનર્થપણાની પ્રાપ્તિ થશે, એવી શંકા યતાં તેનું ઉત્તર કહેછે:—

પ્રકાશાદિવન્નૈવં પરઃ ॥ ૪૬ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—પ્રકાશાદિવત્ પ્રકાશાદિની પેઠે પરઃ પરમાત્મા एवं એમ (જીવની પેઠે દુઃખી) ન [યતા] નથી.

ટીકા:—જેમ આંજળાઆદિઉપાધિ સીધી દિવા વાંકી થવાથી આકાશમાં વ્યાપી રહેલો સૂર્યનો દિવા મંદનો પ્રકાશ સીધો અથવા વાંકો થવાનું બાન થાયછે, પરંતુ પરમાર્થથી તે સીધો દિવા વાંકો થતો નથી; તેમ ઉપાધિવાળા જીવરૂપઅંશમાં દુઃખનો ભાવ પ્રતીત યતાં છતાં પણ પરમાત્મા દુઃખયુક્ત યતા નથી. સૂત્રમાંના જ્ઞાદિશબ્દથી યદાકાચનું તથા જલ જરેશ કુંડામાંના સૂર્યપ્રતિબિંબનું દર્શન મેલણ કરવું. જેમ

ઘટના જવાબવાધી ઘટાકાશ જતું આવતું પ્રતીત થાયછે, પણ વસ્તુતાએ તે જતું આવતું નથી; વળી જેમ પાણી બરેલા કુંડામાં સર્વત્ર પ્રતિબિંબ પડ્યું હોય, ત્યાં કુંડાના દિવા જલના કંપવાથી પ્રતિબિંબ કંપમાન થયા છતાં પણ બિંબરૂપ સ્વયં કંપમાન થતો નથી; તેમ અવિદ્યાએ ઉપજાવેલી બુદ્ધિઆદિ ઉપાધિવાળો જીવનામનો અંશ દુઃખી થવાથી અંશરૂપ ઈશ્વર દુઃખી થતા નથી. જીવ પણ પરમાર્થથી દુઃખી નથી, અવિદ્યાના આવેશથી દેહાદિમાં આત્મભાવને ખામીને તેનાં દુઃખોવાડે કુંદ દુઃખી છું, એમ અવિદ્યાએ કહેલા દુઃખોપભોગતું અભિમાન કરેછે. અભિમાનને લીધે દુઃખ થાયછે, એ વાર્તા લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. એમ જોવાથી સમ્યક્દર્શનને અનર્થપણાની પ્રાપ્તિ નથી. ૪૬.

સ્મરન્તિ ચ ॥ ૪૭ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને સ્મરન્તિ [વ્યાસાદિ પણ જીવના દુઃખથી પરમાત્મા દુઃખી થતા નથી, એમ] કહેછે.

ટીકા:—જીવના દુઃખવાડે પરમાત્મા દુઃખી થતા નથી, આ અર્થમાં શ્રીવ્યાસાદિકાની સ્મૃતિ પણ છે:—

“તત્ર યઃ પરમાત્મા હિ સ નિત્યો નિર્ગુણઃ સ્મૃતઃ ।

ન લિપ્યતે ફલૈશ્વાપિ પદ્મપત્રમિવામ્ભસા ॥

કર્માત્મા ત્વપરો યોઽસૌ મોક્ષવન્ધૈઃ સ યુજ્યતે ।

સ સસદશકેનાપિ રાશિના યુજ્યતે પુનઃ ॥”

ભાવાર્થઃ—તેમાં જે પરમાત્મા છે, તે નિત્ય અને નિર્ગુણ કહેલા છે. જેમ કમલપત્ર જલવાડે લેપાતું નથી, તેમ પરમાત્મા પણ સુખદુઃખરૂપકેલોવાડે લેપાતા નથી. જે આ અન્ય કર્માશ્રય જીવ છે, તે મોક્ષબંધમાં જોડાયછે. અને તેજ સત્તર (દશ ઇન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, અને ને બુદ્ધિ)ના સમૂહરૂપ લિંગશરીરસાથે પણ જોડાયછે.

સૂત્રમાંનો ચ શબ્દ ‘એકસ્તથા સર્વભૂતાન્તરાત્મા ન લિપ્યતે લોકદુઃખેન બાહ્યઃ ॥’ (જેમ આકાશ પ્રકાશના દોષોવાડે લેપાતા નથી, તેમ સર્વભૂતોના અંતરાત્મા જે એક છે, તે બહારના લોકદુઃખવાડે લેપાતા નથી) ઇત્યાદિશ્રુતિઓના સમુચ્ચયમાટે છે. ૪૭.

પરમાર્થથી જીવબ્રહ્મની એકતા છે, અને લેહનો તો માત્ર અનુવાદ જ છે, તો જીવને વિધિનિષેધ કોના સંબંધથી છે? એ સંકાતું નિવારણ કરવા નીચેના સૂત્રનું અવતરણ કરેછે:—

અનુજ્ઞાપરિહારૌ દેહસમ્બન્ધાજ્ઞયોતિરાદિવત્ ॥ ૪૮ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—અનુજ્ઞાપરિહારૌ વિધિ અને નિષેધ દેહસમ્બન્ધાત્ દેહની સાથેના સંબંધથી [છે] જ્યોતિરાદિવત્ અગ્નિઆદિની પેઠે.

ટીકા:—‘મિત્રમુપસેવિતવ્યમ્ ॥’ (મિત્ર સેવનકરવાયોગ્ય છે) એ લૌકિકવિધિ તથા ‘શત્રુઃ પરિહર્તવ્યઃ ॥’ (શત્રુ ત્વનવાયોગ્ય છે) એ લૌકિકનિષેધ, તેમ જ ‘ઋતૌ માર્યામુપેયાત્ ॥’ (યજ્ઞસ્થ ઋતુકાલમાં સ્વસ્થીનો સંગ કરે) એ વૈદિકવિધિ તથા ‘ગુર્વજ્ઞાનાં નોપાચ્છેત્ ॥’ (ગુરુની ભાવના સંગ ન કરે) એ વૈદિકનિષેધ એક જ આત્માને દેહની સાથેના સંબંધથી છે. દેહાદિસંઘાતમાં આત્મપણાની ભ્રાંતિ એ દેહની સાથેના સંબંધ છે. યથાર્થ જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી એ ભ્રાંતિ રહેછે. પરોક્ષજ્ઞાનકાલમાં પણ વિધિનિષેધનો સહભાવ છે; કેમકે તે કાલે તેને સર્વત્ર આત્મદર્શન થયું નથી. અપરોક્ષજ્ઞાનને વિધિનિષેધનો અભાવ છતાં અભિમાનના અભાવથી યથેષ્ટચેટાની પ્રાપ્તિ નથી. તેથી અગ્નિઆદિની પેઠે દેહના સંબંધથી જ અનુજ્ઞાપરિહાર છે. જેમ અગ્નિ એક જ છે, પરંતુ રમજ્ઞાનના અગ્નિનો નિષેધ છે, અન્યરથાનના અગ્નિનો નથી. સૂત્રમાંના આદિશબ્દવાડે સ્વયંપ્રકાશ તથા પાર્થિવપદાર્થોનું ગ્રહણ કરવું: જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ એક જ છે, પરંતુ અપવિત્ર પ્રદેશથી સંબંધ પામેલો પ્રકાશ સ્વચ્છ, પવિત્રભૂમિથી સંબંધ પામેલો સ્વચ્છ નથી, તથા પાર્થિવપણાની સ-

માનતા છતાં હીરકવૈદ્યર્થાદિ યદૃષ્ય કરાયછે, અને નરકલેવરાદિનો ત્યાગ કરાયછે, તેમ દેહના સંબંધથી જ એક-આત્માને અનુસારિહાર છે. ૪૮.

એકઆત્માનો સર્વશરીરની સાથે સંબંધ હોવાથી દેવદત્તા કર્મનું ફલ ચરુદત્ત કેમ ભોગવતો નથી ? એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

અસન્તતેશ્ચાવ્યતિકરઃ ॥ ૪૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ પરંતુ અસન્તતે: [સર્વશરીરો સાથે] સંબંધના અભાવથી અવ્યતિકરઃ [કર્મનું વા ફલનું] અસંકરપણું [છે].

ટીકા:—બુદ્ધિઅહંકારાદિઉપાધિવાળો જીવ કર્તાબોક્તા છે. તેનો સર્વશરીરોસાથે સંબંધ નથી, કેમકે ઉપાધિના સંબંધને અધીન ઉપહિતનો સંબંધ છે. સર્વશરીરોસાથે એકઉપાધિના સંબંધનો અભાવ હોવાથી જીવના સંબંધનો પણ અભાવ છે, ને તેથી કર્મનું અથવા ફલનું સંકરપણું થતું નથી, અર્થાત્ એકપુરુષના કર્મનું ફલ અન્યપુરુષ ભોગવી શકતો નથી. ૪૯.

આગળ અવગ્રહેષ્યક્ષની રીતે જીવનું અંશપણું કહ્યું, હવે તેમાં અરુચિ સૂચવતા છતાં ભગવાન સૂત્ર-કાર પ્રતિબિંબપક્ષનો ઉપન્યાસ કરેછે:—

આભાસ એવ ચ ॥ ૫૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને આભાસઃ [આ જીવ પરમાત્માનો] આભાસ એવ જ [છે, તેથી કર્મફલનું સંકરપણું નથી].

ટીકા:—જેમ જલમાં પડેલું સૂર્યનું પ્રતિબિંબ સૂર્યનો આભાસ કહેવાયછે, તેમ અજ્ઞાનના અંશમાં અથવા બુદ્ધિમાં પડેલું પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ પરમાત્માનો આભાસ કિંવા જીવ કહેવાયછે. જેમ એકજલ-માંના પ્રતિબિંબના કપવાથી અન્યજલમાંનું પ્રતિબિંબ કંપતું નથી, તેમ એકજીવના કર્મફલને અન્યજીવ ભોગવતો નથી. જેમના મતમાં વ્યાપક નાના આત્મા છે, તેમના મતમાં સર્વઆત્માનો સર્વશરીરોસાથે સંબંધ હોવાથી એકપુરુષના કર્મનું ફલ અન્યપુરુષે ભોગવતું નેષ્ટએ એક સંકર પ્રાપ્ત થાયછે. સર્વોપ્યમતે આત્મા બહુ છે. તે બધા વિષુ, ચૈતન્યમાત્ર, નિર્ગુણ અને તારતમ્યરહિત છે; પ્રધાન સર્વઆત્માઓને માટે સાધારણ છે, અને તે પ્રધાનજડે એ આત્માઓને ભોગમોક્ષની સિદ્ધિ થાયછે. વૈશેષિકમતે આત્મા બહુ અને વિષુ છતાં પણ ધરાદિમમાન દ્રવ્યમાત્રરૂપવાળા, અને સ્વભાવથી અચેતન છે; તે આત્માનાં ઉપકરણો મનો પણ અલુરૂપ અને અચેતન છે; આત્મદ્રવ્ય અને મનોદ્રવ્યના સંયોગથી જ્ઞાન, મુખ્ય, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રેમ, ધર્મ, અધર્મ અને ભાવના એ નવ આત્મશુદ્ધો ઉપજેછે; અને તે અભિવ્યક્તિ પ્રત્યેકઆત્માઓમાં સમવાયસંબંધથી રહેછે; તે સંસાર છે, તથા તે નવ આત્મશુદ્ધોની અલ્પ અતુલપતિ તે મોક્ષ છે. તેમાં સર્વોપ્યમતે મતે બધા આત્માઓ ચૈતન્યરૂપ હોવાથી અને તે સર્વને ઉદ્દેશસ્થ નરકપ્રવૃત્તિનું સન્નિધાનાદિ સમાન હોવાથી એકના મુખદુઃખના મંબંધમાં સર્વને મુખદુઃખના સંબંધની પ્રાપ્તિ થાયછે. કણાદના મતમાં પણ આત્માઓ વિષુ હોવાથી જે કાલે મનનો એક આત્માસાથે સંયોગ થાય તે કાલે સન્નિધાનાદિના અવિરોધથી સર્વઆત્માઓથી તે મનનો સંયોગ થવાથી એકઆત્માના મુખદુઃખના મંબંધમાં સર્વઆત્માઓને સમાન-મુખદુઃખના સંયોગની પ્રાપ્તિ થાયછે. ૫૦.

જે આત્માના અદૃષ્ટવડે જે આત્માનો મનથી સંયોગ થયો હોય તે આત્માને જ તે સંયોગ મુખદુઃખનો દેતુ છે, અન્યને નહિ, એમ પૂર્વપક્ષી સમાધાન કરે તો તેનું હિતર આપેછે.—

અદૃષ્ટાનિયમાત્ ॥ ૫૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અદૃષ્ટાનિયમાત્ અદૃષ્ટના અનિયમથી [મુખદુઃખની વ્યવસ્થા નથી].

ટીકા:—આ જ આત્માનું આ અદૃષ્ટ છે, એવીરીતિના નિયમમાં દેતુનો અભાવ હોવાથી મુખદુઃખની

વ્યવસ્થા ન થવાથી પૂર્વોક્તદોષ વિઘ્નમાન રહે છે. આકાશના જેવા મર્વગત બહુ આત્માઓ પ્રતિશરીરની બહાર અને અંતર સમાનપણે સ્થિત હોવાથી મન, વાણી અને શરીરોવડે ધર્મધર્મરૂપઅદૃષ્ટને ઉપાર્જન કરે છે. સાંખ્યોને મતે તે અદૃષ્ટ આત્મામાં રહેતું નથી, પણ પ્રધાનમાં રહે છે, તે પ્રધાન સર્વઆત્માઓને સાધારણ હોવાથી પ્રત્યેકઆત્માના સુખદુઃખના ભોગનું નિયામક થઇ શકતું નથી. ૫૧.

હું આ કર્મને કરીને આ ક્ષણે પ્રાપ્તિ યદ્યપિ એવાપ્રકારના રાગાદિના સંકલ્પો પ્રત્યેકઆત્માઓમાં છે, તે ભિન્ન ભિન્ન આત્માની અને અદૃષ્ટની સ્વસ્વામિભાવરૂપે વ્યવસ્થા કરે છે, એમ પૂર્વપક્ષી ઉત્તર આપે તો મિદ્ધાંતી તેનું પ્રત્યુત્તર આપે છે.—

અભિસન્ધ્યાદિષ્વપિ ચૈવમ્ ॥ ૫૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને અભિસન્ધ્યાદિષુ રાગાદિના સંકલ્પોમાં અપિ પણ એવમ્ એમ [હોવાથી પૂર્વોક્તદોષની પ્રાપ્તિ રહે છે].

ટીકા:—રાગાદિના સંકલ્પોમાં પણ સર્વઆત્માઓનો મનથી સયોગ સમાનપણે છે, અને એમ હોવાથી અમુકઆત્માનો અમુક સંકલ્પ છે, એમ વ્યવસ્થા થઇ શકતી નથી, તેથી પૂર્વોક્તદોષ વિઘ્નમાન જ રહે છે. ૫૨.

એ પ્રસંગમાં શંકાસમાધાનવાળું સૂત્ર કહે છે —

પ્રદેશાદિતિ ચેન્નાન્તર્ભાવાત્ ॥ ૫૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પ્રદેશાત્ [શરીરાવચ્છિન્નઆત્માના] પ્રદેશથી [વ્યવસ્થા થઇ શકે છે] इति એમ ચેત્ [કહે]] તો અન્તર્ભાવાત્ [સર્વઆત્માઓનો સર્વશરીરોમાં] અંતર્ભાવ હોવાથી જ [વ્યવસ્થા થઇ શકતી] નથી.

ટીકા:—જોકે આત્મા વિષુ છે, તોપણ શરીરમાં સ્થિત મનનો સયોગ શરીરાવચ્છિન્નઆત્મપ્રદેશમાં થાય છે: જે શરીરાવચ્છિન્નઆત્માના મનનો સયોગ છે, તે શરીરાવચ્છિન્ન આત્મા જ પોતાનાં સુખદુઃખો ભોગવે છે, અન્ય નહિ, એમ સુખદુઃખની વ્યવસ્થા થઇ શકે છે, એમ કહે તો અમે કહીએછીએ કે તમારા મતમાં સર્વે આત્માઓ સમાન વ્યાપક હોવાથી તેમનો સર્વશરીરોમાં અંતર્ભાવ છે, એટલે સર્વે આત્માઓનો સર્વમતોસાથે સયોગ હોવાથી સંકલ્પ, અદૃષ્ટ કે સુખદુઃખની વ્યવસ્થા થઇ શકતી નથી. શરીર સર્વઆત્માઓની સન્નિધિમાં ઉપજતું હોવાથી આ આત્માનું જ આ શરીર છે, અન્યોતું નથી, એવો નિયમ થઇ શકતો નથી. વળી ઘણા આત્માઓનું વ્યાપકપણું માનવું એમાં કોઇ દૃષ્ટાન્ત ન હોવાથી તે કયન પણ યુક્તિરહિત છે. અમારા મતમાં આકાશ બ્રહ્મનું કાર્ય હોવાથી બ્રહ્મસમાન વ્યાપક નથી, તેથી એ દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી આત્માના એકત્વનો પક્ષ જ મર્વદોષના અભાવવાળો છે. ૫૩.

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટીકામાં

અવિરોધનામના ણીજઅધ્યાયનો પંચમહાભૂતસંબંધિશ્રુતિઓના

અને જીવસંબંધિશ્રુતિઓના પરસ્પરના વિરોધનો પરિહાર એ

નામનો ત્રીજો પાદ સમાપ્ત. ૩.

૪. અથ લિંગશરીરસંબંધિશ્રુતિઓના વિરોધનો પરિહાર એ નામનો ખીજઅધ્યાયનો ચોથો પાદ.

તૃતીયપાદમાં આકાશાદિપંચમહાભૂતની ઉત્પત્તિનો તથા કર્તૃબોક્તા જીવના સ્વરૂપનો, શ્રુતિઓના વિરોધના પરિહારદ્વારા વિચાર કર્યો. હવે લિંગશરીરસંબંધિશ્રુતિઓના વિરોધના પરિહારદ્વારા પ્રાણાદિની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરવાખાટે આ અનુચ્છેદનો પ્રારંભ છે. ‘તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સમ્ભૂતઃ ॥’ (તે આ આત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન) એ ઉત્પત્તિપ્રકરણની શ્રુતિમાં પ્રાણોની (ઇન્દ્રિયોની) ઉત્પત્તિનું શ્રવણ થતું નથી; અને ‘તેડમેડસદાસીત્ । તદાદુઃ કે તે ઋપય इति । प्राणा वा ऋपयः ॥’ (તે ઋપિઓ પૂર્વે અસતરૂપ હતા, સારે પૂછ્યું કે તે ઋપિઓ કાણુ ? પ્રાણો જ ઋપિઓ) એ શ્રુતિમાં ઉત્પત્તિની પૂર્વે પ્રાણોના સદ્ભાવનું શ્રવણ થાય છે; વળી ‘यथाग्नेर्ज्वलतः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः ॥’ (જેમ બળતા અગ્નિમાંથી ઝીણા તણખા ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ આ આત્માથી સર્વે પ્રાણો ઉત્પન્ન થાય છે) એ આદિઅન્યશ્રુતિઓમાં પ્રાણોની ઉત્પત્તિનું શ્રવણ થાય છે. એવીરીતે પ્રાણોની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં શ્રુતિઓનો વિરોધ પ્રાપ્ત થતાં તેનો પરિહાર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પ્રાણોત્પત્ત્યધિકરણ રચે છે—

૧. પ્રાણોત્પત્ત્યધિકરણ.

તથા પ્રાણાઃ ॥ ૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—તથા [એવીરીતે પરમાત્માથી આકાશાદિ ઉત્પન્ન થાય છે] તેવીરીતે પ્રાણાઃ પ્રાણો [પણ ઉત્પન્ન થાય છે].

ટીકાઃ—જેમ આકાશાદિપંચમહાભૂતની ઉત્પત્તિ પરમાત્માથી થાય છે, તેમ પ્રાણો(ઇન્દ્રિયો)ની ઉત્પત્તિ પણ પરમાત્માથી થાય છે. ‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्यોतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥’ (આ પરમાત્માથી પ્રાણ, મન, સર્વેન્દ્રિયો અને આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ તથા સમગ્રને ધારણ કરનારી પૃથિવી ઉત્પન્ન થાય છે) તથા ‘एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि च व्युच्चरन्ति ॥’ (આ આત્માથી સર્વપ્રાણો, સર્વલોકો, સર્વદેવો અને સર્વજૂતો ઉત્પન્ન થાય છે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ પ્રાણોની ઉત્પત્તિમાં પ્રમાણરૂપ છે. આકાશાદિ જેમ પરમાત્માના વિકારો છે, તેમ પ્રાણો પણ પરમાત્માના વિકારો છે, એમ બાલ્યું. કાષ્ઠશ્રુતિઓમાં પ્રાણોની ઉત્પત્તિ ન કહી હોય તેથી પ્રાણોની ઉત્પત્તિ કહેનારી બલવતી શ્રુતિઓ બાધ પામે નહિ. ૧.

ઉત્પત્તિની પૂર્વે પ્રાણોના સદ્ભાવના શ્રવણથી ઉત્પત્તિને કહેનારી શ્રુતિ ગોણી છે, એમ પૂર્વપક્ષી કહે તેો તેનો પરિહાર કરે છે:—

गौण्यसम्भवात् ॥ ૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ગૌણ્યસમ્ભવાત્ (ગૌણ્યાઃ અસમ્ભવાત્) [પ્રતિજ્ઞાહાનિરૂપ-હોયથી] ગૌણીને અસંભવ હોવાથી [પ્રાણોની ઉત્પત્તિ કહેનારી શ્રુતિ ગૌણી નથી, કિંતુ સુખ્યા છે].

ટીકાઃ—પ્રતિજ્ઞાહાનિના પ્રસંગથી પ્રાણોની ઉત્પત્તિ કહેનારી શ્રુતિ ગૌણી હોવાનો સંભવ નથી. ‘कस्मिन्न भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ॥’ (હે ભગવન! કોને જાણવાથી આ સર્વ જાત થાય છે)

એપ્રમાણે એકના વિજ્ઞાનવડે સર્વના વિજ્ઞાનની પ્રતિગા કરીને તેના સાધનભરે ‘एतस्माज्जायते प्राणः ॥’ ઇલાદિ કહ્યું છે. પ્રાણાદિ સમસ્ત જગત્ બ્રહ્મના વિકારરૂપ હોય તો પ્રકૃતિથી (ઉપાદાનકારણથી) બિન્ન વિકારને અભાવ હોવાથી તે પ્રતિગા સિદ્ધ થાયછે, પણ પ્રાણોની ઉત્પત્તિ કહેનારી શ્રુતિને ગૌણી માનીએ તો તે પ્રતિગાનો લાભ થાયછે. ‘आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं ॥’ (અરે ! આત્માના જ સાક્ષાત્કારવડે, શ્રવણવડે, મનનવડે અને નિદિધ્યાસવડે આ સર્વ વિદિત થાયછે) ઇલાદિશ્રુતિઓમાં પણ એવી જ પ્રતિગા છે. ઉત્પત્તિની પહેલાં પ્રાણુના સદ્ભાવનું જ શ્રવણ થાયછે, તે અવાંતરપ્રલયમાં હિરણ્યગર્ભનામની અવાંતરપ્રકૃતિરૂપ પ્રાણુના સદ્ભાવપર છે, કેમકે તેના અન્યવિકાશની પૂર્વે તેનો સદ્ભાવ છે; પણ મહાપ્રલયમાં પરમકારણ બ્રહ્મના પ્રાણવાનુપણ્યપર નથી; કેમકે ‘अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः ॥’ (પરમાત્મા પ્રાણુરહિત, મનરહિત, શુભ્ર અને અક્ષરથી પર છે) એ શ્રુતિમાં મૂલઉપાદાનકારણમાં પ્રાણાદિસમસ્તવિશેષના રહિતપણુનો નિશ્ચય દર્શાવ્યો છે. ૨.

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને તત્ત્વે (જન્મવાચી શબ્દ) પ્રાક્ પહેલાં શ્રુતેઃ [પ્રાણુની ઉત્પત્તિમાં] શ્રવણ થવાથી [પ્રાણોની ઉત્પત્તિ સુખ્યા છે].

ટીકાઃ—જે ‘जायते’ એવો એક જ જન્મવાચી શબ્દ છે, તે પહેલાં પ્રાણુની ઉત્પત્તિને કહીને પશ્ચાત્ આકાશાદિની ઉત્પત્તિમાં અનુવર્તેછે, જેથી ‘एतस्माज्जायते प्राणः ॥’ એ શ્રુતિવડે આકાશાદિનો મુખ્ય જન્મ સ્થાપિત કર્યો છે, તેથી પ્રાણુનો પણ મુખ્ય જ જન્મ સંભવેછે. એકપ્રકરણમાં અને એકવાક્યમાં એકવાર કયન કરેલા બહુની સાથે સમંધવાળા એકશબ્દનું ક્વચિત્ મુખ્યપણું અને ક્વચિત્ ગૌણપણું એવી વિરૂપતા યોગ્ય નથી, ભરે અર્થ સુખ્યપણું જ સ્વીકારવાયોગ્ય છે. ૩.

છાંદોગ્યના ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં પણ પ્રાણોની ઉત્પત્તિનું શ્રવણ થતું નથી, એમ પૂર્વપક્ષી કહે તો તેનું સમાધાન કરેછેઃ—

तत्पूर्वकत्वादाचः ॥ ४ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—વાચઃ વાણી [પ્રાણ અને મનના] તત્પૂર્વકત્વાત્ તેના (તેજ, જલ અને પૃથ્વીના) પૂર્વકપણાથી (મૂલકપણાથી) [અશ્રવણ અસિદ્ધ છે].

ટીકાઃ—જોકે ‘तत्तेजोऽसृजत ॥’ (તે બ્રહ્મ તેજને સર્જતું હતું) આ પ્રકરણમાં પ્રાણુની ઉત્પત્તિ કહી નથી, તેજ, જલ અને પૃથિવી આ ત્રણની ઉત્પત્તિ કહી છે, તોપણ તેજ, જલ અને પૃથિવી બ્રહ્મનાં કાર્ય હોવાથી અને તે તેજ, જલ અને પૃથિવીના વિકારરૂપે વાણી, પ્રાણ અને મનનું કથન હોવાથી તેમની તથા કરણના સમાનપણાથી સર્વપ્રાણોની બ્રહ્મમાંથી ઉત્પત્તિ છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. આ જ પ્રકરણમાં ‘अन्तमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक् ॥’ (હિ સૌમ્યા ! આ મન પૃથિવીમય છે, પ્રાણ જલમય છે, અને વાણી તેજોમયી છે) એ વાક્યવડે વાણી, પ્રાણ અને મનનું તેજ, જલ અને પૃથિવીપૂર્વકપણું કહ્યું છે, અર્થાત્ વાણીઆદિને તેજાદિના વિકારરૂપે કહેવાં છે, એટલે પ્રાણોની ઉત્પત્તિનું અશ્રવણ અસિદ્ધ છે. ૪.

પ્રાણો(હન્દ્રિયો)ની સંખ્યા કહેનારી શ્રુતિઓના વિરોધને દૂર કરી પ્રાણોની સંખ્યાનો નિર્ણય કરતું બગવાળ સૂત્રકાર નીચેનું સામગત્યધિકરણ રચેછેઃ—

૨. सप्तगत्यधिकरण.

પૂર્વપક્ષઃ—

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ગતેઃ [શ્રુતિથી જ્ઞાતપ્રાણોના] જ્ઞાનથી ચ અને [શિરવડે] વિશેષિતપણાથી [પ્રાણો] સપ્ત સાત [છે].

ટીકા:—મુખ્યપ્રાણને આગળ કહેશે. હમણાં તો મુખ્યપ્રાણથી બિન્ન કેટલા પ્રાણો છે, તેનો વિચાર આરંભે. ‘સત્ત પ્રાણાઃ પ્રમવન્તિ તસ્માત્ ॥’ (તેથી પાંચ જાનેન્દ્રિયો, વાણી અને મન આ સાત પ્રાણો ઉપજે) એ શ્રુતિમાં સાત પ્રાણો કહ્યા છે; ‘અષ્ટૌ ગ્રહા અષ્ટાવતિગ્રહાઃ ॥’ (પાંચ જાનેન્દ્રિયો, વાણી, હાથ અને મન એ આઠ ઇન્દ્રિયો અને આઠ વિષયો) એ શ્રુતિમાં આઠ પ્રાણો કહ્યા છે; ‘સત્ત વૈ શીર્ષણ્યાઃ પ્રાણા દ્વાવવાચ્ચૌ ॥’ (એ શ્રોત્ર, બે ચક્ષુ, બે દ્રાણ અને વાણી એ સાત મસ્તકમાંથી ઉપજેલા પ્રાણો અને પાણુ તથા ઉપસ્થ એ નીચેના પ્રાણો) એ શ્રુતિમાં નવ, ‘નવ વૈ પુરુષે પ્રાણા નાભિર્દશમી ॥’ (પુરુષમાં નવ પ્રાણો અને નાભિ દશમી) એ શ્રુતિમાં દશ, ‘દશેમે પુરુષે પ્રાણા આત્મેકાદશઃ ॥’ (આ પુરુષ-દેહમાં દશ પ્રાણો અને અગ્નિઆરમ્ભો પ્રાણુ મન) એ શ્રુતિમાં અગ્નિઆર, ‘સર્વેપાં સ્પર્શાનાં ત્વગેકાયનમ્ ॥’ (સર્વસ્પર્શોનું ત્વગ એક-મુખ્ય-આવૃત્તન છે) એ શ્રુતિમાં બાર, અને ‘ચક્ષુશ્ચ દ્રષ્ટવ્યં ચ ॥’ (ચક્ષુ અને દ્રષ્ટવ્ય) એ શ્રુતિમાં તેર પ્રાણો કહ્યા છે. એવીરીતે શ્રુતિઓમાં પ્રાણોની સંખ્યાનો વિરોધ હોવાથી સંશય થાયછે કે એમાંની કયી સંખ્યા માનવી જોઇએ? ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહેછે કે સાતપ્રાણોનો સ્વીકાર કરવો જોઇએ; કેમકે ‘સત્ત પ્રાણાઃ પ્રમવન્તિ તસ્માત્ ॥’ એ શ્રુતિથી સાતપ્રાણોનું જ્ઞાન થાયછે, અને ‘સત્ત વૈ શીર્ષણ્યાઃ પ્રાણાઃ ॥’ (સાત જ મસ્તકમાંથી ઉપજેલા પ્રાણો) એ શ્રુતિમાં એ સંખ્યા મસ્તકવડે વિશેષિત (વિશેષણવડે કથન કરાયેલી) છે. આઠ, નવ આદિ જે પ્રાણોની સંખ્યા કહી છે, તે વૃત્તિભેદને લઇને કહી છે, ખાટે પ્રાણોની સૌથી નાની સંખ્યા જે સાત છે, તે જ અંગીકારકરવાયોગ્ય છે. ૫.

સિદ્ધાંત:— હસ્તાદયસ્તુ સ્થિતેષ્તો નૈવમ્ ॥ ૬ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—તુ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરેછે હસ્તાદયઃ હાથઆદિ સ્થિતે હોવાથી [સાત પ્રાણો નથી] અતઃ આથી એવમ્ [સાત જ પ્રાણો છે] એમ ન નહિ [માનવું જોઇએ].

ટીકા:—‘હસ્તો વૈ પ્રહઃ ॥’ (હાથ ઇન્દ્રિય છે) ઇલાદિશ્રુતિઓમાં સાતથી અધિક હસ્તાદિક અન્ય-ઇન્દ્રિયોનું શ્રવણ થાયછે, ખાટે હાથઆદિ સ્થિત હોવાથી સાત પ્રાણો નથી; આથી સાત જ ઇન્દ્રિયો છે, એમ નહિ માનવું જોઇએ. ‘દશેમે પુરુષે પ્રાણા આત્મેકાદશઃ ॥’ (આ પુરુષમાં દશ પ્રાણો છે, અને મન અગ્નિઆરમ્ભો પ્રાણુ છે) એ શ્રુતિમાં પાંચ જાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને એક મન એમ અગ્નિઆર જ ઇન્દ્રિયો કહી છે, ખાટે ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા અગ્નિઆર છે, ન્નાધિક નથી. જોકે કોઇશ્રુતિમાં બાર કિંવા તેર ઇન્દ્રિયો કહી છે, તોપણ તે વધારાની એક (બુદ્ધિ) કિંવા બે (બુદ્ધિ તથા અહંકાર)નો સમાવેશ મનમાં જ થાયછે, એટલે વધારે સંખ્યા સ્વીકારવાની અપેક્ષા રહેતી નથી. પૂર્વપક્ષીએ જે સાત પ્રાણો કહ્યા છે, તે ગોલકા જ કહ્યાં છે, વસ્તુતાએ તો ત્યાં શ્રોત્ર, ચક્ષુ, નાસિકા ને વાણી એ ચાર જ પ્રાણો છે, એટલે તેણે સાતપ્રાણોને સ્થાને ચાર જ પ્રાણો સ્વીકારવા જોઇએ. સાતપ્રાણોથી વધારાના પ્રાણો વૃત્તિભેદરૂપે છે, એમ જે પૂર્વપક્ષીએ કહ્યું છે, તે પણ મિથ્યા છે, કેમકે હસ્તાદિ જેઓ અત્યંત વિખતીય છે, તેઓ શ્રોત્રાદિમાંથી કાના વૃત્તિભેદરૂપે સ્વીકારી શકાય? કોઇના પણ નહિ. ‘નવ વૈ પુરુષે પ્રાણા નાભિર્દશમી ॥’ એ શ્રુતિમાં શરીરમાંનાં ઇન્દ્રિયો અભિપ્રાયવડે દશ પ્રાણો કહ્યા છે, ને નવપ્રાણનાં નવ સ્થાન તથા મુખ્યપ્રાણનું નાભિ-સ્થાન દર્શાવ્યું છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ એ પાંચવિષયો શ્રોત્રાદિપાંચજાનેન્દ્રિયોથી અદ્યક્ષ થાયછે, વચન, આદાન, ગમન, મલસાગ ને આનંદ એ પાંચ ક્રિયાના ગોઠો છે, તેને ખાટે વાણીઆદિપાંચકર્મેન્દ્રિયો છે, અને સર્વઅર્થને તથા ત્રણેકાલને વિષય કરનારું મન જે અનેકવૃત્તિવાળું છે, તે મામાન્યપણે બહારના વિષયોનું ને વિશેષપણે અંતરના વિષયોનું નિર્વોદક છે, એ અગ્નિઆરથી વિરોધ કાર્યસમૂહ ન હોવાથી અગ્નિઆરથી વધારે કરણ સ્વીકારવાની અપેક્ષા રહેતી નથી. ૬.

પ્રાણોના પરિભાણનો નિશ્ચય કરવા બગવાન મૂત્રકાર નીચેનું પ્રાણાણુત્પાદિકરણ રચેછે:—

૩. પ્રાણાણુત્પાદિકરણ.

અળવશ્ચ ॥ ૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અળવ: [સર્વે પ્રાણો] અણુ (સૂક્ષ્મ અને પરિચ્છિન્ન પરિમાણવાળા) ચ જ [છે].

ટીકા:—પૂર્વોક્ત અગ્નિઆરે પ્રાણો અણુ એટલે સૂક્ષ્મ (અનુદ્રશ્યપરપરા) અને પરિચ્છિન્ન (એક-દેશમાં રહેનાર) પરિમાણવાળા છે, પરમાણુની તુલ્ય નથી, જો પરમાણુતુલ્ય માનીએ તો મનઆદિને સર્વ-શરીરનું જ્ઞાન ન થવાનો દોષ પ્રાપ્ત થાયછે. એ પ્રાણો સ્વૂં પશુ નથી, કેમકે જો સ્વૂં હોય તો જ્ઞમ દરમાંથી નીકળતો સર્વ જોવામાં આવેછે, તેમ પ્રાણો પણ મૃત્યુકાલમાં પાસે બેઠેલાને મરનારના દેહમાંથી નીકળતા જોવામાં આવવા જોઈએ. પ્રાણોને વ્યાપક માનીએ તો ગમનાગમન કહેનારી શ્રુતિના પ્રમાણનો બાધ થાયછે, અને જીવનું બુદ્ધિના ધર્મનું પ્રધાનપણું મિદ્ધ થઈ રાકતું નથી. ૭

મુખ્યપ્રાણની બ્રહ્મથી ઉત્પત્તિ દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના પ્રાણુશ્રેષ્ઠ્યાધિકરણને રચેછે.—

૪. પ્રાણુશ્રેષ્ઠ્યાધિકરણ.

શ્રેષ્ઠશ્ચ ॥ ૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—શ્રેષ્ઠ: મુખ્યપ્રાણુ ચ પણ [બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયો છે].

ટીકા:—જેમ અન્ય પ્રાણો બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયા છે, તેમ મુખ્યપ્રાણુ પણ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયો છે. ‘સ પ્રાણમસૃજત ॥’ (તે પ્રાણને સૃજતા હવા) તથા ‘एतस्माज्जायते प्राणः ॥’ (એ પરમાત્માથી પ્રાણુ ઉત્પન્ન થાયછે) એ શ્રુતિઓ પણ મુખ્યપ્રાણની બ્રહ્મથી ઉત્પત્તિ થાયછે, એમ કહેછે. ‘પ્રાણો વાન ગ્વેષ્ઠશ્ચ શ્રેષ્ઠશ્ચ ॥’ (પ્રાણુ જ જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ છે) એ શ્રુતિમાં મુખ્યપ્રાણને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે, માટે સૂત્રમાં મુખ્યપ્રાણને સ્થાને શ્રેષ્ઠશબ્દ મૂક્યો છે. મુખ્યપ્રાણનો વીર્યની સાથે જ ગર્ભોદયમાં પ્રવેશ થાયછે, અને અન્ય પ્રાણો તો તેમનાં ગોત્રકાદિ થયાપછી તેમાં પોતાની રિયતિ કરેછે, માટે મુખ્યપ્રાણનું જ્યેષ્ઠપણુ છે, અને ‘न वै शक्यामस्त्वदृते जीवितुम् ॥’ (તારાવિના અમે (અન્ય પ્રાણો) જીવવાને શક્તિમાન નથી) એ શ્રુતિમાં મુખ્યપ્રાણના શુભાધિકરણનું કથન હોવાથી તેનું શ્રેષ્ઠપણુ છે. ૮.

મુખ્યપ્રાણના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાટે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના વાયુક્રિયાધિકરણને રચેછે:—

૫. વાયુક્રિયાધિકરણ.

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પૃથગુપદેશાત્ [શ્રુતિમાં મુખ્યપ્રાણનો] પૃથક્ ઉપદેશ હોવાથી વાયુક્રિયે [મુખ્યપ્રાણ] વાયુ અને ક્રિયા (ઇન્દ્રિયોનો એકત્ર બ્યાપાર) ન નથી.

ટીકા:—‘પ્રાણ एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च ॥’ (મનોરૂપબ્રહ્મના વાદ, પ્રાણ, ચતુ અને શ્રોત્ર એ ચારપાદમાં પ્રાણુ જ તે બ્રહ્મનો ચતુર્થ પાદ છે, તે પ્રાણુ પોતાના અધિ-દેવ વાયુવડે પ્રકટ થાયછે, અને તેજ્વડે પોતાનું કાર્ય કરવાને સમર્થ થાયછે) એ શ્રુતિમાં મુખ્યપ્રાણનો વાયુથી પૃથક્ ઉપદેશ છે, અને ‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥’ એ શ્રુતિમાં તેનો કરજોથી મિત્ર ઉપદેશ છે. એવીરીતે મુખ્યપ્રાણનો વાયુ અને કરજોથી મિત્ર ઉપદેશ હોવાથી મુખ્યપ્રાણુ વાયુ નથી, અને ઇન્દ્રિયોનો એકત્ર વ્યાપાર પણ નથી. ‘य. प्राणः स वायुः स एव वायुः पश्यविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः ॥’ (જે પ્રાણુ તે વાયુ, તે આ વાયુ પાંચપ્રકારનો છે; પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન) એ શ્રુતિમાં પ્રાણુ એ વાયુ છે, એમ કહ્યું છે, તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે વાયુ જ અધ્યાત્મ-ભાવને પાત્રી વિશેષરૂપે રિયત થાય સારે પ્રાણુ કહેવાયછે, તેથી તેમ કહ્યું છે. પ્રાણુ એ વાયુથી કેવળ ભિન્નતત્ત્વ નથી, તેમ વાયુમાત્ર પણ નથી, તેથી તેમના બેદબેદને કહેનારી શ્રુતિઓ વિરોધ પામતી નથી. ‘सामान्यकरणश्रुतिः प्राणाया वायवः पञ्च ॥’ (પ્રાણાદિપાંચવાયુઓ કરજોની સામાન્ય રીતિ છે) ૯

સાંખ્યસૂત્રમાં પ્રાણને કર્ણોની યતિરૂપ કહ્યો છે, તે પણ ચોખ્ખી નથી, કેમકે શ્વેત્કાદિધ્મિદ્રિયોની યતિથી પ્રાણની પ્રાણનયતિ અત્યંત વિગતીય છે, તથા શ્રુતિમાં સુખપ્રાણની શ્રેષ્ઠતાનું સ્પષ્ટ કથન છે. ૯.

જેમ આ શરીરમાં જીવ સ્વતંત્ર છે, તેમ પ્રાણ પણ વાગાદિધ્મિદ્રિયોથી શ્રેષ્ઠ હોવાથી સ્વતંત્ર હોવો જોઈએ, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

ચક્ષુરાદિવત્તુ તત્સહશિષ્ટ્યાદિભ્યઃ ॥ ૧૦ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—તુ પ્રાણની સ્વતંત્રતાની નિવૃત્તિમાટે છે ચક્ષુરાદિવત્ ચક્ષુરાદિની પેઠે [પ્રાણ પણ સ્વતંત્ર નથી] તત્સહશિષ્ટ્યાદિભ્યઃ તેની (ચક્ષુરાદિની) સાથેના પાંચ આદિથી.

ટીકા:—જેમ ચક્ષુરાદિ ધ્મિદ્રિયો અમાલગણની પેઠે જીવરૂપાત્મનાં કર્તૃત્વભોક્તાત્વનાં સાધનો છે, તેમ સુખપ્રાણ પણ રાગભંગીની પેઠે જીવના સર્વઅર્થની સિદ્ધિકરનારા હોવાથી જીવનું સાધન છે, સ્વતંત્ર નથી; કેમકે પ્રાણસંવાદાદિના પ્રકરણમાં તેનું અન્યધ્મિદ્રિયોની પેઠે ભોગ્યપણું દર્શાવ્યું છે, તથા તે ધ્મિદ્રિયોની સાથે જ પ્રાણનો પાઠ (કથન) પણ છે. સૂત્રમાંના આદિશબ્દથી પ્રાણનું સાવધવપણું, અચેતનપણું અને ભીંતકમણું કહી તેના સ્વતંત્રપણા (કર્તાભોક્તાપણા)ના નિષેધના હેતુઓ દર્શાવ્યા છે. ૧૦.

ચક્ષુરાદિકરણોના જેમ રૂપઆદિ વિષયો છે, તેમ પ્રાણને કરણ કહેવાથી તેને કોષવિષયની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે; પૂર્વે અગ્નીઆર વિષયો કહી તેનાં અગ્નીઆર કરણો કહ્યાં છે, આરભો વિષય કહ્યો નથી, તેથી પ્રાણનું કરણપણું અસિદ્ધ છે, એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

અકરણત્વાच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ૧૧ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—અકરણત્વાત્ અકરણપણાથી જ પણ દોષ: દોષ ન નથી [કેમકે શ્રુતિ પણ] તથાહિ તેમ જ દર્શયતિ દેખાડેછે.

ટીકા:—નેત્રાદિની પેઠે જ્ઞાનકર્મરૂપવિષયના પરિચ્છેદવડે પ્રાણનું કરણપણું નહિ છતાં પણ શરીરની રક્ષા કરવી તથા ઉત્ક્રાંતિ કરવી એ પ્રાણનું અસાધારણ કાર્ય હોવાથી તે જીવના ભોગનું સાધન (કરણ) છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. ‘પ્રાણેન રક્ષનવરં કુલ્યાયમ્ ॥’ (પ્રાણવડે આ શરીરનામના નીચરૂદની રક્ષા કરતો છતો જીવાત્મા સચેછે) તથા ‘કસ્મિન્નિવહમુત્ક્રાન્ત ઉત્ક્રાન્તો મયિપ્યમિ કસ્મિન્ વા પ્રતિષ્ઠિતે’ડહં પ્રતિષ્ઠાસ્થામિ ॥ ના પ્રાણમસૃજત ॥’ (કોના ઉત્ક્રમણમાં હું ઉત્ક્રાંત થઈશ? અથવા કોની સ્થિતિમાં હું સ્થિત થઈશ? પછી તે પ્રાણને સૃજતા હવા) એ શ્રુતિઓ પણ શરીરની રક્ષા તથા ઉત્ક્રાંતિ(શરીરથી બહાર નીકળવા)રૂપ પ્રાણના અસાધારણકાર્યને દર્શાવેછે. ૧૧.

પञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ ૧૨ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—મનોવત્ મનની પેઠે પञ्चवृत्ति: [કાર્યદ્વારા પ્રાણને પણ] પાંચ અવસ્થાવાળો વ્યપદિશ્યતે કથન કરાયછે.

ટીકા:—પ્રમાણ (પ્રમાણિત-અર્થજ્ઞાન), વિષય (જ્ઞમ), વિકલ્પ (ચક્ષુશ્રુતિનું જ્ઞાન), નિદ્રા (તા-મસી યતિ) અને રથિતિ (ઉદ્ભૂત સંસ્કાર) એ મનની પાંચઅવસ્થાની પેઠે કાર્યદ્વારા પ્રાણને પણ ‘પ્રાણોડ-પાનો વ્યાન ઉદાન: સમાન: ॥’ (પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન ને સમાન) એ શ્રુતિમાં પાંચ અવસ્થાવાળો કહ્યો છે. પ્રાણની એ પાંચે યતિઓ (અવસ્થાઓ) ક્રિયાબેદથી છે. પ્રાગૃતિવાળા પ્રાણની ઉચ્ચાસાદિક ક્રિયા છે, અવાગૃતિવાળા અપાનની નિઃશ્વાસાદિક ક્રિયા છે, પ્રાણાપાનની સંધિમાં રહેલા વ્યાનની અભિમેયનાદિક વી-ર્યવાળી ક્રિયા છે, જર્ધ્મરૂતિવાળા ઉદાનની ઉત્ક્રાંતિઆદિ ક્રિયા છે, અને સમગ્રવૃત્તિવાળા સમાનની સર્વઅંગેમાં અત્રાદિના રસને લઈ જવાની ક્રિયા છે. આ સર્વ ઉપરથી સિદ્ધ થાયછે કે મન જેમ જીવનું ઉપકરણ છે, તેમ પ્રાણ પણ જીવનું ઉપકરણ છે. ૧૨.

મુખ્યપ્રાણુની ઉપત્તિ તથા સ્વરૂપને કહીને હવે તેના પરિભાણને કહેવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું મુખ્ય-પ્રાણાણુત્પાદિકરણ રચેછે:—

૬. મુખ્યપ્રાણાણુત્પાદિકરણ.

અણુશ્ચ ॥ ૧૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અ [મુખ્યપ્રાણ] પણુ અણુ: [અન્યપ્રાણોની પેઠે] અણુ [છે].

ટીકા:—મુખ્યપ્રાણ પણુ ઇતરપ્રાણોની પેઠે અણુ છે. અણુશબ્દથી અહિં સૂક્ષ્મ અને પરિચિન્ન પ-રિભાણુનું સૂચણ છે, પરમાણુપરિભાણુનું સૂચણ નથી, કેમકે તે પ્રાણુ એવા પરિભાણુવાળો હોય તો સમગ્રશ-રીરમાં પાંચવૃત્તિવડે વ્યાપી શકે નહિ. મરણકાલમાં સમીપ એટલા અનુબ્યેને દેખાતો નથી, માટે તે સૂક્ષ્મ છે, અને ઉત્ક્રાંતિ તથા લોકાંતરમનાગમનની શ્રુતિઓથી તે પરિચિન્ન છે. કોષશ્રુતિઓમાં પ્રાણુના વિભુપણાનું શ્રવણ થાયછે, તે તેના આધિદેવિકરૂપને લઇને છે, આધ્યાત્મિકરૂપે તો તે પરિચિન્ન જ છે. ૧૩.

પૂર્વે જે પ્રાણી કહ્યા તે બધા પોતાના સ્વભાવથી પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાયછે? અથવા પોતાના અધિષ્ઠાતાદેવને અધીન થઇને પ્રવૃત્ત થાયછે? ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહેછે કે તેઓ સ્વકાર્ય કરવાની શક્તિવાળા હો-વાથી પોતાના સ્વભાવથી જ પ્રવૃત્ત થાયછે, જે દેવતાને અધીન થઇને પ્રવૃત્ત થાયછે, એમ માનશું તો બલવાન દેવ જ ભોક્તા રહેશે, દુર્બલ જીવ ભોક્તા નહિ રહે એ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું જ્યોતિરાદ્યધિધાનાધિકરણ રચેછે:—

૭. જ્યોતિરાદ્યધિધાનાધિકરણ.

જ્યોતિરાદ્યધિધાનં તુ તદામનનાત્ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તુ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરેછે જ્યોતિરાદ્યધિધાનં [વાગાદિનું]

અગ્નિઆદિ અધિધાન [છે] તદામનનાત્ [શ્રુતિઓમાં] તેના કથનથી.

ટીકા:—વાગાદિસર્વપ્રાણોનું અગ્નિઆદિ અધિધાન છે, અર્થાત્ અગ્નિઆદિઅભિમાનીદેવતાને અધીન થઇને વાગાદિસર્વપ્રાણો સ્વકાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થાયછે. ‘અગ્નિર્વામ્ભૂત્વા મુખં પ્રાવિશત્ ॥’ (અગ્નિ વાણી થઇને મુખમાં પ્રવેશ કરતો હવો) તથા ‘વાયુઃ પ્રાણો મૂત્વા નાસિકે પ્રાવિશત્ ॥’ (વાયુ પ્રાણ થઇને નાસિ-કામાં પ્રવેશ કરતો હવો) ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં પણ એ જ વાતનું કથન કર્યું છે. અગ્નિઆદિ દેવો વાગાદિના ઉપાધાનકારણરૂપ નથી, પણ અધિષ્ઠાતા છે, કેમકે દૂર રહેલા તે દેવોમાં વાગાદિનું ઉપાધાનપણું સંભવતું નથી; વાગ્ધ્યાદિ અધ્યાત્મ છે, અને અગ્નિઆદિ અધિદેવ છે, એ વાતો નીચેની રચ્તિમાં પણ દર્શાવી છે:—

“વાગધ્યાત્મમિતિ માહુર્વાક્ષણાસ્ત્વદર્શિનઃ ।

વક્તવ્યમપિભૂતં તુ વહિસ્તપ્રાપિદૈવતમ્ ॥”

ભાવાર્થ:—તત્ત્વદર્શી બ્રાહ્મણ વાણીને અધ્યાત્મ એપ્રમાણું કહેતા હતા, અને વક્તવ્યને અધિભૂત તથા અગ્નિને અધિદૈવત કહેતા હતા.

દ્યૌર્વાદિની અધિષ્ઠાતાવિના દધિઆદિરૂપે પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવેછે, અને સ્વકાર્ય કરવામાં સમર્થ શક્તા-દિની પ્રવૃત્તિ બલદ્યાદિઅધિષ્ઠાતાને અધીન જોવામાં આવેછે; એમ બન્નેપ્રકારે પ્રવૃત્તિનો સંભવ છતાં પણ અહિં શ્રુતિપ્રમાણથી દેવતાના અધિષ્ઠાતાપણુનો જ નિશ્ચય થાયછે. ૧૪.

અધિષ્ઠાત્રીદેવતાને ભોક્તાપણુનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી, એમ દર્શાવેછે:—

પ્રાણવતા શબ્દાત્ ॥ ૧૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—શબ્દાત્ શ્રુતિથી પ્રાણવતા પ્રાણવાળા (કાર્યકરણસંઘાતના સ્વામી) [જીવને જ પ્રાણોની સાથે લોકાંતરોચ્ચસંબંધ છે].

ટીકા:—‘અયં યતીતદાકાશમનુનિષ્પન્નં ચક્ષુઃ સંચક્ષુપઃ પુરુષો દર્શનાય ચક્ષુરથ યો વેદેદં જિગ્રાણીતિ સંચાત્મા ગન્ધાય ઘ્રાણમ્ ॥’ (દેહમાં પ્રાણપ્રવેશ થવા પછી જે એલકમાં આ હિરને આધારે

અનુપ્રવિષ્ટ ચક્ષુરિન્દ્રિય, તેમાં ચક્ષુનો અભિમાની જે આત્મા તેના રૂપદર્શનને માટે ચક્ષુ; પ્રાણપ્રવેશપછી આ સુંદ્ર એમ જે જાણે છે તે આત્મા, તેના ગંધને માટે નાસિકા) એ શ્રુતિથી દેહદ્રિયસંઘાતના સ્વામી જીવનો જ પ્રાણોની સાથે ભોક્તૃભોગ્યસંબંધ છે. કરણોના અધિષ્ઠાતા દેવો અનેક હોવાથી તેમનું ભોક્તાપણું આ શરીરમાં સંભવી શકતું નથી; ‘જે હું રૂપને ભોતો હતો તે જ હું સાંભળું છું’ એવા પ્રતિસંધાનથી પણ આ શરીરમાં એક જીવ જ ભોક્તા છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. ૧૫.

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને તસ્ય તેના (જીવના) નિત્યત્વાત્ [ભોક્તાપણાવડે] નિત્યપણાથી [તે જ ભોક્તા છે].

ટીકા:—જીવાત્મા આ શરીરમાં ભોક્તારૂપે નિત્ય છે, તેથી જ તેને પ્રુષ્યપાપનો લેપ અને સુખદુઃખનો ભોગ થાયછે. પરમઐશ્વર્યપદમાં સ્થિત દેવો આ હીનશરીરમાં ભોગ ભોગવવાને યોગ્ય નથી. અથવા ‘તમુક્ત્તામસ્તં પ્રાણોઽનૂક્તામતિ પ્રાણમનૂક્તામન્તં સર્વે પ્રાણા અનૂક્તામન્તિ ॥’ (તે જીવના ઉત્ક્રમણમાં પ્રાણ અનૂત્ક્રમણ કરેછે, પ્રાણના અનૂત્ક્રમણમાં સર્વેપ્રાણો અનૂત્ક્રમણ કરેછે) એ શ્રુતિમાં જીવની ઉત્ક્રાંતિમાં પ્રાણોની અનુવૃત્તિનું દર્શન હોવાથી જીવની જ સાથે પ્રાણનો નિલસંબંધ છે, એ કારણથી કરણોના નિર્મતા દેવો છતાં પણ જીવનું ભોક્તાપણું દૂર થતું નથી. કરણપક્ષના જ અગ્નિઆદિ દેવો છે, ભોક્તાપણાના પક્ષના નથી. ૧૬.

એક સુખ્યપ્રાણ છે, અને બીજા વાગાદિ અગ્નિઆર પ્રાણો છે, સાં સરાય થાયછે કે વાગાદિપ્રાણો સુખ્યપ્રાણના વૃત્તિભેદો છે? અથવા અન્ય તત્ત્વો છે? સાં પૂર્વપક્ષી કહેછે કે વાગાદિપ્રાણો સુખ્યપ્રાણના વૃત્તિભેદો છે, કેમકે એ સર્વેનો પ્રાણ એવા સમાનનામથી વ્યવહાર થાયછે, એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું ઇન્દ્રિયાધિકરણ રચેછે:—

૮. ઇન્દ્રિયાધિકરણ.

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—શ્રેષ્ઠાત્ સુખ્યપ્રાણથી અન્યથા અન્ય (અવશિષ્ટ) તે તે (વાગાદિપ્રાણો) ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો [કહેવાયછે] તદ્વ્યપદેશાત્ [શ્રુતિમાં] તેના [એવા] કથનથી.

ટીકા:—સુખ્યપ્રાણથી બિન્ન વાગાદિ અગ્નિઆર પ્રાણો ઇન્દ્રિયો કહેવાયછે; કેમકે ‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥’ (આ પરમાત્માથી પ્રાણ, મન અને સર્વે ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાયછે) એ શ્રુતિમાં સુખ્યપ્રાણનું અને ઇન્દ્રિયોનું પૃથક્ કથન કર્યું છે, તેથી વાગાદિપ્રાણો સુખ્યપ્રાણના વૃત્તિભેદો નથી, કિંતુ તત્ત્વાંતરો છે. પૂર્વોક્તશ્રુતિમાં ઇન્દ્રિયોથી મનની ગણના પૃથક્ કરી છે, માટે સુખ્યપ્રાણની પેઠે મનને પણ ઇન્દ્રિયોથી પૃથક્ ગણવું જોઈએ, એવી સંકા દરવી નહિ, કેમકે ‘मनःपष्ठानीन्द्रियाणि ॥’ (અને મન જેમાં છઠ્ઠું છે એવી ઇન્દ્રિયોને) એ સ્મૃતિમાં મનને ઇન્દ્રિય કહેલું છે. શ્રુતિમાં મનની ઇન્દ્રિયોથી જે પૃથક્ ગણના કરી છે, તે માત્ર ઇન્દ્રિયોથી મનનું કિમિત્ શ્રેષ્ઠ દર્શાવવાના હેતુથી છે, ઇન્દ્રિયોથી તેનું બિન્નપણું દર્શાવવાના હેતુથી નથી, અને પ્રાણનું ઇન્દ્રિયપણું તો કાષ્ઠ શ્રુતિસ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ નથી. ૧૭.

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ભેદશ્રુતેઃ ભેદની શ્રુતિથી [પણ સુખ્યપ્રાણથી અન્યપ્રાણો તત્ત્વાંતરરૂપ છે].

ટીકા:—પ્રકરણના ભેદનું આ સૂત્રમાં કથન છે, માટે પુનરુક્તિદોષ નથી. ત્રીછાંદોઅમાં કથન કરેલા ઉદ્ગીયકર્મમાં પાપવૃત્તિરૂપઅસુરના નાશમાટે શાસ્ત્રીયવૃત્તિરૂપદેવો વાગિન્દ્રિયને કહેવા લાગ્યા કે ‘તું પાપવૃત્તિરૂપઅસુરના નાશમાટે ઉદ્ગાન કર.’ ત્યારે વાણી ઉદ્ગાન કરવા લાગી, ત્યારે અસુરો અનૃતાદિદોષવડે વા-

ણીનો વિધ્વંસ કરતા હવા. એવીરીતે અસુરો ઉદ્દગાન કરનારી સર્વેષ્વન્દ્રિયોને ક્રમપૂર્વક માપવડે ઘસત કરતા હવા. પશ્ચાત્ નિર્વિધ્ય અને સંગદોષરહિત સુખ્યપ્રાણુ ઉદ્દગાન કરવા લાગ્યો, ત્યારે અસુરો નાશ પામ્યા. એ આશયની શ્રુતિઓમાં અસુરોથી પરાભવ પામનારી ઇન્દ્રિયોથી અસુરોનો નાશ કરનાર પ્રાણુનું પૃથક્પણુ જણાય છે, તેથી સુખ્યપ્રાણુથી અન્યપ્રાણુ જુદા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૮.

વૈલક્ષણ્યાચ ॥ ૩૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને વૈલક્ષણ્યાત્ વિરુદ્ધધર્મપણાથી [પણુ વાગાદિપ્રાણુ સુખ્યપ્રાણુથી ભિન્ન છે].

ટીકા:—વાગાદિકોથી સુખ્યપ્રાણુ વિરુદ્ધધર્મવાળો છે. જ્યારે વાગાદિક સર્વેષ્વન્દ્રિયો શયન કરે છે, ત્યારે આ એક સુખ્યપ્રાણુ જાગ્યો છે; અન્ય ઇન્દ્રિયો જ્યારે અમરપ્રયત્નને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ પ્રાણુ નિરતર પોતાનું કાર્ય કરતાં છતાં પણ અમરપ્રયત્નને પ્રાપ્ત થતો નથી; પ્રાણુની સ્થિતિ અને ઉત્ક્રાંતિ શરીરનાં ધારણપતનનાં હેતુ છે, પણ ઇન્દ્રિયોનું તેમ નથી; અને ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોનો અનુભવ કરે છે, પણ પ્રાણુને તેવો કોઈ વિષય નથી. એવીરીતે સુખ્યપ્રાણુના અને ઇન્દ્રિયોના વિરુદ્ધધર્મો હોવાથી સુખ્યપ્રાણુથી વાગાદિ ઇન્દ્રિયો ભિન્ન છે. ઇન્દ્રિયોની સ્થિતિ પ્રાણુધીન હોવાથી કોષશ્રુતિઓમાં ઇન્દ્રિયોનો પ્રાણુશબ્દથી વ્યવહાર કર્યો છે, ઇન્દ્રિયોનો અને પ્રાણુનો અભેદ છે, એવા હેતુથી તે વ્યવહાર કર્યો નથી. ૧૯.

નામરૂપરૂપલક્ષણોનાં કર્તાં જીવ છે અથવા ઇન્દ્રિય છે? એવો સસય થાય છે, ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે નામરૂપરૂપલક્ષણોનાં કર્તાં જીવ છે, કેમકે કિયગ્નિત્ય(કાષ્ઠના હાથી તથા કાષ્ઠના મૃગ)આદિ નામોમાં અને ઘટશરાવાદિષ્ટોમાં જીવનું જ વ્યક્તકર્તૃત્વ જોવામાં આવે છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન મૂનકાર ભીષ્મના સંજ્ઞામૂર્તિકલ્પમયધિકરણને રચે છે:—

૯. સંજ્ઞામૂર્તિકલ્પમયધિકરણ.

સંજ્ઞામૂર્તિકૃત્સિત્તુ ત્રિવૃત્કુર્વત ઉપદેશાત્ ॥ ૨૦ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—તુ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરે છે સંજ્ઞામૂર્તિકૃત્સિત્તિઃ નામરૂપની કલ્પના (કિયા) ત્રિવૃત્કુર્વતઃ ત્રિવૃત્ (તેજ, જલ અને પૃથિવી) કરમારની [છે] ઉપદેશાત્ [શ્રુતિમાં તેવો] ઉપદેશ હોવાથી.

ટીકા:—અગ્નિ, આદિત્ય અને ચંદ્રમા; કુશ, કાશ અને પલાશ; તથા મનુષ્ય, પશુ અને પક્ષી એ આદિ અનેકનામરૂપની કિયા તેજ, જલ અને પૃથિવી એ ત્રણસૂક્ષ્મભૂતોને મિશ્ર કરીને સૃષ્ટિ રચનાર પરમાત્માની છે; કેમકે ‘આકાશો હ વૈ નામનામરૂપયોર્નિર્વહિતા ॥’ (પ્રસિદ્ધ આકાશ*—બ્રહ્મ-જ નામરૂપનું નિર્વાહક છે) એ શ્રુતિમાં એપ્રમાણે કથન છે. ગિરિનદીસમુદ્રાદિ નાનાવિધ નામરૂપો રચવાનું સામર્થ્ય અનીશ્વરજીવમાં ન જ હોય, અને જેઓમાં તે હોય તેઓમાં પણ તે પરમાત્માને અધીન છે. પૂર્વોક્ત ત્રિવૃત્કરણ પચીકરણનું ઉપલક્ષણ છે, કેમકે છાંદોગ્યમાં પણ આકાશ અને વાયુના ઉપસકારનું કથન છે. પ્રથમ આકાશાદિકમયી સૂક્ષ્મભૂતોની ઉત્પત્તિ, પછી તે ભૂતોના મિશ્રણરૂપ પચીકરણ થઈ રૂપભૂતોની ઉત્પત્તિ, અને અતે બૌદ્ધિકસૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે સર્વનાં નામરૂપનું પ્રકટીકરણ પરમાત્માને અધીન છે, અલ્પઉપાધિવાળા જીવને અધીન નથી, એમ આ સત્ત્વ તાત્પર્ય છે. ૨૦.

બાહ્યત્રિવૃત્ત કહીને હવે અધ્યાત્મત્રિવૃત્ત કહે છે.—

માંસાદિ ભૌમં યથાશન્દમિતરયોશ્ચ ॥ ૨૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—માંસાદિ માંસાદિ ભૌમં ભૂમિનાં કાર્ય યથાશન્દં શ્રુતિઅનુસાર [સિદ્ધ થાય છે] ચ અને રૂપયોઃ [એપ્રમાણે] બીજા બેનાં (જલ અને તેજનાં) [કાર્ય પણ શ્રુતિઅનુસાર જાણવાં].

ટીકા:—આ ત્રિવૃત્તતા ભૂમિ જ વૃદ્ધિવાદિઅનરૂપે પુરુષ બક્ષણુ કરે છે, બક્ષણુ કરેલી અનરૂપા ભૂમિ

પુરુષશરીરને પામીને ત્રણરૂપવાળી થાયછે. માંસાદિ ત્રણ ભૂમિનાં કાર્ય છે, એમ ‘અન્નમશિતં ત્રેષા વિધીયતે તસ્ય યઃ સ્વવિષ્ઠો ઘાતુસ્તપુરીષં ભવતિ યો મધ્યમસ્તન્માસં ચોઽણિષ્ઠસ્તન્મનઃ ॥’ (ભક્ષણ કરેલું અન્ન ત્રણ-પ્રકારે વિભાગ પામેછે, તેના જે સ્થૂલભાગ છે તે વિદ્યા યદને બહાર નીકળેછે, જે મધ્યમભાગ છે તે માંસને વધારેછે, અને જે આણુભાગ છે તે મનનું પોષણ કરેછે) એ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. એપ્રમાણે જલ તથા તેજનાં ત્રણ ત્રણ કાર્યો પણ ‘મૂત્રં લોહિતં પ્રાણશ્વાપાં કાર્યમ્ । અસ્થિ મજ્જા વાક્તેજસઃ ॥’ (જલનો સ્થૂલભાગ મૂત્ર યદને બહાર નીકળેછે, મધ્યમભાગ રુધિર થાયછે, અને આણુભાગ પ્રાણ થાયછે. તેજનો સ્થૂલભાગ અસ્થિ થાયછે, મધ્યમભાગ મજ્જા થાયછે, અને આણુભાગ વાક થાયછે) એમ શ્રુતિપ્રમાણે જાણવો. ૨૧.

જે સર્વભૂતભૌતિક ત્રિવૃત્ત છે, તે આ તેજ છે, આ જલ છે, આ પૃથિવી છે, અને આ માંસાદિ તેનાં કાર્ય છે, એવું વિશેષ કથન શામાટે છે? એવી સંકા થાય તો તેને દૂર કરેછે:—

વૈશેષ્યાત્ તદ્વાદસ્તદ્વાદઃ ॥ ૨૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—તુ સંકાની નિવૃત્તિ કરેછે વૈશેષ્યાત્ વિશેષપણાથી તદ્વાદઃ તેનું [વિશેષ] કથન [છે] તદ્વાદઃ તેનું [વિશેષ] કથન [છે].

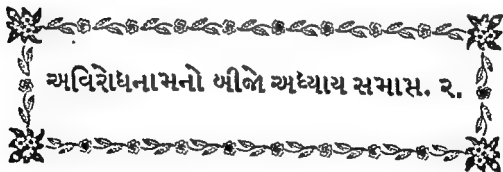
ટીકા:—પદ્યપિ સર્વભૂતભૌતિકમાં ત્રિવૃત્તરણુ છે, તથાપિ જ્યાં જે ભૂતનું અધિકપણું હોય ત્યાં તે અધિકપણાને લઇને તેનું વિશેષ કથન છે, અર્થાત્ અગ્નિમાં તેજનું અધિકપણું, અપ્પમાં જલનું અધિકપણું, પૃથિવીમાં અન્નનું અધિકપણું અને માંસમાં પૃથિવીનું અધિકપણું છે, તેથી તેને લઇને તેમના વિશેષનું કથન છે. ત્રિવૃત્તરણુવિના પૃથક્સૂક્ષ્મભૂતોથી વ્યવહારની સિદ્ધિ થાય નહિ, માટે વ્યવહારની સિદ્ધિને અર્થે ત્રિવૃત્તરણુ છે. સૂત્રમાંના તદ્વાદઃ એ પદની દ્વિરુક્તિ આ અવિરોધાધ્યાયની સમાપ્તિનું ચોતન કરેછે. ૨૨.

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટી-

કામાં અવિરોધનામના બીજાઅધ્યાયનો લિંગશરીરસં-

બંધિશ્રુતિઓના વિરોધનો પરિહાર એ નામનો

ચોથો પાદ સમાપ્ત. ૪.

અવિરોધનામનો બીજો અધ્યાય સમાપ્ત. ૨.

॥ શ્રીવેદાતદર્શન ॥

૩. સાધનાધ્યાય.

૧. અથ જીવના પરલોકગમનાગમનના વિચારપૂર્વક વૈરાગ્યનિરૂપણ
એ નામનો ત્રીજાધ્યાયનો પહેલો પાઠ.

ખીજાધ્યાયમાં વેદાંતવિહિતબ્રહ્મદર્શનમાં સાંખ્યશ્રુતિ અને ન્યાયના વિરોધનો પરિહાર કરી પર-
પક્ષોનું અસારપણું દર્શાવ્યું, અને શ્રુતિઓના વિરોધને દૂર કરી જીવથી ભિન્ન જીવનાં કરણો બ્રહ્મમાંથી ઉ-
પન્ન્યાં છે, એમ પણ વર્ણવ્યું. હવે પૂર્વોક્ત વાગાદિઉપકરણસહિત જીવની સસારગતિનો પ્રકાર, તેનાં
અવસ્થાંતરો, ત્વમ્પદાર્થ, બ્રહ્મતત્ત્વ, ઉપાસનાના બેઘબેદ, શુભોનો ઉપસંહાર અને અનુપસંહાર, સમ્યગ્દર્શ-
નથી મોક્ષસિદ્ધિ, સમ્યગ્દર્શનના સાધનના પ્રભેદ, અને શુક્તિરૂપનું એકરૂપણું, તથા પ્રસંગથી પ્રાપ્ત દેહાત્મ-
વાદમાં દૂષણ એ વિષયોનું આ ત્રીજાધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવશે. તેમાં પ્રથમપાઠમાં વૈરાગ્યને
માટે પંચામિવિધાને દેખાડે છે. ધુ, પર્જન્ય, પૃથિવી, પુરુષ અને સ્ત્રી એ પાંચમા અમિપણાનું ધ્યાન એ
પંચામિવિધા કહેવાય છે. સુખ્યપ્રાણ, ઇન્દ્રિયો, મન, અવિદ્યા, ધર્મોદર્શને જન્માન્તરસરકાર એ સર્વને લઇને
જીવ પૂર્વશરીરનો ત્યાગ કરીને ખીજાશરીરને પ્રાપ્ત થાય છે, તે ઉત્તરદેહનાં કારણ જે જૂતસૂક્ષ્મ તેને ત્યજીને
નવજીવે અથવા લઇને જાય છે? ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે જીવ માત્ર ઉપકરણોને લઇને જ જાય છે, જૂતસૂક્ષ્મ
ત્યાં સુલભ હોવાથી તેના ત્યાગ કરીને જાય છે. એ પૂર્વપક્ષના નિરાકરણમાટે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું તદંતર-
રપ્રતિપત્ત્યધિકરણ રચે છે:—

૧. તદંતરપ્રતિપત્ત્યધિકરણ.

તદન્તરપ્રતિપત્તૌ રંહતિ સમ્પરિવ્રક્તઃ પ્રશ્નનિરૂપણાભ્યામ્ ॥ ૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તદન્તરપ્રતિપત્તૌ તેથી (પૂર્વદેહથી) અન્યની (ઉત્તરદેહની)
પ્રાપ્તિમાં [જીવ] સમ્પરિવ્રક્તઃ [દેહનાં ખીજ જે જૂતસૂક્ષ્મ તેવડે] પરિવેષિત [થયો છતો]
રંહતિ જાય છે [એમ] પ્રશ્નનિરૂપણાભ્યામ્ પ્રશ્ન અને પ્રતિવચનથી [નિશ્ચય થાય છે].

ટીકા:—જીવ ન્યારે પૂર્વદેહને ત્યાગ કરીને ઉત્તરદેહને પ્રાપ્ત થાયછે, ત્યારે તે દેહનાં બીજા જે ભૂત-સક્ષમ તેવડે પરિવેશિત થયેા છતાં જાણછે, એમ ‘કેચ યયા પચ્ચમ્યામાહુતાવાપ: પુરુષવચસો ભવન્તિ ॥’ (જલ પાંચમીઆહુતિમાં જેમ પુરુષરૂપે પરિણામ પામેછે, તેમ હે શ્વેતકેતો ! તું જાણેછે ?) એ પ્રવાહણુરા-ભના પ્રશ્નથી તથા શ્વેતકેતુના પિતા ગૌતમપ્રતિ પ્રવાહણુરાભના ‘ઇતિ તુ પચ્ચમ્યામાહુતાવાપ: પુરુષવચસો ભવન્તિ ॥’ (એવીરીતે જલ પાંચમીઆહુતિમાં પુરુષરૂપે પરિણામ પામેછે) એ પ્રતિવચનથી નિશ્ચય થાયછે.

વેદમાં ઉપાસનામાટે ધુ, પર્જન્ય, પૃથિવી, પુરુષ અને સ્ત્રી આ પાંચને અગ્નિરૂપે કહ્યાં છે. એ પાંચ-અગ્નિમાં ક્રમથી શ્રદ્ધા, સોમ, વૃદ્ધિ, અન્ન અને વીર્યરૂપ પાંચ આહુતિઓ હોમાયછે. આ ભોક્ષમાં અગ્નિહોત્રને વિષે શ્રદ્ધાવડે દૃઢાદિરૂપ જલ હોમવાથી તે યજમાનથી સંલગ્ન થઇને સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત થઇ સોમરૂપદિ-બ્યદેહવડે રિયત થાયછે, પછી કર્મના અંતમાં તે સોમરૂપ જલ પર્જન્યમાં હોમાયછે, પછી વૃદ્ધિરૂપ જલ પૃથિવીમાં હોમાયછે, પછી અન્નરૂપ જલ પુરુષમાં હોમાયછે, અને પશ્ચાત્ વીર્યરૂપ જલ ચોપિતમાં હોમવાથી તે પુરુષરૂપપરિણામને પામેછે, એમ પ્રતિવચનનું તાત્પર્ય છે. એ પ્રતિવચનવડે જલવડે પરિવેશિત જીવ અ-ન્યશરીરપ્રતિ જાણછે, એમ જાણાયછે. કર્મોનુસાર નવાદેહનું અભિમાન સ્ફુર્કાપછી તે જીવ તે નવાદેહને પામેછે. આ વિનાની પુરુષોની બુદ્ધિથી ઉપજેલી નાનાપ્રકારની દેહાંતરની પ્રાપ્તિની કલ્પનાઓ અનાદરકરવાયોગ્ય છે. ૧.

પૂર્વોક્તપ્રશ્નપ્રતિવચનથી કેવલ જલવડે પરિવેશિત થઇને જીવાત્મા દેહાંતરમાં જાયછે, એમ સિદ્ધ થાયછે, પણ સર્વભૂતસક્ષમથી વેશિત થઇને જતો હોય એમ જાણતું નથી, એવી શંકા થાય તો તેને દૂર કરેછે:—

જ્યાત્મકત્વાતુ ભૂયસ્ત્વાત્ ॥ ૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તુ શંકાની નિવૃત્તિ કરેછે જ્યાત્મકત્વાત્ [જલનું] ત્રણરૂપ-પણું હોવાથી [અન્ય બે ભૂતો પણ અવશ્ય અંગીકાર થાયછે] ભૂયસ્ત્વાત્ [શરીરમાં જલનું] બ-હુપણું હોવાથી [એક જલનું કથન છે].

ટીકા:—ત્રિદશરુણશ્રુતિથી જલનું આત્મકપણું હોવાથી દેહાંતરભક જલમાં પણ અન્ય બે ભૂતો-પૃથિવી અને તેજ-અવશ્ય અંગીકાર થાયછે. ગંધ, રસ, આહારપરિપાક, પ્રાણ અને અવકારાદાન આ પૃ-થિવી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશનાં કાર્મોનાં દર્શનથી વસ્તુતાએ તો આ દેહ પચ્ચભૂતાત્મક છે, તેથી જલમાં બીજા ચાર ભૂતો ગૌણપણે રહ્યાં છે, એમ જાણાયછે. પ્રશ્નપ્રતિવચનમાં માત્ર જે જલનું કથન છે, તે દેહાંતરનાં નિમિત્તકારણ અગ્નિહોત્રાદિકમાં સોમ, ધી અને દૃઢાદિ દ્રવદ્રવ્યને આશ્રયે રહેલાં છે, તથા શુક્ર-શોણિતરૂપ દેહબીજ પ્રવાહીદ્રવ્ય છે, તેમ જ સર્વદેહોમાં રસરશિરાદિ પ્રવાહીદ્રવ્યનું બહુપણું જ્ઞેવામાં આવે-છે, માટે જલના બહુપણાની અપેક્ષાએ છે, કેવલપણાની અપેક્ષાએ નથી. એમ હોવાથી સર્વ દેહબીજરૂપ ભૂતસક્ષમે ઉપાદાન છે, એ વાર્તા નિર્દોષ છે. ૨.

પ્રાણગતેશ્ચ ॥ ૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પ્રાણગતે: [દેહાંતરપ્રાપ્તિમાટે] પ્રાણોની ગતિથી ચ પણ [બીજાંભૂતોથી મળેલા જલની ગતિનો નિશ્ચય થાયછે].

ટીકા:—જીવાત્મા ન્યારે પૂર્વદેહને ત્યજીને ઉત્તરદેહપ્રતિ ગમન કરેછે, ત્યારે જીવની પાછળ મુખ્યપ્રાણ ગમન કરેછે, અને મુખ્યપ્રાણની પાછળ અન્ય પ્રાણો (ઇન્દ્રિયો) ગમન કરેછે, એમ ‘તમુત્ક્રામન્તં પ્રાણોડનૂ-ત્ક્રામન્તિ પ્રાણમનૂત્ક્રામન્તં સર્વે પ્રાણા અનૂત્ક્રામન્તિ ॥’ એ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. પ્રાણોની તે ગતિ ભૂતસક્ષમરૂપ આશ્રયવિના સંભવતી નથી, માટે પ્રાણની ગતિસાથે બીજાં ચારભૂતોથી મળેલા જલની ગતિનો નિશ્ચય થાયછે. ૩.

પ્રાણોની ગતિ અસિદ્ધ છે, એમ આશંકા કરીને તેનો નિષેધ કરેછે:—

અગ્ન્યાદિગતિશ્રુતેરિતિ ચૈન્ન ભાક્તત્વાત્ ॥ ૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અગ્ન્યાદિગતિશ્રુતે: [પ્રાણોની] અગ્નિઆદિમાં ગતિની શ્રુ-

તિથી [અન્યદેહપ્રતિ જીવની સાથે પ્રાણો જતા નથી] इति એમ ચેત્ કહો તો ભાવતત્વાત્ [તે જીવ-તિના] ગૌણપણથી ન [તેમ] નથી.

ટીકા:—‘યત્રાસ્ય પુરુષસ્ય મૃતસ્યાનિ વાગ્યેતિ વાતં પ્રાણઃ ॥’ (જે કાલમા આ મૃતપુરુષની પાસે અગ્નિમાં, અને પ્રાણ વાયુમાં લય પામેછે) એ વાગાદિપ્રાણોની અગ્નિઆદિમાં ગતિ કહેનારી શ્રુતિથી જીવની સાથે અન્યશરીરપ્રતિ પ્રાણો જતા નથી, પણ અગ્નિઆદિ દેવોપ્રતિ જાયછે, એમ શકા કરે તો તે શ્રુતિના ગૌણપણથી તમારી તે શકા નિરર્થક છે. તે શ્રુતિના પાછળના ભાગમાં ‘ઓપધીર્લોમાનિ વનસ્પતિ-ન્કેશાઃ ॥’ એ વચનવડે સોમો (રુવાડાં) ઓપધીમાં અને કેશો વનસ્પતિમાં જાયછે, એમ કહ્યું છે, પણ સોમો અને કેશો જીવડીને ઓપધી અને વનસ્પતિમાં જાય એવો સંભવ નથી, તેથી તે શ્રુતિમાં ગૌણપણું છે. વાગાદિને ઉપકાર કરનારા તેમના અધિષ્ઠાતા અગ્નિઆદિદેવોના ઉપકારની નિશ્ચિતિ મરણકાલે થાયછે, તેથી વાગાદિ અન્યઆદિમાં જાયછે, એમ ઉપચારથી કહ્યું છે. જીવ પ્રાણોવિના ગમન કરી શકતો નથી, અને પ્રાણોવિના દેહાંતરમાં ઉપભોગ પણ સિદ્ધ થતો નથી. ૪.

પાંચમીઆહુતિમાં પુરુષરૂપ પરિણામ થતો નથી, એમ આશંકા કરી તેનું સમાધાન કરેછે.—

પ્રથમેઽશ્રવણાદિતિ ચેન્ન તા એવ હ્યુપપત્તેઃ ॥ ૫ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—પ્રથમે પ્રથમ[અગ્નિ]માં અશ્રવણાત્ [જલના] અશ્રવણથી [પાંચમીઆહુતિમાં જલનો પુરુષભાવ અચુક્ત છે] इति એમ ચેત્ [એ કહો] તો ન [આ દોષ] નથી હિ કેમકે ઉપપત્તેઃ [પૂર્વાપરઅંથની] સંગતિથી તાઃ તે (જલ) એવ જ [ત્યાં શ્રદ્ધાશબ્દવડે ગ્રહણ કરાયછે].

ટીકા:—દુષોક્તરૂપ પ્રથમઅગ્નિમાં પ્રથમ શ્રદ્ધાને હોમવાનું શ્રવણ છે, પણ જલને હોમવાનું અશ્રવણ છે. શ્રદ્ધા જ્ઞાનવિશેષ છે, પણ હોમવ્યવસ્થા નથી. શ્રુતશ્રદ્ધાનો ત્યાગ કરી અશ્રુતજલની કલ્પના કરવી એ સાહસ છે, તેથી પાંચમીઆહુતિમાં જલનો પુરુષભાવ અચુક્ત છે; એમ જો કહે તો તેના ઉત્તરમાં અગ્ને કહીએછીએ કે આ દોષ નથી; કેમકે પ્રશ્નરૂપઉપક્રમમાં પાંચમીઆહુતિમાં જલ પુરુષભાવ પામેછે, એમ કહ્યું છે, અને પ્રતિવચનરૂપઉપસહારમાં પણ તેમ જ કહ્યું છે, તે જો પ્રથમઆહુતિમાં જલનું ગ્રહણ ન કરીએ તો સંગત થતું નથી. પ્રથમઆહુતિમાં જલનું ગ્રહણ ન હોત તો ચોથીઆહુતિમાં જલ પુરુષભાવને પામેછે, એમ ઉપક્રમોપસંહાર હોત, પણ તેમ નથી, તેથી તે પૂર્વાપરઅંથની સંગતિથી પ્રથમઆહુતિમાં શ્રદ્ધા-શબ્દવડે જલ જ ગ્રહણ કરાયછે. સોમવૃષ્ટિઆદિ જે ઉત્તરઆહુતિઓ તે જલજનુલ છે, ને શ્રદ્ધાનાં કાર્ય છે, તે શ્રદ્ધાના જલપણામાં યુક્તિ છે. વળી શ્રદ્ધાશબ્દનો અર્થ જલ પણ થાયછે, એમ ‘શ્રદ્ધા વા આપઃ ॥’ (શ્રદ્ધા જ જલ છે) એ શ્રુતિથી જણાયછે. ૫.

જલની સાથે જીવોની ગતિ થયાનું અશ્રવણ છે, એમ શકા કરી તેનું સમાધાન કરેછે:—

અશ્રુતત્વાદિતિ ચેન્નેષ્ટાદિકારિણાં પ્રતીતેઃ ॥ ૬ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—અશ્રુતત્વાત્ અશ્રુતપણથી (શ્રુતિમાં કથન ન હોવાથી) इति [જલની સાથે અન્યદેહપ્રતિ જીવો જતા નથી] એમ ચેત્ [કહો] તો ઇષ્ટાદિકારિણામ્ ઇષ્ટાદિકરનારાઓની પ્રતીતેઃ [તેવી] પ્રતીતિ હોવાથી ન [દોષ] નથી.

ટીકા:—યદ્યપિ પૂર્વોક્તપ્રશ્નપ્રતિવચનથી શ્રદ્ધાદિક્રમવડે પાંચમીઆહુતિમાં જલ પુરુષાકારને પામેછે, આ નિશ્ચય થયો, તથાપિ જલથી પરિવેષિત થઈ દેહાંતરપ્રતિ જીવ જાયછે, એવો નિશ્ચય થતો નથી; કેમકે કેષ્ઠશ્રુતિમાં જલની સાથે જીવો દેહાંતરપ્રતિ જતા હોય એવું કથન નથી, તેથી જલની સાથે અન્યદેહપ્રતિ જીવો જતા નથી, એમ સિદ્ધ થાયછે એમ કહો તો અગ્ને કહીએછીએ કે ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓ ધૂમાદિધિ-ત્યાણુમાર્ગવડે ચંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થઈ ત્યાં સોમરૂપે સ્થિત થાયછે, એમ ‘આકાશચન્દ્રમસમેય

(ઇષ્ટપૂર્ત કર્મ કરનાર આકાશથી ચંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થાયછે, આ સોમરાજ છે) એ શ્રુતિથી જણાયછે, તેમ અહિં પણ ‘તસ્મિન્નેતસ્મિન્નગ્રો દેવાઃ શ્રદ્ધાં જુહ્વતિ તસ્યા આહુતેઃ સોમો રાજા સમ્ભવતિ ॥’ (તે આ અગ્નિમાં દેવો શ્રદ્ધા-જલ-ને હોમેછે, તેની આહુતિથી સોમરાજા થાયછે) એ શ્રુતિવડે સોમરૂપે સ્થિતિ થયાનું જણાયછે, એવીરીતે સોમરાજશબ્દના સામાન્યપણાથી ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારા જીવોની પેઠે અહિં પણ જલની સાથે જ જીવનું ગમન થાયછે, એમ જણાયછે. તેથી તમે કહોછો તે દોષ નથી. ઇષ્ટાદિમાંના આદિશબ્દથી પૂર્તનું અ-લ્પ કરવું. અગ્નિહોત્રાદિકર્મ ઇષ્ટ કહેવાયછે, અને લોકોપયોગભાટે વાવ, ફૂવા તથા ધર્મશાસ્ત્રાદિ કરાવવાં તે પૂર્ત કહેવાયછે. અગ્નિહોત્રાદિકર્મનાં સાધનભૂત જે દધિપચાદિ છે, તેમાં પ્રવાહીદ્રવ્યનું બહુપણું હોવાથી તે પ્રત્યક્ષ જ જલ છે. તે અગ્નિમાં હોમવાથી સૂક્ષ્મરૂપે યદ્ય અપૂર્વરૂપે ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારનો આશ્રય કરેછે, અને તેનું મૃત્યુ થયે તેના શરીરના દાહપછી તે જીવને પરિવેશિત યદ્યને જેમ પ્રલપ્તાનભાટે લોકાંતરમાં લઇ જાયછે, તેમ આ પંચાગ્નિવિધાના ઉપાસકની પણ જલથી પરિવેશિત યદ્ય ફલભોગભાટે મતિ થાયછે. ૬.

ઇષ્ટાદિકર્મ કરનાર ચંદ્રલોકમાં જાયછે, આ પ્રતિજ્ઞા યોગ્ય નથી; કેમકે ‘एष सोमो राजा तदेवानामलं तं देवा भक्षयन्ति ॥’ (આ સોમરાજ દેવોનું અન્ન છે, તેને દેવો બક્ષણ કરેછે) એ શ્રુતિમાં સોમરાજ- (ચંદ્ર)ને દેવોનું અન્ન કહેલ છે. જો ઇષ્ટાદિકર્મ કરનાર ચંદ્રલોકમાં જશે તો તે અન્ન યદ્ય જશે, અને દેવો તેનું બક્ષણ કરશે, ત્યારે તે ભોક્તા નહિ રહે. વ્યાધાદિની પેઠે દેવોએ બક્ષણ કરેલાને કેવીરીતે ઉપભોગ સંભવે ? એવી શકા થાય તો તેને દૂર કરવા નીચેના મૂત્રનું અવતરણ કરેછે:—

भाक्तं वाऽनात्मविच्चात् तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—વા પૂર્વોક્તશંકાની નિવૃત્તિ કરેછે ભાક્તં [તેઓનું અન્નપણું] ગૌણ [છે] અનાત્મવિચ્ચાત્ અનાત્મશપણાથી [તેઓ દેવોને ઉપકારક છે, કેમકે શ્રુતિ પણ] તથાહિ તેમ જ દર્શયતિ દેખાડેછે.

ટીકા:—ચંદ્રલોકમાં જનારાઓનું અન્નપણું ગૌણ છે, મુખ્ય નથી. જો મુખ્ય અન્નપણું હોય તો ‘स्व- र्गकामो यजेत ॥’ (સ્વર્ગની કામનાવાળો યજન કરે) ઇષ્ટાદિક્ષકામનાની શ્રુતિઓનો ઉપરોક્ત થાય. ચંદ્ર- મંડલમાં ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારને જો ઉપભોગ ન હોય તો અધિકારિજનો આચાર્યબુદ્ધ ઇષ્ટાદિકર્મ શાખાટે કરે ? ઉપભોગના હેતુપણાના સામાન્યથી અન્ન ન હોય તેમાં પણ અન્નશબ્દ ગૌણપણે વપરાયછે, જેમ વેશ્યને રાજાનું અન્ન તથા પશુઓને વેશ્યોનું અન્ન કહેવામાં આવેછે. તેથી સ્ત્રીપુત્રગિત્રાદિની પેઠે ગુણભાવને પા- મેલા ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓવડે જે સુખવિહાર દેવોને થાયછે, તે જ તેઓનું બક્ષણ એમ અભિપ્રાય છે, મોહકાદિની પેઠે ચર્વણ અથવા નિગરણ (ગળી જવું) કહેવાને ઇચ્છિત નથી; કેમકે ‘न ह वै देवा भक्षन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥’ (દેવો બક્ષણ કરતા નથી, અને પીતા પણ નથી, તેઓ અમૃતને નોંધને જ તૃપ્ત થાયછે) એ શ્રુતિ દેવોના ચર્વણદિવ્યાપારનો નિષેધ કરેછે. જેમ રાજાના આશ્રયવડે જીવન નિર્વાહ કરનારા પરિજનોનો ઉપભોગ સિદ્ધ થાયછે, તેમ દેવોપ્રતિ ગુણભાવને પામેલા ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારા- ઓનો પણ ઉપભોગ સિદ્ધ થાયછે. આત્મરાજાની રહિત હોવાથી ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારને દેવોનું ભોગ્યપણું પ્રાપ્ત થાયછે. ‘अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यया पशुरेवं स देवानाम् ॥’ (જો ઉપાસક આત્માથી અન્ય દેવને ઉપાસેછે, આ દેવ અન્ય છે અને હું અન્ય છું, એમ જે બેદબુદ્ધિ કરેછે, તે બાણ્તો નથી, જેમ મનુષ્યોને પશુ ભોગ્ય છે, તેમ તે બેદબુદ્ધિવાળો અજ્ઞાની દેવોને ભોગ્ય છે) એ શ્રુતિ પણ અનાત્મજો દેવોના ભોગ્ય છે એમ દર્શાવેછે. તે આ લોકમાં ઇષ્ટાદિકર્મવડે દેવોને સંતોષ પમાડતા છતાં પશુની પેઠે ઉપકાર કરેછે, અને પરલોકમાં તેમના આશ્રયવડે જીવન ચલાવી તથા તેમની આજ્ઞાનું પા- લન કરી ફલ ભોગવતા છતાં પશુની પેઠે જ તે દેવોને ઉપકાર કરેછે. એવીરીતે અન્નભાવના વચનનું ગૌ-ણપણું હોવાથી ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓના ચંદ્રલોકગમનની પ્રતિજ્ઞા યુક્ત જ છે. ૭.

ચંદ્રલોકમાં ગયેલાના પુનરાગમનના પ્રકારને દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકરનીએના કૃતાત્મયાધિકરણને રચેછે.—

૨. કૃતાત્મયાધિકરણ.

કૃતાત્મયેऽનુશયવાન્દષ્ટસ્મૃતિભ્યાં યથેતમનેવં ચ ॥ ૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—કૃતાત્મયે કરેલા[કર્મ]ના અંતમાં અનુશયવાન્ શેષકર્મવાળો [આ લોકમાં આવેછે, એમ] દષ્ટસ્મૃતિભ્યામ્ શ્રુતિસ્મૃતિથી [જણાવેછે] યથા જે[માર્ગ] વડે હતું ગમન[તે જ માર્ગવડે આગમન] ચ અથવા અનેવમ્ વિપર્યય[માર્ગવડે આગમન થાયછે].

ટીકા:—ધર્ષાદિકર્મ કરનારા ધૂમાદિમાર્ગવડે ચંદ્રલોકમાં જઈ ત્યાંની વિભૂતિને ભોગવીને પછી કરેલા ધર્ષાદિકર્મના અંતમાં ઉપભોગના ક્ષયના દર્શનથી ઉપજેલા શોકરૂપઅગ્નિવડે તેમનું જલમય શરીર વિલીન થઈ તેઓ આ લોકમાં આવેછે, ત્યાં સંશય થાયછે કે તેઓ સર્વકર્મનાં ફલ ભોગવીને આવેછે? અથવા કાંઈ કર્મ શેષ લઈને આવેછે? ત્યાં કહેછે કે આયુષ્ષિકફલવાળા કર્મસમૂહના ભોગના અંતમાં જ્યારે પુનરાગમન થાયછે, ત્યારે ઔદિકફલવાળા કાંઈ કર્મ શેષ લઈને આવેછે. ‘તથા રમણીયચરણા અમ્યાશો હ યત્તે રમણીયાં યોનિમાપદેરન્ બ્રાહ્મણયોર્નિ વા ક્ષત્રિયયોર્નિ વા વૈશ્યયોર્નિ વા । અથ ય રૂઢ કપૂયચરણા અમ્યાશો હ યત્તે કપૂયા યોનિમાપદેરન્ શ્વયોર્નિ વા સૂકરયોર્નિ વા ચાણ્ડાલયોર્નિ વા ॥’ (તે અવરોહણ કરનારા જીવોમાં જે કાંઈ આ કર્મભૂમિમાં પુણ્યકર્મવાળા હોયછે, તેઓ અવશ્ય જ પુણ્યયોગિ-પવિત્રજાતિ-ને પ્રાપ્ત થાયછે, બ્રાહ્મણયોગિને, વા ક્ષત્રિયયોગિને, વા વૈશ્યયોગિને, અને જેઓ આ કર્મભૂમિમાં પાપકર્મવાળા હોયછે, તેઓ અવશ્ય જ પાપયોગિને પ્રાપ્ત થાયછે, જ્ઞાનયોગિને, સૂકરયોગિને વા ચાંડાલયોગિને) એ શ્રુતિ તથા ‘વર્ણા આશ્રમાશ્ચ સ્વકર્મનિષ્ઠાઃ પ્રેયઃ કર્મકલમનુભૂય તતઃ શોષેણ વિશિષ્ટદેશજાતિકુલરૂપાયુઃશ્રુતવૃત્તવિત્તસુખમેધસો જન્મ પ્રતિપચન્તે ॥’ (સ્વકર્મનાં નિષ્ઠાવાળા બ્રાહ્મણાદિવર્ણો અને બ્રહ્મચારીઆદિઆશ્રમિઓ મૃત્યુ પાશીને લોકાંતરમાં કર્મના ફલને ભોગવીને પછી શેષકર્મવડે વિશિષ્ટ દેશ, જાતિ, કુલ, રૂપ, આયુષ્, જ્ઞાન, આચાર, દ્રવ્ય, સુખ અને મેધા(અથના અર્થને ધારણ કરવાના બધા)યુક્ત પુનર્જન્મને પામેછે) એ સ્મૃતિ પછી કર્મશેષવાળાના અવરોહને દેખાડેછે વર્તમાનમાં જે નાનાપ્રકારના ઉચ્ચનીચ ભોગો પ્રાપ્તિએને જન્મસાથે જ જોવામાં આવેછે, તે પછી અનુશયના સદ્ભાવ સૂચવેછે અવરોહણ કરનાર જે માર્ગે ચંદ્રલોકમાં ગયો હોયછે તે માર્ગવડે એ ટકે પિતૃયાજુમાર્ગવડે અવરોહણ કરેછે, અથવા તેથી વિપર્યયમાર્ગવડે (આકાશથી વાયુ, વાયુથી કૂમ, કૂમથી અન્ન, અન્નથી મેધ, અને મેધથી વૃદ્ધિવડે યવાદિદ્વારા પુરુષશરીરને પામી આતાના ગર્ભમાં જવારૂપ માર્ગવડે) અવરોહણ કરેછે. ૮.

શ્રુતિમાંના ચરણશબ્દસમૂહી આશંકા કરીને તેનું સમાધાન કરેછે:—

ચરણાદિતિ ચેન્નોપલક્ષણાર્થેતિ કાર્ણાજિનિઃ ॥ ૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચરણાત્ [શ્રુતિ] શીલથી [યોગિની પ્રાપ્તિને દેખાડેછે, અનુશયથી દેખાડતી નથી] इति એમ ચેત્ [જે કહે] તે ન [આ દોષ] નથી ઉપલક્ષણાર્થ [કેમકે આ ચરણશ્રુતિ અનુશયના] ઉપલક્ષણરૂપ [છે] इति એમ કાર્ણાજિનિઃ કાર્ણાજિનિ [માનેછે].

છે, અનુશયથી ઉચ્ચનીચયોગિની પ્રાપ્તિને દેખાડતી નથી, તેથી અનુશયની અસિદ્ધિ છે, એમ કહો તો અમે કહીએ છીએ કે આ દોષ નથી, કેમકે શીલ સર્વકર્મના અંગભૂત છે, તેથી તે શબ્દ ઔતાદિકર્મનો લક્ષક છે, ને એમ કર્મની લક્ષણાવડે તેનાથી અભિન્ન અપૂર્વનામના અનુશયની સિદ્ધિ છે, માટે આ ચરણશ્રુતિ અનુશયના ઉપલક્ષણરૂપ છે, એમ કાષ્ઠાગ્નિનિઆચાર્ય માને છે. ૯.

તે જ વાર્તા શંકાસમ્બંધાનવડે કહે છે:—

આનર્થક્યમિતિ चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ ૧૦ ॥

અનર્થક્ય અને અનર્થક્યાર્થ:—આનર્થક્યમ્ [શીલને] અનર્થકપણુ [પ્રાપ્ત થશે] इति એમ ચેન્ન [ને કહો] તો ન [આ દોષ] નથી તદપેક્ષત્વાત્ તેના અપેક્ષપણાથી.

ટીકા:—શ્રુતિવિદિત શીલનો ત્યાગ કરીને ચરણશબ્દની કર્મશેષમાં લક્ષણા માનવી ઉચિત નથી, જો લક્ષણા માનશે, અને શીલનું કાંઈપણુ ફલ નહિ અગીકાર કરે તો શ્રુતિપ્રતિપાદિત શીલને અનર્થકપણુ—સાધ્યકરહિતપણુ—પ્રાપ્ત થશે, એમ ને કહો તો અમે કહીએ છીએ કે આ દોષ નથી, શીલની અપેક્ષાથી જ ઇષ્ટાદિકર્મ થાય છે, શીલ (સદાચાર) હીનને કર્મનો અધિકાર નથી. ‘આચારહીનં ન પુનન્તિ વેદા: ॥’ (સદાચારહીનને વેદો પવિત્ર કરતા નથી) ઇલાદિરમૃતિઓવડે શીલના કર્મોગપણાથી પૃથક્કલની અપેક્ષા નથી, કર્મરૂપઅગીના ફલવડે શીલની સાર્યકતા છે, નિરર્થકતા નથી. તેથી શીલવડે ઉપલક્ષિત અનુશયરૂપ કર્મ જ ઉચ્ચનીચયોગિની પ્રાપ્તિમાં કારણ છે, એમ કાષ્ઠાગ્નિનિઆચાર્યનો મત છે. ૧૦.

ચરણશબ્દ કર્મવાચક છે, શીલનો વાચક નથી, તેથી લક્ષણાને અવકાશ નથી, એવા ખાદરિઆચાર્યના મતરૂપ સુખ્યસિદ્ધાંતને કહે છે —

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ૧૧ ॥

અનર્થક્ય અને અનર્થક્યાર્થ:—વાદરિ: ખાદરિ તુ તો સુકૃતદુષ્કૃતે [ચરણશબ્દવડે] સુકૃત-દુષ્કૃત એ જ [ગ્રહણ કરાય છે] इति એમ [માને છે].

ટીકા:—શ્રીખાદરિઆચાર્ય તો ચરણશબ્દવડે પુણ્યપાપ જ ગ્રહણ કરાય છે, એમ માને છે. ચરણ, કર્મ અને અનુકાન એ શબ્દો એક જ અર્થના વાચક છે. જે વેદવિદિત ઇષ્ટાદિકર્મને કરે છે, તેને ભોલ કહે છે કે આ મહાત્મા પુણ્યકર્મ કરે છે, અને તેનાથી વિપરીત નિષિદ્ધકર્મ કરનારને કહે છે કે આ પાપકર્મ કરે છે. તેથી શ્રુતિમાંના ‘રમણીયચરણા: ॥’ એ શબ્દનો અર્થ પ્રશસ્તકર્મ કરનારા, અને ‘કમૂયચરણા: ॥’ એ શબ્દનો અર્થ નિહિતકર્મ કરનારા એવો થાય છે, એમ નિર્ણય છે. ૧૧.

એવીરીતે પુણ્યાત્માઓના ગમનાગમનના વિચારવડે વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરી પાપિઓના ગમનાગમનના વિચારવડે વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અનિષ્ટાદિકાર્યધિકરણ રચે છે:—

૩. અનિષ્ટાદિકાર્યધિકરણ.

पूर्वपक्षः—अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ ૧૨ ॥

અનર્થક્ય અને અનર્થક્યાર્થ:—અનિષ્ટાદિકારિણામ્ અનિષ્ટાદિ કરનારાઓને અપિ ચ પણ શ્રુતમ્ [ચન્દ્રમંડલ ગંતવ્યપણાવડે] સાંભળ્યું [છે].

ટીકા:—ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારા ચન્દ્રમંડલમાં જાય છે, એમ પૂર્વે કહ્યું છે, ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે અનિષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓને (ઇષ્ટાદિકર્મ નહિ કરનારા—પાપિઓ—ને) પણ ‘યે વૈ કે વાસ્તાલ્લોકાત્ પ્રવન્તિ ચન્દ્રમસમેવ તે સર્વે ગચ્છન્તિ ॥’ જે (કોઈ આ લોકથી જાય છે, તે સર્વે જ ચન્દ્રમંડલમાંથી જાય છે) એ કૌપીતકિશાખાની શ્રુતિમાં ચન્દ્રમંડલ ગંતવ્યપણાવડે સાંભળ્યું છે. પાંચમી યોગિદ્વરૂપઅગ્નિમાં દેહાદર્મનો નિયમ દોવાથી પ્રથમના સ્વર્ગલોકરૂપઅગ્નિની પ્રાપ્તિ અવશ્ય સ્વીકારવી જોઈએ ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓની અને અન્યની સમાન ગતિ યુક્ત નથી, એમ ચક્રા કરવી નહિ, કેમકે ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓને ચન્દ્રમંડલમાં ભોગની પ્રાપ્તિ છે, અને અન્યને ભોગનો અભાવ છે, એમ જગેમાં વિષમતા છે. ૧૨.

સિદ્ધાંતઃ—સંયમને ત્વનુભૂયેતરેપામારોહાવરોહૌ તદ્ગતિદર્શનાત્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—તુ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરેછે સંયમને યમલોકમાં અનુભૂય [યમને કરેલી પીડાનો] અનુભવ કરીને રૂક્તેપામ્ ણીભ્યોનું (અનિષ્ટકર્મ કરનારાઓનું) [આ લોકપ્રતિ અવરોહણ થાયછે] આરોહાવરોહૌ [એવીરીતનું તેમનું] ગમનાગમન [થાયછે એમ] તદ્ગતિદર્શનાત્ તેના (યમલોકના) ગમનના દર્શનથી [જણાયછે].

ટીકાઃ—ભોગને માટે જ ચંદ્રલોકહુ છે, નિષ્પ્રયોજન અથવા પ્રતિઅવરોહને માટે નથી; જેમ કોઇ વૃક્ષપર ચડેછે, તે પુષ્પ ફિલા ફલને ગ્રહણ કરવા ચડેછે, નિષ્પ્રયોજન અથવા પડવામાટે ચડતો નથી. અનિષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓને ચંદ્રલોકમાં ભોગ નથી, એમ કહ્યું છે, તેથી ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓ જ ચંદ્રલોકમાં જાયછે, પાપિઓ જતા નથી. તેઓ તો યમલોકપ્રતિ જાયછે, ને તે યમલોકમાં સ્વપાપાનુસાર યમને કરેલી પીડાનો અનુભવ કરીને તેઓનું આ લોકપ્રતિ આગમન થાયછે. એવીરીતે તેમનું ગમનાગમન થાયછે, એમ પાપિઓના યમલોકપ્રતિ ગમનને કહેનારી નીચેની શ્રુતિથી જણાયછેઃ—

“ ન સામ્પરાયઃ પ્રતિભાતિ વાલં પ્રમાદ્યન્તં વિત્તમોદેન મૂઢમ્ ।

અયં લોકો નાસ્તિ પરં ઇતિ માની પુનઃ પુનર્વશમાપદ્યતે મે ॥ ”

ભાવાર્થઃ—યમરાજ નચિકેતાપ્રતિ કહેછેઃ—હે નચિકેતઃ! જે મૂર્ખ પરલોકના ઉપાયને જાણતો નથી, અને વિત્તના મોહવડે મૂઢ થઇને પ્રમાદને કરેછે, અને આ શ્રીપુત્રદ્રવ્યાદિવાળો લોક છે, પરલોક નથી, એમ માનેછે, તે વારંવાર મારે વશ થાયછે.

પાપિઓ યમને વશ થાયછે, એમ કહેનારી વિશેષશ્રુતિસ્મૃતિના જલથી ‘યે વૈ કે ચ ॥’ એ અવિશેષશ્રુતિ ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓને જ ચંદ્રલોકની પ્રાપ્તિ થાયછે, એમ જણાવેછે, એમ નિર્ણય થાયછે. ૧૩.

સરન્તિ ચ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને ‘સરન્તિ [મનુવ્યાસાદિ એમ] સ્મરણ કરેછે.

ટીકાઃ—અને મનુવ્યાસાદિ સિષ્ટપુરુષો પણ નિદિતકર્મ કરનારાઓને યમપુરમાં યમને અધીન સ્વકર્મનું ફલ ભોગવવું પડેછે, એમ યોતાની સ્મૃતિઓમાં કહેછે. ૧૪.

અપિ ચ સપ્ત ॥ ૧૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—અપિ ચ વળી સપ્ત સાત [નરકો છે એમ પૌરાણિકો કહેછે].

ટીકાઃ—વળી પાપકર્મ કરનારા પુરુષોને દુષ્કૃતનું ફલ ભોગવવામાટે સૌરવાદિ સાત નરકો છે, ને તે નરકોને પાપકર્મ કરનારાઓ પ્રાપ્ત થાયછે, એમ પૌરાણિકો કહેછે. તેથી તેવાઓ ચંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થતા નથી, એમ સિદ્ધ થાયછે. ૧૫.

યમરાજની યાતનાને પાપકર્મ કરનારા પુરુષો ભોગવેછે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી; કેમકે સૌરવાદિનરકને વિષે ચિત્રગુપ્તાદિ નાનાઅધિષ્ઠાતાઓનું સ્મરણ થાયછે; એમ સંકો થતાં તેને દૂર કરેછે—

તત્રાપિ ચ તદ્વ્યાપારાદવિરોધઃ ॥ ૧૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને તત્ર ત્યાં અપિ પણ તદ્વ્યાપારાત્ તેના (યમના) વ્યાપારથી અવિરોધઃ અવિરોધ [છે].

ટીકાઃ—તે સૌરવાદિ સાતનરકોમાં તે યમના જ અધિષ્ઠાતાપણુના વ્યાપારના સ્વીકારથી અવિરોધ છે. યમરાજવડે પ્રેરિત તે ચિત્રગુપ્તાદિઅધિષ્ઠાતાઓનું સ્મરણ થાયછે, તેઓ સ્વતત્ર છે, એમ સ્મૃતિમાં કહ્યું નથી. ૧૬.

અન્યમાર્ગના અભાવથી પાપિઓની ચંદ્રલક્ષી ગતિ થાયછે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે તેવાઓને માટે તૃતીયમાર્ગ શ્રુતિએ દર્શાવ્યો છે, એમ કહેછેઃ—

વિદ્યાકર્મણોરિતિ તુ પ્રકૃતત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—વિદ્યાકર્મણોઃ [આ દેવયાન અને પિતૃયાણુમાર્ગ] ઉપાસના અને કર્મના તુ જ [છે] इति એમ પ્રકૃતત્વાત્ પ્રકૃતપણાથી (ઉપાસના તથા કર્મના પ્રકરણમાં કહેલ હોવાથી) [સિદ્ધ થાયછે].

ટીકાઃ—પંચામિવિદ્યામાં ‘વેત્ય યથાડસૌ લોકો ન સમ્પૂર્યંતે ॥’ (જેવડે આ ચંદ્રલોક પૂરિત થતો નથી, તેને તું જાણે?) એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ‘અથૈતયોઃ પર્યોને કતરેણ ચ ન તાનીમાનિ ક્ષુદ્રાપ્યસઙ્કદાન્તીનિ ભૂતાનિ ભવન્તિ । જાયસ્વ ત્રિયસ્વેતેતત્ તૃતીયં સ્થાનં તેનાસૌ લોકો ન સમ્પૂર્યંતે ॥’ (હવે જે મનુષ્યો દેવયાન અથવા પિતૃયાણુ એ બેમાંના એકમાર્ગના સાધનથી એટલે વિદ્યા કિંવા કર્મથી યુક્ત નથી, તેઓ વારંવાર જન્મમૃત્યુ પામનારાં આ મશકાદિ ક્ષુદ્રપ્રાણીઓ થાયછે. જાયસ્વ—જન્મ પામ, ત્રિયસ્વ—મૃત્યુ પામ, એપ્રમાણુ આ તૃતીય સ્થાન છે. તે હેતુથી આ ચંદ્રલોક પૂરિત થતો નથી.) એપ્રમાણુ શ્રવણ થાયછે. એ પ્રકરણમાં દેવયાન અને પિતૃયાણુનાં સાધન વિદ્યા અને ઇષ્ટાદિકર્મને જ કહ્યાં છે, એમ પ્રકૃતપણાથી સિદ્ધ થાયછે. જેઓ વિદ્યાપ્રસાધનવડે દેવયાનમાર્ગમાં અધિકાર પામ્યા નથી, અને કર્મવડે પિતૃયાણુમાર્ગમાં અધિકાર પામ્યા નથી, તેઓને આ ક્ષુદ્રજંતુના જન્મરૂપ વારંવાર જન્મવાશ્રવાનો ત્રીજો માર્ગ પ્રાપ્ત થાયછે, તેથી અનિષ્ટાદિકર્મ કરનારા ચંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થતા નથી, એમ જણાયછે. ૧૭.

દેહની પ્રાપ્તિમાટે સર્વ જ ચંદ્રલોકમાં જવાને યોગ્ય છે, કેમકે પાંચમીઆહુતિમાં જલ પુરુષાકાર થાયછે, એમ પાંચ એ સંખ્યાનો નિયમ દર્શાવ્યો છે, એમ પૂર્વે જે શંકા કરવામાં આવી છે, તેનું સમાધાન કરેછેઃ—

ન તૃતીયે તથોપલબ્ધેઃ ॥ ૧૮ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—તૃતીયે ત્રીજા[સ્થાન]માં ન [આહુતિની પાંચસંખ્યાનો નિયમ આદરકરવાયોગ્ય] નથી તથા તેવા ઉપલબ્ધેઃ જ્ઞાનથી.

ટીકાઃ—તૃતીયસ્થાનમાં દેહલાભને માટે આહુતિની પાંચસંખ્યાનો નિયમ આદરકરવાયોગ્ય નથી; કેમકે આહુતિસંખ્યાના નિયમવિના જ ‘જાયસ્વ ત્રિયસ્વ’ એમ આ તૃતીયસ્થાનની પ્રાપ્તિનું જ્ઞાન છે. પાંચમીઆહુતિમાં જલ પુરુષાકાર થાયછે, એ નિયમ જેઓનો આરોહઅવરોહ (સ્વર્ગાદિમાં જનુંઆવડું) સંભવેછે, તેવા મનુષ્યોને માટે છે, ક્રીટપતંગાદિ તથા અન્યમનુષ્યોમાટે નથી. તેવાઓના દેહનો આરંભ તો આહુતિસંખ્યાના નિયમવિના જ અન્યભૂતોથી મિશ્ર જલપડે થાયછે. ૧૮.

અનિયમમાં અન્ય પ્રમાણુ આપેછેઃ—

સ્મર્યંતેઽપિ ચ લોકે ॥ ૧૯ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને લોકે લોકમાં (ભારતાદિમાં) અપિ પણ સ્મર્યંતે [આહુતિસંખ્યાના અનિયમનું] સ્મરણ થાયછે.

ટીકાઃ—ભારતાદિમાં પણ દ્રોણસીતાદિના અથેનિજમણાના કથનથી આહુતિની સંખ્યાના અનિયમનું સ્મરણ થાયછે. દ્રોણાદિને શ્રીવિષયની એક આહુતિ નથી, અને ધૃત્યુષ્માદિને પુરુષ અને શ્રીવિષયની એમ બે આહુતિ નથી. જેમ સાં આહુતિસંખ્યાનો અનાદર છે, એમ અન્યત્ર પણ એવા પ્રસંગોમાં જાણી શકાયેલા જ રેતઃસેકવિના જ મર્ગ ધારણ કરેછે, એ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, એટલે ક્રીટાદિમાં પણ આહુતિસંખ્યાનો અનિયમ છે, એમ જણાયછે. ૧૯.

દર્શનાચ્ચ ॥ ૨૦ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ અને દર્શનાત્ [આચ્યધર્મવિના જ સ્વેદન અને ઉદ્ભલિની ઉત્પત્તિના] દર્શનથી [પણ આહુતિસંખ્યાનો અનાદર છે].

ટીકા:—જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ્જ આ ચારપ્રકારના જૂતસમૂહમાંથી મૈથુનધર્મવિનાજ સ્વેદજ તથા ઉદ્ભિજ્જની ઉત્પત્તિના દર્શનથી જેમ આહુતિની સંખ્યાનો અનાદર છે, તેમ અનિષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓને માટે પણ આહુતિની સંખ્યાનો અનિયમ છે. ૨૦.

‘અળ્લજં જીવજમુદ્મિજમિતિ ॥’ એ શ્રુતિમાં ત્રણપ્રકારના જૂતસમૂહનું શ્રવણ થાયછે, છતાં ચારપ્રકારના જૂતસમૂહની પ્રતિજ્ઞા શામાટે કરી છે? એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

તૃતીયશબ્દાવરોધ: સંશોકજસ્ય ॥ ૨૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સંશોકજસ્ય સ્વેદજનો તૃતીય(ઉદ્ભિજ્જ)શબ્દવડે સંચક [છે, એમ જાણવું].

ટીકા:—અંડજ, જીવજ-જરાયુજ-અને ઉદ્ભિજ્જમાંના ત્રીજા એટલે ઉદ્ભિજ્જશબ્દવડે સ્વેદજનો પણ તુલ્યતાથી સંચક (અહણ) છે, એમ જાણવું, કેમકે જેમ ઉદ્ભિજ્જ જૂમિનું ભેદન કરીને નીકળેછે, તેમ યૂકાદિસ્વેદજ જલનું ભેદન કરીને નીકળેછે. જૂમિના ઉદ્ભેદ કરીને નીકળનારાં સ્થાવરવૃક્ષાદિકને ઉદ્ભિજ્જ અને જલને ભેદીને નીકળનારાં જંગમ યૂકાદિને સ્વેદજ કહેવામાં આવેછે, એમ ત્રીજાના જ એ બે વિભાગો હોવાથી ચારપ્રકારના જૂતસમૂહની પ્રતિજ્ઞાનો અને શ્રુતિનો વિરોધ નથી. ૨૧.

એવીરીતે પાપિઓના ગમનાગમનનો વિચાર કરીને હવે ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓના અવરોહમાં કાંઈ વિશેષ કહેવામાટે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું તત્સાભાવ્યાપત્યધિકરણ રચેછે:—

૪. તત્સાભાવ્યાપત્યધિકરણ.

સામાવ્યાપત્તિરૂપપત્તે: ॥ ૨૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સામાવ્યાપત્તિ: [આકાશાદિકના] સમાનપણાની પ્રાપ્તિ [થાયછે, આકાશાદિકના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ] રૂપપત્તે: સંગતિ હોવાથી [સિદ્ધ છે].

ટીકા:—ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારાઓ પુણ્યફલના ભોગની સમાપ્તિએ આકાશાદિકારા ચૈદ્રલોકથી અવરોહણ કરેછે, એમ ‘અદ્યૈતમેવાધ્વાનં પુનર્નિવર્તન્તે યથેતમાકાશાદ્યાનું વાયુમૂર્તવા ધૂમો ભવતિ ધૂમો મૂર્તવાઽન્ન ભવત્યર્જ મૂર્તવા મેઘો ભવતિ મેઘો મૂર્તવા પ્રવર્પતિ ॥’ (પછી જે માર્ગથી આગમન કર્યું હતું તેથી વિપરીતમાર્ગવડે અવરોહણ કરેછે. ચન્દ્રમંડલમાં ભોગાર્થે જે જલમયક્ષરીર ઉપજ્યું હતું, તે ભોગનો ક્ષય થયે વિલીન થઈ આકાશને પામી આકાશના સમાન સૂક્ષ્મ થાયછે. પછી પિંડીકૃત અતિસૂક્ષ્મ સિંગદેહસહિત વાયુવડે ન્યાં ભાં જમણ કરતો છતો વાયુની સમાન થાયછે. પછી ધૂમને પામીને ધૂમ-વિરલ આધ્મ-ની સમાન થાયછે. અનંતર અન્ન-જલને ધારણ કરનાર વાદળા-ને પામીને અન્નની સમાન થાયછે. પશ્ચાત્ મેઘ-જલની વૃદ્ધિ કરનાર વાદળા-ને પામીને મેઘની સમાન થાયછે. અંતે વૃદ્ધિદારા પૃથિવીમાં પ્રવેશ કરીને ત્રીહિયવાદિરૂપ થાયછે) એ અવરોહણશ્રુતિ નિરૂપણ કરેછે. એ અવરોહણ કરનારાઓ આકાશાદિના સ્વરૂપપણાને પ્રાપ્ત થતા નથી, પણ આકાશાદિના સમાનપણાને પ્રાપ્ત થાયછે, એમ ચુકિતસિદ્ધ છે. જે આકાશાદિના સ્વરૂપને પામે તો આકાશ વિણ હોવાથી તેનું વાયુઆદિકમવડે અવરોહણ સંભવી શકતું નથી, માટે વિભુપણાથી અને નિલસંબંધપણાથી તેના સાદૃશ્યની પ્રાપ્તિથી અન્ય તેનો સંબંધ ઘટતો નથી. આકાશાદિના ભાવનો અસંભવ હોવાથી આકાશાદિના તુલ્યપણાની પ્રાપ્તિનું અહણ કરવું એ અયુક્ત નથી. ૨૨.

ચન્દ્રલોકથી અવરોહણ કરનારા ત્રીહિયવાદિની પ્રાપ્તિની પૂર્વે જહુ જહુ કાલ આકાશાદિકની સદૃશ રહીને ઉત્તરઉત્તરની સદૃશ થાયછે? વા અદ્ય અદ્ય કાલ રહીને થાયછે? એ સંદેહનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું નાતિચિરાધિકરણ રચેછે:—

૫. નાતિચિરાધિકરણ.

નાતિચિરેણ વિશેષાત્ ॥ ૨૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—નાતિચિરેણ અવિલંબે (અદ્ય અદ્ય કાલ આકાશાદિસમાન

સ્થિતિ કરીને) [વૃદ્ધિની ધારાસાથે આ ભૂમિપર આવેછે, એમ] વિશેષાત્ વિશેષ[દર્શન]થી [નિશ્ચય થાયછે].

ટીકા:—અલ્પ અલ્પ કાલ આકાશાદિના તુલ્યપણથી સ્થિતિ કરી તે અવરોહણ કરનાર વૃદ્ધિની ધારાસાથે આ પૃથિવીપર આવેછે, એમ ‘ઐતો વૈ ચલ્લ દુર્નિષ્પત્તરમ્’ (નિશ્ચય આ ત્રીહિયવાદિકાથી દુઃખવડે નીકળતું થાયછે) એવા વિશેષદર્શનથી નિશ્ચય થાયછે. ત્રીહિયવાદિકાના સમાનભાવથી દુઃખવડે નીકળતું દર્શાવીને પૂર્વની સ્થિતિઓના ભાવથી સુખવડે નીકળવાનું દર્શાવ્યું છે. આ સુખદુઃખપણાનો વિશેષ, નીકળવાના કાલના અલ્પપણાના અને દીર્ઘપણાના નિમિત્તથી છે; કેમકે સાંસુધી શરીરની ઉત્પત્તિ ન થવાથી ભોગનો અસંભવ છે. ૨૩.

ત્રીહિયવાદિના ભાવને પામેલા અનુસથી જીવો તે તે શરીરવડે ઉપજતા સુખદુઃખના ભોક્તા થાયછે, એ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેના અન્યાધિષ્ટાતાધિકરણને રચેછે:—

૬. અન્યાધિષ્ટાતાધિકરણ.

અન્યાધિષ્ટિતેષુ પૂર્વવદમિલાપાત્ ॥ ૨૪ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—પૂર્વવત્ પૂર્વની પેઠે અન્યાધિષ્ટિતેષુ અન્યવડે અધિષ્ઠિતમાં [કર્મરોપવાળા સંસર્ગમાત્રને પામેછે, એમ] અમિલાપાત્ [શાસ્ત્રના] કથનથી [જણાયછે].

ટીકા:—અન્દ્રલોકથી અવરોહણ કરનારા વૃદ્ધિદ્વારા ભૂમિમાં પ્રવેશ કરીને ત્રીહિયવાદિભાવને પામેછે, એમ ‘ત ઇહ ત્રીહિયવા ઓપધિવનસ્પતયસ્તિલમાપા ઇતિ જાયન્તે ॥’ (આ ભૂમિપર પડેલા તે કર્મરોપવાળા જીવો ત્રીહિ, યવ, ઓપધિ, વનસ્પતિ, તલ અને અડદના સમાનપણથી ઉપજેછે) એ શ્રુતિ કહેછે. ત્યાં સંશય છે કે એ કાસે સ્થાવરજાતિને પામેલા તે અનુસથી જીવો સ્થાવરજાતિના સુખદુઃખને ભોગવેછે? અથવા જીવાંતરવડે અધિષ્ઠિત સ્થાવરશરીરમાં સંબંધમાત્રને પામેછે? એ સંશયનું નિરાકરણ કરવા કહેછે કે પૂર્વે જેમ વાયુ-ધૂમાદિમાં સંબંધમાત્રની પ્રાપ્તિ થતી હતી, તેમ આદિ પશુ અન્યજીવોવડે અધિષ્ઠિત ત્રીહિઆદિમાં કર્મરોપવાળાને સંબંધમાત્રની પ્રાપ્તિ થાયછે, તે સ્થાવરજાતિના સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ શાસ્ત્રના કથનથી જણાયછે. કર્મવ્યાપારવિના સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ થતી નથી, આદિ ત્રીહિઆદિના જન્મમાં કાષ્ઠપ્રકારનો કર્મવ્યાપાર શ્રુતિએ દર્શાવ્યો નથી, તેથી તે અનુસથી જીવો સુખદુઃખના ભાગી થતા નથી, એ નિશ્ચય છે. પોતાનાં પાપકર્મોવડે સ્થાવરજાતિને પામેલા તે શરીરમાં રહી સુખદુઃખના ભાગી થાયછે, એ વાતો અમે પશુ અંગીકાર કરીએછીએ. ૨૪.

વૈદિકકર્મ શાસ્ત્રવિદિત હોવાથી અશુદ્ધ નથી, એમ કહેછે:—

અશુદ્ધમિતિ ચૈન્ન શબ્દાત્ ॥ ૨૫ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—અશુદ્ધમ્ [ઇલાદિકર્મ] અશુદ્ધ [છે, તેથી તે કર્મના ફલરૂપે ત્રીહિયવાદિનો જન્મ સંભવી શકેછે] ઇતિ એમ ચૈત્ [કહો] તો શબ્દાત્ શાસ્ત્રથી [ધર્મરૂપ હોવાથી] ન [અશુદ્ધ] નથી.

ટીકા:—પશુદિસાદિના યોગથી યજ્ઞકર્મ અશુદ્ધ છે, તેથી તેના અનિષ્ઠફલરૂપે કર્મરોપવાળાને ત્રીહિયવાદિજન્મ મુખ્ય જ છે, સંબંધમાત્રજ યોગ્ય નથી, એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે શાસ્ત્રથી તે યજ્ઞકર્મ ધર્મરૂપ હોવાથી અશુદ્ધ નથી. ધર્મોધર્મના અર્તાદિવપણથી ‘આ ધર્મ’ અને ‘આ અધર્મ’ એવા વિદ્યાનમાં શાસ્ત્ર જ કારણ-હેતુ-છે. દિસા અને અનુમદાદિરૂપ જ્યોતિષોમ ધર્મ છે, એમ શાસ્ત્રથી નિશ્ચિત છે તે અશુદ્ધ છે, એમ કેમ કહી શકાય? ‘ન દિસ્યાત્ સર્વો મૂતાનિ ॥’ (સર્વજૂતોને ન દેજો) એ શાસ્ત્રથી જૂતસંબંધી દિસા અધર્મ છે, એમ નિશ્ચય થાયછે, એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે તે ઉત્તરમ્ છે, અને તેનો અપવાદ ‘અમીયોમીયં પણુમાલમેત ॥’ (અમિ અને સોમને ઉદ્દેગે પશુનું દનન કરે) એ શાસ્ત્ર છે. ઉત્તરમંથી અપવાદ બતાવવા દેવાયછે, તેથી યજ્ઞાદિકર્મ શુદ્ધ છે. કદાપિ તેને મિશ્રકર્મ ગણો તોપણ તેમાંના

પાપાશભાટે ત્રીહિઆદિનો જન્મ નથી, તેનું ફલ તો સ્વર્ગમાં જે દુખાર છે, તે જ છે તેથી ચતુર્થી અવ રોહણ કરનારા અનુશયી જીવોને ત્રીહિઆદિના સખધમાત્ર થાયછે ૨૫
ત્રીહિઆદિનીસાથે અનુશયીનો સખધમાત્ર થાયછે, એમ જણાવવા ત્રીહિયવાદિની પછીના સખધને દર્શાવેછે -

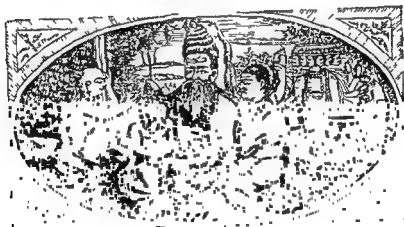
રેતઃસિગ્યોગોઽથ ॥ ૨૬ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—અય પછી રેતઃસિગ્યોગઃ વીર્યસિચન કરનારનો સખધ [થાયછે]
ટીકાઃ—ત્રીહિઆદિના સખધપછી અનુશયી જીવોને વીર્યસિચન કરનારનો સખધ થાયછે, એમ યોયો દ્યનમસિ યો રેત સિચ્ચતિ તદ્વ્યુત્પન્નમતિ ॥ ' (જે જે અનને ખાયછે, જે વીર્યનું સિચન કરેછે, તે પુત્ર થાયછે) એ શ્રુતિથી જણાયછે જેમ આદિ અનુશયી વીર્યસિચન કરનારના સખધમાત્રને પામેછે, વીર્યસિચન કરનાર થતો નથી, તેમ ત્રીહિયવાદિની સાથે પણ અનુશયીનો સખધમાત્ર થાયછે. ૨૬

યોનેઃ શરીરમ્ ॥ ૨૭ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—યોનેઃ યોનિના [સખધથી] શરીરમ્ [કર્મેફલના] લોગભાટે શરીર [ઉત્પન્ન થાયછે, તેથી પણ અનુશયીને ત્રીહિઆદિનું શરીરપણું નથી]
ટીકાઃ—વીર્યસિચન કરનારના સખધને પામ્યા પછી તે વીર્યનું યોનિમાં સિચન થાયછે યોનિના સખ ધથી સ્ત્રીના ગર્ભસ્થાનમાં અનુશયીને અનુશય-સેવકર્મ-ના ફલલોગભાટે શરીર ઉત્પન્ન થાયછે, એમ 'તત્ત્વ ક્વહ રમણીયચરણા. ॥' ઇત્યાદિ શ્રુતિ કહેછે તેથી પણ સિદ્ધ થાયછે કે અવરોહકાસે ત્રીહિઆદિનો સખધ-માત્ર થાયછે, ત્રીહિઆદિના સુખદુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી ૨૭.

ધતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીલાખાની ટીકામાં સાધનનામના ત્રીજાઅધ્યાયનો જીવના પરલોકગમનાગમનના વિચારપૂર્વક વૈરાગ્યનિરૂપણ એ નામનો પહેલો પાદ સમાપ્ત. ૧.

૨. અથ ત્વંપદાર્થનું તથા તત્પદાર્થનું શોધન એ નામનો ત્રીજાઅધ્યાયનો બીજો પાદ.

પૂર્વપાદમાં પંચાગ્નિવિધાને કહીને જીવની સંસારગતિનો ભેદ કહ્યો. હવે વૈરાગ્યથી સાધ્ય ત્વંપદાર્થના તથા તત્પદાર્થના વિવેકનું નિરૂપણ કરાયછે. તેમાં પ્રથમ જીવની અવસ્થાનો ભેદ કહેવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સંધ્યાધિકરણ રચેછે:—

૧. સંધ્યાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:—

સન્ધ્યે સૃષ્ટિરાહ હિ ॥ ૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—સન્ધ્યે સ્વપ્નમાં સૃષ્ટિ: સૃષ્ટિ [વ્યાવહારિકસત્તાવાળી છે] હિ કેમકે આહ [શ્રુતિ એમ] કહેછે.

ટીકા:—‘ સન્ધ્યં તુતીયં સ્વપ્નસ્થાનમ્ ॥’ (ત્રીજું સ્વપ્નસ્થાન સંધ્ય કહેવાયછે) એ વેદના પ્રયોગથી. તથા ભ્રમત અને સુપ્રભિની સંધિમાં યાયછે તેથી સંધ્ય એ નામ સ્વપ્નનું છે. સ્વપ્નની સૃષ્ટિ ભ્રમતની સૃષ્ટિની પેઠે વ્યાવહારિકસત્તાવાળી છે? અથવા શુકિતરજતની પેઠે પ્રાતિભાસિકસત્તાવાળી છે? એ સંશયના ઉત્તરમાં પૂર્વપક્ષી કહેછે:—સ્વપ્નમાં જે સૃષ્ટિ દેખાયછે, તે સૃષ્ટિ વ્યાવહારિકસત્તાવાળી છે, કેમકે પ્રભાણુભૂતા શ્રુતિ ‘ અથ રથાન્ રથયોગાન્ પયઃ સ્વજતે ॥’ (ભ્રમતની અનંતર સ્વપ્નમાં રથ, રથને યોગ્ય યોગ અને ચાલવાને યોગ્ય માર્ગ એ સર્વને પોતે રચેછે) એ વચનવડે એમ કહેછે, અને તે જ કર્તા છે, એવો ઉપસંહાર પણ છે. ૧.

સ્વપ્નપ્રપંચની વ્યાવહારિકસત્તામાં અન્યદેવને કહેછે:—

નિર્માતારં ચૈકે પુત્રાદયશ્ચ ॥ ૨ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને એકે એક [શાખાવાળા] પુત્રાદયઃ ચ [જીવને સ્વપ્નમાં] પુત્રાદિ નિર્માતારં [સર્વકામને] રચનાર [કહેછે].

ટીકા:—અને એકશાખાવાળા જીવને સ્વપ્નમાં પુત્રાદિ સર્વકામને રચનાર કહેછે. ‘ ય એપ સુતેષુ જાગર્તે કામં કામં પુરુષો નિર્મિમાણઃ ॥’ (જે આ પુરુષ છે તે બ્યારે સ્વપ્નમાં સર્વધન્વિયો વ્યાપારહીન થાયછે સારે કામકામને રચતો છતો જાતેછે) એ તે શાખાવાળાનું વાક્ય છે. ત્યાં કામચન્દ્રવડે પુત્રાદિ કહેલ છે, કેમકે નચિદેતાને ચતતર્પની આયુષ્ અને પુત્રપૌત્રોના વર માગવાનું કલા પછી ‘કામાનાં ત્વા કામમાર્જં કરોમિ ॥’ (હું તને કામોનો કામભાગી કરીશ) એમ યજ્ઞે પુત્રપૌત્રાદિસંબંધી કહ્યું છે. તે પ્રકરણ પ્રાગ્નું છે, તેથી તેની ભ્રમતની સૃષ્ટિ જેમ વ્યાવહારિકસત્તા છે, તેમ તેની સ્વપ્નની સૃષ્ટિ પણ વ્યાવહારિકસત્તા જોઈએ. તેથી સ્વપ્નમાં વ્યાવહારિકસત્તા સૃષ્ટિ છે. ૨.

એવો પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થતાં તેનું નિરાકરણ કરેછે:—

શિદ્ધાંતઃ— માયામાત્રં તુ કાત્સ્વર્યેનાનભિવ્યક્તસ્વરૂપત્વાત્ ॥ ૩ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—તુ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરેછે કાત્સ્વર્યેના [સ્વપ્નમાં દેશકાલાદિ-

રૂપસામગ્રીનું] સંપૂર્ણપણે અનભિવ્યક્તસ્વરૂપત્વાત્ અપ્રકટસ્વરૂપપણું હોવાથી માયામાત્રં [સ્વ-
મની સૃષ્ટિ] માયામાત્ર [છ].

ટીકા:—દેશ, કાલ, નિમિત્ત અને સંપત્તિ તથા અબાધ એ સામગ્રી જન્યત્વની સૃષ્ટિમાં છે. સ્વમમાં દે-
શકાલાદિરૂપ સામગ્રી સંપૂર્ણપણે પોતાના પ્રકટસ્વરૂપે સત્ત્વ નથી. ત્યાં રચાદિને ઉચિત દેશ સંબલતો નથી. દે-
હથી બહાર નીકળીને સ્વમ જુએછે, એમ પણ કહી શકાય એમ નથી; કેમકે સ્વમમાં લિંગદેહ સ્થૂળદેહમાંથી
બહાર નીકળતો નથી; નીકળેછે, એમ કહે તો દેહ ચલવત્ યદ્ જવો જોઈએ, પણ તેમ તો જોવામાં આવતું
નથી. પ્રાણ રહેછે, ને મન તથા ઇન્દ્રિયો બહાર જાયછે, એમ કહેવું પણ સંભવતું નથી; કેમકે પ્રાણ નીકળે ત્યારે
જ તેઓ નીકળી શકે, સ્વતંત્ર નીકળી શકે નહિ, એમ પ્રાણના ગ્રેહપણથી સિદ્ધ છે. પ્રાણસંવાદમાં જ મનઆ-
દિનું બહાર નીકળવું દર્શાવ્યું છે, તે તેમના દેવતાઓનું છે, મનઆદિનું નથી. કોષશ્રુતિમાં સ્વમમાં જીવ બહાર
જાયછે, એમ કહ્યું છે, ત્યાં દેહાભિમાનના ત્યાગથી રહિત થવાથી બહાર નીકળ્યાના જોવો થાયછે, એમ તાત્પર્ય
છે. જે બહાર જતો હોય તો અમુકદેશમાં સતેલો માણસ સ્વમમાં પોતાને અન્યદેશમાં ગયેલો જુએછે, અને
તે સ્વમનો અનુભવ કરતો હોય જન્યત્વ યદ્ જાયછે, તે તે દેશમાં જ જન્યત્વ થવો જોઈએ, પણ તેમ તો જો-
વામાં આવતું નથી, જ્યાં સતેલો હોય ત્યાં જ જન્યત્વ થતો જોવામાં આવેછે. 'સ્વે શરીરે યથાકામં પરિવર્તતે ॥'
(પોતાના શરીરમાં યથેષ્ટ વિચરેછે) એ શ્રુતિ પણ દેહની અંતર જ સ્વમ દર્શાવેછે. એમ હોવાથી તે કાલની
સ્થિતિ, ગતિ અને અનુભવ પણ આંતરિષ્ઠ છે. કાલનું વિરોધિપણું પણ સ્વમમાં દેખાયછે. રાત્રિએ સતેલો
માણસ સ્વદેશમાં જ દિવસ માનેછે, અને કદાચિત્ સુદૃત્તમાત્રના સ્વમમાં બહુ કાલ વ્યતીત થયેલો જાણેછે.
જ્ઞાન અને ક્રિયાનાં નિમિત્ત જે કરણો તે પણ મનમાં વૃત્તિવડે લય પામેલાં હોવાથી વિદ્યમાન નથી. એક-
નિમેષમાત્રમાં રચાદિ કરવાનું સામર્થ્ય અથવા કાષ્ટ એ રૂપ સંપત્તિ પણ નથી. સ્વમમાં જોયેલા રચાદિ જન્ય-
ત્વમાં બાધ પામેછે, એટલું જ નહિ કિંતુ સ્વમમાં પણ ઘણી વેલા તે જોતાજોતામાં બાધ પામી જાયછે.
'ન તત્ર રથા ન રથયોગા ન પન્થાનો ભવન્તિ ॥' (ત્યાં રથ નથી, રથને યોગ્ય ધોણ નથી, અને ચાલવાને
યોગ્ય માર્ગ નથી) એ શ્રુતિ સ્વમમાં રચાદિના અભાવને સ્પષ્ટ જણાવેછે. એ સર્વલેખરથી સિદ્ધ થાયછે કે
સ્વમની સૃષ્ટિ માયામાત્ર છે, સત્ત્વ નથી. ૩.

સૂચકશ્ચ હિ શ્રુતેરાચક્ષતે ચ તદ્વિદઃ ॥ ૪ ॥

અન્યથ અને અન્યાર્થ:—ચ અને સૂચક: [ભવિષ્યના શુભાશુભનું] સૂચક [સ્વમ છે
એમ] શ્રુતે: શ્રુતિથી હિ પણ [જણાયછે] ચ અને તદ્વિદઃ તેને (સ્વમાધ્યાયને) જાણનારા [પણ
એમ] આચક્ષતે કહેછે [તેથી પણ સ્વમદર્શન મિથ્યા છે].

ટીકા:—ભવિષ્યના શુભાશુભનું સૂચક સ્વમ છે, એમ 'યદા કર્મસુ કામ્યેષુ જિજ્ઞં સ્વમેષુ પદ્યતિ ।
સમૃદ્ધિં તત્ર જાનીયાત્ તસ્મિન્ સ્વમનિદર્શને ॥' 'પુરુષં કૃષ્ણં કૃષ્ણદન્તં પદ્યતિ સ એનં હન્તિ ॥' (પુરુષ
ન્યારે કામ્યકર્મોમાં સ્વમોમાં સ્ત્રીને જુએ, ત્યારે તે સ્વમદર્શનમાં સમૃદ્ધિ જાણે. જે કાળાદંતવાળા કાળાપુરુષને
જુએ તો તે દેખનારનું હનન કરેછે) એ શ્રુતિઓથી જણાયછે, અને સ્વમાધ્યાયને જણનારા પણ 'કુજ્જરા-
રોહણાદીનિ સ્વમે ધન્યાનિ સ્વરયાનાદીન્યધન્યાનિ ॥' (સ્વમમાં હાથીપર ચઢવું શુભકારી છે, અને ગદંભ-
પર ચઢવું અશુભકારી છે.) એવાં વચનોપરે એમ કહેછે. ત્યાં પણ મંત્ર, દેવતા અને દ્રવ્યવિશેષના નિમિત્તથી
કોષસ્વમોમાં સ્વપ્નમાનવસ્તુનું જ સત્ત્વપણું છે, પણ સૂચક જે સ્ત્રીદર્શનાદિ તેનું તો આધ્યમાનપણું હોવાથી
અસત્ત્વપણું જ છે. સ્વમસૃષ્ટિનો કર્તા જીવ નથી, માત્ર તે પોતાનાં પ્રુષ્પષાષાનુસાર તે સૃષ્ટિમાં સુખદુઃખ અનુ-
ભવેછે, માટે તે નિમિત્તથી ઔપચારિક કર્તા કલો છે, વળી તે સ્વમવર્ણનનું નિમિત્ત જીવનું કર્તાપણું પ્રતિ-
પાદન કરવામાટે નથી, પણ આત્માનું સ્વર્ણપ્રકાશપણું દર્શાવવામાટે છે. અને સ્વમમાં પ્રાણના વ્યાપારનો નિ-
વેષ કરતા નથી, તેનું સર્વેશ્વરપણું હોવાથી તે સર્વેશ્વરસ્થામાં અધિષ્ઠાતા છે. સ્વમની સૃષ્ટિ આવહારિકસ-
ૃષ્ટિના જેવી નથી, પણ તેનાથી અલ્પકાલ રહેનારી હોવાથી માયામાત્ર છે, અને આવહારિકસૃષ્ટિનો બ્રહ્માત્મ-
દર્શનની પૂર્વે બાધ થતો નથી, તેથી તે આવહારિકસત્ત્વરૂપ જણાયછે. વસ્તુતાએ તો સમસ્તપ્રપંચનું માયા-
માત્રપણું છે. ૪.

પરામિધ્યાનાત્તુ તિરોહિતં તતો હ્યસ્ય વન્ધવિપર્યયૌ ॥ ૫ ॥

અન્યથા અને અન્વયાર્થઃ—પરામિધ્યાનાત્ [જીવના] સત્યસંકલ્પથી [જીવની સ્વમતી સદિ સત્ય હોવી જોઈએ, એમ કહેવું યોગ્ય નથી] તુ કેમકે તિરોહિતં [અવિદ્યાના વ્યવધાનથી જીવના સત્યસંકલ્પત્વાદિધર્મો] તિરોહિત [અંધ રહ્યા છે, અને] તતઃ તેથી (ઈશ્વરના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી ને જ્ઞાનથી) હિ જ અસ્ય આના (જીવના) વન્ધવિપર્યયૌ બંધભોક્ષ [છે].

ટીકા:—જો જીવ ઈશ્વરનો અંશ છે, તો તે ઈશ્વરના સમાનધર્મવાળો હોવાથી જોમ ઈશ્વરની સદિ સત્ય છે, તેમ જીવની સાંકલ્પિકી સ્વમસદિ પણ તેના સત્યસંકલ્પથી સત્ય હોવી જોઈએ, એમ કહેવું યોગ્ય નથી; કેમકે અવિદ્યાના વ્યવધાનથી જીવના ઈશ્વરના સમાન જો સત્યસંકલ્પત્વાદિધર્મો છે, તે તિરોહિત અંધ રહ્યા છે. જ્યારે કોઈ જીવ પરમાત્માના ધ્યાનવડે અવિદ્યાનું વ્યવધાન દૂર કરેછે, ત્યારે શ્રીઈશ્વરના પ્રસાદથી તે સસિદ્ધજીવના તિરોહિત અંધ રહેલા ઈશ્વરનો આવિભોવ પામેછે, પણ સર્વજીવોના આવિભોવ પામતા નથી, અને ઈશ્વરના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી અને જ્ઞાનથી આ જીવના બંધ તથા ભોક્ષ છે. ‘જ્ઞાત્વા દેવં સર્વપાશાપહાનિઃ ॥’ (પરમાત્માને જાણવાથી સર્વપાશોની નિવૃત્તિ થાયછે) એ શ્રુતિ પણ વિદ્યાવડે જ બંધની નિવૃત્તિ સૂચવેછે. ૫.

જ્ઞાનૈશ્વર્યના તિરોભાવમાં અવિદ્યાએ ઉપજાવેલું દેહાભિમાન હેતુ છે, એમ કહેછે.—

દેહયોગાદ્વા સોઽપિ ॥ ૬ ॥

અન્યથા અને અન્વયાર્થઃ—અપિ પણ સઃ તે (તિરોભાવ) દેહયોગાત્ દેહના યોગથી [છે] જા જીવ અને ઈશ્વરના અન્યપણાની શંકા દૂર કરેછે.

ટીકા:—વિસ્તૃક્ષિંગના દાહ અને પ્રકાશની પેઠે જીવનાં જ્ઞાન અને જૈશ્વર્ય પ્રકટ હોવાં જોઈએ, તિરોભાવ ન પામવાં જોઈએ, એમ કહેવું સુકત જ છે, પણ જીવનાં જ્ઞાનૈશ્વર્યનો તિરોભાવ અવિદ્યાકલિપત દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને વિષયાનુભવાદિકથી થાયછે. વાશજ્ઞ જીવ અને ઈશ્વરના અન્યપણાની શંકા નિવૃત્ત કરવાખાટે છે. જીવૈશ્વરની એકતા ‘તત્ત્વમસિ’ ઇત્યાદિશ્રુતિઓથી સિદ્ધ છે. જીવનું જ્ઞાનૈશ્વર્ય તિરોહિત હોવાથી સ્વમતી સદિ સત્ય નથી. ૬.

સ્વભાવસ્થાની પરીક્ષા કરી. હવે સુષુપ્તિસ્થાનની પરીક્ષા કરવા ભગવાન સૂત્રકર નીચેનું તદ્ભાવાધિકરણ રચેછે:—

૨. તદ્ભાવાધિકરણ.

તદભાવો નાદીષુ તચ્છુતેરાત્મનિ ચ ॥ ૭ ॥

અન્યથા અને અન્વયાર્થઃ—તદભાવઃ તેનો (સ્વમદર્શનનો) અભાવ નાદીષુ નાદીઓમાં (નાદીઓદ્વારા) ચ અને આત્મનિ બ્રહ્મમાં [છે] તચ્છુતેઃ (તત્ત્વચુતેઃ) તેની [તેવી] શ્રુતિ હોવાથી.

ટીકા:—નાદી, પુરીતત્ (હૃદયઉપરનું વેદન), પ્રાણ, આકાશ અને અહ્મ આ જીવનાં સુષુપ્તિસ્થાન છે એમ શ્રુતિઓમાં કહ્યું છે. ત્યાં સશય થાયછે કે આ સ્થાનો પરસ્પરમાં ભિન્ન છે ? અથવા એક જ છે ? હાં સૂત્રકારથી નિર્ણય કરેછે કે પ્રાણ અને આકાશ એ બ્રહ્મનાં જ નામ છે, ખાટે તે બંનેનું કથન એ બ્રહ્મનું જ કથન છે. પુરીતત્ત્વની અંતર જ હૃદયકાશ છે, તેમાં સુષુપ્તિસ્થાન છે, તેમાં સતેલાને પુરીતત્ત્વમાં મૂલેલો છે, એમ દર્શાવેલું હોવાથી ત્યાં પણ હૃદયકાશરૂપ બ્રહ્મ જ સુષુપ્તિસ્થાન સિદ્ધ થાયછે. નાદીમાં સુષુપ્તિસ્થાન સંભવતું નથી; કેમકે તે નાદીસમૂહ તો સ્વમમાંથી સુષુપ્તિમાં જવાના આગરૂપ છે, ખાટે સ્વમદર્શનના અભાવરૂપ સુષુપ્તિસ્થાન નાદીસમૂહદ્વારા એકબ્રહ્મમાં જ છે. ‘સતા સૌમ્ય ! તદા સમ્પન્નો મરતિ સ્વમપીતો મરતિ ॥’ (હે સૌમ્ય ! સુષુપ્તિમાંથી જીવ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાયછે, સ્વરૂપને પામેલો સુષુપ્ત થાયછે) એ સુષુપ્તિસ્થાનનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ જીવનું સુષુપ્તિસ્થાન એક બ્રહ્મ જ છે, એમાં પ્રમાણરૂપ છે. કંઠમાંની દિવાનામની નાદીઓથી હૃદયકમલના વેદનરૂપ

પુરીતતપર્યતનો જીવને જ્યાંઆવવાના માર્ગરૂપ ને નાડીસમૂહ તેને અત્ર નાડીઓ એમ કહેલ છે. પુરીતત અને નાડીના વિગ્રાનથી પુરુષને કોષ નિસર્જલની પ્રાપ્તિ થતી નથી, અને બ્રહ્મના વિગ્રાનથી પુરુષને મોક્ષરૂપ નિત્યજ્ઞની પ્રાપ્તિ થાયછે, માટે બ્રહ્મ જ સુપુત્રિસ્થાન છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. ૭.

વળી બ્રહ્મથી જીવના ઉત્થાનની શ્રુતિ હોવાથી બ્રહ્મ જ સુપુત્રિસ્થાન છે, એમ કહેછે:—

અતઃ પ્રવોધોઽસ્માત્ ॥ ૮ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અતઃ આથી અસ્માત્ આ [બ્રહ્મ] થી પ્રવોધઃ જાત્રત્ [થાય] છે એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, માટે બ્રહ્મ જ સુપુત્રિસ્થાન છે.]

ટીકા:—જેથી આત્મા (બ્રહ્મ) જ સુપુત્રિસ્થાન છે, આ કારણથી જ આ બ્રહ્મથી જાત્રત્ થાયછે, એમ સુપુત્રિપ્રકરણની 'યથાઽમોઃ ક્ષુદ્રા વિસ્ફુલિન્ગા બ્યુચરત્યેયમેવૈતસ્માદાત્મનઃ સર્વે પ્રાણાઃ ॥' (જેમ અગ્નિના ક્ષુદ્રતણખા અગ્નિથી નીકળેછે, તેમ આ આત્માથી સર્વે પ્રાણો નીકળેછે) એ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, પણ ક્યારેક નાડીસમૂહથી, ક્યારેક પુરીતતથી અને ક્યારેક આત્માથી જાત્રત્ થાયછે, એમ સુપુત્રિસ્થાનનું વિકલ્પરૂપે નિરૂપણ કર્યું નથી, તેથી બ્રહ્મ જ સુપુત્રિસ્થાન છે. ૮.

સુપુત્રિકામે ને બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયો છે, તે જ જાત્રત્ થાયછે? અથવા અન્ય જાત્રત્ થાયછે? એવી શંકા થાય તો તે શંકા દૂર કરવા ભગવાન સ્વત્કાર નીચેના કર્માનુસ્મૃત્યધિકરણને રચેછે:—

૭. કર્માનુસ્મૃત્યધિકરણ.

સ એવ તુ કર્માનુસ્મૃતિશબ્દવિધિમ્યઃ ॥ ૯ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—સઃ [જે સૂતો હતો] તે એવ જ [જાગેછે, અન્ય નહિ] તુ કેમકે કર્માનુસ્મૃતિશબ્દવિધિમ્યઃ કર્મ, અનુસ્મરણ, શ્રુતિ અને [કર્મ તથા વિદ્યાના] વિધિથી [એમ સિદ્ધ થાયછે].

ટીકા:—સુપુત્રિમાં ને બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયો છે, તે જાત્રત્ થવાને યોગ્ય નથી, કેમકે તેની બ્રહ્મથી એકતા થી છે. જેમ જલસમૂહમાં નાંખેલું જલમિદું ત્યારે જલસમૂહરૂપ જ થાયછે, તેથી તે જ જલમિદુને પુનઃ ખદાર કાઢી શકાયું નથી, તેમ બ્રહ્મની સાથે એકતાપ્રાપ્તિના સુપુત્રજીવનું પુનઃ ઉત્થાન થતું નથી, પણ અન્યજીવનું થાયછે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા કહેછે કે જે જીવે શપન કર્યું હતું, તે જ જીવ જાગેછે, અન્ય નહિ, કેમકે કર્મ, અનુસ્મરણ, શ્રુતિ અને કર્મ તથા વિદ્યાના વિધિથી એમ સિદ્ધ થાયછે. પહેલે દિવસે જેણે કર્મનું અનુદાન આરંભ્યું હોય તે જ બીજે દિવસે શેષ રહેલા કર્મનું અનુદાન કરેછે, તેથી સૂતેલા જ જાગેછે, અન્ય નહિ એમ બંધાયછે. 'ગયે દિવસે મેં આ બોયું હતું' એમ પૂર્વે અનુભવેલાની ને સ્મૃતિ થાયછે, તે અન્યના ઉત્થાનમાં સંભવી શકતી નથી, તથા જાગેલા પુરુષને 'જે સૂતો હતો તે જ હું છું' આવું પોતાનું અનુસ્મરણ થાયછે, તે પણ અન્યના ઉત્થાનમાં ઘડી શકતું નથી. 'દ્વિમાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ બહરહ-ગૃહ્યન્ત્ય સન્તઃ મલ્લલોકં ન મિન્દન્તિ ॥' (આ સર્વે પ્રજા પ્રતિદિન આ બ્રહ્મલોકપ્રતિ જાયછે, પણ તેને સમ્યક્પ્રકારે પ્રાપ્ત થતી નથી) એ શ્રુતિમાં અગ્રાનના સદ્ભાવથી સુપુત્રનું જ ઉત્થાન કહ્યું છે. એ પ્રકરણમાં અન્યશ્રુતિથી પણ સૂતેલા વ્યાધસિંહાદિ તે તે રૂપે પુનઃ જાત્રત્ થાયછે, એમ કહ્યું છે. એવીરીતની શ્રુતિઓનું સાધ્યકમ અન્યને ઉત્થાન યથેચ્છા માનીએ તો રહેતું નથી. મૃતેલાનું ઉત્થાન ન ચાનીએ તો કર્મ અને વિદ્યાના વિધિઓ પણ નિરર્થક થાયછે, કેમકે અન્યના ઉત્થાનના પક્ષમાં સુપુત્રિથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિનો સ્વીકાર થાયછે, એટલે કાલાંતરે જ્ઞા આપનારાં કર્મ અથવા વિદ્યાનું પ્રયોગન રહેતું નથી. અન્યશરીરમાં રહેલો જીવ અન્યશરીરમાં જાગેછે, એમ કહેા તો વ્યવહારના લોપની પ્રાપ્તિ થાયછે, અને સુક્ષ્મનું ઉત્થાન થાયછે એમ કહેા તો મોક્ષ અંતવાન થાયછે, વળી તેમ માનવાથી અકૃતાત્યાગમ અને કૃતવિપ્રણ્યાસનામના બેદોષોની પ્રાપ્તિ પણ થાયછે. એ સર્વરૂપરથી એ જ સિદ્ધ થાયછે કે જે સૂતો હતો તે જ જાત્રત્ થાયછે. જલસમૂહમાં નાંખેલા જલમિદુંનું દહાંત વિષય છે, કેમકે ત્યાં તેને પ્રયક્ જાણુવાનો કોષ હોવા નથી, અને અત્ર તો કર્મ અને અવિદ્યારૂપ હેતુના સદ્ભાવથી તેની પ્રયક્તા સમજી શકાયછે. ૯.

નણુઅવસ્થાથી આત્માનું વિવેચન કરીને હવે મૂર્ચ્છાથી તેનું વિવેચન કરવામાટે ભગવાન સૂત્રકર નીચેનું મુખ્યાધિકરણ રચેછે:—

૪. મુખ્યાધિકરણ.

મુગ્ધેર્ધસમ્પત્તિઃ પરિશેપાત્ ॥ ૧૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પરિશેપાત્ [ભગવદ્દિના વિલક્ષણપણુને લીધે] પરિશેષથી મુગ્ધે મૂર્ચ્છિતમાં અર્ધસમ્પત્તિઃ [મૃત્યુ અને સુષુપ્તિની] અર્ધસમ્પત્તિ [છે].

ટીકા:—ભગવત્, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને મરણ એ ચાર અવસ્થાઓ પ્રસિદ્ધ છે, પાંચમી અવસ્થા પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી મૂર્ચ્છાવસ્થા એ ચારઅવસ્થામાંની એક અવસ્થા હશે, એમ સદેહ થાયછે, તેને દૂર કરવા કહેછે કે મૂર્ચ્છિત ભગવદવસ્થાવાળો નથી, કેમકે તે કાલે તે ઇન્દ્રિયોવડે બહારના વિષયોને જોતોભણતો નથી. ઇપુકાર(બાણ બનાવનાર)ની પેઠે એકાગ્રચિત્તવાળો થઇ જવાથી મૂર્ચ્છિત અન્યવિષયોને જોતો નથી એમ પણ કહેવાય એમ નથી, કેમકે ઇપુકાર તો ‘હું આટલા સમયસુધી ઇપુમાં જ મનવાળો હતો’ એમ કહેછે, પણ મુગ્ધ તો સંસાર પામ્યા પછી ‘હું તો અંધારામાં પડ્યો હતો, મને કાંઇ જાન નહોતું’ એમ કહેછે, તથા એકાગ્રચિત્તવાળાનું શરીર પડી જતું નથી, અને મૃતિછેતરતું શરીર ભૂમિપર પડેછે. તેમ સંસાર-હિત હોવાથી સ્વપ્નને જોતો નથી, માટે સ્વપ્નાવસ્થાવાળો પણ નથી. મૂર્ચ્છિત કદાચિત્ત લાંબાસમયસુધી ઉઝાસ મૂકતો નથી, તેનું શરીર કંપમાન હોયછે, મુખ બયાનક હોયછે, અને નેત્ર વિસ્ફારિત (ફાટેલાં) હોયછે, તથા લાકડીના ધાથી પણ તે જાગતો નથી, પણ સુષુપ્ત તો પુનઃ પુનઃ ઉઝાસ મૂકેછે, એનું શરીર પણ નિષ્કંપ હોયછે, નેત્રા નિમિલિત હોયછે, મુખ પ્રસન્ન હોયછે, અને હાથ દાખવામાત્રથી તે ભગવત્ થાયછે, માટે મૂર્ચ્છિત સુષુપ્તિઅવસ્થાવાળો પણ નથી. ગ્રાણુ અને લાખાના સદ્ભાવથી તે મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય નથી. આમ ચારેઅવસ્થાથી મૂર્ચ્છાનું વિલક્ષણપણું હોવાથી પરિશેષથી મૂર્ચ્છિતમાં સુષુપ્તિના અને મરણના ધર્મોની અર્ધા અર્ધા સંપત્તિ હોવાથી તે અર્ધસંપત્તિવાળો છે, એમ નિશ્ચય થાયછે. આ પાંચમી અવસ્થા લોકમાં અને આશુવેદમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી અપ્રસિદ્ધ છે, એમ કહેવાય નહિ. ૧૦.

છવ સર્વઅવસ્થાઓથી અલિપ્ત છે, એવો વિચાર કરીને હવે તત્ત્વદર્શન નિર્વિશેષપણું દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકર નીચેનું ઉભયલિંગાધિકરણ રચેછે:—

૫. ઉભયલિંગાધિકરણ.

ન સ્થાનતોઽપિ પરસ્યોભયલિંગં સર્વત્ર હિ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પરસ્ય બ્રહ્મનું ઉભયલિંગં ઉભયરૂપ નથી સ્થાનતઃ ઉપાધિથી અપિ પણ [નિર્વિશેષ જ રહેછે] હિ કેમકે સર્વત્ર સર્વત્ર [નિર્વિશેષને જ ઉપદેશ છે].

ટીકા:—સુષુપ્તિમાં છવ જે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાયછે, તે બ્રહ્મના સ્વરૂપને શ્રુતિવડે નિર્ણય કરેછે. બ્રહ્મવિષયની શ્રુતિઓ ઉભયલિંગવાળી છે. ‘સર્વકર્મા સર્વકામઃ સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ ॥’ (સર્વકર્મવાળા, સર્વકામવાળા સર્વગંધવાળા તે સર્વરસવાળા પરમાત્મા છે) એવાપ્રકારની શ્રુતિઓ બ્રહ્મના સર્વવિશેષપણુને જણાવેછે, અને ‘અસ્યૂલ્લમ-નગ્વહસ્વમદીર્ઘમ્ ॥’ (બ્રહ્મ અસ્થૂલ, અનાણુ, અદૂરવ અને અદીર્ઘ છે) એવીરીતની શ્રુતિઓ બ્રહ્મના નિર્વિશેષપણુને જણાવેછે. ત્યાં સંશય થાયછે કે બ્રહ્મ ઉભયરૂપ છે? વા બેમાંથી એકરૂપ છે? એકરૂપ હોય તો તે નિર્વિશેષ છે? વા નિર્વિશેષ છે? ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહેછે કે બ્રહ્મ ઉભયરૂપ છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરી પૂર્વાંકતસંશયોને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકર કહેછે કે બ્રહ્મનું ઉભયરૂપપણું સિદ્ધ થતું નથી, કેમકે એકસ્વરૂપ સ્વભાવથી જ રૂપાદિવિશેષવાળી અને તેનાથી વિપરીત રોષ શકે નહિ. યૃષ્ટિચીઆદિઉપાધિના યોગથી પણ બ્રહ્મ અવિશેષ ન થતાં નિર્વિશેષ જ રહેછે; જેમ અલતાઆદિની ઉપાધિથી સ્વચ્છ રૂદ્ધિ અસ્વચ્છ થતો નથી, તેમ અવિદ્યાહરિત મિથ્યાઉપાધિના યોગથી નિર્વિશેષબ્રહ્મ સર્વવિશેષ થતું નથી; માટે સમસ્તવિશેષરહિત બ્રહ્મ છે, એમ અંગીકાર કરતું જોઇએ, કેમકે ‘અશન્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યયમ્ ॥’ (અશ્વદરહિત, સ્પર્શર-

હિત, રૂપરહિત અને વિકારરહિત બ્રહ્મ છે) ઇલાદિ સર્વ વાક્યો જેઓ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનારાં છે, તેઓમાં નિર્વિશેષબ્રહ્મનું જ પ્રતિપાદન છે. ૧૧.

ન ભેદાદિતિ ચેન્ન પ્રત્યેકમતદ્વચનાત્ ॥ ૧૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ભેદાત્ [શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મના આકારનો] ભેદ હોવાથી ન [બ્રહ્મ નિર્વિશેષ] નથી રૂપરહિત એમ ચેત્ [ને કહો] તે પ્રત્યેકમ્ પ્રત્યેકને (ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિને લઈને પણ) અતદ્વચનાત્ અભેદના કથનથી ન [બ્રહ્મ સર્વિશેષ] નથી.

ટીકા:—‘ચતુષ્પાદ્વજ ॥’ ‘વોદશકલં વ્રજ ॥’ (ચારપાદવાળું બ્રહ્મ, સોળકલાવાળું બ્રહ્મ) એવી શ્રુતિઓમાં ભિન્નઆકારરૂપ ભેદ(વિશેષ)નો ઉપદેશ હોવાથી બ્રહ્મ સર્વિશેષ જ છે, નિર્વિશેષ નથી, એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે તે ભેદનું કથન વાસ્તવિક નથી, માત્ર ઉપાસનામાટે છે, માટે તે શ્રુતિઓનું અભેદમાં જ તાર્પણ છે. ઉપાસનાને માટે ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિરૂપવિશેષ લઈને પણ શાસ્ત્ર અભેદ (નિર્વિશેષ) જ કહેછે, તેથી બ્રહ્મ સર્વિશેષ નથી. ૧૨.

અપિ ચૈવમેકે ॥ ૧૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અ અને એકે એક [આખાવાળાઓ] અપિ પણ એવમ્ એપ્રમાણે (ભેદદર્શનની નિંદાપૂર્વક અભેદદર્શનને) [કહેછે].

ટીકા:—અને એકશાખાવાળાઓ પણ દ્વૈતની નિંદાપૂર્વક અદ્વૈતરૂપ નિર્વિશેષતત્ત્વને નિરૂપણ કરેછે:—

“મનસૈવેદમાત્ર્યં નેહ નાનાઽસ્તિ કિંચન ।

મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમામોતિ ય રૂહ નાનેવ પશ્યતિ ॥”

ભાવાર્થ:—આ બ્રહ્મ મનવડે જ પ્રાપ્ત્યવાયોગ્ય છે, એમાં નાનાવસ્તુ કોઈ નથી, અને જે કોઈ એમાં નાનાની પેઠે જુએછે, તે મૃત્યુથી મૃત્યુને જ પ્રાપ્ત થાયછે.

અન્વયાખ્યાઓમાં પણ ભેદવાદની નિંદા અને અભેદવાદની સ્તુતિ તથા સમસ્તપ્રપંચનું વિર્વતરૂપે બ્રહ્મરૂપપણું વર્ણવેલું છે. ૧૩.

શ્રુતિથી તો સાકાર તથા નિરાકાર બંનેપ્રકારના બ્રહ્મની પ્રતીતિ થાયછે, છતાં તરે એક નિરાકાર જ દેખ કહોછો? એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપેછે:—

અરૂપવદેવ હિ તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—હિ [બ્રહ્મ] નિશ્ચય અરૂપવત્ રૂપરહિત એવ જ [છે] તત્પ્રધાનત્વાત્ [શ્રુતિમાં] તેના પ્રધાનપણાથી [એ વાત સિદ્ધ થાયછે].

ટીકા:—બ્રહ્મ નિશ્ચય રૂપરહિતઅકારરહિત જ છે, રૂપરહિવાળું નથી. ‘અસ્યૂલમનગ્વહસ્વમદીર્ઘમ્ ॥’ ‘અશન્દમસ્પર્શમરૂપમન્યયમ્ ॥’ ‘આકાશો વૈ નામ નામરૂપયોર્નિર્વહિતા ॥’ ઇલાદિશ્રુતિઓમાં બ્રહ્મના નિરાકારપણાનું પ્રધાનપણું હોવાથી તે પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ છે. સાકારનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ ઉપાસનામાં પ્રધાન છે, બ્રહ્મસ્વરૂપના નિરૂપણમાં પ્રધાન નથી, બ્રહ્મસ્વરૂપના નિરૂપણમાં તો નિષ્પ્રપંચ બ્રહ્માત્મતત્ત્વને વર્ણવનારી શ્રુતિઓ જ પ્રધાન છે. ૧૪.

બ્રહ્મ જે નિરાકાર છે, તો સાકારબ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓની શી ગતિ છે? એવી શંકા થાય તો તેનું નિરાકરણ કરેછે:—

પ્રકાશવજ્ઞાવૈયર્થ્યમ્ ॥ ૧૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અ અને પ્રકાશવત્ પ્રકાશની પેઠે [બ્રહ્મના આકારવિશેષનો ઉપદેશ હોવાથી] અવૈયર્થ્યમ્ [સાકારબ્રહ્મને કહેનારી શ્રુતિઓનું] અર્થરૂપપણું [છે].

ટીકા:—જેમ સૂર્યચન્દ્રને પ્રકાશ આકાશમાં વ્યાપી રહેલો છે, તે આંગળીઆદિઉપાધિના સંબંધથી ઋણુવદ્ધાદિભાવને પામેલો જણાય છે, તેમ બ્રહ્મ પણ પૃથિવીઆદિઉપાધિના સંબંધથી તેના આકારપણાને પામેલાના જેવું જણાય છે. બ્રહ્મના એવા આકારવિશેષનો ઉપદેશ ઉપાસનામાં વિશેષ પામતો નથી. તેથી સાકારબ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓનું અર્થપણું નથી. ૧૫.

આહ ચ તન્માત્રમ્ ॥ ૧૬ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને [શ્રુતિ પણ] તન્માત્રમ્ ચૈતન્યમાત્ર [બ્રહ્મ છે એમ] આહ કહે છે.

ટીકા:—અને ‘સ યથા સૈન્ધવઘનોડનન્તરોડ્વાહ્યઃ કૃત્ત્વો રસઘન એવં વા કરેડયમાત્માડનન્તરોડ્વાહ્યઃ કૃત્ત્વઃ પ્રજ્ઞાનઘન એવ ॥’ (જેમ તે લવણુપિંડ અંતર અખાલ સમગ્ર એકરસ જ છે, તેમ અરે! આ આત્મા અંતર અખાલ સમગ્ર ચૈતન્યઘન છે.) એ શ્રુતિ પણ ચૈતન્યમાત્ર—વિવક્ષણુરૂપાંતરરહિત નિર્વિશેષ—બ્રહ્મ છે એમ કહે છે, તેથી તેનું નિરંતર ચૈતન્યસ્વરૂપ જ છે. અંતર અથવા બહાર ચૈતન્યથી ભિન્ન રૂપ નથી. ૧૬.

શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પણ વિશેષના નિષેધવડે નિર્વિશેષબ્રહ્મને દર્શાવે છે, એમ કહે છે:—

દર્શયતિ ચાથો અપિ સ્મર્યતે ॥ ૧૭ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને દર્શયતિ [શ્રુતિ બ્રહ્મનું નિર્વિશેષપણું] દેખાડે છે અથો અને અપિ [સ્મૃતિ] પણ [એમ] સ્મર્યતે કહે છે.

ટીકા:—‘અયાત આદેશો નેતિ નેતિ ॥’ ‘અન્યદેવ તદ્વિદિતાદયો અવિદિતાદયિ ॥’ (દૈતના કથન પછી જ્ઞાનના હેતુપણથી ‘આ નહિ’ ‘આ નહિ’ એવો ઉપદેશ કરાય છે. તે બ્રહ્મ વિદિતથી અન્ય જ છે, અને અવિદિતથી પણ અન્ય જ છે.) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ પ્રપંચના નિષેધવડે બ્રહ્મનું નિર્વિશેષપણું દેખાડે છે, અને ‘જ્યેયં વત્ તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વાડ્મૃતમશ્રુતે । અનાદિમત્પરં વ્રજ ન સત્ત્વાસદુચ્યતે ॥’ (હે અશ્રુત ! જે જાણવાયોગ્ય વસ્તુ છે તે હું તને કહીશ, જેને જાણીને પુરુષ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. પરબ્રહ્મ અનાદિમત્ (આદિમત્-કાર્ય-ન ધનાર) છે, તે ઇન્દ્રિયવેધ કહેવાતું નથી, તેમ પરાક્ષ પણ કહેવાતું નથી.) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ પણ દૈતના નિષેધવડે બ્રહ્મનું નિર્વિશેષપણું કહે છે. ૧૭.

બ્રહ્મનું વિશેષપણું ઉપાધિના નિમિત્તથી છે, એમ દર્શાવે છે:—

અત એવ ચોપમા સૂર્યકાદિવત્ ॥ ૧૮ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને અતઃ આથી એવ જ સૂર્યકાદિવત્ જલમાં પ્રતિબિંબિત સૂર્યાદિના જેવી [મોક્ષશાસ્ત્રોમાં] ઉપમા ઉપમા [અપાય છે].

ટીકા:—જેથી આ બ્રહ્મ ચૈતન્યસ્વરૂપ નિર્વિશેષ છે, તેથી જ એના ઉપાધિનિમિત્તના અવાસ્તવવિશેષપણાને દેખાડવા મોક્ષશાસ્ત્રોમાં જલમાં પ્રતિબિંબિત સૂર્યાદિના જેવી ઉપમા અપાય છે:—

“યથા હ્યં જ્યોતિરાત્મા વિવસ્વાનપોમિત્ત્રા વહુઘૈકોડનુગચ્છન્ ।

ઉપાધિના ક્રિયતે ભેદરૂપો દેવઃ ક્ષેત્રેષ્વેવમજોડયમાત્મા ॥”

ભાવાર્થ:—જેવીરીતે આ પ્રકાશરૂપ સૂર્ય પોતે એક જ છતાં પણ જલબરેલા ધડાઓના ભેદવડે ભેદ પામી (જલમાં પ્રતિબિંબરૂપે અનુગત થઈ) બહુપ્રકારે થાય છે, તેમ આ અનન્યમા સ્વપ્રકાશ બ્રહ્મ એક છતાં પણ માધ્યમઉપાધિવડે શરીરોમાં અનુગત થઈ ભેદરૂપને કરે છે.

સૂર્યકાદિમાંના ક જલમાં રહેલા પ્રતિબિંબપણાના આકારવડે સૂર્યનું આભાસપણું ધોતન કરે છે.

સૂર્યકાદિમાંના આદિ રાષ્ટ્રથી નીચેનું જલચંદ્રનું દદાંત ગ્રહણ કરાય છે:—

“એક એવ તુ મૃતાત્મા મૃતે મૃતે વ્યવસ્થિતઃ ।

એકથા વહુથા ચૈવ દ્વયતે જલચન્દ્રવત્ ॥”

ભાવાર્થ:—એક જ ભૂતાત્મા સરીરશરીરમાં વ્યવસ્થા પામેલા છે, અને જલમાં પડેલા ચંદ્રના પ્રતિ-
બિંબની પેઠે એકપ્રકારે અને બહુપ્રકારે દેખાયછે. ૧૮.

પૂર્વપક્ષી દર્શાવસિદ્ધાંતના વિષમપણાની સંકા કરેછે:—

પૂર્વપક્ષ:— અમ્બુવદગ્રહણાત્તુ ન તથાત્વમ્ ॥ ૧૯ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—તુ પણ અગ્રહણાત્ [પ્રતિબિંબના] અગ્રહણથી અમ્બુવત્
[અર્થ] જલ[સૂર્યાદિ]ના જેવું તથાત્વમ્ સમાનપણું ન નથી [તેથી આ દર્શાવ અચુકત છે].

ટીકા:—સૂર્યાદિ ભૂતપદાર્થ છે, તેનાથી પૃથક્ અને દૂરદેશમાં ભૂતજલ રહેલું છે, તેથી તેમાં સૂર્યા-
દિના પ્રતિબિંબનું ચુંડુ યુક્ત છે, પણ બ્રહ્મ અમૂર્ત છે, અને તેના સર્વવ્યાપકપણાથી તથા સર્વાભિવ્યક્તિથી
તેનાથી પૃથક્ અને દૂરદેશમાં રહેલી કોઇ ઉપાધિઓ નથી, તેથી આવાવડે બુદ્ધિઆદિમાં તેનું પ્રતિબિંબ ચુંડુ
સંભવતું નથી, એવીરીતે પ્રતિબિંબના અગ્રહણથી બ્રહ્મમાં જલસૂર્યાદિના જેવું સમાનપણું નથી, તેથી આ
દર્શાવ અચુકત છે. ૧૯.

પૂર્વોક્તાશંકાની નિવૃત્તિ કરેછે:—

સિદ્ધાંત:— વૃદ્ધિહાસમાક્ત્વમન્તર્ભાવાદુભયસામજ્ઞસ્યાદેવમ્ ॥ ૨૦ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અન્તર્ભાવાત્ [ઉપાધિની] અંતર્ગત હોવાથી વૃદ્ધિહાસમાક્ત્વમ્
[ઉપાધિવાળાના] વૃદ્ધિહાસનું ગૌણપણું [છે] एवम् એવીરીતે ઉભયસામજ્ઞસ્યાત્ અનેના (દ-
ર્શાવસિદ્ધાંતના) યથાર્થપણાથી [વિષમપણું નથી].

ટીકા:—દર્શાવસિદ્ધાંતના સર્વેઅંશ સમાન હોતા નથી, માત્ર કહેવાને ઇચ્છિતઅંશની સમાનતાવડે
દર્શાવ થાયછે, સર્વેપ્રકારના સમાનપણામાં તે દર્શાવદર્શાવિત્ક્રિયાવનો ઉચ્છેદ જ થાયછે, કહેવાને ઇચ્છિતઅ-
ંશની સમાનતા હોવાથી પૂર્વોક્તાદર્શાવ યુક્ત જ છે. જેમ જલરૂપઉપાધિમાં પડેલું સૂર્યનું પ્રતિબિંબ જલના
વધવાથી વધેછે, જલના ઘટવાથી ઘટેછે, જલના ચાલવાથી ચાલેછે, અને જલના ભેદમાં ભેદ પામેછે, એવી-
રીતે જલરૂપઉપાધિમાં રહેલા સૂર્યાદિના વૃદ્ધિહાસાદિનું, આકાશમાં રહેલા સૂર્યાદિમાં તે વિક્રિયાઓના અ-
ભાવ હોવાથી, ગૌણપણું છે, તેમ અવિરૂદ્ધ એકરૂપ બ્રહ્મ પણ દેહાદિરૂપઉપાધિની અંતર આભાસરૂપે વિદ્ય-
માન હોવાથી વૃદ્ધિહાસાદિરૂપ ઉપાધિના ધર્મોને અનુસરનારના જેવું જણાયછે. એવીરીતે દર્શાવદર્શાવિત્ક્રિયા
વૃદ્ધિહાસના ગૌણપણાદિપસારાપ્યનો સદ્ભાવ હોવાથી તેમનું યથાર્થપણું છે, તેથી બ્રહ્મમાં વિષમતા રહેતી
નથી. નીરૂપઆકાશનું સમીપના જલમાં પ્રતિબિંબ પડેછે, તેથી ભૂતેન્દ્રવ્યનું દૂર રહેલા પદાર્થમાં જ પ્રતિબિંબ
પડે એવું કહેવું પણ સંભવતું નથી. ૨૦.

દેહાદિરૂપઉપાધિમાં બ્રહ્મના પ્રવેશને કહેનારી શ્રુતિથી પણ પૂર્વપક્ષીનું અનુમાન બાધ પામેછે, એમ
જણાવેછે:—

દર્શનાત્ ॥ ૨૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અ અને દર્શનાત્ [ઉપાધિમાં અનુપ્રવેશની] શ્રુતિથી [જ-
લસૂર્યાદિનું દર્શાવ યુક્ત હોવાથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે].

ટીકા:—નામેની શ્રુતિઓ દેહાદિરૂપઉપાધિઓની અંતર બ્રહ્મનો અનુપ્રવેશ કહેછે:—

“પુરશ્ચક્રે દ્વિપદઃ પુરશ્ચક્રે ચતુષ્પદઃ ।

પુરઃ સ પક્ષી ભૂત્વા પુરઃ પુરુષ આવિશત્ ॥”

“અનેત જીવેનાડડત્મનાડ્ડુમવિશ્ય ॥”

ભાવાર્થ:—પરમ્હત્મા અનુવ્યાહિતરીરોને રચીને તથા પશ્ચાદિતરીરોને રચીને વ્યક્તરાશિકોની પ્રકટતાથી
પૂર્વે હિંગશરીરવાળા યજ્ઞને તે શરીરોમાં પ્રવેશ કરતા હવા, પ્રવેશ કર્યો છતાં પણ પૂર્ણ જ છે. આ છપ-
રૂપે પોતે અનુપ્રવેશ કરીને.

એ અનુપ્રવેશની શ્રુતિઓથી પૂર્વે આપેલું જલસૂચીદિકતું દર્શાત યોગ્ય જ છે, એમ જણાય છે, અને તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨૧.

બ્રહ્મનું નિર્વિશેષચિન્માત્રપણું કહીને હવે સર્વપ્રપંચના નિષેધના અવધિપણાવડે તેનું સદૂપપણું કહેવા બ-
ગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પ્રકૃતૈતાવત્ત્વાધિકરણ રચે છે:—

૬. પ્રકૃતૈતાવત્ત્વાધિકરણ.

પ્રકૃતૈતાવત્ત્વં હિ પ્રતિષેધતિ તતો વ્રવીતિ ચ શ્રૂયઃ ॥ ૨૨ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—પ્રકૃતૈતાવત્ત્વં પ્રકૃતમાં (પ્રકરણમાં) એટલાનો (મૂર્ત તથા અ-
મૂર્તનો) હિ જ પ્રતિષેધતિ [શ્રુતિ] નિષેધ કરે છે જ અને તત: [નિષેધની] પછી શ્રૂયઃ પુનઃ
વ્રવીતિ [શ્રુતિ બ્રહ્મ છે એમ] કહે છે.

ટીકા:—‘દ્વે વાવ બ્રહ્મણો રૂપે મૂર્તૈ ચૈવામૂર્તૈ ચ ॥’ (બ્રહ્મનાં બે રૂપ છે, સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ.) એ
શ્રુતિમાં પૃથિવી, જલ અને તેજને બ્રહ્મનું મૂર્ત-સ્થૂળ-રૂપ અને વાયુ તથા આકાશને બ્રહ્મનું અમૂર્ત-
સૂક્ષ્મ-રૂપ કહી આગળ જતાં ‘અયાત આદેશો નેતિ નેતિ ॥’ (પ્રપંચના કથનપછી કહેલા
આરોપના નિષેધાર્થપણાથી ‘આ સત્ય નહિ’ ‘આ સત્ય નહિ’ એમ નિષેધવડે ઉપદેશ કરાય છે)
એ વચનવડે બે વાર નિષેધનું કથન થાય છે, ત્યાં શંકા થાય છે કે આના નિષેધનો વિષય શો છે? ત્યાં
પૂર્વપક્ષી કહે છે કે એ વચનવડે સાકાર તથા નિરાકાર એ બંને પ્રકારના બ્રહ્મનો નિષેધ કરાય છે, તેથી
નિર્વિશેષ બ્રહ્મ નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા બગવાન સૂત્રકાર કહે છે કે
બ્રહ્મસંબંધના એ પ્રકરણમાં મૂર્ત તથા અમૂર્તરૂપ પરિચ્છિન્નબ્રહ્મનો જ ‘નેતિ નેતિ ॥’ એ શ્રુતિ નિષેધ કરે છે.
શૂન્યવાદનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી સવિશેષ તથા નિર્વિશેષ એ બંનેબ્રહ્મનો નિષેધ સુક્તિયુક્ત નથી. ‘બ્રહ્મ તે
વ્રવાણિ ॥’ (હું તને બ્રહ્મ કહીશ) એ ઉપક્રમના વિરોધથી, ‘અસન્નેષ સ મઘતિ । અસદ્ભક્ષેતિ વેદ ચૈત્ ॥’
(બ્રહ્મ અસત્ છે એમ જે જાણે છે તે અસત જ થાય છે) ઇત્યાદિ નિંદાના વિરોધથી, ‘અસ્તીત્યેવોપલ-
ઘ્વઘ્વઃ ॥’ (છે એ પ્રકારે જ તે પામવાયોગ્ય છે) એવા અવધારણાના વિરોધથી, અને સર્વવેદાંતના વ્યા-
કરણના પ્રસંગથી બ્રહ્મનો નિષેધ સંભવી શકતો નથી. શ્રુતિ બ્રહ્મમાં કલ્પિત પ્રપંચનો નિષેધ કરી બ્રહ્મને અવ-
શેષ રાખે છે, એમ શ્રુતિથી જ સિદ્ધ થાય છે, કેમકે તે નિષેધની પછી પુનઃ ‘અન્યત્ પરમસ્તિ ॥’ (મૂર્ત તથા
અમૂર્ત એ બંનેથી ભિન્ન બ્રહ્મ છે) એ શ્રુતિ બ્રહ્મના સદ્ભાવને કહે છે. તેથી આ નિષેધ બ્રહ્મના અવસાન-
વાળો છે, અભાવના અવસાનવાળો નથી, એમ નિશ્ચય થાય છે. ૨૨.

ઇન્દ્રિયોના અગ્રાણપણાથી બ્રહ્મ નથી, એવી શંકા થાય તો તેને દૂર કરે છે:—

તદવ્યક્તમાહ હિ ॥ ૨૩ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—તત્ત્વે (બ્રહ્મ) અવ્યક્તમ્ અવ્યક્ત (રૂપાદિના અભાવવાળું)
[છે, તેથી નેત્રાદિઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી] હિ [શ્રુતિસ્મૃતિ] પણ આહ [એમ જ] કહે છે.

ટીકા:— જો સર્વપ્રપંચથી ભિન્ન બ્રહ્મ છે, તો તે નેત્રાદિથી અદૃશ્ય કેમ થતું નથી? એના સમાધાન-
માટે કહે છે કે તે બ્રહ્મ સર્વદેશના સાક્ષિપણાથી અવ્યક્ત અને ઇન્દ્રિયોથી અગ્રાણ છે. ‘ન ચક્ષુષા ગૃણતે
નાપિ વાચા નાન્વિદેવૈઃ ॥’ (બ્રહ્મ ચક્ષુવડે અદૃશ્ય થતું નથી, વાણીવડે પણ અદૃશ્ય થતું નથી, અને અન્યઇન્દ્રિયોવડે
પણ અદૃશ્ય થતું નથી.) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ અને ‘અવ્યક્તોડયમચિન્સોડયમવિકાર્યોડયમુચ્યતે ॥’ (આ અવ્યક્ત
કહેવાય છે, અચિન્ત્ય કહેવાય છે, અને અવિકાર્ય કહેવાય છે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ પણ એમ જ કહે છે. ૨૩.

ત્યારે એ બ્રહ્મ ક્યારે અદૃશ્ય થાય છે? એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અપિ સંરાધને પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્ ॥ ૨૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અપિ પણ સંરાધને સરાધન[કાલ]માં [એ અવ્યક્તપ્રહ્લને] યોગિઓ સાક્ષાત્કાર કરેછે એમ [પ્રત્યક્ષાનુમાનામ્યામ્ શ્રુતિસ્મૃતિથી [જણાયછે]

ટીકા:—બકિત, ધ્યાન, જપ અને નમસ્કારાદિવડે પ્રહ્લનું ચિત્તમા સારીરીતે સ્થાપન કરવું તે સરાધન કહેવાયછે. સરાધનકાવમા એ અવ્યક્તપ્રહ્લને યોગિઓ સાક્ષાત્કાર કરેછે એમ શ્રુતિસ્મૃતિથી જણાયછે. સા શ્રુતિપ્રમાણ નીચેપ્રમાણ છે —

“પરાશ્ચિ જ્ઞાનિ વ્યવૃણત્સ્વયમ્ભૂસ્વસ્માત્પરાદ્પદ્યતિ નાન્તરાત્મન્ ।

કથિદ્ધીરઃ પ્રત્યગાત્માનમૈસદાઠ્ઠત્તચક્ષુરમૃતતમિચ્છન્ ॥”

“જ્ઞાનપ્રસાદેન વિશુદ્ધસત્ત્વતસ્તુ તં પદ્યતે નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ ॥”

ભાવાર્થ:—પરમાત્મા ધન્વિયોને અનાત્મદર્શી કરીને તેમનો નાશ કરતા હવા. તેથી તેઓ બહારની વસ્તુઓને જ દેખેછે, અતરાત્માને દેખતી નથી, કોઇ ધીર યુક્ત ને ધન્વિયોના નિરોધવાળો છે, તે અમૃત-ભાવને ધરતો હતો. શુદ્ધચિત્તમા શાસ્ત્રવડે પ્રત્યગાત્માને જુએછે નિષ્કામકર્મવડે વિશુદ્ધચિત્તવાળો પુરુષ જ્ઞાનનામના સત્ત્વગુણના ઉત્કર્ષવડે ધ્યાન કરતો હતો તે નિષ્કલપ્રહ્લને દેખેછે

સ્મૃતિપ્રમાણ નીચેપ્રમાણ છે —

“યં વિનિદ્રા જિતશ્વાસાઃ સન્તુષ્ટાઃ સંયતેન્દ્રિયાઃ ।

જ્યોતિઃ પદ્યન્તિ યુક્તાનાસ્તસ્મૈ યોગાત્મને નમઃ ॥”

“યોગિનસ્તં પ્રપદ્યન્તિ ભગવન્તં સનાતનમ્ ॥”

ભાવાર્થ:—તમોયુગુરુહિત, પ્રાણપામખા નિશ્વાસા, સતુષ્ઠ, ધન્વિયનિગ્રહવાળા અને ધ્યાન કરનારા ને આત્મજ્યોતિને જુએછે, તે યોગવડે લબ્ધ એવી આત્મજ્યોતિને નમસ્કાર તે સનાતનભગવતને યોગિઓ સારીરીતે જુએછે

અહિર્મુખપૃતિથી પ્રહ્લદર્શન થઇ શકતું નથી, રજસતમોરુહિત નિર્મલ અતર્મુખપૃતિવડે જ સર્વાતરતમ સર્વાધિજ્ઞાનપ્રહ્લને કરામલકવત્ અપરોક્ષ અનુભવ થઇ શકેછે, એ વાર્તા તત્ત્વનિરવિહાનોના અનુભવવડે પણ સિદ્ધ છે. ૨૪

જો સરાધ્યસરાધકભાવ માનગો તો પરઅપરઆત્માનો ભેદ માનવો પડશે, એવી શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે —

પ્રકાશાદિવૈશ્યેષ્યં પ્રકાશશ્ર કર્મણ્યમ્યાસાત્ ॥ ૨૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને પ્રકાશાદિવત્ પ્રકાશાદિની પેઠે પ્રકાશઃ ચિદાત્મા ચ પણ કર્મણિ કર્મમા [ભેદ પામેછે, સ્વતઃ નહિ, કેમકે] અમ્યાસાત્ [તત્ત્વમસિમહાવાક્યના] અભ્યાસથી અવૈશ્યેષ્યમ્ [આનુ] અનિરોધપણુ [છે]

ટીકા:—જેવીરીતે પ્રકાશ આકાશ અને સૂર્યાદિ, અગ્નિ ધટ અને જગાદિના કર્મરૂપ ઉપાધિમા ભેદ પામ્યાજેવા જણાયછે, અને સ્વાભાવિક અભેદપણુને ત્યજતા નથી, તેમ આ ચિદાત્મા પણ ધ્યાનાદિકર્મરૂપ ઉપાધિમા ભેદને પ્રાપ્ત થાયછે, સ્વતઃ નહિ, કેમકે તત્ત્વમસિમહાવાક્યના અભ્યાસથી (નવવાર કથનથી) પ્રહ્લનું એકરસપણુ જ સિદ્ધ છે ૨૫

શ્રુતિરૂપનિગમી પણ ભેદ ઔપાધિક છે એમ કહેછે —

અતોઽનન્તેન તથા હિ લિક્ષમ્ ॥ ૨૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અતઃ આથી અનન્તેન [જીવ] પ્રહ્લની [સાથે એકતાને પામેછે] તથા તેમ હિ જ લિક્ષમ્ [શ્રુતિરૂપ] લિંગ (નાયકહેતુ) [છે]

ટીકા:—આથી એટલે અભેદના સ્વાભાવિકપણાથી અને ભેદના અવિદ્યારૂપપણાથી વિદ્યાવટે અવિદ્યાને નિવૃત્ત કરીને જીવ દેશકલવસ્તુપરિચ્છેદથી રહિત બ્રહ્મની સાથે એકતાને પામેછે; એ વાત કપોલકલ્પિત નથી, કેમકે તેમ જ શ્રુતિરૂપલિંગ છે. તે શ્રુતિ આપ્રમાણે:—‘સ યો હ વૈ તત્પરમં બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ ॥’ (જે તે પરમબ્રહ્મને જાણેછે, તે બ્રહ્મ જ થાયછે). ૨૬.

સ્વમતની પરિશુદ્ધિમાટે ભેદભેદરૂપપૂર્વપક્ષનો ઉપન્યાસ કરેછે:—

પૂર્વપક્ષ:— સમયવ્યપદેશાત્ત્વહિકુણ્ડલવત્ ॥ ૨૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સમયવ્યપદેશાત્ . બન્ને (ભેદભેદ)ના કથનથી તુ નિશ્ચય અહિકુણ્ડલવત્ સર્પ અને કુંડલ (વલયાકાર)ની પેઠે [તત્ત્વ છે].

ટીકા:—‘તત્ત્વસુ તં પડ્યતે નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ ॥’ (પછી તો ધ્યાન કરનારો તે નિષ્કલબ્રહ્મને દેખેછે) એ શ્રુતિમાં ધ્યાતુધ્યાતવ્યપણાવડે તથા દ્રદૃષ્ટવ્યપણાવડે, ‘પરાત્પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યં ॥’ (પરાત્પર દિવ્યપુરુષને પામેછે) એ વચનમાં ગતુંગતવ્યપણાવડે, અને ‘યઃ સર્વાણિ ભૂતાન્યન્તરો યમયતિ ॥’ (જે સર્વભૂતોની અંતર રહી તેમને નિયમિત રાખેછે) એ વાક્યમાં નિયંત્રનિયંતવ્યપણાવડે ભેદનું કથન છે; અને ‘તત્ત્વમસિ ॥’ (તે તું છે), ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ ॥’ (હું બ્રહ્મ છું), ‘અથ ત આત્મા સર્વાન્તરઃ ॥’ (આ તારો આત્મા સર્વોત્તર છે) એ શ્રુતિઓમાં અભેદનું કથન છે. એવીરીતે ઉભયનું કથન સતે જો એક અભેદ જ માનશે તો ભેદનું કથન નિરર્થક થશે, માટે બન્નેનું કથન હોવાથી અહિં સર્પ અને કુંડલની પેઠે તત્ત્વ છે, એમ સ્વીકારવું જોઈએ. જેમ સર્પપણાવડે વલયાકારાદિવાળા સર્પનો અભેદ છે, અને દીર્ઘદંડાકારાદિ સર્પની અવસ્થાથી કુંડલ (ઘુંચળાજેવી સ્થિતિ)નામની સર્પની અવસ્થાનો ભેદ છે, તેમ જીવનો બ્રહ્મપણાવડે અભેદ છે, અને જીવપણાવડે ભેદ છે. ૨૭.

પ્રકાશાશ્રયવદ્વા તેજસ્ત્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—વા અથવા પ્રકાશાશ્રયવત્ પ્રકાશ અને [તેના] આશ્રયની પેઠે તેજસ્ત્વાત્ તેજરૂપણાવડે [ભેદભેદની પેઠે] જીવબ્રહ્મનો ભેદભેદ સ્વીકારવો જોઈએ].

ટીકા:—અથવા જેમ સૂર્યપ્રકાશ અને તેનો આશ્રય જે સૂર્ય તે બન્નેનો તેજરૂપણારૂપ ધર્મ હોવાથી તે બન્ને અત્યંત ભિન્ન નથી, અને લોકમાં તે ભિન્ન છે એમ કથન થાયછે, માટે તે બન્ને અત્યંત અભિન્ન પણ નથી, તેમ જીવ અને બ્રહ્મના એકાત્મપણાના ધર્મવડે તેમનો ભેદભેદ પણ શ્રુતિબલથી સ્વીકારવો જોઈએ. ૨૮.

એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે:—

સિદ્ધાંત:— પૂર્વવદ્વા ॥ ૨૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—વા અથવા પૂર્વવત્ પૂર્વની પેઠે [તે છે].

ટીકા:—અથવા પૂર્વે ‘પ્રકાશાદિવદ્વાવેશેષ્યમ્ ॥’ એ સ્વર્ગમાં જે રીતે પ્રકાશાદિની પેઠે બ્રહ્મનું એકરૂપપણું કહ્યું છે, અને ભેદપ્રતીતિ માત્ર ઉપાધિના નિમિત્તથી કહી છે, તેમ અત્ર પણ આ ભેદભેદનું સમાધાન છે. બધાના અવિદ્યારૂપપણાથી વિદ્યાવડે મોક્ષ સંભવી શકેછે; જો અહિકુંડલની પેઠે બ્રહ્મની સ્થિતિરૂપ અને પ્રકાશાશ્રયની પેઠે બ્રહ્મના એકદેશરૂપ કાંઈ આત્મા પરમાર્થથી જ બદ્ધ છે એમ અંગીકાર કરવામાં આવે તો પારમાર્થિકબંધની નિવૃત્તિ કરવાનું અશક્યપણું હોવાથી મોક્ષશાસ્ત્રને વ્યર્થપણાની પ્રાપ્તિ થાયછે. અહિં ભેદભેદ બન્નેને શ્રુતિ તુલ્યરૂપે કથન કરતી નથી, પણ અભેદને જ પ્રતિપાદ્યપણાવડે કથન કરેછે, અને પૂર્વપ્રસિદ્ધ ભેદનો તો માત્ર અનુવાદ જ કરેછે. એમ રોવાથી સ્થિતિભેદવડે વા એકધર્મવડે ભેદભેદનો સ્વીકાર કરવો યોગ્ય નથી. ૨૯.

પ્રતિપેદાત્ ॥ ૩૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને પ્રતિપેદાત્ [શાસ્ત્રમાં અન્યથેતત્ત્વનો] નિપેદ્ય હોવાથી [ચિદેકરસ બ્રહ્મમાત્ર જ સિદ્ધ છે].

ટીકા:—અને ‘નાન્યોડતોડસ્તિ દ્રષ્ટા ॥’ (આ બ્રહ્મથી બિન્ન કોઈ દ્રષ્ટા નથી) ઇત્યાદિશાસ્ત્રવ્ય-
નમાં અન્યચેતનનો નિષેધ હોવાથી અને ‘નેતિ નેતિ ॥’ ઇત્યાદિશાસ્ત્રવ્યનમાં બ્રહ્મથી બિન્ન પ્રપંચના
નિરાકરણથી તથા બ્રહ્મભાત્રના પરિશેષથી આ જ સિદ્ધાંત છે, એમ જણાય છે. ૩૦.

કોઈશ્રુતિઓમાં ભેદના કથનની પ્રતીતિનો ભાસ થાય છે, તે શ્રુતિઓના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવા ભગ-
વાન સ્મૃતકાર નીચેનું પરાધિકરણ રચે છે —

૭. પરાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:— પરમતઃ સેતૂન્માનસમ્બન્ધભેદવ્યપદેશેભ્યઃ ॥ ૩૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અતઃ આથી (બ્રહ્મથી) પરં અન્ય [તત્ત્વ છે એમ] સેતૂ-
ન્માનસમ્બન્ધભેદવ્યપદેશેભ્યઃ સેતુ, પરિભાષુ, સંબંધ અને ભેદના કથનથી [જણાય છે].

ટીકા:—પૂર્વપક્ષી કહે છે —બ્રહ્મથી બિન્ન અન્ય તત્ત્વ છે એમ સેતુ, પરિભાષુ, સબધ અને ભેદના
કથનથી જણાય છે. ‘અથ ચ આત્મા સ સેતુર્વિષ્ટિતિઃ ॥’ (જે આત્મા-બ્રહ્મ-છે, તે સર્વને ધારણ કરનાર સેતુ

છે) એ શ્રુતિ બ્રહ્મના સેતુપણાનું કથન કરે છે. જલપ્રવાહનો વિચ્છેદ કરનાર માટીના સમૂહની અથવા કાષા-
દિના સમૂહની પાળને સેતુ કહેવામાં આવે છે. જેમ લોકિકસેતુથી જલ બિન્ન તત્ત્વ છે, તેમ બ્રહ્મમાં સેતુ-
શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી બ્રહ્મથી બિન્ન અન્યવસ્તુનું અસ્તિત્વ છે, એમ જણાય છે ‘તદેતદ્બ્રહ્મ ચતુષ્પાત્ ॥’

(તે આ બ્રહ્મ ચારપાદવાળુ છે) ઇત્યાદિવચનો બ્રહ્મના પરિમિતપણાનું કથન કરે છે. પરિમિત વસ્તુ પરિચિન્ન
હોય છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. બ્રહ્મને ચારપાદવાળુ કહેવાથી તે અમુકપરિભાષુવાળુ થયું તેથી તેનાથી બિન્ન અ-
ન્યવસ્તુના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ થાય છે. ‘સતા સૌમ્ય! તદા સમ્પન્નો મવતિ ॥’ (હે સૌમ્ય ! સુષુપ્તિકાવમાં

જીવ બ્રહ્મની સાથે સંગધ પામે છે) એ શ્રુતિ સુષુપ્તિમાં જીવોના બ્રહ્મની સાથેના સંગધને કથન કરે છે, તેથી
બ્રહ્મથી બિન્ન જીવનું અસ્તિત્વ જણાય છે. ‘અથ ચ ઇવોડન્તરુદિત્યે હિરણ્મયઃ પુરુષો દ્વયતે ॥’ (આદિ-

ત્વની અંતર જે આ હિરણ્મય પુરુષ દેખાય છે) એ શ્રુતિ આદિત્વના આધાર ઇશ્વરનું વર્ણન કરે છે, અને
‘અથ ચ ઇવોડન્તરુક્ષિણિ પુરુષો દ્વયતે ॥’ (આંખની અંતર જે આ પુરુષ દેખાય છે) એ શ્રુતિ પૂર્વોક્ત-

ઇશ્વરથી બિન્ન આખના આધાર ઇશ્વરનું કથન કરે છે એવીરીતે ભેદના કથનથી પણ બ્રહ્મથી અન્ય તત્ત્વ
છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. ૩૧.

પરિમિતપણું પણ અસિદ્ધ છે એમ કહેછે:—

બુદ્ધ્યર્થઃ પાદવત્ ॥ ૩૩ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થઃ—પાદવત્ [મનઆદિના] પાદની જેમ બુદ્ધ્યર્થઃ [બ્રહ્મના પ-રિમિતપણું કથન] ઉપાસનામાટે [છે, માટે પરિમાણના કથનથી પણ બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્તવ-સ્તુની સિદ્ધિ થતી નથી].

ટીકા:—જેમ વાદ, પ્રાણ, મહુ અને શ્રોત એ મનના પાદો અને આમિ, વાયુ, આદિત્ય અને દિશા એ આકાશના પાદો શ્રુતિમાં ઉપાસનાને માટે કલ્પેલા છે, તેમ નિર્વિકાર અનંતબ્રહ્મમાં ચારપાદઆદિ૩૫ ઉ-ન્માન-પરિમાણ-નું કથન મંદણુદિવાળાને ઉપાસનામાટે છે, અથવા વ્યવહારની સિદ્ધિને માટે જેમ રૂપીઆમાં ચારપાદની કલ્પના છે, તેમ મંદણુદિવાળાઓને ઉપાસનાની સિદ્ધિમાટે બ્રહ્મના પરિમાણનું કથન છે, માટે પ-રિમાણના કથનથી પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન કોષવસ્તુની સિદ્ધિ થતી નથી. ૩૩.

સંબંધ અને ભેદ કલ્પિત હોવાથી સહદિતીપના સાધક નથી, એમ દર્શાવેછે:—

સ્થાનવિશેષાત્પ્રકાશાદિવત્ ॥ ૩૪ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થઃ—પ્રકાશાદિવત્ પ્રકાશાદિની જેમ સ્થાનવિશેષાત્ ઉપાધિના ભે-દથી [સંબંધ અને ભેદનું કલ્પિતપણું હોવાથી બ્રહ્મથી અન્ય વસ્તુના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ થતી નથી].

ટીકા:—જેમ સૂર્યોદિનો પ્રકાશ એક જ છે, પરંતુ અંગુલીઆદિઉપાધિના યોગથી પૃથક્કરે કહેવાયછે, અને તે ઉપાધિના વિયોગથી મહાપ્રકાશની સાથે સમ્બંધ પામ્યો એમ કહેવાયછે, તથા જેમ ઉપાધિવડે પ્રકા-શાદિનો ભેદ અને ઉપાધિના વિયોગથી તેનો અભેદ કહેવાયછે, તેમ એક જ બ્રહ્મ ભગદાદિઅવસ્થામાં પુ-દ્ધિઆદિઉપાધિના યોગથી વિશેષવિજ્ઞાનવાળું (જીવ) કહેવાયછે, અને સુપ્રસિદ્ધિમાં ઉપાધિની શાંતિ થવાથી બ્રહ્મની સાથે સંબંધ પામ્યું કહેવાયછે, તથા આદિત્ય અને ચક્ર૩૫ઉપાધિના ભેદથી એક જ દિરંમયપુરુષના ભેદની કલ્પનાનો વ્યવહાર કર્યો છે. પ્રકાશાદિવત્માંના આદિશબ્દથી આકાશનું મંદણુ કરતું. આકાશમાં જેમ ભેદ અને સંબંધ ઉપાધિની અપેક્ષાએ છે, તેમ અદિ પણ નાણું. એવીરીતે સંબંધ અને ભેદનું ક-લ્પિતપણું હોવાથી બ્રહ્મથી ભિન્ન કોષવસ્તુની સિદ્ધિ થતી નથી. ૩૪.

મુખ્યસંબંધભેદ ન હોવાનો હેતુ કહેછે:—

ઉપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૫ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થઃ—અ અને ઉપપત્તે: [અદિ ગૌણસંબંધ તથા ગૌણભેદ] સુક્ષિત-યુક્ત હોવાથી [મુખ્યસંબંધ તથા મુખ્યભેદ નથી].

ટીકા:—ઉપાધિના તિરોભાવથી સ્વસ્વરૂપવડે જ બ્રહ્મની સાથે જીવનો ભેદનિઃશ્ચિત્ત૩૫સંબંધ સંભવી શકે-છે, પણ મનુષ્ય અને નગરના જેવો સંયોગ૩૫ મુખ્યસંબંધ ભેવસ્તુના અભાવથી સંભવી શકતો નથી; અને ધણીશ્રુતિઓમાં એક જ બ્રહ્મના સદ્ભાવનો નિર્ણય હોવાથી મુખ્યભેદ પણ સંભવતો નથી, માત્ર ઉપાધિએ કરેલા આકાશના ગૌણભેદની જેમ ગૌણભેદ સંભવેછે. ૩૫.

બ્રહ્મથી ભિન્ન અન્યવસ્તુના ન હોવામાં અન્યહેતુ કહેછે:—

તથાજન્યપ્રતિપેદાત્ ॥ ૩૬ ॥

અન્ય અને અન્યથાર્થઃ—તથા તથા અન્યપ્રતિપેદાત્ અન્યના નિપેદથી [પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન અન્યવસ્તુ નથી એમ જણાયછે].

ટીકા:—તથા ‘વ્રદ્ધેવેદં સર્વમ્ ॥’ (આ સર્વ બ્રહ્મ જ છે) ‘નિહ નાનાડસ્તિ કિચન ॥’ (બ્રહ્મમાં કંઈ પણ નાના વસ્તુ નથી) ‘યસ્માત્પરં નાપરમસ્તિ કિચિત્ ॥’ (જેનાથી ભિન્ન પર અને અપર કંઈ પણ નથી) ઇત્યાદિ બ્રહ્મપ્રકરણની શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મથી ભિન્ન અન્યવસ્તુનો નિષેધ દોવાથી અને સર્વોત્તરની

શ્રુતિથી પણ બ્રહ્મથી અન્યનો નિષેધ હોવાથી બ્રહ્મથી બિન્ન કોઇ પણ ચેતન કે જડ વસ્તુ નથી, એમ જણાયછે. ૩૬.

દ્વિતીયના અભાવમાં સર્વગતપણાની શ્રુતિનો વિરોધ આવેછે, એવી શંકા યામ તો તેનું સમાધાન કરેછે:-

અનેન સર્વગતત્વમાયામશબ્દાદિભ્યઃ ॥ ૩૭ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:-અનેન આવડે (સેતુઆદિના કથનના નિરાકરણવડે તથા અન્યના નિષેધના આશ્રયવડે) સર્વગતત્વમ્ [બ્રહ્મનું] સર્વગતપણું [સિદ્ધ થાયછે, તથા] આયામશબ્દાદિભ્યઃ વ્યાપ્તિના વચનાદિથી [પણ તેનું સર્વગતપણું સિદ્ધ થાયછે].

ટીકા:-સેતુઆદિના કથનના નિરાકરણવડે તથા અન્યના નિષેધના આશ્રયવડે બ્રહ્મનું સર્વગતપણું સિદ્ધ થાયછે, અન્યથા તે સિદ્ધ થતું નથી; કેમકે અન્ય સત્ય હોય તો સેતુઆદિની પેઠે બ્રહ્મને અદ્વપણાની પ્રાપ્તિ થાયછે; તથા 'વ્યાપાન્ દિવઃ ॥ વ્યાપાનાફાશાન્ ॥' (પરમાત્મા ઘુલોકથી મોટા છે. આકાશથી મોટા છે.) અને 'નિઃ; સર્વગતઃ સ્વાણુરચ્છોડયં સનાતનઃ ॥' (આ આત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપક, સ્થિર, નિર્વિકાર અને સનાતન છે) એ બ્રહ્મની વ્યાપકતા દર્શાવનારાં શ્રુતિસ્મૃતિનાં વચનથી પણ બ્રહ્મનું સર્વગતપણું સિદ્ધ થાયછે. જેમ અધિજ્ઞાનરૂપ રજ્જુવડે અધ્યસ્તરૂપ સર્પ વ્યાપ છે, તેમ અધિજ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મવડે અધ્યસ્તરૂપ જગત્ વ્યાપ છે, તેથી દ્વિતીયના અભાવમાં પણ સર્વગતપણાને કહેનારી શ્રુતિસ્મૃતિનો વિરોધ નથી. ૩૭.

એવીરીતે તત્ત્વપદના લક્ષ્યનું સંરોધન કરીને કર્મરહસ્યદાતા વાચ્યાર્થનું નિરૂપણ કરવા ભગવાન સ્વ. નકાર નીચેનું દ્વંશાધિકરણ રચેછે:-

૮. દ્વંશાધિકરણ.

ફલમત ઉપપત્તેઃ ॥ ૩૮ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:-ફલમ્ ફલ અતઃ આથી (ઈશ્વરથી) [થાયછે એમ] ઉપપત્તેઃ યોગ્યતાથી [જણાયછે].

ટીકા:-તે બ્રહ્મના નિર્વિશેષપણાથી અન્ય ફલના હેતુપણારૂપ વાવહારિકસ્વભાવનું વર્ણન થાયછે. શુભ, અશુભ અને વ્યામિશ્ર આ ત્રણપ્રકારનાં કર્મ છે, તેનું સુખ, દુઃખ અને વ્યામિશ્ર આ ત્રણપ્રકારનું ફલ છે, તે ફલને અનુક્રમે દેવ, નારાટીય અને મનુષ્યો ભોગવેછે. એ ફલ કર્મથી થાયછે? અથવા ઈશ્વરથી થાયછે? એમ શંકા થાયછે. વિચાર કરતાં એ કર્મફલ શ્રીઈશ્વરથી થાયછે એમ કર્મફલના હેતુપણાની શ્રીઈશ્વરમાં યોગ્યતા હોવાથી જણાયછે. શ્રીઈશ્વર જ સર્વોધ્મક્ષ તથા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના કર્તા છે; તેથી તે શ્રીઈશ્વર જ દેશ, કાલ અને કર્મના અભિજ્ઞપણાથી કર્મિઓને કર્માંતુરપણની પ્રાપ્તિ કરેછે એમ સંભવેછે. કર્મો ફલપ્રાપ્તિથી છે, તેથી તેમનાથી કાર્યાંતરમાં થનારા ફલની પ્રાપ્તિ કરી શકાય નહિ; કેમકે અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ થવી સંભવિત નથી. વિનાશ પામનારું કર્મ પોતાના વિનાશકાલમાં સ્વાનુરૂપફલને ઉપભવી વિનાશ પામેછે, અને તેનું ફલ કાર્યાંતરે કર્તા ભોગવેછે, એમ કહો તો તે કથન પણ નિર્દોષ નથી; કેમકે ભોક્તાની સાથે સંબંધ પામ્યા પછેનાં તેમાં ફલપણાની અયોગ્યતા છે; જે કાલે જે સુખ વા દુઃખ ઉત્પન્ન થાયછે, તેનું ફલપણું લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, પણ નહિ સંબંધ પામેલા સુખનું અથવા દુઃખનું ફલપણું પ્રસિદ્ધ નથી. કર્મજન્ય અપૂર્વથી ફલ ઉત્પન્ન થયે એમ કહેવું પણ સુકિતપ્રકાર નથી. અપૂર્વ શું સ્વતંત્ર જ ફલ દેવા માટે પ્રવર્તે? અથવા ચેતનને અધીન પ્રવર્તે? સ્વતંત્ર પ્રવર્તે, એમ કહો તો અમે કદીએકીએ કે ચેતનના પ્રતિબિંબવિના કાષ્ટપાણ્યપ્રગ્ન અચેતન અપૂર્વની સ્વતંત્રપ્રવૃત્તિ સંભવની નથી. હવેચેતનને અધીન અપૂર્વની પ્રવૃત્તિ થાયછે એમ કહેવું પણ સંભવનું નથી, કેમકે અદ્યતને નહિ જાનનાર હવનું અધિજ્ઞાનપણું અયોગ્ય છે. પરિશેષથી ઈશ્વરના જ અધિજ્ઞતાપણાની સિદ્ધિ છે. ૩૮.

શ્રુતિવડે પણ શ્રીઈશ્વરનું જ ફલદાતાપણું સ્વીકારવાયોગ્ય છે, એમ કહેછે:-

શ્રુતત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:-શ્રુતત્વાત્ શ્રુતપણાથી (શ્રુતિદ્વારા) જ પણ [ઈશ્વરને જ ફલના હેતુ માનીએછીએ].

ટીકા:—શ્રીધર કર્મફલના હેતુ છે એમ અને કેવલ યુક્તિથી જ કલ્પના કરતા નથી, પણ ‘સ ત્ત્વા
 એપ મહાનજ આત્માડ્ઞાદો વસુદાન: ॥’ (તે આ મહાન અનન્ય ધરિર સર્વપ્રાણિઓને અત્ર આપનાર
 તથા ધન આપનાર છે) ઇલાદિશ્રુતિઓદ્વારા પણ શ્રીધરને જ કર્મફલના હેતુ સ્વીકારીએછીએ. કર્મનું અ-
 થવા અપૂર્વનું જરૂરણું હોવાથી આત્મકરણપણું છે, તેથી સ્વતંત્ર ધરિર જ ફલદાતા છે, એમ સિદ્ધાંત છે. ૩૯.
 પૂર્વપક્ષરૂપ જૈમિનિના મતને દર્શાવેછે:—

પૂર્વપક્ષ:— ધર્મ જૈમિનિરત એવ ॥ ૪૦ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અતઃ આથી (શ્રુતિ અને યુક્તિથી) ધર્મ ધર્મ એવ જ [ફ-
 લનો દેનાર છે, એમ] જૈમિનિ: જૈમિનિ [માનેછે].

ટીકા:—શ્રુતિ અને યુક્તિથી ધર્મ જ ફલદાતા છે એમ જૈમિનિઆચાર્ય માનેછે. ‘સ્વર્ગકામો યજેત ॥’
 (સ્વર્ગની કામનાવાળો યાગ કરે) ઇલાદિશ્રુતિઓથી યાગ સ્વર્ગનો ઉત્પાદક છે, એમ જણાયછે. યાગરૂપક-
 ર્મની સૂક્ષ્મરૂપ કોઇ ઉત્તરાવસ્થાને ફિલા ફલની પૂર્વાવસ્થાને અપૂર્વ કહેછે; તે અપૂર્વ કાલાંતરે યાગકર્તા પુરુષને
 ફલ આપેછે એ વાત યુક્તિસિદ્ધ છે, પણ ધરિર ફલ આપેછે એ વાત યુક્તિસિદ્ધ નથી. વિચિત્ર કર્મો વિ-
 ચિત્ર ફલો આપી શકે, પણ અવિચિત્ર (એકરૂપ) ધરિર વિચિત્ર ફલો આપે એ વાત અયુક્ત છે; વળી
 ધરિરને ફલદાતા માનવાથી તેમાં વિષમપણાના તથા ફરપણાના દોષની પ્રાપ્તિ થાયછે, અને યાગરૂપધર્મના
 અનુદાનને વ્યર્થપણાની પ્રાપ્તિ થાયછે, માટે ધર્મથી જ ફલની પ્રાપ્તિ થાયછે, એમ સ્વીકારવું યોગ્ય છે. ૪૦.
 સ્વમતરૂપ સિદ્ધાંતને કહેછે:—

સિદ્ધાંત:— પૂર્વ તુ વાદરાયણો હેતુવ્યપદેશાત્ ॥ ૪૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—તુ પૂર્વોક્ત પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરેછે હેતુવ્યપદેશાત્ [કર્મ
 તથા કર્મફલના] હેતુના કથનથી પૂર્વ પૂર્વ (પૂર્વોક્ત ધરિર જ) [ફલદાતા છે એમ] વાદરાયણ:
 બાદરાયણ [માનેછે].

ટીકા:—સત્રમાંના તુશબ્દવડે કેવલ કર્મથી અથવા કેવલ અપૂર્વથી ફલની પ્રાપ્તિ થાયછે, એ પૂર્વપ-
 ક્ષની નિવૃત્તિ કરી છે. ‘એપ હોવ સાધુ કર્મ કારયતિ તં યમેચ્ચો લોકેચ્ચ નિનીપતે | એપ ડ એવાસાધુ કર્મ
 કારયતિ તં યમથો નિનીપતે ॥’ (જેને આ લોકોથી ઉદ્ધારવા ઇચ્છેછે, તેને આ ધરિર જ શુભ કર્મ કરાવે-
 છે, અને જેને અધોગામી કરવા ઇચ્છેછે, તેને આ ધરિર જ અશુભ કર્મ કરાવેછે.) એ શ્રુતિમાં તથા
 ‘યો યો યાં યાં તત્તું મક્તઃ શ્રદ્ધયાડ્ઞિતુમિચ્છતિ | તસ્ય તસ્યાચર્ણાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્હં ॥ સ તયા શ્ર-
 દ્ધયા યુક્તસ્તસ્યાડ્ઞરાધનમીહતે | ઇમતે ચ તતઃ કામાન્મયેવ વિહિતાન્હિતાન્ ॥’ (જે જે ઉપાસક જે જે
 તત્તુને શ્રદ્ધાવડે અર્ચન કરવાને ઇચ્છેછે, તેની તેની અચલશ્રદ્ધાને હું જ સ્થાપન કરુંછું. તે ઉપાસક તે શ્ર-
 દ્ધાવડે યુક્ત થઈને તે ઉપાસના આરાધનને ઇચ્છેછે, અને પછી મેં જ વિધાન કરેલા દિતરૂપ ભોગોને પા-
 મેછે.) એ સ્મૃતિમાં કર્મ તથા કર્મફલના હેતુ શ્રીધર છે એવું કથન હોવાથી પૂર્વોક્ત ધરિર જ ફલદાતા
 છે એમ શ્રીબાદરાયણાચાર્ય માનેછે. સર્વવેદાંતોમાં ધરિર જ આ જગતના હેતુ છે એમ કહેવું છે; સ્વકર્મ-
 નુરૂપ પ્રજા સંજવી તે જ શ્રીધરનું ફલહેતુપણું છે. શ્રવેએ કરેલાં કર્મોની અપેક્ષાએ વિચિત્રસૃષ્ટિ ઇશ
 સર્જેછે, તેથી તેમાં કોઈપણ દોષની પ્રાપ્તિ થવી નથી. ૪૧.

હતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટી-
 કામાં સાધનનામના ત્રીજાઅધ્યાયનો ત્વંપદાર્થનું તથા તત્-
 પદાર્થનું શોધન એ નામનો ળીજે પાદ સમાપ્ત. ૨.

૩. અથ સગુણવિધાઓમાં ગુણોપસંહારનું અને નિર્ગુણબ્રહ્મમાં અપુ- નરુક્તપદોના ઉપસંહારનું નિરૂપણ એ નામનો ત્રીજાઅ- ધ્યાયનો ત્રીજો પાદ.

પૂર્વપાદમાં વિશેષબ્રહ્મના સ્વરૂપનો નિર્ણય કર્યો. હવે તેના ગુણના સાધનરૂપ ઉપાસનાઆદિના સ્વરૂ-
પને કહેવાનો આરંભ કરેછે. પ્રથમ સર્વવેદાંતમાં ઉપાસનાનો ભેદ છે કે નહિ તેનો વિચાર કરેછે. આ પૂર્વ-
પક્ષી કહેછે કે વિશેષબ્રહ્મ પૂર્વાપરભેદરહિત એક અને લવણ્યપિંડની જેમ એકરસ છે એમ તમે નિર્ણય કર્યો
છે, તેથી તેમાં ઉપાસનાના ભેદાભેદના વિચારનો અવસર નથી. કર્મના બહુપણાની જેમ બ્રહ્મનું બહુપણું કહી
શકાય એમ નથી, તે એકરૂપબ્રહ્મમાં અનેકરૂપઉપાસનાઓ સંભવતી નથી, માટે ભેદાભેદના વિચારના આ-
રંભનું પ્રયોજન નથી. તેના સમાધાનમાં સિદ્ધાંતી કહેછે કે સગુણબ્રહ્મવિષયની તથા પ્રાણાદિવિષયની ઉપાસ-
નાના ભેદાભેદનો આ વિચાર છે, તેથી તમે કહેછો તે દોષ નથી. પ્રતિવેદાંતમાં ઉપાસનાનો ભેદ નથી, પણ
તે એક જ છે, એમ નિર્ણય કરવા બગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સર્વવેદાંતપ્રત્યયાધિકરણ રચેછે:-

૧. સર્વવેદાંતપ્રત્યયાધિકરણ.

સર્વવેદાન્તપ્રત્યયં ચોદનાદ્યવિશેષાત્ ॥ ૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—ચોદનાદ્યવિશેષાત્ વિધાયકશબ્દાદિના અભેદથી સર્વવેદા-
ન્તપ્રત્યયં સર્વવેદાંતમાં ઉપાસના [એક જ છે].

ટીકાઃ—જેમ એક જ અમિહાનમાં શાખાભેદ છતાં પણ જુદાવાત્ (હોમે) આ વિધાયક શબ્દ એક
જ છે, તેમ વાજસનેયીશાખામાં અને છાંદોગ્યમાં પણ ‘યો હ વૈ ઝ્યેષ્ઠં ચ શ્રેષ્ઠં ચ વેદ ॥’ (જે ઉપાસક
મુખ્યપ્રાણને જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠ જાણેછે) આ વિધાયક વાક્ય એક જ છે. ચોદનાદિમાંના શાદિશબ્દથી ફ-
લસંયોગ અને રૂપ જાણવાં. ‘ઝ્યેષ્ઠશ્ચ શ્રેષ્ઠશ્ચ સ્વાનાં ભવતિ ॥’ (તે સ્વજાતિમાં જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ થાયછે)
એ વચનવડે ફલસંયોગ પણ બંનેઉપનિષદમાં એક જ છે. ઉપાસનાનું રૂપ પણ બંનેવેદાંતોમાં અભિન્ન છે;
કેમકે બંનેરચાને પ્રાણને જ્યેષ્ઠશ્રેષ્ઠાદિગુણવિશેષપણ્યુક્ત કહેલો છે. જેમ દ્રવ્ય તથા દેવતા એ યાગનું રૂપ છે,
તેમ ઉપાસ્ય એ ઉપાસનાનું રૂપ છે, કેમકે ઉપાસનાદ્વારા જ ઉપાસ્યનું નિરૂપણ થાયછે. ઉપાસનાનું નામ જે
પ્રાણવિદ્યા તે પણ બંનેઉપનિષદમાં સમાન છે. તેથી સિદ્ધ થાયછે કે તે સર્વવેદાંતમાં સમાન વિધાયકશ-
બ્દોવડે વિધાન કરેલી ઉપાસના એક જ છે. એવીરીતે પંચામિવિદ્યા, વૈશ્વાનરવિદ્યા અને શાંડિલ્યવિદ્યાદિ
પણ સર્વવેદાંતોમાં એક જ છે. ૧.

વિધાના ભેદની આશંકા કરીને તેનો પરિહાર કરેછે:-

મેદાન્નેતિ ચેન્નૈકસ્યામપિ ॥ ૨ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—મેદાત્ [ઉપાસનાના પ્રકારના] ભેદથી [રૂ-
પ વિદ્યા] ન નથી રૂપિત એમ ચેત્ [કહે] તો ન [આ દોષ] નથી [કેમકે]
[વિદ્યા]માં અપિ પણ [ઉપાસનાના પ્રકારના ભેદનો અંતર હોવાથી એક જ વિદ્યા

ટીકા:—ઉપાસનાના પ્રકારના ભેદથી સર્વવેદાંતમાં એક ઉપાસના નથી. ઉપાસનાના પ્રકારનો ભેદ બૃહદારણ્યકમાં તથા છાંદોગ્યમાં બેવામાં આવેલે. બૃહદારણ્યકમાં પંચાગ્નિવિદ્યાની સ્તુતિ કરીને ‘તસ્યાગ્નિરેવાગ્નિર્મવતિ ॥’ (તેનો અગ્નિ જ અગ્નિ છે) એ વચનવડે છઠ્ઠાઅગ્નિનું કથન કર્યું છે, અને છાંદોગ્યમાં ‘એવં પચ્ચાગ્નીન્ વેદ ॥’ (જે એવીરીતે પંચાગ્નિને બાંહેધર છે) એ વચનડે અગ્નિની પાંચસંખ્યાનો જ ઉપસંહાર કર્યો છે. પાંચ એ સંખ્યાનો વિશેષ હોવાથી અહિં ગુણોપસંહાર પણ થઇ શકે એમ નથી, તથા છાંદોગ્યમાં મુખ્યપ્રાણથી ભિન્ન વાક્, ચક્ષુ, શ્રોત્ર અને મન એ ચાર પ્રાણો કહ્યા છે, અને બૃહદારણ્યકમાં રેતસુને પણ પ્રાણ કહી પાંચ પ્રાણો કહ્યા છે. આવાપ (અન્યવિધાનમાંથી કોષાએકગુણના ગ્રહણ) અને ઉદ્વાપ (કોષાએકગુણના ત્યાગ) ના ભેદથી ઉપાસ્યનો ભેદ થાય છે, અને ઉપાસ્યના ભેદથી ઉપાસનાનો ભેદ થાય છે, એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે આ દોષ નથી; કેમકે એકઉપાસનામાં પણ એવીરીતે ઉપાસનાના પ્રકારનો ભેદ સંભવી શકે છે. બંનેઉપનિષદમાં ઉપાસનામાટે દુઆદિ પાંચ જ અગ્નિ કહેલા છે, માટે પંચાગ્નિવિદ્યાનો ભેદ નથી. બૃહદારણ્યકમાં જે છઠ્ઠો અગ્નિ કહ્યો છે, તેનું ધ્યેયપણાવડે વિધાન નથી, માટે તે વ્યંગ (ઉપાસનાના પ્રકાર)નો છાંદોગ્યમાં ઉપસંહાર થઇ શકે છે. ઉપાસ્યરૂપે પાંચ જ અગ્નિ હોવાથી સંખ્યાનો વિશેષ રહેતો નથી. પ્રાણસંવાદાદિમાં પણ રેતસુનો છાંદોગ્યમાં ઉપસંહાર થઇ શકે છે, એટલે બંનેમાં પાંચ પ્રાણ ધવાથી વિશેષ રહેતો નથી. જ્યાં આવાપઉદ્વાપ વિશેષપ્રકારે થાય ત્યાં જ વેદના ભેદથી વિધાનો ભેદ થાય છે, અત્ર તેમ નથી માટે એક જ વિદ્યા છે. ૨.

ધર્મવિશેષ પણ વિધાનો ભેદ કરનાર નથી, એમ કહે છે:—

સ્વાધ્યાયસ્ય તથાત્વેન હિ સમાચારેડધિકારાચ સવવચ્ચ તન્નિયમઃ ॥ ૩ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—સ્વાધ્યાયસ્ય [શિરોત્રતાદિ]સ્વાધ્યાયનો [ધર્મ છે] હિ કે મકે તથાત્વેન તેવાપણાવડે (સ્વાધ્યાયના ધર્મપણાવડે) સમાચારે ત્રતોપદેશાગ્રન્યમાં [આધર્મ શ્રિકે કહે છે] ચ અને અધિકારાત્ [અધ્યયનના] અધિકાર [શબ્દ]થી [પણ એ અધ્યયનને ધર્મ છે એમ નિશ્ચય થાય છે] ચ અને સવવચ્ચ હોમની પેઠે તન્નિયમઃ [મુંડકના અધ્યયનમાં તે (શિરોત્રતા)નો નિયમ [છે તેથી વિધાનું એકપણું નિર્દોષ છે].

ટીકા:—અધર્મવેદની મુંડકોપનિષદમાં વિદ્યામાં શિરોત્રતાદિધર્મની અપેક્ષા છે, અને પ્રીત્તવેદન ઉપનિષદમાં તે નથી, માટે વિદ્યાનો ભેદ છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી; કેમકે મસ્તકપર અગ્નિ શાખવાદે શિરોત્રતાદિ સ્વાધ્યાય (મુંડકના અધ્યયન)નો ધર્મ છે, વિદ્યાનો ધર્મ નથી, કારણ કે સ્વાધ્યાયના ધર્મપણાવડે વેદત્રતોપદેશાગ્રન્ય-આધર્મશ્રિકાના સૂત્ર-માં આધર્મશ્રિકા ગોહનની પેઠે આ શિરોત્રતાને પણ કહે છે; આં ‘નૈતદર્શીર્નત્રતોડીતી ॥’ (આ મુંડક, જેણે શિરોત્રતાનું અનુશાન કર્યું નથી તે પુરુષ અધ્યયન કરતો નથી એ અધ્યયનના અધિકારના શબ્દથી પણ એ મુંડકના અધ્યયનનો ધર્મ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. જે અધર્મવેદિઓએ સ્વસૂત્રમાં કહેલા એકર્ષિનામના અગ્નિમાં સૌંદરિ સાત હોમ કરવા એવો નિયમ તેમ માટે છે, પણ અન્યવેદવાળાઓને માટે નથી, તેમ મુંડકના અધ્યયનમાં શિરોત્રતાનો નિયમ પણ અધર્મવેદિઓને માટે છે, તે શિરોત્રતાનો વિવાસયે કાંઈ સંબંધ નથી, તેથી વિધાનું એકપણું નિર્દોષ છે. ૩.

શ્રુતિ પણ વિદ્યાના એકપણાને દર્શાવે છે એમ કહે છે:—

દર્શયતિ ચ ॥ ૪ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ [વેદ] પણ દર્શયતિ [વિધાનું એકપણું] દેખાડે છે.

ટીકા:—‘સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ ॥’ (સર્વે વેદો જે વેદબ્રહ્મને કહે છે) એ વેદવચન પણ સર્વવેદોમાં વેદના એકપણાના ઉપદેશવડે વિધાના એકપણાને દેખાડે છે. કાશકમાં અને તૈત્તિરીયકમાં ભયના દેવપણાના ગુણવડે એક જ વેદનું નિરૂપણ છે. બૃહદારણ્યક અને છાંદોગ્યમાં દરેલી વૈશ્વાનરવિદ્યા પણ એક જ છે. વેદના એકપણાવડે જેમ નિર્ગુણબ્રહ્મવિધાનું એકપણું છે, તેમ તેની સમીપના પાદથી સગુણબ્રહ્મવિદ્યાનું પણ સર્વશાખાઓમાં એકપણું છે. ૪.

સર્વશાખાઓમાં વિધાનું એકપણું છે એવા વિચારના ફરને નીચેના ઉપસંહારાધિકરણવડે કહે છે:

૨. ઉપસંહારાધિકરણ.

ઉપસંહારોઽર્થભેદાદ્ધિશેષવત્ સમાને-ચ ॥ ૫ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ચ વળી વિધિશેષવત્ વિધિશેષની પેઠે અર્થાભેદાત્ અર્થના અભેદથી સમાને [શાખાંતરમાં કહેલા ગુણોના] સમાન[વિદ્યા]માં ઉપસંહારઃ ઉપસંહાર [થાયછે].

ટીકાઃ—જેમ મુખ્યવિધિના શેષ(ઉપકારક)રૂપ અગ્નિહોત્રાદિધર્મોના એકવિધિમાં, તે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ સર્વત્ર એક જ છે એવા અર્થના અભેદથી, ઉપસંહાર (એકત્ર કરવું) થાયછે, તેમ અર્થના અભેદથી (વિદ્યાનું એકપણું હોવાથી) શાખાંતરમાં કહેલા વિદ્યાના ગુણો-ધર્મો-નો સમાનવિદ્યામાં ઉપસંહાર કરવો, અર્થાત્ જે શાખામાં નથી તે શાખામાં શાખાંતરથી એકત્ર કરવા. ૫.

પૂર્વે વિધાયકશબ્દાદિના અવિશેષથી નિયમરૂપે વિદ્યાનું એકપણું કહ્યું. હવે તેના અપવાદને કહેવાને ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અન્યથાત્વાધિકરણ રચેછે:—

૩. અન્યથાત્વાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષઃ— અન્યથાત્વં શબ્દાદિતિ ચેન્નાવિશેષાત્ ॥ ૬ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—શબ્દાત્ [બૃહદ્દારણ્યકના ઉદ્ગીથગ્રાહણના તથા છાંદોગ્યના ઉદ્ગીથાધ્યાયના] શબ્દથી અન્યથાત્વં [વિદ્યાનું] અન્યપ્રકારપણું [છે] इति એમ વેત્ [કહે] તેા અગ્નિશેષાત્ અવિશેષથી ન [વિદ્યાનું અન્યપણું] નથી.

ટીકા:—જેમ પરમાત્મદષ્ટિના અધ્યાસના સમપણામાં પણ ‘આકાશો હૈવૈમ્યો યજાયાનાંકાશઃ પરા-
યણં ॥ સ एष परोवरीयानुद्गीयः स एषोऽनन्तः ॥’ (આ સર્વથી પરમાત્મા જ મહાન્ છે, પરમાત્મા જ
શ્રેષ્ઠ આશ્રય છે. તે આ શ્રેષ્ઠતર ઉદ્ગીય, તે આ પરમાત્મા) એ શ્રેષ્ઠતરપણાદિશુલ્કવિશિષ્ટ ઉદ્ગીયની
ઉપાસના ચક્ષુ તથા આદિત્યમાં રહેલા દિરણ્યસ્મશ્ચુપણાદિશુલ્કવિશિષ્ટ ઉદ્ગીયની ઉપાસનાથી ભિન્ન છે, અને
ત્યાં એકશાખામાં પણ ઇતરઇતરના શુણ્ણો ઉપસંહાર થતો નથી, તેમ શાખાંતરમાં પણ એવીભૂતિની
ઉપાસનાઓમાં આરંભના ભેદથી વિદ્યાનો ભેદ છે, પણ વિદ્યાનું એકપણું નથી જ. બૃહદ્દારણ્યકમાં પ્રાણના
ઉપાસ્યપણાના નિર્ણયમાટે આખ્યાયિકાનો આરંભ કરી ઉપસંહારમાં તેના ઉપાસ્યપણાનો નિર્ણય કર્યો છે, અને
છાંદોગ્યમાં ‘ઓમિત્યેતદક્ષરમુદ્ગીયમુપાસીત ॥’ (ૐ આ અક્ષર ઉદ્ગીય છે એમ ઉપાસના કરે) એ
વચનવદ્દે આરંભમાં ઉદ્ગીયના અવયવરૂપ ઐક્યરના ઉપાસ્યપણાને કહી, તેના શુણ્ણનું આખ્યાન કરી, પુનઃ
પણ તે ઉદ્ગીયના અવયવરૂપ ઐક્યરનું અનુવર્તન કરીને દેવાસુરની આખ્યાયિકાદ્વારા તે ઉદ્ગીયના અવયવરૂપ
ઐક્યરમાં પ્રાણુદષ્ટિનો ઉપદેશ કર્યો છે. એવીરીતે બનેઉપનિષદ્ધમાં ઉપક્રમનો ભેદ હોવાથી તે એવિદ્યાનું
એકપણું નથી. ૭.

એ સંબંધમા સંકા કરીને તેનું સમાધાન કરેછે:—

સંજ્ઞાતશ્ચેત્ તદુક્તમસ્તિ તુ તદપિ ॥ ૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સંજ્ઞાતઃ [એક] સંજ્ઞાથી [વિદ્યાનું એકપણું છે] ચેત્ [એમ
જે કહે] તો તત્ તે અપિ પણ [સંભવિત નથી] તુ કેમકે તત્ તે [વિષે પૂર્વસૂત્રમાં] ઉક્તમ્
કહેલું અસ્તિ છે.

ટીકા:—બૃહદ્દારણ્યક અને છાંદોગ્યમાં ઉદ્ગીયવિદ્યા એવું એક નામ હોવાથી તે વિદ્યાનું એકપણું છે
એમ જો કહે તો તે કથન પણ સંભવિત નથી, કેમકે પ્રસિદ્ધભેદવાળી જે પરીવરીયસ્ત્વાદિ (શ્રેષ્ઠતર-
પણાદિ) ઉપાસના છે, તેમાં પણ ઉદ્ગીયવિદ્યા એમ સંજ્ઞાનું એકપણું છે, એમ પૂર્વસૂત્રમાં કહેલું છે, માટે
ત્યાં ભેદનાં કારણો હોય ત્યાં માત્ર નામની એકતાથી વિદ્યાની એકતા થતી નથી, ત્યાં ભેદનાં કારણો ન
હોય ત્યાં નામના એકપણાથી વિદ્યાના એકપણામાં વિરોધ નથી. ૮.

‘ઓમિત્યેતદક્ષરમુદ્ગીયમુપાસીત ॥’ (ૐ આ અક્ષર ઉદ્ગીય છે એમ ઉપાસના કરે) આ વા-

ક્યમાં અક્ષરશબ્દનું અને ઉદ્ગીયશબ્દનું સામાનાધિકરણ હોવાથી અધ્યાસ (શુદ્ધિપર્વક અનેદનો આ-
રોપ), અપવાદ (બાધ), એકત્વ (વાસ્તવ અભેદ) અને વિશેષણ (બાવતંક) આ ચાર પક્ષ પ્રતીત
થાયછે. આ ચારમાં વિશેષણપક્ષનું મહત્ત્વ કરતું યોગ્ય છે, એમ નિર્ણય કરવા ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેનું
વ્યાખ્યાયિકરણ રચેછે:—

૪. વ્યાસ્યધિકરણ.

વ્યાસેશ્ચ સમજસમ્ ॥ ૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને વ્યાસેઃ વ્યાસિથી (ઐક્યરનું સર્વવેદસાધારણપણું
હોવાથી) સમજસમ્ [વિશેષણપક્ષ] યુક્ત (નિર્દોષ) [છે].

ટીકા:—ચ શબ્દ તુના અર્થમાં છે, અને તે અધ્યાસાદિ ત્રણપક્ષની નિવૃત્તિ કરેછે. જેમ પ્રતિભાદિમાં
વિષ્ણુઆદિની ભુદિરૂપ અધ્યાસ છે, તેમ ઐક્યરમાં ઉદ્ગીયના ગ્હનરૂપ અધ્યાસ માનીએ તો ઉદ્ગીય-
શબ્દની ઐક્યરમાં લક્ષણ થાય, તે લક્ષણની સિદ્ધિ કાષ્ઠપ્રકારના સંબંધવિના ન થાય, ને અત્ર તેવો કાષ્ઠ સંબંધ
ન હોવાથી સંબંધને કદપણે પડે, ને તે પ્રતીકઉપાસનાનું ફલ પણ અત્ર શ્રુત ન હોવાથી નહું કદપણું પડે, એમ
ગારવની પ્રાપ્તિ થાયછે. જેમ દેવેદિયસંધાતમાં ઉપજેલી મિથ્યા આત્મબુદ્ધિ આત્મામાં જ ઉપજેલી યથાર્થ આ-
ત્મબુદ્ધિવદ્ આપ પામેછે, ને તેનું મોક્ષરૂપ ફલ થાયછે, તેમ આદિ કદીપણુ ઐક્યરથી ઐક્યરબુદ્ધિ દિવા

ઉદ્ગીયથી ઉદ્ગીયપ્રુદ્ધિ બાધ પામતી નથી, ને તેના ક્ષતો પણ અત્ર અમાવ છે, એટલે બાધનો પક્ષ પણ અત્ર અસંગત છે. એકપણનો પક્ષ પણ યુક્તિયુક્ત નથી, કેમકે એમ માનવાથી ઔદાર અને ઉદ્ગીય એવા બેશબ્દનું ઉચ્ચારણુ નિરર્થક થાયછે, કારણકે બેમાંના એકશબ્દવડે અભિપ્રેતવિષયની સિદ્ધિ થાયછે. એપ્રમાણુ એ ત્રણે પક્ષો હોવાવાળા હોવાથી અત્ર વિરોધપણપણનું મહણુ કરાયછે. ઔદારનું મર્વદે-સાધારણપણું હોવાથી તેનો નિરાસ કરીને માત્ર ઔદારમાં પ્રાણુદષ્ટિના વિધાનમાટે ઔ એ અક્ષરનું ઉદ્ગીય એ વિશેષણુ છે, આ પક્ષ નિર્ણય છે. જોકે આમાં પણ ઉદ્ગીયરૂપઅવયવીની ઔદારરૂપઅવયવમાં લક્ષણુ થાયછે ખરી, પણ તે સંદોષ નથી, કેમકે સમુદાયમાં પ્રચટ શબ્દ અવયવમાં પણ પ્રવર્તેછે એમ લોકમાં જોવામાં આવેછે. જેમ પટના અવયવ દગ્ધ થયે સતે પટ દગ્ધ થયું એમ કહેવાયછે. ૯.

બૃહદારણ્યકમાં અને છાંદોગ્યમાં પ્રાણુનો સંવાદ છે, ત્યાં શ્રેષ્ઠપણુના ગુણયુક્ત પ્રાણુનું ઉપાસ્યપણું કહી તેમાં વાગાદિકના વસિષ્ઠત્વાદિગુણોનું સમર્પણુ કયું છે; અને કૌપીતકિમાં પ્રાણુસંતાદવિગે વસિષ્ઠત્વાદિગુણોનું શ્રવણુ નથી. ત્યાં સંશય થાયછે કે બૃહદારણ્યક તથા છાંદોગ્યમાંથી એ વસિષ્ઠત્વાદિગુણોનું કૌપીતકિમાં આકર્ષણુ કરવું અથવા ન કરવું? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે ત્યાં ઇંદ્રશબ્દવડે વેધનું નિરૂપણુ છે, માટે ત્યાં કહેલા ગુણો જ મહણુ કરવા, પણ શાખાંતરમાંથી અન્યગુણોનું આકર્ષણુ કરવું નહિ. એ પૂર્વપક્ષને દૂર કરી સ્વમત કહેવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સર્વાભેદાધિકરણુ રચેછે:—

પ. સર્વાભેદાધિકરણુ.

સર્વાભેદાદન્યત્રેમે ॥ ૧૦ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—સર્વાભેદાત્ સર્વ[શાખા]માં [પ્રાણુપાસનાનો] અભેદ હોવાથી હ્રમે આ [ગુણો] અન્યત્ર અન્યત્ર [પણ આકર્ષવા].

ટીકા:—તે સર્વશાખાઓમાં પ્રાણુસંવાદાદિના સારખ્યવડે પ્રાણુપાસનાનો અભેદ હોવાથી વાગાદિકના આ વસિષ્ઠત્વાદિગુણોનું અન્યત્ર એટલે કૌપીતકિમાં પણ આકર્ષણુ કરવું. કૌપીતકિમાં ઇંદ્રશબ્દવડે જે પ્રાણુરૂપ-વેધનું નિરૂપણુ છે, તે જ પ્રાણુનું નિરૂપણુ બૃહદારણ્યકમાં તથા છાંદોગ્યમાં છે, માટે ગુણીના ભેદના અમા-વથી કૌપીતકિમાં જે વસિષ્ઠત્વાદિગુણો નથી કલા, તેનું પૂર્વોક્તશાખાઓમાંથી આકર્ષણુ કરવું. ૧૦.

જે શ્રુતિઓ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરેછે તે શ્રુતિઓમાં આનંદરૂપપણું, વિદ્યાનધનપણું, સર્વગત-પણું અને સર્વાત્મકપણું એવીરીતના બ્રહ્મના ધર્મો કોષ્ઠરથલે કેટલાક સભળાયછે. તેઓમાં સરાય થાયછે કે આનંદાદિ બ્રહ્મના ધર્મો જેટલા જ્યાં સંભળાયછે તેટલા જ ત્યાં જાણવા અથવા સર્વેધર્મો સર્વેત્ર જાણવા? ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહેછે કે જ્યાં જેટલા ધર્મો કલા હોય ત્યાં તેટલા જ મહણુ કરવા. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણુ કરી સ્વમત દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આનંદાધિકરણુ રચેછે:—

૬. આનંદાધિકરણુ.

આનન્દાદયઃ પ્રધાનસ્ય ॥ ૧૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—આનન્દાદયઃ [સર્વેત્ર બ્રહ્મનો અભેદ હોવાથી] આનંદાદિ પ્રધાનસ્ય બ્રહ્મના [સર્વે ધર્મો સર્વેત્ર જાણવા].

ટીકા:—સર્વશ્રુતિઓમાં વિશેષરૂપ બ્રહ્મ એક હોવાથી આનંદાદિ બ્રહ્મના મર્મ ધર્મો મર્વશ્રુતિઓમાં જાણવા. તેથી બ્રહ્મના ધર્મોનું સર્વવિરૂપણું છે એમ મિદ છે. ૧૧.

બ્રહ્મધર્મોનું સર્વવિરૂપણુ અગીકાર કરવાથી તૈત્તિરીયોપનિષદમાં કહેલા ત્રિયતિરત્ત્વાદિધર્મોને પણ સર્વવિરૂપતાની પ્રાપ્તિ યશો એવી શંકા થાય તો તેનું મગધાન કરેછે:—

પ્રિયશિરસ્ત્વાદ્યપ્રાપ્તિરૂપચયાપચયૌ હિ ભેદે ॥ ૧૨ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—પ્રિયશિરસ્ત્વાદ્યપ્રાપ્તિઃ પ્રિયશિરસ્ત્વાદિ [ધર્મો]ની [અ-ન્યત્ર] અપ્રાપ્તિ [છે] દ્વિ કેમકે ઉપચયાપચયૌ વૃદ્ધિહાન ભેદે ભેદમાં [સંભવેછે, અભેદમાં સંભવતાં નથી].

ટીકા:—તૈત્તિરીયોપનિષદમાં આનંદમયકાશને પક્ષીની ઉપમા આપી પ્રિયને તેનું શિર, મોદને દક્ષિણ-ભણીની (જમણી) પાંખ, પ્રમોદને ઉત્તરભણીની (ડાબી) પાંખ, આનંદને આત્મા, અને બ્રહ્મને પુરુષ કહેલું છે. પુત્રદર્શનનું સુખ તે પ્રિય, તેની વાર્તાદિવડે થતું સુખ તે મોદ, અને તેના વિદ્યાદિના અતિશયમાં થતું સુખ તે પ્રમોદ. તૈત્તિરીયોપનિષદમાં કહેલા પ્રિયશિરસ્ત્વાદિ(પ્રિય એ આનંદમયનું મરતક છે એ આદિ)ધર્મોની અન્યત્ર અપ્રાપ્તિ છે; કેમકે પ્રિય, મોદ અને પ્રમોદ એ પરસ્પરની અપેક્ષાથી અને ભોગ-વનારની અપેક્ષાથી વૃદ્ધિ તથા દ્વાસવાળા જણાય છે. વૃદ્ધિ તથા દ્વાસ બેદમાં સંભવે છે, પણ બેદરહિત અ-દિતીયબ્રહ્મમાં તે સંભવતાં નથી. એ પ્રિયશિરસ્ત્વાદિધર્મો ઉપાસનામાટે કહેલા છે, અને ઉપાસ્યમાં આ-રોપેલા ધર્મોની રોપમાં અપ્રાપ્તિ છે. આ ન્યાય સત્યકામત્વાદિધર્મોમાં પણ જાણવો. ઉપાસ્યબ્રહ્મનું એકપણું છતાં પણ પ્રકરણના બેદથી ઉપાસનાનો બેદ હોવાથી અન્યોન્યના ધર્મોની અન્યોન્યમાં પ્રાપ્તિ નથી. જેમ બે ભિન્નો, એક આમરવડે અને બીજી છત્રવડે, એકરાજની સેવા કરે છે, ત્યાં ઉપાસ્યના એકપણામાં પણ ઉપા-સનાના બેદમાં ધર્મની વ્યવસ્થા થાય છે, તેમ આદિ પણ જાણવું. વૃદ્ધિદાસરૂપ ધર્મ સગુણબ્રહ્મમાં સંભવી શ-કે છે, પણ નિર્ગુણબ્રહ્મમાં સંભવતા નથી, માટે કાંઈકર્યસે શ્રવણ થતા સત્યકામત્વાદિધર્મોની સર્વત્ર પ્રાપ્તિ નથી. ૧૨.

બ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરનારા આનંદાદિધર્મોનું પૂર્વોક્તધર્મોથી વિષમપણું દર્શાવે છે:—

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

અન્યથ અને અન્યવાર્થ:—તુ પણ इतरे બીજા [આનંદાદિધર્મો] અર્થસામાન્યાત્ અર્થના (પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મરૂપધર્મોના) એકપણાથી [સર્વે સર્વત્ર જાણવા].

ટીકા:—સત્ય, જ્ઞાન અને આનંદાદિ ધર્મો જે બ્રહ્મસ્વરૂપના પ્રતિપાદનમાટે કહેવામાં આવ્યા હોય તે પ્ર-તિપાદ્ય બ્રહ્મરૂપધર્મોના એકપણાથી સર્વે સર્વત્ર જાણવા. એવીરીતે ઉપાસ્યબ્રહ્મના ધર્મોના ઉપસંહારમાં અને રોપબ્રહ્મના ધર્મોના ઉપસંહારમાં વિષમતા છે. ૧૩.

કંઠપક્ષીમાં 'ઇન્દ્રિયેભ્યઃ પરા હાર્યાં ભ્યેભ્યશ્ચ પરં મનઃ ॥' (ઇન્દ્રિયોથી વિષયો પર છે, અને વિષ-યોથી મન પર છે) એપ્રમાણે આરંભ કરી 'પુરુષાન્ન પરં કિંચિત્ સા કાષ્ટા સા પરા ગતિઃ ॥' (પુરુષથી પર કંઈ નથી, તે સીમા છે, તે પરાગતિ છે) એમ કહ્યું છે. ત્યાં સંશય થાય છે કે આ સર્વે અર્થાદિક જ પૂર્વપૂર્વના પરપણાવડે પ્રતિપાદન કરાયા છે? અથવા પુરુષ જ એ સર્વથી પર છે એમ પ્રતિપાદન કરાયું છે! ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે એમાંના પ્રત્યેકનું પરપણાવડે પ્રતિપાદન છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકારણ કરી સ્વભત દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આધ્યાનાધિકરણ રચે છે:—

૭. આધ્યાનાધિકરણ.

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

અન્યથ અને અન્યવાર્થ:—પ્રયોજનાભાવાત્ [પ્રત્યેકના પરપણાના પ્રતિપાદનમાં] પ્રયોજનનો અભાવ હોવાથી આધ્યાનાય અભ્યર્થનને માટે [એ સર્વથી પુરુષ પર છે એમ પ્રતિપાદન કરાયું છે].

ટીકા:—અર્થાદિકના પરપણાના જ્ઞાનમાં કંઈપણ ફલ જોવામાં અથવા સાંભળવામાં આવતું નથી, અને ઇન્દ્રિયાદિ સર્વ અનર્થસમરથી પુરુષ પર છે એવા જ્ઞાનમાં તો મોક્ષસિદ્ધિરૂપ ફલ જોવામાં આવે છે, અને 'નિચાય તન્મૃત્યુમુક્તાત્મપ્રવ્યત્તે ॥' (તે પુરુષરૂપબ્રહ્મને જાણી શ્રુત્યના મુખથી સારીરીતે મો-ક્ષનો થાય છે) એ શ્રુતિદ્વારા શ્રવણ પણ એમ જ થાય છે. એવીરીતે અન્ય પ્રત્યેકના પરપણાના પ્રતિપા-દનમાં પ્રયોજનનો અભાવ હોવાથી તેના પરપણાની બાબતપૂર્વક પુરુષના અભ્યર્થનને માટે પુરુષ એ સર્વથી પર છે, એમ ત્યાં પ્રતિપાદન કરાયું છે. ૧૪.

આત્મત્વાદિલિંગોવડે પણ પુરુષ જ પ્રતિપાદ્ય છે એમ કહેછે:—

આત્મશબ્દાચ ॥ ૧૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—આત્મશબ્દાત્ આત્મશબ્દથી ચ પણ [ત્યાં પુરુષ જ પ્રતિ-
પાદ્ય છે એમ જણાયછે].

ટીકા:—‘એ સર્વેષુ ભૂતેષુ મૂલોત્મા ન પ્રકાશતે । દૃશ્યતે ત્વપ્રયયા બુદ્ધવા સૂક્ષ્મયા સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ ॥’
(આ આત્મા સર્વભૂતોમાં મૂલ છે, તેથી આપાતદૃષ્ટિવડે દેખાતો નથી, તે સૂક્ષ્મદર્શિપુરુષોની સૂક્ષ્મબુદ્ધિના
અગ્રભાગવડે દેખાયછે) એ શ્રુતિમાં પુરુષમાં આત્મશબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી ત્યાં પુરુષના જ્ઞાનને માટે જ
આ ઇન્દ્રિયાદિના પ્રવાહનું કથન છે એમ જણાયછે. પુરુષને આત્મા કહેવાથી તેનાથી ભિન્ન ઇન્દ્રિયાદિનું અ-
નાત્મપણું કહેવાને ઇચ્છિત છે એમ જણાયછે, અને તેનું જ દુર્વિજ્ઞાનપણું તથા સુસંરક્તબુદ્ધિને ગમ્યપણું
દેખાડ્યું છે. ઇન્દ્રિયાદિના અનુક્રમણવડે પરમપદના જ્ઞાનમાટે જ શ્રુતિમાં એ કથન છે, અન્યપ્રયોગન-
માટે નથી. ૧૫.

‘આત્મા ઘા ઇદમેક એવામ આસીત્ નાન્યત્ કિચ્છનમિપત્ સ ર્દક્ષત લોકાન્તુ સૃજા ઇતિ ॥’ (ધ-
દિની પૂર્વે આ જગત્ એક આત્મા જ હતુ, અન્ય કંઈ ક્રિયાવાન ન હતુ, તે આત્મા આશોચના કરવા લાગ્યા
કે હું લોકોને સૃજું) એ એતરેયોપનિષદની શ્રુતિમાં સરાય યાયછે કે ત્યાં આત્મશબ્દવડે પ્રજાપતિનું અહણ
છે વા પરમાત્માનું અહણ છે? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે ત્યાં આત્મશબ્દવડે પ્રજાપતિનું અહણ છે. એ પૂર્વપક્ષને
દૂર કરી સ્વમત દર્શાવવા જગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આત્મશબ્દીસધિકરણ રચેછે:—

૮. આત્મશબ્દીત્યધિકરણ.

આત્મશબ્દીતિરિતરવદુત્તરાત્ ॥ ૧૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ઇતરવત્ અન્ય[સદિવાક્યો]ની પેઠે આત્મશબ્દીતિઃ
[આત્મશબ્દવડે] પરમાત્માનું અહણ [છે] ઉત્તરાત્ ઉત્તરથી (વાક્યશેષથી) [પણ તેનું જ
અહણ છે].

ટીકા:—‘તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સમ્ભૂતઃ ॥’ (તે આત્માથી આકાશ ઉપજ્યું) ઇલાદિ
અન્યસદિવાક્યોમાં જેમ આત્મશબ્દવડે પરમાત્માનું અહણ યાયછે, તેમ અહિં પણ આત્મશબ્દવડે પરમા-
ત્માનું જ અહણ છે; વળી ‘સ ર્દક્ષત લોકાન્તુ સૃજા ઇતિ ॥’ એ વાક્યશેષથી પણ અહિં પરમાત્માનું અ-
હણ કરતું એ જ ન્યાય છે. અત્ર પ્રજાપતિનું કંઈ વિશેષણ ન હોવાથી આત્મશબ્દવડે પ્રજાપતિનું અહણ
યથ શકે એમ નથી. ૧૬.

પૂર્વપક્ષનો અનુવાદ કરીને તેને દૂરથી આપેછે:—

અન્વયાદિતિ ચેત્ સ્યાદવધારણાત્ ॥ ૧૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અન્વયાત્ [સદિવાક્યનો પ્રજાપતિમાં] અન્વય હોવાથી
[ત્યાં પરમાત્માનું અહણ યથ શક્યું નથી] ઇતિ એમ ચેત્ [કહો] તો [અમે કહીએછીએ કે
ત્યાં] અવધારણાત્ અવધારણથી સ્યાત્ [પરમાત્માનું અહણ] છે.

ટીકા:— મહાભૂતોની સદિ પરમાત્માવડે યાયછે, અને લોકસદિ પ્રજાપતિવડે યાયછે. પૂર્વોક્તશ્રુતિના
અંતભાગમાં ‘સ ર્દક્ષત લોકાન્તુ સૃજા ઇતિ ॥’ (તે આ લોકોને સૃજતા હતા) એમ કહ્યું છે, તેથી તે લોકસદિ-
વાક્યનો પ્રજાપતિમાં અન્વય હોવાથી ત્યાં પરમાત્માનું અહણ યથ શક્યું નથી, પણ પ્રજાપતિનું જ અહણ
યથ શકે એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે તે શ્રુતિના ‘આત્મા ઘા ઇદમેક એવામ આસીત્ ॥’ એ

વચનમાં મૂલિના પહેલાં એક જ આત્મા હોતો એમ કહ્યું છે, તે જ્યારે આત્મશબ્દથી પરમાત્માનું ગ્રહણ કરીએ ત્યારે જ યથાર્થ સંભવે છે, પ્રજ્ઞપતિનું ગ્રહણ કરીએ તો તેની પૂર્વે પરમાત્માનો સદ્ભાવ હોવાથી તે અવધારણુ(એકના નિશ્ચય)ની યથાર્થતા રહેતી નથી; વળી અતમાં 'પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ ॥' (પ્રજ્ઞાન-બ્રહ્મ છે) એમ કહી, ઉપક્રમમાં કહેલા આત્માનો ઉપસંહારમાં કહેલા બ્રહ્મથી અભેદ સૂચવે છે, અને પ્રવેશાદિના લિંગોવડે સોકના અષ્ટાપણના લિંગનો બાધ થાય છે, તેથી ત્યાં આત્મશબ્દથી પરમાત્માનું જ ગ્રહણ કરવું એ જ ન્યાય છે. ૧૭.

છાંદોગ્યમાં તથા બૃહદારણ્યકમાં પ્રાણસંવાદમાં આનાદિપર્યંત પ્રાણનું અન્ન કહીને પછી જલને તેનું વસ્ત્ર કહ્યું છે. પછી છાંદોગ્યમાં બોજનની પૂર્વે અને પછી જે આચમન કરે છે, તે પ્રાણને આચ્છાદન કરે છે એમ કહ્યું છે; અને બૃહદારણ્યકમાં બોજનની પૂર્વે અને પછી આચમન લખી ઉપાસક તેવડે પ્રાણને અનન્ન કહીનું ચિંતવે છે એમ કહ્યું છે. ત્યાં આચમન અને પ્રાણની અનન્નતાનું ચિંતન પ્રતીત થાય છે, તેમાં સંશય થાય છે કે ત્યાં એ બન્નેનું વિધાન છે? અથવા આચમન કિંવા અનન્નતાચિંતનનું જ વિધાન છે? ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે ત્યાં બન્નેનું કથન હોવાથી તથા બન્નેનું અપૂર્વપણું હોવાથી બન્નેનું વિધાન છે, અથવા એક આચમનનું જ વિધાન છે, અને અનન્નતાના ચિંતનનું કથન તેની સ્તુતિમાટે છે. એ પૂર્વપક્ષને દૂર કરી સ્વયત દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું કાર્યોપ્પાનાધિકરણ રચે છે:—

૯. કાર્યોપ્પાનાધિકરણ.

કાર્યોપ્પાનાદપૂર્વમ્ ॥ ૧૮ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—કાર્યોપ્પાનાત્ [શુદ્ધિને માટે આચમનનો] કાર્યરૂપે અનુવાદ હોવાથી [તેનું વિધાન નથી માત્ર] અપૂર્વમ્ અપૂર્વનું (અનન્નતાધ્યાનનું જ) [વિધાન છે].

ટીકા:—સ્મૃતિએ શુદ્ધિને માટે કાર્યરૂપે (કર્તવ્યરૂપે) વિધાન કરેલા આચમનનો અન્ન અનુવાદ હોવાથી તેનું વિધાન નથી, માત્ર અનન્નતાધ્યાનનું જ વિધાન છે. એ શ્રુતિ પ્રાણવિદ્યાસાથે સંબંધ રાખનારા કોષ અપૂર્વઆચમનનું વિધાન કરતી નથી, પણ ગુરુપમાત્રની સાથે સંબંધ રાખનારા પૂર્વઆચમનનું જ કથન કરે છે, માટે બન્નેનું વિધાન અન્ન સંભવનું નથી. સ્મૃતિમાં બોજનની પૂર્વે અને બોજનના અંતમાં જે આચમનનું વિધાન છે તે બન્નેઆચમનનો અનુવાદ કરીને શ્રુતિએ પ્રાણની અનન્નતા કરવાનો સંકલ્પ 'एतमेव तदनमन्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते ॥' (આ પ્રાણને તે આચમનવડે અનન્ન કરેલા ચિંતવે છે) એ વાક્યવડે દર્શાવી આચમનસંબંધી જલમાં પ્રાણવિદ્યાના સંબંધિપણાવડે અપૂર્વનો ઉપદેશ કરેલો છે. આચમનના અવિધાનથી આ અનન્નતાનું કથન આચમનની સ્તુતિમાટે છે એમ પણ કહી શકાય એમ નથી. ૧૮.

વાનસનેયિશાખામાં અગ્નિરહસ્ત્યકાંડને વિષે શાંડિલ્યનામની વિદ્યાનું નિરૂપણ છે. ત્યાં મનોમયપણું, પ્રાણશરીરપણું અને બા-પ્રકાશ-રૂપપણું એ આદિ આત્માના ગુણો કલા છે, અને તે જ શાખામાં બૃહદારણ્યકને વિષે 'આ પુરુષ મનોમયરૂપ, પ્રકાશરૂપ અને સલારૂપ છે, તે હૃદયની અંતર વ્રીહિઆદિના જેવા સક્ષમરૂપે રહે છે, તે આ સર્વના નિયામક અને સર્વના અધિપતિ છે, અને જે કાંઈ આ સર્વ છે, તેને તે શાસન કરે છે' એમ કહ્યું છે. ત્યાં સંશય થાય છે કે આ અગ્નિરહસ્ત્ય અને બૃહદારણ્યકની વિદ્યા એક છે, અને ગુણોનો ઉપસંહાર છે? અથવા બે વિદ્યા છે, અને ગુણોનો અનુપમહાર છે? ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે એ બન્નેની વિદ્યા ભિન્ન છે, અને તેમાંના ગુણોનો ઉપસંહાર યદ્ય શક્યો નથી, માટે જ્યાં નેટરા ગુણ કલા છે, ત્યાં તેટરા જણવા; એમ ન માનીએ તો પુનરુક્તિરોપની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પૂર્વપક્ષને દૂર કરી સત્ય સિદ્ધાંત દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સમાનાધિકરણ રચે છે:—

૧૦. સમાનાધિકરણ.

સમાન એવં ચામૈદાત્ ॥ ૧૯ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અમૈદાત્ [ઉપાસ્યના] અબેદથી એવં [જેમ ભિન્નશાખામાં વિદ્યાનું એકપણું અને ગુણોનો ઉપસંહાર થાય છે] તેમ સમાને સમાનમાં (એકશાખામાં) ચ પત્ત [થવાને યોગ્ય છે].

ટીકા:—અનેસ્થલે મનોમયતાદિધર્મવાળું બ્રહ્મ ઉપાસ્યરૂપે વર્ણવ્યું છે. એરીતે ઉપાસ્યનો અભેદ હોવાથી જેમ મિત્રશાખામાં વિદ્યાનું એકપણું અને ગુણનો ઉપસંહાર થાયછે, તેમ એકશાખામાં પણ વિદ્યાનું એકપણું અને ગુણનો ઉપસંહાર થવાને યોગ્ય છે. વિદ્યાનું રૂપ ઉપાસ્ય છે, અને તે રૂપનો અભેદ વિદ્યમાન હોવાથી વિદ્યાનો ભેદ સ્વીકારી શકાય એમ નથી, અને વિદ્યાનો અભેદ હોવાથી તે તે ગુણને ત્યાં ત્યાં જ માનવા એમ પણ બની શકે એમ નથી. અગ્નિરહસ્યમાં શાંડિલ્યવિદ્યાનો પ્રધાનવિધિ છે, અને બૃહદ્વારણ્યકમાં ગુણવિધિ છે, તેથી પુનરુક્તિનો દોષ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્યાં ધણા ગુણો સાંભળવામાં આવે ત્યાં પ્રધાનવિધિનો અને અન્યત્ર તેના અનુવાદવડે ગુણવિધિનો નિશ્ચય થાયછે. એપ્રમાણે અહિં એકશાખામાં પણ વિદ્યાનું એકપણું અને ગુણનો ઉપસંહાર છે એમ સિદ્ધ થાયછે. ૧૯.

શ્રીબૃહદ્વારણ્યકમાં કહ્યું છે કે આ આદિત્યમંડલમાં અને દક્ષિણનેત્રમાં આદિત્યપુરુષ અને અગ્નિપુરુષ છે. સ્વાર-પછી એ ઉપનિષદ્ (૨૯૨૫ દેવતા) કહી છે, તે આપ્રમાણે:—અહ્દ આ નામવાળો મંડલસ્થ પુરુષ અધિદેવત છે તે એક, અને અહ્મ આ નામવાળો નેત્રસ્થ પુરુષ અધ્યાત્મ છે એ બીજી. ત્યાં સંશય થાયછે કે અવિભાગવડે આ બન્નેઉપનિષદ્ બન્નેસ્થલે માનવી? અથવા વિભાગવડે એક અધિદેવત અને બીજી અધ્યાત્મ એમ માનવી? એ સશયને દૂર કરવા બગવાન સ્વતંત્ર નીચેનું સંબંધાધિકરણ રચેછે:—

૧૧. સંબંધાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:— સમ્બન્ધાદેવમન્યત્રાપિ ॥ ૨૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સમ્બન્ધાત્ [એક જ વિદ્યાના] સંબંધથી એવમ્ [જેમ શાં-દિલ્યવિદ્યામાં ગુણનો ઉપસંહાર કહ્યો છે] તેમ અન્યત્ર બીજે અપિ પણ [એવાપ્રકારના વિષયમાં થવાને યોગ્ય છે].

ટીકા:—એક જ વિદ્યાના સંબંધથી જેમ શાંડિલ્યવિદ્યામાં ગુણનો ઉપસંહાર કહ્યો છે, તેમ બીજે પણ એવાપ્રકારના વિષયમાં થવાને યોગ્ય છે. ઉપક્રમનો અભેદ હોવાથી અને વ્યતિષક્તપાઠ (આદિત્યરશ્મિ ચક્ષુમાં પ્રતિષ્ઠિત અને ચક્ષુ આદિત્યમાં પ્રતિષ્ઠિત એવો પરસ્પર સંસ્લેષત્રાણો પાઠ) હોવાથી જણાયછે કે ત્યાં એક જ સત્યવિદ્યા અધિદેવ અને અધ્યાત્મ એમ એપ્રકારે કહી છે. તેથી બન્નેઉપનિષદોની બન્નેસ્થલે પ્રાપ્તિ છે. ૨૦.

એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે:—

સિદ્ધાંત:— ન વા વિશેષાત્ ॥ ૨૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—વિશેષાત્ [સ્થાન]વિશેષથી ન [ઉભયત્ર પ્રાપ્તિ] નથી વા જ.

ટીકા:—આદિત્યમંડલમાંના આધિદેવિકપુરુષની ઉપનિષદ્ અહ્દ કહી છે, અને નેત્રસ્થ આધ્યાત્મિક-પુરુષની ઉપનિષદ્ અહ્મ કહી છે. એવીરીતે બન્નેના સ્થાનનો ભેદ હોવાથી ઉભયઉપનિષદોની ઉભયસ્થલે પ્રાપ્તિ નથી. ૨૧.

એસંબંધમાં અતિદેશરૂપ લિંગ પણ છે એમ કહેછે:—

દર્શયતિ ચ ॥ ૨૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ [શ્રુતિ] પણ દર્શયતિ [એવાપ્રકારના ધર્મોની વ્યવ-સ્થા] દેખાડેછે.

ટીકા:—‘તત્તૈતસ્ય તત્તેવ રૂપં ચદમુખ્ય રૂપમ્ ॥’ (જે આ આદિત્યમંડલસ્થપુરુષનું રૂપ છે, તે જ નેત્રસ્થપુરુષનું રૂપ છે) એ શ્રુતિ પણ એવા પ્રકારના ધર્મોની વ્યવસ્થા દેખાડેછે. વિદ્યાના એકપણાથી જ ગુણનો ઉપસંહાર સિદ્ધ થતો હોય તો આદિત્યપુરુષમાં રહેલા રૂપાદિગુણોના અસ્તિપુરુષમાં અતિદેશવડે ઉપસંહાર કરનારી પૂર્વોક્ત શ્રુતિ વૃથા થાય; તેથી એકવિદ્યામાં પણ સ્થાનભેદવડે કહેલા ગુણોનો અતિદેશ-વિના અનુપસંહાર છે. ૨૨.

આકાશદિકને ઉત્પન્ન કરનાર અને ધારણ કરનાર ને બ્રહ્મનું વિદ્યરહિત પરાક્રમ તે સંભૂતિ કહેવાય છે, અને દેવાદિની ઉત્પત્તિની પૂર્વે ને સ્વર્ગમાં વ્યાપીને રહેતું અર્થાત્ બ્રહ્મનો ને સર્વવ્યાપક ધર્મ તે ધ્રુવ્યાસિ કહેવાય છે. આ સંભૂતિ અને ધ્રુવ્યાસિઆદિ બ્રહ્મની વિભૂતિઓ રાણાપનીયશાખામાં કહી છે, અને તે જ શાખાની ઉપનિષદમાં શાંડિલ્યવિદ્યાદિ બ્રહ્મવિદ્યાઓ કહી છે. ત્યાં સંશય થાય છે કે તે બ્રહ્મવિદ્યાઓમાં તે બ્રહ્મવિભૂતિઓનો ઉપસંહાર કરવો વા ન કરવો? પૂર્વપક્ષી કહે છે કે બેસ્થયે બ્રહ્મ એક છે, ખરે ઉપસંહાર કરવો. એ પૂર્વપક્ષ દૂર કરી સ્વમત દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સંભૂત્યધિકરણ રચે છે:—

૧૨. સંભૂત્યધિકરણ.

સમ્ભૂતિધ્રુવ્યાસ્યપિ ચાતઃ ॥ ૨૩ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—ચ અને અતઃ આથી (સ્થાનવિશેષના યોગથી) સમ્ભૂતિધ્રુવ્યાસિ સંભૂતિ અને ધ્રુવ્યાસિ અપિ પણ [શાંડિલ્યવિદ્યાદિમાં ઉપસંહારકરવાયોગ્ય નથી].

ટીકા:—શાંડિલ્યવિદ્યામાં બ્રહ્મનું હૃદયસ્થાન કહ્યું છે, હૃદયવિદ્યામાં પણ હૃદયસ્થાન કહ્યું છે, અને ઉપક્રાસલવિદ્યામાં અક્ષિસ્થાન કહ્યું છે. એપ્રમાણે એ વિદ્યાઓમાં આધ્યાત્મિકસ્થાનની શ્રુતિઓમાં પ્રતીતિ છે, અને આ સંભૂતિધ્રુવ્યાસિપ્રભૂતિ વિભૂતિઓ આર્થિક છે. એવીરીતે એ વિદ્યાઓમાં ઉપાસનાખાટે સ્થાનવિશેષનો યોગ હોવાથી એ વિભૂતિઓનો શાંડિલ્યવિદ્યામાં ઉપસંહાર કરવો યોગ્ય નથી. પૌરાણિકાદિ સ્થાનવિશેષરહિત બ્રહ્મવિદ્યામાં પણ ગુણ અને વિદ્યાના ભેદથી એ વિભૂતિઓનો ઉપસંહાર ઘટ શકતો નથી. ૨૩.

શ્રીછાંદોગ્યમાંની પુરુષવિદ્યામાં પુરુષ એ યજ છે એમ કલ્પના કરી છે, અને તેના આયુક્તા ત્રણ વિભાગ કરી ત્રણ સવન કલ્પમાં છે. તે પુરુષનાં ચોવીસ વર્ષો એ પ્રાતઃકાલનું સવન, પછીનાં તેનાં સુખાગ્નીશ વર્ષો એ મધ્યહ્નનું સવન, અને તે પછીનાં તેનાં અગ્નિશ વર્ષો એ સાયંકાલનું સવન છે, એમ એ ત્રણસવનોની કલ્પના કરી દીક્ષા તથા મનાદિખાટે પણ કલ્પના કરી છે, અને તેના કલ્પને એકસો સોળ વર્ષપર્યંતનું જીવન કહ્યું છે. શ્રીતૈત્તિરીયમાં પણ પુરુષપચત્તરી કલ્પના છે. ત્યાં તે વિદ્વાન પચપુરુષના આત્માને યજમાન તથા શ્રદ્ધાને પત્ની કહેલાં છે. ત્યાં સશય થાય છે કે છાંદોગ્યમાં પુરુષપચત્તરી ને ધર્મો કહ્યા છે, તેના તૈત્તિરીયમાં ઉપસંહાર કરવો વા નહિ? પૂર્વપક્ષી કહે છે કે પુરુષપચત્તરી અભેદથી ઉપસંહાર કરવો. એ પૂર્વપક્ષની નિષ્કૃતિ કરી સ્વમત દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પુરુષવિદ્યાધિકરણ રચે છે —

૧૩. પુરુષવિદ્યાધિકરણ.

પુરુષવિદ્યાયામિવ ચેતરેપામનામ્નાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—પુરુષવિદ્યાયામ્ [છાંદોગ્યમાંની] પુરુષવિદ્યાની ઇવ પેઠે રૂપરેપામ્ બીજાઓની (તૈત્તિરીયોની) [વિદ્યામાં] અનામ્નાનાત્ નહિ કહેલું હોવાથી ચ [છાંદોગ્યમાં] પુરુષપચત્તરી ને ધર્મો કહ્યા છે તેનો તૈત્તિરીયમાં ઉપસંહાર ન [જ] કરવો [].

ટીકા:—છાંદોગ્યમાંની પુરુષવિદ્યાની પેઠે તૈત્તિરીયોની તે વિદ્યામાં કહેલું નથી, પણ ત્યાં વિવક્ષણુ યજ્ઞર્થ જ નિરૂપણ છે. બેસ્થયોમાં બહુભાગની વિવક્ષણુતા અને અલ્પભાગની સમાનતા હોવાથી છાંદોગ્યમાં પુરુષપચત્તરી ને ધર્મો કહ્યા છે, તેનો તૈત્તિરીયમાં ઉપસંહાર ન કરવો. ૨૪.

‘સર્વે પ્રવિષ્ય દ્વદયં પ્રવિષ્ય ધમનીઃ પ્રવૃજ્ય શિરોડમિપ્રવૃજ્ય ત્રિષા વિપૃક્તઃ ॥’ (હે દેવેતે! મારા શત્રુનાં સર્વેઅંગોને વિદીર્ષ્ય કર, વિશેષે હૃદયને વિદીર્ષ્ય કર, શિરાઓને ત્રાડી નાખ, મગ્નકનો સર્વભણીથી નાશ કર, એમ ત્રણપ્રકારે મારો શત્રુ વિવિધ થાઓ) એ આયર્વેણિકોના ઉપનિષદના આરભનું વચન, ‘દેવ સવિતઃ પ્રસુવ યજ્ઞમ્ ॥’ (હે સવિતૃદેવ ! યજ્ઞ અને તેના પતિને સુસંપન્ન કરો) એ તાંડિશાખાવાળાઓનું વચન, ‘શં નો મિત્રઃ શં વરુણઃ ॥’ (મિત્રદેવતા અમને સુખકર થાઓ, વરુણદેવતા અમને સુખકર થાઓ) ઇલાદિ કહોનું અને તૈત્તિરીયકોનું વચન, ‘દેવા હ વૈ સત્રં નિપેદુઃ ॥’ (દેવો મન કરતા હવા) ઇત્યાદિ વાન્સનેયિશાખાના પ્રવર્ચ્યાદ્યજ્ઞાનું વચનો અને કૌષીતકિના અગ્નિદ્યોમત્રાદ્યજ્ઞાનું વચનો એ સર્વો વિદ્યામાં ઉપસંહાર કરવો વા નહિ? એ સશય થાય છે. ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે ‘સર્વે પ્રવિષ્ય’

ઇલાદિમંત્રોતો તથા પ્રવર્ગાદિકર્મોતો વિદ્યામાં ઉપસંહાર કરવો. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરી યથાર્થ સિદ્ધાંત કહેવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું વેદાધધિકરણ રચેછે—

૧૪. વેદાધધિકરણ.

વેદાદ્યર્થભેદાત્ ॥ ૨૫ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થઃ—વેદાદ્યર્થભેદાત્ વેદાદિઅર્થોતો ભેદ હોવાથી [એમનો વિદ્યામાં ઉપસંહાર નથી].

ટીકા:—‘સર્વ પ્રવિષ્ય ॥’ ઇલાદિમંત્રોતો અભિચારમાં વિનિયોગ છે, અને અન્યમંત્રોતો પણ યજ્ઞાદિકર્મથી સંબધ છે. એવીરીતે તે મંત્રોતો હૃદયવેદાદિઅર્થોતો ભેદ હોવાથી તેમનો વિદ્યાની સાથે કાષ્ઠપણું સંબધ નથી, ને તેથી તેમનો વિદ્યામાં ઉપસંહાર પણ નથી. એવીરીતિના મંત્રોતો અથવા કર્મોતો સન્નિધિના પાઠમાત્રથી વિદ્યાનું શેષપણું છે એવીરીતે કહી શકાય એમ નથી, કેમકે તેવો સન્નિધિપાઠ તો માત્ર અરણ્યમાં ભણવારૂપધર્મના સમાનપણાથી છે. ૨૫.

‘જેમ અથ રજેયુક્તશુભોતો લજ્જને નિર્મલ થાયછે, તેમ હું પણ પાપને દૂર કરી નિર્મલ કરેલા ચિત્તવાળો થઈને, અથવા જેમ રાહુએ અસેથા ચંદ્ર રાહુના મુખથી ચૂકાઈને સારીરીતે સ્પષ્ટ થાયછે તેમ દેહાભિમાનથી મુક્ત થઈને, નિર્વિકારઅલ્પલોકને પ્રાપ્ત થયો છું,’ એમ તાંડિશાખામાં કહ્યું છે; ‘ત્યારે વિદ્યાનુપુણપાપને ત્યજીને શુદ્ધ પરમશ્રદ્ધાને પામેછે,’ એમ આયર્વણિકો ભણેછે; ‘તે મરનાર વિદ્યાનના પુત્રો ધનાદિને, સુહૃદો પુણ્યકર્મોતો, અને દ્રેપ કરનારાઓ પાપકર્મને અહણુ કરેછે,’ એમ શાષ્ટચાયનિશાખા ભણનારા કહેછે; અને ‘જ્ઞાની વિદ્યાબલવડે પુણ્યપાપને લજ્જેછે, પ્રિયજ્ઞાતિ સૂકૃતને અહણુ કરેછે, અને અપ્રિય દુષ્કૃતને અહણુ કરેછે,’ એમ કૌપીતકિમાં કહ્યું છે. એવીરીતે કવચિત્ સૂકૃતદુષ્કૃતના લાગતું શ્રવણ થાયછે, કવચિત્ એ બંનેનું વિભાગવડે પ્રિયો અને અપ્રિયવડે અહણુ સંભળાયછે, અને કવચિત્ હાન અને અહણુ એ બંનેનું પણ શ્રવણ થાયછે. તેમાં જ્યાં બંનેનું શ્રવણ થાયછે, ત્યાં કાંઈ પૂછવાયેગ્ય રહેતું નથી, જ્યાં અહણુનું જ શ્રવણ છે, અને હાનનું નથી, ત્યાં પણ અર્થથી હાનનો સમાવેશ થાયછે, કેમકે અહણુનું ત્યાગપૂર્વકપણું છે, પણ જ્યાં હાન-ત્યાગ-નું જ શ્રવણ છે, અહણુનું નથી, ત્યાં અહણુનો સમાવેશ થાયછે કે નહિ? એ સંશય થાયછે. પૂર્વપક્ષી કહેછે કે અહણુનું શ્રવણ ન હોવાથી અને જ્ઞાપાંતરીય શ્રવણના વિદ્યાર્થોગ્ય-અરણ્યથી હાનના શ્રવણમાં અહણુનો સમાવેશ થઈ શકેનો નથી. એ પૂર્વપક્ષને દૂર કરી સ્વસિદ્ધાંત દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું હાન્યધિકરણ રચેછે—

૧૫. હાન્યધિકરણ.

હાનૌ વૃપાયનશબ્દશેષત્વાત્ કુશાચ્છન્દસ્સ્તુત્યુપગાનવત્તદુક્તમ્ ॥ ૨૬ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થઃ—કુશાચ્છન્દસ્સ્તુત્યુપગાનવત્ કુશા, છંદ, સ્તુતિ અને ઉપગાનની પેઠે વૃપાયનશબ્દશેષત્વાત્ અહણુશબ્દના શેષપણાથી હાનૌ હાનમાં તું પણ [અહણુની અનુવૃત્તિ છે] તદુક્તમ્ [પૂર્વમીમાંસામાં પણ] તે કહ્યું છે.

ટીકા:—શ્રીકૌપીતકિરહસ્યમાં કહ્યું છે કે ઉદ્ગાતા પોતાનાં સ્તોત્ર ગણવાને માટે કાઢતી કુશા (શલાકા) પોતાની સમીપ રાખેછે. તે કુશા કોષ્ઠસ્થલે સાધારણપણે વનસ્પતિ(મહાદક્ષ)માત્રની કહી છે, અને કોષ્ઠસ્થલે વિશેષરૂપે ઉદ્ગારની કહી છે, માટે બંનેવાચની એકવાક્યતા કરવા તે શલાકા ઉદ્ગારની જ અહણુ કરવી; નંવઅક્ષરના આસરછંદો છે, અને તેનાથી ભિન્ન દેવછંદો છે, તેમના અવિશેષવડે પોર્વાપર્યન પ્રસંગમાં દેવછંદો પૂર્વે છે એમ વૈજિવાડ્યથી વિશેષરૂપે પ્રતીત થાયછે; અતિરાત્રમાં યોગશિઅહણુના અંગરૂપ સ્તુતિ ભણવી એમ કાલના અવિશેષની પ્રાપ્તિમાં, ચૈત્યોદયમાં ભણવી એના અન્યવચનથી કાલવિશેષની પ્રતીતિ છે; અને અવિશેષવડે સર્વઋત્વિઓને ઉપગાનની પ્રાપ્તિમાં શ્રુત્યતરથી અધ્યર્શુથી ભિન્ન ઋત્વિઃ ઉપગાન કરે આ વિશેષ અહણુ કરાયછે. એપ્રમાણે કુશા, છંદ, સ્તુતિ અને ઉપગાનના જેમ શ્રુત્યતરમાં રહેલા વિશેષોતો અન્ય છે, તેમ અહણુશબ્દના શેષપણાથી હાનમા પણ ઉપાયન-અહણુનો અન્ય છે. ગતિ છતાં એક-

શ્રુતિના વિશેષને અન્યશ્રુતિમાં ન સ્વીકારવાથી સર્વત્ર જ વિરૂપની પ્રાપ્તિ થાય, જે અન્યાય છે. પૂર્વમી-
માંસામાં પણ અગતિએ જ વિરૂપનો સ્વીકાર કરવો એમ કહ્યું છે.

અથવા આ સૂત્રનો નીચેપ્રમાણે અર્થ છે:—

‘અથ દ્વ રોમાણિ વિધૂય પાપમ્ ॥’ (અથ જેમ રત્નેયુક્તશુભ્રોમેને સજીને નિર્મલ થાયછે, તેમ
હું પણ પાપને દૂર કરીને) આ વિધૂનનશ્રુતિમાં વિધૂનવચનવડે સુકૃતદુષ્ટતાનું દાન કહેવાયછે કેવા અર્થ-
તર કહેવાયછે? એ સંશય થાયછે. પૂર્વપક્ષી કહેછે કે વિધૂનનશબ્દનો આદાન (સુકૃતદુષ્ટતાના ફલનો પ્રતિ-
બંધ) એવો અર્થ થાયછે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર કહેછે કે ઉપાયનશબ્દના શેષ-
પણાથી દાનમાં જ આ વિધૂનનશબ્દ અનુવર્તન કરવાને યોગ્ય છે. કોષ્ટકથી આ વિધૂનનની સમીપમાં ઉપા-
યનનું શ્રવણ હોવાથી કુશા, છંદ, સ્તુતિ અને ઉપગાનની પેઠે—તેમાં જેમ અન્યત્ર શ્રુત ઔદુંબરત્વાદિક કુશા-
દિનાં નિર્ણાયક છે તેમ—આ ઉપાયન વિધૂનનના દાનપણાનું નિર્ણાયક છે. પૂર્વમીમાંસામાં પણ એમ જ
જણાવ્યું છે. ધાતુના અનેકઅર્થનો સ્વીકાર હોવાથી વિધૂનનનો અર્થ દાન કરવામાં વિશેષ નથી.

અશ્રવણથી, વિદ્યાતરંગોચરપણાથી અને અનાવરણકપણાથી દાનમાં ઉપાયનનો ઉપસંહાર કરવો યોગ્ય
નથી, એ પૂર્વપક્ષ પણ સંભવતો નથી; કેમકે એ વ્યવસ્થા અનુદાનના વિષયની છે, સ્તુતિના વિષયની નથી.
આ કથન વિદ્યાની સ્તુતિભાટે છે, તેથી દાનપણીના ભાવિષણાવડે ઉપાયનનું કોષ્ટકથી શ્રવણ હોવાથી
અન્યત્ર દાનશ્રુતિમાં પણ સ્તુતિના પ્રકર્ષલાભભાટે ઉપાયનની અનુદાનનો સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે. ૨૬.

કૌષીતકિશાખાવાળા પર્થકવિદ્યામાં ‘સ સાગચ્છતિ વિરજાં નદીં તાં મનસૈવાત્પેતિ તત્સુકૃતદુષ્ટકૃતે
વિધૂનુતે ॥’ (તે ઉપાસક વિરભનદીપ્રતિ આવેછે, તેને મનવડે જ ઉઠીધેછે, તેથી સુકૃતદુષ્ટતાને ત્યજેછે)
એ વચનવડે દેવધાનમાં પર્થકમાં રહેલા બ્રહ્માની અભિયુષ પ્રમાણ કરનારા ઉપાસકનાં પુણ્યપાપ માર્ગમાં
આવતી વિરભનદી ઉત્તરપાંખી નિવૃત્ત થાયછે એમ કહેછે. ત્યાં સંશય થાયછે કે વિદ્વાનનાં પુણ્યપાપ વિરભ-
તરપાંખી જ દૂર થાયછે? અથવા દેહત્યાગની પેઠેલાં જ દૂર થાયછે? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે શ્રુતિમાં વિરભનદી
તરપાંખી પુણ્યપાપ દૂર થાયછે એમ કહ્યું છે, માટે તેમ જ સ્વીકારવું ઉચિત છે. એ પૂર્વપક્ષ દૂર કરી સિદ્ધાંત
દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સાંપરાયાધિકરણ રચેછે:—

૧૬. સાંપરાયાધિકરણ.

સામ્પરાયે તર્તવ્યાભાવાત્તથા હ્યન્યે ॥ ૨૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તર્તવ્યાભાવાત્ પ્રાપ્તયવાયોગ્યના અભાવથી સામ્પરાયે
[વિદ્વાનનાં પુણ્યપાપનો] દેહત્યાગકાલે [ક્ષય થાયછે] તથા તેમ અન્યે અન્ય[શાખાવાળાઓ]
હિ પણ [કહેછે].

ટીકા:—વિદ્વાનના દેહત્યાગથી આરંભી બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિપર્યંતમાં જે કાંઈ અલ્પ કાલ છે, તે કાલમાં
સુકૃતદુષ્ટતાના સદ્ભાવવડે કાંઈ પ્રાપ્તયવાયોગ્ય હોય એમ શ્રુતિમાં દર્શાવ્યું નથી, તેમ તેનું કાંઈ પ્રાપ્ત ય-
વાનું અનુમાન પણ થઈ શકતું નથી. તેથી વિદ્યાના સામર્થ્યવડે વિદ્વાનનાં પુણ્યપાપનો દેહત્યાગકાલે—વિદ્યા
ફલ આપવા અભિયુષ થાય સારે—ક્ષય થાયછે. કૌષીતકિશાખામાં વિરભનદી ઉત્તરપાંખી જે પુણ્યપાપનો
ક્ષય દર્શાવ્યો છે, તે પૂર્વે યથેલા ક્ષયનું પછીથી કથન છે. એપ્રમાણે તાંડી અને શાટયાયની એ બે શા-
ખાવાળાઓ પણ ‘અથ દ્વ રોમાણિ વિધૂય પાપમ્ ॥’ (અથ જેમ શુભ્રોમેને સજીને નિર્મલ થાયછે,
તેમ વિદ્વાન પાપને સજીને) અને ‘તસ્ય પુત્રા દાયમુપયન્તિ સુદ્ધ: સાધુકૃત્યાં દ્વિપન્ત: પાપકૃત્યામ્ ॥’
(તેના પુત્રો દ્રવ્યાદિને ગ્રહણ કરેછે, સુદ્ધો સુકૃતોને અને દ્વેષ કરનારા પાપકર્મોને ગ્રહણ કરેછે) એ વચ-
નોથી કહેછે. ૨૭.

છન્દત્ ઉમયાવિરોધાત્ ॥ ૨૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—છન્દત્: [સાધકાવસ્થામાં] ઇચ્છાવડે [યમાદિના અનુદા-
નના સંભવદ્વારા] ઉમયાવિરોધાત્ બંનેનો (નિમિત્તનેનિમિત્તકોનો અને તાંડિશાટયાયનિશ્રુતિનો)
અવિરોધ હોવાથી [દેહપાતથી પૂર્વે જ પુણ્યપાપનો ક્ષય થાયછે].

ટીકા:—દેહભાગ કરીને દેવયાનમાર્ગે વિચરેલા ઉપાસકનાં પુણ્યપાપ માર્ગમધ્યે ક્ષય થાયછે એમ સ્વીકાર કરવામાં આવે તો દેહપાતપછી ઇચ્છાપૂર્વક ચમનિયમવિદ્યાભ્યાસરૂપ પુણ્યપાપનાં ક્ષયનાં કારણ ઉપાર્જન ન કરી શકવાથી વિદ્યાનો અને વિદ્યારૂપ પુણ્યપાપક્ષયનો કારણકાર્યભાવ સંરક્ષિત થાય નહિ; કિંતુ દેહપાતથી પૂર્વે સાધકાવસ્થામાં તે ચમાદિનું ઇચ્છાવડે અનુશન થઇ શકેછે, ને તેથી સુકૃતકૃત્યની નિવૃત્તિ થાયછે, એવીરીતે સ્વીકારવાથી નિમિત્તનિમિત્તિકનો અને તાંડિશાટ્યાયનિશ્ચયિતો અવિરોધ થાયછે, તેથી દેહપાતથી પૂર્વે જ ઉપાસકનાં પુણ્યપાપનો ક્ષય થાયછે. ૨૮.

સચ્ચુવિદ્યામાં પુણ્યપાપના હાનની સન્નિધિમાં દેવયાનમાર્ગનું શ્રવણ છે, અને નિર્ગુણવિદ્યામાં નથી. ત્યાં સંશય થાયછે કે સચ્ચુનિર્ગુણ બંનેવિદ્યામાં હાન તો છે, પરંતુ દેવયાનમાર્ગનો ઉપસંહાર બંનેવિદ્યામાં છે? અથવા કોષ્ટસ્થ છે, અને કોષ્ટસ્થ નથી? એ સંશયને દૂર કરવા ભગવાન મૂત્રકાર નીચેનું ગાસર્થવત્વાધિકરણ રચેછે:—

૧૭. ગત્યર્થવત્ત્વાધિકરણ.

ગતેર્યવત્ત્વમુભયથાન્યથા હિ વિરોધઃ ॥ ૨૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ઉભયથા બંનેપ્રકારે (વિભાગવડે) ગતે: માર્ગનું-દેવયાન-માર્ગનું) અર્થવત્ત્વમ્ અર્થવાળાપણું [છે] હિ અને અન્યથા બીજીરીતે (અવિભાગવડે) વિરોધઃ વિરોધ [છે].

ટીકા:—સચ્ચુવિદ્યામાં દેવયાનમાર્ગ છે, અને નિર્ગુણવિદ્યામાં નથી; એમ વિભાગવડે દેવયાનમાર્ગનું અર્થવાળાપણું થઇ શકેછે, અને અવિભાગવડે દેવયાનમાર્ગ અંગીકાર કરવામાં આવે તો વિરોધ પ્રાપ્ત થાયછે. 'પુણ્યપાપે વિષ્ણુ નિરજ્ઞનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ ॥' (પુણ્યપાપને ત્યજીને અસંગ પરમબ્રહ્મને પામેછે) એવાપ્રકારની જે શ્રુતિએ પરબ્રહ્મની સાથે વિદ્યાનની એકતા કહેતી હોય તેને, જે સચ્ચુનિર્ગુણ બંનેમાં દેવયાનમાર્ગ સ્વીકારીએ તો વિરોધ થાય એ સ્પષ્ટ છે, માટે નિર્ગુણવિદ્યામાં દેવયાનમાર્ગની અપેક્ષા નથી. ૨૯.

ઉપપન્નસ્તલ્હસનાર્થોપલબ્ધેર્લોકવત્ ॥ ૩૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તલ્હસનાર્થોપલબ્ધે: [પર્યંકવિદ્યાદિમાં] તેના (ગતિના) કારણભૂત અર્થના જાણવાથી ઉપપન્નઃ [સચ્ચુવિદ્યામાં દેવયાનમાર્ગ છે, અને નિર્ગુણમાં નથી, એ વાત] શુક્તિયુક્ત [થાયછે] લોકવત્ લોકની પેઠે.

ટીકા:—પર્યંકવિદ્યાદિસચ્ચુવિદ્યાપાસનામાં ગતિના કારણભૂત અર્થના જાણવાથી સચ્ચુવિદ્યામાં દેવયાનમાર્ગ છે, અને નિર્ગુણમાં નથી, એ વાત શુક્તિયુક્ત થાયછે. પર્યંકવિદ્યામાં પર્યંકારોદય, પર્યંકમાં રહેલા બ્રહ્માની સાથે કયોપકયન, વિશિષ્ટગંધાદિની પ્રાપ્તિ, ઇત્યાદિ દેશાંતરપ્રાપ્તિને અધીન બહુપ્રકારના ફલનું શ્રવણ થાયછે; ત્યાં ગતિ અર્થવાળી છે, પણ સમ્યગ્દર્શનમાં ગતિના કારણભૂત અર્થની ઉપસન્નિધિ ન હોવાથી ત્યાં ગતિ નિરર્થક છે. આ વિભાગ લોકની પેઠે જાણવો. જેમ લોકમાં ગામ જવા ઇચ્છનારને દેશાંતરને પ્રાપ્ત કરનાર માર્ગનું પ્રયોજન છે, પણ આરામને ઇચ્છનારને નથી, તેમ આદિ પણ જાણવું. ૩૦.

સચ્ચુવિદ્યામાં પણ પર્યંકવિદ્યા, પંચાગ્નિવિદ્યા, ઉપકોસસત્ત્વવિદ્યા અને દ્વહરવિદ્યામાં દેવયાનમાર્ગનું શ્રવણ છે, અને મધુવિદ્યા, શાંડિલ્યવિદ્યા, વૈષ્ણવકલ્પવિદ્યા અને વૈશ્ણાનરવિદ્યામાં નથી. ત્યાં સંશય છે કે જે વિદ્યામાં દેવયાનમાર્ગ કલ્પો છે, તેમાં જ તેને જાણવો આ નિયમ છે? વા સર્વસચ્ચુવિદ્યામાં જાણવો આ અનિયમ છે? એ સંશયને દૂર કરવા ભગવાન મૂત્રકાર નીચેનું અનિયમાધિકરણ રચેછે:—

૧૮. અનિયમાધિકરણ.

અનિયમઃ સર્વાસામવિરોધઃ શબ્દાનુમાનાભ્યામ્ ॥ ૩૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સર્વાસામ્ સર્વનો-(સર્વસચ્ચુવિદ્યાનો) અનિયમઃ અનિયમ [છે] શબ્દાનુમાનાભ્યામ્ [તેમાં] શ્રુતિ અને સ્મૃતિવડે અવિરોધઃ અવિરોધ [છે].

ટીકા:—અભ્યસોક્તની પ્રાપ્તિરૂપફલવાળી સર્વસચ્ચુલ્લવિધાની અનિયમપડે—અવિશેષપડે—આ દેવયાનના મની ગતિ છે, એ વાર્તા શ્રુતિસ્મૃતિવડે સિદ્ધ હોવાથી તેમાં પ્રકરણવિશેષ નથી. ‘તત્ત્વમસિદ્ધિમુખે’ (તેમાં જેઓ આપ્રમાણે પંચાશિને જાણે છે) એ શ્રુતિ પંચાશિવિદ્યાવાળાને દેવયાનમાર્ગનું કથન કરે છે, અને ‘યે જેમેડરણ્યે શ્રદ્ધા તપ ઇત્યુપાસતે ॥’ (જેઓ અરણ્યમાં શ્રદ્ધા અને તપવડે ઉપલક્ષિત અભ્યસન કરે છે, તેઓ દેવયાનમાર્ગને પામે છે) એ શ્રુતિ અન્યવિદ્યાના ઉપાસકોને પણ પંચાશિવિદ્યાને જાણનારની પેઠે દેવયાનમાર્ગની પ્રાપ્તિ કહે છે. ‘શુક્લકુળે ગતી હોતે જગતઃ શાશ્વતે મતે । એકયા યાચનાવૃત્તિ-મન્યયાડડવર્તે પુનઃ ॥’ (અધિરાદિક અને ધૂમાદિક એ બે ગતિ વિદ્યા અને કર્મના અધિકારિઓની શાશ્વત સમત છે, તેમાં શુકલવડે પુનરાવૃત્તિરહિત કર્મઅભ્યસને પામે છે, અને બીજાવડે સ્વર્ગમાં જઈને પુનઃ આવે છે) એ સ્મૃતિ પણ ઉપાસકોને સમાનરૂપે દેવયાનમાર્ગની પ્રાપ્તિ કહે છે. એવીરીતે પ્રતીકથી ભિન્ન સર્વ-અહંબ્રહ્મોપાસનાઓમાં અધિરાદિની પ્રાપ્તિ છે એમ સિદ્ધ થયું. ૩૧.

મુક્તિફલપણથી નિર્જુલવિધામાં ગતિ વ્યર્થ છે, અને અભ્યસોક્તની પ્રાપ્તિરૂપફલપણથી સચ્ચુલ્લવિદ્યાઓમાં સર્વત્ર તે અર્થવાળી છે, એવી જે વ્યવસ્થા કરી છે તે યુક્ત નથી; કેમકે ઇતિહાસપુરાણાદિમાં તત્ત્વજ્ઞાનિઓના પુનર્જન્મ સાંભળવામાં આવે છે. જેમ અપાંતરતમસનામના વેદાચાર્ય વિષ્ણુની આશાથી કલિદ્વાપરની સંધિમઃ કૃષ્ણદ્વાપાયન થયા અને અહ્યાના માનસપુત્ર વસિષ્ઠ નિમિરાજના શાપથી પૂર્વદેહનો લાગ કરીને અહ્યાની આશાથી મિત્રાવરુણથી ઉત્પન્ન થયા. એવીરીતે કૃષ્ણ, સનત્કુમાર, દક્ષ અને નારદાદિકના જન્મ પણ સંભળાય છે. એ સકાંતું સમાધાન કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આધિકારિકાધિકરણ રચે છે:—

૧૯. આધિકારિકાધિકરણ.

યાવદધિકારમવસ્થિતિરાધિકારિકાણામ્ ॥ ૩૨ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—આધિકારિકાણામ્ અધિકારમાં નિયુક્તોની યાવદધિકારમ્ અધિકારપર્યંત અવસ્થિતિઃ સ્થિતિ [છે].

ટીકા:—લોકસ્થિતિનાં હેતુ જે વેદપ્રવર્તનાદિક છે, તે અધિકાર કહેવાય છે; તે અધિકારમાં નિયુક્ત અપાંતરતમસ અને વસિષ્ઠાદિની અધિકારને પ્રાપ્ત કરનાર પ્રારબ્ધ રહે ત્યાંસુધી જીવ-મુક્તપણે સ્થિતિ થાય છે. પ્રારબ્ધભોગનો ક્ષય થયે કેવલ્યને અનુભવે છે. એકગૃહમાંથી બીજાગૃહમાં જવાની પેઠે સ્વતંત્રપણે અન્યદેહમાં સંચાર કરતા છતા જ્ઞાન તથા યોગના બલથી તેઓ શોક કરતા નથી, એમ જહ્નુજન્મને આપનાર તે પ્રારબ્ધ પૂર્વ થયે તેઓ વિદેહકૈવલ્યને પામે છે. ૩૨.

અક્ષરઅક્ષર સ્થૂલ નથી, અણુ નથી, સૂક્ષ્મ નથી, અને દીર્ઘ નથી, એમ વાજસનેયિશાખામાં અક્ષર-અક્ષરમાં સ્થૂલતાદિવિશેષનો નિષેધ કર્યો છે, અને અક્ષરઅક્ષર અદૃશ્ય, અચાલ, અગોત્ર અને અવર્ણ છે, એમ અથર્વણમાં અક્ષરઅક્ષરમાં દૃશ્યતાદિવિશેષનો નિષેધ કર્યો છે; તેવી જ રીતે અન્યત્ર પણ વિશેષના નિરાકરણદ્વારાએ અક્ષરઅક્ષરનું શ્રવણ થાય છે. ત્યાં સશય થાય છે કે સર્વેનિપદોની સર્વત્ર પ્રાપ્તિ છે? અથવા જે શાખામાં જે વિશેષોનો નિષેધ કર્યો હોય ત્યાં જ તેની પ્રાપ્તિ છે? એ સશયને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અક્ષરધ્યધિકરણ રચે છે:—

૨૦. અક્ષરધ્યધિકરણ.

અક્ષરધિયાં ત્વરોધઃ સામાન્યતદ્વાવાખ્યામૌપસદવત્તદુક્તમ્ ॥ ૩૩ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—સામાન્યતદ્વાવાખ્યામ્ સમાનપણુવડે અને તદ્વાવાવડે અક્ષરધિયાં અક્ષરમાં [વિશેષના નિષેધની] બુદ્ધિઓનો તુ તો અવરોધઃ ઉપસંહાર [કરવો] ઔપસદવત્ ઉપસદકર્મની પેઠે તદુક્તમ્ [પૂર્વમીમાંસામાં] તે કહ્યું છે.

ટીકા:—વિશેષના નિરાકરણરૂપ અક્ષરપ્રતિષ્ઠાના પ્રકારનું સર્વત્ર સમાનપણું હોવાથી તથા મર્વત્ર પ્રતિપાદ અક્ષર તે જ હોવાથી અક્ષરઅક્ષરમાં નિષેધના નિષેધની બુદ્ધિઓનો મર્વત્ર ઉપસંહાર કરવો. ‘આન-

ન્દાદયઃ પ્રધાનસ્ય ॥’ એ સૂત્રમાં વિધિરૂપવિશેષોનો વિચાર કર્યો છે, અને આ સૂત્રમાં પ્રતિરેધરૂપવિશેષોનો વિચાર કર્યો છે, એપ્રમાણે વિચારબેદે બેસૂત્રોની રચના સાર્થક છે. જેમ ઉપસદ્કર્મમાં ઉદ્ઘાતાના વેદમાં સ્થિત પુરોહારપ્રદાનમંત્રોનો અર્ધવર્ણની સાથે સંબંધ થાય છે; તેમ અહિં પણ સર્વનિર્મેધશુદ્ધિઓનો અક્ષરબ્રહ્મની સાથે સંબંધ છે. અંગોનું પ્રધાનતંત્રપણું છે એ વાત ‘ગુણમુલ્યવ્યક્તિન્મે તદર્થવાન્મુલ્યેન વેદ-સંયોગઃ ॥’ (અંગ અને અંગીના વિરોધમાં તદર્થપણુથી અંગના અગિરૂપ અર્થપણુથી અંગીની સાથે અંગના વેદનો સંબંધ થાય છે) એ સૂત્રવડે પૂર્વગ્રીમાંસામાં પણ કહી છે. ૩૩.

“દ્વા સુપર્ણા સયુજા સસ્વાયા સમાનં વૃક્ષં પરિપસ્વજાતે ।

તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્રત્યનશ્રન્નન્યો અભિચાકશીતિ ॥”

અર્થ:—જીવ અને ધૃશ્વિરૂપ બે પક્ષી જે સાથે રહેનારા અને પરસ્પરમાં સખારૂપ છે, તે શરીરરૂપ એકજુક્ષમાં એકત્ર રહે છે. તે બેમાં એક સ્વાદુ કર્મફલ ભોગવે છે, અને બીજો નહિ ભોગવતો છતો જીવે છે.

એ મંત્રને અધ્યાત્મપ્રકરણમાં આપર્થવર્ણિકા અને શ્વેતાશ્વતરો બણે છે, તથા કહેા નીચેના મંત્રને બણે છે:—

“ઋતં પિવન્તૌ સુકૃતસ્ય લોકે ગૃહાં પ્રવિષ્ઠૌ પરમે પરાધ્યૈ ।

છાયાતપૌ બ્રહ્મવિદો વદન્તિ પશ્ચાન્નયો યે ચ ત્રિણાચિકેતાઃ ॥”

અર્થ:—કર્મફલરૂપમ્લતને ભોગવનારા પુણ્યના ફલરૂપ શરીરવિષે શુદ્ધિરૂપગૃહમાં ઉત્કૃષ્ટ પરબ્રહ્મના સ્થાનરૂપ હૃદયાકાશમાં પ્રવેશ પામેલા જે બંને છાયા અને આતપની પેઠે વિલક્ષણ છે, તેમને બ્રહ્મવેતા, પંચામિવાળા અને ત્રિણાચિકેત કહે છે.

તેમાં સંશય થાય છે કે અહિં વિદ્યાનું એકપણું છે અથવા નાનાપણું છે? ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે ‘દ્વા સુપર્ણા૦’ એમાં એકનું ભોક્તાપણું અને એકનું અભોક્તાપણું દેખાય છે, અને ‘ઋતં પિવન્તૌ૦’ એમાં બંનેનું ભોક્તાપણું દેખાય છે. એવીરીતે વેદના રૂપનો બેદ હોવાથી વિદ્યાનો બેદ છે. એ પૂર્વપક્ષને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું ઇર્ષદધિકરણ રચે છે.—

૨૧. ઇર્ષદધિકરણ.

इयदामननात् ॥ ૩૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ઇયદામનનાત્ ઇધત્તા (પરિચ્છિન્નપરિમાણુ)વડે કથન હોવાથી [વિદ્યાનું એકપણું છે].

ટીકા:—બંનેમંત્રોમાં પરિચ્છિન્નપરિમાણુવડે પરિચ્છિન્ન બે સંખ્યાવાળા વેદરૂપ જીવધૃશ્વિર એક જ છે, તેથી વિદ્યાનું એકપણું છે. ‘ઋતં પિવન્તૌ૦ ॥’ એ મંત્રમાં બંનેનું ભોક્તાપણું ઉપચારથી કહ્યું છે, પરંતુતાએ ધૃશ્વિર ભોક્તા નથી, માત્ર જીવ જ ભોક્તા છે. એવીરીતે વેદનો બેદ ન હોવાથી વિદ્યાનો બેદ નથી. ૩૪.

‘યત્સાક્ષાદપરોક્ષાદ્બ્રહ્મ ય આત્મા સર્વાન્તરઃ ॥’ (હે યાજુર્વલ્ક્ય! જે સાક્ષાત્ અપરોક્ષ બ્રહ્મ છે, અને જે સર્વની અંતર આત્મા છે) એપ્રમાણે વાન્સનેવિશાખામાં યાજુર્વલ્ક્યપ્રતિ ઉપસ્થિતબ્રાહ્મણનું પ્રશ્ન છે, અને એ જ પ્રશ્ન કહેાલબ્રાહ્મણનું પણ છે. ત્યાં સંશય થાય છે કે આ બંનેબ્રાહ્મણોમા વિદ્યા એક છે અથવા ભિન્ન છે? એવાર કચન હોવાથી વિદ્યાનો બેદ છે, એમ પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થતાં તેનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અંતરાભૂતગ્રામાધિકરણ રચે છે:—

૨૨. અંતરાભૂતગ્રામાધિકરણ.

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ॥ ૩૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—મૂતગ્રામવત્ ભૂતગ્રામૂક્ષની પેઠે સ્વાત્મનઃ સ્વાત્માનું અન્તરા અંતરપણું [છે ને તેથી વિદ્યાનું એકપણું છે].

ટીકા:—‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥’ (એક દેવ સર્વભૂતોમાં ગૂઢ છે, સર્વવ્યાપી છે, અને સર્વભૂતોના અંતરાત્મા છે) એ શ્રુતિમાં જેમ સમસ્તભૂતસમૂહમાં એક જ સર્વાંતર આત્મા કહેવાયછે, તેમ એ બંનેબ્રહ્મણમાં પણ એક જ સ્વાત્માનું અંતરપણું છે. એક જ દેહમાં બે આત્માઓ સર્વાંતરરૂપે સંભવતા નથી, તેથી વેદના એકપણાવડે વિદ્યાનું એકપણું છે. ૩૫.

એ સંબંધમાં શંકાસમાધાન કહેછે:—

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ૩૬ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—અન્યથા બીજીરીતે ભેદાનુપપત્તિ: [પ્રશ્નના] ભેદની અસંગતિ [છે] इति એમ ચેત્ [કહો] તો ઉપદેશાન્તરવત્ ઉપદેશાંતરની પેઠે ન [આ દોષ] નથી.

ટીકા:—બંનેબ્રહ્મણોમાં એક જ વિદ્યા હોય તો પ્રશ્નના ભેદની અસંગતિ છે એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે જેમ ધ્વેતકિતુપ્રતિ નવવાર તત્ત્વમસિમહાવાક્યનો ઉપદેશ છે, પરંતુ વિદ્યા એક છે, તેમ આદિ પણ પ્રશ્ન બે છે, પરંતુ વિદ્યા એક જ છે, માટે તમે કહોછો તે દોષ નથી. પૂર્વબ્રહ્મણમાં કાર્ષકારણથી ભિન્ન આત્માનો સદ્ભાવ દર્શાવ્યો છે, અને ઉત્તરબ્રહ્મણમાં તેનું જ ક્ષુધાદિસંસારધર્મથી અતીતપણું દર્શાવ્યું છે, એપ્રમાણે એકાર્થપણાની ઉપપત્તિ હોવાથી વિદ્યા એક છે. ૩૬.

જીવધ્વિરતો પરસ્પરનો વિશેષણવિશેષ્યભાવ વ્યતિહાર કહેવાયછે. ‘तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम् ॥’ (જે હું છું તે આ ઈશ્વર છે, અને જે આ ઈશ્વર છે તે હું છું) એમ ઐતરેયશાખાવાળા કહેછે, અને ‘त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसि ॥’ (હે ભગવતિ દેવતે! તું જ હું છું, અને હું જ તું છે) એમ જાબાલશાખાવાળા કહેછે. સાંસરણ થાયછે કે આદિ વ્યતિહારવડે શું ઉભયરૂપ યુદ્ધિ કર્તવ્ય છે? અથવા એકરૂપ જ યુદ્ધિ કર્તવ્ય છે? સાં પૂર્વપક્ષી કહેછે કે નિરૂદ્ધમાં ઉરુદ્ધની યુદ્ધિ કરવી ફલવતી છે, માટે જીવમાં ઈશ્વરપણાની યુદ્ધિ કરવાયોગ્ય છે. વ્યતિહારની શ્રુતિ માત્ર તેના દલીલરણુમાટે જ છે. એ પૂર્વપક્ષને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું વ્યતિહારાધિકરણ રચેછે:—

૨૩. વ્યતિહારાધિકરણ.

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ॥ ૩૭ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—इतरवत् બીજા[સર્વાત્મપણાદિશુણ્ણ]ની પેઠે હિ જ વ્યતિહાર: [આ] વ્યતિહાર વિશિષન્તિ [ધ્યાનને માટે] ઉપદેશ કરાયછે.

ટીકા:—જેમ ધ્યાનને માટે ઈશ્વરના બીજા સર્વાત્મપણાદિશુણ્ણનો ઉપદેશ કરાયછે, તેમ જ આ વ્યતિહાર પણ ધ્યાનને માટે ઉપદેશ કરાયછે, માટે વ્યતિહારવડે ઉભયરૂપ યુદ્ધિ કરવી. ‘તું હું છું અને હું તું છે’ એ બે ઉચ્ચારણ ઉભયરૂપભતિમાં સાર્થક થાયછે, અન્યથા યતાં નથી. બ્રહ્મમાં અનોમયપણાની પેઠે ધ્યાનમાટે કવચિત્ ઉરુદ્ધમાં નિરૂદ્ધના અભેદની ભાવના બાધ પામતી નથી. ૩૭.

વાજસનેયિશાખામાં ‘स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्म ॥’ (તે જે આ પ્રથમ ઉપજેલા વ્યાપક પુરુષ સત્યબ્રહ્મને ઉપાસેછે) ઇત્યાદિવડે નાગાક્ષરની (સત્ય એ નામના આક્ષરોની) ઉપાસના સત્ય-વિદ્યાના અંગપણાવડે કહી છે, અને પછી ‘तद्यत् तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो य-स्वायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः ॥’ (તે જે તે સત્ય, આ તે આદિત્ય, જે આ આ ગ્રંથમાં પુરુષ અને જે દક્ષિણનેત્રમાં આ પુરુષ) ઇત્યાદિવચનો છે. સાંસરણ થાયછે કે આ સત્યવિદ્યા એક જ છે અથવા બે છે? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે પ્રથમના વાક્યમાં ફલરૂપે ‘આ લોકોને નિતેછે’ એમ દર્શાવેલું છે, અને બીજાવાક્યમાં ફલરૂપે ‘તે પાપનો પરિત્યાગ કરેછે’ એમ કહ્યું છે, માટે સત્યવિદ્યા બે છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સત્યાવધિકરણ રચેછે:—

૨૪. સત્યાઘધિકરણ.

સૈવ હિ સત્યાદયઃ ॥ ૩૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—સા તે (પૂર્વોક્ત સત્યવિદ્યા) એવ ન [પરત્ર ઉપદેશ કરેલી છે] હિ કેમકે સત્યાદયઃ સત્યાદિ[શુણ્યવિશિષ્ટબ્રહ્મ] ન પરત્ર આકર્ષણ છે.]

ટીકા:—પૂર્વવાક્યમાં ઉપદેશ કરેલી સત્યવિદ્યા ન ઉત્તરવાક્યમાં ઉપદેશ કરેલી છે; કેમકે ‘તદ્યત્ તત્સત્યમ્ ॥’ (તે જે તે સત્ય) એ પદોવડે પૂર્વોક્ત સત્યાદિશુણ્યવિશિષ્ટબ્રહ્મ ન ઉત્તરવાક્યમાં આકર્ષણ કરેલું છે, માટે સત્યવિદ્યા એક ન છે, ફલના બેદથી આદિ વિદ્યાબેદ નથી; કેમકે આદિ ફલાંતરનું શ્રવણ ‘તત્સ્યોપનિપદહરહમ્ ॥’ (તેનું રહસ્ય અહર અને અહમ) એ અંગાંતરનાં ઉપદેશનું સ્તાવક છે. વળી ન્યાં અર્થવાદ્યે ફલની કલ્પના હોય ત્યાં વિદ્યાનું એકપણું હોવાથી અંગેમાં સાંભળવામાં આવતાં બહુ ફલો અંગિરૂપ-વિદ્યામાં ઉપસંહાર કરવાયોગ્ય થાયછે, તેથી તે ન આ એક સત્યવિદ્યા તે તે વિશેષણસહિત કહેવાયછે, માટે સત્યાદિ સર્વશુણ્ય એકપ્રયોગમાં ઉપસંહાર કરવાયોગ્ય છે. ૩૮.

છાંદોગ્યમાં હૃદયરૂપબ્રહ્મપુરમાં અંતરાકાશરૂપ આત્માને કહીને ‘एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृ-र्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः ॥’ (આ આત્મા નિષ્પાપ, જરારહિત, મૃત્યુરહિત, શોકરહિત, ક્રુધારહિત, પિપાસારહિત, સત્યકામ ને સત્યસંકલ્પ) એ વચનવડે આત્માના સત્યકામાદિશુણ્ય કલા છે, અને વાજસનેયિશાખામાં ‘स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एपोऽन्तर्हृदय आ-काशस्मिन्शेते सर्वस्य वशी ॥’ (તે ન આ મહાન અને ન-અરહિત આત્મા જે આ ઇન્દ્રિયોમાં વિજા-નમય, જે આ અંતર્હૃદયમાં આકાશ તેમાં શયન કરેછે, અને સર્વના વશી-નિયંતા-છે) એ વચનવડે હૃદયાકાશમાં આત્માને કહીને તેના સર્વવશિત્વાદિશુણ્ય કલા છે. ત્યાં સંશય થાયછે કે વિદ્યાનું એકપણું અને સત્યકામાદિશુણ્યોના પરસ્પરમાં યોગ છે વા નહિ? એ સંશયને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું કામાઘધિ-કરણ રચેછે:—

૨૫. કામાઘધિકરણ.

કામાદીતરત્ર તત્ર ચાઽયતનાદિભ્યઃ ॥ ૩૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—આયતનાદિભ્યઃ સ્થાનાદિથી કામાદિ [સત્ય]કામાદિ[શુ-ણ્ય] ઇતરત્ર ખીલમાં (વાજસનેયકમાં) ચ અને તત્ર [સર્વવશિત્વાદિ] ત્યાં (છાંદોગ્યમાં) [સંબંધ પામેછે].

ટીકા:—અનેસ્થાનોમાં હૃદયરૂપ સ્થાન, વેધ ઇન્દ્રિય, અને તેનું સેતુપણું સમાન હોવાથી છાંદોગ્યમાં જે સત્યકામત્વાદિશુણ્ય કલા છે, તેના વાજસનેયિશાખાના ‘स वा एष महानज आत्मा ॥’ ઇલાદિવચન-સાથે સંબંધ થાયછે, અને વાજસનેયિશાખામાં જે સર્વવશિત્વાદિશુણ્ય ન્ણાયછે, તે છાંદોગ્યમાંના ‘एष आत्माऽपहतपाप्मा ॥’ ઇલાદિવચનસાથે સંબંધ પામેછે. જેમ દેવદત્તનું હુંકમાં દત્ત એવું નામ પણ કહેવાયછે, તેમ સૂત્રમાં સત્યકામાદિને સ્થાને કામાદિ કહ્યું છે. આપ્રમાણે શુણ્યોના પરસ્પરમાં યોગ છે, અને વિદ્યાનું એકપણું છે. આ સૂત્રમાં જે શુણ્યોપસંહાર દર્શાવ્યો છે, તે સશુણ્યબ્રહ્મના એકપણાથી વિવૃત્તિના પ્ર-દર્શનમાટે છે, ઉપાસનામાટે નથી. ૩૯.

છાંદોગ્યમાં વૈશ્વાનરવિદ્યામાં ‘तद्यज्ञं प्रयममागच्छेत्तद्धોमीयं स यां प्रयमामाहूर्ति जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहा ॥’ (તે જે બોજનને માટે યાગીમાં વા પત્થાદિમાં અગ્ર પ્રાપ્ત થાય તે પ્રાણાગ્નિમાં દેખવા-યોગ્ય છે, તે ને પ્રથમ આહુતિને હોમે તે ‘પ્રાણાય સ્વાહા’ એ મંત્રથી હોમે) એમ કહી પાંચપ્રાણાહુતિ-એવું વિધાન કયું છે, અને પાછળના ભાગનાં ‘य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥’ (જે આને એમ બળ્યનારો અગ્નિહોત્ર હોમેછે) તથા ‘ययेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते । एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहो-

ત્રમુપાસતે ॥' (જેવીરીતે અહિં ક્ષુધાતુર બાલકો માતાની ઉપાસના કરેછે, એમ સર્વે પ્રાણિઓ અગ્નિહોત્રની ઉપાસના કરેછે) એ વચનોવડે તેમાં અગ્નિહોત્રશબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. સાં સંશય છે કે ભોજનના લોપમાં પ્રાણાગ્નિહોત્રનો લોપ થાયછે કેવા નહિ? એ સંશયનું નિરાકારણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અલોપાધિકરણ રચેછે:—

૨૬. અલોપાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:—

આદરાદલોપ: ॥ ૪૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—આદરાત્ આદરથી અલોપ: [પ્રાણાગ્નિહોત્રનો] અલોપ [છે].

ટીકા:—પૂર્વોક્તિચિમ્બોડમ્બીયાત્ ॥' (અતિથિથી પ્રથમ ભોજન કરે) એ વૈશ્વાનરવિદ્યામાંની જાણશ્રુતિ અતિથિભોજનના પ્રથમપણ્યને નિંદી સ્વામિભોજનને પ્રથમ પ્રાપ્ત કરી પ્રાણાગ્નિહોત્રમાં આદર કરેછે. એ આદરના નિર્વાહમાટે પ્રાણાગ્નિહોત્રનો અલોપ છે, અર્થાત્ ભોજનના લોપમાં પણ પ્રતિનિધિન્યાયવડે જલથી અથવા અન્ય કોઈ અવિરુદ્ધદ્રવ્યથી પ્રાણાગ્નિહોત્રનું અનુદાન કરવું. આ પૂર્વપક્ષીનું કથન છે. ૪૦.

સિદ્ધાંતી ઉત્તર કહેછે:—

સિદ્ધાંત:—

ઉપસ્થિતેતસ્તદ્વચનાત્ ॥ ૪૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ઉપસ્થિતે [ભોજનને માટે] પ્રાપ્ત થયેલ [હોય] અતઃ તેમાંથી [પ્રાણાગ્નિહોત્ર કરવું] તદ્વચનાત્ તેના વચનથી.

ટીકા:—જે અન્ન ભોજનને માટે પ્રથમ પ્રાપ્ત થયેલ હોય તે અન્નમાંથી પ્રાણાગ્નિહોત્ર કરવું; કેમકે 'તદ્વચનાત્ પ્રથમમાગચ્છેત્તદ્ભોમીયમ્ ॥' (તે જે સિદ્ધ અન્ન ભોજનને માટે પ્રથમ આવે તે હોમવાચ્ય છે) એ શ્રુતિવચનથી ભોજનને માટેના સિદ્ધઅન્નને અવલંબીને હોમનું વિધાન છે, ભોજનના લોપમાં હોમનું વિધાન નથી; માટે ભોજનના લોપમાં પ્રાણાગ્નિહોત્રનો પણ લોપ છે. અહિં અગ્નિહોત્રના ધર્મોની પ્રાપ્તિ નથી, માત્ર પાંચપ્રાણોને પાંચ આબુતિ આપવાની છે. સ્વામિભોજનની પ્રથમતાના વિધાનથી માત્ર ભોજનની પ્રાપ્તિમાં પ્રાણાગ્નિહોત્ર કરનારે અતિથિથી પહેલાં ભોજન કરવું એટલું જ સિદ્ધ થાયછે, ભોજનના લોપમાં પણ પ્રાણાગ્નિહોત્ર કરવાનું સિદ્ધ થતું નથી, તેથી ભોજનના લોપમાં પ્રાણાગ્નિહોત્રનો લોપ જ છે. ૪૧.

'ઓમિત્યેતદક્ષરમુદ્ગીયમુપાસીત ॥' (ૐ એ અક્ષરને ઉદ્ગીયરૂપે ઉપાસે) ઇલાદિવિદ્યાનો કર્મી ગતે આશ્રિત છે. સાં સંશય થાયછે કે આ વિદ્યાન કર્મમાં નિલ છે અથવા અનિલ છે? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે પ્રયોગવચનના પરિગ્રહથી તે વિદ્યાનો (ઉપાસનાઓ) નિલ (અવશ્ય અનુદેય) છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકારણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું તન્નિર્ધારણનિયમાધિકરણ રચેછે:—

૨૭. તન્નિર્ધારણનિયમાધિકરણ.

તન્નિર્ધારણનિયમસ્તદ્દૃષ્ટે: પૃથગ્વ્યપ્રતિવન્ધ: ફલમ્ ॥ ૪૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તન્નિર્ધારણનિયમ: તેના નિર્ધારણનો અનિયમ [છે] તદ્દૃષ્ટે: તેના (અનિયમના) દર્શનથી દ્વિ જેથી પૃથક્ ભિન્ન ફલમ્ ફલનો અપ્રતિવન્ધ: અપ્રતિબંધ [છે].

ટીકા:—એ ઉદ્ગીયાદિ ઉપાસનાઓ કર્મમાં અવશ્ય અનુદેય નથી; કેમકે તે ઉપાસનાઓના તેવા નિશ્ચયનો અનિયમ છે. 'તેનોમૌ કુરુતો યદ્યેતદેવં વેદ યદ્ધ ન વેદ ॥' (જે આ ૐ અક્ષરને રસતમત્વાદિરૂપે જાણેછે, અને જે જાણતો નથી, તે બન્ને ૐ અક્ષરવડે કર્મ કરેછે) એ શ્રુતિમાં અનિયમના દર્શનથી અર્થાત્ જાણનારે જ કર્મ કરવું એવો નિયમ નહિ હોવાથી પૂર્વોક્ત અર્થ સિદ્ધ થાયછે. 'યદેવ ત્રિવિદ્યા ક-રોતિ ધ્રુદ્વયોપનિપદા તેદેવ વીર્યવત્તરં મવન્તિ ॥' (જે કર્મ ઉદ્ગીયાદિઉપાસનાવડે, આસ્તિત્વયશુદ્ધિવડે અને

તે તે દેવતાના ધ્યાનવડે પુરુષ કરેછે, તે જ કર્મ વીર્યવત્તર થાયછે) એ શ્રુતિથી જણાયછે કે ઉપાસનાદિથી રહિત કર્મ વીર્યવાન થાયછે, અને ઉપાસનાદિથી સહિત કર્મ વીર્યવત્તર થાયછે, એવીરીતે બંનેને પૃથક્-કર્મના ભિન્નફલની સિદ્ધિનો અપ્રતિબંધ છે, માટે ઉપાસનાવિના કર્મ ન જ થાય એવો નિયમ નથી. આમ હોવાથી જ કલ્પસૂત્રકારોએ પણ એવાપ્રકારની ઉપાસનાઓની યજ્ઞમાં કલ્પના કરી નથી. ૪૨.

બૃહદારણ્યકમાં વાગાદિસર્વમાં અધ્યાત્મરૂપ પ્રાણુ શ્રેષ્ઠ છે એમ નિશ્ચય કર્યો છે, અને અગ્ન્યાદિસર્વમાં અધિદેવરૂપ વાયુ શ્રેષ્ઠ છે એમ નિશ્ચય કર્યો છે; તથા છાંદોગ્યમાં અગ્ન્યાદિસર્વમાં અધિદેવરૂપ વાયુ સર્વર્ગ છે એમ નિશ્ચય કર્યો છે, અને વાગાદિસર્વમાં અધ્યાત્મરૂપ પ્રાણુ સર્વર્ગ છે એમ નિશ્ચય કર્યો છે. ત્યાં સરાય થાયછે કે પ્રાણુ અને વાયુને ભિન્ન જાણવા અથવા અભિન્ન જાણવા? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે તત્ત્વના અભેદથી બંનેને અભિન્ન જાણવા. શ્રુતિમાં પણ અધ્યાત્મ અને અધિદેવના તત્ત્વનો અભેદ જણાવ્યો છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા બગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પ્રદાનાધિકરણ રચેછે:—

૨૮. પ્રદાનાધિકરણ.

પ્રદાનવદેવ તદુક્તમ્ ॥ ૪૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પ્રદાનવત્ પ્રદાનની પેઠે એ જ [પ્રાણુ અને વાયુનું ભિન્નપણું છે] તદુક્તમ્ [દેવતાકાંડમાં] તે કહ્યું છે.

ટીકા:—જેમ ઈંદ્રદેવ એક જ છે, પરંતુ રાજ, અધિરાજ અને સ્વરાજ આ ગુણોના ભેદવડે વિશિષ્ટદેવતાના ભેદથી તેમના માટેના પુરોહારપ્રદાનનો પણ ભેદ છે, તેમ અહિં તત્ત્વના અભેદમાં પણ ધ્યેયાશના પૃથક્પણુથી ધ્યાનનું પૃથક્પણું છે, અર્થાત્ ધ્યાનને માટે અધ્યાત્મ અને અધિદેવનો વિભાગ હોવાથી પ્રાણુનો બંને વાયુનો ભેદ છે. દેવતાકાંડમાં પણ ‘નાના વા દેવતા પૃથગ્જ્ઞાનાત્ ॥’ (રાજાદિગુણભેદવડે ભેદના જ્ઞાનથી નો નાના જ છે) એ સૂત્રવડે એ જ વાર્તા દર્શાવી છે. ૪૩.

વાજસનેયિશાખાવાળાઓ અગ્નિરહસ્ત્યશ્રાવણુમાં કહેછે કે ‘મનુષ્યનું સોવર્ણનું આયુષ્ છે, તેની અંતર્ગત છત્રીશહજાર અહોરાત્ર છે, તેવડે અવચ્છિન્ન છત્રીશહજાર મનની વૃત્તિઓ છે; જેકે મનની વૃત્તિઓ ધણી છે, તેપણુ છત્રીશહજારની જ ગણના કરી છે. તે પોતાની વૃત્તિઓને મન અગ્નિરૂપે જોતું હતું. એમ જ વાંક, ધાણુ, ચક્ષુ અને શ્રોત્રાદિ પણ પોતપોતાની વૃત્તિઓને અગ્નિરૂપે જોતાં હતાં.’ ત્યાં સંશય થાયછે કે એ વૃત્તિઓરૂપ અગ્નિઓ યજ્ઞના અંગરૂપ છે અથવા સ્વતંત્ર કેવલવિધારૂપ છે? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે પ્રકરણથી તે યજ્ઞના અંગરૂપે પ્રતીત થાયછે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા બગવાન સૂત્રકાર નીચેનું લિંગભૂયસ્ત્વાધિકરણ રચેછે:—

૨૯. લિંગભૂયસ્ત્વાધિકરણ.

લિંગભૂયસ્ત્વાત્તદ્ધિ વલીયસ્તદપિ ॥ ૪૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—લિંગભૂયસ્ત્વાત્ લિંગના બહુપણુથી [તે કેવલઉપાસનારૂપ છે] દ્ધિ જેથી તત્ તે (લિંગ) વલીય: [પ્રકરણથી] બલવાન [છે] તત્ તે અપિ [પૂર્વગ્રંથમાં સામાં] પણ [કહ્યું છે].

ટીકા:—આ અગ્નિરહસ્ત્યશ્રાવણુમાં ઉપાસનાના લિંગના બહુપણુથી તે વૃત્તિઓરૂપ અગ્નિઓ કેવલ-વિધારૂપ છે. ‘તયત્ કિંચેમાનિ ભૂતાનિ મનસા સંકલ્પયન્તિ તેષામેવ સા કૃતિ: ॥’ ‘તાન્ હૈતાનેર્વવિદે સર્વદા સર્વાણિ ભૂતાનિ ચિન્વન્ત્યપિ સ્વપતે ॥’ (સર્વે ભૂતો જે કાંઈ મનવડે સંકલ્પ કરેછે, તે તેઓના અગ્નિનું જ કરણ છે. એમ જાણનારને માટે જ્ઞાનમાં અને જ્ઞાત્રમાં પણ સર્વદા સર્વભૂતો તેના અગ્નિનું ચયન કરેછે) એ બે લિંગો તથા છત્રીશહજાર સંખ્યા એ ત્રીજું લિંગ આ નિરૂપણુ ઉપાસનાનું છે, ક્રિયાંગનું નથી, એમ સિદ્ધ કરેછે. લિંગ પ્રકરણથી બલવાન છે તે અર્થ પૂર્વગ્રંથમાં સામાં પણ ‘શ્રુતિલિંગ્નવાક્યપ્રકરણસ્થાનસમાહ્યાનાં સમવાયે પારદૌર્વિલ્મયર્થનિપ્રકર્ષાત્ ॥’ (શ્રુતિ, લિંગ, વાક્ય, પ્રકરણ, સ્થાન અને સમાખ્યાના એકત્રદર્શનમાં અર્થના દૂરપણુથી પરંતુ દુર્બલપણું છે. શ્રુતિ-સ્વતંત્રપ્રમાણરૂપ વેદવચન; લિંગ-શબ્દનું અર્થ

જણાવવાનું સામર્થ્ય; વાક્ય-એકઅર્થનાં બોધક હોય ને પરસ્પરમાં આકાંક્ષાવાળાં હોય એવાં પદો; પ્રકરણ-પર-સ્પરની આકાંક્ષા, જેમ પ્રયાગદિ તથા દર્શપૂર્ણાસમાં છે; સ્થાન-ક્રમ; સર્માખ્યા-સંજ્ઞા-સંકેત.) એ સૂત્રવડે દર્શાવ્યો છે. ૪૪.

એ પ્રમાણે સિદ્ધાંતનો ઉપક્રમ કરીને પૂર્વપક્ષ દર્શાવે છે:—

પૂર્વપક્ષ:— પૂર્વવિકલ્પ: પ્રકરણાત્સ્યાત્ ક્રિયા માનસવત્ ॥ ૪૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પૂર્વવિકલ્પ: પૂર્વનો પ્રકારભેદ [છે] પ્રકરણાત્ પ્રકરણથી ક્રિયા ક્રિયા સ્યાત્ છે માનસવત્ માનસ [ગ્રહ] ની પેઠે.

ટીકા:—પૂર્વપક્ષી કહે છે:—આ મનોવૃત્તિરૂપ અગ્નિ કેવલવિદ્યારૂપ નથી, કિંતુ આની પૂર્વે ક્રિયારૂપ-અગ્નિનું પ્રકરણ હોવાથી તેના સંકલ્પમયરૂપ પ્રકારભેદનો ઉપદેશ છે. વિધિવાક્યમાં રહેલું લિંગ પ્રકરણથી બલવાન છે, પણ અર્થવાદમાં રહેલું લિંગ પ્રકરણથી બલવાન નથી. તેથી આ મનવડે સપાદન કરેલા અ-ગ્નિએ પ્રકરણથી ક્રિયાગ છે, કેવલઉપાસનારૂપ નથી. જેમ હાદશરાત્રકર્મમાં દશમે દિવસે પ્રભવપતિદેવતાને ઉદ્દેશે પૃથિવીરૂપપાત્રવડે સમુદ્રરૂપસોમરસનું ગ્રહણ ઇલાદિ માનસગ્રહની કલ્પના છે. તે મનોમયગ્રહણની કલ્પનાનો પ્રકાર પણ તેની પૂર્વે ક્રિયાનું પ્રકરણ હોવાથી ક્રિયારૂપ જ થાય છે, તેમ આ અગ્નિની કલ્પનાનો પ્રકાર પણ તેવીરીતે હોવાથી ક્રિયારૂપ જ થાય છે. ૪૫.

તે અગ્નિએના ક્રિયાંગપણામાં પ્રકરણને કહીને લિંગને કહે છે.—

અતિદેશાચ્ચ ॥ ૪૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અતિદેશાત્ અતિદેશથી ચ પણ [આ મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિએ ક્રિયાનું અંગ છે].

ટીકા:—‘પટ્ટિરાત્ સહસ્રાખ્યગ્રયોડકાસ્તેપામેકૈક એવ તાવાન્ યાવાનસૌ પૂર્વ: ॥’ (આ મનોવૃત્તિરૂપ છત્રીસહસ્રર પૂજ્ય અગ્નિએ છે, તેઓમાં જે એક એક અગ્નિ તે આ ક્રિયાઅગ્નિની સદૃશ છે) આ ક્રિયાંગપણાના સાદરયરૂપઅતિદેશથી પણ નિશ્ચય થાય છે કે આ મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિએ ક્રિયાનું અંગ છે. ૪૬.

એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા સિદ્ધાંત કહે છે:—

સિદ્ધાંત:— વિદ્યૈવ તુ નિર્ધારણાત્ ॥ ૪૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તુ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરે છે નિર્ધારણાત્ [શ્રુતિવડે] નિર્ધારણથી વિદ્યા [આ મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિએ] વિદ્યા એવ જ [છે].

ટીકા:—સિદ્ધાંતી કહે છે:—‘તે હૈતે વિદ્યાચિત્ એવ ॥’ (નિશ્ચય તે આ અગ્નિએ ઉપાસનાવડે સંપા-દન કરેલા જ છે) ઇલાદિયુતિઓવડે નિશ્ચય કરેલા હોવાથી આ મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિએ કેવલવિદ્યારૂપ જ છે, ક્રિયાના અંગરૂપ નથી. ૪૭.

દર્શનાચ્ચ ॥ ૪૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—દર્શનાત્ દર્શનથી ચ પણ [તે અગ્નિએનું સ્વાતંત્ર્ય જણાય છે].

ટીકા:—‘લિઙ્ગમૂયસ્ત્વાત્ તદ્દિ વલીયસ્તદપિ ॥’ એ સુમ્ભાળીશમાં સૂત્રમાંના લિંગરૂપદર્શનથી પણ તે મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિએનું સ્વતંત્રપણું જણાય છે, ક્રિયાંગપણું જણાતું નથી. ૪૮.

પ્રકરણના સામર્થ્યથી સ્વતંત્રપણાના પક્ષનો બાધ હોવાથી મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિએ ક્રિયાના અંગરૂપ છે એમ નિશ્ચય થાય છે, એવી શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર કહે છે:—

શ્રુત્યાદિવલીયસ્ત્વાચ્ચ ન વાઘ: ॥ ૪૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—શ્રુત્યાદિવલીયસ્ત્વાત્ શ્રુતિઆદિના બલવાનપણાથી ચ પણ વાઘ: [પ્રકરણના સામર્થ્યથી આના સ્વતંત્રપણાની] હાનિ ન નથી.

ટીકા:—શ્રુતિ, લિંગ અને વાક્યનું પ્રકરણથી બલવાનપણું હોવાથી પ્રકરણવડે આ અગ્નિઓના સ્વતંત્રપણુના પક્ષને દાનિ થતી નથી. ‘તે હૈતે વિચાચિત્ત એવ ॥’ (નિશ્ચય તે આ અગ્નિઓ વિદ્યાવડે સંપાદન કરેલા જ છે) એ શ્રુતિ, ‘સર્વદા સર્વાણિ ભૂતાનિ ચિન્ત્યન્ત્યપિ સ્વપતે ॥’ (જ્યત્રતમાં અને નિદ્રામાં પણ સર્વદા સર્વભૂતો એના અગ્નિઓનું ચયન કરેછે) એ લિંગ, અને ‘વિદ્યાયા હૈવૈત એવંવિદક્ષિતા ભવન્તિ ॥’ (એમ જાણનારના આ અગ્નિઓ ઉપાસનાવડે જ સંપાદન કરેલા થાયછે) એ વાક્યવડે અહિં સ્વતંત્રપણુનો પક્ષ સિદ્ધ થાયછે. અર્થવાદ્યપણુથી લિંગ દુર્બલ છે એમ કહેવાને પણ અવકાશ નથી; કેમકે ‘સર્વદા સર્વભૂતો ભારેભાટે અગ્નિનું ચયન કરેછે એમ ધ્યાન કરે’ એમ અપૂર્વાર્થપણુવડે વિધિની કલ્પનાથી લિંગનું વિધિવાક્યસ્થપણું થવાથી તે પ્રકરણથી બલવાન થાયછે. તેથી સ્વાતંત્ર્યપક્ષ જ ઉત્તમ છે. ૪૯.

અનુવન્ધાદિભ્યઃ પ્રજ્ઞાન્તરપૃથક્ત્વવદ્દૃષ્ટશ્ચ તદુક્તમ્ ॥ ૫૦ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—પ્રજ્ઞાન્તરપૃથક્ત્વવત્ અન્યવિદ્યાઓના પૃથક્પણુની પેઠે અનુવન્ધાદિભ્યઃ અનુબંધાદિથી [મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિઓ સ્વતંત્ર છે] દૃષ્ટ: [એમ પ્રકરણથી ઉત્કર્ષ] જોયો છે એ અને તદુક્તમ્ [પૂર્વભીમાંસામાં] તે કહ્યું છે.

ટીકા:—જેમ શાંક્ષિયવિદ્યાદિરૂપ અન્ય ઉપાસનાઓ પોતપોતાના અનુબંધવડે કર્મોથી અને અન્ય-ઉપાસનાઓથી પૃથક્ અને સ્વતંત્ર છે, તેમ અનુબંધ, અતિદેશ, શ્રુતિ, લિંગ અને વાક્યરૂપ હેતુઓથી આ મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિઓ પણ ક્રિયા, ક્રિયાંગ અને અન્યઉપાસનાઓથી પૃથક્ અને સ્વતંત્ર છે. સંપત્ (ચિત્તને) બાવે કરવા રૂપ ઉપાસનાને માટે મનોવૃત્તિઓમાં ક્રિયાંગનું જોડવું તે અનુબંધ છે. અગ્નિઓનું આધાન, ઇષ્ટા (ઇષ્ટો)નું ચયન, પાત્રમંદણ, હોતા, ઉદ્દગાતા અને એમનાં કર્મ ઇલાદિ જે યગસબંધી કર્મ છે, તે ર્થ મનોમય કરવાં, એમ એ પ્રસંગની શ્રુતિમાં કહ્યું છે. આ અનુબંધ સંપતરૂપ ફલવાળો છે. જો ક્રિયાનાં મંગો પ્રત્યક્ષ હોય તો મનોમય સંપાદન કરવાની અગત્ય રહે નહિ, અહિં તે પ્રત્યક્ષ નથી, માટે જ તે મનોમય કરવાં એમ કહ્યું છે. આપેલિ એ નામની ઇષ્ટિ રાજસ્યપ્રકરણમાં કહેલી છતાં તેનો તે પ્રકરણથી ઉત્કર્ષ જોયો છે, અર્થાત્ રાજસ્ય માત્ર રાજ્યથી જ યજ્ઞ શકેછે, અને તે ઇષ્ટિ ત્રણેવર્ણથી યજ્ઞ શકેછે, એટલે આ ઇષ્ટિનું વિલક્ષણપણું હોવાથી યગપ્રકરણથી તેનો ઉત્કર્ષ છે, તેમ અહિં પણ અગ્નિના પ્રકરણથી આ મનોવૃત્તિઓરૂપઅગ્નિઓનો ઉત્કર્ષ છે. રાજસ્યપ્રકરણમાં કહ્યા છતાં આપેલિનામની ઇષ્ટિ તેની અંતર્ગત નથી, એ વાત પૂર્વભીમાંસામાં ‘કૃત્વર્થયામિતિ ચેન્ન વર્ણત્રયસંયોગાત્ ॥’ (રાજસ્યપરને માટે આ ઇષ્ટિ છે એમ કહ્યો તો, નહિ, ત્રણવર્ણના સંયોગથી) એ સત્રવડે કહી છે. ૫૦.

ન સામાન્યાદપ્યુપલબ્ધેર્મૃત્યુવન્ન હિ લોકાપત્તિઃ ॥ ૫૧ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—ઉપલબ્ધે: [કેવલવિદ્યારૂપના] જ્ઞાનથી સામાન્યાત્ [માનસગ્રહના] સમાનપણુથી અપિ પણ ન [મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિઓનું ક્રિયાંગપણું] નથી મૃત્યુવત્ મૃત્યુની પેઠે [અહિં અત્યંત સમાનતા નથી] હિ [તથા] જેમ લોકાપત્તિઃ [સમિદાદિના સમાનપણુથી] લોકને [અગ્નિલાવની] પ્રાપ્તિ ન નથી.

ટીકા:—પૂર્વોક્ત શ્રુત્યાદિરૂપહેતુવડે મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિઓના કેવલવિદ્યારૂપના જ્ઞાનથી પૂર્વોક્ત માનસ-ગ્રહ (દાદશરાત્રકર્મમાં દશમે દિવસે કરવામાં આવતી માનસગ્રહની કલ્પના)ના સમાનપણુથી પણ મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિઓનું ક્રિયાંગપણું નથી. એકઅંશના સમાનપણુથી અત્યંત સમાનપણું યજ્ઞ શકે નહિ; જેમ ‘સ વા એવ એ મૃત્યુર્ય એવ એતસ્મિન્ મળ્ડલે પુરુષ: ॥’ (આ આદિલક્ષણમાં જે આ પુરુષ છે, તે જ આ મૃત્યુ છે) તથા ‘જાગ્રિર્નૈ મૃત્યુ: ॥’ (અગ્નિ જ મૃત્યુ છે) એ શ્રુતિઓમાં આદિલપુરુષમાં તથા અગ્નિપુરુષમાં મૃત્યુશબ્દનો પ્રયોગ સમાન છતાં પણ તે જોયો અત્યંત સમાનતા નથી, તેમ અહિં પણ માનસગ્રહની યતદિચિત્ સમાનતા છતાં પણ અત્યંત સમાનતા ન હોવાથી મનોવૃત્તિરૂપઅગ્નિઓ ક્રિયાનું અંગ નથી; તથા

‘અસૌ વાવ લોકો ગૌતમાગ્નિસ્તસ્યાઽઽદિત્ય એવ સમિત્ ॥’ (હે ગૌતમ! પ્રસિદ્ધ આ લોક અગ્નિ છે, તેનું આદિત્ય જ સમિધ છે) એ શ્રુતિમાં ઇધનાદિના સમાનપણાથી આ લોકને અગ્નિભાવની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેમ અહિં પણ માનસગ્રહના સમાનપણાથી આ મનોવૃત્તિઓરૂપઅગ્નિઓને ક્રિયાના અંગની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૫૧.

પૂર્વ તથા ઉત્તર બ્રાહ્મણમાં સ્વતંત્રવિધાનું વિધાન હોવાથી મધ્યબ્રાહ્મણને વિશે પણ સ્વતંત્રવિધાનું જ વિધાન છે એમ દર્શાવેછે:—

પરેણ ચ શબ્દસ્ય તાદ્વિધ્યં શ્રૂયસ્ત્વાત્ત્વનુબન્ધઃ ॥ ૫૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પરેણ ઉત્તર[બ્રાહ્મણ]વડે ચ અને [પૂર્વબ્રાહ્મણવડે] તાદ્વિધ્યં તે વિધિપણું (કેવલવિધાનું વિધિપણું) [હોવાથી મધ્યબ્રાહ્મણમાં પણ સ્વતંત્રવિધાનું વિધાન જ] શબ્દસ્ય શબ્દનું [પ્રયોજન જણાયછે] શ્રૂયસ્તાત્ [વિદ્યામાં અગ્નિના અવયવોના] બહુ-પણાથી તુ જ અનુબન્ધઃ [ક્રિયાગ્નિની સાથે તેનો] અનુબંધ [છે].

ટીકા:—‘વિદ્યા તદારોહન્તિ યત્ર કામાઃ પરાગતાઃ । ન તત્ર દક્ષિણા યન્તિ નાવિદ્વાંસસ્તપસ્વિનઃ ॥’ (જ્યાં ભોગો અતિ ઉત્કૃષ્ટ છે એવા બ્રહ્મલોકમાં ઉપાસનાવડે ઉપાસકો આરોહણ કરેછે, ત્યાં કર્મદો અને અવિદ્વાન્ તપસ્વિઓ જઇ શકતા નથી) એ ઉત્તરબ્રાહ્મણના વચનવડે અને ‘સોઽમૃતો ભવતિ મૃત્યુર્ય-સ્યાઽઽત્મા ભવતિ ॥’ (તે અમૃતરૂપ થાયછે, મૃત્યુ જેનો આત્મા થાયછે) એ પૂર્વબ્રાહ્મણના વચનવડે વિદ્યાની પ્રશંસાદ્વારા કેવલવિધાનું વિધાન હોવાથી મધ્યબ્રાહ્મણમાં પણ સ્વતંત્રવિધાનું વિધાન જ શબ્દનું-પ્રયોજન જણાયછે, શુદ્ધકર્મીગવિધિપણું જણાતું નથી. વિદ્યામાં અગ્નિના બહુ અવયવો સંપાદન કરવાની અપેક્ષા છે, તે બહુપણાથી જ ક્રિયાગ્નિની સાથે તેમનો અનુબંધ છે, કર્મીગપણાથી નથી. તેથી મનોવૃત્તિરૂપ-અગ્નિના કેવલવિદ્યાત્મકપણાની સિદ્ધિ છે. ૫૨.

બંધમેાક્ષની સિદ્ધિને માટે દેહથી પૃથક્ આત્માના સદ્ભાવનો વિચાર કરવા ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેનું શરીરેભાવાધિકરણ રચેછે:—

૩૦. શરીરેભાવાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:—

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ૫૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—એકે એક (લોકાયતિકે) આત્મનઃ [દેહથી ભિન્ન] આત્માના [અભાવને માનેછે] શરીરે શરીર [સતે] ભાવાત્ [આત્માના ધર્મોના] હોવાથી.

ટીકા:—દેહાત્મવાદી લોકાયતિકે (આર્વાકના મતને અનુસરનારાઓ) દેહથી ભિન્ન આત્માના અભાવને માનેછે, અર્થાત્ સ્વર્ગમાં જવામાટે કિંવા મોક્ષ પામવામાટે દેહથી ભિન્ન કોઇ આત્મા નથી, જૂતોમાંથી ઉપજેલા ચૈતન્યવાળું શરીર જ આત્મા છે એમ કહેછે. પોતાના તે મતને મિદ્ધ કરવા તેઓ કહેછે કે પાણુ, ચેષા, ચૈતન્ય અને સ્મૃત્યાદિક આત્માના ધર્મો છે, તે દેહના હોવાથી જ હોયછે, અને દેહના ન હોવાથી નથી હોતા, તેથી વાસ્તવિકરીતે તે દેહના જ ધર્મો છે; અને દેહનું નામ જ આત્મા છે, દેહથી ભિન્ન કોઇ આત્મા નથી. ૫૩.

એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે:—

सिद्धांतः— व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ૫૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ન [દેહ આત્મા] નથી તુ કિંતુ વ્યતિરેકઃ [આત્મા દેહથી] ભિન્ન [છે] તદ્ભાવાભાવિત્વાત્ તેના (દેહના) ભાવમાં [પણ જ્ઞાનસ્મૃત્યાદિના] નહિ હોવાપણાથી ઉપલબ્ધિવત્ જ્ઞાનની પેઠે [આત્માનો સદ્ભાવ છે].

ટીકા:—સિદ્ધાંતી કહેછે:—આ સ્વલદેહ આત્મા નથી, કિંતુ તે દેહથી આત્મા ભિન્ન છે; કેમકે મૃત્યુ-

પછી તે મૃતદેહનો સદ્ભાવ છતાં પણ જ્ઞાનસ્મૃત્યાદિનો સદ્ભાવ જોવામાં આવતો નથી, જો જ્ઞાનસ્મૃત્યાદિ દેહરૂપઆત્માના જ ધર્મો હોય તો દેહના ધર્મ જે રૂપાદિક તે મૃતદેહમાં પણ રહેછે, અને તેનું ખીન્નપુરુષને જ્ઞાન થાયછે, તેમ જ્ઞાનસ્મૃત્યાદિ પણ મૃતદેહમાં રહેવાં જોઈએ, અને પ્રાણાદિવડે તેનું ખીન્નને જ્ઞાન થવું જોઈએ, પણ તેમ તો થતું નથી, તેથી સિદ્ધ થાયછે કે તે દેહના ધર્મો નથી. તમે (લોકાપતિકો) જે ચૈતન્યની ભૂતોથી ઉત્પત્તિ સ્વીકારોછો તે ચૈતન્ય કેવાપ્રકારનું છે? તમારે મતે પૃથિવીઆદિ ચારભૂતોથી ભિન્ન કોઈપણ તત્ત્વ નથી, જે ચૈતન્યને એ ચારભૂતોથી ભિન્ન સ્વીકારો તો તમારા સિદ્ધાંતની હાનિ થાયછે. રૂપાદિ જેમ ભૂતોનો ધર્મ છે, તેમ ચૈતન્ય (જ્ઞાન) પણ ભૂતોનો ધર્મ છે એમ કહો તો દેહરૂપભૂતોનું ચૈતન્યપ્રતિ વિષયપણું હોવાથી કર્તાકર્મના વિરોધવડે વિષયનો વિષયિપણાવડે યોગ ન હોવાથી ચૈતન્યનું ભૂતધર્મપણું નથી. જેમ અગ્નિ ઉષ્ણુ છતાં પોતાને બાળતો નથી, તથા નટ શિક્ષિત છતાં પણ પોતાના રૂઢપર આરોહણ કરી શકતો નથી, તેમ ભૂતભૌતિકધર્મરૂપ જડચૈતન્યવડે ભૂતભૌતિકો વિષય થઈ શકતાં નથી, તથા જડરૂપાદિવડે સ્વરૂપને વા પરરૂપને અનુભવી શકતું નથી, પણ ચૈતન્યવડે જ બાહ્ય અને આધ્યાત્મિક જડભૂતભૌતિક વિષય કરી શકાયછે. તેથી જેમ આ ભૂતભૌતિકવિષયોના જ્ઞાનનો ભાવ સ્વીકારવામાં આવેછે, તેમ તે વિષયોથી ભિન્ન આત્માનો પણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ‘જ્ઞાનસ્વરૂપ જ અમારો આત્મા છે’ એમ અમારો સ્વીકાર હોવાથી જ્ઞાનના નિરંતર એકરૂપપણાથી આત્માનું દેહથી ભિન્નપણું અને નિલપણું સિદ્ધ થાયછે. ‘આ મેં જોયું હતું’ એવી પ્રલભિગાથી અને સ્મૃતિથી પણ અવસ્થાંતરમાં ચાતાપણાથી આત્મા દેહથી ભિન્ન છે એમ જણાયછે. વળી પ્રદીપાદિઉપકરણો વિદ્યમાન હોવાથી અંધકારમાં રહેલા પદ્મ-ચોતું જ્ઞાન થાયછે, અને ન હોવાથી થતું નથી, એટલાથી પ્રદીપાદિનો ધર્મ જ્ઞાન છે, એમ કાંઈ સિદ્ધ થતું નથી, તેમ દેહના સદ્ભાવમાં જ્ઞાન થાયછે, અને અસદ્ભાવમાં થતું નથી, તેથી જ્ઞાન દેહાદિનો ધર્મ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી; કેમકે માત્ર ઉપકરણપણાવડે પણ પ્રદીપાદિની પેઠે દેહના ઉપયોગની સિદ્ધિ થઈ શકેછે. સ્વ-મમાં આ દેહ નિષ્પેદ છતાં પણ નાનાવિધજ્ઞાનના દર્શનથી જ્ઞાનમાં દેહનો અત્યંત ઉપયોગ હોય એમ પણ જણાતું નથી. તેથી દેહથી ભિન્ન આત્માનું અસ્તિત્વ નિર્દોષ છે. ૫૪.

ઉદ્ગીયના અવયવ ઓંકારમાં પ્રાણદૃષ્ટિ કરવી, ઉક્ત્યનામના શબ્દમાં પૃથિવીદૃષ્ટિ કરવી, હિંકારાદિ પાંચ-પ્રકારના સામમાં પૃથિવ્યાદિલોકની દૃષ્ટિ કરવી, અને ઇષ્ટકાચિત્ત અગ્નિમાં લોકદૃષ્ટિ કરવી ઇલાદિ જે ઉદ્ગીયા-દિકર્મના અંગને આશ્રમે રહેલી ઉપાસનાઓ પ્રલોકવેદમાં શાખાભેદ વિધાન કરેલી છે, ત્યાં સંશય થાયછે કે જે વેદની શાખામાં જે ઉપાસના કહી છે, તે ત્યાં જ જાણવી અથવા સર્વશાખામાં જાણવી? ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહેછે કે સન્નિધાનથી જે શાખામાં જે ઉપાસના કહી હોય તે શાખામાં તે ઉપાસના જાણવી. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન મૂત્રકાર નીચેનું અંગાવબદ્ધાધિકરણ રચેછે:—

૩૧. અંગાવબદ્ધાધિકરણ.

અજ્ઞાવવદ્ધાસ્તુ ન શાસ્ત્રાસુ હિ પ્રતિવેદમ્ ॥ ૫૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અજ્ઞાવવદ્ધા: [કર્મના] અંગનું અવલંબન કરીને રહેલી [ઉપાસનાઓ.] તુ તો પ્રતિવેદમ્ પ્રતિવેદમાં ન [ભિન્ન] નથી હિ કિંતુ શાસ્ત્રાસુ [સર્વ] શાખાઓમાં [અભિન્ન છે].

ટીકા:—ઉદ્ગીયાદિકર્મના અંગનું અવલંબન કરીને જે ઉપાસનાઓનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે સર્વઉપાસનાઓ જે વેદની જે શાખામાં હોય ત્યાં જ તે છે, અને અન્યત્ર તેની અનુવૃત્તિ નથી એમ ન જાણવું, કિંતુ તે ઉપાસનાઓ સર્વશાખાઓમાં અનુવૃત્તિ પામેછે, કેમકે ઉદ્ગીયાદિશ્રુતિ મર્ચત્ર સમાન છે. સન્નિધાનથી શ્રુતિ બલવાન છે, તેથી સર્વશાખાઓમાં ઉદ્ગીયાદિ એક જ છે. ૫૫.

એ સિદ્ધાંતમાં અન્યપ્રકારે અવિરોધ દર્શાવેછે:—

મન્વાદિવદ્ધાઽવિરોધ: ॥ ૫૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—વા અથવા મન્વાદિવત્ મન્નાદિની પેઠે અવિરોધ: અવિ-રોધ [છે].

ટીકા:—અથવા જેમ અન્યશાખાગત મંત્ર, કર્મ અને ગુણોનો શાખાંતરમાં ઉપસંહાર થાયછે, તેમ અહિં પણ અન્યશાખાગત ઉદ્ગીયાદિકર્માંગાશ્રિત ઉપાસનાઓનો શાખાંતરગત તેવી ઉપાસનાઓમાં ઉપસંહાર હોવાથી અવિરોધ છે. ૫૬.

કેકયદેશના અશ્વપતિનામના રાજની સમીપ પ્રાચીનશાલાદિ છ ઋષિઓ વૈશ્વાનરવિદ્યામાટે ગયા. એ આપ્ત્યાધિકારમાં વ્યસ્ત તથા સમસ્ત વૈશ્વાનરની ઉપાસનાનું અવણુ છે. દુર્યોધાદિ પ્રત્યેકઅવયવમાં વૈશ્વાનરની ઉપાસના વ્યસ્તઉપામના છે, અને સર્વઅવયવોવાળા અવયવોમાં વૈશ્વાનરની ઉપાસના સમસ્તઉપાસના છે, ત્યાં સંશય છે કે વ્યસ્ત તથા સમસ્ત બન્ને ઉપાસનાઓ કરવી અથવા સમસ્ત જ કરવી? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે વિધિ તથા ફલના બેદનું અવણુ હોવાથી ત્યાં વ્યસ્તઉપાસનાઓનો બોધ હોય એમ જણાયછે. એ પૂર્વપક્ષને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું કંતુવચ્ચનાયત્ત્વાધિકરણ રચેછે:—

૩૨. કંતુવચ્ચનાયત્ત્વાધિકરણ.

ભૂમ્નઃ ક્રતુવજ્યાયસ્ત્વં તથા હિ દર્શયતિ ॥ ૫૭ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ક્રતુવત્ યજ્ઞની પેઠે ભૂમ્નઃ સમસ્તનું જ્યાયસ્ત્વં પ્રધાનપણું [કહેવાને ઇચ્છિત છે] હિ કેમકે તથા [શ્રુતિ] તેમ દર્શયતિ દેખાડેછે.

ટીકા:—જેમ દર્શપૂર્ણમાસાદિયજ્ઞમાં સમસ્તઅગસહિત એક પ્રધાનપ્રયોગ જ કહેવાને ઇચ્છિત છે, તેમ આ વાક્યમા સમસ્તવૈશ્વાનરોપાસનાનું પ્રધાનપણું (એકપણું) ગુપ્તત્વે કહેવાને ઇચ્છિત છે; કેમકે એક-વાક્યપણુના જ્ઞાનથી શ્રુતિ તેમ દેખાડેછે. પૂર્વોપર આલોચના કરતાં જણાયછે કે આ એક વાક્ય વૈશ્વાનરવિદ્યાના વિષયનું છે. ‘જે તમે આરાસમીપ ન આપ્યા હોત તો તમારુ મસ્તક પડી જત’ એમ કહી રાજાએ વ્યસ્તઉપાસનાની નિંદા કરી છે, તથા ‘તે ઉપાસક સર્વલોકોમાં, સર્વભૂતોમાં અને સર્વશરીરોમાં અનનો બોક્તા થાયછે’ એમ સમસ્તઉપાસનાનું ફલ દેખાડ્યું છે. તેથી સમસ્તઉપાસના કહેવાને ઇચ્છિત છે એમ જણાયછે. વ્યસ્તનું વિધાન તથા ફલ પણ સમસ્તઉપાસનાની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવામાટે છે, તેથી તેવા કથનથી વ્યસ્તઉપાસનાનું ત્યાં કથન છે એમ સિદ્ધ થઇ શકતું નથી ૫૭.

પૂર્વઅધિકરણમાં ફલબેદનું અવણુ છતાં સમસ્તઉપાસના શ્રેષ્ઠ છે એમ કહ્યું, ત્યાં એવી બુદ્ધિ થાયછે કે ખીજ પણ ભિન્નભિન્નશ્રુતિઓની ઉપાસનાઓમાં સમસ્તઉપાસના શ્રેષ્ઠ છે. વેદના અબેદમાં વિદ્યાનો પણ અબેદ સ્વીકારવો જોઈએ. ‘મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ ॥’ (મનોમય અને પ્રાણશરીરવાળા) ‘કં બ્રહ્મ લં બ્રહ્મ ॥’ (આનંદ બ્રહ્મ, આકાશ બ્રહ્મ) ‘સત્યકામઃ સત્યતત્કલ્પઃ ॥’ (સત્યમધ્યવાળા સત્યસકલ્પવાળા) ઇલાદિશ્રુતિઓમાં વેદઇશ્વરનું એકપણું છે, અને ‘પ્રાણો વાવ સંવર્ગઃ ॥’ (પ્રાણ જ અક્ષુઆદિને પોતાનામાં લીન કરનાર છે) ‘પ્રાણો વાવ જ્યૈષ્ઠશ્ચ શ્રેષ્ઠશ્ચ ॥’, (પ્રાણ જ જ્યૈષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ છે) ‘પ્રાણો હ પિતા પ્રાણો માતા ॥’ (પ્રાણ જ પિતા ને પ્રાણ માતા છે) ઇલાદિશ્રુતિઓમાં વેદપ્રાણનું એકપણું છે, માટે તેમની સમસ્તઉપાસના જ શ્રેષ્ઠ છે. તે સમસ્તઉપાસનાની સિદ્ધિમાટે સ્વપરશાખામાં વિધાન કરેલા એકવેદને આશ્રયે રહેલા ગુણસમૂહનો ઉપસંહાર કરવો ચોખ્ખું છે. એ પૂર્વપક્ષને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું નાનાશબ્દાધિકરણ રચેછે.—

૩૩. નાનાશબ્દાધિકરણ.

નાના શબ્દાદિભેદાત્ ॥ ૫૮ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—શબ્દાદિભેદાત્ શબ્દાદિના ભેદથી નાના [ઉપાસના] ભિન્ન [છે].

ટીકા:—વેદના અબેદમાં પણ ‘વેદ’ (જણે) ‘ઉપાસીત’ (ઉપાસે) ‘સ ક્રતું કુર્વીત’ (તે સંકલ્પ કરે) ઇલાદિશબ્દોનો તથા ઉપાસનાના ગુણોનો ભેદ હોવાથી ઉપાસનાઓનો ભેદ છે. એ ઉપાસનાઓને એક-ઉપાસનામા અવરિયત કરવામાં કોઇ હેતુ નથી, તેમ જ કયી ઉપાસના પ્રધાન ને કયી ગૌણ એ પણ નિર્ણય

યદં શકે એમ નથી, તથા કલનો પણ ભેદ છે, તેમ જ સમસ્તશુણોનો ઉપસહાર પણ અશક્ય છે, માટે તે સર્વ ઉપાસનાઓ ભિન્ન ભિન્ન છે, એમ માનવું જ શ્રેષ્ઠ છે. ૫૮.

વિદ્યાઓના સ્વરૂપને કહીને હવે અહંબ્રહ્મવિદ્યાના અનુશાનના પ્રકારનું નિરૂપણ કરાય છે. શું આ વિદ્યાનો ઇચ્છાવડે સમુચ્ચય અથવા વિકલ્પ છે અથવા નિયમવડે વિકલ્પ છે? એકવિદ્યામાં બીજી વિદ્યા મેળવવાનું નામ સમુચ્ચય છે, અને નહિ મેળવવાનું નામ વિકલ્પ છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે સમુચ્ચય અને વિકલ્પનો નિયમ નથી, માટે ઉપાસક પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે સમુચ્ચય અથવા વિકલ્પ કરે. એ પૂર્વપક્ષને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું વિકલ્પાધિકરણ રચે છે:—

૩૪. વિકલ્પાધિકરણ.

વિકલ્પોઽવિશિષ્ટફલત્વાત્ ॥ ૫૯ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અવિશિષ્ટફલત્વાત્ સમાનફલપણાથી વિકલ્પ: વિકલ્પ [છે].

ટીકા:—એકઉપાસનાવડે ઉપાસ્યવિષયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે ઉપાસ્યવિષયના સાક્ષાત્કારરૂપ સમાનફલપણાથી આ વિદ્યાઓમાં વિકલ્પ જ છે, સમુચ્ચય નથી. સમુચ્ચયપક્ષમાં ચિત્તવિક્ષેપનું હેતુપણું હોવાથી સાક્ષાત્કારનો અસભવ જ છે, તથા જ્યાં એકઉપાસનાથી સાક્ષાત્કાર થાય, ત્યાં બીજીઉપાસનાનું પણ નિરર્થકપણું છે. ‘યસ્ય સ્વાદદ્વા ન વિચિકિત્સાઽસ્તિ ॥’ (જે પુરુષને હું ઈશ્વર છું એમ સાક્ષાત્કાર છે, તથા તેમાં સંશય નથી, તેને જ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ છે) તથા ‘દેવો ભૂત્વા દેવાનપ્યેતિ ॥’ (જીવતા જ ભાવનાવડે દેવભાવને સાક્ષાત્ કરી દેહધાતુપછી દેવપણાને પામે છે) એ શ્રુતિઓ વિદ્યાનું ફલ ઉપાસ્યનો સાક્ષાત્કાર છે એમ દર્શાવે છે, માટે ઉપાસ્યવિષયના સાક્ષાત્કારરૂપ તેના ફલની પ્રાપ્તિપર્યંત અહંબ્રહ્મવિદ્યાઓમાંની કોઈપણ એક વિદ્યા ગ્રહણ કરી તેને પરાયણ થાય. ૫૯.

કામ્યઉપાસનાઓમાં ઉપરનો નિર્ણય લાગુ નથી એમ દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું યથાકામાધિકરણ રચે છે.—

૩૫. યથાકામાધિકરણ.

કામ્યાસ્તુ યથાકામં સમુચીયેરન્ન વા પૂર્વહેત્વભાવાત્ ॥ ૬૦ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—કામ્યા: કામ્ય[ઉપાસનાઓનો] તુ તે પૂર્વહેત્વભાવાત્ પૂર્વના (વિકલ્પના) હેતુના અભાવથી યથાકામં ઇચ્છાનુસાર સમુચીયેરન્ સમુચ્ચય કરે ત્થા અથવા ન ન [કરે].

ટીકા:—‘સ ય એતમેવં વાયું દિશાં વત્સં વેદ ન પુત્રરોદં રોદિતિ ॥’ (આ વાયુ મિશ્રાનો વત્સ છે એમ જે પુરુષ ઉપાસના કરે છે, તે પુત્રમરણનિમિત્ત રોદન કરતો નથી) તથા ‘સ યો નામ બ્રહ્મેયુપાસ્તે ॥’ (તે જે નામ બ્રહ્મ છે એમ ઉપાસે છે) ઇલાદિશ્રુતિઓમાં ઉપદેશ કરેલી કામ્ય (તટસ્થ અથવા પ્રતીક)-ઉપાસનાઓનો તો વિકલ્પનો હેતુ જે સમાનફલપણું તેનો, તેઓમાં અભાવ હોવાથી, ઉપાસક પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે સમુચ્ચય કરે, અથવા સમુચ્ચય ન કરે. ઉપાસનાઓ ત્રણપ્રકારની છે, અદ્વંદ્ર્ય (ઉપાસ્યનું જેમાં અભેદરૂપે ચિંતન કરવામાં આવે તે), તટસ્થ (એકપ્રકારની વસ્તુમાં શાસ્ત્રવિધિપ્રમાણે અન્યપ્રકારનું ચિંતન કરવું તે) અને અંગાગ્રિત અથવા અંગાવબદ્ધ (ઉદ્દીપ્તિદિક્ષામાં અંગેને અવવંબન કરીને કરવામાં આવતી ઉપાસના). અદ્વંદ્ર્યોપાસનાની ફલોત્પત્તિ ઉપાસ્યના સાક્ષાત્કારદ્વારા થાય છે, અને તટસ્થોપાસનાની ફલોત્પત્તિ અદ્વંદ્ર્યોત્પાદનદ્વારા થાય છે, એટલે એ બેઉઉપાસનાઓમાં ભેદ હોવાથી અહંબ્રહ્મના અનુશાનપ્રમાણે તટસ્થના અનુશાનનો નિયમ યદં શકે નહિ. ૬૦.

ત્રણવેદમાં વિધાન કરેલાં કર્મનાં અગ્ર જે ઉદ્દીપ્તિયાદિ, તેમને આગ્રિત જે ઉપાસનાઓ છે તેમનો સમુચ્ચય કરવો અથવા ન કરવો? એ સમ્પન્ની નિષ્ઠિત કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું યથાત્રયભાવાધિકરણ રચે છે, તેમાં પ્રથમનાં ચારસ્રોત્રોવડે પૂર્વપક્ષનું નિરૂપણ કરે છે:—

૩૬. યથાશ્રયભાવાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:—

અક્ષેપુ યથાશ્રયમાવ: ॥ ૬૧ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—યથાશ્રયમાવ: જેમ [યજ્ઞમાં] આશ્રયના અનુષ્ઠાનનો નિયમ [છે] અક્ષેપુ [તેમ] અંગોમાં [નિયમ છે].

ટીકા:—જેમ યજ્ઞના અનુષ્ઠાનમાં તેનાં આશ્રિત સ્તોત્રાદિઅંગોના સમુચ્ચયનો નિયમ છે, તેમ ઉદ્-ગીથાદિઅંગોના અનુષ્ઠાનમાં તદ્દાશ્રિત ઉપાસનાના સમુચ્ચયનો પણ નિયમ છે. ૬૧.

શિષ્ટેશ્ચ ॥ ૬૨ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—શિષ્ટે: વિધાનથી ચ પણ [સમુચ્ચય છે].

ટીકા:—જેમ વેદત્રયમાં કર્મનાં અંગ સ્તોત્રાદિનું વિધાન હોવાથી તેમનો સમુચ્ચય છે, તેમ અંગાશ્રિત ઉપાસનાઓનું પણ વિધાન હોવાથી તેમનો સમુચ્ચય છે. ૬૨.
સમુચ્ચયમાં અન્ય હેતુ કહેછે:—

સમાહારાત્ ॥ ૬૩ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—સમાહારાત્ સમાહારથી [પણ સમુચ્ચય છે].

ટીકા:—‘ય સ્ત્રીયઃ સ પ્રણવો યઃ પ્રણવઃ સ સ્ત્રીયઃ॥’ (જે ઉદ્ગીય છે તે પ્રણવ છે, જે પ્રણવ છે તે ઉદ્ગીય છે) એમ છાંદોગ્યમાં ઉદ્ગીયના અને પ્રણવના એકપણાના ધ્યાનનું વિધાન છે. બ્યારે ઉદ્ગાતા સ્વરાદિના ઉચ્ચારણના પ્રમાદથી પોતાના ઉદ્ગીયને સદોષ દેખેછે, ત્યારે હોતાના કર્મથી તેનો અતુ-સમાહાર કરેછે, અર્થાત્ તેનો અનુસમાહાર કરીને નિર્દોષ કરેછે; કેમકે ઉદ્ગીયના અને પ્રણવના ધ્યાનની એકતાનું વિધાન છે, આમ સામવેદમાંના ઉદ્ગીયધ્યાનનો અનુવેદોક્તપ્રણવની સાથે સંબંધ છે, તે સંબંધ-રૂપસમાહારથી પણ સર્વવેદાંતવિદિત ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય છે એમ જણાયછે. ૬૩.

એ સંબંધમાં વળી અન્યહેતુને કહેછે:—

ગુણસાધારણ્યશ્રુતેશ્ચ ॥ ૬૪ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—ગુણસાધારણ્યશ્રુતે: ગુણના સાધારણપણાની શ્રુતિથી ચ પણ [ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય છે].

ટીકા:—‘ઓમિત્યાશ્રાયવલોમિતિ શંસલોમિત્યુદ્ગાપતિ ॥’ (હોતા ઓં એપ્રમાણે બોલીને મંત્રોચ્ચારણ કરેછે, પ્રશસ્તા ઓં એપ્રમાણે બોલીને સ્તુતિ કરેછે, અને ઉદ્ગાતા ઓં એપ્રમાણે બોલીને સામગાન કરેછે) એ ગુણના એટલે વિદ્યાના આશ્રયરૂપ ઓંકારના વેદત્રયના સાધારણપણાની શ્રુતિથી પણ ઓંકારની આશ્રિત ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય છે એમ જણાયછે, અર્થાત્ ઓંકારવડે જ ત્રણેવેદનું કર્મ પ્રવર્ત થાયછે, માટે આશ્રયરૂપ ઓંકારનું સાધારણપણું હોવાથી આશ્રિતરૂપ ઉપાસનાઓનું સાધારણપણું છે. અથવા કર્મનાં ગુણ એટલે અંગરૂપ ઉદ્ગીયાદિના પ્રયોગના સાધારણપણાના અવણથી ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય છે એમ જણાયછે. ૬૪.

સિદ્ધાંતી એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે:—

સિદ્ધાંત:— ન વા તત્સહમાવાશ્રુતે: ॥ ૬૫ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—તત્સહમાવાશ્રુતે: તેના (ઉપાસનાના) સહભાવના અશ્રવણથી ન [ઉપાસનાના સમુચ્ચયનો નિયમ] નથી વા જ.

ટીકા:—જેમ વેદત્રયવિદિત સ્તોત્રાદિઅંગોના સહભાવ(સમુચ્ચય)નું અવણ છે, તેમ અંગાશ્રિત ઉપાસનાઓના સહભાવની શ્રુતિ ન હોવાથી અંગાશ્રિત ઉપાસનાઓના સમુચ્ચયનો નિયમ નથી. તેથી એ ઉપાસનાઓ ઇચ્છાનુસાર અનુષ્ઠાનકરવાયોગ્ય છે. ૬૫.

દર્શનાચ ॥ ૬૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—દર્શનાત્ શ્રુતિથી ચ પણ [ઉપાસનાઓના સમુચ્ચયનો નિયમ નથી].

ટીકા:—‘ एवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्गाश्चर्विजोऽमिरक्षति ॥ ’ (યજ્ઞમાં ઋગ્વેદાદિવિહિત-અંગનો લોપ થાય તો બ્રાહ્મતિહોમપ્રાયશ્ચિત્તાદિના વિજ્ઞાનવાળો બ્રહ્મા યજ્ઞ, યજ્ઞમાન અને સર્વેઋત્વિજ્ઞેની સારીરીતે રક્ષા કરેછે) એ શ્રુતિથી પણ સિદ્ધ થાયછે કે ઉપાસનાઓના સમુચ્ચયનો નિયમ નથી, જો ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય હોય તો સર્વ જ સર્વવિજ્ઞાનવાળા હોય, ત્યારે બ્રહ્મા કોની રક્ષા કરે? બ્રહ્મ રક્ષા કરવાનું પૂર્વોક્તવિજ્ઞાનવાળા બ્રહ્માને કહ્યું છે, માટે સમુચ્ચયની અસિદ્ધિ છે, તેથી ઉપાસકની ઇચ્છાનુસાર સમુચ્ચય અથવા વિકલ્પ છે, એકનો નિયમ નથી. ૬૬.

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટીકામાં
સાધનનામના ત્રીજાઅધ્યાયનો સગુણવિધાઓમાં ગુણોપસંહારનું અને
નિર્ગુણબ્રહ્મમાં અપુનરુદ્ધપદોના ઉપસંહારનું નિરૂપણ એ ના-
મનો ત્રીજો પાદ સમાપ્ત. ૩.

૪. અથ નિર્ગુણજ્ઞાનના બહિરંગસાધનભૂત આશ્રમયજ્ઞાદિનું અને અંતરંગ-
સાધનભૂત શમદમશ્રવણમનનાદિનું નિરૂપણ એ નામનો
ત્રીજાઅધ્યાયનો ચોથો પાદ.

ઉપનિષદ્‌વડે પ્રતિપાદિત આત્મજ્ઞાન અધિકારિદ્વારા કર્મમાં પ્રવેશ કરેછે અથવા સ્વતંત્ર જ પુરુષાર્થનું સાધન છે? એ વિષયનો નિર્ણય કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પુરુષાર્થાધિકરણ રચેછે:—

૧. પુરુષાર્થાધિકરણ.

પુરુષાર્થોઽતઃ શબ્દાદિતિ વાદરાયણઃ ॥ ૧ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—અતઃ આથી (વેદાંતવિહિત આત્મજ્ઞાનથી) પુરુષાર્થઃ પુરુષાર્થ [સિદ્ધ થાયછે] इति એમ વાદરાયણઃ બાદરાયણ [માનેછે] શબ્દાત્ શ્રુતિથી.

ટીકા:—વેદાંતવિહિત સ્વતંત્રઆત્મજ્ઞાનથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાયછે, એમ શ્રીબાદરાયણ આચાર્ય માનેછે; કેમકે ‘તરતિ શોકમાત્મવિત્ ॥’ (આત્મવેત્તા શોકને તરેછે) ‘બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ મત્તિ ॥’ (જે બ્રહ્મને જાણેછે, તે બ્રહ્મ જ થાયછે) ‘બ્રહ્મવિદામ્નોતિ પરં ॥’ (બ્રહ્મવેત્તા ઉત્કૃષ્ટને-બ્રહ્મને-પામેછે) ‘આચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ ॥’ (આચાર્યવાન્ પુરુષ જાણેછે) અને ‘આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ ॥’ (અરે! આત્મા જ સાક્ષાત્કાર કરવાયોગ્ય છે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ ફક્તઆત્મજ્ઞાનને પુરુષાર્થને જ હેતુ કહેછે. ૧.

એ સંબંધમાં નીચેનાં હસ્તોત્તરો વડે પૂર્વપક્ષ દર્શાવેછે:—

પૂર્વપક્ષઃ— શેષત્વાત્પુરુષાર્થત્રાદો યથાઽન્યેષ્વિતિ જૈમિનિઃ ॥ ૨ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—શેષત્વાત્ [કર્તાપણુવડે આત્માના કર્મના] અંગપણુથી પુરુષાર્થવાદઃ [આત્મજ્ઞાનમાં જે ફલશ્રુતિ છે તે] પુરુષાર્થવાદ [છે] इति એમ જૈમિનિઃ જૈમિનિ [માનેછે] યથા જેમ અન્યેષુ બીજાઓમાં (દ્રવ્ય, સંસ્કાર અને કર્મમાં).

ટીકા:—કર્મના કર્તાપણુવડે આત્માનું કર્મોગપણું હોવાથી તેનું જ્ઞાન પણ મીઠિપ્રોક્ષણુદિની પેઠે વિપયદ્વારા કર્મનું સંબંધી છે, અર્થાત્ મીઠિ જેમ સંસ્કારવડે કર્મમાં ઉપયોગી થાયછે, તેમ આત્મા પણ વેદાંતવિહિતજ્ઞાનવડે કર્મમાં ઉપયોગી થાયછે, માટે તે આત્મજ્ઞાનમાં જે ફલશ્રુતિ છે, તે પુરુષાર્થવાદ (પુરુષની સ્તુતિમાટેનો અર્થવાદ) છે, એમ જૈમિનિ આચાર્ય માનેછે. જેમ દ્રવ્ય, સંસ્કાર અને કર્મમાં ‘યસ્ય વર્ણમયો જુહર્મવતિ ન સ પાપં છોકં જ્ઞાનોત્તિ ॥’ (જેની પત્રનિર્મિત જુહા છે, તે પાપવાડ્યને શ્રવણ કરતો નથી-નિંદાને પ્રાપ્ત થતો નથી), ‘યદાઙ્કે ચક્ષુરેવ આતુવ્યસ્ય વૃઙ્કે ॥’ (યજ્ઞમાન જે અંજન કરેછે, તેથી તે યજુની ચક્ષુ જ હિત કરેછે), ‘યત્પ્રયાજાનુયાજા ઇજ્યન્તે વર્મ વા ઇત્તદ્વસ્ય ક્રિયતે વર્મ યજમાનસ્ય આતુવ્યામિમૃત્યૈ ॥’ (જે યાગકર્તા પ્રયાજ તથા અતુયાજ કરેછે, તે નિશ્ચય આ યજનું રક્ષણ કરેછે, અને યજુના પરાભવમાટે યજ્ઞમાનનું રક્ષણ કરેછે) આવાપ્રકારની ફલશ્રુતિઓ અર્થવાદરૂપ છે, તેમ આત્મજ્ઞાનમાં પણ ફલશ્રુતિ અર્થવાદરૂપ છે. દેહથી આત્મા વિત્ત છે, એવા જ્ઞાનવિના વૈદિકકર્મ થઈ

શકે નહિ, માટે તેવું જ્ઞાન વૈદિકકર્મમાં ઉપયોગી છે. આત્માનું અસસારિપણું દર્શાવનારાં જે અપહતપામ્તર (પાપરહિતતા) આદિ વિશેષણ છે, તે સ્તુતિમાટે છે, એમ જાણવું. ૨.

આચારદર્શનાત્ ॥ ૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—આચારદર્શનાત્ આચારના દર્શનથી [પણ જણાય છે કે કેવલ જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ નથી].

ટીકા:—જનક, અશ્વપતિ, ઉદાલક, વ્યામ અને યાગવલ્ક્યાદિ બ્રહ્મવેતાઓએ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને યજ્ઞદિકર્મો કર્યા હતાં, એમ શાસ્ત્રદ્વારા જણાય છે. જે કેવલજ્ઞાનથી મોક્ષસિદ્ધિ થતી હોય તો ‘અર્કે ચેન્મધુ નિન્દેત કિમર્થં પર્વતં વ્રજેત્ ॥’ (સમીપમાં મધ પ્રાપ્ત થવું હોય તો શામાટે પર્વતપ્રતિ જાળ ?) એ લૌકિકન્યાયાનુસાર તેઓ અનેક આપાસપુકા કર્યો શામાટે કરે ? ન જ કરે. છતાં તેમણે કર્યો કર્યો છે, તેથી તેમના તેવા આચારના દર્શનથી સિદ્ધ થાય છે કે કેવલજ્ઞાનથી મોક્ષની સિદ્ધિ નથી. ૩.

તત્ત્વજ્ઞે: ॥ ૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—જ્ઞુતે: શ્રુતિથી તત્ત્વ તે (કર્મગપણું) [છે તેથી કેવલવિદ્યાથી મોક્ષસિદ્ધિ નથી].

ટીકા:—‘યદેવ વિદ્યાયા કરોતિ શ્રદ્ધયોપનિપદા તદેવ વીર્યવત્તરં મનતિ ॥’ (જે કર્મ વિદ્યાવડે, આસ્તિક્યવડે તથા દેવતાધ્યાનવડે કરે છે, તે જ કર્મ વિશેષવીર્યવાળું થાય છે) એ શ્રુતિથી વિદ્યા-તત્ત્વજ્ઞાન-આત્મજ્ઞાન-નું કર્મગપણું જણાય છે, માટે કેવલજ્ઞાનથી પુરુષાર્થસિદ્ધિ-મોક્ષસિદ્ધિ-નથી. ૪.

સમન્વારમ્ભનાત્ ॥ ૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સમન્વારમ્ભનાત્ [વિદ્યા અને કર્મના] સાથે જવાથી [જ્ઞાનનું સ્વતંત્રપણું નથી].

ટીકા:—‘તં વિદ્યાકર્મણી સમન્વારમેતે ॥’ (ન્યારે પુરુષ પરચોકપ્રતિ જાય છે, સારે વિદ્યા અને કર્મ તેની સાથે જાય છે) આ, વિદ્યાકર્મ મરનારની સાથે જાય છે એમ કહેનારી શ્રુતિ, ફક્તરમ્ભના વિદ્યાકર્મનું સહકારિપણું દર્શાવે છે, તેથી જ્ઞાનનું સ્વતંત્રપણું નથી.

તદ્વતો વિધાનાત્ ॥ ૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તદ્વત: તેવાળાને (સર્વવેદાર્થના જ્ઞાનવાળાને) વિધાનાત્ [કર્મના અધિકારનું] વિધાન હોવાથી [જ્ઞાનનું સ્વતંત્રપણું ફલહેતુપણું નથી].

ટીકા:—‘આચાર્યકુલદ્વેદમધીત્ય યથાવિધાનં ગુરોઃ કર્માતિશેષેણામિસમાદૃત્ય કુટુમ્બે શુચૌ દેશે દ્વાધ્યાયમઝીયાન: ॥’ (આચાર્યના ઘરમાં ઉપનયન પામી, પછી ગુરુની શુશ્રૂષારૂપ કર્મ કરી અવરોપ રહેલા સમયમાં યથાવિધિ વેદનું અધ્યયન કરી, પછાત પ્રતનું વિસર્જન કરી સ્ત્રી પરણી કુટુંબમાં સ્થિત થઈ પવિત્રદેશમાં સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન કરતો છતાં વેદવિહિતકર્મોને યથાશક્તિ કરે) એ શ્રુતિથી એમ જાણવામાં આવે છે કે સમસ્તવેદાર્થને જાણનાર પુરુષને કર્મનો અધિકાર છે તે વિધાનથી (ઉપનિષદ જાણનારને પણ કર્મના વિધાનથી) પણ જ્ઞાનનું સ્વતંત્રપણું ફલહેતુપણું નથી, એમ નિશ્ચય થાય છે. ૬.

નિયમાચ્ ॥ ૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—નિયમાત્ નિયમથી જ પણ [વિધાનું કર્મગપણું છે].

ટીકા:—‘કુર્વન્નેતદ્ધ કર્માણિ જિજીવિષેષ્છત સમા: ॥’ (કર્મો કરતો છતાં જ આ શરીરમાં સો વર્ષ ઊંચવાને ઇચ્છે) તથા ‘एतद्वै जरामर्यं सत्रं यदग्निहोत्रं ॥’ (જે અગ્નિહોત્ર છે, તે આ જરામરણની અવધિવાળો યજ્ઞ છે) એ શ્રુતિઓએ દર્શાવેલા નિયમવિધિથી પણ જ્ઞાનનું કર્મગપણું છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ૭.

એપ્રમાણે પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થતાં તેનું નિરાકરણ કરેછે:—

સિદ્ધાંત:— અધિકોપદેશાત્તુ વાદરાયણસ્યૈવં તદર્શનાત્ ॥ ૮ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—તુ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરેછે અધિકોપદેશાત્ [સંસારિજીવાત્માથી] અધિકના ઉપદેશથી વાદરાયણસ્ય વાદરાયણનો [મત] एवं એમ [જ રહેછે] તદર્શનાત્ તેના (અધિકના ઉપદેશના) દર્શનથી.

ટીકા:—‘કર્મોગપણાથી પુરુષાર્થવાદ અર્થવાદ છે’ એમ કહેલું થોડું નથી; કેમકે કર્તાભોક્તા અને શરીરમાત્રથી ભિન્ન એવા સંસારિજીવાત્માનો વેદાંતોમાં ઉપદેશ કયો નથી, પણ તેનાથી અધિકનો એટલે કર્તૃતાદિસંસારધર્મરહિત અને અપહતપાપ્મત્વાદિવિશેષણવાળા પરમાત્માનો વેદપણ્યવડે ઉપદેશ કયો છે. તે પરમાત્માનું જ્ઞાન કર્મનું પ્રવર્તક નથી, કિંતુ કર્મનું ઉચ્છેદક છે, તેથી આત્મજ્ઞાનનું કર્મશેષપણું નથી, એ શ્રી-બ્રહ્મદેશણુઆચાર્યનો મત એમ જ સ્થિર રહેછે, શેષપણ્યાદિહેત્વાભાસેવડે ચલાયમાન કરવાને શક્ય નથી. ‘યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિત્ ॥’ (જે સર્વજ્ઞ અને સર્વવિત્ છે), ‘મીપાડસ્માદ્વાતઃ પવતે ॥’ (આના ભયથી વાણું પવિત્ર કરેછે) અને ‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ॥’ (હે ગાર્ગિ! આ અક્ષરમાત્રાની આગ્રામાં) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ જીવાત્માથી અધિક જે પરમાત્મા છે, તેનો ઉપદેશ કરેછે. પરમાત્મા જ જીવનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે, અને જીવપણું ઉપાધિકૃત છે, એમ ‘તત્ત્વમસિ ॥’ (તે તુ છે) તથા ‘નાન્યદતોડસ્તિ દ્રઢ ॥’ (આનાથી ભિન્ન દ્રષ્ટા નથી) ઇત્યાદિશ્રુતિઓથી સિદ્ધ છે. ૮.

‘આચારદર્શનથી વિદ્યા કર્મોગ છે’ એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે:—

તુલ્યં તુ દર્શનમ્ ॥ ૯ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—તુ [વિદ્યાના અકર્મોગપણામાં] પણ દર્શનમ્ [આચારનું] દર્શન તુલ્યમ્ સમાન [છે].

ટીકા:—‘આચારદર્શનથી વિદ્યા કર્મોગ છે’ એમ જે પૂર્વે કહ્યું છે, તે થોડું નથી; કેમકે વિદ્યાના અકર્મોગપણામાં પણ આચારદર્શન સમાન છે. ‘કિમર્થા વયમધ્યેષ્યામહે કિમર્થા વયં યક્ષ્યામહે ॥’ (કયા પ્રયોજનવાળા અમે અધ્યયન કરીએ? કયા પ્રયોજનવાળા અમે યજ કરીએ?) તથા ‘एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति ॥’ (તે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને બ્રાહ્મણેતાઓ પુત્રવાસના, દ્રવ્યવાસના અને લોકવાસનાનો પરિત્યાગ કરીને સંન્યસ્તને ગ્રહણ કરેછે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ જ્ઞાનનું અકર્મોગપણું દર્શાવેછે. શ્રીયાગ્રવસ્કે ઉત્તરવયમાં સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો હોતો, એમ શ્રુતિમાં દર્શાવ્યું છે, તે કાલે તેમનું અકર્મનિવૃત્તિપણું હતું. શુકાદિ પણ અકર્મનિવૃત્તિ જ હતા. એ આચારદર્શનથી વિદ્યા કર્મનું અંગ નથી, એમ સિદ્ધ થાયછે. ૯.

‘તત્ક્રુતે: ॥’ એ સૂત્રમાં કરેલા પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે:—

અસાર્વત્રિકી ॥ ૧૦ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—અસાર્વત્રિકી [એ શ્રુતિ] અસાર્વત્રિકી (સર્વવિદ્યાસાથે નહિ સંબંધ રાખનારી) [છે].

ટીકા:—જે શ્રુતિ વિદ્યાદિવડે કરેલાં કર્મને નીચવત્તર કહેછે, તે શ્રુતિ સર્વવિદ્યાસાથે સંબંધ રાખનારી નથી, કિંતુ પ્રકૃત ઉદ્દગીયવિદ્યાની સાથે જ તેનો સંબંધ છે. ૧૦.

પૂર્વપક્ષીએ દર્શાવેલા અન્યહેતુમાં દ્વોષ દર્શાવેછે:—

વિભાગઃ શતવત્ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—શતવત્ સોની પેઠે. વિભાગઃ [વિદ્યા અને કર્મનો] વિભાગ [છે].

ટીકા:—‘ભારે પુરુષ પરલોકપ્રતિ જાયછે, ત્યારે વિદ્યા અને કર્મ બન્ને તેની સાથે જ જાયછે, તેથી વિદ્યાનું અસ્વતંત્રપણું છે’ એ પૂર્વપક્ષ પણ ચોગ્ય નથી; કેમકે એ શ્રુતિની વિભાગવડે વ્યવસ્થા છે. જેમ કોઈએ કહ્યું કે ‘આ બે પુરુષોને સો રૂપીઆ આપો’ તો આપનાર પુરુષ પચાસ એકને અને પચાસ બીજાને આપેછે, તેમ આદિ પણ ઇચ્છાવાળા સંસારિપુરુષની સાથે કર્મ જાયછે, અને ઇચ્છારહિત મુમુક્ષુપુરુષની સાથે વિદ્યા જાયછે, એવીરીતે વિદ્યા અને કર્મનો વિભાગ જાણવો જોઈએ. ૧૧.

‘તદ્વતો વિધાનાત્ ॥’ એ સૂત્રમાંના પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે—

અધ્યયનમાત્રવતઃ ॥ ૧૨ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અધ્યયનમાત્રવતઃ અધ્યયનમાત્રવાળા [માટે કર્મવિધિ છે].

ટીકા:—‘આચર્યકુલદ્વેદમધીત્ય ॥’ ઇસાદિવિધિવાક્યમાં અધ્યયનમાત્રનું શ્રવણ હોવાથી અધ્યયન-માત્રવાળાને જ કર્મવિધિ છે, એમ નિશ્ચય થાયછે. જેમ યજ્ઞાંતરનું જ્ઞાન યજ્ઞાંતરના અધિકારીને અપેક્ષિત નથી, તેમ સ્વતંત્રફલવાળું ઉપનિષદે બોધેલું આત્મજ્ઞાન કર્મોધિકારના કારણપણ્યને પામતું નથી અધ્યયનથી ઉપજેલું કર્મનું જ્ઞાન કર્મોધિકારનું કારણ હોય તેમાં અમારે વિશેષ નથી. ૧૨

‘નિયમાત્ ॥’ એ સૂત્રમાં કરેલા પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે—

નાવિશેષાત્ ॥ ૧૩ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—જ [વિદ્વાનને કર્મ કરવાનો નિયમ] નથી અવિશેષાત્ અવિશેષથી.

ટીકા:—‘કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ ॥’ ઇસાદિશ્રુતિઓમાં જે નિયમવિધિનું શ્રવણ થાયછે, તે અવિદ્વાનને માટે છે. એ શ્રુતિઓમાં વિદ્વાનને કર્મ કર્તાવ્ય છે, એવો વિશેષરૂપે નિયમ દર્શાવ્યો નથી, પણ માત્ર સામાનપણાથી નિયમનું વિધાન કર્યું છે, તેથી સિદ્ધ થાયછે કે જ્યાં સંસારમાં રામ છે, તેને માટે જ તે વિધાન છે. ૧૩.

એ પૂર્વપક્ષના અન્યસમાધાનને કહેછે:—

સ્તુતયેજ્ઞુમતિર્વા ॥ ૧૪ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—વા અથવા સ્તુતયે [જ્ઞાનની] સ્તુતિમાટે અનુમતિ: [કર્મની] અનુમતિ [છે].

ટીકા:—અથવા ‘કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ ॥’ એ વચન જ્ઞાનની સ્તુતિમાટે કર્મની અનુમતિરૂપ છે. જ્ઞાનના સામર્થ્યથી જ્ઞાની પુરુષ જીવનપર્યંત કર્મ કરતાં છતાં પણ લેપાતો નથી, એ જ્ઞાનની સ્તુતિ જાણવી. ૧૪.

સિદ્ધાંતી પોતાના પક્ષમાં અન્ય હેતુ દર્શાવેછે:—

કામકારેણ ચૈકે ॥ ૧૫ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ વળી એકે કોઈ (વિદ્વાનો) કામકારેણ સ્વેચ્છાવડે [કર્મ-સાધન પ્રજ્ઞાદિના ત્યાગને કહેછે, તેથી પણ વિદ્યાનું સ્વતંત્રપણું છે].

ટીકા:—‘एतद्द स्म वै तत्पूर्वं विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः ॥’ (પૂર્વે વિદ્વાનો પ્રજાને ઇચ્છતા નહોતા, જે અમને આ અપરોક્ષ યથેશે આત્મા આ પ્રલયફલ છે, તે અમે પ્રજાવડે શું કરીએ ?) એ શ્રુતિમાં જ્ઞાનનું ફલ જેમણે પ્રલય કર્યું છે, એવા વિદ્વાનો ફલાંતમાં સાધન પ્રજ્ઞાદિમાં પ્રયોજનના અભાવથી કર્મસાધન પ્રજ્ઞાદિના ત્યાગને કહેછે, તેથી પણ વિદ્યાનું સ્વતંત્રપણું છે, કમોગપણું નથી. ૧૫.

એ સંબંધમાં અન્ય હેતુ કહેછે:—

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—ચ અને ઉપમર્દમ્ [જ્ઞાનથી કર્માદિના] વિનાશને [શ્રુતિ કહેછે, તેથી પણ જ્ઞાનનું સ્વતંત્રપણું છે].

टीका:—यत्र तस्य सर्वमात्मैश्वर्यं तत् केन कं पश्येत् तत् केन कं जिघ्रेत् ॥' (જે જ્ઞાનકાશમાં આને મર્વ આત્મા જ થયું, તે કાલમાં કયા કરણવડે જ્ઞાને જુએ ? કયા કરણવડે જ્ઞાને સુધે ?) ઇત્યાદિશ્રુતિ જ્ઞાન-સામર્થ્યથી કર્માધિકારના હેતુ ક્રિયા, કારક અને ફલરૂપ અવિદ્યારૂપસમસ્તપ્રપચના વિનાશને કહેછે; વેદાને કહેલા આત્મજ્ઞાનપૂર્વક કર્માધિકારની સિદ્ધિ નથી, પણ કર્માધિકારનો ઉત્તેજ જ છે, તેથી પણ જ્ઞાનનું સ્વતંત્રપણું છે. ૧૬.

વિદ્યાના સ્વતંત્રપણામાં વળી બીજો હેતુ કહેછે.—

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—ચ અને ઊર્ધ્વરેતઃસુ ઊર્ધ્વરેતાઓમાં (સંન્યાસિઓમાં) [વિદ્યાનું અહણુ છે] શબ્દે [વૈદિકે] શબ્દમાં હિ પણ [સંન્યાસાશ્રમનું શ્રવણ છે, તેથી પણ જ્ઞાનનું સ્વતંત્રપણું છે].

टीका:—ऊर्ध्वरेताઓના આશ્રમમાં વિદ્યાનું અહણુ છે, પરંતુ આ વિદ્યા કર્મનું અંગ નથી; કેમકે ઊર્ધ્વ-રેતાઓ અમિહોનાદિવૈદિકકર્મો કરતા નથી. ઊર્ધ્વરેતાઓના આશ્રમનું શ્રવણ નથી, એ શકોને પણ અવકાશ નથી; કેમકે 'ત્રયો ધર્મસ્કન્ધાઃ ॥' (યત, તપને બ્રહ્મચર્ય એ ત્રણ ધર્મસ્કંધ છે) 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ॥' (આ આત્મરૂપશોકને ઇચ્છતા સંન્યાસિઓ સંન્યાસ અહણુ કરેછે) તથા 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजन्तः ॥' (બ્રહ્મચર્યમાંથી જ સંન્યાસ અહણુ કરે) ઇત્યાદિવૈદિકશબ્દમાં ચતુર્થાશ્રમનું શ્રવણ છે. તેથી પણ જ્ઞાનનું સ્વતંત્રપણું છે એમ સિદ્ધ થાયછે. ૧૭.

સંન્યાસાશ્રમ અનુક્રેષ છે અથવા નહિ ? એ વિષયનો નિર્ણય દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પરા-મર્શાધિકરણ રચેછે; તેમાં પ્રથમ પૂર્વપક્ષ દર્શાવેછે.—

૨. પરામર્શાધિકરણ.

पूर्वपक्षः— परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—પરામર્શમ્ [આશ્રમાંતરનો] અનુવાદ [છે, એમ] જૈમિનિઃ જૈમિનિ [માનેછે] હિ કેમકે અચોદના વિધાયકશબ્દનો અભાવ [છે] ચ અને અપવદતિ [શ્રુતિ આશ્રમાંતરની] નિદા કરેછે.

टीका:—'त्रयो धर्मस्कन्धाः ॥' ઇત્યાદિશબ્દોવડે સંન્યાસાશ્રમનો મર્યાદા મિદ્ધ થતો નથી; કેમકે એ શબ્દોમાં આશ્રમાંતરનો અનુવાદ (સિદ્ધવસ્તુનું કથન) છે, પણ વિધિ નથી, એમ જૈમિનિ આચાર્ય માનેછે; દારણ્યે અદિ વિધાયકશબ્દનો અભાવ છે. એ પ્રત્યેક પાકો અન્યઅર્થને સૂચવનારો છે. ધર્મસ્કંધોમાં યત, અધ્યયન ને દાન એ પ્રથમ ધર્મસ્કંધ, તપ એ બીજો ધર્મસ્કંધ, અને આચાર્યના શૃદ્ધમાં બ્રહ્મચર્ય પાળું એ તૃતીયધર્મસ્કંધ છે, એમાં પ્રતિદેવે ચતુર્થાશ્રમનું નામ નથી. 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ॥' એ વચન આત્મલોકની સ્તુતિરૂપ છે, સંન્યાસવિધિરૂપ નથી. વળી 'वैवर्हा वा एष देवानां योऽग्निमुदात्तयने ॥' (જે અગ્નિદેવનો લેખ કરેછે, આ દેવોના પીરનો (પરાક્રમીનો) હણનારો છે) તથા 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति ॥' (અપુત્રને સ્વર્ગલોક નથી) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ શૃદ્ધચાશ્રમવિનાના

અન્યઆશ્રમની નિંદા કરેછે. ‘બ્રહ્મચર્યાદેવ પ્રવ્રજેત્ ॥’ એમાં સંન્યાસાશ્રમનું સ્પષ્ટ વિધાન છતાં અહિં તેની અપેક્ષા નહિ કરીને આ વિચાર કર્યો છે, એમ બાણવું. ૧૮.

એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકારણ કરેછે:—

સિદ્ધાંત:— અનુષ્ઠયં વાદરાયણ: સામ્યશ્રુતે: ॥ ૧૯ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—સામ્યશ્રુતે: [અનુવાદના] સમાનપણાની શ્રુતિથી અનુષ્ઠયં [આશ્રમાંતર] અનુષ્ઠાન કરવાયોગ્ય [છે એમ] **વાદરાયણ:** બાદરાયણ [માનેછે].

ટીકા:—‘ત્રયો ધર્મસ્કન્ધા: ॥’ ઇલાદિશ્રુતિઓમાં જેમ અન્યશ્રુતિઓમાં વિધાન કરેલા ગૃહસ્થાશ્રમનો અનુવાદ કરેલો છે, તેમ આશ્રમાંતરનો અનુવાદ પણ ‘તપ:’ ઇત્યાદિશબ્દોવડે કરેલો છે. તે અનુવાદના સમાનપણાની શ્રુતિથી આશ્રમાંતરણ અર્થાશ્રમ અનુષ્ઠાન કરવાયોગ્ય છે, એમ શ્રીબાદરાયણ આચાર્ય માનેછે. ‘ત્રયો ધર્મસ્કન્ધ: ॥’ એ શ્રુતિમાં જેમ આચાર્યના ધરમાં વસી બ્રહ્મચર્ય પાળવારૂપ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો, યદ્યપ્યપ્યને અને દાનરૂપ ગૃહસ્થાશ્રમનો, અને તપરૂપ વાનપ્રસ્થાશ્રમનો અનુવાદ છે, તેમ ‘ત્રણસસ્યોડશૃતત્ત્વમેતિ ॥’ (બ્રહ્મમાં સારી રીતે સ્થિત થયેલો અશ્રુતપણાને પામેછે) એ વચનવડે સંન્યાસાશ્રમનો પણ અનુવાદ છે, અર્થાત્ જેમ ગૃહસ્થાશ્રમનો અનુવાદ છે, તેમ બીજા ત્રણઆશ્રમોનો પણ અનુવાદ છે, એટલે સંન્યાસાશ્રમ અપ્રમાણ નથી; અને બીજીશ્રુતિઓમાં તો તેનું સ્પષ્ટ વિધાન જ છે. ૧૯.

અનુવાદનો સ્વીકાર કરી અનુષ્ઠયપણું કહ્યું, હવે આ વિધિ છે એમ કહેછે:—

વિવિર્વા ધારણવત્ ॥ ૨૦ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—વા અથવા ધારણવત્ [સમિધના] ધારણની પેઠે વિધિ: [આશ્રમના અનુવાદની શ્રુતિ પણ] વિધિરૂપ [છે].

ટીકા:—જેમ તદ્દાપિતૃત્ત્વમાં ‘અવસ્તાત્ સમિધં ધારયન્નુદ્રવેદુપરિ હિ દેવેભ્યો ધારયતિ ॥’ (હવિ પૂરી નીચે સમિધને ધારણ કરતો ઝતો હોતો, ઉપરમાં દેવતાને ઉદ્દેશી ધારણ કરેછે) એ વચનમાં અધિધારણના વિધિપણાથી ઉપરમાં પણ તેના શેષના અનુવાદપણાવડે એકવાચ્યતાની પ્રતીતિ છતાં પણ અપૂર્વપણાથી ઉપર સમિધધારણનું પણ વિધાન છે, એમ ‘વિધિસ્તુ ધારણેડૂર્વર્તમાત્ ॥’ (અપૂર્વપણાથી ધારણમાં વિધિ છે) એ સૂત્રવડે શેષલક્ષણમાં કહ્યું છે, તેમ અહિં પણ આશ્રમના અનુવાદની શ્રુતિ વિધિરૂપ જ છે. આશ્રમાંતરનું વિધાન કરનારી બ્રાહ્મણશ્રુતિની અપેક્ષા નહિ કરીને વ્યાસભગવાને વિશેષરૂપથી કરણ્ય માટે આ વિચાર કર્યો છે. ‘બ્રહ્મચર્યં સમાપ્ય ગૃહી ભવેત્ ગૃહી ભૂત્વા વર્ણી ભવેત્ વર્ણી ભૂત્વા પ્રવ્રજેત્ ॥’ (યદિ વૈતરયા બ્રહ્મચર્યાદેવ પ્રવ્રજેત્ ગૃહાદ્વા વનાદ્વા ॥) (બ્રહ્મચર્ય સમાપ્ત કરીને ગૃહસ્થ થાય, ગૃહસ્થ થઈને વાનપ્રસ્થ થાય, વાનપ્રસ્થ થઈને સંન્યાસ ગ્રહણ કરે, અથવા બીજીરીતે બ્રહ્મચર્યથી જ સંન્યાસ ગ્રહણ કરે, અથવા ગૃહસ્થાશ્રમથી અથવા વાનપ્રસ્થાશ્રમથી) એ બ્રાહ્મણશ્રુતિમાં સ્પષ્ટપણે સંન્યાસનું વિધાન છે, અને તે વિધાન માત્ર અંધપંચુઆદિ જે કર્મના અનધિકારી છે, તેમના માટે નથી, પણ સમાનપણે સર્વને માટે છે, એમ સિદ્ધ છે. તેથી સંન્યાસાશ્રમ સિદ્ધ થવાવડે વિવાનું સ્વતંત્રપણું પણ સિદ્ધ થયું. ૨૦.

પૃથિવી, જલ, ઔપધિ, પુરુષ, વાદ્, ઋદ્ અને સામ આ સર્વથી ઋગ્ગીય ગ્રંથ છે, અને તે પરબ્રહ્મના પ્રતીકરૂપ હોવાથી પરબ્રહ્મની પેઠે ઉપાસના કરવાયોગ્ય છે, એમ ‘સ એપ રમાનાં રસતમ: પરમ: પરાધ્વોડ્દમો યદુદ્ગીય: ॥’ (પૃથિવીથી આદ્યો જે ઋગ્ગીય ઉદ્ગીય છે, તે આ રસોના રસતમરૂપ, પરમ અને પરબ્રહ્મની પેઠે ઉપાસ્ય છે) ઇલાદિશ્રુતિઓમાં કહ્યું છે. સાં સંશય થાયછે કે એ શ્રુતિઓ ઉદ્ગીયાદિની શ્રુતિમાટે છે અથવા ઉપાસનાવિધિમાટે છે? એ સસ્યનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સ્તુતિમાત્રાધિકરણ રચેછે:—

૩. સ્તુતિમાત્રાધિકરણ.

સ્તુતિમાત્રમુપાદાનાદિતિ चेन्नापूर्वत्वात् ॥ ૨૧ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—ઉપાદાનાત્ શબ્દયુથી (ઉદ્ગીયાદિકર્મગોને લઇને શ્રવણ હોવાથી) સ્તુતિમાત્રમ્ સ્તુતિમાત્ર [છે] એમ જેત્ [કહે] તેા અપૂર્વત્વાત્ અપૂર્વપણાથી ન [એમ] નથી.

ટીકા:—ઉદ્ગીયાદિકર્મગોને લઇને શ્રવણ હોવાથી એ શ્રુતિઓ માત્ર ઉદ્ગીયાદિની સ્તુતિમાટે છે, એમ કહો તેા અમે કહીએછીએ કે અપૂર્વપણાથી (પૂર્વે તેના અપ્રાપ્તપણાથી) એ શ્રુતિઓનું સ્તુતિમાત્ર પ્રયોજન નથી, હિંતુ ઉપાસનાવિધિ પ્રયોજન છે. વિધિવિના સ્તુતિ નિરર્થક છે, માટે એવી શ્રુતિઓમાં ઉપાસનાવિધિ અંગીકાર કરવો એ ગોચર છે. ૨૧.

भावशब्दाच्च ॥ ૨૨ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—અને ભાવશબ્દાત્ વિધિશબ્દના હોવાથી [એ શ્રુતિઓ ઉપાસનાવિધિને માટે છે, સ્તુતિમાત્રને માટે નથી].

ટીકા:—‘દર્શાયમુપાસીત ॥’ (ઉદ્ગીયની ઉપાસના કરે) ઇલાદિ વિસ્પષ્ટ વિધિશબ્દોના સહભાવથી અને પ્રતિપ્રકરણમા દ્વલનું શ્રવણ હોવાથી ઉદ્ગીયાદિયુતિઓ ઉપાસનાવિધિને માટે છે, માત્ર સ્તુતિને માટે નથી. ૨૨.

‘શ્રીયાનુવચ્ચને ઐત્રેયી અને કાત્યાયની આ એ ભાર્યોએ હતી,’ ‘દિવોદાસનો પુત્ર પ્રતર્દન ઇંદ્રના પ્રિય-ધામ સ્વર્ગમાં ગયો,’ અને ‘જનનશ્રુતિરાગ બાહુ દાન કરનારો હતો’ ઇલાદિઆખ્યાનો જે ઉપનિષદોમાં—કહેલાં છે; ત્થા સરાય થાયછે કે એ શ્રુતિઓ પારિષ્વવપ્રયોગ(અથ્થએધવચ્ચમાં પુત્ર તથા અમાત્યસહિત એટલા રાત્રપ્રતિ નાનાવિદ્યાના આખ્યાનના કથન)ને માટે છે? અથવા સન્નિહિતવિદ્યાની પ્રાપ્તિને માટે છે? એ મંશયનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન ઋત્તકાર નીચેનું પારિષ્વવાધિકરણ રચેછે:—

૪. પારિષ્વવાધિકરણ.

पारिष्वकार्या इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ ૨૩ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—પારિષ્વકાર્યાઃ [આ આખ્યાનની શ્રુતિઓ] પારિષ્વકને માટે [છે] એમ જેત્ [કહે] તેા વિશેષિતત્વાત્ વિશેષિતપણાથી ન [એમ] નથી.

ટીકા:—ઉપનિષદમાંના આખ્યાનની શ્રુતિઓ આખ્યાનના મમાનપણાથી અને પારિષ્વકમાં આખ્યાનના પ્રયોગનું કથન હોવાથી પારિષ્વકને માટે છે, અને તેથી વેદાંતેનું જ્ઞાનપ્રધાનપણું નથી, એમ કહો તેા અમે કહીએછીએ કે વિશેષિતપણાથી એમ નથી. ‘પારિષ્વકમાચક્ષીત ॥’ (યજ્ઞદક્ષિતરાગને ક્ષતિને-પારિષ્વકનું શ્રવણ કરાવે) એપ્રમાણે આરંભ કરી પ્રથમ દિવને ‘મનુર્ઋક્ષતો રાજા ॥’ (રાગ વૈવસ્વત મનુનું આખ્યાન), બીજે દિવને ‘યમો વૈવસ્વત. ॥’ (યમવૈવસ્વતનું આખ્યાન), અને ત્રીજે દિવસે ‘વરુણ આદિત્યઃ ॥’ (વરુણ અને આદિત્યનું આખ્યાન) એમ આખ્યાનવિશેષનું વાપરોપમાં શ્રવણ થાયછે. આખ્યાનના મમાનપણાથી જે સર્વઆખ્યાનોનું પારિષ્વકમાં મદ્ય કરવામાં આવે તેા તે વિશેષરૂપે અનર્થક થાયછે. તેથી આ આખ્યાનની શ્રુતિઓ પારિષ્વકને માટે નથી, હિંતુ સન્નિહિતવિદ્યાની પ્રાપ્તિમાટે છે, અને તે દેવુથી વેદાંતેનું જ્ઞાનપ્રધાનપણું મિદ છે. ૨૩.

સન્નિહિતવિદ્યાના પ્રતિષ્ઠાનમાટે એ આખ્યાનોનું ઉપયોગિપણું છે, એમ કહેછે:—

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ ૨૪ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—તથા તેમ જ ન્ એકવાક્યતોપબન્ધાત્ [સન્નિહિતવિદ્યાની સાથે] એકવાક્યતાના મંબંધથી [આખ્યાનોનું સન્નિહિતવિદ્યાના પ્રતિષ્ઠાનમાટે ઉપયોગિપણું છે].

ટીકા:—સન્નિહિતવિધાની સાથે એકવાક્યતાના સંબંધથી આખ્યાનોનું સન્નિહિતવિધાના પ્રતિપાદનમાટે ઉપયોગિપણું છે. ત્યાં વિધામાં અનુરાગ ઉપભવવામાટે તથા સુખપૂર્વક બોધ થવામાટે તે આખ્યાનોની સન્નિહિતવિધાની સાથે એકવાક્યતા બેવામાં આવેછે. મૈત્રેયીબ્રાહ્મણમાં ‘આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ ॥’ (અરે! આત્મા જ સાક્ષાત્કાર કરવાયોગ્ય છે) એ વિધાની સાથે આખ્યાનની એકવાક્યતા છે, પ્રતર્દનના આખ્યાનની ‘પ્રાણોઽસ્મિ પ્રજ્ઞાત્મા ॥’ (હું પ્રચારપ્રાણુ છું) એ વિધાની સાથે એકવાક્યતા છે, અને જ્ઞાનશ્રુતિના આખ્યાનની સંવર્ગવિદ્યાસાથે એકવાક્યતા છે, તેથી તે આખ્યાનોનું પારિપ્લવાર્થપણું નથી. ૨૪.

પુરુષાર્થાધિકરણના ફલને કહેવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અગ્રીન્ધનાદ્યધિકરણ રચેછે:—

૫. અગ્રીન્ધનાદ્યધિકરણ.

અત एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ ૨૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અતઃ આથી (વિધાના પુરુષાર્થપણાથી) एव જ નિશ્ચય અગ્રીન્ધનાદ્યનપેક્ષા અસ્તિ તથા ઇધનાદિની [પુરુષાર્થસિદ્ધિમાં] અપેક્ષા નથી.

ટીકા:—જ્ઞાનના પુરુષાર્થહેતુપણાથી અસ્તિ તથા ઇધનાદિની એટલે આશ્રમનાં કર્મોની પુરુષાર્થસિદ્ધિમાં અપેક્ષા નથી. ૨૫.

જ્ઞાનને આશ્રમનાં કર્મોની સર્વથા અપેક્ષા નથી અથવા કેટલેક અંશે અપેક્ષા છે? એ સંશયને નિર્ણય કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સર્વાપેક્ષાધિકરણ રચેછે:—

૬. સર્વાપેક્ષાધિકરણ.

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् ॥ ૨૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—યજ્ઞાદિશ્રુતેઃ યજ્ઞાદિની શ્રુતિથી સર્વાપેક્ષા ચ સર્વની અપેક્ષા ૭] અશ્વત્ અશ્વની પેટે.

ટીકા:—‘તમેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિષન્તિ યજ્ઞેન દાનેન તપસાઽનાશકેન ॥’ (યુક્ત્યુએ વેદધ્યયનવડે, યજ્ઞવડે, દાનવડે અને અનાશકતપવડે તે બ્રહ્મને બાંધવાને ઇચ્છેછે) તથા ‘સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ તપાસિ સર્વાણિ ચ યદ્દદન્તિ । યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ તત્ત્વે પદં સંગ્રહેણ બ્રહ્મિયોમિચેતત્ ॥’ (સર્વેવેદો જે પદને કહેછે, અને સર્વેતપો જેને વડેછે, જેને ઇચ્છનાર બ્રહ્મચર્યને આચરેછે, તને તે પદ સંક્ષેપવડે કહુંછું, તે ઐ છે) એ શ્રુતિઓ અને ‘કપાયવપક્તિઃ કર્માણિ જ્ઞાનં તુ પરમા ગતિઃ । કપાયે કર્મભિઃ પક્વે તત્તો જ્ઞાનં પ્રવર્તતે ॥’ (કર્મો કપાય-જ્ઞાનપ્રતિબંધકસંસ્કાર-ને પકવનારાં છે, અને જ્ઞાન તેા પરમ ગતિ છે; કર્મોવડે કપાય પકવ થયાપછી જ્ઞાન પ્રવર્તેછે) એ સ્મૃતિ આશ્રમકર્મો જ્ઞાનનાં સાધન છે એમ બજાવેછે, માટે એ યજ્ઞાદિની શ્રુતિથી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં સર્વઆશ્રમકર્મોની અપેક્ષા છે, પણ ઉત્પત્ત અપેક્ષા જ્ઞાનને મોક્ષરૂપફલસિદ્ધિમાં કોષ્ઠકર્મની અપેક્ષા નથી. જેમ અશ્વની હજામાં જુતવાની યોગ્યતા નથી, અને રથમાં જુતવાની યોગ્યતા છે, તેમ જ્ઞાનને પોતાની ફલસિદ્ધિમાટે કોષ્ઠકર્મની અપેક્ષા નથી, અને પોતાની સિદ્ધિને માટે સર્વકર્મની અપેક્ષા છે. ૨૬.

જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં બહિર્ગંગસાધન કહીને હવે તેમાં અંતર્ગંગસાધનને કહેછે:—

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्याનુष्ठेयत्वात् ॥ ૨૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તથા અપિ તુ તોપણ શમદમાદ્યુપેતઃ શમદમાદિયુક્ત સ્યાત્ થાય તદ્ગત્તયા તેના (જ્ઞાનના) સાધનપણાવડે તદ્વિધેઃ તેના (શમદમાદિના) વિધાનથી તેપામ્ [અને] તેઓના અવશ્યાનુષ્ઠેયત્વાત્ અવશ્ય અનુષ્ઠેયપણાથી.

ટીકા:—વિધિના અભાવથી યજ્ઞાદિક જ્ઞાનનાં સાધન નથી; ‘યજ્ઞેન વિવિદિષન્તિ ॥’ (યજ્ઞવડે બાંધવાને ઇચ્છેછે) એ શ્રુતિ જ્ઞાનની સ્તુતિ કરેછે, માટે અનુવાદરૂપ છે, યજ્ઞાવિદિધિપર નથી, એમ જો કોષ્ઠ

માને, તોપણ જ્ઞાનાર્થી શમદ્ભાદિયુક્ત થાય; કેમકે ‘તસ્માદેવંચિચ્છન્તો દાન્ત ઉપરતસ્તિતિષ્ઠુઃ સમાહિતો મૂલ્વાડડત્તન્યેવાડડત્માનં પश्यति॥’ (તેથી એમ જાણનાર શાંત, દાંત, ઉપરત, તિતિષ્ઠુ અને સમાહિત થઇને વિશુદ્ધ અંતઃકરણમાં જ આત્માને જુએછે) એ શ્રુતિ જ્ઞાનના સાધનપણાવડે શમદ્ભાદિનું વિધાન કરેછે, અને જેમનું વિધાન કરેલું હોય તેમનું અવરણ અનુકૂળપણું છે. વસ્તુતાએ યજ્ઞાદિ પણ જ્ઞાનનાં સાધન છે; કેમકે ભગવદ્ગીતાદિસ્મૃતિઓમાં ક્ષેત્ર્યાલિના કરેલાં યજ્ઞાદિકર્મો મુચ્છુઓને જ્ઞાનસાધનરૂપ થાયછે એમ કહ્યું છે, તેથી યજ્ઞાદિ અને શમાદિ સર્વે આશ્રમકર્મો આશ્રમનુસાર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં અપેક્ષા કરવાયોગ્ય છે. તેમાં પણ યજ્ઞાદિક અહિરંગસાધન છે, અને શમદ્ભાદિક અંતરંગસાધન છે. દૂરનાં એટલે જિજ્ઞાસામાં ઉપયોગી થનારાં સાધનો અહિરંગસાધનો કહેવાયછે, અને સમીપનાં એટલે જ્ઞાનમાં ઉપયોગી થનારાં સાધનો અંતરંગસાધનો કહેવાયછે. ૨૭.

છાંદોગ્યમાં પ્રાણસંવાદમાં ‘ન હ વા ઈવંવિદિ કિંચ્ચન્નાનન્નં મવતિ ॥’ (એમ જાણનારને કંઈ અનન્ન-અભક્ષ્ય-નથી) એમ શ્રવણ થાયછે, અને બૃહદ્ગરુડકમાં પ્રાણસંવાદમાં ‘ન હ વા ભક્ષ્યાનન્નં જર્ઘં મવતિ ॥’ (આનું ભક્ષિત અનન્ન નથી) એમ શ્રવણ થાયછે. એ બંને શ્રુતિઓ પ્રાણોપાસકને સર્વ ભક્ષ્ય છે એમ સૂચવેછે. ભાં સંશય થાયછે કે આ સર્વેઅન્નની અનુભતિ શુ શમાદિકની પેઠે વિદ્યાનું અંગ છે અથવા વિદ્યાની સ્તુતિરૂપ છે? ભાં પૂર્વપક્ષી કહેછે કે પ્રાણવિદ્યાના સન્નિધાનથી તેના અંગપણાવડે આ ભક્ષ્યાભક્ષ્યના નિયમની નિવૃત્તિના ઉપદેશ છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સર્વાન્નાનુભવધિકરણ રચેછે:—

૭. સર્વાન્નાનુભવધિકરણ.

સર્વાન્નાનુમતિશ્ચ પ્રાણાત્યયે તદ્દર્શનાત્ ॥ ૨૮ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—પ્રાણાત્યયે પ્રાણુબાધામાં (પ્રાણુનાશકઆપત્તિમાં) ચ જ સર્વાન્નાનુમતિઃ સર્વેઅન્નની અનુભતિ [છે] તદ્દર્શનાત્ તેના દર્શનથી.

ટીકા:—આ સર્વાન્નની અનુભતિ પ્રાણવિદ્યાના અગરૂપે વિધાન કરેલી નથી; કેમકે આહિ કોઇ વિધાયક શબ્દ નથી, અને કોટપતંગાદિપર્વત અજ મનુષ્યદેહવડે ઉપભોગ કરવાને શક્ય નથી, તેથી તે ક્યન પ્રાણવિદ્યાની સ્તુતિમાંટે અર્થવાદરૂપ છે એમ દેખાયછે. પ્રાણુનાશકઆપત્તિમાં જ સર્વેઅન્નની અનુભતિ છે એમ આકાશજુક્ષિની આખ્યાયિકાથી દેખાયછે. એક સમય કુરુદેશમાં કુષ્ઠાલ યવાથી આકાશજુક્ષિ પોતાની બાયાંસહિત ભ્રમણ કરતા છતા ઇચ્ચગ્રામ (હસ્તિપાલકના ગ્રામ)માં જઈ ચઢ્યા. ભાં હાથીના તથા હસ્તિપર આરોહણ કરનાર મહાવતના ઉચ્છિષ્ટ અડદ તેમજે ક્ષુધાની નિવૃત્તિમાંટે ખાધા. જ્યારે મહાવત ઉચ્છિષ્ટ જલ દેવા લાગ્યા ત્યારે ઋષિએ કહ્યું કે ‘તારુ ઉચ્છિષ્ટ જલ મારે પીવું એ ઉચિત નથી,’ ભારે મહાવતે કહ્યું કે ‘આ અડદ શું ઉચ્છિષ્ટ ન હતા?’ ત્યારે ઋષિએ કહ્યું કે ‘હા ઉચ્છિષ્ટ હતા, પરંતુ જો આ અડદ હું ન ખાત તો મારા પ્રાણ ન રહેત, અને જલ તો તક્ષાવાદિમા ધણું છે, માટે ભાં જલપાન કરીશ.’ આ આખ્યાયિકાથી એ નિશ્ચય થાયછે કે અત્યંતઆપત્તિકાલિના અભક્ષ્યનું ભક્ષણ ન કરવું. ૨૮.

તેના અર્થવાદપણામાં અન્યદેહનું કહેછે:—

અવાધાત્ ॥ ૨૯ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને અવાધાત્ [ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિભાગ કહેનાર શાસ્ત્રના] અબાધથી [સ્વસ્થાવસ્થામાં ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો ભેદ છે].

ટીકા:—‘આહારશુદ્ધો સત્ત્વશુદ્ધિઃ ॥’ (આહારની શુદ્ધિમાં અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાયછે) ઇલાદિ ભક્ષ્યાભક્ષ્યના વિભાગને કહેનારા શાસ્ત્રના અબાધથી સ્વસ્થાવસ્થામાં ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો ભેદ છે, અર્થાત્ સ્વસ્થાવસ્થામાં ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો ભેદ હોવાથી ભક્ષ્યાભક્ષ્યના વિભાગને કહેનાર શાસ્ત્ર બાધ પામશે નહિ, અન્યથા બાધ પામશે, જે અયોગ્ય છે. ૨૯.

આપત્કાલમાં અભક્ષ્યના ભક્ષણમાં સ્મૃતિનું પ્રમાણ આપેછે:—

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૩૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સ્મર્યતે [આપત્કાલમાં અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરવા] સ્મૃતિમાં કહ્યું છે અપિ ચ પણ [બ્રાહ્મણે બંને અવસ્થામાં સુરાપાન ન જ કરવું].

ટીકા:—આપત્કાલમાં વિદ્યાન અવિદ્યાન સર્વને સર્વાન્ભક્ષણની અનુમતિ નીચેની સ્મૃતિમાં દર્શાવી છે:—

“જીવિતાત્યયમાપન્નો યોઽન્નમત્તિ યતસ્તતઃ ।

લિપ્યતે ન સ પાપેન પદ્મપત્રમિવામ્ભસા ॥”

અર્થ:—જીવિતાનો નાશ થવાજેવા આપત્કાલને પામેલો જે વિદ્યાન અથવા અવિદ્યાન જ્યાં ત્યાં સર્વ અન્ન ભક્ષણ કરે તોપણ જેમ કમલપત્ર જલથી લેપાતું નથી, તેમ તે પાપથી લેપાતો નથી.

એમ છતાં પણ આપત્કાલમાં કે સ્વસ્થાવસ્થામાં પણ બ્રાહ્મણે મધપાન તથા સુરાપાન ન કરવું એમ નીચેનાં સ્મૃતિવાક્યો કહે છે.—

‘મદ્યં નિલ્યં બ્રાહ્મણો વર્જયેત્ ॥’ (બ્રાહ્મણ સર્વદા મધનો ત્યાગ કરે), ‘સુરાપસ્ય બ્રાહ્મણસ્યોષ્ણા-માસિન્જ્વેયુઃ ॥’ (સુરા પીનાર બ્રાહ્મણના મુખમાં અગ્નિવડે તપાવેલી સુરા રેડવી), અને ‘સુરાપાઃ ક્રમયો મવન્ત્યમશ્વમક્ષણાત્ ॥’ (સુરાપાન કરનારાઓ અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરવાથી કૃમિઓ થાય છે). ૩૦.

સ્મૃતિના પ્રામાણ્યમાટે તેની મૂલભૂત શ્રુતિ કહે છે.—

શબ્દશ્રાતોઽકામકારે ॥ ૩૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અકામકારે ઇચ્છાની નિવૃત્તિમાં શબ્દ: [જે] શ્રુતિ [છે તે] ચ પણ અતઃ આથી (સર્વાન્ભક્ષણનાં વચનો અર્થવાદરૂપ છે એમ માનવાથી) [યુક્તતર થાય છે].

ટીકા:—અભક્ષ્યનો નિષેધ કરનારી—તેની ઇચ્છાની નિવૃત્તિપ્રયોજનવાળી ‘તસ્માદ્બ્રાહ્મણઃ સુરાં ન વિવેત્ ॥’ (સુરાપાન કરનાર બ્રાહ્મણને મરણાંતિકપ્રાપ્તિતરું દર્શન હોવાથી બ્રાહ્મણ સુરા ન પીએ) એ કંઠસંહિતાની શ્રુતિ છે, તે પણ ‘ન હ વા ઈવંવિદિ ॥’ ઇલાહિના અર્થવાદપણાથી યુક્તતર થાય છે, તેથી એવા પ્રકારનાં વચનો અર્થવાદરૂપ છે, વિધિરૂપ નથી. ૩૧.

પૂર્વે છવીશમાસૂત્રમાં આશ્રમકર્મોનું જ્ઞાનસાધનપણું નિશ્ચિત કર્યું. હવે જે પુરુષ અમુક્કુ નથી, અને આશ્રમમાં જ નિજાવાળો છે, તેને આ કર્મો અનુષ્ઠેય છે અથવા નહિ? એ સંશયનો નિર્ણય કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આશ્રમકર્મોધિકરણ રચે છે—

૮. આશ્રમકર્મોધિકરણ.

વિહિતત્વાચ્છાઽશ્રમકર્માપિ ॥ ૩૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—આશ્રમકર્માપિ આશ્રમકર્મોનું પણ વિહિતત્વાત્ વિહિતપણું હોવાથી ચ [અમુકુએ] પણ [તે અનુષ્ઠેય છે].

ટીકા:—‘યાવજ્જીવમગ્નિહોત્રં જુહોતિ ॥’ (જ્યાંસુધી જીવે ત્યાંસુધી અગ્નિહોત્ર કરે) ઇલાદિવડે આશ્રમકર્મનું અમુકુએ પણ વિહિતપણું હોવાથી તે નિલકર્મરૂપ આશ્રમનાં કર્મો માત્ર આશ્રમમાં નિજા રાખનાર અમુકુએ પણ અનુષ્ઠાન કરવાયોગ્ય છે. ૩૨.

અમુકુ પુરુષ આશ્રમનાં કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરશે, તો આ કર્મોને જ્ઞાનનું સાધનપણું નહિ રહે એમ શકા થાય તો તેનું ઉત્તર કહે છે:—

સહકારિત્વેન ચ ॥ ૩૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સહકારિત્વેન ઉપકારકપણાવડે ચ જ [આ કર્મોનું જ્ઞાન-સાધનપણું છે].

ટીકા:—જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં ઉપકારકપણાવડે આશ્રમકર્મોનું ‘તમેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિ-
પન્તિ ॥’ ઇલાદિશ્રુતિઓમાં વિધાન હોવાથી આ કર્મોનું જ્ઞાનસાધનપણું છે. અજ્ઞાનીએ એ કર્મો યાવજી-
વન કરવાના છે, અને મુમુક્ષુએ તે કર્મો જ્ઞાનપ્રાપ્તિપર્યંત દિવા ચિતશુદ્ધિપર્યંત કરવાનાં છે. ૩૩.

આશ્રમકર્મના ઉભયપણાના હેતુને દર્શાવેછે:—

સર્વથાપિ ત એવમયલિજ્ઞાત્ ॥ ૩૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અમયલિજ્ઞાત્ ઉભયલિંગથી (શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ જ્ઞાપકવાક્યથી)
સર્વથા સર્વપ્રકારે અપિ પણ તે તે (અગ્નિહોત્રાદિધર્મો) એવ જ [અનુષ્ઠેય છે].

ટીકા:—‘તમેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિપન્તિ ॥’ (વેદધ્યયનવડે મુમુક્ષુઓ તે બ્રહ્મને જાણ-
વાને ઇચ્છેછે) એ શ્રુતિલિંગથી તથા ‘અનાગ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ ॥’ (કર્મફલનો આ-
શ્રય નહિ કરીને જે કરવાયોગ્ય કર્મને કરેછે) એ સ્મૃતિલિંગથી આશ્રમધર્મપણાના પક્ષમાં અને વિધાના
સહકારિપણાના પક્ષમાં તે અગ્નિહોત્રાદિધર્મો અનુજ્ઞાન કરવાયોગ્ય છે. તેથી આશ્રમકર્મનું ઉભયપણું છે, અં-
નેના કર્મનો ભેદ નથી. ૩૪.

નિલકર્મો સ્વતઃ પુણ્યલોકની પ્રાપ્તિરૂપફલવાળાં છતાં પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવડે અનુજ્ઞાન કરેલાં
તેઓ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરનારાં થાયછે એમ કહ્યું. હવે બ્રહ્મચર્યાદિઆશ્રમકર્મોનું કસેશોને પાતળા કરવાવડે
જ્ઞાનોદયમા હેતુપણું છે એમા પ્રમાણ દર્શાવેછે:—

અનભિમવં ચ દર્શયતિ ॥ ૩૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અ અને અનભિમવમ્ [શ્રુતિ રાગાદિવડે] અપરાભવને
દર્શયતિ દેખાડેછે.

ટીકા:—‘અપ હ્યાત્મા ન નશ્યતિ યં બ્રહ્મચર્યેણાનુવિન્દતિ ॥’ (આ આત્મા નાશ પામતો નથી, જેને બ્ર-
હ્મચર્યવડે પુરુષ પ્રાપ્ત થાયછે) ઇલાદિશ્રુતિ જે પુરુષ બ્રહ્મચર્યાદિસાધનસપન્ન છે, તેનો રાગદ્વેષાદિકસેશોવડે
પરાભવ થતો નથી એમ કહેછે. તેથી આશ્રમનાં કર્મો વિધાનાં ઉપકારક છે એમ સિદ્ધ થાયછે. ૩૫.

જેઓ દ્રવ્યાદિસંપત્તિથી રહિત અને આશ્રમહીન મધ્યવર્તી છે, તેઓને વિદ્યામાં અધિકાર છે કેવા
નથી? એમ સંશય થાયછે. ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહેછે કે આશ્રમકર્મોના વિદ્યાહેતુપણાના નિશ્ચયથી અને આશ્રમ-
કર્મના અસંભવથી તે વિધુરાદિ મધ્યવર્તિઓને જ્ઞાનમાં અધિકાર નથી. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગ-
વાન સૂત્રકાર નીચેનું અંતરાધિકરણ રચેછે:—

૯. અંતરાધિકરણ.

અન્તરા ચાપિ તુ તદ્દૃષ્ટે ॥ ૩૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અન્તરા [અનાશ્રમિપણાવડે] મધ્યમાં રહેનાર અપિ તુ
પણ [જ્ઞાનમાં અધિકારી છે] તદ્દૃષ્ટે તેના (આશ્રમહીનના જ્ઞાનાધિકારના) દર્શનથી.

ટીકા:—અનાશ્રમિપણાવડે મધ્યમાં રહેનાર વિધુરાદિને પણ જ્ઞાનમાં અધિકાર છે; કેમકે આશ્રમહીન
રૂઢ તથા ગાર્ગ્યાદિનું પણ બ્રહ્મવેત્તાપણું શ્રુતિમાં જોવામાં આવેછે. ૩૬.

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૩૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અ અને અપિ [આશ્રમકર્મવિનાનાનું] પણ સ્મર્યતે [ઇતિહા-
સમાં મહાયોગિપણું] કહેવાયછે.

ટીકા:—સંવર્તાદિને નક્કરચોના યોગથી ગ્રાહ્યપણુ આશ્રમનાં કર્મો ન હતાં, છતાં પણ તેમનું મહા-
યોગિપણું ઇતિહાસમાં કહેવાયછે. ૩૭.

અનાશ્રમિઓને યાનનાં સાધનભૂત આશ્રમકર્મોનો અભાવ છતાં યાનોત્પત્તિ કેમ થયો? એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કહેછે:—

વિશેષાનુગ્રહશ્ચ ॥ ૩૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને વિશેષાનુગ્રહ: [ધર્મ]વિશેષવડે [વિદ્યાનો] અનુગ્રહ [સંભવેછે].

ટીકા:—યદપિ દૈવ, ગાર્ગી અને સંવર્તાદિક કાષ્ઠઆશ્રમનાં કર્મ કરતાં ન હતા, તથાપિ પુરુષમાનનાં સંબંધી જપ, ઉપવાસ અને દેવતાઆરાધનાદિય ધર્મવિશેષવડે તેમના ઉપર વિદ્યાનો અનુગ્રહ સંભવેછે. ‘જપ્યેનૈવ તુ સંસિપ્યેદ્બ્રાહ્મણો નાત્ર સંશયઃ । કુર્યાદન્યન વા કુર્યાન્મૈત્રો બ્રાહ્મણ ઇચ્ચતે ॥’ (બ્રાહ્મણ જપકર્મવડે જ સિદ્ધિને પામેછે એમાં સંશય નથી; અન્ય કર્મ કરે અથવા ન કરે, પણ દયાવાન બ્રાહ્મણ કહેવાયછે) એ સ્મૃતિ આશ્રમકર્મના અસંભવમાં પણ જપમાં અધિકાર છે એમ કહેછે. જન્માંતરમાં અનુગ્રાહ કરેલાં આશ્રમકર્મોવડે પણ વિદ્યાનો અનુગ્રહ સંભવેછે એમ ‘અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥’ (અનેકજન્મમાં સારીરીતે સિદ્ધ થયેલો પછી ઉત્કૃષ્ટગતિને પામેછે) એ સ્મૃતિ કહેછે. વિદ્યા દૃષ્ટહવાણી છે, તેથી પ્રતિષેધના અભાવમાત્રવડે પણ અર્થાને શ્રવણાદિમાં અધિકારી કરેછે. તેથી વિદ્યુરાદિનો અધિકાર પણ વિશેષ પામતો નથી. ૩૮.

અનાશ્રમિને વિદ્યાની પ્રાપ્તિ સ્વીકારવાથી આશ્રમિપણું નિરર્થક થાયછે, એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

અતસ્તિવતરજ્યાયો લિક્ષાચ ॥ ૩૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અતઃ આથી (અનાશ્રમિપણુથી) તુ નિશ્ચય ઇતરત્તરીભું (આશ્રમિપણું) જ્યાયઃ શ્રેષ્ઠ [છે] ચ એમ લિક્ષાત્ [શ્રુતિસ્મૃતિદ્વય] લિંગથી [જણાવયછે].

ટીકા:—અનાશ્રમિપણુથી આશ્રમિપણું સ્વલ્પકાલમાં યાનની પ્રાપ્તિ કરનાર હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે એમ ‘તેનૈતિ બ્રહ્મચિત્પુણ્યકૃતૈજસશ્ચ ॥’ (સ્વાશ્રમોક્તા કર્મ કરનાર અને યુદ્ધસત્ત્વવાળો બ્રહ્મવિત્ત યાનમાર્ગવડે બ્રહ્મને પામેછે) એ શ્રુતિપલિંગથી તથા ‘અનાશ્રમી ન તિષ્ઠેત દિનમેકમપિ દ્વિજઃ ॥’ (દિવ એક દિવસ પણ અનાશ્રમી ન રહે) એ સ્મૃતિપલિંગથી જણાવછે. ૩૯.

ઊર્ધ્વરેતાઓના આશ્રમો છે એમ પૂર્વે સિદ્ધ કર્યું છે, ત્યાં સંશય થાયછે કે જો તે આશ્રમને પ્રાપ્ત થાયછે, તેનું તે આશ્રમથી રાગાદિવડે ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવવું યોગ્ય છે વા નહિ? ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહેછે કે ગૃહસ્થધર્મના અનુગ્રાહની ઇચ્છાવડે અથવા રાગાદિને અધીન થવાવડે જો તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવે તો તે અયોગ્ય નથી. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું તદ્દભૂતાધિકરણ રચેછે:—

૧૦. તદ્દભૂતાધિકરણ.

તન્મૂતસ્ય તુ નાતદ્ભાવો જૈમિનેરપિ નિયમાતદ્વૂપાભાવેભ્યઃ ॥ ૪૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તન્મૂતસ્ય તેના (સંન્યાસના) ભાવને પામેલાનું તુ નિશ્ચય અતદ્ભાવઃ [રાગાદિવડે] તેથી પતન ન નથી નિયમાતદ્વૂપાભાવેભ્યઃ નિયમવડે અપ્રત્યવરોહવડે અને [શિષ્ટાચારના] અભાવવડે [એ વાત સિદ્ધ થાયછે] જૈમિનેઃ જૈમિનિનો અપિ [અને બાદશાયણનો] પણ [આ વિષયમાં એક જ પ્રામાણિક મત છે].

ટીકા:—સંન્યાસાશ્રમ ગ્રહણ કરેલાથી રાગાદિવડે પુનઃ ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર થઈ શકતો નથી. ‘અરણ્યમિયાદિતિ પદં તતો ન પુનરેયાદિતુપનિપત્ ॥’ (સંન્યાસને ગ્રહણ કરે એમ શાસ્ત્રમાં છે, તે સંન્યાસથી પુનઃ પ્રતિઅવરોહ ન કરે એમ રહસ્ય છે) એ નિયમવડે, તથા જો ‘બ્રહ્મચર્યં સમાપ્ત

મવેત્ ॥ ’ ‘વ્રહ્મચર્યદેવ પ્રવ્રજેત્ ॥’ (અહ્યર્થ સમાપ્ત કરીને ગૃહસ્થ થાય. અહ્યર્થથી જ સંન્યાસ ગ્રહણ કરે) ઇલાદિ ચઢતા આશ્રમમાં ચઢવાનાં વચનો મળી આવેછે, તેમ પાછું અવરોહણ કરવાનાં વચનો શાસ્ત્રમાં મળી આવતાં નથી, એ પ્રત્યવરોહણના વચનના અભાવવડે અને શિષ્ટચારના અભાવવડે પૂર્વોક્ત વાત જ સિદ્ધ થાયછે. નિમગ્નશાસ્ત્રનું બલવાનપણું હોવાથી રાગાદિવશથી પ્રત્યવરોહ થઇ શકતો નથી. જૈ-મિનિ અને બ્રાહ્મણશાસ્ત્રીઓએ બંનેનો આ વિષયમાં એક જ પ્રામાણિક મત છે. ૪૦.

પ્રત્યવરોહણ અશાસ્ત્રીય છે એમ કહ્યું. હવે પ્રમાદથી પ્રત્યવરોહ થાય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે વા નહિ ? એ સશયની નિવૃત્તિ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આધિકારિકાધિકરણ રચેછે. તેમાં પ્રથમ પૂર્વપક્ષ દર્શાવેછે:-

૧૧. આધિકારિકાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:- ન ચાઽધિકારિકમપિ પતનાનુમાનાત્તદયોગાત્ ॥ ૪૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:-પતનાનુમાનાત્ પતનના અનુમાનથી તદયોગાત્ તેનો (પ્રાયશ્ચિત્તવચનનો) અયોગ હોવાથી આધિકારિકમ્ અધિકારલક્ષણમાં નિર્ણય કરેલું [પ્રાયશ્ચિત્ત] અપિ પણ ન [નૈષ્ઠિકને માટે] નથી જ જ.

ટીકા:- ‘આરુદ્ધો નૈષ્ઠિકઃ ધર્મે યસ્તુ પ્રચ્યવતે પુનઃ । પ્રાયશ્ચિત્તં ન પશ્યામિ યેન શુદ્ધયેત્ત આત્મહા ॥’ (જે નૈષ્ઠિકધર્મને પ્રાપ્ત થઇને પછી પતિત થાયછે, તે આત્મહાતી જે પ્રાયશ્ચિત્તવડે શુદ્ધ થાય એ પ્રાયશ્ચિત્તને હું જોતો નથી) એ પતનના અનુમાન-સ્મૃતિવચન-થી અને હોમના વિધાનરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તનો ઉપકુર્વાણુસાથે સમખ હોવાથી તે પ્રાયશ્ચિત્તવચનનો પ્રમાદથી બળિચાર કરનાર નૈષ્ઠિકઅહ્યારીસાથે સંબધ નથી, તેથી પૂર્વમીમાસામાં અધિકારલક્ષણમાં નિર્ણય કરેલું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નૈષ્ઠિકને માટે નથી જ. ૪૧.

એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે:-

સિદ્ધાંત:- ઉપપૂર્વમપિ ત્વેકે ભાવમશનવત્તદુક્તમ્ ॥ ૪૨ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:-અપિ તુ પરંતુ એકે કોઇ [આચાર્યો] ઉપપૂર્વમ્ [આ] ઉપ-પૂર્વ (ઉપપદ્ધ જેની પૂર્વમાં છે એનું પાતક-ઉપપાતક) [છે એમ માનેછે, તેથી] અશનવત્ [મધ્યાહ્નિકા] લક્ષણની પેઠે ભાવમ્ [પ્રાયશ્ચિત્તનું] અસ્તિત્વ [છે] તદુક્તમ્ [પૂર્વકાંડમાં] તે કહ્યું છે.

ટીકા:-કોઇ આચાર્યો ગુરુદારાદિકવિના અન્યથ નૈષ્ઠિકઅહ્યારીના વ્રતલોપને ઉપપાતક માનેછે, તેથી જેમ મધ તથા માંસના ભક્ષણમાં અહ્યારીના વ્રતનો લોપ થાયછે, અને પછી સંસ્કાર કરવાથી તેની શુદ્ધિ થાયછે, તેમ અહ્યારિપણના અવિશેષથી અને અવપ્રાણિત્વ(બળિચારિપણ)ના અવિશેષથી ઉપકુર્વાણુની પેઠે નૈષ્ઠિકને પણ પ્રાયશ્ચિત્તનો સદ્ભાવ છે, ને તેવડે તેની શુદ્ધિ થાયછે. જેઓ પ્રાયશ્ચિત્તના અભાવને ઇચ્છેછે, તેઓને તેનું શ્રુતિરૂપ મૂલ અપ્રાપ્ત છે, અને જેઓ પ્રાયશ્ચિત્તના ભાવને ઇચ્છેછે, તેઓને ‘વ્રહ્મચાર્યવ-કોર્ણી ॥’ (જે અહ્યારીએ બળિચાર કયો હોય) એ અહ્યારિપણના અવિશેષનું શ્રવણ એ મૂલ પ્રાપ્ત છે, તેથી પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાવ યુક્તતર છે. પૂર્વમીમાસામાં પણ ‘શાસ્ત્રસ્યા વા તન્નિમિત્તવાત્ ॥’ (શાસ્ત્રના નિમિત્તપણાથી શાસ્ત્રરૂપમૂલવાળુ ગાન જ ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે) એ સૂત્રવડે શ્રુતિરૂપમૂલમાં જે કહ્યું હોય તે જ ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું છે. પ્રાયશ્ચિત્તના અભાવને કહેનારી સ્મૃતિનું તાત્પર્ય અપ્રમાદવડે નૈષ્ઠિકઅહ્યર્થનું પાલન કરવું જોઇએ તેભણી છે, શ્રુતિમાં પ્રાયશ્ચિત્તનો સદ્ભાવ હોવાથી પ્રાયશ્ચિત્તનો અભાવ જણાવવાભણી નથી. વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસી પણ જે પ્રમાદથી અહ્યર્થનો ભંગ કરે તો વાનપ્રસ્થ એક કૃત્ઞ કરીને બદ્ધૃણાદિવાળા દેશને જલદાનાદિવડે વધારે અને સંન્યાસી એક કૃત્ઞ કરીને સોમલતાને લઇને અન્યતૃણાદિને જલદાનાદિવડે વધારે, તથા અહ્યર્થનું ધ્યાન કરે. ધ્યાનથી પાપોનો નાશ થાયછે, તેમાં નીચેનાં સ્મૃતિવાક્યો પ્રમાણુ છે:-

“મનોવાકાયજાન્દોપાન્ જ્ઞાનોત્પાન્ન પ્રમાદજાન્ ।

સર્વાન્દદતિ યોગાગ્નિસ્તૂલરાગ્નિમિવાનલઃ ॥

ઉપપાતકસદ્ગુણ પાતકેષુ મહત્સુ ચ ।

પ્રવિશ્ય રજનીપાદં વ્રહ્મધ્યાનં સમાચરેત્ ॥”

અર્થ:—બુદ્ધિપૂર્વક થયેલા અને પ્રમાદથી થયેલા મન, વાણી અને શરીરના સર્વેદોષોને, અગ્નિ જેમ રૂના સમૂહને બાળી નાંખેછે, તેમ યોગાગ્નિ બાળી નાંખેછે. સર્વઉપપાતકોમાં અને મહાપાતકોમાં રાત્રિના ઉદ્યાપ્રહરમાં બ્રહ્મધ્યાન સારીરીતે કરે.

એપ્રમાણ સંન્યાસિઓના બ્રહ્મચર્યભંગમાં પ્રાયશ્ચિત્તનો સદ્ભાવ છે. ૪૨.

પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને જેણે બ્રહ્મચર્યવ્રતભંગનો દોષ દૂર કર્યો છે, તેમની સાથે જ્ઞાનનાં સાધન જે અવશ્યાદિ તે કર્તવ્ય છે વા નહિ? એ સંશયને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકર નીચેનું બહિસ્તૂભયથાધિકરણ રચેછે:—

૧૨. બહિસ્તૂભયથાધિકરણ.

વહિસ્તૂભયથાપિ સ્મૃતેરાચારાચ ॥ ૪૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સ્મૃતે: સ્મૃતિથી ચ અને આચારાત્ [શિષ્ટોના] આચારથી ઉભયથા બંનેપ્રકારે અપિ પણ તુ નિશ્ચય વહિ: [શિષ્ટોએ તેમને પંક્તિ]બહાર [કરવા જોઈએ].

ટીકા:—‘આરૂઢપતિતં વિપ્રં મંડલાચ વિનિઃસૃતમ્ । ઉદ્ભૂતં કૃમિદંષ્ટં ચ સ્પૃષ્ઠા ચાન્દ્રાવર્ણં ચરેત્ ॥’ (સંન્યાસાશ્રમ સ્થ ગૃહસ્થ થયેલા દ્વિજને, જાતિબહાર ચૂકેલાને, ફાંસો ખાધ મુએલાને અથવા ફાંસી દષ્ટ મારી નાંખેલાને, અને કૃમિના કંશથી મુએલાને સ્પર્શ કરીને યુરુષ શુદ્ધિને માટે ત્યાંદ્રાવર્ણવ્રત કરે) એ આરૂઢપતિતની નિંદા કરનારી સ્મૃતિથી, અને તેવા પતિતોની સાથે શિષ્ટો યજ્ઞ, અધ્યયન અને વિવાહાદિ કરતા નથી એ શિષ્ટાચારથી, સંન્યાસાશ્રમ સ્થ ગૃહસ્થાશ્રમી યજ્ઞ એ મહાપાતક હો, કિંવા ઉપપાતક હો, બંનેપ્રકારે પણ તેઓને શિષ્ટોએ પંક્તિબહાર કરવા જોઈએ, અર્થાત્ તેઓની સાથે અવશ્યાદિક કર્તવ્ય નથી. આવાં પાપોમાં પ્રાયશ્ચિત્તવડે પારલૌકિક અશુદ્ધિ દૂર કરાયછે, પણ ઔદિક અશુદ્ધિ અનુવર્તેછે, માટે તેવા સો કોસાથે બચહાર કરવો યોગ્ય નથી. ૪૩.

યજ્ઞાદિકર્મોના અંગોની ઉપાસનાઓમાં સંશય છે કે એ ઉપાસનાઓ યજ્ઞમાનનાં કર્યો છે વા ઋત્વિકનાં કર્યો છે? એ સંશયને નિવૃત્ત કરવા ભગવાન સૂત્રકર નીચેનું સ્વામ્યધિકરણ રચેછે. તેમાં પ્રથમ પૂર્વપક્ષ દર્શાવેછે:—

૧૩. સ્વામ્યધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:— સ્વામિનઃ ફલશ્રુતેરિત્યાત્રેયઃ ॥ ૪૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ફલશ્રુતે: ફલશ્રુતિથી સ્વામિનઃ યજ્ઞમાનનાં [કર્મો છે] ઇતિ એમ આત્રેયઃ આત્રેય [માનેછે].

ટીકા:—‘વર્ષસ્યેય ય ઉપાસતે ॥’ (જે ઉપાસના કરેછે, આને માટે વર્ષે) ઇત્યાદિફલશ્રુતિથી જાણાયછે કે ઉપાસના કરનારને ફલસિદ્ધિ થાયછે, માટે ફલવાળી ઉપાસનાઓ યજ્ઞમાને જ કરવી જોઈએ, ઋત્વિગદ્વારા ન કરાવવી જોઈએ, એમ આત્રેયઆચાર્ય માનેછે. ૪૪.

એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે:—

સિદ્ધાંત:—આર્ત્વિજ્યમિત્યૌહલોમિસ્તસૈ હિ પરિક્રીયતે ॥ ૪૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—આર્ત્વિજ્યમ્ [અંગોની ઉપાસનાઓ] ઋત્વિકસંબંધી [છે]

इति એમ ઔદુલોમિઃ ઔદુલોમિ [માનેછે] હિ કેમકે તસ્મૈ તેને માટે (અંગસહિત કર્મને માટે) પરિક્રીયતે [યજ્ઞમાનવડે ઋત્વિક્ષ] અહણ કરાયછે.

ટીકા:—યજ્ઞાદિકર્મના અંગોની ઉપાસનાઓ યજ્ઞમાનને કર્તવ્ય નથી, કિંતુ તે ઉપાસનાઓ ઋત્વિક્ષની સાથે સંબંધવાળી છે, અર્થાત્ તે ઋત્વિક્ષને કર્તવ્ય છે, એમ ઔદુલોમિઆચાર્ય માનેછે; કેમકે અંગસહિત કર્મને માટે યજ્ઞમાનવડે ઋત્વિક્ષ અહણ કરાયછે, અને તે પ્રયોગની અંતર જ ઉદગીયાદિ ઉપાસનાઓ છે. યજ્ઞમાનને ફલપ્રાપ્તિ કહેનારી શ્રુતિ પણ વિરોધ પામતી નથી; કેમકે દક્ષિણાદિવડે ઋત્વિક્ષને અહણ કરેલ છે, તેથી તેના તે કર્મનું ફલ યજ્ઞમાનને મળેછે. ૪૫.

એમાં શ્રુતિપ્રમાણ દર્શાવેછે.—

શ્રુતેશ્ચ ॥ ૪૬ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—શ્રુતે: શ્રુતિથી ચ પણ [ઉપાસના ઋત્વિક્ષનું કર્મ છે, અને તેનું ફલ યજ્ઞમાનને થાયછે, એમ સિદ્ધ થાયછે].

ટીકા:—‘ યા વૈ કાંચન યજ્ઞ ઋત્વિજ આશિપમાશાસત ઇતિ યજમાનાયૈવ તામાશાસત ઇતિ હોવાચેતિ ॥ ’ (ઋત્વિક્ષ યજ્ઞમાં જે કાંઈ પ્રાર્થના બજેછે, તે યજ્ઞમાનને માટે જ બજેછે, એમ કહેતા હવા) એ શ્રુતિથી પણ ઉપાસના એ ઋત્વિક્ષનું કર્મ છે, અને તેનું ફલ યજ્ઞમાનને થાયછે, એમ સિદ્ધ થાયછે. ૪૬.

‘ તસ્માદ્વાલ્મય: પાણ્ડિત્યં નિર્વિદ્યં વાલ્મ્યેન તિષ્ઠાસેદ્વાલ્યં ચ પાણ્ડિત્યં ચ નિર્વિદ્યાય મુનિરમૌનં ચ મૌનં ચ નિર્વિદ્યાય વ્રાહ્મણ: ॥ ’ (તેથી શુશ્રુક્ષ શ્રવણને સારીરીતે પામીને મનનવડે સ્થિત થવાને ઇચ્છે, પછી શ્રવણ અને મનનને સારીરીતે સંપાદન કરીને નિદિધ્યાસનમાં સ્થિત થવાને ઇચ્છે, પશ્ચાત્ શ્રવણમનન તથા નિદિધ્યાસનને સારીરીતે સંપાદન કરી બ્રહ્મરૂપ થાયછે) એ બૃહદારણ્યકની શ્રુતિમાં સંશય થાયછે કે મૌન-નિદિધ્યાસન-નું વિધાન છે વા નહિ? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે ‘ અય મુનિ: ॥ ’ અહિં વિધાન કરનારા શમ્પ્લેના અભાવ હોવાથી આ અનુવાદરૂપ છે, વિધિરૂપ નથી. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્ર-કાર નીચેનું સહકાર્યંતરવિધ્યધિકરણ રચેછે:—

૧૪. સહકાર્યંતરવિધ્યધિકરણ.

સહકાર્યંતરવિધિ: પક્ષેણ તૃતીયં તદ્વતો વિધ્યાદિવત્ ॥ ૪૭ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—સહકાર્યંતરવિધિ: અન્ય (મૌન) ઉપકારક [છે, તેથી તેનું] વિધાન [છે] વિધ્યાદિવત્ વિધિઆદિની પેઠે તદ્વત: તે(વિદ્યા)વાળાને પક્ષેણ [લેદદર્શનના પ્રબલપણાના] પક્ષવડે તૃતીયં ત્રીજું (મૌન) [વિધાન કરાયછે].

ટીકા:—મૌન (નિદિધ્યાસન) એ જ્ઞાનને ઉપકાર કરનાર છે, તેથી તે નિદિધ્યાસનનું અપૂર્વપણાથી વિધાન છે. જેમ ‘ દર્શપૂર્ણમાસામ્યાં સ્વર્ગકામો યજેત ॥ ’ (સ્વર્ગની કામનાવાળો દિવસ દર્શ અને પૂર્ણમાસ વડે યજ્ઞ કરે) એવા પ્રકારના વિધિઆદિમાં (વિધિ જેમાં શુષ્પ છે તેમાં) સહકારિપણાવડે અગ્ન્યાધાનાદિક અંગસમૂહનું વિધાન કરાયછે, તેમ અવિધિપ્રધાન આ જ્ઞાનવાક્યના પણ જ્ઞાનોદયને માટે તેના ઉપાયના અભ્યાસમાં પ્રવૃત્ત થયેલાને, ભેદદર્શનના પ્રબલપણાના હેતુથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ ન થાય તે પક્ષમાં, શ્રવણ તથા મનનની અપેક્ષાથી આ ત્રીજું-નિદિધ્યાસન-વિધાન કરાયછે. ૪૭.

જે મનનાદિવિશિષ્ટ સંન્યાસાશ્રમ શ્રુતિસિદ્ધ વિધમાન છે, તેા છાંદોગ્યમાં ‘ અભિસમાવૃત્ય કુટુમ્બે ॥ ’ (‘ અહર્યયત સમામ કરી ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્થિત થયેલો બ્રહ્મલોકને પામેછે, ને પુનરાવૃત્તિ પામતો નથી) એ વચનવડે ગૃહીનો ઉપસંહાર શામાટે કર્યો છે? એમ સંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

કૃત્સ્નમાવાતુ ગૃહિણોપસંહાર: ॥ ૪૮ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—કૃત્સ્નમાવાત્ સમુદાયના ભાવથી તુ જ ગૃહિણોપસંહાર: ગૃહીનો ઉપસંહાર [છે].

ટીકા:—ગૃહીમાં આશ્રમસમુદાયનાં કર્મોનો ભાવ છે, અર્થાત્ બહુપરિશ્રમવડે સિદ્ધ થનારાં યજ્ઞાદિઆશ્રમકર્મો કર્તવ્યપણાવડે તેમનાપ્રતિ ઉપદેશ કરાયેલાં છે, અને અહિંસા તથા ઇન્દ્રિયસંયમાદિ આશ્રમાંતરનાં કર્મો પણ યથાસંભવ તેમનામાં છે, તેથી છાંદોગ્યમાં ગૃહીનો ઉપસંહાર કર્યો છે, સંન્યાસાશ્રમના અભાવથી એ ઉપસંહાર કર્યો નથી. ૪૮.

સંન્યાસાશ્રમ અને ગૃહસ્થાશ્રમ એવા બે આશ્રમના કથનથી અન્યઆશ્રમના અભાવની શંકા કાઢીને થાય તો તેને દૂર કરવા કહેછે:—

મૌનવદિતરેપામપ્યુપદેશાત્ ॥ ૪૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—મૌનવત્ સંન્યાસની પેઠે રૂપેરેપામ્ ખીભએનો અપિ પણ ઉપદેશાત્ [શ્રુતિમાં] ઉપદેશ હોવાથી [વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને બ્રહ્મચર્યાશ્રમ શ્રુતિસમ્મત છે].

ટીકા:—જેમ સંન્યાસ અને ગૌરવ્ય એ બે આશ્રમો શ્રુતિસમ્મત છે, તેમ વાનપ્રસ્થ અને ગુરુકુલવાસ (બ્રહ્મચર્ય)નો પણ ‘તપ એવ દ્વિતીયો વ્રજચાર્યાચાર્યકુલયાસી તૃતીય: ॥’ (તપ જ ખીભે અને બ્રહ્મચારી ગુરુકુલવાસી ત્રીભે) એ શ્રુતિમાં ઉપદેશ હોવાથી એ બન્ને આશ્રમો પણ શ્રુતિસમ્મત છે. રૂપેરેપામ્ એ બન્નેઆશ્રમોનું બહુવચન અવાંતરભેદોની અપેક્ષાવડે અર્થાત્ અનુષ્ઠાતાના ભેદની અપેક્ષાએ અથવા અનુષ્ઠાનના ભેદની અપેક્ષાએ છે એમ જાણવું. ગાયત્ર, બ્રાહ્મ, પ્રાનપલ્લ અને બૃહન્ એમ ચારપ્રકારના બ્રહ્મચારી છે, અને વૈખાનસ, ઔદુબર, વાલમ્બિય અને કૈનપ એમ ચારપ્રકારના વાનપ્રસ્થ છે. ગૃહસ્થ અને સંન્યાસી પણ ચારચારપ્રકારના છે. એ સર્વેનું વિશેષ સ્વરૂપ જાણવાની જરૂર હજી થાય તેણે આશ્રમભાંસામાં જોવું. ૪૯.

‘તસ્માદ્બ્રાહ્મણ: પાષ્ઠિલ્યં નિર્વિચ વાલ્યેન તિષ્ઠાસેત્ ॥’ એ શ્રુતિમાંના વાલ્ય એ શબ્દનો અર્થ બ્રાહ્મણની દૃઢતારૂપ બલ સંપાદન કરનાર મનન એવો પૂર્વે કર્યો છે. હવે બાલકનો ભાવ અથવા બાલકનું મ્ત્ર એ પણ વાલ્ય એ શબ્દનો અર્થ થઇ શકેછે, તેનો વિવેક કરવા આ અધિકરણનો આરંભ થાયછે. રૂપની પ્રથમાવસ્થાનું નામ બાલ્ય છે, તે બાલભાવરૂપ વયોવિશેષ મોટા વયના બાલ્યને ઇચ્છાવડે સંપાદન કરવું અશક્ય છે, તેમ તેનું કાંઇ પ્રયોજન પણ નથી, માટે વાલ્યશબ્દથી બાલચરિતની અંતરૂનાં કામચાર (જ્યાંથી મૂળપુરીપ કરવાં), કામવાદ (જેતે બોલવું) અને કામભક્ષણ (જેતે બક્ષણ) એ કર્મો મહત્ત્વ કરવાં, અથવા દંભ, દર્પ અને પ્રહ્લદિન્દ્રિયપણાદિથી રહિતપણું એ ભાવવિશુદ્ધિ મહત્ત્વ કરવી, એ સંશય થાયછે. પૂર્વપક્ષી કહેછે કે વાલ્યશબ્દ કામચારાદિ બાલકનાં કર્મોમાં લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, માટે અત્ર તેનું મહત્ત્વ કરવું એ યુક્ત છે. એ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અનાવિષ્કૃર્વદધિકરણ રચેછે:—

૧૫. અનાવિષ્કૃર્વદધિકરણ.

અનાવિષ્કૃર્વન્નવ્યાત્ ॥ ૫૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અનાવિષ્કૃર્વન્ [જ્ઞાનાદિવડે પોતાને] નહિ પ્રકટ કરતો છતાં [રહે, એમ ભાવવિશુદ્ધિરૂપ બાલ્ય કહેવાને ઇચ્છિત છે, અને તે] અન્વ્યાત્ [વાક્યના] અન્વયથી [યુક્ત થાયછે].

ટીકા:—મુખ્યના ઉપકારમાટે અંગનું વિધાન કરાયછે, અને અહિં જ્ઞાનાભ્યાસ એ સંન્યાસિઓને મુખ્ય અનુષ્ઠાન કરવાયોગ્ય છે; જે સધળી બાલચર્યાનો અંગીકાર કરીએ તો જ્ઞાનાભ્યાસ સંભવી શકેતો નથી, માટે તેમાંથી ભાવવિશુદ્ધિ જ અંગીકાર કરવાયોગ્ય છે. જેમ બાલક અપ્રહ્લદિન્દ્રિયપણાવડે અન્ય-આગળ પોતાની ખ્યાતિ પ્રકટ કરતો નથી, તેમ સંન્યાસી પણ જ્ઞાન, અધ્યયન તથા ધાર્મિકપણાદિવડે પોતાને નહિ પ્રકટ કરતો છતાં દંભદર્પોદિરહિત થાય, એમ અહિં ભાવવિશુદ્ધિરૂપ બાલ્ય કહેવાને ઇચ્છિત છે, અને એમ જ્ઞાનવાથી જ આ વાક્યનો જ્ઞાનાભ્યાસને ઉપકાર કરનારો અન્વય યુક્ત થઇ શકેછે. સ્મૃતિમાં પણ એમ જ કહ્યું છે:—

“ગૃહધર્માશ્રિતો વિદ્વાનજ્ઞાતચરિતં ચરેત્ ।
અન્ધવજ્જટવચ્ચાપિ મૂકવચ્ચ મહીં ચરેત્ ॥”

અર્થ:—રહસ્યધર્મનો જેણે આશ્રય કરેલો છે એવો વિદ્વાન્ અજ્ઞાતચરિતને આચરે છે. તે અંધવત્, જન્મવત્ અને મૂકવત્ પૃથ્વીપર વિચરે છે, અર્થાત્ જ્ઞાનેન્દ્રિયના અને કર્મેન્દ્રિયના પરવશપણને લાગે તે આ લોકમાં પ્રારબ્ધવશાત્ ભ્રમણ કરે છે.

‘અવ્યક્તલિङ્ગોઽવ્યક્તાચાર: ॥’ (અપ્રકટ ધર્મચિહ્ન અને અપ્રકટ આચારવાળો) એ સ્મૃતિવ્યવસ્થામાં પણ એમ જ કહ્યું છે. ૫૦.

‘સર્વોપેક્ષા ચ યજ્ઞાદિશ્રુતેરશ્વત્ ॥’ એ સૂત્રથી આરભ કરીને નાનાંમોટાં જ્ઞાનસાધનો કહ્યાં. તે સાધનોનું ફક્ત જે જ્ઞાન તે આ જન્મમાં જ સિદ્ધ થાય છે, વા ક્યારેક જન્માન્તરમાં પણ સિદ્ધ થાય છે, એમ સંશય થાય છે. પૂર્વેપક્ષી કહે છે કે અવણુદિવડે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને અવણુદિમાં પ્રવૃત્ત થનારાઓ અમને જન્માન્તરમાં જ્ઞાનલાભ થાય એમ ઇચ્છી અવણુદિમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી, પણ આ જન્મમાં જ્ઞાનલાભ થાય એમ ઇચ્છી તેમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, માટે જ્ઞાન આ જન્મમાં જ સિદ્ધ થાય છે એમ માનવું યોગ્ય છે. એ પૂર્વેપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેનું ઐહિકાધિકરણ રચે છે:—

૧૬. ઐહિકાધિકરણ.

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—અપ્રસ્તુતપ્રતિબંધે પ્રતિબંધ વિદ્યમાન ન હોય [તો] એ-
હિકમ્ આ લોકમાં-આ જન્મમાં [વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થાય છે] અપિ અને [પ્રતિબંધ
હોય તો જન્માન્તરમાં જ્ઞાનોત્પત્તિ થાય છે] તદ્દર્શનાત્ [શ્રુતિસ્મૃતિમાં] તેના દર્શનથી.

ટીકા:—ભોગ દેનારા કર્મોના વિપાકની ઉપસ્થિતિએ પ્રતિબંધ વિદ્યમાન ન હોય તો આ જન્મમાં જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને જે પ્રતિબંધ વિદ્યમાન હોય તો જન્માન્તરમાં જ્ઞાનોત્પત્તિ થાય છે. ‘અમને આ જન્મમાં જ જ્ઞાનસિદ્ધિ થાઓ’ એવી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનેચ્છા સર્વેને હોતી નથી, અને તેથી જ્ઞાનસાધનમાં ઉત્તમોત્તમ પ્રવૃત્તિ પણ સર્વેમાં હોતી નથી. અવણુદિવડે ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન પણ પ્રતિબંધના ક્ષમની અપેક્ષાવડે જ ઉત્પન્ન થાય છે. ‘શ્રવણાયાપિ बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विबुधः ॥’

(જે આત્મા ધણુઓવડે શ્રવણને માટે પણ લભ્ય નથી, અને શ્રવણ કરતાં છતાં પણ ધણુ જેને જાણી શકતા નથી) એ શ્રુતિ પણ આત્માનું દુર્બોધપણ દેખાડે છે. વામદેવને ગર્ભમાં જ જ્ઞાન ધણું એમ કહેનારી શ્રુતિ તથા ‘अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परं गतिम् ॥’ (અનેકજન્મવડે સારીરીતે સિદ્ધ થયેલો પછી ઉત્કૃષ્ટગતિને પામે છે) એ સ્મૃતિ જન્માન્તરમાં સંત્યજ કરેલાં સાધનથી પણ જન્માન્તરમાં જ્ઞાનોત્પત્તિ દર્શાવે છે. ૫૧.

સાધનના પ્રબલપણા દિંવા દુર્બલપણાથી જ્ઞાનરૂપ ફક્ત આ જન્મમાં અથવા જન્માન્તરમાં સિદ્ધ થાય છે એમ વિશેષનિયમ દેખાડ્યો. હવે વિદ્યાના ફક્ત મોક્ષમાં કોઇપણ વિશેષનિયમ નથી એમ દર્શાવવા ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેનું સુક્તિકલાનિયમાધિકરણ રચે છે:—

૧૭. સુક્તિકલાનિયમાધિકરણ.

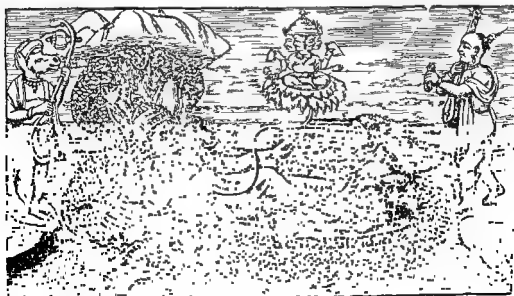
एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृते: ॥ ५२ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—એવું એવીરીતે મુક્તિફલાનિયમ: સુક્તિના ફલનો અનિયમ [છે] તદવસ્થાવધૃતે: તેની (સુક્તિની) અવસ્થાના [એકરૂપના] નિશ્ચયથી તદવસ્થાવધૃતે: તેની અવસ્થાના નિશ્ચયથી.

ટીકા:—જેવીરીતે સાધનના ઉત્કર્ષઅપકર્ષથી તેના ફલ જ્ઞાનના ઉત્કર્ષઅપકર્ષનો નિયમ છે, એવી રીતે જ્ઞાનના ફલ મુક્તિના ઉત્કર્ષઅપકર્ષનો નિયમ નથી, કેમકે સર્વેઉપનિષદોમા બ્રહ્મરૂપમોક્ષાવસ્થાના એકરૂપનો નિશ્ચય છે બ્રહ્મ જ મોક્ષાવસ્થા છે, અને બ્રહ્મ એકરૂપ છે માટે મોક્ષ પણ એકરૂપ જ છે ‘અસ્થૂલમનણુ ॥’ (સ્પર્શ નહિ, અણુ નહિ), ‘સ એ નેતિ નેત્યાત્મા ॥’ (આ નહિ, આ નહિ, એમ જે નિષેધનો અવધિ છે, તે આ આત્મા છે), ‘યત્ર નાન્યત્પચ્યતિ ॥’ (જ્યાં અન્યને જોતો નથી), અને ‘ઇદ સર્વં યદયમાત્મા ॥’ (જે આ સર્વ છે, તે આ આત્મા છે) બ્રહ્માદિશ્રુતિઓવડે બ્રહ્મના એકરૂપત્વનો નિશ્ચય થાયછે મુક્તિના સાધનરૂપ નિર્ગુણજ્ઞાનના ભેદના અભાવથી તેના ફલરૂપ મોક્ષના ભેદના નિષેધનો પણ અભાવ છે સમુણ્ણવિદ્યામા શુણ્ણનો ભાવ હોવાથી તેમા ફલભેદ સભવેછે પણ નિર્ગુણવિદ્યામા શુણ્ણનો અભાવ હોવાથી તેમા ફલભેદ સભવતો નથી, એમ ‘ન હિ ગતિરધિકાઽસ્તિ કસ્યચિત્ સતિ હિ ગુણે પ્રવ્રદન્ન્યતુલ્યતામ્ ॥’ (કોઈપણ નિર્ગુણવિદ્યાવાળા પુરુષને ન્યૂનાધિક ફલ નથી જ, કેમકે વિદ્યાનો શુણ્ણમા-સમુણ્ણવિદ્યાવાળામા-ફલના અતુલ્યપણાને કહેછે) એ સ્મૃતિવચનથી સિદ્ધ થાયછે તદવસ્ત્યાવધૃતે એ પદ્મ જે બેવાર કથન છે તે અધ્યાયની સમાપ્તિ દર્શાવેછે પર

ઇતિ શ્રીવેદાન્તદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટીકામાં
સાધનનામના ત્રીજા અધ્યાયનો નિર્ગુણજ્ઞાનના બહિર્ગસાધનભૂત
આશ્રમચક્રાદિનું અને અંતરંગસાધનભૂત શમદમશ્રવણમન-
નાદિનું નિરૂપણ એ નામનો ચોથોપાદ સમાપ્ત. ૪.

સાધનનામનો ત્રીજો અધ્યાય સમાપ્ત. ૩.

—* ॥ श्रीसद्गुरुर्विजयतेराम् ॥ *

॥ श्रीवेदांतदर्शन ॥

४. इलाध्याय.

૧. અથ શ્રવણાદિની આવૃત્તિવડે નિર્ગુણબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવાળાને અથવા ઉપાસનાવડે સગુણબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવાળાને જીવતાં છતાં પુણ્ય-પાપના લેપના વિનાશરૂપસક્ષણવાળી મુક્તિનું કથન એ નામનો ચોથાઅધ્યાયનો પહેલો પાદ.

ત્રીભૂઅધ્યાયમાં જ્ઞાનનાં સાધનનો વિચાર કર્યો. હવે ચોથાઅધ્યાયમાં બ્રહ્મનો વિચાર કરવામાં આવશે; બ્રહ્મના પ્રસંગવડે ઉત્ક્રાંતિ અને અર્થિઆદિમાર્ગનો વિચાર પણ થશે. તેમાં પ્રથમ કેટલાંક અધિકરણોવડે સાધનાશ્રય વિચારવિશેષને દર્શાવશે. ‘આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ ॥’ (અરે મૈત્રેયિ! આત્મા જ શ્રવણ કરવાયોગ્ય છે, મનન કરવાયોગ્ય છે, નિદિધ્યાસન કરવાયોગ્ય છે, અને સાક્ષાત્કાર કરવાયોગ્ય છે) અને ‘સોઽન્વેષ્ટવ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ ॥’ (તે અન્વેષણ કરવાયોગ્ય છે, તે વિશેષે જાણવાયોગ્ય છે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં સંશય છે કે શ્રવણમનનાદિકનું એકવાર અનુજ્ઞાન કરવું વા વારંવાર કરવું? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે શ્રવણાદિના અદૃષ્ટપણથી તેનું એક જ વાર અનુજ્ઞાન કરવું. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સ્ત્રાવકાર નીચેનું આવૃત્ત્યધિકરણ રચેછે:—

૧. આવૃત્ત્યાધિકરણ.

આવૃત્તિરસકૃદુપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અસકૃદુપદેશાત્ વારંવારના ઉપદેશથી આવૃત્તિ: [શ્રવણાદિનું] વારંવાર અનુજ્ઞાન [કર્તવ્ય છે].

ટીકા:—‘શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ ॥’ એવાપ્રકારનો વારંવારનો ઉપદેશ શ્રવણાદિના વારંવારના અનુજ્ઞાનને સૂચવેછે. આ શ્રવણાદિનું સાક્ષાત્કારરૂપ દર્શયપણું છે, અદર્શયપણું નથી, માટે તત્ત્વસાક્ષાત્કારપર્યંત સાધકે આ શ્રવણાદિનું વારંવાર અનુજ્ઞાન કરવું જોઇએ. લોકમાં જેમ ‘શ્રીગુરુની ઉપાસના કરેછે,’ ‘રામની ઉપાસના કરેછે’ ઇત્યાદિપ્રયોગોમાં ‘ઉપાસના કરેછે,’ એ પદો એકવાર છતાં પણ તેમને અનુસરવારૂપપ્રલયોની (મનનાં પરિણામોની) આવૃત્તિ આપણે સમજીએછીએ, તેમ અત્ર ‘શ્રોતવ્યઃ’ ઇત્યાદિપદો એકવાર છતાં પણ પ્રલયની આવૃત્તિ સ્વીકારવી જોઇએ. ૧.

લિજ્ઞાત્વ ॥ ૨ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—લિજ્ઞાત્વ લિંગથી ત્ર પશુ [શ્રવણાદિકેની આવૃત્તિનો નિશ્ચય થાયછે].

ટીકાઃ—‘રમીત્સ્વં પર્યાવર્તયાત્ ॥’ (તું બહુરશ્મિઓનું—કિરણોનું—અને આદિત્વનું બેદવડે વારંવાર ધ્યાન કર) એ શ્રુતિવડે ઉદ્દગીયધ્યાનની આવૃત્તિ કહી છે. તેથી ધ્યાનપણના સામાન્યરૂપલિંગ—અનુભવકહેતું—થી અથવા ક્લવર્ણ્યતપણના સામાન્યરૂપલિંગથી પશુ શ્રવણમનનનિદિધ્યાસમાં આવૃત્તિનો નિશ્ચય થાયછે. સામાન્યવિશેષરહિત ચૈતન્યરૂપ નિત્યસિદ્ધ બ્રહ્મનું જ્ઞાન યુક્તિસહિત તત્ત્વમસિમ્હાવાક્યનું એકવાર શ્રવણ કરવાથી જ થવું જોઈએ, અને તેથી બ્રહ્માત્માના એકપણાને વિષય કરનારી પ્રમાણી ઉત્પત્તિમાં વારંવાર અનુજ્ઞાનરૂપ અભ્યાસની અપેક્ષા નથી, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કહેવામાં આવેછે. જે શુદ્ધ અને એકાગ્રચિત્તવાળા સુચક્ષુઓ તત્ત્વમસિમ્હાવાક્યના એકવારના યથાયોગ્ય શ્રવણથી બ્રહ્માત્મપણાનો અનુભવ કરવાને શક્તિમાન છે, તેમને શ્રવણાદિના અભ્યાસની અપેક્ષા નથી એ સત્ય છે, પણ જેઓ અધિકારની ન્યૂનતાને લીધે એકવારના ઉપદેશથી તેવો અનુભવ કરવાને અશક્ત છે, તેમને અભ્યાસની અપેક્ષા છે. શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદમાં એ જ દારણ્યથી ચૈતકેતુપ્રતિ તેમના પિતાએ પૃથક્ પૃથક્ દર્શાવેલા આપી તત્ત્વમસિનો નવવાર ઉપદેશ કરેલો છે. તત્ત્વમસિ મ્હાવાક્ય ત્વંપદાર્થના તત્ત્વપદાર્થભાવને કહેછે. તત્ત્વપદવડે ‘સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ ॥’ (સત્ય, જ્ઞાન અને અનંતરૂપ બ્રહ્મ) ‘વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ ॥’ (વિજ્ઞાન અને આદિરૂપ બ્રહ્મ) ‘અજમજરમમરમ્ ॥’ (અજ, અજર અને અમર) અને ‘અચ્યૂલમનવ્હસ્વમદીર્ઘમ્ ॥’ (અચ્યૂલ, અણુભાવથી રહિત, અહસ્તવ અને અદીર્ઘ) ધૃત્યાદિશ્રુતિઓમાં પ્રસિદ્ધ એવું બ્રહ્મ કહેવાયછે. તેમાં અજઆદિશબ્દોવડે ભાવવિકારોનો નિષેધ કરેલો છે, અચ્યૂલઆદિશબ્દોવડે રચ્યલપણાદિ દ્રવ્યના ધર્મોનો નિષેધ કરેલો છે, અને વિજ્ઞાનઆદિશબ્દોવડે ચૈતન્યપ્રકાશરૂપતા કહી છે. સર્વસંસારધર્મથી રહિત, અનુભવરૂપ, બ્રહ્માત્માવાળો આ તત્ત્વપદનો અર્થ વેદાંતનું રહસ્ય જાણનારાઓને પ્રસિદ્ધ છે, અને ત્વંપદનો અર્થ ચૈતન્યરૂપ પ્રત્યગાત્મા છે. તેમાં જેઓને એ જ પદના અર્થો અજ્ઞાન, સંશય અને વિપર્યયવડે પ્રતિબંધ પામેલા છે, તેમને તત્ત્વમસિ મ્હાવાક્ય પોતાના અર્થમાં પ્રમા ઉપભવી શકેતું નથી. વાક્યાર્થજ્ઞાનનું પદાર્થજ્ઞાન પૂર્વકપણું હોવાથી પદાર્થવિવેકના પ્રયોજનવાળો શાસ્ત્ર તથા યુક્તિનો અભ્યાસ તેવાઓને માટે અગીકાર કરવાયોગ્ય છે. જોકે આત્મા નિરંશ છે તોપણ તેમાં દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને વિષયજ્ઞાનાદિરૂપ બહુઅંશપણું અધ્યારોપિત છે. તેમાં એક નિશ્ચયવડે એકઅંશ દૂર થાયછે, બીજા નિશ્ચયવડે બીજો અંશ દૂર થાયછે, એમ તેમાં ક્રમવાળું જ્ઞાન પશુ સંભવી શકેછે. તેથી મંદ તથા મધ્યમ અધિકારીને શાસ્ત્ર તથા યુક્તિનો અભ્યાસ નિરંશક નથી. આત્મજ્ઞાન થયા છતાં પણ આત્માના દુઃખાદિર્મો નિવૃત્ત થતા નથી, એવી શંકાને પણ અવકાશ નથી; કેમકે દરરૂપણાથી જેમ દેહાદિ આત્માના ધર્મો નથી, તેમ દુઃખાદિ પણ આત્માના ધર્મો નથી. વળી તે દુઃખાદિ આત્મસ્વરૂપ પણ નથી; કેમકે સુષુપ્તિઆદિમાં ચૈતન્યરૂપ આત્માની અનુવૃત્તિ છતાં દુઃખની અનુવૃત્તિ નથી. ‘સર્વદુઃખવિયુક્ત એકચૈતન્યરૂપ હું છું’ આ આત્માનુભવ છે. આવીરીતે આત્માનુભવ થાય ત્યારે સર્વકર્તવ્યોની સમાપ્તિ થાયછે. ‘ક્વિં પ્રજયા કરિષ્યામો યેવાં નોડયમાત્માડયં લોકઃ ॥’ (જે અમને આ આત્મા પ્રત્યક્ષરૂપ છે, તે અમે પ્રજાવડે શું કરીએ?) એ શ્રુતિ તથા ‘યસ્યવાત્મરિતિરેવ સ્યાદાત્મતુલ્યશ્ચ માનવઃ । આત્મન્યેવ ચ સન્તુષ્ટસ્યસ્ય કાર્યં ન વિચિતે ॥’ (જે મનુષ્ય આત્મામાં જ પ્રીતિવાળો હોય, તથા આત્મતુલ્ય હોય, અને આત્મામાં જ સંતુષ્ટ હોય તેને કર્તવ્ય નથી) એ સ્મૃતિ પણ આત્મવેત્તાના કર્તવ્યભાવને દર્શાવેછે. જેઓને આ અનુભવ સહસા ઉપજતો નથી, તેમને તે અનુભવસંપાદનમાટે આવૃત્તિ કર્તવ્ય છે. ૨.

તત્ત્વજ્ઞાનને માટે ધ્યાનાભ્યાસકાલે હું બ્રહ્મ છું એમ ધ્યાન કરવું, અથવા મારાથી ભિન્ન મારો સ્વામી ઈશ્વર છે એમ ધ્યાન કરવું, એવો સંશય થાયછે. પૂર્વપક્ષી કહેછે કે હું બ્રહ્મ છું એમ ધ્યાન ન કરવું. નિષ્પાપપણાદિયુક્તવાળા પરમેશ્વર છે, અને તેનાથી વિપરીતયુક્તવાળો જીવ છે, તેના અભેદનું ધ્યાન કેમ

યદ્ય શકે? ઈશ્વરના જીવરૂપપણામાં ઈશ્વરાભાવના પ્રસંગથી શાસ્ત્રને નિરર્થકપણું પ્રાપ્ત થાયછે, અને જીવના ઈશ્વરરૂપપણામાં અધિકારીના અભાવથી શાસ્ત્રને નિરર્થકપણાની પ્રાપ્તિ તથા પ્રસક્ષાદિના વિરોધ પ્રાપ્ત થાયછે. પ્રતિભાદિમાં વિષ્ણુઆદિની પેઠે જીવમાં ઈશ્વરનું ધ્યાન શાસ્ત્રથી કર્તવ્ય છે એમ કહેા તો અમે કહીએછીએ કે તેવા પ્રતીકધ્યાનથી જીવ તથા ઈશ્વરનો મુખ્ય અભેદ ધ્યાતવ્ય છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આત્માધિકરણ રચેછે:—

૨. આત્માધિકરણ.

આત્મેતિ તૂપગચ્છન્તિ ગ્રાહ્યન્તિ ચ ॥ ૩ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—આત્મા આત્મા [ઈશ્વર છે] ઇતિ એમ તૂપગચ્છન્તિ [જાળાલો] અંગીકાર કરેછે ચ અને તુ [વેદાંતવાક્યો] પણુ ગ્રાહ્યન્તિ [ઈશ્વરને આત્મપણાવડે] અહણુ કરેછે.

ટીકા:—આત્મા જ પરમેશ્વર છે એમ નિશ્ચય કરવો જોઈએ; કેમકે જાળાલશાખાવાળાઓ પરમેશ્વર-પ્રદિષામાં ‘ત્વં વા અહમસ્મિ મગધો દેવતેડહં વૈ ત્વમસિ દેવતે ॥’ (હે ભગવતિ દેવતે ! તું જ હું છું, અને તે દેવતે ! હું જ તું છે) એ વચનવડે આત્મપણાવડે ઈશ્વરને અંગીકાર કરેછે, અને ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ ॥’ (હું બ્રહ્મ છું) ઇલાદિવેદવચનો પણુ એમ જ અંગીકાર કરેછે. વળી ‘एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥’ (આ તારો આત્મા સર્વાંતર છે), ‘एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥’ (આ તારો આત્મા અંતર્યામી અમૃત છે), અને ‘तत्तत्त्वं स आत्मा तत्त्वमसि ॥’ (તે સસ, તે આત્મા, તે તું છે) ઇલાદિવેદાંતવાક્યો પણુ ઈશ્વરને આત્મપણાવડે અહણુ કરેછે. વિષ્ણુપ્રતિભાની પેઠે આને પ્રતીકદર્શન કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે એમ માનવાથી સ્વત સિદ્ધ મુખ્યઅભેદને ગોણુપણાના પ્રસંગની તથા તેનાં ઓષક સ્પષ્ટવાક્યોને વિરૂપપણાની પ્રાપ્તિ થાયછે. ‘મનો વ્રક્ષ ॥’ (મન બ્રહ્મ છે), ‘આદિત્યો વ્રક્ષ ॥’ (આદિત્ય બ્રહ્મ છે) ઇલાદિમાં ભ્યાં પ્રતીકદર્શિ સ્વીકારાય-છેલાં એક અભેદવચન હોયછે, અને અર્થિ તો ‘તું હું છું, અને હું તું છે’ એમ બે અભેદવચન છે, માટે અભેદ જ સ્વીકારવાયોગ્ય છે. ‘अथ योऽन्यो देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद ॥’ (હવે આ દેવ અન્ય છે અને હું અન્ય છું એમ જે બિસદેવને ઉપામેછે, તે જાણતો નથી), ‘मृत्योः स मृत्युमामोति य इह नानेव पश्यति ॥’ (જે પરમાત્મામાં નાનાની પેઠે જીવેછે, તે મૃત્યુથી મૃત્યુને પામેછે), અને ‘सर्वं तं परादाद्योऽन्वत्राऽऽत्मनः सर्वं वेद ॥’ (જે સર્વને પોતાનાથી બિન જાણેછે, તેને સર્વ પોતાનાથી દૂર કરેછે) ઇલાદિ પુષ્કલ શ્રુતિઓ ભેદદર્શનનો અપવાદ કરેછે, તેથી પણુ અભેદદર્શન જ સિદ્ધ થાયછે. વિરૂદ્ધગુણપણાનું ગિત્યાપણુ હોવાથી વિરૂદ્ધગુણવાળા જીવઈશ્વરનો ધૈત-ન્યરૂપે અભેદ સંભવી શકેછે. ઈશ્વરનું જીવપણું શાસ્ત્ર પ્રતિપાદન કરતું નથી, તેથી ઈશ્વરાભાવનો દોષ પણુ પ્રાપ્ત થતો નથી. પ્રબોધની પહેલાં સં-મારિપણાનો ગ્રીકાર હોવાથી, અને પ્રસક્ષાદિવ્યવહારનું તત્સંબંધિપણું હોવાથી અધિકારીના અભાવનો અને પ્રસક્ષાદિના વિરોધનો દોષ પણુ અપ્રાપ્ત છે. ‘यत्र तस्य सर्वमात्रैवाव्यूक्तकेन कं परंपेत ॥’ (જે કાલમાં આ પુરપને મર્ચ આત્મા જ થયુ, તે કાલે તે કયા કરણવડે કોને જીવે ?) ઇલાદિવડે પ્રબોધમાં પ્રસક્ષાદિના અભાવને શ્રુતિ દેખાડેછે. પ્રસક્ષાદિના અભાવમાં શ્રુતિને પણુ અભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, એમ કહો તો અમે કહીએછીએ કે ‘वेदा अवेदाः ॥’ (જે કાવમાં વેદો આવેદો થાયછે) એ વચનથી ગાન-કાવમાં અમને શ્રુતિનો અભાવ પણુ ઇટ છે. સારે ‘આ અપ્રબોધ કોનો’ એમ જોતું પડે, તો ‘જેતું પડેછે તેનો આ અપ્રબોધ છે’ એમ અમે કહીએછીએ. જો એમ કહે કે ‘હું તો શ્રુતિએ કરેલો ઈશ્વર જ છું’ તો અમે કહીએછીએ કે જો તું એસારીને પ્રત્યુદ્ધ છે, તો કોઈનો અપ્રબોધ નથી. આસારીને અભેદશ્રુતિનું મુખ્યા-રૂપાનું હોવાથી હું બ્રહ્મ છું એમ જ ધ્યાન કરવું. ૩.

જેમ અદંમદંકીપામનામા આત્મશુદ્ધિ કર્તવ્ય છે, તેમ ‘મનો વ્રક્ષોપામીત ॥’ (મન બ્રહ્મ છે એમ

ઉપાસના કરે) ‘આદિત્યો બ્રહ્મત્યાદેશઃ ॥’ (આદિત્ય બ્રહ્મ છે એવો આદેશ છે) ઇલાદિ પ્રતીકઉપાસનામાં આત્મબુદ્ધિ કર્તવ્ય છે વા નહિ એમ સંશય થાયછે. પૂર્વપક્ષી કહેછે કે શ્રુતિમાં બ્રહ્મનું આત્મપણુવડે પ્રસિદ્ધપણું હોવાથી તેઓમાં આત્મબુદ્ધિ કરવી એ યુક્ત છે. પ્રતીકોનું બ્રહ્મવિકારપણું હોવાથી બ્રહ્મપણું છે, અને તેથી તેઓનું આત્મપણું પણ સંભવિત છે. એ પૂર્વપક્ષને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પ્રતીકાધિકરણ રચેછે:—

૩. પ્રતીકાધિકરણ.

ન પ્રતીકે ન હિ સઃ ॥ ૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પ્રતીકે પ્રતીકમાં ન [આત્મબુદ્ધિ કર્તવ્ય] નથી હિ કેમકે સઃ તે [ઉપાસક] ન [પ્રતીકને આત્મપણુવડે અનુભવતો] નથી.

ટીકા:—પ્રતીકમાં આત્મબુદ્ધિ કર્તવ્ય નથી; કેમકે તે ઉપાસક પોતાથી ભિન્ન પ્રતીકને આત્મપણુવડે અનુભવતો નથી. બ્રહ્મવિકારપણુથી પ્રતીકોનું બ્રહ્મપણું ને તેથી આત્મપણું એમ કહેવું એ અયુક્ત છે, કેમકે એમ માનવાથી પ્રતીકનો અભાવ થઈ જાયછે. વિકારસ્વરૂપના બાધવડે નામાદિસમૂહનું બ્રહ્મપણું જ થાયછે, અને એવીરીતે નામાદિના સ્વરૂપનો બાધ થયે સતે તેમનું પ્રતીકપણું અથવા તેમાં આત્મબુદ્ધિ કવીરીતે થઈ શકે! ન જ થઈ શકે. ઉપાસકના અને પ્રતીકના સ્વરૂપનો ભેદ હોવાથી, તથા અહંબ્રહ્મમાં વિધિનું અથવા હોવાથી પ્રતીકમાં આત્મબુદ્ધિ કરવી યુક્ત નથી. ૪.

તે ઉદાહરણોમાં અન્ય સંશય છે કે આદિત્યાદિની દૃષ્ટિ બ્રહ્મમાં કર્તવ્ય છે કેવા બ્રહ્મદૃષ્ટિ આદિત્યાદિમાં કર્તવ્ય છે? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે આદિત્યાદિદૃષ્ટિ બ્રહ્મમાં કર્તવ્ય છે; કેમકે એપ્રમાણે આદિત્યાદિદૃષ્ટિવડે બ્રહ્મોપાસન થાયછે, અને બ્રહ્મોપાસન ફલવાન છે એમ શાસ્ત્રમયોદ્ધ છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું બ્રહ્મદૃષ્ટ્યધિકરણ રચેછે:—

૪. બ્રહ્મદૃષ્ટ્યધિકરણ.

બ્રહ્મદૃષ્ટિરુત્કર્પાત્ ॥ ૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—રુત્કર્પાત્ ઉત્કર્ષથી બ્રહ્મદૃષ્ટિ [પ્રતીકોમાં] બ્રહ્મદૃષ્ટિ [કર્તવ્ય છે].

ટીકા:—બ્રહ્મનો પ્રતીકોથી ઉત્કર્ષ હોવાથી આદિત્યાદિપ્રતીકોમાં બ્રહ્મદૃષ્ટિ કર્તવ્ય છે. બ્રહ્મમાં આદિત્યાદિની દૃષ્ટિ કર્તવ્ય નથી. જેમ લોકમાં આરેક દાસમાં રાગની દૃષ્ટિ કરાયછે, પરંતુ રાગમાં દાસની દૃષ્ટિ કરાતી નથી, તેમ અત્ર પણ જાણવું. ‘બ્રહ્મત્યાદેશઃ ॥’ ‘બ્રહ્મત્યુપાસીત ॥’ ઇલાદિમાં સર્વત્ર બ્રહ્મરાખ્ડપછી રૂપિત પદ છે, તેથી પણ પૂર્વોક્ત અર્થ જ સિદ્ધ થાયછે. ‘સ ય ઇતદેવં વિદ્વાનાદિસં બ્રહ્મત્યુપાસીતે ॥’ (જે એ પ્રમાણે જાણનાર આ આદિત્ય બ્રહ્મ છે એમ ઉપાસેછે, તે) ઇલાદિવાક્યશ્રેણીમાં દ્વિતીયાનું કથન હોવાથી આદિત્યાદિ ઉપાસનાનું કર્મ છે, તેથી પણ આદિત્યાદિમાં બ્રહ્મદૃષ્ટિ કર્તવ્ય છે એમ નિશ્ચય થાયછે. પ્રતિભાદિમાં વિષ્ણુઆદિની પેઠે પ્રતીકોમાં ને બ્રહ્મદૃષ્ટિનો અધ્યારોપ તે અત્ર બ્રહ્મનું ઉપાસ્યપણું છે. ૫.

‘ય ઇવાસૌ તપતિ તમુદગીયમુપાસીત ॥’ (જે આ આદિત્ય તપેછે તે ઉદ્ગીય એમ ઉપાસના કરે), અને ‘લોકેષુ પવ્ત્વિષં સામોપાસીત ॥’ (પૃથિવી, અગ્નિ, અંતરિક્ષ, આદિત્ય અને ધ્રુવ એ નામવાળા લોકોમાં કેમથી હિંકાર, પ્રસ્તાવ, ઉદ્ગીય, પ્રતીહાર અને નિધન એ પાંચપ્રકારના સામને ઉપાસે) ઇલાદિ અંગાવબદ્ધઉપાસનાઓમાં સંશય છે કે શું આદિત્યાદિમાં ઉદ્ગીયાદિની દૃષ્ટિ વિધાન કરાયછે, વા ઉદ્ગીયાદિમાં આદિત્યાદિની દૃષ્ટિ વિધાન કરાયછે? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે ઉદ્ગીયાદિનું કર્મોત્કર્ષપણું હોવાથી, અને કર્મની ફલપ્રાપ્તિની પ્રમિદ્ધિથી, ઉદ્ગીયાદિયુદ્ધિવડે ઉપાસના કરાયેલા આદિત્યાદિ કેમરૂપ થઈને ફળના હેતુઓ થશે, માટે આદિત્યાદિમાં ઉદ્ગીયાદિની યુદ્ધિનો અધ્યારોપ કરવો, એ જ ન્યાય છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આદિત્યાદિમત્તધિકરણ રચેછે:—

પ. આદિત્યાદિમત્યધિકરણ.

આદિત્યાદિમતયશ્ચાક્ષ ઉપપત્તેઃ ॥ ૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ઉપપત્તેઃ [કર્મસમૃદ્ધિની] સંગતિથી અક્ષે [ઉદ્ગીથાદિ] અંગમાં ચ જ આદિત્યાદિમતયઃ આદિત્યાદિની યુદ્ધિઓ [કર્તવ્ય છે].

ટીકા:—‘યદેવ વિચયા કરોતિ શ્રદ્ધયોપનિપદા તદેવ વીર્યવત્તરં મવતિ ॥’ (જે કર્મ ઉપાસના, શ્રદ્ધા અને દેવતાના ગાનસાધે કરેછે, તે જ કર્મ વીર્યવત્તર થાયછે) એ શ્રુતિ ઉપાસનાના કર્મસમૃદ્ધિહેતુપણાને દર્શાવેછે. જેથી ઉપાસનાનું કર્મસમૃદ્ધિ ફલ છે તેથી કિંવા અપૂર્વના સનિકર્ષથી આદિત્યાદિયુદ્ધિવડે સચ્ચિયમાણ-ઉદ્ગીથાદિમા કર્મસમૃદ્ધિ સંગત થાયછે, અન્વયા અસંગત થાયછે. તે કર્મસમૃદ્ધિની સંગતિથી ઉદ્ગીથાદિ કર્મો ગોમાં જ આદિત્યાદિની યુદ્ધિઓ કર્તવ્ય છે એમ નિશ્ચય થાયછે. ‘લોકેષુ પચ્ચવિધં સામોપાસીત ॥’ એમાં જોકે લોકનો સમખીવડે નિર્દેશ કર્યો છે, તોપણ તે સામમાં જ અધ્યારોપ કરવાયોગ્ય છે, કેમકે દ્વિતીયાના નિર્દેશવડે સામનું ઉપાસ્યપણું જણાયછે. તેથી ત્યાં પણ હિંકારાદિમાં જ પૃથિવીઆદિની યુદ્ધિ કર્તવ્ય છે. ૬. અંગાવબદ્ધઉપાસનાઓના કર્મતત્ત્વપણાથી જે કર્મ જાણા રહીને કરવાનું હોયછે, તેમાં ઉપાસના પણ જાણા રહીને થાયછે, અને જે કર્મ બેસીને કરવાનું હોયછે, તેમાં ઉપાસના પણ બેસીને થાયછે, એટલે તેમાં આસ-નનો વિચાર કર્તવ્ય નથી, અને ગાનનું વસ્તુતત્ત્વપણું હોવાથી તેમાં (સમ્યગ્દર્શનમાં) પણ તેનો વિચાર કર્તવ્ય નથી. માત્ર પ્રતીક અને અદ્યદ્ધ ઉપાસનાઓમાં તેનો વિચાર કર્તવ્ય છે. એ ઉપાસનાઓ શું અનિયમવડે જાણા રહીને બેસીને વા શયન કરીને કરવી, કિંવા નિયમવડે બેસીને જ કરવી, એમ સશય થાયછે. પૂર્વ-પક્ષી કહેછે કે ઉપાસનાનું માનસપણું હોવાથી શરીરસ્થિતિનો નિયમ નથી, માટે ગમે તે રીતે તે થઈ શકે, એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન મૂનકાર નીચેનું આસીનાધિકરણ રચેછે:—

૬. આસીનાધિકરણ.

આસીનઃ સમ્ભવાત્ ॥ ૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—આસીનઃ બેસીને [જ ઉપાસના કરે] સમ્ભવાત્ [તેવી-રીતે તેના] સંભવ હોવાથી.

ટીકા:—મન અને દેહનું ભિન્નપણું છતાં પણ દેહચાંચર્યમાં મનના અનવસ્થાનનું અનુભવસિદ્ધપણું હોવાથી મનોવ્યાપારરૂપઉપાસનામાં દેહની સ્થિરતામાટે આસનના નિયમની અપેક્ષા છે. સમાનપ્રત્યયપ્રવાહ કરણરૂપ ઉપાસના ચાલતાં કિંવા દોડતાં સંભવતી નથી; કેમકે તે ક્રિયાઓ ચિત્તને વિશ્લેષ કરનારી છે. જાણા રહીને પણ ઉપાસના થઈ શકતી નથી; કેમકે તે કાલે મન દેહધારણમાં વ્યાપારવાણું હોવાથી સૂક્ષ્મવસ્તુનું નિરીક્ષણ કરવામાં સમર્થ થતું નથી. સતેજા પણ અકસ્માત જ નિદ્રાવડે પરાભવ પામેછે, તેથી શયનની સ્થિતિમાં પણ ઉપાસના થઈ શકે નહિ. માટે ઉપાસક બેસીને જ ઉપાસના કરે; કેમકે તેની સ્થિતિમાં પૂર્વોક્ત બદ્ધદોષોના સારીરીતે અભાવ હોયછે. તેથી તે અવસ્થામાં ઉપાસના સંભવેછે. ૭.

ધ્યાનશબ્દથી પણ એ જ અર્થ સિદ્ધ થાયછે એમ કહેછે:—

ધ્યાનાચ્ચ ॥ ૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ધ્યાનાત્ ધ્યાનથી ચ પણ [ઉપાસના બેસીને કર્તવ્ય છે].

ટીકા:—જે આ સમાનપ્રસવપ્રવાહકરણરૂપ ઉપાસના છે તે જ ધ્યાન છે. ધ્યાનકાલે અગમેષ્ટાઓ અ-તિશયિત હોયછે, દૃષ્ટિ સ્થિર હોયછે, ને ચિત્ત એકવિષયમાં તંત્રીન થયેનું હોયછે. એ ધ્યાન બેઠેલાથી જ સુખપૂર્વક થઈ શકેછે, અન્યસ્થિતિવાળાથી સુખપૂર્વક થઈ શકતું નથી. ઉપાસનાના પર્વામરૂપ એ ધ્યાનશ-બ્દથી પણ ઉપાસના બેસીને કર્તવ્ય છે એમ સિદ્ધ થાયછે. ૮.

એ સંબધમાં શ્રીતદ્દર્શનને કહેછે:—

અચલત્વં ચાપેક્ષ્ય ॥ ૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને અચલત્વં અચલપણાની અપેક્ષ્ય અપેક્ષા કરીને [ધ્યાયતિ—ધ્યાન કરેછે—એ શબ્દનું કથન થાયછે].

ટીકા:—વળા ‘ધ્યાયતીવ પૃથિવી’ (પૃથિવી બાજુ ધ્યાન કરેછે) એ શ્રુતિમાં પૃથિવીઆદિમાં અચલપણાની જ અપેક્ષાએ ધ્યાયતિ—ધ્યાન કરેછે—એ શબ્દનું કથન થાયછે. તે પણ ઉપાસના બેસીને કર્તવ્ય છે એમાં શંકા છે. ૯.

સ્મૃતિથી પણ ઉપાસનામાં આસનનો નિયમ સિદ્ધ થાયછે એમ કહેછે.—

સ્મરન્તિ ચ ॥ ૧૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—ચ અને સ્મરન્તિ [શિષ્ટો ઉપાસનાના અંગપણાવડે આસનનું] સ્મરણ કરેછે.

ટીકા:—‘જુઝૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ॥’ (પવિત્રદેશમાં પોતાના આસનને સ્થિર સ્થાપન કરીને) ઇશ્વાદિવચનોવડે શિષ્ટો ઉપાસનાના અંગપણાવડે આસનનું સ્મરણ કરેછે. આથી જ યોગશાસ્ત્રમાં સિદ્ધાસન તથા પદ્માસન આદિ આસનોનો ઉપદેશ છે. એ આસનોનાં સ્વરૂપાદિ બાબતોની જેને ઇચ્છા થાય, તેણે શ્રીયોગકૌસ્તુભમાં આસનનિરૂપણનામની પ્રભામાં જોવું. ૧૦.

આ ઉપાસનાઓમાં પૂર્વાદિદિશાનો, તીર્થોદિદેશનો અને પ્રદ્યોપાદિકલનો નિયમ છે વા નહિ એમ સંશય થાયછે. પૂર્વપક્ષી કહેછે કે જેમ યાગાદિકર્મમાં દિશાદિનો નિયમ જોવામાં આવેછે, તેમ આમાં પણ કોઈ નિયમ હોવો જોઈએ. એ પૂર્વપક્ષ દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું યત્રૈકાગ્રતાધિકરણ રચેછે:—

૭. યત્રૈકાગ્રતાધિકરણ.

યત્રૈકાગ્રતા તત્રાવિશેષાત્ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થઃ—યત્ર જ્યાં એકાગ્રતા એકાગ્રતા [થાય] તત્ર ત્યાં [ઉપાસના કરે] અવિશેષાત્ અવિશેષથી.

ટીકા:—જે દિશામાં જે દેશમાં અને જે કાલમાં મનની સુખપૂર્વક એકાગ્રતા થાય તે દિશાદિમાં જ ઉપાસક ઉપાસના કરે. યાગાદિની પેઠે આદિ દિશાદિના વિશેષનું શ્રવણ નહિ હોવાથી અને વાંછનીય એકાગ્રતાનું સર્વત્ર સમપણું હોવાથી દિશાદિનો નિયમ નથી.

શંકા:—નીચેની શ્રુતિમાં વિશેષ પણ દર્શાવ્યો છે, માટે વિશેષનું શ્રવણ નથી એમ કેમ કહેવાય ?

“સમે શુઙ્ગૌ શર્કરાવહિવાલુકાવિવર્જિતે શબ્દજલાશ્રયાદિભિઃ ।

મનોનુકૂલે ન ત્ત્વ ચક્ષુષીઢને ગુહાનિવાતાશ્રયણે પ્રયોજયેત્ ॥”

અર્થઃ—સમાન, પવિત્ર, કાંકરા અમિ વાજુ ક્રાવાહલ અને જલાશ્રયાદિથી રહિત, મનને અનુકૂળ અને મશક(મચ્છર)થી રહિત એવાં ગુહાદિ વાયુવિનાના સ્થાનમાં યોગાભ્યાસ કરે.

સમાધાન:—દેશાદિના આગ્રહથી ચિત્તવિભ્રમથી એકાગ્રતાનો ભંગ થાયછે, માટે તે શ્રુતિમાંના વિશેષોમાં અનિયમ છે, એમ આચાર્યશ્રીએ સુહૃદ્ સંપ્રદાયે આ સૂત્રમાં કહ્યું છે. શ્રુતિમાંનું મનોનુકૂલ એ પદ પણ જ્યાં એકાગ્રતા થાય ત્યાં જ યોગાભ્યાસ કર્તવ્ય છે એમ ઉપદેશ કરેછે, માટે સર્વ નિર્વેપ છે. ૧૧.

સર્વેઉપાસનાઓમાં આશ્રુતિ આદર કરવાયોગ્ય છે, એમ પહેલા અધિકરણમાં કહ્યું છે. તેમાં જે ઉપાસનાઓ સમ્યક્જ્ઞાનરૂપપ્રયોજનવાળી છે, તેઓ તો માનની પ્રાપ્તિ મે સમાપ્ત થાયછે, એટલે તેની આશ્રુતિ ક્યાંસુધી કરવી એવો સંશય રહેતો નથી, પણ જે ઉપાસનાઓ અબુદ્ધશરૂપકલ્પાળી છે, તેમાં સંશય

થાયછે કે એ ઉપાસનાઓ શું કિંચિત્કાલ કરી લગવાની છે વા માવજીવન અનુદાન કરવાની છે? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે કેટલોક કાલ ઉપાસનાનો અભ્યાસ કરી પછી તેનો સાગ કરે; કેમકે ઉપાસનાશબ્દનો અર્થ પ્રત્યયની આવૃત્તિ કરવી એટલો જ છે, ને તે એમ કરવાથી સિદ્ધ થાયછે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા બગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આપ્રાયણાધિકરણ રચેછે:—

૮. આપ્રાયણાધિકરણ.

આપ્રાયણાત્તત્રાપિ હિ દૃષ્ટમ્ ॥ ૧૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—આપ્રાયણાત્ મરણપર્યંત [આવૃત્તિ કરવી] હિ કેમકે તત્ર તેમાં (મરણકાલમાં) અપિ પણ દૃષ્ટમ્ [પ્રત્યયની અનુવૃત્તિ શ્રુતિમાં] જોયી છે.

ટીકા:—અંતપ્રત્યયને અધીન અદૃષ્ટફલની પ્રાપ્તિ હોવાથી મરણપર્યંત પ્રત્યયની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. કર્મો જન્મ જન્મોર્ભાતરમાં ઉપભોજ્યફલનો આરંભ મરણકાલમાં કરેછે, તેમ બાવનારૂપ વિગાન પણ મરણકાલમાં પ્રાપ્તિવ્યક્તિનો આરંભ કરેછે, એમ ‘યચ્ચિત્તસ્તેનૈવ પ્રાણમાયાતિ પ્રાણસ્તેજસા યુક્તઃ સહાડડમના યયાસંકલ્પિતં લોકં નયતિ ॥’ (ઉપાસક જે લોકના સંકલ્પવાળો છે, તે લોકના સંકલ્પવડે ફલસ્ફુર્તિપછી તેનું મન પ્રાણમાં ધીન થાયછે, પ્રાણ ઉદાનયુક્ત થઈને જીવસહિતને સંકલ્પ કરેલા લોકપ્રતિ લઈ જાયછે) એ શ્રુતિથી તથા ત્વજુજ્જ્વાયુષા (અગ્નિમાંકડી)ના દદાંતથી જણાયછે. મરણકાલમાં પણ પ્રત્યયની અનુવૃત્તિને ‘સ યાવત્કતુરયમસ્માહ્લોકાત્ પ્રૈતિ ॥’ (તે ઉપાસક જે સંકલ્પવાળો હોયછે, તે આ સંકલ્પાનુસાર આ શરીરથી જાયછે) એ શ્રુતિ દેખાડેછે. ‘પ્રયાણકાલે મનસાડચ્છેન ॥’ (મૃત્યુકાલમાં અચલ મનવડે) એ સ્મૃતિ પણ એ જ અર્થ દર્શાવેછે. ૧૨.

જ્ઞાનસાધનોમાં ફલાધિક્ષ દર્શાવવા ફલાધ્યાયમાં પણ સાધનનો વિચાર કર્યો. હવે ફલાધ્યાયમાંના બ્રહ્મવિદ્યાના ફલનો વિચાર કરેછે. બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થવાથી વિપરીતફલવાળાં પાપો નાશ પામેછે વા નહિ? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે કર્મનું ફલાર્થપણું હોવાથી ફલ આપ્યાવિના તેનો નાશ સંભવતો નથી. આની ફલદાયિની શક્તિ શાસ્ત્રે અંગીકાર કરેલી છે, માટે ફલોપભોગવિના કર્મનો નાશ માનીએ તો શાસ્ત્ર નિરધિક્ષ થાયછે. વળી બ્રહ્મવિદ્યાનું દોષસંયોગવડે વિધાન ન હોવાથી પણ બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં પાપની નિવૃત્તિ થઈ શકે નહિ. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા બગવાન સૂત્રકાર નીચેનું તદધિગમાધિકરણ રચેછે:—

૯. તદધિગમાધિકરણ.

તદધિગમ ઉત્તરપૂર્વાધયોરશ્લેષવિનાશૌ તદ્વચપદેશાત્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તદધિગમે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં ઉત્તરપૂર્વાધયોઃ ઉત્તરનાં અને પૂર્વનાં પાપનો અશ્લેષવિનાશૌ [કમથી] અસ્પર્શ અને વિનાશ [થાયછે] તદ્વચપદેશાત્ [શ્રુતિઓમાં] તેના કથનથી.

ટીકા:—બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થયે સતે ઉત્તરનાં (આગામી) પાપનો સંબંધ થતો નથી, અને પૂર્વનાં (સંચિત) પાપનો વિનાશ થાયછે. ‘યથા પુષ્કરપલાશ આપો ન ક્ષિપ્યન્ત ઇવમેવંવિદિ પાપં કર્મ ન ક્ષિપ્યતે ॥’ (જેમ કમલપત્રને જલ સ્પર્શ કરતું નથી, તેમ એપ્રમાણે જળનારને પાપકર્મ સ્પર્શ કરતું નથી) એ શ્રુતિ સચુણબ્રહ્મવેતાને આગામિપાપનો સંબંધ થતો નથી એમ કહેછે, અને ‘તલ્લયેવીકાતૂલમગ્ની પ્રોતં પ્રદૂપેતૈવં હાસ્ય સર્વે પાપ્માનઃ પ્રદૂયન્તે ॥’ (જેમ અગ્નિમાં પડેલું છપ્પીકાનું તૂવ જળી જાયછે, તેમ આનાં સર્વ પાપો જળી જાયછે) એ શ્રુતિ તે બ્રહ્મવેતાના પૂર્વસંચિતપાપના વિનાશને કહેછે. નિર્શુણ્યબ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં પણ પાપનો ક્ષય થાયછે, એમ ‘ક્ષીયન્તે ત્વાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દૃષ્ટે પરવરે ॥’ (તે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયે સતે આનાં કર્મો નાશ પામેછે) એ શ્રુતિ કહેછે. ફલ ભોગવ્યાવિના કર્મના ક્ષયની કલ્પનામાં શાસ્ત્રને નિરધિક્ષતાની પ્રાપ્તિ થાયછે એમ કહેવું યોગ્ય નથી; કેમકે અમે કર્મની ફલદાયિની શક્તિની અવગ

કરતા નથી, તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીએછીએ, પણ તે શક્તિ વિવાદિકારણાંતરવડે વિનાશ પામેછે એમ કહીએછીએ, તેથી શસ્ત્રને નિરર્થકતાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ‘સર્વ પાપ્માનં તરતિ ॥’ (સર્વપાપને તરેછે) અને ‘તરતિ બ્રહ્મહત્યાં યોઽન્મમેધેન યજતે ॥’ (જે અન્નમેધવડે યજન કરેછે તે બ્રહ્મહત્યાને તરેછે) ઇ-લાદિશાસ્ત્રવચનથી પ્રાપ્તિપ્રાપ્તિવડે પાપના ક્ષયનો અગીકાર હોવાથી ક્ષલ્લોગવિના કર્મનો ક્ષય ન જ થાય એ કહેવું અયુક્ત છે. પ્રાપ્તિપ્રાપ્તિની પેઠે દોષક્ષયના હૃદયમાં વિધાનું વિધાન નથી, એ પૂર્વપક્ષ પણ અયોગ્ય છે; કેમકે સચ્ચુવિધાઓના વાક્યરોપમાં વિદ્વાનોને ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિ અને પાપનિવૃત્તિનું વિધાન હોયછે. નિર્ગુણવિધામાં બેકે તેનું વિધાન નથી, તોપણ આત્મા અકર્તા છે એ ઓષથી કર્મદાહની સિદ્ધિ છે. બ્રહ્મવેત્તા ત્રણે કાલમાં હું અકર્તા છું એમ જાણેછે, ને એ રીતે જ મોક્ષ ઉપપન્ન થઈ શકેછે, અન્યથા અનાદિકાલથી પ્રવૃત્તકર્મોના ક્ષયાભાવના મોક્ષાભાવનો પ્રસંગ આવેછે. કર્મફલની પેઠે મોક્ષ દેશકાલરૂપનિમિત્તની અપેક્ષા વાળો નથી; કેમકે તેમ બાનીએ તો તેને અનિલપણુની અને જ્ઞાનફલને પરોક્ષપણુની પ્રાપ્તિ થાયછે, જે અયુક્ત છે. તેથી બ્રહ્મવિધાની પ્રાપ્તિમાં પાપનો ક્ષય થાયછે એ સિદ્ધ છે. ૧૩.

જ્ઞાનથી જ્ઞેમ આગામિપાપકર્મનો અરપર્શ અને સંચિતપાપકર્મનો વિનાશ થાયછે, તેમ તેથી પુણ્યનો ક્ષય થાયછે વા નહિ એમ સદેહ થાયછે. પુણ્યનું સામીપપણું હોવાથી સામીયજ્ઞાનસાથે તેનો અવિરોધ છે, માટે જ્ઞાન પુણ્યનું નાશક નથી એમ પૂર્વપક્ષ ઉપજેછે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું ઇતરાધિકરણ રચેછે.—

૧૦. ઇતરાધિકરણ.

ઇતરસ્યાપ્યેવમસંશ્લેષઃ પાતે તુ ॥ ૧૪ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—ઇતરસ્ય બીજાનો (પુણ્યનો) અપિ પણ એવમ્ એપ્રમાણે અસંશ્લેષઃ અરપર્શ [વિનાશ થાયછે તેથી] પાતે [વિદ્વાનને શરીર] પાતમાં તુ નિશ્ચય [સુક્તિ થાયછે].

ટીકા:—જ્ઞાનવાનને આગામી અને સંચિત પુણ્યકર્મનો પણ પાપની પેઠે કર્મથી અરપર્શ અને વિનાશ થાયછે; કેમકે પાપની પેઠે પુણ્યનું પણ સ્વફલહેતુપણાવડે જ્ઞાનફલનું પ્રતિબંધકપણું છે. ‘હમે ઇ હૈવૈવ ઇતે તરતિ ॥’ (આ જ્ઞાની પાપપુણ્ય આ બંનેને નિશ્ચય તરેછે) એ શ્રુતિમાં કુષ્કૃતની પેઠે સુકૃતનો વિનાશ પણ કહ્યો છે, તેમ જ આત્માનો અકર્તાભાવ જ્ઞાત થયે બંનેનો ક્ષય યુક્ત જ છે. એપ્રમાણે બધના હેતુરૂપ કર્મકર્મનો જ્ઞાનસામર્થ્યથી અરપર્શવિનાશ થવાથી જ્ઞાનીને શરીરપાતમાં અવરજ સુક્તિ થાયછે. ૧૪.

જ્ઞાનથી પુણ્યપાપનો નાશ થાયછે એમ પૂર્વે કહ્યું. ત્યાંસંભવ છે કે પ્રારબ્ધ અને અનારબ્ધ સર્વપુણ્યપાપનો સમાનપણે ક્ષય થાયછે, વા અનારબ્ધ (જે પુણ્યપાપે પોતાના ફલનો આરભ કર્યો નથી તે) પુણ્યપાપનો જ ક્ષય થાયછે? ‘હમે ઇ હૈવૈવ ઇતે તરતિ ॥’ ઇલાદિશ્રુતિઓમાં અવિરોધના શ્રવણથી બંનેનો ક્ષય થાયછે એમ પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થાયછે એ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અનારબ્ધાધિકરણ રચેછે:—

૧૧. અનારબ્ધાધિકરણ.

અનારબ્ધકાર્યે એવ તુ પૂર્વે તદવધેઃ ॥ ૧૫ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—અનારબ્ધકાર્યે અપ્રવૃત્તફલવાળાં એવ જ તુ નિશ્ચય પૂર્વે પહેલાંનાં (જન્માંતરનાં સંચિત અને જ્ઞાનોત્પત્તિની પૂર્વનાં આ જન્મનાં સંચિત) [પુણ્યપાપ જ્ઞાનપ્રાપ્તિથી નાશ પામેછે, પણ આરબ્ધફલવાળાં નહિ, કેમકે] તદવધેઃ તેની (આરબ્ધફલવાળાની) [શરીરપાતપર્યંત] અવધિ હોવાથી.

ટીકા:—જેના ફલનો આરભ થયો નથી, એવા જન્માંતરનાં સંચિત અને જ્ઞાનોત્પત્તિની પૂર્વનાં આ જન્મનાં સંચિત પુણ્યપાપ જ્ઞાનપ્રાપ્તિથી નાશ પામેછે, પણ જે કર્મોએ ફલનો આરભ કર્યો છે, અર્થાત્ જે

કર્મોવડે આ શરીર નિર્માણ થયું છે, ને જે કર્મનાં કેટલાંક ફલો ભોગવાઇ ગયાં છે, તે કર્મો નાશ પામતાં નથી, તે તો શરીરના અવધિએ જ નાશ પામે છે. ‘તસ્ય તાવદેવ ચિરં યાવન્ન વિમોક્ષ્યે ॥’ (પ્રારબ્ધથી જ્યાંસુધી મુક્તો નથી, ત્યાંસુધી જ તેને-જીવન્-મુક્તાને-વિદેહકૈવલ્યમાં વિલંબ છે) એ શ્રુતિ પણ શરીરપાતપર્યંત ગાનીનું પ્રારબ્ધ રહે છે એમ કહે છે. તત્ત્વજ્ઞાનવડે અવિદ્યાનો આવરણ કરનાર અંશ નિષ્ક્રિય થાય છે, પણ વિક્ષેપ કરનાર અવિદ્યાવેશ કેટલોક સમય રહે છે, તેથી આધ પામેલું શરીર પણ તેટલો સમય પ્રતીત થાય છે. શ્રુતિસ્મૃતિઓમાં સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણના નિર્દેશવડે આ જ વાત કહેવાય છે. તેથી અનારબ્ધસુકૃતદુષ્કૃતોના વિદ્યાસામર્થ્યથી ક્ષય થાય છે એમ નિર્ણય છે. ૧૫.

નિસ અને નૈમિત્તિક કર્મ જ્ઞાનમાં ઉપકારક છે વા નહિ એમ સંશય થાય છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે જ્ઞાન અને કર્મનું ફલ વિલક્ષણ છે, માટે તે કર્મો જ્ઞાનમાં ઉપકારક નથી. એ પૂર્વપક્ષને દૂર કરી માત્ર કામ્યકર્મ જ જ્ઞાનમાં ઉપકારક નથી, પણ નિત્યનૈમિત્તિકકર્મ તો જ્ઞાનમાં ઉપકારક છે એમ દર્શાવવા ભગવાન સ્મૃતકાર નીચેનું અમિહોત્રાધિકરણ રચે છે:—

૧૨. અમિહોત્રાધિકરણ.

અમિહોત્રાદિ તુ તત્કાર્યાયૈવ તદર્શનાત્ ॥ ૧૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અમિહોત્રાદિ અમિહોત્રાદિ તુ તો તત્કાર્યાય તેના (જ્ઞાનના) ફલને માટે એવ જ [છે] તદર્શનાત્ તેના દર્શનથી.

ટીકા:—જે અમિહોત્રાદિ વૈદિક નિત્યકર્મ છે તે જ્ઞાનનું જે ફલ છે તે ફલને માટે જ છે; કેમકે— ‘તમેતં વેદાનુવચનેન વ્રાજ્ઞાના વિવિદિપન્તિ યજ્ઞેન દાનેન ॥’ (સુચુક્ષ્મ હિજ તે પરમાત્માને વેદાનુવચનવડે, યજ્ઞવડે અને દાનવડે બજાવે છે) છતાંશ્રુતિઓ એ અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે. નિત્યકર્મથી ચિત્તશુદ્ધિ થવાથી જ્ઞાન થાય છે, અને જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. જ્ઞાન અને કર્મના વિલક્ષણફલપણાથી તે બંનેનું એકફલપણું અસંગત છે એવો પૂર્વપક્ષ પણ સંભવતો નથી; કેમકે જેમ હિંદુ અને વિપ, જ્વર અને મરચુરૂપ ફલવાળાં છતાં પણ ગોળ અને મંત્રસંયુક્ત તે અનુક્રમે તુષિ અને પુષ્ટિરૂપ ફલવાળાં થાય છે, તેમ કર્મ પણ જ્ઞાનસંયુક્ત યજ્ઞને મોક્ષરૂપ ફલ ઉપજવી શકે છે. નિર્જુષ્ણબ્રહ્મવેત્તાને અમિહોત્રાદિકર્મ કર્તવ્યરૂપે સંભવતું નથી, અને સચુષ્ણબ્રહ્મવેત્તાને કર્તાપણાનો ભાવ નિષ્ક્રિય થયો નથી, માટે તેને વિષે તો આગામી અમિહોત્રાદિ પણ કર્તવ્યરૂપે સંભવે છે. ૧૬.

પૂર્વોક્ત અસ્પર્શ અને વિનાશનું વચન કયા વિષયનું છે, અને ‘તસ્ય પુત્રા દાયમુપયન્તિ સુહૃદઃ સાન્ધુકૃત્યાં દ્વિપન્તઃ પાપકૃત્યામ્ ॥’ (તે ગાનીના પુત્રો દાય-વારસા-ને મહણ કરે છે, સુહૃદો પુષ્પકર્મોને અને દ્વિપિઓ પાપકર્મોને મહણ કરે છે) આ વિનિયોગવચન કયા વિષયનું છે એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર કહે છે:—

અતોડન્યાડપિ હ્યેકેપામુમયોઃ ॥ ૧૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અતઃ આનાથી (નિત્યકર્મથી) અન્યા અન્ય અપિ પણ હિ પ્રસિદ્ધ [શુભક્રિયા છે, તેનો આ વિનિયોગ] એકેપામ્ એક [શાખાવાળા] નો [છે] ઉમયોઃ [કામ્યકર્મના જ્ઞાનપ્રતિ અનુપકારકપણામાં] બંનેની [સમ્મતિ છે].

ટીકા:—અમિહોત્રાદિનિત્યકર્મથી અન્ય પણ પ્રસિદ્ધ શુભક્રિયા છે, જે ફલેન્ધવડે કરાય છે, તે કામ્યકર્મનો જ આ વિનિયોગ એકશાખાવાળાઓએ કહેલો છે. એ કામ્યકર્મનો જ પાપની પેટે અસ્પર્શ અને વિનાશ કલો છે. પ્રારબ્ધથી ભિન્ન જે કામ્યપુણ્ય તથા પાપ છે, તે જ વિદ્યાનના સુહૃદ અને દ્રોષીને પોતાના સમાનપ્રકારનું કર્મ ઉપજાવે છે, અને પોતે જ્ઞાનથી નાશ પામે છે, એવો ભાવ છે. એવી જાતનાં કામ્યકર્મોના જ્ઞાનપ્રતિ અનુપકારકપણામાં જૈમિનિ અને ય્ઞાદરાયણ બંને આચાર્યોની સમ્મતિ છે. ૧૭.

અમિહોત્રાદિનિત્યકર્મ પાપના ક્ષયદારા ચિત્તશુદ્ધિનાં હેતુ થઈ સુચુક્ષ્મને જ્ઞાનદારા મોક્ષનાં હેતુ થાય છે એમ પૂર્વે કહ્યું. તે અમિહોત્રાદિકર્મ એ પ્રકારનું છે, કેવલ, અને પોતાના અંગની ઉપાસનાસહિત. અહિં

સશય થાયછે કે કેવલ અમિહોત્રાદિકર્મ મુમુક્ષુને જ્ઞાનનો હેતુ થાયછે, વા પોતાના અગની ઉપાસનાસહિતનું તે કર્મ મુમુક્ષુને જ્ઞાનનો હેતુ થાયછે? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે ઉપાસનાસહિતનું જ અમિહોત્રાદિકર્મ આત્મજ્ઞાનને ઉપકારક થાયછે, અન્ય થતુ નથી. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું યદેવાધિકરણ રચેછે —

૧૩. યદેવાધિકરણ.

યદેવ વિદ્યયેતિ હિ ॥ ૧૮ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—હિ જેથી યત્તુ એવ જે [કર્મ] વિદ્યયા ઉપાસનાયુક્ત [કરવામાં આવેછે] इति એ [શ્રુતિ કેવલનું વીર્યવાળાપણું જણાવેછે, તેથી કેવલ પણ જ્ઞાનનું ઉપકારક છે]

ટીકા:—જેમ વિદ્યાવિહીનબ્રાહ્મણથી વિદ્યાન બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ ઉપાસનાવિહીનઅમિહોત્રાદિકર્મથી ઉપાસનાસયુક્ત અમિહોત્રાદિકર્મ શ્રેષ્ઠ છે, તોપણ ઉપાસનારહિત અમિહોત્રાદિકર્મ અત્યંત અનર્થક નથી; કેમકે ‘તમેતમાત્માન યજ્ઞેન વિવિદિપન્તિ ॥’ (તે આ આત્માને યજ્ઞવડે જાણેછે) એ શ્રુતિમાં અવિશેષવડે અમિહોત્રાદિના જ્ઞાનહેતુપણું અવણુ થાયછે ‘યદેવ વિદ્યયા કરોતિ બ્રહ્મયોનિપદા તદેવ વીર્યવત્તરં મવતિ ॥’ (જે કર્મ ઉપાસના, બ્રહ્મા અને દેવજ્ઞાનસહિત કરેછે, તે કર્મ જ વીર્યવત્તર થાયછે) એ શ્રુતિ પણ વિદ્યાસયુક્ત અમિહોત્રાદિકર્મના વીર્યવત્તરપણુના કથનવડે સ્વકર્મપ્રતિ કાષ્ઠક અતિશય કહી વિદ્યારહિત તે કર્મનું તેના ફલપ્રતિ વીર્યવાળાપણુ દેખાડેછે પોતાના ફલસાધનનું સમર્થપણુ તે વીર્યવાળાપણુ કહેવાયછે. પૂર્વોક્તહેતુથી વિદ્યાસયુક્ત અમિહોત્રાદિકર્મ અને વિદ્યારહિત અમિહોત્રાદિકર્મ એ બંને, મુમુક્ષુને મોક્ષરૂપફલને ઉદ્દેશ કરે તો યથાસામર્થ્ય જ્ઞાનમાં હેતુરૂપ છે ૧૮

અનારબ્ધફલવાળા પુણ્યપાપનો જ્ઞાનસામર્થ્યથી નાશ કર્લો હવે જ્ઞાનીના પ્રારબ્ધકર્મના ક્ષીરીતે ક્ષય થાયછે, તે દર્શાવવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું ભોગાધિકરણ રચેછે —

૧૪. ભોગાધિકરણ.

મોગેન ત્વિતરે ક્ષપયિત્વા સમ્પદ્યતે ॥ ૧૯ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થઃ—इतरे બીજા (આરબ્ધફલવાળાં પુણ્યપાપ) તુ તો મોગેન ભોગવડે ક્ષપયિત્વા ક્ષય કરીને સમ્પદ્યતે [જ્ઞાની બ્રહ્મને] પામેછે.

ટીકા:—જેના ફલનો આરબ્ધ થઇ ગયો છે, એવા પુણ્યપાપ જેને પ્રારબ્ધકર્મ કહેવામાં આવેછે, તેનો ઉપભોગવડે ક્ષય કરીને જ્ઞાની બ્રહ્મને પામેછે, એમ ‘તસ્ય તાલ્લદેવ ચિર યાત્ન તિમોક્ષેડય સમ્પત્સ્યે ॥’ (જ્ઞાની જ્ઞાનસુધી પ્રારબ્ધથી યુક્ત થયો નથી, લાસુધી જ તેને વિદેહકૈવલ્યમાં વિલય છે, પછી વિદેહકૈવલ્યને પામેછે) ‘બ્રહ્મૈવ સન્ બ્રહ્માયેતિ ॥’ (બ્રહ્મ જ થયો સતો બ્રહ્મને પામેછે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓથી જણાયછે વિક્ષેપ કરનારા જે અવિદ્યાલેશવડે ભેદદર્શનની અનુવૃત્તિ હતી, તે અનુવૃત્તિ, જ્ઞાનીના દેહપાતકાલે અવિદ્યાલેશની નિવૃત્તિ થવાથી, નિવૃત્ત થઇ જાયછે કર્મોક્ષયનું મૂલ જે અવિદ્યા તેનો જ્ઞાનાભિવડે નિર્ણય નાશ થવાથી જ્ઞાનીને પુનઃ સસારપ્રાપ્તિ નથી, તેથી તેના દેહનો પાત થયે તેને વિદેહકૈવલ્યની જ પ્રાપ્તિ થાયછે. ૧૯.

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટીકામાં

ફલનામના ચોથાઅધ્યાયનો શ્રવણાદિની આવૃત્તિવડે નિર્ગુણબ્રહ્મના

સાક્ષાત્કારવાળાને અથવા ઉપાસનાવડે સગુણબ્રહ્મના સાક્ષા-

ત્કારવાળાને જીવતાં છતાં પુણ્યપાપના વિનાશરૂપલક્ષણ-

વાળી મુક્તિનું કથન એનામનો પહેલો પાદ સમાપ્ત. ૧.

ॐ

૨. અથ મરવા પડેલાની ઉત્ક્રાંતિના પ્રકારનું દર્શન એ નામનો ચોથા- અધ્યાયનો બીજો પાઠ.

અપરવિદ્યામાં કૃષ્ણપ્રાપ્તિને માટે દેવયાનમાર્ગ કહેવાની પૂર્વે યથાશક્તિ ઉત્ક્રાંતિક્રમને કહે છે. ઉપાસક અને અનુપાસક બંનેને ઉત્ક્રાંતિ સમાન છે. ‘અસ્ય સૌમ્ય પુરુષસ્ય પ્રયતો વાઙ્મનસિ સમ્પદતે મનઃ પ્રાણે પ્રાણ-સ્તેજસિ તેજઃ પરસ્મ્યં દેવતાયાં ॥’ (હે સૌમ્ય ! મરવા પડેલા આ પુરુષની વાચા મનમાં લીન થાય છે, મન પ્રાણમાં, પ્રાણ તેજમાં, અને તેજ પરદેવતામાં લીન થાય છે) એ દેહપરિચાગવિષયની શ્રુતિ છે. તેમાં સંશય થાય છે કે વાક વૈતાના સ્વરૂપથી મનમાં લય પામે છે વા વાકની વૃત્તિ મનમાં લય પામે છે ? પૂર્વપક્ષી કહે છે કે વાક મનમાં લય પામે છે એમ માનવાથી જ શ્રુતિના વચનનો યથાર્થ અર્થ થાય છે, માટે તેમ માનવું જ યોગ્ય છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું વાગધિકરણ રચે છે:—

૧. વાગધિકરણ.

વાઙ્મનસિ દર્શનાન્છદ્વાચ ॥ ૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—વાક વાકની વૃત્તિ મનસિ મનમાં [લીન થાય છે, એમ] દર્શનાત્ દર્શનથી ચ અને જ્ઞદ્વાત્ જ્ઞદ્વાથી [જણાય છે].

ટીકા:—વાગ્ધિકરણની વૃત્તિ વિવિધમાનમનોદૃતિમાં લીન થાય છે એમ વિવિધમાનમનોદૃતિમાં વાગ્ધિકરણનો પૂર્વ ઉપસંહાર જેવાથી અને વૃત્તિ તથા વૃત્તિવાળાના અભેદઉપચારરૂપ વાક્યવૃદ્ધિ જણાય છે. વાકનો મનમાં લય સંભવતો નથી, કેમકે ઉપાદાનકારણમાં કાર્યનો લય થાય છે; મન કાંઈ વાકનું ઉપાદાનકારણ નથી, કે જેથી વાકનો મનમાં લય થઈ શકે. વૃત્તિનો ઉદ્ભવ અને અભિભવ તો ઉપાદાનકારણવિનાના અન્યપદાર્થને આવર્યબીને પણ થાય છે, એમ પાર્થિવઉપધનોથી તેજોરૂપ આત્મિની વૃત્તિના ઉદ્ભવથી અને તેના જલમાં લ-યથી જેવામાં આવે છે. ૧.

વાણીમાં દર્શાવેલા ન્યાયનો ચક્ષુઆદિમાં અતિદેશ કરે છે:—

અત એવ ચ સર્વાણ્યનુ ॥ ૨ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને અતઃ આથી એવ જ સર્વાણિ સર્વે [ઇન્દ્રિયો વૃત્તિ-દ્વારા જ] અનુ [મનની] પાછળ [વર્તે છે].

ટીકા:—‘તસ્માદુપશાન્તતેજાઃ પુનર્મવમિન્દ્રિયૈર્મનસિ સમ્પદમાનૈઃ ॥’ (મનમાં લય પામેલી ઇન્દ્રિયો-સહિત, દેહની ઉચ્ચતા જેની શાંત થઈ ગઈ છે એવો તે, ઉત્ક્રમણપછી પુનર્ભવને પામે છે) એ શ્રુતિમાં સ-માનપણે સર્વે ઇન્દ્રિયોનો મનમાં લય કહ્યો છે. ત્યાં પણ જેથી કારણકાર્યભાવના અભાવથી વાકનો સ્વરૂપનો લય નથી, પણ વૃત્તિનો વિલય છે, તેથી જ સર્વે ઇન્દ્રિયો પણ વૃત્તિદ્વારા જ વિવિધમાન સત્વૃત્તિક્રમને અનુ-વર્તે છે, પણ તેમાં સ્વરૂપવડે લય પામતી નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨.

‘મનઃ પ્રાણે ॥’ (મન પ્રાણમાં લીન થાય છે) એમાં શું પૂર્વની પેઠે વૃત્તિનો લય જ કહેવાને ઇ-ચ્છિત છે વા વૃત્તિવાળા મનનો લય કહેવાને ઇચ્છિત છે એમ સંશય થાય છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે શ્રુતિના અનુચ્છેદથી, અને અન્યથ મન તથા જલમય પ્રાણ છે માટે જેમ જલ એ અન્યરૂપપૃથિવીનું ઉપાદાન છે તેમ

પ્રાણ એ મનનું ઉપાદાન સંભવી શકે છે તેથી મનનો પ્રાણમાં લય માનવો એ યુક્ત છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન મૂવકાર નીચેનું મનોધિકરણ રચે છે:—

૨. મનોધિકરણ.

તન્મનઃ પ્રાણ ઉત્તરાત્ ॥ ૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તત્ તે મનઃ મન પ્રાણે પ્રાણમાં [વિલય પામે છે એમ] ઉત્તરાત્ ઉત્તર[વાક્ય]થી [જણાય છે].

ટીકા:—આલેન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ જેમાં લીન થયા છે, એનું તે મન પણ પોતાની વૃત્તિકારા જ પરિરૂપરૂપે અવસ્થિત પ્રાણવૃત્તિમાં લીન થાય છે, એમ ‘મનઃ પ્રાણે ॥’ એ ઉત્તરવાક્યથી જણાય છે. સતેલાના અને મરવા પડેલાના મનની વૃત્તિઓનો ઉપસંહાર પ્રાણવૃત્તિમાં જોવામાં આવે છે, તેથી પણ એ જ અર્થ સિદ્ધ થાય છે. પ્રાણ એ મનોવૃત્તિનું ઉપાદાનકારણ નથી. પ્રાણ એ જલના વિકારરૂપ છે, અને મન એ પૃથ્વીરૂપઅનના વિકારરૂપ છે. જલ એ પૃથિવીનું ઉપાદાનકારણ છે, માટે જલનું કાર્ય પ્રાણ પણ પૃથ્વીરૂપઅનના કાર્ય મનનું ઉપાદાનકારણ છે, એવો પૂર્વપક્ષ પણ સંભવતો નથી; કેમકે જો કારણોનો સંબંધ કાર્યોમાં અંગીકાર કરીએ તો જલના કાર્ય હિમને પૃથિવીના કાર્ય ઘટના ઉપાદાનકારણપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે, જે અયુક્ત છે વૃત્તિ અને વૃત્તિવાળાના અભેદોપચારથી મનવડે મનોવૃત્તિનું ગ્રહણ કર્યું છે, કેમકે મનના લયનો અત્ર અસંભવ છે. ૩.

‘પ્રાણસ્તેજસિ ॥’ (પ્રાણ તેજમાં લીન થાય છે) એ શ્રુતિમાં સંશય થાય છે કે શું પ્રાણની વૃત્તિનો તેજમાં જ ઉપસંહાર થાય છે, વા દેહેન્દ્રિયના રત્નામી જીવમાં ઉપસંહાર થાય છે? પૂર્વપક્ષી કહે છે કે અશ્રુતકલ્પનાનું અન્યાયપણું હોવાથી શ્રુતિમાં જેમ પ્રાણનો તેજમાં લય કહ્યો છે, તેમ જ તે અંગીકાર કરવો. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન મૂવકાર નીચેનું અધ્યક્ષાધિકરણ રચે છે:—

૩. અધ્યક્ષાધિકરણ.

સોઽધ્યક્ષે તદુપગમાદિભ્યઃ ॥ ૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સઃ તે [પ્રાણ] અધ્યક્ષે જીવમાં [લીન થાય છે એમ] તદુપગમાદિભ્યઃ તેના [પ્રાણના] ઉપગમનાદિથી (જીવસંયુજ ગમનાદિના શ્રવણથી) [જણાય છે].

ટીકા:—તે પ્રાણ અવિદ્યા કર્મે અને વાસનાની ઉપાધિવાળા જીવમાં લીન થાય છે એમ પ્રાણનું ઉપગમન, અનુગમન અને અવસ્થાન કહેનારી શ્રુતિઓથી જણાય છે. ‘एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतद्दर्शोद्धासी भवति ॥’ (જ્યારે આ પુરુષ ઊર્ધ્વધાસવાળો થાય છે, સારે-અંતકાલે-સર્વે પ્રાણો એપ્રમાણે આ જીવની સંયુજ થાય છે) એ પ્રાણનું ઉપગમન કહેનારી શ્રુતિ છે, ‘तमुक्तामन्तं प्राणोऽनूत्कामति ॥’ (તે જીવનું ઉત્ક્રમણ થયે સતે પંચવૃત્તિવાળો પ્રાણ અનૂત્ક્રમણ કરે છે) એ શ્રુતિ પ્રાણવૃત્તિનું અનુગમન કહે છે; અને ‘सविज्ञानो भवति ॥’ (જીવ મુક્તકાલે પ્રાપ્તબુદ્ધિલાલની ભાવનાવાળો થાય છે) એ શ્રુતિ મુખ્યપ્રાણસહિત કરણોની જીવમાં સ્થિતિ દેખાડે છે. ‘પ્રાણસ્તેજસિ ॥’ એમ શ્રવણ છતાં ‘પ્રાણોઽધ્યક્ષે ॥’ એમ અન્ય કથન કેમ કરોએ એમ શંકા કરે તો કહીએછીએ કે ઉત્ક્રમણાદિવ્યવહારનું અધ્યક્ષપ્રધાનપણું હોવાથી અને શુભંતરગતવિશેષનું અપેક્ષણીયપણું હોવાથી એમ કહ્યું છે, માટે દોષ નથી. ૪. જે પ્રાણવૃત્તિનો જીવમાં લય થાય છે, તો ‘પ્રાણસ્તેજસિ ॥’ આ શ્રુતિ પ્રાણવૃત્તિનો તેજમાં લય થામાટે કહે છે એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર કહે છે:—

મૃતેષુ તચ્છ્રુતેઃ ॥ ૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તચ્છ્રુતેઃ તેની શ્રુતિથી મૃતેષુ [પ્રાણસંયુક્ત જીવ તેજસહિતનાં સૂક્ષ્મ] મૃતોમાં [સ્થિત થાય છે એમ જણાય છે].

ટીકા:—‘પ્રાણસ્તેજસિ ॥’ આ શ્રુતિથી પ્રાણસયુક્ત તે જીવ દેહબીજરૂપ તેજસહિતનાં સૂક્ષ્મભૂતોમાં સ્થિત થાય છે એમ જણાય છે. આ શ્રુતિ પ્રાણની તેજમાં સ્થિતિ દર્શાવે છે, પ્રાણસંયુક્ત અધ્યક્ષની તેજમાં સ્થિતિ દર્શાવતી નથી એમ કહે તો અમે કહીએ છીએ કે જીવનું પણ મધ્યમાં ગ્રહણ થઇ શકે છે, માટે દાખ નથી. જે રાજનગરથી મુરત જઇને મુરતથી મુંબઇ જાય છે, તે રાજનગરથી મુંબઇ જાય છે એમ કહી શકાય છે, તેમ અત્ર પણ જાણ્યું. તેથી પ્રાણસહિત જીવનું જ આ તેજસહિતનાં ભૂતોમાં અવસ્થાન છે એમ ‘પ્રાણસ્તેજસિ ॥’ એ શ્રુતિથી સિદ્ધ થયું. ૫.

‘પ્રાણસ્તેજસિ ॥’ આ શ્રુતિમાં એક તેજમાત્રનું જ અવશ્ય છતાં પ્રાણસયુક્ત જીવ તેજસહિતનાં સૂક્ષ્મ-ભૂતોમાં સ્થિત થાય છે એમ કહેવું યુક્ત નથી એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

અન્યથા અને અન્યઅર્થ:—‘एकस्मिन् [શરીરાંતરના પ્રાપ્તિકાલમાં જીવ] એકમાં (કેવલ-તેજમાં) [સ્થિત થતો] ન નથી હિ કેમકે દર્શયત: [શ્રુતિસ્મૃતિ આ અર્થને] દેખાડે છે.

ટીકા:—દેહાંતરના પ્રાપ્તિકાલમાં જીવ કેવલ તેજમાં જ સ્થિત થતો નથી; કિંતુ પાંચભૂતમાં સ્થિત થાય છે; કેમકે કર્મરૂપ શરીર પાંચભૂતોનું છે. ‘પૃથિવીમય આપોમયો વાયુમય આકાશમયસ્તેજોમય: ॥’

(આ પુરુષ પૃથિવીમય, જલમય, વાયુમય, આકાશમય અને તેજોમય છે) એ શ્રુતિ તથા ‘અણ્વ્યો માત્રાડ-વિનાશિન્યો દશાર્ધાનાં તુ યા: સ્મૃતા: । તામિ: સાર્ધમિદં સર્વં સમ્મવલ્લનુર્વૃણ: ॥’ (પાંચભૂતોના જે સ-ક્ષ્મભાગો સૂક્ષ્મ, પરિછિન્ન અને મોક્ષની પહેલાં અવિનાશી છે એમ કહેલું છે, તેઓસહિત આ સર્વજગત, ક્રમપૂર્વક ઉપજે છે) એ સ્મૃતિ પણ પૂર્વોક્તઅર્થને જ કહે છે. જીવનું ભૂતાત્રયપણું સ્વીકારવાથી કર્માત્રયપ-ણાને કહેનારી શ્રુતિનો વિરોધ આવે છે એમ કહે તો અમે કહીએ છીએ કે ભૂતોના દેહના ઉપાદાનપણાવડે આત્રય છે, અને કર્મનો નિમિત્તપણાવડે આત્રય છે, માટે બંનેનો વિરોધ નથી. ૬.

આ ઉત્ક્રાંતિ શું વિદ્વાન(ઉપાસક)અવિદ્વાનની સમાન છે વા કાંઇ ભેદવાળી છે એમ સંશય થાય છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે ‘અમૃતત્વં હિ વિદ્વાનશ્રુતે ॥’ (વિદ્વાન અમૃતપણાને જ પામે છે) એ શ્રુતિથી વિદ્વા-નને પુનર્જન્મ સંભવતો નથી, માટે તેની આ ઉત્ક્રાંતિ નથી, પણ અવિદ્વાન જેને પુનર્જન્મ થવાનો છે, તેની આ ભૂતાત્રયવાળી ઉત્ક્રાંતિ છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા બગવાન સૂત્રકર નીચેનું આસત્ત્વપદ્ધતિ-કરણ રમે છે:—

૫. તદાપીત્યધિકરણ.

તદાપીતે: સંસારવ્યપદેશાત્ ॥ ૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—સંસારવ્યપદેશાત્ [શ્રુતિમાં] સંસારનું કથન હોવાથી તદા-
પીતે: (તત્ આ અપીતે:) તેની (તેજદિની) [સમ્યક્જ્ઞાનદ્વારા થતી સંસાર]નિવૃત્તિપર્યંત
[સ્થિતિ છે].

ટીકા:—‘યોનિમન્યે પ્રવચન્તે શરીરત્વાય દેહિન: । સ્યાનુમન્યેડનુસંવન્તિ યયાકર્મ યયાશ્રુતમ્ ॥’
(છવો પોતાનાં કર્મ અને વિવાઅનુસાર કોઈ શરીરપણાખતે યોનિને પામેછે, અને કોઈ સ્થાવરભાવને અ-
નુસરેછે) એ શ્રુતિમાં અજ્ઞાનિજ્ઞાને સંસારનું કથન હોવાથી સિદ્ધ થાયછે કે તેજદિ જૂતસૂક્ષ્મની, ન્યાં-
સુધી યથાર્થજ્ઞાનદ્વારા સંસારની નિવૃત્તિ થાય ત્યાંસુધી સ્થિતિ છે. અરણ્યકાદે તેમનો આત્મતિક લય માનીએ
તો વિધિશાસ્ત્ર અને વિદ્યાશાસ્ત્ર નિરર્થક થાયછે. મિથ્યાજ્ઞાનવડે ઉપજેલો બંધ સમ્યક્જ્ઞાનવિના નાશ થવાને
યોગ્ય નથી. તેથી છદ્ધનું ઉપાદાનકારણપણું છતાં પણ સુષુપ્તિ અને પ્રલયની પેઠે બીજાભાવ અવશેષ રહીને
આ લય છે એમ સિદ્ધ થાયછે. ૮.

લિંગરૂપતેજની સૂક્ષ્મતત્ત્વાડીદ્વારા કેમ ગતિ થઈ શકેછે, અથવા કોઈ મૂર્તદ્રવ્યવડે તેના પ્રતિધાત
શાખાતે નથી, વા તે કેમ દેખાતું નથી, એમ સંકા થાય તો તેનું સમીધાન કરેછે:—

સૂક્ષ્મં પ્રમાણતશ્ચ તથોપલબ્ધે: ॥ ૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—પ્રમાણત: [તે] પ્રમાણથી ચ અને [સ્વરૂપથી] સૂક્ષ્મં
[સૂક્ષ્મ] તથા તેમ ઉપલબ્ધે: જણાવાથી.

ટીકા:—આ શરીરમાંથી નીકળનારા જીવના આગ્રયરૂપ જે અન્યજૂતોસહિત તેજ છે, તે પરિમાણથી
અને સ્વરૂપથી સૂક્ષ્મ છે; કેમકે જ્યારે તે તેજ (લિંગશરીર) આ શરીરમાંથી નીકળેછે ત્યારે સૂક્ષ્મનાડી-
દ્વારા નીકળેછે એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તેથી એનું સૂક્ષ્મપણું જણાયછે. સૂક્ષ્મપણાથી સૂક્ષ્મનાડીમાં સંચારનો
સંભવ થઈ શકેછે, અને સ્વચ્છપણાથી તેના અપ્રતિધાતનો સંભવ થઈ શકેછે. આથી જ દેહથી નીકળેછે
ત્યારે સમીપમાં સ્થિત રહેલા પુરુષોને તે જણાતું નથી. ૯.

નોપમર્દેનાત: ॥ ૧૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અત: આથી (સૂક્ષ્મપણાથી) ઉપમર્દેન [સ્પર્શશરીરના]
વિધ્વંસવડે ન [સૂક્ષ્મશરીરનો વિધ્વંસ થતો] નથી.

ટીકા:—સૂક્ષ્મપણાથી જ દાહાદિનિમિત્તવડે સ્પર્શદેહના વિધ્વંસવડે પણ સૂક્ષ્મદેહનો વિધ્વંસ
થતો નથી, ૧૦.

લિંગશરીરના સદ્ભાવમાં ઉચ્છુલિંગઅનુમાનને કહેછે:—

અસ્યૈવ ચોપપત્તેરેપ ઝપ્મા ॥ ૧૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—ચ અને અસ્ય આના (સૂક્ષ્મશરીરના) ઉપપત્તે: સંબંધથી
एव જ एष: આ ઝપ્મા ઉચ્છુરૂપરે [છે].

ટીકા:—સૂક્ષ્મશરીરના સંબંધથી જ આ જીવતશરીરમાં સ્પર્શવડે જણાતો આ ઉચ્છુરૂપરો છે. મૂતા-
વરયામાં દેહ અવસ્થિત છતાં અને શરીરના રૂપાદિયુક્તો વિદ્યમાન છતાં પણ ઉચ્છુતા જણાતી નથી, પણ
જીવતઅવસ્થામાં જ જણાયછે, આથી પ્રસિદ્ધશરીરથી ભિન્ન આ ઉચ્છુતાનો આગ્રય મુદ્ધમદેહ છે એમ
સંભવેછે. ‘उष्ण एव जीविष्यज्જીतो मरिष्यन् ॥’ (જીવો ઉચ્છુ જ છે, અને મુએલો થીત છે)
પણ એ જ અર્થ દર્શાવેછે. ૧૧.

જેના અવિદ્યાદિ સમય કલેશો સંપૂર્ણરીતે દમ્બ થયા છે એવા નિર્ણયજ્ઞાનિઓને ઉત્ક્રાંતિઆદિનો અભાવ છે એમ કહેવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પ્રતિષેધાધિકરણ રચેછે. તેમાં પ્રથમ પૂર્વપક્ષનું સ્વરૂપ દેખાડેછે:-

૬. પ્રતિષેધાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:-

પ્રતિષેધાદિતિ ચેન્ન શરીરાત્ ॥ ૧૨ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:-પ્રતિષેધાત્ નિષેધથી [જ્ઞાનીના પ્રાણુની શરીરથી ઉત્ક્રાંતિ નથી] इति એમ ચેત્ [એ કહે] તો ન [એમ] નથી [કેમકે] શરીરાત્ જીવથી [પ્રાણુની ઉત્ક્રાંતિનો આ નિષેધ છે].

ટીકા:-‘અયાકામયમાનો યોડકામો નિષ્કામ આત્મકામ આત્મકામો ન તસ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ વ્રહ્મૈવ સત્ વ્રહ્માવ્યેતિ ॥’ (પછી નિષ્કામના યુક્તિપ્રકરણને કહેછે. આત્માની કામનાવાળો, પ્રાપ્તપરમાનન્દ, અપ્રકટ આંતરવાસનારૂપ કામરહિત, પ્રકટ અહિંકામશૂન્ય એવો જે ઇચ્છારહિત જ્ઞાની છે, તેના પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરતા નથી, તે બ્રહ્મ જ થયો સતો બ્રહ્મને પામેછે) એ પરવિદ્યાસંબંધના ઉત્ક્રાંતિનિષેધથી બ્રહ્મવેત્તાના પ્રાણુની શરીરથી ઉત્ક્રાંતિ થતી નથી એમ જે કહે તે આમે કહીએછીએ કે એમ નથી; કેમકે પ્રાણુની ઉત્ક્રાંતિનો એ નિષેધ જીવથી છે, શરીરથી નથી. શાબ્દાંતરમાં ‘ન તસ્માત્ પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ ॥’ એમ પાઠ હોવાથી ‘તે જીવથી પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરતા નથી, કિંતુ તેની સાથે જ રહેછે’ એમ અર્થ થાયછે, તેથી પૂર્વોક્તઅર્થને પુષ્ટિ મળેછે. ૧૨.

એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેછે:-

સિદ્ધાંત:-

સ્પષ્ટો દ્યોકેપામ્ ॥ ૧૩ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:-હિ કેમકે એકેપામ્ કોઈ [શાખાવાળાઓ]ને સ્પષ્ટ: [પ્રાણુની ઉત્ક્રાંતિનો નિષેધ] સ્પષ્ટ [જણાયછે].

ટીકા:-બ્રહ્મવેત્તાની પ્રાણુસહિત જ આ દેહથી ઉત્ક્રાંતિ થાયછે, અને પ્રાણુની ઉત્ક્રાંતિનો જે નિષેધ છે, તે જીવને લધને છે, દેહને લધને નથી, આ પૂર્વપક્ષીનું કહેવું યોગ્ય નથી; કેમકે કાષ્ઠશાખાવાળાઓને પ્રાણુની ઉત્ક્રાંતિનો નિષેધ દેહને લધને સ્પષ્ટ જ જણાયછે. ‘જ્યારે આ વિદ્વાન્ મરેછે, ત્યારે એના પ્રાણો આ શરીરથી ઉત્ક્રમણ કરેછે વા નહિ?’ એવા આત્મભાગના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ‘નેતિ હોવાચ યાજ્ઞવલ્કય: ॥’ (નહિ, એમ યાજ્ઞવલ્કય કહેતા હતા) એમ કહી ‘અત્રેવ સમવનીયન્તે ॥’ (શરીરમાં જ સારીરીતે વિલીન થાયછે) એમ કહ્યું છે, તેથી જ્ઞાનીના પ્રાણુની ઉત્ક્રાંતિ આ દેહથી થતી નથી એમ નિશ્ચય થાયછે. ‘ન તસ્માત્ પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ ॥’ એ આધ્યંદિનશાખાના પાઠને પણ જીવશરીરના અભેદોપચારવડે જીવને સ્થાને શરીર એવો અર્થ કરવો યોગ્ય છે. કાણ્વશાખામાં તો ‘ન તસ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ ॥’ એ વચનમાંના ‘તસ્ય’ શબ્દનો ‘જ્ઞાનીના’ એવો અર્થ થાયછે, એટલે ત્યાં તો ઉત્ક્રાંતિનો નિષેધ સ્પષ્ટ જ છે. અજ્ઞાનીને ઉત્ક્રમણ અને સંસારગમન સંભવેછે, જ્ઞાનીને તે બંને સંભવતાં નથી; કેમકે ‘અયાકામયમાન: ॥’ ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિ શ્રુતિ તથા ‘અત્ર વ્રહ્મ સમશ્રુતે ॥’ (અહિં બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાયછે) એ અને એવા પ્રકારની અન્યશ્રુતિઓ જ્ઞાનીને ઉત્ક્રાંતિ તથા સંસારગમનનો અભાવ સૂચવેછે. વળી જેનાં કામકર્મ અત્યંત ક્ષીણ થઈ ગયાં છે, એવા સદેવ્યાપક બ્રહ્માત્મરૂપ બ્રહ્મવેત્તાને નિમિત્તના અભાવથી ઉત્ક્રાંતિ અને ગતિ સંભવી પણ શકતાં નથી. ૧૩.

સ્મર્યતે ચ ॥ ૧૪ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:-ચ વળી સ્મર્યતે [બ્રહ્મવેત્તાની ગતિ અને ઉત્ક્રાંતિના અભાવનું મહાભારતમાં] સ્મરણ થાયછે.

ટીકા:—બ્રહ્મવેતાની ગતિ અને ઉક્તિના અભાવનું મહાભારતમા પણ નીચેના વચનથી સ્મરણ થાયછે:—

“સર્વભૂતાત્મયૂતસ્ય સમ્યગ્ભૂતાનિ પદ્મયતઃ ।

દેવા અપિ માર્ગે મુહ્યન્ત્યપદસ્ય પદૈષિણઃ ॥”

અર્થ:—સર્વભૂતોના આત્મારૂપ, અને સર્વભૂતોને આત્મભાવવડે જ્ઞેનારા, તથા પ્રાપ્તપદરહિત એવા જ્ઞાનીના પદની ધ્રુવ કરનારા દેવો પણ તેમના માર્ગમાં મોહને પ્રાપ્ત થાયછે, અર્થાત્ માર્ગના અભાવથી તેને જાણતા નથી.

જે શ્રુતિસ્મૃતિમાં વિદ્યાનતે ગતિનો પ્રસંગ દર્શાવ્યો હોય તે સચ્ચવિદ્યાના બલથી છે એમ જાણવું. ૧૪. પૂર્વે જ્ઞાનીની ગતિના નિષેધવડે તેમની ધ્રાણુદિકલાનો અન્ન જ લય કહ્યો. હવે તે તે કલા પૃથિવીઆદિ જે પોતાનાં ઉપાદાનકારણ છે તેમાં લય થાયછે, વા પરમાત્મામાં લય થાયછે, એ સદેહની નિવૃત્તિમાટે ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પરસંપત્યધિકરણ રચેછે:—

૭. પરસંપત્યધિકરણ.

તાનિ પરે તથા હ્યાહ ॥ ૧૫ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તાનિ તેઓ (ઇન્દ્રિયો અને ભૂતો) પરે પરમાત્મામાં [લીન થાયછે] હિ કેમકે તથા [શ્રુતિ] તેમ આહ કહેલી હવી.

ટીકા:—બ્રહ્મવેતાની પ્રાણુશબ્દવાચ્ય ઇન્દ્રિયો અને ભૂતો પરમાત્મામાં જ લીન થાયછે; કેમકે ‘દ્વ-વાસ્ય પરિદ્રઘુરિમાઃ પોઢશ કલાઃ પુરુષાયણાઃ પુરુષં પ્રાપ્યાસ્તં ગચ્છન્તિ ॥’ (જેમ નદી સમુદ્રને પામીને મુદ્રમાં જ લીન થાયછે, તેમ જ સર્વેત્ર બ્રહ્મ દેખનારા આ જ્ઞાનીની, પુરુષમાં કલ્પિત પ્રાણુશ્રદ્ધાદિ આ સોળ કલાઓ, જેયપુરુષને પામીને તેમાં જ લીન થાયછે) એ શ્રુતિ તેમ જ કહેછે વ્યાવહારિકદૃષ્ટિએ એ કલાઓ તત્ત્વોપાતાના ઉપાદાનકારણમાં લય પામેછે, અને પારમાર્થિકદૃષ્ટિએ બ્રહ્મવેતાનો સંકલ્પ કલાસમૂહ બ્રહ્મમાં જ લય પામેછે એમ વિવેક છે, એટલેકલાઓનો ઉપાદાનકારણમા લય કહેનારી શ્રુતિના વિરોધ પણ રહેતો નથી. ૧૫.

વિદ્યાનતી પ્રાણુશ્રદ્ધાદિ ષોડશકલાનો જે લય છે, તે અવિદ્યાનતી પેઠે પુનર્જન્મનો દેતુ છે વા નહિ, એમ સશય થાયછે. પૂર્વપક્ષી કહેછે કે લયના સામાન્યપણાથી પુનર્જન્મનો હેતુ છે એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અવિભાગાધિકરણ રચેછે:—

૮. અવિભાગાધિકરણ.

અવિભાગો વચનાત્ ॥ ૧૬ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—વચનાત્ વચનથી અવિભાગઃ અવિભાગ (નિરવશેષલય) [છે].

ટીકા:—‘મિથેતે ત્વાડસાં નામરૂપે પુરુષ ક્વયેવં પ્રોચ્યતે સ ઐવોડકલોડવૃત્તો ભવતિ॥’ (તેમાં નામ-રૂપ નિઃશેષ ભેદાદ જાયછે, પુરુષ એમ કહેવાયછે, તે આ અકલ અમૃત થાયછે) એ શ્રુતિવચનથી પુનર્જન્મની યોગ્યતાવિનાનો નિરવશેષલય થાયછે એમ સિદ્ધ થાયછે અવિભાગરહિત કલાઓનું વિદ્યાનિમિત્તના પ્ર-લયમાં સાવશેષપણું (મૂલકારણમાં સક્રિયરૂપે સ્થિતિભાવ) સંભવતુ નથી, તેથી અવિભાગ જ છે. ૧૬.

પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થયેલી પરવિદ્યાનો વિચાર કરીને હવે અપરવિદ્યાના સળખના વિચારને ચાલુ કરેછે. ઉપાસક અને અનુપાસક એ બંનેની સમાન ઉક્તિ પૂર્વે કહી, હાં સશય થાયછે કે શું ઉપાસક પણ અનુપાસકની પેઠે જેતે નાડીદ્વારા શરીરબહાર નીકળેછે, વા મૂર્ધન્યનાડીદ્વારા જ નીકળેછે? એ સશયની નિવૃત્તિ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું તદોકોગ્રાધિકરણ રચેછે —

૯. તદોકોગ્રાધિકરણ.

તદોકોગ્રજ્વલનં તત્પ્રકાશિતદ્વારો વિદ્યાસામર્થ્યાત્તચ્છેપગત્યનુ-

સ્મૃતિયોગાન્ન હાર્દાનુગ્રહીતઃ શતાધિકયા ॥ ૧૭ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તદોકઃ તેનું (ઉત્કંઠણ કરનાર જીવનું) [જે] હૃદય [છે

અગ્રજ્વલનં [તેના] અથ (નાડીમુખ)નું પ્રઘોતન (ભાવિશ્વસ્પુરણ) [અને] તત્પ્રકાશિતદ્વારઃ
તે(પ્રઘોતન)વડે પ્રકાશિત દ્વાર [એ બંનેને વિષે સમાન છે, પણ ઉપાસક] વિદ્યાસામર્થ્યાત્
ઉપાસનાના સામર્થ્યથી ચ અને તત્ત્વેષ્વગત્યનુસ્મૃતિયોગાત્ તેના (ઉપાસનાના) શેષરૂપની (ઉ-
પકારક મૂર્ધન્યનાડીની) ગતિના અનુસ્મરણના યોગથી હાર્દાનુગૃહીતઃ બ્રહ્મના અનુબ્રહ્મેને પામીને
જ્ઞાતાધિક્યા શતથી અધિકવડે (સુપુમ્ણાવડે) [નીકળે છે].

ટીકા:—વાગ્દિ સર્વ ઇન્દ્રિયો જેની ઉપસંહત થઇ ગયી છે, એવા ઉત્ક્રમણ કરવા તત્પર થયેલા છ-
વતું જે હૃદયરૂપ સ્થાન છે, તેના નાડીમુખનું ભાવિશ્વસ્પુરણ અને તેવડે પ્રકાશિત નીકળવાનાં ચક્ષુરાદિ દ્વાર
એ બન્ને ઉપાસકઅનુપાસક બન્નેને વિષે સમાન છે, પણ ઉપાસક ઉપાસનાના સામર્થ્યથી અને ઉપાસનાની
ઉપકારક જે સુપુમ્ણાનાડીદ્વારા ગતિ છે તે ગતિના અનુસ્મરણના યોગથી હૃદયમાં સ્થિત ઉપાસ્યબ્રહ્મના
અનુબ્રહ્મથી બ્રહ્મભાવને પામેલો તે સો નાડીથી અધિક સુપુમ્ણાનામની નાડીદ્વારા જ નીકળે છે, અને અનુપાસક
બીજી નાડીઓદ્વારા નીકળે છે. નીચેની શ્રુતિ પણ એમ જ કહે છે:—

“ શતં ચૈકા ચ હૃદયસ્ય નાડ્યસ્તાસાં મૂર્ધાનમભિનિઃસૃતૈકા ।

તયોર્ધ્વમાયન્મત્તત્ત્વમેતિ વિષ્વલ્લન્થ્યા ઉત્ક્રમણે ભવન્તિ ॥”

અર્થ:—હૃદયની એકસો ને એક મુખ્ય નાડીઓ છે, તેમાં એક હૃદયથી નીકળીને બ્રહ્મરંધ્રને પ્રાપ્ત થયી
છે, તે(સુપુમ્ણા)વડે ઊર્ધ્વગતિને પામેલો સસલોકને પામે છે, ને નાનાપ્રકારની અન્યનાડીઓ બીજીઓના
ઉત્ક્રમણમાં ઉપયોગી થાય છે.

સુપુમ્ણાનાડી હૃદયથી નીકળીને કંઠ, ઘટિકા (લાળી) અને નાસિકાની પાછળની ભીંતદ્વારા બ્રહ્મરંધ્રને
પ્રાપ્ત થયેલી છે, અને તેણે ઉપાસકનો બ્રહ્મલોકનો માર્ગ સૂચિરશ્મિથી એક કરેલો છે. ૧૭.

પ્રારબ્ધકર્મના અતમાં ઉપાસકનું ઉત્ક્રમણ થાય છે, તે સુપુમ્ણાનાડીના સંબધવાળાં સૂચકિરણોને અનુસ-
રીને થાય છે. અહિં સંબંધના કાલવિશેષનું શ્રવણ નહિ હોવાથી અને રાત્રિમાં સૂચકિરણોનો અભાવ હોવાથી
સશય થાય છે કે દિવસે મરનારો ઉપાસક જ રશ્મિને અનુસરનારો થાય છે, અથવા રાત્રિમાં ડિંવા દિવસમાં
ગમે તે કાસે મરનારો પણ રશ્મિને અનુસરનારો થાય છે? એ સંકાતું સમાધાન કરવા ભગવાન સૂત્રકાર ની-
ચેનું રશ્મ્યધિકરણ રચે છે:—

૧૦. રશ્મ્યધિકરણ.

રશ્મ્યનુસારી ॥ ૧૮ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—રશ્મ્યનુસારી [સમાનપણે] રશ્મિને અનુસરનારો [થાય છે].

ટીકા:—સુપુમ્ણાનાડીદ્વારા ઉપાસક રશ્મિને અનુસરી ઊર્ધ્વગમન કરે છે. તે ઉપાસક દિવસમાં મરે વા
રાત્રિમાં મરે તોપણ સમાનપણે રશ્મિને અનુસરનારો થાય છે. રાત્રિમાં મરનારને રશ્મિની પ્રાપ્તિમાટે મૂર્ધા-
નની વાટ જેવી પડતી નથી. ૧૮.

પૂર્વપક્ષના બીજનો ઉપન્યાસ કરીને તેને દૂષણ આપે છે:—

નિશિ નેતિ ચેન્ન સમ્બન્ધસ્ય યાવદ્દેહમાવિત્વાદ્દર્શયતિ ચ ॥ ૧૯ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—નિશિ રાત્રિમાં [મુએલાનું કિરણાનુસારિપણું] ન નથી એટલે
એમ ચેત્ [જો કહો] તો ન [આ દોષ] નથી સમ્બન્ધસ્ય [નાડી અને કિરણના] સંબંધની યા-
વદ્દેહમાવિત્વાત્ દેહપર્યંત સ્થિતિ હોવાથી ચ અને દર્શયતિ [શ્રુતિ પણ આ અર્થને] દેખાડે છે.

ટીકા:—દિવસમાં નાડી અને કિરણનો સંબધ છે, તેથી દિવસમાં મુએલાનું કિરણાનુસારિપણું છે, પણ
રાત્રિમાં નાડી અને કિરણના સંબંધનો વિચ્છેદ હોવાથી, રાત્રિમાં મુએલાનું કિરણાનુસારિપણું નથી, એમ પૂ-
ર્વપક્ષ કરે તો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે તમારો આ પૂર્વપક્ષ સંભવતો નથી; કેમકે નાડી અને
કિરણના સંબંધની દેહપર્યંત સ્થિતિ છે, એટલે રાત્રિમાં પણ નાડી અને કિરણના સંબંધનો વિચ્છેદ નથી.

‘અમુષ્માદાદિલાઘ્રતાયન્તે તા આયુ નાહીષુ સૂતા આમ્યો નાહીમ્યઃ પ્રતાયન્તે તેઽમુષ્મિન્નાદિત્યે સૂતાઃ ॥’
 (આ આદિત્યથી જે કિરણો વિસ્તૃત થાયછે, તે આ નાહીઓમાં સંબંધ પામેલાં છે, અને આ નાહીઓથી જે કિરણો વિસ્તૃત થાયછે, તે આ આદિત્યમાં સંબંધ પામેલાં છે) એ શ્રુતિ પણ પૂર્વોક્તઅર્થને જ દેખાડેછે. રાત્રિમાં પણ વાતાવરણમાં વક્રીભાવ પામેલાં અદ્યકિરણોની અનુવૃત્તિ રહેછે એમ માર્ગરાર્દિ રાત્રિયર પ્રા-
 શ્નિઓને રાત્રિમાં થતા પદાર્થદર્શનથી તથા ઉષ્ણકાલમાં રાત્રિમાં થતા પ્રતાપાદિકાર્યના અનુભવથી જણાયછે.
 ‘અહરેવૈતદ્રાત્રૌ દધાતિ ॥’ (સવિતા રાત્રિમાં પણ દિવસને ધારણ કરેછે) એ શ્રુતિ પણ રાત્રિમાં સૂર્યકિર-
 ણોની અનુવૃત્તિ દેખાડેછે. જે રાત્રિમાં મુએલાને રશ્મિયોગવિના જ બિર્ધગતિ થાય તો રશ્મિના પ્રતિપાદનની શ્રુતિના દિવસમાં મુએલાના વિષયપણાવડે સંકેત થાય, અને બિર્ધગતિનો અભાવ માનીએ તો ઉપાસનામાં અપ્રવૃત્તિ થાય. રાત્રિમાં મુએલો દિવસના આગમનની વાટ જુએછે એમ પણ કહેવાય નહિ; કેમકે સૂર્યોદ-
 યથી પહેલાં શરીરના દાહમાં આદિત્યની વાટ જોવાને વ્યર્થપણાની પ્રાપ્તિ થાયછે. તેથી રાત્રિ અથવા દિવસ ગમે ત્યારે મરે તોપણ ઉપાસકને રશ્મિની પ્રાપ્તિવડે ઝટ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાયછે એમ સિદ્ધ છે. ૧૯.
 દક્ષિણાયનમાં મુએલા વિદ્વાનને ઉપાસનાના ફલની પ્રાપ્તિ થાયછે વા નહિ એમ ઉપાસનાના નિત્ય-
 ફલની શ્રુતિથી અને ઉત્તરાયણના પ્રશસ્તપણાના સાંખ્યી સદેહ થાયછે. એ સદેહની નિવૃત્તિ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અયનાધિકરણ રચેછે:—

૧૧. અયનાધિકરણ.

અતશ્રાયનેઽપિ દક્ષિણે ॥ ૨૦ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અતઃ આથી ચ જ દક્ષિણે દક્ષિણ અયને અયનમાં અપિ [મરનાર ઉપાસક] પણ [ઉપાસનાના ફલને પામેછે].

ટીકા:—સમયની વાટ જોવી એ અપુક્ત છે એ પૂર્વોક્તહેતુથી, ઉપાસનાના અવશ્યભાવિકલપણાથી, અને મૃત્યુનું અનિયતકાલપણ હોવાથી દક્ષિણાયનમાં મરનાર ઉપાસક પણ ઉપાસનાના ફલને પામેછે. ઉત્તરા-
 યણનું પ્રશસ્તપણ અગાનિઓને માટે છે, ગાનિઓને કિંવા ઉપાસકોને માટે નથી. શ્રીભીષ્મે જે ઉત્તરાયણની વાટ જોયી છે, તે તો પ્રારબ્ધયોગે ઉત્તરાયણમાં અંગેનું મરણ થાય તો તે શ્રેષ્ઠ છે એમ આચારના પરિ-
 પાલનમાટે તથા પોતાના પિતાના વરથી પ્રાપ્ત થયેલ સ્વચ્છંદમૃત્યુની પ્રસિદ્ધિમાટે છે. ૨૦.

શ્રીભગવદ્ગીતામાં અનાવૃત્તિમાટે દિવસ અને ઉત્તરાયણ એ કાલ નિયત કર્યો છે, છતાં તમે રાત્રિમાં અથવા દક્ષિણાયનમાં મરનારાની અનાવૃત્તિ કેમ કહોછો, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

યોગિનઃ પ્રતિ ચ સ્મર્યતે સ્માર્તે ચૈતે ॥ ૨૧ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—યોગિનઃ યોગિઓની પ્રતિ પ્રતિ ચ જ સ્મર્યતે [અનાવૃત્તિ-
 માટે એ કાલ] સ્મૃતિમાં કહ્યો છે ચ અને એતે આ (યોગ અને સાંખ્ય) સ્માર્તે સ્માર્ત [છે, શ્રી-
 ત નથી].

ટીકા:—યોગિઓની પ્રતિ જ આ દિવસાદિના કાલનો વિનિયોગ અનાવૃત્તિમાટે સ્મૃતિમાં કહ્યો છે. યોગ અને સાંખ્ય એ બન્ને સ્માર્ત છે, શ્રીત નથી. ભગવદ્વ્યાપારાધનયુદ્ધિવડે અનુદાન કરેલું કર્મ તે યોગ કહેવાયછે, અને ધારણપૂર્વક અકર્તાપણાનો અનુભવ એ સાંખ્ય કહેવાયછે. એવીરીતે વિષયના ભેદથી અને પ્રમાણ-
 વિશેષથી આ સ્મૃતિમાં કહેલા કાલવિનિયોગનો શ્રુતિમાં કહેલી ઉપાસનાઓમાં પ્રવેશ નથી. સ્મૃતિમાં કાલનું કથન છે એમ સ્વીકારી, વિશેષની આશંકા કરી, આ પરિહાર કહ્યો છે. જે સ્મૃતિમાં પણ અન્યાદિવેપતાનું જ ગ્રહણ કરીએ તો કોષ્ટપણ પ્રકારનો વિશેષ રહેતો નથી. ૨૧.

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટીકામાં ફલનામના ચોથાઅધ્યાયનો મરવા પડેલાની ઉત્કાંતિના પ્રકારનું

દર્શન એ નામનો બીજો પાદ સમાપ્ત. ૨.

॥ ૐ ॥

૩. અથ મરેલા સગુણધ્વજવેતાનું ઉત્તરમાર્ગે અભિગમન એ નામનો ચોથાઅધ્યાયનો ત્રીજો પાદ.

એ પ્રમાણે ઉત્ક્રાંતિનું નિરૂપણ કરીને હવે ઉપાસકના માર્ગનું અને ગતવ્યનું નિરૂપણ કરવાને આ પા-
દનો આરંભ કરેછે. માર્ગની પ્રાપ્તિની પૂર્વે ઉપાસક અને અતુપાસકની ઉત્ક્રાંતિ સમાન છે એમ પૂર્વે કહ્યું છે,
હવે આ અધિકરણમાં માર્ગનો વિચાર કરેછે. એ માર્ગ શુર્યતરંગમાં અનેકપ્રકારે ગ્રવણ થાયછે. એક માર્ગ
નાડી અને કિરણના સંબંધવડે કલ્પો છે, બીજો આર્યવડે દિવસની પ્રાપ્તિનો કલ્પો છે, ત્રીજો દેવયાનપથવડે
અગ્નિલોકની પ્રાપ્તિનો કલ્પો છે, ચોથો મુએલાને વાયુલોકની પ્રાપ્તિનો કલ્પો છે, અને પાંચમો સૂર્યદ્વારવડે કલ્પો
છે. ત્યાં સંશય થાયછે કે આ માર્ગો પરસ્પર ભિન્ન છે, વા અનેકવિશેષણરૂપ એક જ છે? પૂર્વપક્ષી કહેછે
કે ભિન્નપ્રકરણમાં રિયત હોવાથી અને ભિન્નઉપાસનાઓના શેષપણથી એ માર્ગો ભિન્ન જ છે. એ પૂર્વપક્ષનું
નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અર્થિરધિકરણ રચેછે:—

૧. અર્થિરધિકરણ.

અર્ચિરાદિના તત્પ્રથિતે: ॥ ૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—તત્પ્રથિતે: તેના (અર્ચિરાદિમાર્ગના) પ્રસિદ્ધપણથી અર્ચિ-
રાદિના [ઉપાસકો] અર્ચિરાદિવડે [જાયછે].

ટીકા:—અર્ચિરાદિમાર્ગના પ્રસિદ્ધપણથી બ્રહ્મલોકને સંપાદન કરવા ઇચ્છતા સર્વે અર્ચિરાદિમાર્ગવડે
જ જાયછે. અર્ચિ એ સુષુપ્ત્યુના દેવ અગ્નિનું નામ છે. યંચાગ્નિવિદ્યાવાળા અને નૈદિકબ્રહ્મચર્ય પાળનારા
પણ આ માર્ગે જ જાયછે. ઉપાસનાના ભેદમાં પણ ઉપાસ્યબ્રહ્મના એકપણની પેઠે માર્ગનું એકપણું અવિરુદ્ધ
છે. બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત કરનારો એક જ માર્ગ અનેકવિશેષણવડે દર્શાવ્યો છે, તેથી વસ્તુતાએ માર્ગભેદ નથી.
પ્રકરણભેદમાં પણ વિદ્યાના એકપણમાં પરસ્પરના વિશેષણોના ઉપસહારની પેઠે ગતિના (માર્ગના) વિશેષ-
ણોનો પણ ઉપસહાર થાયછે. દેવયાન અને પિતૃયાણ એ એ માર્ગથી બ્રહ્મ થયેલાને કદરૂપ તૃતીયસ્થાન શ્રુ-
તિમાં કહ્યું છે, તેથી પિતૃયાણથી ભિન્ન અર્ચિરાદિ વિભાગવાળો એક જ દેવયાનમાર્ગ ઉપાસકોને મારે છે
એમ સિદ્ધ થાયછે. જેમ લોકિકમાર્ગમાં વિલંબ છે તેમ અર્ચિરાદિમાં નથી એમ જણાવવા 'શીઘ્ર આદિલને
પામેછે' એમ શ્રુતિ કહેછે, એટલે એ ત્વરાના વચનનો આમાં વિરોધ રહેતો નથી. ૧.

અર્ચિરાદિમાં આનાથી આ અનંતર છે એમ કમવડે વિશેષજ્ઞાવ કહેવાનો આરંભ કરેછે. 'સ એતં
દેવયાનં પન્થાનમાપવાગ્નિલોકમાગચ્છતિ સ વાયુલોકં સ વરુણલોકં સ ઇન્દ્રલોકં સ પ્રજાપતિલોકં સ બ્રહ્મ-
લોકમ્ ॥' (તે આ દેવયાનમાર્ગને પાળીને અગ્નિલોકપ્રતિ આવેછે, પછી તે વાયુલોકપ્રતિ, વરુણલોકપ્રતિ,
ઇન્દ્રલોકપ્રતિ, પ્રજાપતિલોકપ્રતિ અને બ્રહ્મલોકપ્રતિ આવેછે) એ દેવયાનમાર્ગને દર્શાવનારી ટોપીતકિની શ્રુ-
તિમાં જ વાયુલોક છે, તેનું 'તેડર્ચપમેવાગ્નિસમ્મવન્ચર્ચિપોડહરહ આપૂર્યમાણપક્ષમાપૂર્યમાણપક્ષાવાન પહુદહ-
હેતિ માસાંસ્તાન્માસેમ્પ: સંવત્સરં સંવત્સરદાદિલમ્ ॥' (તેઓ અગ્નિને પ્રાપ્ત થાયછે, અગ્નિથી દિવસને,
દિવસથી શુક્લપક્ષને, શુક્લપક્ષથી ઉત્તરાયણને, ઉત્તરાયણથી સંવત્સરને, અને સંવત્સરથી આદિલને પ્રાપ્ત થા-
યછે) એ અર્ચિરાદિમાર્ગની શ્રુતિમાં અગ્રવણ છે. ત્યાં સંશય થાયછે કે આ વાયુ કયા સ્થાનમાં સન્નિવેશ કરવા-
યોગ્ય છે? એ ક્રીડાને દૂર કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું વાચ્યધિકરણ રચેછે:—

૨. વાયુધિકરણ.

વાયુમન્દાદવિશેષવિશેષાભ્યામ્ ॥ ૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—અવિશેષવિશેષાભ્યામ્ સામાન્ય અને વિશેષથી અન્દાત્ સંવત્સરથી વાયુમ્ વાયુને [પામેછે એમ જણાયછે].

ટીકા:—‘સ વાયુલોકમ્ ॥’ એ શ્રુતિમાં માન વાયુનો સામાન્યરૂપે પાઠ જ છે, કમબોધક કોષ શબ્દ નથી, અને ‘યદા યૌ પુરુષોડ્સમાલોકાત્રૈતિ સ વાયુમાગચ્છતિ તસ્મૈ સ તત્ર વિજિહીતે યથા રથચક્રસ્ય ચં તેન સ ઝર્વમાક્રમતે સ આદિત્યમાગચ્છતિ ॥’ (ન્યારે ઉપાસક આ લોક દેહ) થી નીકળે, સારે તે વાયુપ્રતિ આવેછે, તેને માટે તે વાયુ પોતામાં રથચક્રના જેવું છિદ્ર કરેછે, તે છિદ્રવડે તે જર્ધ્વ આક્રમણ કરેછે, પછી તે આદિત્યપ્રતિ આવેછે) એ શ્રુત્યંતરમાં આદિત્યથી વાયુના પૂર્વપણાના દર્શનરૂપ વિશેષ છે, તેથી સંવત્સર અને આદિત્ય એ બેની મધ્યે વાયુનો સંનિવેશ કરવાયોગ્ય છે, અર્થાત્ ઉપાસક સંવત્સરથી વાયુને પામેછે એમ નિશ્ચય થાયછે. ‘માતૈમ્યો દેવલોકં દેવલોકાદાદિત્યમ્ ॥’ એ શ્રુતિનો અર્થ પણ આમોથી સંવત્સરને, સંવત્સરથી દેવલોકને, દેવલોકથી વાયુને, અને વાયુથી આદિત્યને પામેછે, એમ જણાવેલ. ૨.

કૌપીતહિની શ્રુતિમાં અગ્નિપછી કહેલા વાયુના સ્થાનને કહીને વાયુપછી કહેલા વરુણના અર્ચિરાદિ-માર્ગનાં સ્થાનને કહેવા ભગવાન સૂતકર નીચેનું તડિદધિકરણ રચેછે:—

૩. તડિદધિકરણ.

તહિતોઽધિ વરુણઃ સમ્બન્ધાત્ ॥ ૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—તહિતઃ વિદ્યુત્ત્વી અધિ ઉપરમાં વરુણઃ વરુણ [છે એમ] સમ્બન્ધાત્ [વીજળી તથા વરુણના] સંબંધથી [જણાયછે].

ટીકા:—‘આદિત્યાચ્ચન્દ્રમસં ચન્દ્રમસો વિદ્યુતમ્ ॥’ (આદિત્યથી ચંદ્રમાને, અને ચંદ્રમાથી, વિદ્યુતને) એ શ્રુતિવડે વિદ્યુત્ત્વી ઉપરમાં વરુણલોક છે એમ જણાયછે. વળી વીજળી અને વરુણના કાર્યકારણરૂપસંબંધથી પણ એ જ નિશ્ચય થાયછે. જલના અધિપતિ વરુણ છે એ વાર્તા સામપ્રસિદ્ધ છે. વરુણથી ઇન્દ્ર-લોક, ઇન્દ્રલોકથી પ્રજાપતિલોક અને પ્રજાપતિલોકથી બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ જણાવી. એ વાર્તા સ્થાનાંતરના અભાવથી અને પાઠસામર્થ્યથી સિદ્ધ છે. ૩.

એપ્રમાણે અર્ચિરાદિના કમનું નિરૂપણ કરીને હવે તેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરેછે. એ અર્ચિરાદિ શું માર્ગનાં ચિહ્નો છે, અથવા ભોગભૂમિઓ છે, કિંવા ગમન કરનારઓના આતિવાહિક (ગમન કરનારાઓને ગમન કરાવનાર) છે, એમ સંશય થાયછે. પૂર્વપક્ષી કહેછે કે તે અર્ચિરાદિમાર્ગનાં ચિહ્નો છે, કેમકે માર્ગનાં ચિહ્નો હોય એમ સ્થાનાદિના નામથી ઉપદેશ બેવામાં આવેછે; અથવા ‘અગ્નિલોકમ્ ॥’ ઇલાદિમાં લોકશબ્દનું કથન હોવાથી તે ભોગભૂમિઓ છે એમ નિશ્ચય થાયછે. તેથી તે અર્ચિરાદિ આતિવાહિક નથી. અત્યેતનપણુથી પણ તેમાં આતિવાહિકપણું માનવું યુક્ત નથી. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂતકર નીચેનું આતિવાહિકાધિકરણ રચેછે:—

૪. આતિવાહિકાધિકરણ.

આતિવાહિકાસ્તલ્લિજ્ઞાત્ ॥ ૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—આતિવાહિકાઃ [તે] આતિવાહિકો [છે એમ] તલ્લિજ્ઞાત્ તેના (આતિવાહિકના) લિંગથી [જણાયછે].

ટીકા:—તેઓ આતિવાહિકો છે એમ ‘ચન્દ્રમસો વિદ્યુતં તત્પુરુષોડ્માનવઃ સ પ્તાન્ વ્રણ ગમયતિ ॥’ (ચંદ્રમાથી વિદ્યુતપ્રતિ આવેછે, સારી તે અમાનવ પુરુષ એમને બ્રહ્મલોકપ્રતિ લઇ જાયછે) એ આતિવાહિકપણાને દર્શાવનારા શ્રુતિરૂપલિંગથી જણાયછે. વિદ્યુત્ત્વી પહેલાં માનવ (મનુની સદિમાંના દેવો) નેતા

(આતિવાહિક) હતા, ને વિદ્યુત્તી ઉપર અમાનવ નેતા તે ઉપાસકને લઇ જાય છે એમ ઉપરની શ્રુતિથી જણાય છે. તેથી અર્ચિરાદિષ્ટવડે નેતાઓનો જ અંગીકાર કરવો યુક્ત છે, માર્ગચિહ્નોનો કિંવા ભોગભૂમિઓનો અંગીકાર કરવો યુક્ત નથી. ૪.

તે લિંગમાત્રથી યુક્તિવિના પૂર્વોક્તઅર્થની સિદ્ધિ નથી એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

અનવય અને અનવયાર્થ:-ઉમયવ્યામોહાત્ બંનેના (માર્ગ અને માર્ગમાં જનારના) અજ્ઞપણાથી તત્સિદ્ધે: તેની (નેતાપણાની) સિદ્ધિ હોવાથી [પૂર્વોક્ત લિંગ યુક્તિસહિત જ છે].

ટીકા:-જેઓ અર્ચિરાદિમાર્ગમાં ગમન કરનારાઓ છે, તેઓ દેહવિયોગથી સક્રિય ઇન્દ્રિયઅંતઃકરણવાળા છે, તેથી ઉર્ધ્વગતિ કરવામાં શાનરહિત છે, અને અર્ચિરાદિમાર્ગનું અચેતનપણું હોવાથી તે પણ ઉર્ધ્વગતિ કરાવવામાં શાનરહિત છે; એવીરીતે બંનેના અજ્ઞપણાથી અર્ચિરાદિના અભિમાની ચેતનરૂપ દેવવિશેષ ઉપાસકોને લઇ જવાના કાર્યમાં નિયુક્ત છે એમ જણાય છે. લોકમાં પણ ઉન્મત્ત અને મૂર્છિતતાદિ જેમનો કરણસમૂહ સક્રિય થયો છે તેઓ ખીજવડે માર્ગમાં લઇ જવામાં આવે છે. અર્ચિ અને દિવસાદિના અસ્થિરપણાથી અને રાત્રિઆદિમાં મુએલાને વાટ જેવી પડતી નથી એમ કહેલું હોવાથી એ અર્ચિરાદિનું માર્ગચિહ્નપણું વા ભોગ્યપણું નથી, અને દેવતાપણામાં તો અસ્થિરપણાનો દોષ નથી. તેઓને અર્ચિરાદિશબ્દપણું અર્ચિરાદિના અભિમાનથી સંભવી શકે છે. ‘સ एतान् ब्रह्म गमयति ॥’ એ ઉપસંહારમાં અતિવાહ્યઅતિવાહકરૂપ સંબંધવિશેષ દર્શાવ્યો છે. તેવડે તે જ સંબંધ ઉપક્રમમાં પણ છે એમ નિશ્ચય કરાય છે. કરણસમૂહ સક્રિય હોવાથી ગમન કરનારાઓને લાં ભોગનો સંભવ નથી, માત્ર તે લોકવાસિઓની જ તે ભોગભૂમિઓ છે. ૫.

વિદ્યુત્તની ઉપરમાં વરુણાદિ છે એમ પૂર્વે કહ્યું છે, અને વિદ્યુત્તની પછી અને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિપર્યંત અમાનવપુરુષના નેતાપણાનું શ્રવણ થાય છે, તો આતિવાહિકપણાના પક્ષમાં વરુણાદિમાં તે કેવીરીતે સંભવી શકે છે, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

અનવય અને અનવયાર્થ:-તત: પછી (વિદ્યુત્તની પ્રાપ્તિપછી) વૈદ્યુતેન વિદ્યુત્તલોકમાં આવેલા [અમાનવપુરુષ]વડે एव જ [બ્રહ્મલોકપ્રતિ જાય છે, એમ] તત્ત્વશ્રુતે: તેના [નેતાપણાની] શ્રુતિથી [જણાય છે].

ટીકા:-વિદ્યુત્તની પ્રાપ્તિ થયા પછી વિદ્યુત્તલોકમાં ઉપાસકને લેવા આવેલા અમાનવપુરુષવડે જ તે ઉપાસક વરુણલોકાદિમાં થઇને બ્રહ્મલોકપ્રતિ જાય છે એમ ‘તાન્વૈદ્યુતાત્પુરુષોડમાનવ: स एव ब्रह्मलोकं गमयति ॥’ (તે અમાનવ પુરુષ આવીને વિદ્યુત્તલોકથી તે ઉપાસકોને બ્રહ્મલોકપ્રતિ લઇ જાય છે) એ તેના જ નેતાપણાની શ્રુતિથી જણાય છે. વરુણાદિ તો અપ્રતિબંધક અથવા સાહાય્ય કરનાર છે, એમ જણાવું. ૬.

એ પ્રમાણે માર્ગનું નિરૂપણ કરીને હવે અંતઃકરણના વિચાર કરવામાં આવે છે. ‘સ एतान् ब्रह्म गमयति ॥’ એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મશબ્દના પ્રયોગથી તથા ગતિના શ્રવણથી સંશય થાય છે કે ઉપાસકને નેતાઓ કાર્યરૂપ અપરબ્રહ્મપ્રતિ લઇ જાય છે, વા અવિકૃત મુખ્યપરબ્રહ્મપ્રતિ લઇ જાય છે? એ સંશયનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું આદર્શધિકરણ રચે છે:-

૫. आदर्शधिकरण.

कार्यं वादरिस्स गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

અનવય અને અનવયાર્થ:-કાર્ય કાર્યરૂપપ્રતિ [લઇ જાય છે એમ] વાદરિ: આદરિ [માને છે] અસ્ય આની (કાર્યબ્રહ્મપ્રતિ) ગત્યુપપત્તે: ગતિના સંભવથી.

ટીકા:—તે ઉપાસકોને અમાનવ પુરુષ કાર્પર્ય સમુલ્લ (અપર)બ્રહ્મપ્રતિ લાઇ જાયછે એમ બાહરિઆ-ચાર્ય માનેછે; કેમકે કાર્પર્યબ્રહ્મ એકદેવમાં હોવાથી તેમાં ગંતવ્યપણ્યનો સંભવ હોવાથી તેપ્રતિ ગતિનો સંભવ યશ્ય શકેછે, પણ સર્વગતપણ્યથી અને જનારના પ્રલગ્નાત્મપણ્યથી પરબ્રહ્મમાં તો ગંતાપણું, ગંતવ્યપણું કિંવા ગતિ એ કાંઇ સંભવતાં નથી. ૭.

એ સંબંધમાં અન્યહેતુને કહેછે:—

વિશેષિતત્વાચ ॥ ૮ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને વિશેષિતત્વાત્ વિશેષિતપણ્યથી [કાર્પર્યબ્રહ્મસંબંધી જ ગતિ છે એમ જણાયછે].

ટીકા:—‘બ્રહ્મલોકાન્ ગમયતિ તે તેષુ બ્રહ્મલોકેષુ પરાઃ પરાવતો વસન્તિ ॥’ (બ્રહ્મલોકોપ્રતિ લાઇ જાયછે, તે ઉપાસકો તે બ્રહ્મલોકોમાં દીર્ઘઆયુષ્યવાળા હિરણ્યગર્ભના દીર્ઘકાલપર્યંત વસેછે) એ મુતિમાં બહુવચન, લોકશબ્દ અને આધારાર્થે સમીપનિબંધિત એ વિશેષણોદ્વાર ગંતવ્યના વિશેષિતપણ્યથી કાર્પર્યબ્રહ્મસંબંધી જ ગતિ છે એમ જણાયછે. પરબ્રહ્મમાં બહુવચન સંભવી શકતું નથી, અને કાર્પર્યબ્રહ્મમાં તો અવરચાસે દના સંભવથી બહુવચન સંભવી શકેછે. લોકશબ્દ પણ કાર્પર્યબ્રહ્મના લોકરૂપ ભોગભૂમિમાં જ સંભવી શકેછે, તેમ જ વાસસ્થાન અને વાસ કરનારનું કથન પણ મુખ્યપણે તેમાં જ સંભવેછે. ૮.

કાર્પર્યબ્રહ્મમાં બ્રહ્મશબ્દનો પ્રયોગ સંભવી શકતો નથી; કેમકે સમન્વયાધ્યાયમાં સર્વજગતનું કારણ બ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે, એમ સંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

સામીપ્યાત્તુ તદ્વ્યપદેશઃ ॥ ૯ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—તુ આસંકાની નિવૃત્તિમાટે છે સામીપ્યાત્તુ સમીપપણ્યથી તદ્વ્યપદેશઃ તેનું (બ્રહ્મશબ્દનું) કથન [છે].

ટીકા:—પરબ્રહ્મના સમીપપણ્યથી કાર્પર્ય અપરબ્રહ્મમાં પણ બ્રહ્મશબ્દનો પ્રયોગ વિશેષ પામતો નથી. પ્રસિદ્ધ પરબ્રહ્મ જ વિશુદ્ધઉપાધિના સંબંધથી, કવચિત્ મનોમયપણ્યદ્વિષ કોઇ કાર્પર્યભાવે ઉપાસનાને માટે ઉપદેશ કરાયું છતું અપરબ્રહ્મ છે એમ બ્યવસ્થા છે. ૯.

‘તૈવામિહ ન પુનરાવૃત્તિરસ્તિ ॥’ (તે ઉપાસકોની આ લોકમાં પુનરાવૃત્તિ નથી) ઇત્યાદિશ્રુતિઓમાં જ અનાવૃત્તિનું શ્રવણ છે, તે કાર્પર્યબ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં સંભવી શકતું નથી; કેમકે પરબ્રહ્મથી ભિન્ન કોઇ સ્થાને નિત્યતા સમવતી નથી એમ સંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

કાર્યાત્યયે તદ્વ્યક્ષેણ સહાતઃ પરમભિધાનાત્ ॥ ૧૦ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—કાર્યાત્યયે બ્રહ્મલોકના પ્રલયમાં તદ્વ્યક્ષેણ તેના અધ્યક્ષની સહ સાથે અતઃ આથી (બ્રહ્મલોકથી) પરં પરમ[પદ]ને [પામેછે એમ] અભિધાનાત્ [અનાવૃત્તિના] કથનથી [સ્વીકાર કરવાયોગ્ય છે].

ટીકા:—બ્રહ્મલોકના પ્રલયકાલમાં તે લોકમાં જ ચાર્પર્ય જ્ઞાનને પામીને તે લોકના અધ્યક્ષ હિરણ્યગર્ભની સાથે એ બ્રહ્મલોકથી પર એવા પરિશુદ્ધ પરમાત્માના પરમપદને ઉપાસકો પામેછે. આ ક્રમશઃ અનાવૃત્તિના ક્રમથી સ્વીકાર કરવાયોગ્ય છે. વસ્તુતાએ ગતિપૂર્વક પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી, તેથી અનાવૃત્તિશિગથી પરબ્રહ્મનું ગતવ્યપણું નથી. ૧૦.

એ સિદ્ધાંતમાં સ્મૃતિનું પ્રમાણ આપેછે:—

સ્મૃતેશ્ચ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—સ્મૃતેઃ સ્મૃતિથી ચ પણ [એ જ અર્થ સિદ્ધ થાયછે]

ટીકા:—ત્રીચેની સ્મૃતિથી પણ પૂર્વોક્ત સિદ્ધાંત જ સિદ્ધ થાયછે:—

“બ્રહ્મણા સહ તે સર્વે સંપ્રાપ્તે પ્રતિસચ્ચરે ।

પરસ્યાન્તે કૃતાત્માનઃ પ્રવિશન્તિ પરં પદમ્ ॥”

અર્થ:—જ્યારે મહાપ્રલય પ્રાપ્ત થાયછે, ત્યારે હિરણ્યગર્ભના અંતમાં સર્વે બ્રહ્મલોકનિવાસિઓ યથાર્થે જ્ઞાનને પામીને બ્રહ્માની સાથે પરમપદને પ્રાપ્ત થાયછે.

તેથી કાર્યબ્રહ્મસંબંધી ગતિ શ્રુતિમાં કહી છે એ સિદ્ધાંત છે. ૧૧.

પાંચમુત્તરોવડે સિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ દેખાડીને હવે ત્રણમુત્તરોવડે પૂર્વપક્ષનું સ્વરૂપ દેખાડેછે:—

પૂર્વપક્ષ:—

પરં જૈમિનિર્મુખ્યત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—મુખ્યત્વાત્ મુખ્યપણાથી પરં પરબ્રહ્મને [પહોંચાડેછે એમ]

જૈમિનિઃ જૈમિનિ [માનેછે].

ટીકા:—પરબ્રહ્મ જ બ્રહ્મશબ્દનો મુખ્ય અર્થ હોવાથી ‘સ एनान् ब्रह्म गमयति ॥’ એ શ્રુતિ અન્વાનવ યુગ્મ તે ઉપાસકોને પરબ્રહ્મની જ પ્રાપ્તિ કરાવેછે એમ કહેછે, એવીરીતે જૈમિનિઆચાર્ય માનેછે. ૧૨.

શ્રુતિમાં પણ ગતિપૂર્વક મોક્ષ કહ્યો છે એમ કહેછે:—

दर्शनाच्च ॥ ૧૩ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—દર્શનાત્ શ્રુતિથી ચ પણ [એ જ અર્થ સિદ્ધ થાયછે].

ટીકા:—‘તયોર્ધ્વમાયનમૃતત્વમેતિ ॥’ (સુપુમ્બ્યાનાદીધારા જીર્ણગતિને પામીને અમૃતપણાને પ્રાપ્ત થાયછે) એ શ્રુતિ પણ ગતિપૂર્વક અમૃતપણું દેખાડેછે. અમૃતપણું પરબ્રહ્મમાં સભવી શકેછે, કાર્યના વિનાશિપણાથી કાર્યના સંભવી શકતું નથી. કલ્પલીમાં પરબ્રહ્મના પ્રકરણમાં આ ગતિનું કથન હોવાથી આ ગતિ પરબ્રહ્મસંબંધી જ છે એમ નિશ્ચય થાયછે. ૧૩.

એવીરીતે બ્રહ્મશ્રુતિના અને અમૃતપણાના શિંગથી તથા પ્રકરણથી પરબ્રહ્મસંબંધી ગતિ છે એમ કહ્યું. હવે ‘પ્રજાપતેઃ સર્માં વેદમ પ્રપચે ॥’ (બ્રહ્મપતિની સભા અને ગૃહને પ્રાપ્ત થાઉં) એવી ઉપાસકના મરણકાલમાં કાર્યબ્રહ્મની પ્રાપ્તિની સંકલ્પશ્રુતિથી પરબ્રહ્મ ગતવ્ય નથી એમ શકા થાય તો તેનું નિરાકરણ કરેછે:—

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ ૧૪ ॥

અન્વય અને અન્વયાર્થ:—‘ન વળી પ્રતિપત્ત્યભિસન્ધિઃ ગતિનું તાત્પર્ય કાર્યે કાર્યબ્રહ્મમાં ન નથી.

ટીકા:—‘પ્રજાપતેઃ સર્માં વેદમ પ્રપચે ॥’ એ શ્રુતિમાં દર્શાવેલી ગતિનું તાત્પર્ય કાર્યબ્રહ્મમાં નથી, પણ પરબ્રહ્મમાં છે એમ એ પ્રકરણ પરબ્રહ્મનું હોવાથી સિદ્ધ થાયછે.

એપ્રમાણે આચાર્યે એ પક્ષ દર્શાવ્યો. તેમાં જૈમિનિઆચાર્યનો મત પૂર્વપક્ષરૂપ છે, અને ખાદિરિઆચાર્યનો મત સિદ્ધાંતરૂપ છે. ‘બ્રહ્મલોકોક્તમાં’ એમ બહુવચનાદિના પ્રયોગથી, અને સંકલ્પથી જ ગંધાદિદિવ્ય-ભોગની શ્રુતિથી ગતવ્યપણાનો પરબ્રહ્મમાં અસંભવ હોવાથી બ્રહ્મના મુખ્યાર્થનો ભાગ કરી કાર્યબ્રહ્મરૂપ અમુખ્યાર્થ ગ્રહણ કરવો એ જ યુક્ત છે. પરવિધાના પ્રકરણમાં પણ તેની સ્તુતિમાં અપરવિધાના સંબંધની ગતિનું કથન સંભવી શકેછે. ‘પ્રજાપતેઃ સર્માં વેદમ પ્રપચે ॥’ એ અને તેની સાથેનાં વાક્યોવડે આગળના પ્રકરણનો ખાધ થાયછે, તેથી કાર્યબ્રહ્મમાં પણ ગતિનું તાત્પર્ય વિરોધ પામતું નથી. તેથી ગતિની શ્રુતિએ કાર્યબ્રહ્મસંબંધી જ છે. સર્વવ્યાપક, સર્વોત્તર, દેશકાલાદિવિરોધરહિત, અને સર્વરૂપ પરબ્રહ્મનું ગતવ્યપણું કદી-પણ સભવી શકતું નથી. ‘ન તસ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ । બ્રહ્મૈવ સન્ બ્રહ્માપ્યેતિ ॥’ (તેના પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરતા નથી, બ્રહ્મ જ યથો સતો બ્રહ્મને પામેછે) એ શ્રુતિ પણ પરબ્રહ્મમાં ગતિનું નિવારણ કરેછે. અત્યંતતાદાત્મ્યમાં ગતિનો અસંભવ હોવાથી ગતિની કલ્પનામાં ગંતા શ્વ ગતવ્ય બ્રહ્મનો અવયવ, વા વિકાર (કાર્ય),

વા અન્ય થાય. પ્રથમપક્ષમાં અવયવ અને અવયવીનો નિલસંબંધ હોવાથી અહનું ગતવ્યપણું સભવતું નથી; વળી અહના નિરવયવપણાની પ્રસિદ્ધિથી અહમાં અવયવઅવયવીની કલ્પના સભવતી નથી. કાર્યપક્ષમાં પણ એ દોષો આવેછે, એટલે કે કાર્ય અને ઉપાદાનકારણનો નિલસંબંધ હોવાથી અહની ગતવ્યતા રહેતી નથી, અને નિરવયવ અહ કોઇનું ઉપાદાનકારણ સંભવી પણ શકે નહિ. ત્રીજા પક્ષમાં અહથી ભિન્ન જીવને વ્યાપક માનવામાં આવે તો ગમનનો અસંભવ થાયછે, મધ્યમપરિમાણપણામાં અનિલપણાનો પ્રસંગ આવેછે, અને અણુપણામાં સમગ્રશરીરના જ્ઞાનના અસંભવની પ્રાપ્તિ થાયછે. વળી પરબ્રહ્મથી જીવને અન્ય માનવામાં 'તત્ત્વમસિ ॥' ઇત્યાદિશાસ્ત્રને નિરર્થકતાની પ્રાપ્તિ થાયછે. તેથી આદરિઆચાર્યનો મત જ યોગ્ય જણાયછે. ૧૪.

જેઓ પ્રતીકઅપ્રતીકરૂપ વિકારની ઉપાસના કરેછે, તે બધાને સમાનપણે અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મલોકપ્રતિ લઈ જાયછે, વા કોઇકને જ લઈ જાયછે, એમ સંશય થાયછે. પૂર્વપક્ષી કહેછે કે તત્ત્વવેત્તાથી ભિન્ન સર્વે-ઉપાસકોને અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મલોકપ્રતિ લઈ જાયછે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અપ્રતીકાલ્પનાધિકરણ રચેછે:—

૬. અપ્રતીકાલ્પનાધિકરણ.

અપ્રતીકાલ્પનાન્યતીતિ વાદરાયણ ઉભયથાડોપાત્તત્કતુશ્ચ ॥ ૧૫ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—અપ્રતીકાલ્પનાન અપ્રતીકની ઉપાસના કરનારાઓને ન્યતિ [અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મલોકપ્રતિ] લઈ જાયછે એમ ઉભયથાડોપાત્ત અનેપ્રકારમાં અવિરોધ હોવાથી વાદરાયણ: આદરાયણ [માનેછે] જ અને તત્કતુ: અહકંતુ [આ ઉભયથાભાવનો સમર્થક હેતુ છે].

ટીકા:—નામ, વાક અને મનઆદિની ઉપાસના તે પ્રતીકઉપાસના કહેવાયછે, અને કાર્યબ્રહ્મની ઉપાસના તે અપ્રતીકઉપાસના કહેવાયછે. અપ્રતીકની ઉપાસના કરનારાઓને અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મલોકપ્રતિ લઈ જાયછે એમ અનેપ્રકારમાં (પ્રતીકની ઉપાસના કરનારાને બ્રહ્મલોકપ્રતિ લઈ જતા નથી, અને અપ્રતીકની ઉપાસના કરનારાને બ્રહ્મલોકપ્રતિ લઈ જાયછે, તેમાં) અવિરોધ હોવાથી શ્રીઆદરાયણઆચાર્ય માનેછે. પ્રતીકોમાં પ્રતીકનું પ્રધાનપણું હોવાથી તે ઉપાસનાનું બ્રહ્મકંતુપણું નથી, અને કાર્યબ્રહ્મની ઉપાસનામાં બ્રહ્મકંતુપણું (જેમાં બ્રહ્મનું ધ્યાન થાયછે તે) છે. 'જે જેનું ધ્યાન કરેછે, તે તેને પામેછે' એ ન્યાયપ્રમાણે બ્રહ્મનું ધ્યાન કરનારને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ યુક્ત જ છે. એ બ્રહ્મકંતુ અનેપ્રકારના ભાવનો સમર્થક હેતુ છે. અનિયમાધિકરણમાં સર્વેઉપાસકોને દેવયાનમાર્ગની પ્રાપ્તિ કહી છે, તે સર્વે સચણુબ્રહ્મના ઉપાસકોને કહી છે, પ્રતીકોપાસકોને કહી નથી. યંચામિવિદ્યાવાળાઆદિને જે બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ કહી છે, તે બ્રહ્મકંતુન્યાયના અપવાદરૂપ છે. ૧૫.

પ્રતીકના તારતમ્યવડે ફલનું તારતમ્ય દર્શાવેછે.—

વિશેષં ચ દર્શયતિ ॥ ૧૬ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—જ અને વિશેષં [ફલ]વિશેષને દર્શયતિ [શ્રુતિ] દેખાડેછે.

ટીકા:—નામાદિપ્રતીકોપાસનાઓમાં પૂર્વપૂર્વઉપાસનાથી ઉત્તરઉત્તરઉપાસનામાં ફલવિશેષને 'વાવન્નાન્નો ગતં તત્રાસ્ય યથાકામચારો મવતિ ॥' (નામસુધી નામનું ગમન છે, ત્યાંસુધી આની ઇચ્છાપ્રમાણે ગતિ થાયછે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ દેખાડેછે. નામથી વાક શ્રેષ્ઠ છે, વાકથી મન શ્રેષ્ઠ છે, એમ પૂર્વપૂર્વથી ઉત્તર-ઉત્તરની શ્રેષ્ઠતા, તેમ જ તેમની ઉપાસના અને ઉપાસનાના ફલવિશેષનું નિરૂપણ છાંદોગ્યોપનિષદમાં વિસ્તારથી છે. પ્રતીકોપાસનામાં પ્રતીકના તારતમ્યથી પૂર્વોક્ત ફલવિશેષ સમવેછે, પણ બ્રહ્મોપાસનામાં તો બ્રહ્મના અવિશિષ્ટપણાથી ફલવિશેષનો અસંભવ છે. તેથી પ્રતીકની ઉપાસના કરનારાઓને અપ્રતીકની ઉપાસના કરનારાઓના જેવી ફલપ્રાપ્તિ થતી નથી એ સિદ્ધ છે. ૧૬.

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની ગૂજરાતીભાષાની ટીકામાં

ફલનામના ચોથાઅધ્યાયનો મરેલા સગુણબ્રહ્મવેત્તાનું ઉત્તરમાર્ગે

અભિગમન એ નામનો ત્રીજો પાદ સમાપ્ત. ૩.

૪. અથ નિર્ગુણબ્રહ્મવેતાની વિદેહકૈવલ્યપ્રાપ્તિનું અને સગુણ- બ્રહ્મવેતાની બ્રહ્મલોકસ્થિતિનું નિરૂપણ એ નામનો ચોથાઅધ્યાયનો ચોથો પાદ.

પૂર્વપાદમાં બ્રહ્મોપાસકોને કાર્પ્યબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કહી. હવે તેઓના આત્મલૌકિક ઐશ્વર્યવિશેષને આ પાદના ઉત્તરાર્ધવડે કહેવામાં આવશે. આ પાદના પૂર્વાર્ધવડે પરવિદ્યાવડે પ્રાપ્ત નિર્વિશેષબ્રહ્મભાવનું નિરૂપણ થાય છે. ‘એવમેવૈવ સંપ્રસાદોઽસ્માચ્છરીરાત્સમુત્થાય પરં જ્યોતિરુપસમ્પદ્ય સ્વેન રૂપેણાભિનિષ્પદ્યતે ॥’ (એ પ્રમાણે જ આ રાત્રી આ શરીરથી સારીરીતે ઉત્થાન કરી, પરબ્યોતિને પામી, પોતાના રૂપવડે સારીરીતે આવિર્ભાવ પામે છે) એ શ્રુતિમાં સંશય થાય છે કે તે રાત્રી, દેવલોકાદિ ઉપભોગસ્થાનોમાં જેમ દેવાદિ કોઈ આગંતુકવિશેષરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે તેમ કોઈ આગંતુકવિશેષરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે, વા આત્મસ્વરૂપવડે જ આવિર્ભાવ પામે છે? પૂર્વપક્ષી કહે છે કે મોક્ષના ફલપણાની પ્રસિદ્ધિથી અને અભિનિષ્પદ્યતે એ પદનો ‘ઉત્પન્ન થાય છે’ એવો અર્થ હોવાથી સ્થાનાંતરોની પેઠે મોક્ષકાલમાં રાત્રી કોઈ આગંતુકવિશેષરૂપને પામે છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સંપદ્યાવિર્ભાવાધિકરણ રચે છે:—

૧. સંપદ્યાવિર્ભાવાધિકરણ.

સમ્પદ્યાઽવિર્ભાવઃ સ્વેનશબ્દાત્ ॥ ૧ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—સ્વેનશબ્દાત્ સ્વેન (સ્વસ્વરૂપવડે) એ શબ્દથી સમ્પદ્ય [પર-બ્યોતિને] પ્રાપ્ત થઈને આવિર્ભાવઃ [આત્મસ્વરૂપવડે જ] આવિર્ભાવ [પામે છે].

ટીકા:—‘સ્વેન રૂપેણાભિનિષ્પદ્યતે ॥’ એમાંના સ્વેનશબ્દથી પરબ્રહ્મબ્યોતિને સાક્ષાત્કાર કરીને તે આત્મસ્વરૂપવડે જ સ્થિતિ કરે છે, ધર્મોત્તરવડે સ્થિતિ કરતો નથી, એમ જણાય છે. મોક્ષના ફલપણાવડે આગંતુક અન્યરૂપનો સ્વીકાર કરીએ તો શ્રુતિમાંના સ્વેનશબ્દ નિરર્થક થાય છે. અભિનિષ્પદ્યતેનો અર્થ પણ ‘આવિર્ભાવ પામે છે,’ એમ, કિંવા ‘સ્થિતિ કરે છે’ એમ થઈ શકે છે, એટલે પૂર્વોક્ત અર્થ નિર્દોષ જ છે. ૧.

મોક્ષાવસ્થામાં એ કોઈ આગંતુક અન્યરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તો જમદગ્નિ ત્રણુઅવસ્થાઓમાં અને મોક્ષાવસ્થાઓમાં શેા ભેદ છે, એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

મુક્તઃ પ્રતિજ્ઞાનાત્ ॥ ૨ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—મુક્તઃ [મોક્ષાવસ્થાને પામેલો સર્વ બંધથી] મુક્ત [છે એમ] પ્રતિજ્ઞાનાત્ [શ્રુતિની] પ્રતિજ્ઞાથી [જણાય છે].

ટીકા:—જયત્માં દેહના બંધપણાદિધર્મોવાળો હોય છે, સ્વપ્નમાં કોઈથી દુષ્ટાયાના જેવો કિંવા પુત્રાદિના નાશથી રદન કરનારના જેવો હોય છે, અને સુષુપ્તિમાં વિશેષના અજ્ઞાનથી વિનષ્ટના જેવો હોય છે. એવીરીતે બંધદશામાં તો કલુષિતરૂપે રહે છે, અને મોક્ષમાં તો સર્વદુઃખરહિત, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને પૂર્ણાનંદસ્વરૂપવડે સ્થિત થાય છે, એમ બંનેદશામાં મહાન ભેદ છે. મોક્ષાવસ્થાને પામેલો સર્વપ્રકારના બંધથી મુક્ત છે એમ ‘ય આત્માઽપહૃતપામ્ ॥’ (જે આત્મા બંધરૂપ પાપથી રહિત છે) એ શ્રુતિની પ્રતિજ્ઞાથી જણાય છે. મોક્ષના ફલપણાની સિદ્ધિ પણ બંધની નિવૃત્તિમાત્રથી જ છે, અપૂર્વની ઉત્પત્તિથી નથી. જેમ રાગની નિવૃત્તિમાં અ-

રંગની ઉત્પત્તિ થયી છે એમ કહેવાય છે તેમ બધની નિવૃત્તિમાં મોક્ષની ઉત્પત્તિ થયી છે એમ ‘અભિનિ-
ષ્પવત્તે’ પદથી સ્વીકારવામાં વિરોધ નથી. ૨.

જ્યોતિઃશબ્દનું કાર્યરૂપ ભૌતિકજ્યોતિમાં રૂઢપણું હોવાથી ‘પરં જ્યોતિરુપસમ્પદ’ ॥ એ શ્રુતિ ભૌતિક-
જ્યોતિની પ્રાપ્તિને કહે છે, બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિને કહેતી નથી, તેથી કાર્યરૂપજ્યોતિને પામેલો મુક્ત થઈ શકતો
નથી, એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

આત્મા પ્રકરણાત્ ॥ ૩ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—આત્મા [અહિં જ્યોતિઃશબ્દવડે] આત્મા [જ કહેલ છે
એમ] પ્રકરણાત્ પ્રકરણથી [જણાય છે].

ટીકા:—અહિં જ્યોતિઃશબ્દવડે આત્મા જ કહેલ છે એમ પ્રકરણથી જણાય છે. ‘ય આત્માડપહૃત-
પામ્મા વિજરો વિમૃત્યુઃ ॥’ (જે આત્મા નિષ્પાપ, અજર અને અમર) એવા પરમાત્માના પ્રકરણમાં અક-
સ્માત્ ભૌતિકજ્યોતિનું અદ્ભુત કરતું શક્ય નથી, કેમકે એમ કરવાથી પ્રકૃતની હાનિ અને અપ્રકૃતપ્રક્રિયાની પ્રા-
પ્તિરૂપ દોષ આવે છે. ‘તદ્વા જ્યોતિષાં જ્યોતિઃ ॥’ (જે જ્યોતિઓની જ્યોતિ છે, તેને દેવો ઉપાસે છે) ઇત્યાદિ-
વચનોમાં જ્યોતિઃશબ્દ પરમાત્મામાં પણ વ્યવહરેલો છે. ૩.

જે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે, તે શું પરબ્રહ્મથી પૃથક્ જ સ્થિત થાય છે, વા અભેદરૂપે જ સ્થિત થા-
ય છે? પૂર્વપક્ષી કહે છે કે ‘જ્યોતિરુપસમ્પદ’ એમાં કર્તા તથા કર્મનું કથન હોવાથી ભેદવડે જ સ્થિત થાય છે
એમ જણાય છે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું અવિભાગાધિકરણ રચે છે:—

૨. અવિભાગાધિકરણ.

અવિભાગેન દૃષ્ટવાત્ ॥ ૪ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—દૃષ્ટવાત્ [શ્રુતિઓમાં પરમાત્માના અભેદના] દૃષ્ટપણાથી
અવિભાગેન અભેદવડે [સ્થિત થાય છે].

ટીકા:—‘તત્ત્વમસિ’ (તે તું છે) ‘અહં બ્રહ્માસમિ’ (હું બ્રહ્મ છું) અને ‘યત્ર નાન્યત્પરયતિ’ ॥
(ન્યાં અન્યને જોતો નથી) ઇલાહિશ્રુતિવાક્યોમાં પરમાત્માનું અભેદરૂપે જ દર્શન હોવાથી મુક્ત પરમાત્માથી
અભેદરૂપે જ સ્થિત થાય છે. ‘યયોદકં શુદ્ધં શુદ્ધમાસિકં તાદૃગેવ ભવતિ । एवं મુનેર્વિજાનત આત્મા ભવતિ
ગૌતમ ॥’ (હે ગૌતમ ! જેમ શુદ્ધસ્થાનમાં પડેલું શુદ્ધ જલ તેનું જ રહે છે, તેમ જાણનાર મુનિને આત્મા
થાય છે) ઇલાહિ મુક્તના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનારાં વાક્યો તથા નદીસમુદ્રાદિનાં ઉદાહરણો અભેદને જ દર્શા-
વનારાં છે. ભેદનું કથન કરનારાં વાક્યો ઔપચારિક છે, તેથી તેમનું પણ અભેદમાં જ તાત્પર્ય છે. ૪.

બ્રહ્મસ્વરૂપ ધર્મેલો મુક્ત શું સત્યસર્વજ્ઞતાદિધર્મવડે મુક્ત થઈને રહે છે, વા તે ધર્મનું શશશુભની પેઠે
અત્યંતઅસત્યપણું હોવાથી ચિન્માનરૂપે સ્થિત થાય છે, કિંવા વસ્તુતઃ ચિન્માન છતાં પણ અન્યછવોની વ્ય-
વહારદૃષ્ટિવડે કરિષતસર્વગ્રંથણાદિવાજો થઈને રહે છે, એમ સંશય થાય છે. એ સંશયનું નિરાકરણ કરવા ભગ-
વાન સૂત્રકાર નીચેનું બ્રાહ્માધિકરણ રચે છે; તેમાં પ્રથમનાં બે સૂત્રોવડે પૂર્વપક્ષનું સ્વરૂપ દેખાડે છે:—

૩. બ્રાહ્માધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ:— બ્રાહ્મેણ જૈમિનિરુપન્યાસાદિભ્યઃ ॥ ૫ ॥

અન્ય અને અન્યાર્થ:—રૂપન્યાસાદિભ્યઃ ઉપન્યાસાદિથી બ્રાહ્મેણ બ્રાહ્મરૂપવડે [સ્થિત
થાય છે એમ] જૈમિનિઃ જૈમિનિ [માને છે].

ટીકા:—‘ય આત્માડપહૃતપામ્મા’ ॥ (જે આત્મા નિષ્પાપ છે) તથા ‘સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ ।’
(સત્યકામ, સત્યસંકલ્પ) ઇલાહિ ઉપન્યાસ-ઉદ્દેશ-શાત ધર્મવિશેષના કથન-થી અને ‘સર્વજ્ઞઃ સર્વેશ્વરઃ’

(સર્વજ્ઞ, સર્વેશ્વર) ઇલાહિ સિદ્ધધર્મોના જેવા ક્યનથી યુક્ત નિષ્પાપપણું, સસકામપણું, સસસંકલ્પપણું, સર્વજ્ઞપણું અને સર્વેશ્વરપણું ઇલાહિઅહાસંબંધિધર્મોથી યુક્ત થઈને તેરૂપે સ્થિત થાયછે એમ જૈમિનિઆચાર્ય માનેછે. ૫.

ચિતિતન્માત્રેણ તદાત્મકત્વાદિત્યૌહુલોમિઃ ॥ ૬ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—તદાત્મકત્વાત્ [આત્માના] ચૈતન્યરૂપપણાથી ચિતિતન્માત્રેણ કેવલચૈતન્યરૂપે [જ યુક્ત સ્થિત થાયછે] इति એમ ઔહુલોમિઃ ઔહુલોમિ [માનેછે].

ટીકાઃ—જેકે નિષ્પાપત્વાદિધર્મોના અહાથી બેદવડે નિર્દેશ કરેલો છે, તેપણ ‘રાહુતું શિર’ એ બેદ-નિર્દેશ જેમ વિકલ્પરૂપ હોવાથી મિથ્યા છે, તેમ આ નિર્દેશ પણ વિકલ્પરૂપ હોવાથી મિથ્યા છે, તેથી એ ધર્મો અત્યંત અસત છે. ચૈતન્યમાં પાપપણાદિની નિવૃત્તિમાત્ર જ લાં ઈર્ષાની છે. આત્માનું સ્વરૂપ ચૈતન્ય જ છે, માટે યુક્ત કેવલચૈતન્યરૂપે જ સ્થિત થાયછે એમ માનવું યુક્ત છે. ‘एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव ॥’ (અરે ! એપ્રમાણે પ્રસિદ્ધ આ આત્મા અનંતર, અખાલ, સંપૂર્ણ પ્રજ્ઞાનઘન જ છે) ઇલાહિ શ્રુતિઓ પણ પૂર્વોક્તરીતે માનીએ તો જ સાર્યકતાવાળી થાયછે. સસકામત્વાદિધર્મોનું ક્યન ઉપાધિના સંબંધને લઈને છે, તેથી તેમનો ચૈતન્યની પેઠે સ્વરૂપમાં સંભવ નથી. આત્મામાં રતિ, ક્રોડ અને મિથુનતા પણ સુખ્યપણે સંભવ નથી. તેથી સમગ્રપ્રપંચરહિત, નિર્મલ, અવ્યપદેશ્ય, જ્ઞાનરૂપે યુક્ત સ્થિત થાયછે, એમ ઔહુલોમિઆચાર્ય માનેછે. ૬.

ધર્મોના સસપણાને અને અત્યંતઅસસપણાને કહેનારા એ પક્ષ ઠીકા. પ્રથમનો પક્ષ સ્વીકારવાથી અદ્વૈતશ્રુતિઓને બાધની પ્રાપ્તિ થાયછે, અને બીજો પક્ષ સ્વીકારવાથી સર્વજ્ઞત્વાદિશ્રુતિઓને અને વ્યવહારને બાધની પ્રાપ્તિ થાયછે; માટે ત્રીજો પક્ષ શ્રેષ્ઠ છે એમ સિદ્ધાંત કરેછે:—

સિદ્ધાંતઃ—एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं वादरायणः ॥ ७ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—एवम् એમ (પારમાર્થિક ચૈતન્યમાત્રસ્વરૂપના અંગીકારમાં) અપિ પણ ઉપન્યાસાત્ ઉપન્યાસથી પૂર્વભાવાત્ પૂર્વભાવથી (અહાસંબંધી ઐશ્વર્યરૂપથી) [એનો] અવિરોધં અવિરોધ [છે એમ] વાદરાયણઃ બાદરાયણ [માનેછે].

ટીકાઃ—પારમાર્થિક ચૈતન્યમાત્રસ્વરૂપના અંગીકારમાં પણ વ્યવહારની અપેક્ષાથી પૂર્વોક્તઉપન્યાસાદિ પ્રાપ્ત થયેલ અહાસંબંધી ઐશ્વર્યરૂપનો નિવેધ નહિ હોવાથી અવિરોધ છે એમ શ્રીબાદરાયણઆચાર્ય માનેછે. પારમાર્થિક અને વ્યાવહારિક એ બે સત્તાઓ ક્રમથી સત્ય અને અધ્યસ્ત હોવાથી તેમના ધર્મો પરસ્પરમાં વિરોધ પામતા નથી. જે ઈશ્વરના ધર્મો છે, તે જ યુક્તચિદાત્મામાં અન્યથાવડે વ્યવહાર કરાયછે, એટલે અખડ અદિતીય યુક્તમાં પણ વ્યવહારપક્ષે ઈશ્વરના ધર્મોના સંભવ થાયછે, એ તાત્પર્ય છે. ૭.

એપ્રમાણે પરવિધાનું ફલ કહીને હવે અપરવિધાનું ફલ કહેછે. ‘स यदि पितृलोककामो भवति स-कल्पादेवावस्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति ॥’ (તે જે પિતૃલોકની કામનાવાળો થાયછે, તો સંકલ્પથી જ આના પિતૃઓ સમુત્થાન પામેછે) ઇલાહિ દહરવિધાની શ્રુતિમાં સંશય થાયછે કે કેવલ સંકલ્પ જ પિતૃઆદિના સમુત્થાનનો હેતુ છે, વા નિમિત્તાંતરસહિત હેતુ છે? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે આ લોકમાં જેમ અન્યથાસહિત સંકલ્પથી ઇચ્છાની પ્રાપ્તિ થાયછે, તેમ અહાસૌક્યમાં ગયેલા ઉપાસકને પણ પિતૃઆદિના સમુત્થાનમાં યત્નાંતરસહિતનો સંકલ્પ હેતુ છે. એ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું સંકલ્પાધિકરણ રચેછે:—

૪. સંકલ્પાધિકરણ.

सकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—તુ કેવલ સકલ્પાત્ સંકલ્પથી એવ જ [પિતૃઆદિનું સમુત્થાન છે એમ] તच्छ्रुतेઃ તે સંબંધની શ્રુતિથી [જણાયછે].

ટીકા:—કેવલ સંકલ્પ(સુદૃઢભાવનાના પ્રભાવ)થી જ પિતૃઆદિનું સમુત્થાન છે એમ તે સંબંધની ‘સકલ્પાદિવાસ્ય પિતરઃ સમુત્તિષ્ઠન્તિ ॥’ ઇત્યાદિશ્રુતિથી જણાય છે, માટે તેમને અન્યપ્રયત્નની અપેક્ષા નથી. શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલા અર્થમાં લૌકિકદૃષ્ટાંત વિરોધ હપજની શક્ય નથી. સમુજ્જ્વલભવેતાના સંકલ્પનું પ્રાકૃત-પુરુષના સંકલ્પથી વિલક્ષણપણું હોવાથી સંકલ્પના અલથી જ એમને પ્રયોજનપર્યંત ભોગસાધનોની સ્થિરતા સંભવી શકે છે, માટે સર્વ નિર્દોષ છે. ૮.

ધૃશિરાધીન વિદ્વાન્ને સંકલ્પમાત્રથી કેવીરીતે ભોગસિદ્ધિ સંભવી શકે, એમ શકા થાય તો તેનું સ-ભાધાન કરે છે:—

અત એવ ચાનન્યાધિપતિઃ ॥ ૧ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—અ અને અતઃ આથી એવ જ અનન્યાધિપતિઃ [વિદ્વાન્]અન્ય-અધિપતિવિનાનો [થાય છે].

ટીકા:—અવંધ્યસંકલ્પપણુથી જ વિદ્વાન્નેનો અન્ય કાઇ અધિપતિ નથી એવો થાય છે. ‘અય ય દ્વાહાડડ-ત્વાનમનુવિધ વ્રજન્યેતાશ્ચ સત્યાન્કામાંસ્તેષાં સર્વેષુ લોકેષુ કામચારો મવતિ ॥’ (હવે જે અહિં આત્માને પ્રાપ્ત થઇને જાય છે, તેમના આ સત્યક્રમાદિ છે અને તે સર્વલોકોમાં સ્વતંત્રગતિવાળો થાય છે) એ શ્રુતિ પણ એ જ અર્થને દેખાડે છે. ધૃશિરધર્મે જ વિદ્વાન્માં આવિર્ભાવ પામેલો છે, તેથી તેના સંકલ્પનો ભગ થતો નથી, એવો ભાવ છે. ૯.

વિદ્વાન્ના સંકલ્પથી જ પિતૃઆદિ સમુત્થાન પામે છે એમ પૂર્વે કહ્યું, તેથી સંકલ્પનું સાધન મન તો સિદ્ધ થયું, પણ ઐશ્વર્યને પામેલા વિદ્વાન્ને શરીર તથા ઇન્દ્રિયો હોય છે કે નહિ, એનો નિર્ણય થયો નહિ. તેનો નિર્ણય કરવા ભગવાન સ્વત્તર નીચેનું આદર્શધિકરણ રચે છે. તેમાં પ્રથમ ભેદગ્રાહક પૂર્વપક્ષનું સ્વરૂપ દેખાડે છે:—

૫. આદર્શધિકરણ.

પૂર્વપક્ષઃ— અમાવં વાદરિરાહ હોવમ્ ॥ ૧૦ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—વાદરિઃ આદરિ અમાવં [વિદ્વાન્ના શરીરના તથા ઇન્દ્રિ-યોના] અભાવને [માને છે] હિ કેમકે એવમ્ [શ્રુતિ] એ પ્રમાણે આહ કહે છે.

ટીકા:—આદરિઆચાર્ય પ્રાપ્તઐશ્વર્ય વિદ્વાન્ના શરીરના તથા ઇન્દ્રિયોના અભાવને માને છે; કેમકે ‘મનસૈતાન્કામાન્પર્યન્તમતે ॥’ (મનવડે આ કામોને જોતો છતો રહે છે) એ શ્રુતિ એ પ્રમાણે કહે છે. જો મન, શરીર અને ઇન્દ્રિયોવડે વિહાર કરવાનું માનીએ તો ‘મનવડે’ એ વિરોધ પણ નિરર્થક થાય છે, તેથી કન-ભોક્ષમાં શરીરેન્દ્રિયોનો અભાવ છે. ૧૦.

અન્યપૂર્વપક્ષને દર્શાવે છે:—

માવં જૈમિનિર્વિકલ્પામનનાત્ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થઃ—વિકલ્પામનનાત્ વિકલ્પના કથનથી માવં [મનની પેઠે ઇન્દ્રિયોસહિતના શરીરના] અસ્તિત્વને જૈમિનિઃ જૈમિનિ [માને છે].

ટીકા:—‘સ એકઘા મવતિ ત્રિવા મવતિ ॥’ (તે એકપ્રકારનો થાય છે, ત્રણપ્રકારનો થાય છે) ઇત્યાદિવડે અનેકપ્રકારના ભાવવિકલ્પનું કથન હોવાથી મનની પેઠે ઇન્દ્રિયોસહિતના શરીરનું અસ્તિત્વ મુક્તપ્રતિ છે, એમ જૈમિનિઆચાર્ય માને છે. વળી શરીરના ભેદવિના વાસ્તવિક અનેકવિધતા સંભવી શકે નહિ, તેથી પણ તે કાલે શરીરાદિનું અસ્તિત્વ માનવું જોઈએ. ૧૧.

દેહાદિ નથી જ, અને દેહાદિ મદ્ય છે, એવા બેપૂર્વપક્ષને કહીને હવે ક્ષયભેદવડે ઇન્દ્રિયો કરીને તે છે અને નથી, એમ સિદ્ધાંતપક્ષ દેખાડે છે:—

સિદ્ધાંત:—દ્વાદશાહવદુભયવિધં વાદરાયણોક્ત: ॥ ૧૨ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—અતઃ આથી દ્વાદશાહવત્ દ્વાદશાહની પેઠે ઉભયવિધં ઉભયપ્રકાર [શ્રેષ્ઠ છે એમ] વાદરાયણ: વાદરાયણ [માને છે].

ટીકા:—જેમ ઉભયવિગમશ્રુતિના દર્શનથી દ્વાદશાહ યાગ સત્ર થાયછે, અને અહીન થાયછે, તેમ અહિં પણ પૂર્વોક્ત ઉભયવિગમશ્રુતિના દર્શનથી ઉભય પ્રકાર જ શ્રેષ્ઠ છે, એમ શ્રીઆદરાયણુચાર્ય માનેછે. જ્યારે તે સશરીરપણાનો સંકલ્પ કરેછે, ત્યારે સશરીર થાયછે, અને જ્યારે અશરીરપણાનો સંકલ્પ કરેછે, ત્યારે અશરીર થાયછે. સત્યસંકલ્પપણાથી અને સંકલ્પના વિચિત્રપણાથી એમ થાયછે.

જે દ્વાદશાહયાગ ધણા યજ્ઞમાનેાવડે સંપાદ્ય હોય અને જેના વિધિવાક્યોના અંતમાં ‘ઉપયન્તિ ॥’ કિંવા ‘આસીરન્ ॥’ એ કે એના જેવા ક્રિયાબોધકશબ્દો હોય તે સત્ર કહેવાયછે, અને જે દ્વાદશાહયાગ નિયતકર્તાવડે જ સંપાદ્ય હોય, અને જેના વિધિવાક્યના અંતમાં ‘યજતિ ॥’ કે એને મળતો ક્રિયાબોધકશબ્દ હોય તે અહીન કહેવાયછે. ૧૨.

ભોગાભાવના પ્રસંગથી વિદ્વાનને દેહાદિનો અભાવ માનવો અયુક્ત છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

તન્વમાવે સન્ધ્યવદુપપત્તે: ॥ ૧૩ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—તન્વમાવે શરીરના અભાવમાં સન્ધ્યવત્ સ્વમાની પેઠે ઉપપત્તે: [મોક્ષમાં પણ ભોગનો] સંભવ હોવાથી [વિદ્વાનને ભોગાભાવનો પ્રસંગ નથી].

ટીકા:—જ્યારે શરીર અને ઇન્દ્રિયોનો અભાવ હોય ત્યારે જેમ સ્વમાવસ્થામાં શરીર, ઇન્દ્રિયો અને વિષયો અવિદ્યમાન છતાં પણ માત્ર મનથી જ પ્રતીતિમાત્ર એવા સૂક્ષ્મભોગોને જીવ ભોગવેછે, તેમ મોક્ષાવસ્થામાં પણ વિદ્વાન કેવલ મનવડે સૂક્ષ્મભોગોને ભોગવેછે, એમ ‘મનસૈતાન્કામાન્વશ્યન્મતે ॥’ એ શ્રુતિપ્રમાણથી સંભવી શકેછે, તેથી વિદ્વાનને શરીરના અભાવમાં ભોગાભાવનો પ્રસંગ નથી. ૧૩.

એમ છે તો દેહાદિનું ગ્રહણ નિરર્થક છે એવી શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર કહેછે:—

માવે જાગ્રદ્વત્ ॥ ૧૪ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—માવે [શરીરાદિના] અસ્તિત્વમાં જાગ્રદ્વત્ જાગ્રતની પેઠે [પુષ્કલભોગ થાયછે].

ટીકા:—શરીર અને ઇન્દ્રિયોસહિત હોય ત્યારે જેમ જાગ્રતમાં જીવ વિદ્યમાનભોગોને ભોગવેછે, તેમ મોક્ષાવસ્થામાં મુક્તને પુષ્કલ ભોગ થાયછે, એમ ‘સ એકધા મવતિ ત્રિધા મવતિ ॥’ એ શ્રુતિથી સંભવી શકેછે. ૧૪.

જૈમિનિના મતમાં મુક્તાનું સશરીરપણું કહ્યું. ત્યાં સંશય થાયછે કે મુક્ત સંકલ્પથી જે અનેકશરીરોને ઉપજાવેછે, તે શરીરો શું કાદના યંત્રની પેઠે નિરાત્મક હોયછે, કિંવા આપણા શરીરોનાં જેવાં સાત્ત્મક હોયછે? પૂર્વપક્ષી કહેછે કે આત્મા અને મનના બેદનો અસંભવ હોવાથી તેમના અનેકશરીરથી સંબંધ રહેછે, માટે બીજાં શરીરો નિરાત્મક હોયછે. એ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું પ્રદીપાધિકરણ રચેછે:—

૬. પ્રદીપાધિકરણ.

પ્રદીપવદાવેશસ્તથા હિ દર્શયતિ ॥ ૧૫ ॥

અન્યથા અને અન્યથાર્થ:—પ્રદીપવત્ દીપાની પેઠે આવેશ: [અનેકશરીરમાં યુગપત] પ્રવેશ [છે] હિ કેમકે તથા [શ્રુતિ] તેમ દર્શયતિ દેખાડેછે.

ટીકા:—જેમ એક દીપક પોતાની કાર્યશક્તિના યોગવડે અનેકવાટના સયોગથી અનેકદીપકના ભાવને પામેછે, તેમ એક વિદ્વાન પણ વિદ્યા અને યોગના જલવડે અનેકશરીરના સંબંધને પાત્રી અનેકશ-

રીરેમાં યુગપત્ પ્રવેશને પામેછે. ‘સ એકધા મવતિ ત્રિધા મવતિ પચ્ચધા સત્તધા નવધા ॥’ (તે એકપ્રકારનો થાયછે, ત્રણપ્રકારનો થાયછે, પાંચપ્રકારનો, સાતપ્રકારનો ને નવપ્રકારનો થાયછે) એ શ્રુતિ પણ એકના અનેકભાવને દેખાડેછે. કાશ્યપત્રની ઉપમાનો સ્વીકાર કરીએ તો તેમાં તથા અન્યજીવનો પ્રવેશ સ્વીકારીએ તો તેમાં વિદ્વાન્તા અનેકધાપણ્યું પૂર્વોક્ત અવશ્ય ધરી શકું નથી, અને નિરાત્મકશરીરોની પ્રવૃત્તિ પણ સંભવતી નથી. એકમનને અનુસરનારાં મનસહિતનાં અન્યશરીરોને મુકત પોતાના સસંસ્કૃતપણથી રચેછે, અને જે ઉત્પન્ન કરેલાં છે તેમાં ઉપાધિના ભેદથી આત્માનું પણ ભેદવડે અધિક્ષાતાપણું સંભવી શકેછે, તેથી આત્માના અને મનના ભેદના અસંભવથી અનેકશરીરના યોગનો અસંભવ છે, એવી પૂર્વપક્ષીની શંકાનું નિરાકરણ થઇ જાયછે. યોગશાસ્ત્રોમાં પણ યોગિઓના કાયવ્યૂહના સંબંધમાં એવો જ નિર્ણય કર્યો છે. ૧૫.

મુક્તાપુરુષમાં અનેકશરીરપ્રવેશાદિરૂપ ઐશ્વર્ય અંગીકાર કરી શકાય એમ નથી; કેમકે ‘તત્કેન કં વિજાનીયાત્ ॥’ (સારે કયા કરણવડે કેને જાણે ?) તથા ‘ન તુ તદ્વિતીયમસ્તિ ॥’ (તે કાંસે દ્વિતીય નથી જ) ઇત્યાદિશ્રુતિઓ મુક્તામાં વિશેષવિજ્ઞાનના અભાવને કહેછે, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરેછે:—

સ્વાપ્યયસમ્પત્યોરન્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતં હિ ॥ ૧૬ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—સ્વાપ્યયસમ્પત્યોઃ સુષુપ્તિ અને કૈવલ્ય એ બેમાંથી અન્યતરાપેક્ષમ્ એકની અપેક્ષાએ [વિશેષવિજ્ઞાનનો અભાવ કહ્યો છે] હિ કેમકે [ત્યાં જ પ્રકરણવશથી] અવિષ્કૃતં [તે] દર્શાવ્યું છે.

ટીકા:—અવિત્ સુષુપ્તિઅવસ્થાની અપેક્ષા કરીને, અને અવિત્ કૈવલ્યાવસ્થાની અપેક્ષા કરીને એ વિશેષવિજ્ઞાનના અભાવનાં વચનો છે, કેમમુક્તિની અપેક્ષાથી નથી; કેમકે તે શ્રુતિઓમાં જ સુષુપ્તિઆદિના પ્રકરણના બલથી કહેલાં વચનોનું બેમાંથી એકની અપેક્ષાવાળાપણું દર્શાવેલું છે. સગુણવિદ્યાના બલથી સગુણોપાસકને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિના સ્વીકારમાં લેશ પણ શાસ્ત્રવિરોધ નથી. ૧૬.

જેઓ સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાથી મનસહિત જ ઈશ્વરસાધુન્યને પામેછે, તેઓનું ઐશ્વર્ય શું સ્વતંત્ર હોયછે, અથવા પરતંત્ર હોયછે, એમ સંશય થાયછે. પૂર્વપક્ષી કહેછે કે ‘આત્મેતિ સ્વારાઙ્યં ॥’ (સ્વારાન્યને પામેછે) ઇત્યાદિશ્રુતિઓથી તેમનું ઐશ્વર્ય સ્વતંત્ર છે એમ જણાયછે. એ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ભગવાન સૂત્રકાર નીચેનું જગદ્વ્યાપારાધિકરણ રચેછે:—

૭. જગદ્વ્યાપારાધિકરણ.

જગદ્વ્યાપારર્વર્જ પ્રકરણાદસંનિહિતત્વાચ ॥ ૧૭ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—પ્રકરણાત્ પ્રકરણથી ચ અને અસંનિહિતત્વાત્ અસંનિહિતપણથી જગદ્વ્યાપારર્વર્જ જગત્ના [ઉત્પત્તિઆદિ]વ્યાપારવિના [અન્ય અધિભાદિરૂપ ઐશ્વર્ય મુકતોને સ્વાધીન હોયછે].

ટીકા:—જગત્ની ઉત્પત્તિઆદિનું પ્રકરણ નિસર્ગિક ઈશ્વરનું હોવાથી અને ઈશ્વરના જ્ઞાનપૂર્વક અન્યપુરુષોને અધિભાદિરૂપ ઐશ્વર્યના અવશ્યવડે જગત્ના ઉત્પત્તિઆદિ વ્યાપારમાં તેમના અસમીપપણથી જગત્નાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયરૂપ વ્યાપારને ત્યજીને અન્ય સર્વ અધિભાદિરૂપ ઐશ્વર્ય મુકતોને સ્વાધીન હોયછે. જગત્નાં ઉત્પત્તિઆદિના વ્યાપાર નિસર્ગિક ઈશ્વરનો છે, મુકતોનો નથી. જો એ વ્યાપાર મુકતોનો માનીએ તો મુકતોના સમાનપ્રધાનપણમાં પરસ્પરના વિરુદ્ધ અભિપ્રાયમાં અવિત્ જગત્ની ઉત્પત્તિપ્રભૃતિનો અસંભવ થાય, અને એકપ્રતિ અન્યોનું ગોણપણું માનીએ તો એક જ ઈશ્વર સિદ્ધ થાય. ૧૭.

એ સંબંધમાં શંકા કરી તેનું સમાધાન કરેછે:—

પ્રત્યક્ષોપદેશાદિતિ ચેન્નાઽધિકારિકમળ્હલસ્યોક્તેઃ ॥ ૧૮ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—પ્રત્યક્ષોપદેશાત્ પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ હોવાથી [વિદ્વાનનું ઐશ્વર્ય

સ્વતંત્ર હોયછે]’ એમ એવું [ને કહેા] તો ન [આ દોષ] નથી આધિકારિકમળહલસ્યોક્તે :
[આદિત્યાદિ] અધિકારીને તેમના કર્તવ્યમાં બેઠનાર તે મંડલમાં રહેલા [પરમેશ્વર]ને [અધીન
સ્વારાજ્યપ્રાપ્તિના] કથનથી.

ટીકા:—‘આપ્નોતિ સ્વારાજ્યમ્ ॥’ (સ્વારાજ્યને પામેછે) ઇલાદિ પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ હોવાથી વિદ્વાનનું એ-
શ્વર્ય સ્વતંત્ર હોયછે એમ પૂર્વપક્ષ કરો તો અમે કહીએછીએ કે તમારો એ પૂર્વપક્ષ યોગ્ય નથી; કેમકે સ-
વિત્તમંડલાદિરૂપ વિશેષસ્થાનમાં રહેલા અને આદિત્યાદિને પોતાના અધિકારરૂપ કાર્યમાં બેઠનારા ને પરમેશ્વર
તેને અધીન સ્વારાજ્યપ્રાપ્તિનું કથન છે. ને પ્રથમ નિરંકુશ સ્વારાજ્ય કલું હોય તો આગળ ‘આપ્નોતિ મનસ-
સ્પતિમ્ ॥’ (સર્વેમનોના પતિ પૂર્વેસિદ્ધ ઈશ્વરને પામેછે) એ શ્રુતિ ઈશ્વરના પ્રાપ્યપણાને ન કહેત. એમ હો-
વાથી મુક્તવિદ્વાનનું ભોગમાં સ્વારાજ્ય-સ્વાતંત્ર્ય-છે, જગત્પત્ની ઉત્પત્તિઆદિમાં નથી, એ સિદ્ધ છે. ૧૮.

બ્રહ્મના સચુલ્લસ્વરૂપની પેઠે નિર્ગુણસ્વરૂપનું પણ અસ્તિત્વ છે એમ કહેછે:—

વિકારાવર્તિ ચ તથા હિ સ્થિતિમાહ ॥ ૧૯ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—વિકારાવર્તિ વિકારરહિત ચ પણ [પરમેશ્વરનું રૂપ છે] હિ
કેમકે તથા [શ્રુતિ] તેવી (એ રૂપની) સ્થિતિમ્ સ્થિતિને આહ કહેછે.

ટીકા:—સવિત્તમંડલાદિના અધિક્ષાતા, સચુલ્લ અને સવિકાર એવું જ માત્ર પરમેશ્વરનું રૂપ નથી, કિંતુ
નિલમુક્ત, નિર્ગુણ અને નિર્વિકાર પણ પરમેશ્વરનું રૂપ છે; કેમકે ‘તાવાનસ્ય મહિમા તતો જ્યાયાંશ્વ વૃષ્ટ: ।
પાદોડસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ ॥’ (તેટલો આનો મહિમા છે, અને તેનાથી પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે.
આનો એક પાદ સર્વ ભૂતો છે, અને આના ત્રણ પાદ સ્વયંપ્રકાશરૂપે અમૃત છે) એ શ્રુતિ પરમાત્માની એ-
પ્રકારની સ્થિતિને કહેછે. નિર્ગુણોપાસક નિર્ગુણરૂપને અભેદરૂપે પામેછે, અને સચુલ્લોપાસક સચુલ્લરૂપને પામેછે.
તેમાં પણ સચુલ્લોપાસક નિરંકુશ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થતા નથી, પણ સાંકુશ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થાયછે, એમ જાણવું. ૧૯,
નિર્ગુણસ્વરૂપમાં પ્રમાણને કહેછે:—

દર્શયતશ્રૈવં પ્રત્યક્ષાનુમાને ॥ ૨૦ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ચ અને પ્રત્યક્ષાનુમાને શ્રુતિસ્મૃતિ ઇવં [પરમાત્માને] એમ
દર્શયતઃ દેખાડેછે.

ટીકા:—‘ન તત્ર સૂર્યો માતિ ન ચન્દ્રતારકં નેમા વિદ્યુતો ભાન્તિ કુતોડયમગ્નિ: ॥’ (તે પરમાત્મ-
સ્વરૂપમાં સૂર્ય પ્રકાશતો નથી, ચન્દ્રતારા પ્રકાશતા નથી, વીજળી પ્રકાશતી નથી, તે અદ્યપતેજવાળો અગ્નિ
ક્યાંથી પ્રકાશી શકે ?) એ શ્રુતિ તથા ‘ન તદ્વાસયતે સૂર્યો ન શશાઙ્કો ન પાવક: ॥’ (તે પરમાત્મસ્વરૂપને
સૂર્ય પ્રકાશી શકતો નથી, ચન્દ્ર પ્રકાશી શકતો નથી, અને અગ્નિ પ્રકાશી શકતો નથી) એ સ્મૃતિ પરમજ્યો-
તીરૂપ પરમાત્માના નિર્ગુણપણાને દેખાડેછે. એપ્રમાણે પરમાત્માનું વિકારાતીતપણું પ્રસિદ્ધ છે. ૨૦.

અપરબ્રહ્મને જાણનારને વિશ્વસ્યપણાના અભાવમાં અન્ય હેતુ કહેછે:—

ભોગમાત્રસામ્યલિક્ષાન્ન ॥ ૨૧ ॥

અન્યથ અને અન્યથાર્થ:—ભોગમાત્રસામ્યલિક્ષાન્ન માત્ર ભોગના સમાનપણાના લિંગથી
ચ પણ [બ્રહ્મલોકમાં ગયેલા ઉપાસકનું ઐશ્વર્ય નિરંકુશ નથી એમ જાણાયછે].

ટીકા:—‘સ યયૈતાં દેવતાં સર્વાણિ ભૂતાન્યવન્ત્યેવં હૈવંવિદં સર્વાણિ ભૂતાન્યવન્તિ ॥’ (જેમ એ
દેવને સર્વે ભૂતો બનેછે, તેમ એપ્રમાણે જાણનારને સર્વે ભૂતો બનેછે.) એ માત્ર ભોગના સમાનપણાના
લિંગથી પણ બ્રહ્મલોકમાં ગયેલા ઉપાસકનું ઐશ્વર્ય નિરંકુશ નથી, પણ આનાદિસિદ્ધ ઈશ્વરના સમાન
માત્ર તેમને ભોગની પ્રાપ્તિ થાયછે એમ જાણાયછે. ૨૧.

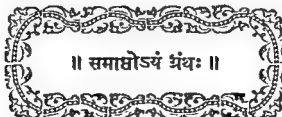
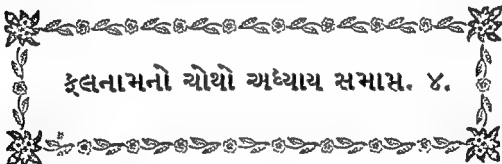
જે ઉપાસકનું ઐશ્વર્ય સ્વતંત્ર ન હોય તો તે ઐશ્વર્યનું અંતવાળાપણુ દેવાથી ઉપાસકની આવૃત્તિ થવી જોઈએ એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર કહેછે:—

અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદનાવૃત્તિઃ શબ્દાત્ ॥ ૨૨ ॥

અન્યથ અને અન્વયાર્થઃ—શબ્દાત્ શબ્દથી અનાવૃત્તિઃ અનાવૃત્તિ [છે] શબ્દાત્ શ્રુતિ-થી અનાવૃત્તિઃ આવૃત્તિ નથી.

ટીકા:—નાડી અને રસ્મિના સળધદ્વારા દેવયાનમાર્ગવડે જે ઉપાસક બ્રહ્મલોકમાં જાયછે, તે સ્વર્ગમાં ગયેલાની પેઠે પુનરાવૃત્તિ પામતા નથી, એમ ‘તેષાં ન પુનરાવૃત્તિઃ ॥’ (તેઓની પુનરાવૃત્તિ નથી) તથા ‘બ્રહ્મલોકમભિસંસ્પૃશ્યતે ન ચ પુનરાવર્તતે ॥’ (બ્રહ્મલોકને પામેછે, અને પુનરાવૃત્તિ પામતો નથી) ઇત્યાદિ-શ્રુતિઓથી જણાયછે. એ બ્રહ્મલોકમાં ચર અને કૃષ એ નામના સમુદ્રસમાન બે અમૃતના હલ છે, અમૃતના વિકારરૂપ હવે ઉપજાવનારું સરોવર છે, અમૃતની વૃદ્ધિ કરનારો અશ્વત્થ છે, અપરાજિતા પુરી અને હિરણ્મય ગૃહ છે, એમ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે. બ્રહ્મલોકમાં ગયેલાનું ઐશ્વર્ય અંતવાળું હતા પણ તેમની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી, કિંતુ તેઓ સાંના ભોગ ભોગવીને બ્રહ્માની સાથે વિદેહકૈવલ્યને પામેછે. પૃથ્વીભિવિદ્યાવડે, અશ્વમેધ-યજ્ઞવડે અને સુદૃઢબ્રહ્મચર્યવડે જેઓ બ્રહ્મલોકમાં ગયા હોયછે, તેઓ બીજા કલ્પમાં પુનરાવૃત્તિ પામેછે. મોક્ષ પામતા નથી. સમ્યગ્દર્શનવડે જેમના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થઇ ગयी છે, અને જેઓ નિલસિદ્ધબ્રહ્મરૂપ થયા છે, તેમની અનાવૃત્તિ તો સિદ્ધ જ છે. સૂત્રનું બે વાર કથન આ શાસ્ત્રની પરિસમાપ્તિ દેખાડેછે. ૨૨.

ઇતિ શ્રીવેદાંતદર્શનની તાત્પર્યદીપિકાનામની શૂંજરાતીભાષાની ટીકામાં
ફલનામના ચોથાઅધ્યાયનો નિર્ગુણબ્રહ્મવેત્તાની વિદેહકૈવલ્યપ્રા-
પ્તિનું અને સગુણબ્રહ્મવેત્તાની બ્રહ્મલોકસ્થિતિનું નિરૂપણ
એ નામનો ચોથો પાદ સમાપ્ત. ૪.

શ્રીમચ્છંકરભગવત્પૂજ્યપાદપ્રણીત પ્રાતઃસ્મરણસ્તોત્રનું ગૂર્જરભાષાંતર.

હૃદયકમલમાં [અંતઃકરણ અને તેની વૃત્તિઓના સાક્ષી હોવાથી હું એવી વૃત્તિમાં સ્વયંપ્ર-
કાશરૂપે] સ્પુરનાર, સચ્ચિદાનંદ, પરમહંસોની ગતિરૂપ, તુરીયસ્વરૂપ [જે] આત્મતત્ત્વ [છે,
તેનું] પ્રાતઃકાલમાં હું સ્મરણ કરુંછું. જે સ્વપ્ન, જાગૃત્ અને સુષુપ્તિને જાણેછે, [જે] નિત્ય, નિર-
વચચ [ને] નિરતિશય વ્યાપક [છે] તે હું [હું], પંચભૂતોનો સમૂહ [હું] નથી. ૧.

[જે] મનનો તથા વાણીઓનો અવિષય [છે], જેના અનુગ્રહવડે સર્વવાણીઓ પ્રકાશેછે,
જેને નેતિ નેતિ (આ સત્ય નહિ, આ સત્ય નહિ એમ) [પ્રપંચનો નિવેધ કરનારાં] વચનોવડે વેઢા
કહેછે, [જેને પ્રક્ષવેત્તાઓ] દેવોના દેવ, અજન્મા, અચ્યુત [અને] ગુપ્ત કહેછે, તેને પ્રાતઃકા-
લમાં હું ભજુંછું. ૨.

અજ્ઞાનથી પર, સ્વપ્રકાશરૂપ, પૂર્ણ, સનાતનપદરૂપ, પુરુષોત્તમનામવાળું, [ને] જે સર્વભૂતિરૂ-
પમાં આ સંપૂર્ણ જગત્ દોરડીમાં સાપની પેઠે જ પ્રતીત થાયછે [તેને] પ્રાતઃકાલમાં હું
નમસ્કાર કરુંછું. ૩.

આ પુણ્યરૂપ અને ત્રણલોકના વિભૂપણરૂપ ત્રણલોકોને જે પ્રાતઃકાલમાં ભણે, તે પર-
મપદને પામે. ૪.

॥ श्रीवेदांतदर्शननां सूत्रोऽनु वर्णानुक्रमसूचीपत्र ॥

अ.

	अध्यायांक.	पादांक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक.
अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके	२	३	४३	१११
अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति....	२	४	११	१२०
अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्वावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम्	३	३	३३	१६४
अक्षरमम्बरान्तधृतेः	१	३	१०	३५
अग्निहोत्रादि तु तत्कार्ययैव तद्दर्शनात्	४	१	१६	२०४
अभ्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न माक्तत्वात्	३	१	४	१२६
अङ्गावबद्धास्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम्	३	३	५४	१७३
अङ्गित्वानुपपत्तेश्च	२	२	८	७८
अङ्गेषु यथाश्रयभावः	३	३	६१	१७६
अचलत्वं चापेक्ष्य	४	१	९	२०१
अणवश्च	२	४	७	११९
अणुश्च	२	४	१३	१२१
अत एव च नित्यत्वम्	१	३	२२	४१
अत एव च सर्वाण्यनु	४	२	२	२०६
अत एव चाग्नीन्वनाद्यनपेक्षा	३	४	२५	१८५
अत एव चानन्याधिपतिः	४	४	९	२२६
अत एव चोपमा सूर्यकादियत्	३	२	१८	१४२
अत एव न देवता भूतं च	१	२	२७	३१
अत एव प्राणः	१	१	२३	१९
अतः प्रबोधोऽस्मात्	३	२	८	१३९
अतश्चायनेऽपि दक्षिणे	४	२	२०	२१३
अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च	३	४	३९	१८९
अतिदेशाच्च	३	३	४६	१७०
अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्	३	२	२६	१४५
अतोऽन्याऽपि द्वेकेषामुभयोः	४	१	१७	२०४
अत्ता चराचरग्रहणात्	१	२	९	२५
अथातो ब्रह्मजिज्ञासा	१	१	१	२

	अध्यायांक.	पादाक.	सूत्रांक.	पृष्ठाक.
अद्वयत्वादिगुणको धर्मोक्तेः	१	२	२१	२९
अद्वयानियमात्	२	३	११	११४
अधिकं तु भेदनिर्देशात्	२	१	२२	६८
अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्	३	४	८	१८०
अधिष्ठानानुपपत्तेश्च	२	२	३९	२९
अध्ययनमात्रवतः	३	४	१२	१८१
अनभिर्भवं च दर्शयति	३	४	३६	१८८
अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः	१	२	१७	२८
अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः	४	१	१९	२०३
अनाविर्कुर्वन्नव्यात्	३	४	१०	१९३
अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्	४	४	२२	२२७
अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम्	३	३	३१	१६३
अनिष्ठादिकारिणामपि च श्रुतम्	३	१	१२	१३०
अनुकृतेस्तस्य च	१	३	२२	३९
अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत्	२	३	४८	११३
अनुपपत्तेस्तु च शरीरः	१	२	३	२३
अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञानतरपृथक्स्ववदृष्टश्च तदुक्तम्	३	३	१०	१७१
अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः	३	४	१९	१८३
अनुस्मृतेर्बादरिः	१	२	३०	६२
अनुस्मृतेश्च	२	२	२६	८९
अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः	३	२	३७	१४९
अन्तर उपपत्तेः	१	२	१३	२७
अन्तरा चापि तु तदृष्टेः	३	४	३६	१८८
अन्तरा भूतग्रामवत्स्वामिनः	३	३	३६	१६९
अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तद्विज्ञादिति चेन्नाविशेषात्	२	३	१९	१०१
अन्तर्याम्यधिदेवादियु तद्वर्त्म्यपदेशात्	१	२	१८	२८
अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा	२	२	४१	९२
अन्तस्तद्वर्गोपदेशात्	१	१	२०	१८
अन्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः	२	२	३६	९०
अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्	२	२	९	७७
अन्यथापि शब्दादिति चेन्नाविशेषात्	३	३	६	१९३
अन्यथानुमितौ च ज्ञातिवियोगात्	२	२	९	७९
अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत्	३	३	३६	१६६
अन्यमानव्यावृत्तेश्च	१	३	१२	३६

	अध्यायांक.	पादांक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक.
अन्याधिष्ठितेषु पूर्वजदभिलाषात्	३	१	२४	१३४
अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रथमव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके	१	४	१८	५४
अन्यार्थश्च परामर्शः	१	३	२०	३८
अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्	३	३	१७	१५७
अपरिग्रहाच्चाल्यन्तमनपेक्षा	२	२	१७	८२
अपि च सप्त....	३	१	१५	१३१
अपि च स्मर्यते	१	३	२३	३९
" " "	२	३	४५	११२
" " "	३	४	३०	१८७
" " "	३	४	३७	१८८
अपि चैवमेके	३	२	१३	१४१
अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्	३	२	२४	१४४
अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्	२	१	८	६२
अप्रतीकालम्भनान्नयतीति यादरायण उभयथाऽदोषात्तत्क्रतुश्च	४	३	१५	२१९
अवाधाच्च	३	४	२९	१८६
अभावं बादरिराह क्षेत्रम्	४	४	१०	२२३
अभिधोपदेशाच्च	१	४	२४	५६
अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्	२	१	५	६१
अभिव्यक्तेरित्याश्रयः	१	२	२९	३२
अभिसन्ध्यादिष्वपि चैनम्	२	३	५२	११५
अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्	२	२	६	७८
अभ्युदग्रहणात् न तथात्वम्	३	२	१९	१४३
अरूपजनदेन हि तत्प्रधानत्वात्	३	२	१४	१४१
अधिरादिना तत्प्रथितः	४	३	१	२१४
अर्भकौकस्त्यात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाप्यत्वादेवं व्योमवच्च....	१	२	७	२४
अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्	१	३	२१	३८
असंस्थितिर्विशेषादिति चेन्नाभ्युपगमाद्बुद्धि हि	२	३	२४	१०४
असंस्थितेरिति काराकृत्यः	१	४	२२	५५
अविभागेन दृष्टत्वात्	४	४	४	२२१
अविभागो वचनात्	४	२	१६	२११
अविरोधश्चन्दनत्	२	३	२३	१०४
अनुद्धमिति चेन्न शब्दात्	३	१	२५	१२४
अस्मादिवच तदनुपपत्तिः	२	१	२३	६९
अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतिः	३	१	६	१२

	अध्यायांक.	पादांक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक.
असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा	२	२	२१	८४
असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्	२	१	७	६२
असद्यप्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्	२	१	१७	६७
असन्ततेश्चाव्यतिकरः	२	३	४२	११४
असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः	२	३	९	९८
असार्धत्रिकी	३	४	१०	१८०
अस्ति तु	२	३	२	९९
अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति	१	१	१९	१७
अस्यैव चोपपत्तरेप ऊष्मा	४	२	११	२०९
आ.				
आकाशस्तद्धिज्ञात्	१	१	२२	१८
आकाशे चाविशेषात्	२	२	२४	८९
आकाशोऽर्थांतरत्वाद्व्यपदेशात्	१	३	४१	४९
आचारदर्शनात्	३	४	३	१७९
आतिवाहिकास्तद्धिज्ञात्	४	३	४	२१९
आत्मकृतेः परिणामात्	१	४	२६	९७
आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्	३	३	१६	१९७
आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि	२	१	२८	७१
आत्मशब्दाच्च	३	३	१९	१९७
आत्मा प्रकरणात्	४	४	३	२२१
आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च	४	१	३	१९८
आदरादलोपः	३	३	४०	१६८
आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः	४	१	६	२००
आध्यानाय प्रयोजनाभावात्	३	३	१४	१९६
आनन्दमयोऽभ्यासात्	१	१	१२	१६
आनन्दादयः प्रधानस्य	३	३	११	१९५
आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्	३	१	१०	१३०
आनुमानिकमप्येकैकमितिचेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च	१	४	१	४७
आपः	२	३	११	९९
आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम्	४	१	१२	२०२
आभास एव च	२	३	५०	११४
आमनन्ति चैनमस्मिन्	१	२	३२	३२
आर्त्विज्यामित्योडुलोमित्तस्यै हि परिणीयते	३	४	४९	१९१
आवृत्तिरसकृदुपदेशात्	४	१	१	१९६

	अध्यायांक.	पादांक.	सूत्रांक.	श्लोक.
आसीनः संभवात्	४	१	७	२००
आह च तन्मात्रम्	३	२	१६	१४२
इ.				
इतरपरामर्शास्त इति चेन्नासंभवात्	१	३	१८	३७
इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः	२	१	२१	६८
इतरस्याप्येवमसंक्षेपः पाते तु	४	१	१४	२०३
इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्	२	२	१९	८३
इतरे त्वर्थसामान्यात्	३	३	१३	१५६
इतरेषां चानुपलब्धेः	२	१	२	६०
इयदामननात्	३	३	३४	१६५
ई.				
ईक्षतिकर्मव्यपदेशास्तः	१	३	१३	३६
ईक्षतेर्नाशन्दम्	१	१	५	१४
उ.				
उक्तमिष्यत एयंभावादित्यौहुलोमिः	१	४	२१	५५
उक्तान्तिगत्यागतीनाम्	२	३	१९	१०३
उत्तराधेदाविर्भूतस्वरूपस्तु	१	३	१९	३७
उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्	२	२	२०	८३
उत्पत्त्यसंभवात्	२	२	४२	९३
उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः	२	२	२७	८६
उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात्	१	१	२७	२०
उपपत्तेश्च	३	२	३५	१४८
उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च	२	१	३६	७४
उपपन्नस्तद्वक्ष्यार्थोपलब्धेर्लोक्यत्	३	३	३०	१६३
उपपूर्वमपि त्वेके भाषमशनवत्तदुक्तम्	३	४	४२	१९०
उपमर्दं च	३	४	१६	१८२
उपलब्धिवदनियमः	२	३	३७	१०९
उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरयद्धि	२	१	२४	६९
उपसंहारोऽर्पामेदाद्विधिशेषवत्त्वमाने च	३	३	५	१५३
उपस्थितेऽतस्तद्वचनात्	३	३	४१	१६८
उपादानात्	२	३	३६	१०८
उभयथा च दोषात्	२	२	१६	८२
" " "	२	२	२२	८४

				अध्यायांक.	पादांक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक.
उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः	२	२	१२	८०
उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्	३	२	२७	१४६
उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः	४	३	५	२१६
ऊ.							
ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि	३	४	१७	१८२
ए.							
एक आत्मनः शरीरे भावात्	३	३	५३	१७२
एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः	२	३	८	९८
एतेन योगः प्रत्युक्तः	२	१	३	६०
एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः	२	१	१२	६४
एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः	१	४	२८	५८
एवं चाऽऽत्माकार्त्स्न्यम्	२	२	३४	८९
एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थाबधृतेस्तदवस्थाबधृतेः	३	४	५२	१९४
एवमनुपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः	४	४	७	२२२
ऐ.							
ऐहिकमन्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्	३	४	५१	१९४
क.							
काम्पनात्	१	३	३९	४४
करणवच्चैन भोगादिभ्यः	२	२	४०	९२
कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्	२	३	३३	१०८
कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च	१	२	४	२३
कल्पनोपदेशाच्च मध्यादिवदविरोधः	१	४	१०	५०
कामकारेण चैके	३	४	१५	१८१
कामाच्च नानुमानापेक्षा	१	१	१८	१७
कामादीतरत्र तत्र चाऽऽयतनादिभ्यः	३	३	३९	१६७
काम्यास्तु यथाकामं समुचीयेरन् वा पूर्वहेत्वभावात्	३	३	६०	१७५
कारणत्वेन चाऽऽकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः	१	४	१४	५२
कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः	४	३	७	२१६
कार्याख्यानादपूर्वम्	३	३	१८	१५८
कार्याख्ये तदप्यक्षेण सहातः परमभिधानात्	४	३	१०	२१७
कृतप्रयत्नापेक्षस्तु निहितप्रतिपिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः	२	३	४२	१११
कृताख्येऽनुशयवान्दष्टस्मृतिर्मां यथेतन्मेव च	३	१	८	१२९
कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः	३	४	४८	१२९

	अध्यायक.	पादाक.	सूत्राक	पृष्ठाक.
कृत्प्रसक्तिर्निर्वयवत्वशब्दकोपो वा	२	१	२६	७०
क्षणिकत्वाच्च	२	२	३१	८७
क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात्.....	१	३	३५	४३
ग.				
गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च	१	३	१५	३६
गतिसामान्यात्	१	१	१०	१५
गतेर्यवस्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः.....	३	३	२९	१६३
गुणसाधारण्यश्रुतेश्च	३	३	६४	१७६
गुणाद्वा लोकवत्	२	३	२५	१०५
गुहा प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्	१	२	११	२६
गौणश्रेष्ठाऽऽत्मशब्दात्	१	१	६	१४
गौण्यसम्भवात्	२	३	३	९५
”	२	४	२	११६
घ.				
चक्षुरादिवचु तत्सहशिष्टयादिभ्यः	२	४	१०	१२०
चमत्सवदविशेषात्	१	४	८	५०
चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्णाजिनिः	३	१	९	१२९
चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्	२	३	१६	१०१
चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः	४	३	६	२२२
छ.				
छन्दत उभयाविरोधात्	३	३	२८	१६२
छन्दोभिवानात्रेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम्	१	१	२५	१९
ज.				
जगद्वाचित्वात्	१	४	१६	५३
जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च	४	४	१७	२२५
जन्माद्यस्य यतः	१	१	२	३
जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम्	१	४	१७	५३
जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तथोगात्	१	१	३१	२१
ज्ञेयत्वावचनाच्च	१	४	४	४८
ज्ञोऽत एव	२	३	१८	१०२
ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्	२	४	१४	१२१
ज्योतिरूपक्रमा तु तथाह्यधीयत एके	१	४	९	५०
ज्योतिर्दर्शनात्	१	३	४०	४५

					अध्यायांक.	पादांक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक.
ज्योतिश्चरणामिधानात्	१	१	२४	१९
ज्योतिषि भावाच्च	१	३	३२	४२
ज्योतिषैकेषामसत्यत्वे	१	४	१३	५१
त.								
त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठत्वं	२	४	१७	१२२
तच्छ्रुतेः	३	४	४	१७९
तद्वितोऽपि वरुणः सम्बन्धात्	४	३	३	२१५
तच्च समन्वयात्	१	१	४	५
तत्पूर्वकत्वाद्वाचः	२	४	४	११७
तत्प्राक्श्रुतेश्च	२	४	३	११७
तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः	३	१	१६	१३१
तथा च दर्शयति	२	३	२७	१०५
तथा चैकवाक्यतोपबन्धात्	३	४	२४	१८४
तथाऽन्यप्रतिषेधात्	३	२	३६	१४८
तथा प्रणाः	२	४	१	११६
तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्	४	१	१३	२०२
तदधीनत्वादर्थवत्	१	४	३	४८
तदन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः	२	१	१४	६५
तदन्तरप्रतिपत्तौ रहति सम्प्रतिष्ठाः प्रश्ननिरूपणाम्भ्याम्	३	१	१	१२५
तदभावो नादीषु तच्छ्रुतेराम्नि च	३	२	७	१३८
तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः	१	३	३७	४४
तदभिधानादेव तु तद्विज्ञातः	२	३	१३	१००
तदव्यक्तमाह हि	३	२	२३	१४४
तदाऽपीतिः संसारव्यपदेशात्	४	२	८	२०९
तदुपर्यपि धादरायणः संभवात्	१	३	२६	४०
तदोक्तोऽमञ्जलनं तत्प्राकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छ्रेयस्यनुसृतिरयोगाच्च								
हार्दानुगृहीतः शताधिकया	४	२	१७	२११
तद्रूपसारत्वाच्च तद्व्यपदेशः प्राश्न्यत्	२	३	२९	१०६
तद्वत्तस्य तु नातद्गानो जैमिनेरपि नियमातद्रूपामात्रेभ्यः	३	४	४०	१८९
तद्वतो विधानात्	३	४	१	१७९
तद्वैतव्यपदेशाच्च	१	१	१४	१६
तन्निर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्यप्रतिबन्धः फलम्	३	३	४२	१६८
तन्निष्ठस्य गोभोपदेशात्	१	१	७	१४

कृमनः प्राण उत्तपत्	—	२	२	३ २०७
कृमभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः	—	२	३	१३ २२२
कर्माप्रतिश्रानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवन्याविने	—	२	१	११ ६३
तस्य च निलत्वात्	—	२	२	१६ १२२
तानि परे तथा ह्याह	—	२	२	१६ २११
दृश्यं तु दर्शनम्	—	३	४	९ १८०
तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य	—	३	१	२१ १२३
तेजोऽतस्तथा ह्याह	—	२	३	१० ९९
श्रवणमेवं चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च	—	१	४	६ ४९
श्रामकान्वात् भूयस्त्वात्	—	१	१	२ १२६
				द.			
दर्शनाच्च	—	३	१	२० १३२
"	—	३	२	२१ १४३
"	—	३	३	४८ १७०
"	—	३	३	६६ १७७
"	—	४	३	१३ २१८
दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने	—	४	४	२० २२६
दर्शयति च	—	३	३	४ १९२
" "	—	३	३	२२ १९९
दर्शयति चापि अपि स्मर्यते	—	३	२	१७ १४२
दहर उत्तरेभ्यः	—	१	३	१४ ३६
दश्यते तु	—	२	१	६ ६२
देशादिवदपि लोके	—	२	१	२९ ७०
देशयोगाद्वा सोऽपि	—	३	२	६ १३८
सुम्वाद्यायतनं स्वशब्दात्	—	१	३	१ ३३
द्वादशाहमनुमपनिधं मादण्यणोऽतः	—	४	४	१२ २२४
				ध.			
धर्म जैमिनिरत एष	—	३	२	४० १९०
धर्मोपपत्तेश्च	—	१	३	९ १६
धृतेश्च महिम्नोऽस्याग्निमुत्पत्तेः	—	१	३	११ १७
ध्यानाय	—	४	१	८ २००
				न.			
न कर्माविनागारिति शेषानादित्या	—	२	१	१९

	अध्यायांक.	पादांक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक.
न च कर्तुः करणम्	२	२	४३	९३
न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिपत्तिः	४	३	१४	२१८
न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः	२	२	३५	९०
न च स्मार्तमतद्वर्माभिधेयात्	१	२	१९	२९
न चाऽऽधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात्	३	४	४१	१९०
न तु दृष्टान्तभावात्	२	१	९	६३
न तृतीये तथोपलब्धेः	३	१	१८	१३२
न प्रतीके न हि सः	४	१	॥	१९९
न प्रयोजनवत्त्वात्	२	१	३२	७३
न भावोऽनुपलब्धेः	२	२	३०	८७
न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्	३	२	१२	१४१
न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्	१	१	२९	२१
न वा तत्सहभावाश्रुतेः	३	३	६५	१७६
न वा प्रकरणभेदात्परोररीयस्त्वादिवत्	३	३	७	१५३
न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्	२	४	९	११९
न वा विशेषात्	३	३	२१	१५९
न विपदश्रुतेः	२	३	१	९५
न त्रिलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्	२	१	४	६१
न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च	१	४	११	५१
न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः	३	३	५१	१७१
न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि	३	२	११	१४०
नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नैतराधिकारात्	२	३	२१	१०३
नातिचिरेण विशेषात्	३	१	२३	१३३
नाऽऽत्माऽश्रुतेर्निस्तत्वाच्च ताम्यः	२	३	१७	१०२
नाना शब्दादिभेदात्	३	३	५८	१७४
नानुमानमतच्छब्दात्	१	३	३	३३
नाभात्र उपलब्धेः	२	२	२८	८६
नाविशेषात्	३	४	१३	१८१
नासतोऽदृष्टत्वात्	२	२	२६	८५
नित्यमेव च भावात्	२	२	१४	८१
नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा	२	२	३२	१०८
नियमाच्च	३	४	७	१७९
निर्मातारं धेके पुत्रादयश्च	३	२	२	१३६

न च कर्तुः करणम्	२	२
न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः	४	३
न च पर्यायादध्यविरोधो विकारादिभ्यः	२	२
न च स्मार्तमतद्वर्माभिलापात्	१	२
न चाऽऽधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात्	३	
न तु दृष्टान्तभावात्	२	
न तृतीये तथोपलब्धेः	३	
न प्रतीके न हि सः	४	
न प्रयोजनवत्त्वात्	२	
न भावोऽनुपलब्धेः		
न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्		
न यत्पुराणोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्		
न वा तत्सहभावाश्रुतेः		
न वा प्रकरणभेदात्परवरीयस्त्वादिवत्		
न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्		
न वा विशेषात्		
न वियदश्रुतेः		
न विलक्षणतादस्य तथात्वं च शब्दात्		
न संस्योपसंप्रदादपि नानाभावादतिरेकाच्च		
न सामान्यादभ्युपलब्धेर्नित्यवन्न हि लोकापत्तिः					
न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि					
नाश्रुतच्छ्रुतेरिति चेन्नैतराधिकारात्		
नातिचिरेण विशेषात्		
नाऽऽत्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताम्यः		
नाना शब्दादिभेदात्		
नानुमानमतच्छब्दात्		
नाभाव उपलब्धेः		
नाविशेषात्		
नासतोऽदृष्टत्वात्		
नित्यमेव च भावात्		
नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनित्यस्य					
नियमाच्च		
निर्मातारं धेके पुत्रादयश्च					

			अध्यायांक.	पादाक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक.
प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेधति ततो ब्रवीति च भूयः	३	२	२२	१४४
प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रमस्थः	१	३	२०	१४
प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः	२	३	६	९७
प्रतिषेधाच्च	३	२	३०	१४६
प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्	४	२	१२	२१०
प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्	२	२	२२	८४
प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाऽऽधिकारिकमण्डलस्योक्तैः....	४	४	१८	२२१
प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः	३	१	९	१२७
प्रदानवदेव तदुक्तम्	३	३	४३	१६६
प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति	४	४	१९	२२४
प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात्	२	३	१३	११५
प्रवृत्तेश्च	२	२	२	७६
प्रसिद्धेश्च	१	३	१७	३७
प्राणगतेश्च	३	१	३	१२६
प्राणवता शब्दात्	२	४	१९	१२१
प्राणभृच्च	१	३	४	३३
प्राणस्तथाऽनुगमात्	१	१	२८	२०
प्राणादयो वाक्यशेषात्	१	४	१२	११
प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे	३	३	१२	११९
फ.						
फलमत उपपत्तेः	३	२	३८	१४९
ब.						
बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च	३	४	४३	१९१
बुद्ध्यर्थः पादवत्	३	२	३३	१४८
ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्	४	१	९	१९९
ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः	३	४	९	२२१
भ.						
भाक्तं वाऽभात्मवित्याक्त्याहि दर्शयति	३	१	७	१२८
भावं जैमिनिर्विकल्पात्मननात्	४	४	११	२२३
भावं तु वादरायणोऽस्ति हि	१	३	३३	४२
भावशब्दाच्च	३	४	२२	१८४
भावे चोपलब्धेः	२	१	१५	६६
भावे जाग्रद्वत्	४	४	१४	२२४

				आद्यादाह. कदाह. सूत्राह. पृष्ठाह.		
भूलादिषादभ्यपदेशोपपेधेयम्	१	१	२६ २०
भूतेषु सप्पुतेः	४	२	९ २०४
भूमा संप्रसादादभ्युपदेशात्	१	३	८ ३४
भूधः प्रभुवश्यायत्वं तथा हि दर्शयति	३	३	५७ १७४
भेदभ्यपदेशाच्च	१	१	१७ १७
भेदभ्यपदेशात्	१	३	९ ३४
भेदभ्यपदेशाधान्यः	१	१	२१ १८
भेदश्रुतेः	२	४	१८ १२२
भेदाभेति धेमेरुस्यामपि	३	३	२ १५१
भोक्तापत्तेरविभागाधेत्याहोक्तवत्	२	१	१३ ६४
भोगमात्रसाध्यविज्ञाच्च	४	४	२१ २२६
भोगेन त्रितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते	४	१	१९ २०५

अ.

मन्त्रादिष्वसंमशानधिकारं जेमिनिः	१	३	३१ ४२
मन्त्रपणांश्च	२	३	४४ ११२
मन्त्रादियद्वाऽवितोषः	३	३	५६ १७३
महर्षिष्वद्वा इत्यत्ररिमण्डलाभ्यान्	२	२	११ ७९
महद्वा	१	४	७ ४९
मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोध	२	४	२१ १२३
माश्रयणिकमेव च गीयते	१	१	१५ १६
मायामात्रं तु फाल्गुन्येनानभिप्रेतस्वरूपत्वात्	३	२	१ १३६
मुक्तः प्रतिज्ञानात्	४	४	२ २२०
मुक्तोरस्यभ्यपदेशात्	१	३	२ ३३
मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात्	३	२	१० १४०
मौनवर्तितोपामन्युपदेशात्	३	४	४९ १९३

य.

यद्वैकामना सत्राधिकेवात्	४	१	११ २०१
यथा च तथोमपथा	२	२	४० ११०
यथा च प्रान्तादिः	२	१	२० ६८
यदेव विदवेति हि	४	१	१८ २०५
यत्परधित्तरान्विशिष्टधिकारिकागमः	३	३	२२ १६४
यत्परशानभारिकाम न दोषस्तद्वर्तिका	३	२	२० १०७
यत्परिकरं तु शिष्टयो द्योतवत्	२	३	७

					अध्यायांक.	पादांक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक.
युक्तेः शब्दान्तराच्च	२	१	१८	६७
योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते	४	२	२१	२१३
योनश्च हि गीयते	१	४	२७	५७
योनेः शरीरम्	३	१	२७	१३५
र.								
रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्	२	२	१	७१
रश्म्यनुत्तारी	४	२	१८	२१२
रूपादिमन्त्राच्च विपर्ययो दर्शनात्	२	२	१५	८१
रूपोपन्यासाच्च	१	२	२३	४०
रैतःसिग्ययोगोऽथ	३	१	२९	१३५
ल.								
लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि	३	३	४४	१९९
लिङ्गाच्च	४	१	२	१९७
लोकवस्तु लौकाकैवल्यम्	२	१	३३	७३
च.								
बदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्	१	४	५	४८
धाक्याभ्यप्यात्	१	४	१९	५४
वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च	४	२	१	२०१
वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम्	४	३	२	२१५
विकरणत्वानेति चेत्तदुक्तम्	२	१	३१	७२
विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्	३	३	१९	१७५
विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह	४	४	१९	२२६
विकारशब्दानेति चेन्न प्राचुर्यात्	१	१	१३	१३
विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः	२	२	४४	९३
विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात्	३	१	१७	१३२
दिवेन तु निर्धारणात्	३	२	४७	१७०
विधिर्वा धारणवत्	३	४	२०	१८३
विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च	२	३	१४	१००
विप्रतिषेधाच्च	२	२	४५	९४
विप्रतिषेधाच्चात्मज्ञासम्	२	२	१०	७९
विभागः शतवत्	३	४	११	१८०
विरोधः कर्मणीति चेन्नेकप्रतिपक्षदर्शनात्	१	३	२७	४०
विवक्षितगुणोपपत्तेश्च	१	२	५	२३

	अध्यायांक.	पादांक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक.
विशेषं च दर्शयति	४	३	१६	२१९
विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरी	१	२	२२	२९
विशेषणाच्च	१	२	१२	२६
विशेषानुग्रहश्च	३	४	३८	१८९
विशेषितत्वाच्च	४	३	८	२१७
विहारोपदेशात्	२	३	३४	१०८
विहितत्वाच्चाऽऽश्रमकर्मणि	३	४	३२	१८७
वृद्धिहासमाकत्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्	३	२	२०	१४३
वेधार्थभेदात्	३	३	२९	१६१
वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः	४	३	६	२१६
वैधर्म्याच्च न स्वमादिवत्	२	२	२९	८६
वैलक्षण्याच्च	२	४	१९	१२३
वैशेष्याच्च तद्वादस्तद्वादः	२	४	२९	१२४
वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्	१	२	२४	३०
वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति	२	१	३४	७३
व्यतिरेकस्तद्भावाद्भावित्वान्न तूपलब्धिवत्	३	३	९४	१७२
व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्	२	२	४	७७
व्यतिरेको गन्धवत्	२	३	२६	१०५
व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत्	३	३	३७	१६६
व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः	९	३	३६	१०९
व्याप्तेश्च समञ्जसम्	३	३	९	१५४

श.

शक्तिविपर्ययात्	२	३	३८	१०९
शब्द इति चेन्नातः प्रभन्नात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्	१	३	२८	४०
शब्दविशेषात्	१	२	९	२४
शब्दश्चातोऽकामकारे	३	४	३१	१८७
शब्दाच्च	२	३	४	९६
शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषमपि	१	२	२६	३१
चैनमधीयते	१	३	२४	३९
शब्दादेव प्रमितः	१	३	२४	३९
शब्दमागुपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तद्वत्तया तेषामवस्थानुष्ठेयत्वात्	३	४	२७	१८५
शरीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयते	१	२	२०	२९
शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्	१	१	३०	२१

	अध्यायांक.	पादांक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक.
शास्त्रयोनित्वात्	१	१	३	४
शिष्टेष्ट	३	३	६२	१७६
शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि	१	३	३४	४३
शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः	३	४	२	१७८
श्रवणाभ्ययनार्थप्रतिषेधात्समृतेष्ट	१	३	३८	४४
श्रुतत्वाच्च	१	१	११	१५
"	३	२	३९	१४९
श्रुतेष्ट	३	४	४६	१९२
श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्	२	१	२७	७०
श्रुतोपनिषत्कगलभिधानात्	१	२	१६	२७
श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः	३	३	४९	१७०
श्रेष्ठेष्ट	२	४	८	११९

स.

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्व्रतिदर्शनात्	३	१	१३	१५४
संस्कारपरामर्शाच्चदभावामिलापात्	१	३	३६	१२३
स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिम्यः	३	२	९	१३१
संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः	४	४	८	४३
संज्ञातश्चेच्चदुक्तमस्ति तु तदपि	३	३	८	१३९
संज्ञामूर्तिर्कृतिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्	२	४	२०	२२२
सत्त्वाच्चावरस्य	२	१	१६	६६
संध्ये सृष्टिराह हि	३	२	१	१३६
सत गतेर्विशेषितत्वात्	२	४	५	११७
समन्वारम्भणात्	३	४	५	१७९
समवायाम्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः	२	२	१३	८१
समाकर्षात्	१	४	१५	५२
समाभ्यमावाच्च	२	३	३९	१०९
समान एवं चाभेदात्	३	३	१९	१५८
समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्समृतेष्ट	१	३	३०	४१
समाना चाऽऽसृत्पुपक्रमादश्रुतत्वं चानुपोष्य	४	२	७	२०८
समाहारात्	३	३	६३	१७६
समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः	२	२	१८	८२
सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति	१	२	३१	३२
सम्पदाऽऽविर्भावः स्वैनशब्दात्	४	४	१	२२०
सम्बन्धादेवमन्यरापि	३	३	२०	१५९

	अध्यायांक.	पादांक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक.
सम्बन्धानुपपत्तेश्च	२	२	३८	९१
संश्रुतिद्युव्याप्त्यपि चातः	३	३	२३	१६०
संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्	१	२	८	२९
सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्	१	२	१	२३
सर्वथाऽनुपपत्तेश्च	२	२	३२	८७
सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात्	३	४	३४	१८८
सर्वधर्मोपपत्तेश्च	२	१	३७	७९
सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्	३	३	१	१९१
सर्वानानुमतिश्च प्राणालये तद्दर्शनात्	३	४	२८	१८६
सर्वोपेक्षा च यज्ञादिश्रुतेस्त्वयत्	३	४	२६	१८९
सर्वाभेदादन्यत्रेभे	३	३	१०	१९९
सर्वोपेक्षा च तद्दर्शनात्	२	१	३०	७२
सहकारित्वेन च	३	४	३३	१८७
सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विख्यादिवत्	३	४	४७	१९२
साक्षाच्चोभयान्नानात्	१	४	२९	९७
साक्षादध्यविरोधं जैमिनिः	१	२	२८	३१
सा च प्रशासनात्	१	३	११	३९
सामान्यापत्तिरुपपत्तेः	३	१	२२	१३३
सामान्यास्तु	३	२	३२	१४७
सामीप्यात् तद्व्यपदेशः	४	३	९	२१७
साम्प्रदाये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये	३	३	२७	१६२
सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः	३	१	११	१३०
मुखविशिष्टाभिधानादेव च	१	२	१९	२७
सुपुष्ट्युक्तान्योर्भेदेन	१	३	४२	४९
सूक्ष्मं तु तदर्थत्वात्	१	४	२	४७
सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः	४	२	९	२०९
सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः	३	२	४	१३७
सैव हि सत्यादयः	३	३	३८	१६७
सोऽप्यक्षे तदुपगमादिभ्यः	४	२	४	२०७
स्तुतयेऽनुमतिर्वा	३	४	१४	१८१
स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्	३	४	२१	१८४
स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्	३	२	३४	१४८
स्थानादिन्यपदेशाच्च	१	२	१४	२७

	अध्यायाक.	पादांक.	सूत्रांक.	पृष्ठांक
स्थित्यदनाभ्यां च ऐ	१	३	७	३४
स्पष्टो द्वेकेषाम्	४	२	१३	२१०
स्मरन्ति च	२	३	४७	११३
” ”	३	१	१४	१३१
” ”	४	१	१०	२०१
स्मर्यते च	४	२	१४	२१०
स्मर्यतेऽपि च लोके	३	१	१९	१३२
स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति	१	२	२९	३०
स्मृतेश्च	१	२	६	२४
”	४	३	११	२१७
स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्	२	१	१	१९
स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्	२	३	९	९६
स्वपक्षदोषाच्च	२	१	१०	६३
”	२	१	२९	७२
स्वशब्दोन्मानाभ्यां च	२	३	२२	१०४
स्वात्मना चोत्तरयोः	२	३	२०	१०३
स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सत्यच्च तन्नियमः	३	३	३	१५२
स्वाभ्ययसम्पत्तयोरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि	४	४	१६	२२५
स्वाभ्ययात्	१	१	९	१९
स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः	३	४	४४	१९१
ह.				
हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्	२	४	६	
हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानमत्तदुक्तम्	३	३	२६	
द्वयपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्	१	३	२९	
हेयत्वावचनाच्च	१	१	८	

